The Department of Public Instruction, Bombay.

THE NAVANÎTA

OR

SELECTIONS FROM MARÂTHÎ POETS.

ORIGINALLY COMPILED BY

PARASHURAMPANT TÂTYÂ GÔDABÔLE.

REVISED, ENLARGED AND IMPROVED FROM THE EDITION OF 1889,

BY

NÂRÂYAṆA BÂLAKRISHṆA GÔDABÔLE,

VICE-PRINCIPAL, POONA TRAINING COLLEGE.

Fourth (new) Edition—10,000 Copies.

Registered for copy-right under the Government of India's Act XXV. of 1867.

Bombay.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1895.

Price One Rupee and Four Annas.

BOMBAY:
PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

मुंबई इलाख्यांतील सरकारी विद्याशाळाखातें.

नवनीत

अथवा

मराठी कवितांचे वेंचे.

हें पुस्तक,

कैलासवासी परशुरामपंत तात्या गोडबोले

ह्यांनीं प्रथमतः तयार केलें;

त्याच्या सन १८८९ ह्या वर्षी तयार झालेल्या आवृत्तीवरून

पुणें एथील ट्रेनिंग कालेजांतील व्हाइस प्रिन्सिपाल,

नारायण बाळकृष्ण गोडबोले

ह्यांनीं

शोधून, ज्यास्त व्याख्या देऊन तयार केलें.

चौथी (नवी) आवृत्ति.

१०,००० प्रती.

मुंबई.

गवर्नमेंत सेंत्रल बुक दीपो.

इसवी सन १८९५.

किंमत सव्वा रुपया.

मुंबई:
एज्युकेशन सोसैटीच्या छापखान्यांत छापिलें.

सन १८७८ सालीं तयार झालेल्या आवृत्तीची सूचना.

ह्या ग्रंथाची प्रथमावृत्ति सन १८५४ त छापिली; नंतर सन १८५७ त दुसरी छापिली. त्यावर सन १८६० ह्या वर्षी तिसरी छापिली. नंतर सन १८६२ त चौथी, सन १८६४ त पांचवी, सन १८६८ त सहावी, सन १८७१ त सातवी आणि सन १८७३ त आठवी, ह्याप्रमाणें आवृत्ति छापल्या गेल्या.

पहिल्या आवृत्तींतील कठीण वेंचे सर्व काढून त्या ठिकाणीं सुलभ वेंचे घालावे आणि सर्वांस समजण्यास सुलभ पडेल अशी ह्या पुस्तकाची नवी आवृत्ति काढावी, असें मेहरबान चात्फील्द साहेब, विद्याखात्याचे दैरेक्तर, ह्यांनीं ठरवून तें काम मेहरबान मेजर क्यांदी साहेब, मराठी ट्रान्स्लेतर, ह्यांच्या सूचनेवरून आह्मांकडे सोंपविलें. त्याप्रमाणें आह्मीं ही नवी आवृत्ति तयार केली आहे. ह्या आवृत्तींत सुधारणा केली आहे ती एणेंप्रमाणें:—

१. मागील आवृत्तींत जे फार दुर्बोध आणि अध्यात्मसंबंधी किंवा वेदांतसंबंधी वेंचे होते ते गाळून नवे सुलभ, मनोरंजक आणि तरुण पुरुषांनीं वाचण्यास योग्य असे वेंचे घातले आहेत.

२. सभ्य रीतीस सोडून जें वर्णन होतें तें काढलें आहे.

३. कवितेंतील सर्व शब्द निरनिराळे तोडून समासांतील शब्द(—) अशा खुणेनें निरनिराळे करून दाखविले आहेत.

४. कठीण स्थलांचा अर्थ समजण्याकरितां पुष्कळ टिपा दिल्या आहेत.

५. ज्या कवींचे उतारे घेतले आहेत त्यांचें स्वल्प चरित्र वेंच्यांचे आरंभीं माहिती मिळाली त्याप्रमाणें दिलें आहे.

६. आख्यानांच्या किंवा प्रकरणांच्या आरंभीं त्यांच्या मूळपीठिका ह्मणजे अवतरणें दिलीं आहेत.

७. रा० सा० भास्कर दामोदर ह्यांनीं छंदांविषयीं लिहिलेला निबंध

(५) रामदास—ह्याच्या कवितेंतील जे वेंचे मागील आवृत्तींत घेतलेले आहेत त्यांतहि फारसे मनोरम नाहींत असे सुमारें २५ अभंग दिसले ते काढून त्यांच्या जागीं कांहीं सुरस स्फुट अभंग घातले आहेत; व ह्याच्या ज्ञानशतकांतील (सत्संगतिशतकांतील) वेंच्यांपैकीं बरेच गाळून वैराग्यशतकांतील सुमारें ५१ अभंग नवीन घेतले आहेत.

(६) मोरोपंत—ह्याचें उत्तरगोग्रहण, सावित्रीचें आख्यान, भीष्मपर्व आणि द्रोणपर्व ह्यांमध्यें कथाभागाचें सूत्र जुळविण्याकरितां सुमारें २० आर्या ह्या आवृत्तींत ज्यास्त घातल्या आहेत; आणि केकावलि व संशयरत्नमाला ह्यांतहि पांच सहा पद्यें ज्यास्त घातलीं आहेत. ह्याचीं प्रकरणें भारतांतील पर्वांच्या अनुक्रमानें मागच्या आवृत्तींत घातलीं नव्हतीं; तीं ह्या आवृत्तींमध्यें तो अनुक्रम साधून घातलीं आहेत.

(७) अमृतराय—ह्याच्या प्रकरणांपैकीं रामचंद्रावरचा कटाव विशेष चांगलासा न वाटल्यावरून तो काढून टाकिला आहे.

(८) महीपति—ह्याच्या एकनाथचरित्रापैकीं ४४ पासून ५५ पर्यंत ओंव्या क्लिष्ट आणि वेदांतविषयक असल्यामुळें त्या काढून टाकिल्या आहेत.

(९) रघुनाथपंडित—ह्याच्या नलोपाख्यानांतील १०१ व १४४ ह्या पद्यांचा अर्थ सरस लागला नाहीं व तीं गाळिलीं असतां कथेचा संबंध तुटतो असेंहि दिसलें नाहीं, ह्मणून हीं पद्यें गाळिलीं आहेत.

(१०) अनंतफंदी—ह्याच्या प्रकरणांपैकीं माधवग्रंथांतील अध्याय १ ला हें प्रकरण पुष्कळांस नीरस वाटल्यावरून काढून टाकिलें आहे.

(११) पदें वगैरे—मागच्या आवृत्तींतील पदांपैकीं कांहीं शुद्ध वेदांतपर होतीं तीं व दुसरीं कांहीं तादृश चित्तवेधक नव्हतीं ह्मणून तीं काढून दुसरीं चमत्कारिक व प्रायः भक्तिवैराग्यपर अशीं सुमारें २० पदें ह्या आवृत्तींत घातलीं आहेत.

(१२) कवींचीं चरित्रें व त्यांनीं केलेल्या ग्रंथांचीं नांवें ह्यांमध्यें कांहीं चुका आढळल्या त्या हल्लींच्या आवृत्तींत दुरुस्त केल्या आहेत.

(१३) मागील आवृत्तीत ज्या ज्या कठीण स्थली टिपा द्यावयाच्या राहिल्या होत्या त्या त्या स्थलीं व नवीन घेतलेल्या प्रकरणांवर पुष्कळ नव्या टिपा दिल्या आहेत; त्याचप्रमाणें मागच्या आवृत्तींतल्या बऱ्याच टिपा चुकलेल्या आढळल्या त्याहि एथेंच दुरुस्त केल्या आहेत. तसेंच टिपा दुरुस्त करितांना व नव्या देतांना पुष्कळ ठिकाणीं संबंधनिदर्शनाकरितां कथानकें लिहिणें अवश्य दिसलें, ह्मणून भारत, भागवत, रामायण, स्कंदपुराण इत्यादिकांतलीं तीं तीं कथानकें संक्षिप्तरीत्या टिपांमध्यें लिहिलीं आहेत.

(१४) कोश—मागच्या आवृत्तीमध्यें कोशांतल्या कित्येक शब्दांचे अर्थ अस्पष्ट व स्थलविशेषीं लागू न पडणारे असे जे नजरेस आले ते हल्लीं दुरुस्त केले आहेत. आणि सुमारें ३०० शब्द कठीण असून त्यांचे अर्थ कोशांत घातले नव्हते ते हल्लीं घातले आहेत.

(१५) लेखक, टाईप जुळणारे व प्रुफें तपासणारे ह्यांच्या प्रमादानें मागच्या आवृत्तींत ऱ्हस्वदीर्घांच्या, विरामचिन्हांच्या व समासाचे अवयव निराळे दाखविण्याविषयींच्या बऱ्याच चुका झाल्या होत्या, त्या दुरुस्त करण्याकरितां पुष्कळ यत्न केला; तथापि ह्या आवृत्तींतहि तशाप्रकारच्या कित्येक चुका राहिल्या आहेत असें दिसून आलें; त्या बहुतेक चुका शुद्धिपत्रांत दाखल केल्या आहेत.

(१६) धांवणें, माजीं, लागीं, बाहेरीं, जाणों, त्वरें, कैंचा, पैं, पां, पुढारां, पुढतीं, सांवरणें, हांसणें, ढेंकर, हांक, ओंवी, कृपें, पांटी, जेवीं, फांसा, वांया, हळूं, सांवळा, नवळीं, संवय, वांकुल्या, तुह्मांस इत्यादि शब्दांचे उच्चार कोणी सानुनासिक करितात व कोणी तसे करित नाहींत, आणि त्या योगानें त्यांची हांक, ओंवी इत्यादि सानुनासिक, व हाक, ओवी इत्यादि निरनुनासिक अशीं दोन्ही प्रकारचीं रूपें लिहिण्याची वहिवाट पडून गेली आहे. ती वहिवाट मोडणें अप्रशस्त आहे असें कित्येक विद्वानांचें मत पडल्यावरून अशा शब्दांचीं दोन्ही प्रकारचीं रूपें राखिलीं आहेत. अशाच समजुतीनें करूनियां, देऊनियां, इत्यादि शब्दांचीं ही दोन्ही प्रकारचीं रूपें एथें राखिलीं आहेत, त्यांत विशेषेंकरून करूनिया इत्यादि निरनुनासिक रूपें फार राखिलीं गेलीं आहेत; परंतु त्यांचीं निरनुनासिक रूपें जुन्या हस्तलिखित ग्रं-

थांत मात्र आवळतात; हल्लींच्या ग्रंथांत सानुनासिकच रूपें योजिलेलीं आढळतात.

(१७) मागची ह्मणजे सन १८७८ सालची आवृत्ति तयार करितेसमयीं पूर्वीच्या आवृत्तींतले ज्ञानेश्वर व मुकुंदराज ह्यांचे सर्व वेंचे आणि मोरोपंत, वामन इत्यादिकांचे कांहीं वेंचे गाळून टाकिले; ही गोष्ट पुष्कळ लोकांस रुचली नाहीं, असें ऐकण्यांत येतें. परंतु असें करण्याचें मुख्य कारण हें कीं, जीमध्यें बहुतेक वेंचे सामान्यतः प्रौढदशेस येऊं लागणाऱ्या विद्यार्थ्यांस स्वतः समजण्याजोगे किंवा निदान शिक्षकांनीं समजून दिले असतां समजण्याजोगे व त्यांच्या स्थितीस योग्य असतील अशी नवनीताची आवृत्ति तयार करण्याविषयीं शाळाखात्याचे मुख्य अधिकारी ह्यांचा हुकूम झाला होता. त्या हुकुमावरून अर्थात् प्रौढ विद्यार्थ्यांसहि दुर्बोध असे जे ज्ञानेश्वरींतल्या सारिखे शुद्ध वेदांतपर व मोरोपंताच्या रासारंभींच्या आर्यांसारिखे अतिगहन रचनेचे वेंचे होते ते गाळून टाकणें प्राप्त झालें. पुढें ही आवृत्ति तयार करण्याविषयीं मे० दैरेक्तर साहेब ह्यांचा सन १८८१ सालच्या जुलै महिन्यांत हुकूम आला, त्यांत देखील ही आवृत्ति सामान्य विद्यार्थ्यांस समजण्याजोगी असावी असें स्पष्ट लिहिलें आहे; त्यामुळें ह्या आवृत्तीमध्येंहि ज्ञानेश्वरींतल्यासारिखे लोकप्रिय वेंचे गाळणें प्राप्त झालें. आतां असे दुर्बोध वेंचे समजण्याची योग्यता ज्या विद्यार्थ्यांचे आंगीं आली असेल त्यांच्या अवलोकनांत तेहि यावे व इतर लोकांचेंहि मनोरंजन व्हावें, ह्मणून तसले वेंचे ज्यांत घातले आहेत असा नवनीताचा दुसरा भाग तयार करावा असा मुख्य अधिकारी ह्यांचा उद्देश आहे.

(१८) ही नवी आवृत्ति तयार होत असतां निबंधमालेच्या ७३व्या अंकामध्यें एका मार्मिक विद्वान् गृहस्थानें नवनीताच्या सन १८७८ सालच्या आवृत्तींतले कित्येक दोष काढून प्रसिद्ध केले. ह्या कृत्याबद्दल त्याचे आह्मी आभार मानितों. त्या दोषांची व्यवस्था आह्मी काय केली, हें थोडक्यांत दर्शवितों. त्यानें दाखविलेल्या दोषांपैकीं कांहीं दोष तो अंक प्रसिद्ध होण्यापूर्वींच आमच्या ध्यानांत येऊन ह्या आवृत्तींत आह्मीं ते दुरुस्त केले होते; व बाकीच्यांपैकीं जे वास्तविक दोष

आहेत असें दिसलें तेहि कित्येक त्यांच्या सूचनांप्रमाणें व कित्येक आह्मांस योग्य दिसलें त्याप्रमाणें दुरुस्त केले आहेत. आतां त्यांनीं दाखविलेल्या स्थलांपैकीं ज्यांत खरे दोष आहेत अशीं स्थलें फारच थोडीं आहेत. ही गोष्ट सविस्तर सिद्ध करित बसणें हें एथें अप्रासंगिक होय; तथापि सुज्ञ वाचकांची खात्री होण्यासाठीं तीबद्दल एथें थोडेंसें सुचविणें अवश्य दिसतें; तें असें:—

सन १७७८ सालची आवृत्ति तयार करणारांनीं जागजागीं मागच्या आवृत्तींतले पाठ फिरविले असें दाखविणें व ते सारे पाठभेद अगदीं अयोग्य झाले असें ठरविणें ह्याविषयीं त्या पत्रकाराचा मुख्यत्वेंकरून यत्न आहे. आतां त्यानें दाखविलेल्या कांहीं स्थलीं मागील आवृत्तींतल्या पाठांपासून भिन्न पाठ आहेत खरे; परंतु त्यांपैकीं भामाविलासाच्या ९ व्या श्लोकांतील 'प्रगटति' रुक्मिणीविलासाच्या १० व्या श्लोकांतील 'अहंकृति,' व ययातीचे आख्यानाच्या २३ व्या आर्येंतील 'दक्षकरें' हे पाठ, तीं तीं प्रकरणें नवीन आवृत्ति तयार करितेवेळीं सर्वसंग्रहाशीं ताडून पहात असतां, त्यांत सांपडले तसेच घेतले आहेत. सर्वसंग्रह हा ग्रंथ परशुरामपंत तात्यांनींच तपासलेला असून त्यांत कवींचे मूळचे पाठ कायम राखण्याविषयीं जितका प्रयत्न करवला तितका त्यांनीं केला, असा आमचा समज आहे. आतां त्यांनीं काढिलेल्या नवनीताच्या आवृत्तींमध्यें सर्वसंग्रहाच्या संबंधानें पाठभेद कां झाले असतील ते असोत, परंतु नवीन आवृत्तींत बहुतेक प्रसंगीं वर सांगितल्याप्रमाणें सर्वसंग्रहांतले पाठ घेतलेले असल्यामुळें अर्थातच ते तात्यांच्या आवृत्तींच्या संबंधानें पाठभेद दिसतात.

'दक्षकरें' ह्या पाठाविषयीं आणखी असें सुचवावयाचें आहे कीं, तात्यांच्या सन १८६४ व १८७३ ह्या सालींच्या आवृत्ति आमच्या पहाण्यांत आल्या, त्यांमध्यें जरी 'रक्षकरें' असा पाठ आहे, तरी त्या दोन्ही आवृत्तींच्या कोशांमध्यें 'दक्षकरें' हाच शब्द लिहिलेला असून तेथें त्याचा अर्थ 'उजव्या हातानें' असा दिला आहे; व तो शब्द त्या आवृत्तींत इतर कोणत्याहि प्रकरणांत आलेला आढळत नाहीं. ह्यावरून तात्यांचाहि उद्देश 'दक्षकरें' हाच पाठ कायम ठेवण्याचा असून 'द' आणि 'र' ह्या अक्षरांच्या रूपांमध्यें फार सादृश्य असल्यामुळें

कदाचित् छापणारांच्या हातून हा पाठभेद झाला असेल, असें ह्मणण्यास चिंता नाहीं. ह्याखेरीज 'दक्षकरें' हाच मूळचा पाठ असावा, हें अनुमान भारताच्या आदिपर्वांतील ७८ व्या अध्यायाच्या (एष मे दक्षिणो राजन् पाणिस्ताम्रनखांगुलिः । समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥) ह्या २० व्या श्लोकावरूनहि होतें.

भीष्मपर्वाच्या २३ व्या आर्यैतील 'हा' ह्या पाठभेदाविषयीं सदर्हू पत्रकारानें जें लिहिलें आहे तें निराधार आहे. कारण सर्वसंग्रह आणि वर सांगितलेल्या तात्यांच्या आवृत्ति ह्या सर्वांमध्यें 'हा' असाच पाठ आहे.

लोपामुद्रासंवादाच्या १२ व्या श्लोकामध्यें 'मृदुसुपथिहुनी' आणि ययातीचे आख्यानांतील ३० व्या आर्येमध्यें 'विश्वसृष्टिपति' ह्या दोन स्थलीं मात्र इतर ग्रंथांच्या आधारावांचून पाठभेद केलेला आहे खरा. ह्यापैकीं पहिल्याच्या ठिकाणीं 'सुमृदुपतिहुनी' असा तात्यांच्या आवृत्तींत पाठ होता, व सर्वसंग्रहांत 'मृदुसुपतिहुनी' असा पाठ आहे, परंतु त्याचा अर्थ सरस लागत नाहीं, ह्मणून 'ति' च्या ठिकाणीं 'थि' घालून 'मृदुसुपथिहुनी' असें पाठांतर केलें आहे. दुसरें पाठांतर 'विश्वसृष्टिपति' ह्याचे ठिकाणीं तात्यांच्या आवृत्तींत 'विश्वदृष्टिपति' असा पाठ होता. परंतु पंतांनीं आपल्या आर्यैत हा शब्द भारतांतल्या ज्या श्लोकाच्या आधारानें घातला असावा असें दिसतें तो (आदिपर्व—अध्याय ७८ वा श्लोक २९ 'यच्च किंचित्सर्वगतं भूमौ वा यदि वा दिवि । तस्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयंभुवा' ॥) हा आहे. ह्या श्लोकामध्यें विश्वदृष्टिपतित्वाचा कांहींच संबंध दिसत नाहीं. ह्याखेरीज 'सृ' ह्या अक्षराचें पूर्वार्ध शाई उडणें इत्यादि कारणांनीं नाहींसें झालें तर त्याची आकृति बहुतेक 'दृ' ह्या अक्षराच्या आकृतीसारखीच होते, ह्यामुळें लेखकादिकांच्याच प्रमादानें कदाचित् 'सृष्टि' ह्याचे ठिकाणीं 'दृष्टि' लिहिलें गेलें असावें. अशा समजुतीनें हा पाठभेद केलेला आहे.

सारांश, सन १८७८ सालाच्या आवृत्तींतले बहुतेक पाठभेद, तीं तीं प्रकरणें सर्वसंग्रहाशीं व इतर ग्रंथांशीं ताडून पहात असतां कवीचे मूळचे पाठ कोणते असावे हें ठरवून ते कायम राखण्याच्या उद्देशानेंच

केले आहेत. व थोडेसे पाठभेद नजरचुकीनेंहि झाले आहेत. योग्यकारणावांचून व आधारावांचून पाठभेद करणें हें अगदीं अप्रशस्त होय असें आमचेंहि पूर्ण मत आहे; परंतु अनेक पाठांपैकीं कवीचा मूळचा पाठ अमुकच आहे हें ठरविणें किती कठीण आहे व त्यामुळें त्या कामांत चुका होण्याचा संभव किती आहे, हें तें काम करणारांसच समजतें. असो, हल्लींच्या आवृत्तीमध्यें जे नवीन वेंचे घेतले आहेत त्यांमध्यें व स्थलविशेषीं जुन्या वेंच्यांतहि जेथें जेथें शंका आल्या तेथें तेथें जुन्या हस्तलिखित पुस्तकांवरून मूळचे पाठ ठरविण्याविषयीं व निरनिराळ्या प्रतींमध्यें निरनिराळे पाठ दृष्टीस पडून त्यांपैकीं मूळचा कोणता हें समजत नसल्यास संदर्भावरून त्यांतला योग्य कोणता दिसतो हें ठरविण्याविषयीं, करवला तितका यत्न केला आहे.

(१९) आतां शेवटीं इतकेंच सुचवितों कीं, ही आवृत्ति तयार करण्यामध्यें जरी वर सांगितल्या प्रकारचा पुष्कळ यत्न केला आहे, तरी तीमध्यें कदाचित् अनेक प्रकारचे अनेक दोष राहिले असतील; ह्याकरितां निबंधमालेंतील पत्रकारांसारिख्या पंडित, मार्मिक व लोकहितेच्छु गृहस्थांनीं व त्यांत विशेषेंकरून मोठमोठ्या शाळांतील मराठीभाषेच्या अध्यापकांनीं ह्या आवृत्तींतले जे दोष त्यांस दिसतील ते कृपा करून अगत्य कळवावे; ह्मणजे त्यांचा योग्यायोग्य विचार होऊन पुढच्या आवृत्तींत ते दुरुस्त होतील, व त्यांनीं तसें केल्यास शाळाखात्यांत नवनीताचें अध्ययन व अध्यापन करणाऱ्यांवरच केवळ नव्हत तर इतर सर्व मराठीभाषा जाणणाऱ्या लोकांवर त्यांचे मोठे उपकार होतील.

ही आवृत्ति तयार करण्याचे कामीं पूना ट्रेनिंग कालेजांतील संस्कृत व मराठी ह्या भाषांचे अध्यापक रा० रा० नारायण शास्त्री साठे ह्यांनीं पुष्कळ योग्य सूचना केल्या त्यांबद्दल त्यांचे आह्मी मोठे आभार मानितों.

मु० पुणें,
ता० ११ माहे जानेवारी,
सन १८८२.

रावजी शास्त्री गोडबोले.

दुसऱ्या (नवीन) आवृत्तीची सूचना.

१. ही आवृत्ति तयार होऊन छापण्यास सुरवात झाली असतां मे० दैरेक्तर साहेब ह्यांजकडून पत्र आलें, त्यांत त्यांनीं असा सक्त हुकूम दिला कीं, नवनीतामध्यें जीं ग्राम्यधर्मसूचक पद्यें असतील तीं सर्व काढून टाकावीं. त्या हुकुमाअन्वयें मुक्तेश्वराचें दुष्यंतशकुंतलाख्यान, व मोरोपंताच्या काव्यांपैकीं ययातीचें आख्यान व दुष्यंतशकुंतलाख्यान हीं तर ह्या आवृत्तींतून मुळींच गाळून टाकावीं लागलीं. त्याचप्रमाणें प्रायशः प्रत्येक कवींच्या वेंच्यांतून कांहीं कांहीं पद्यें गाळावीं लागलीं; व तीं पद्यें गाळल्यामुळें जेथें जेथें पूर्वापर संबंध सुटतो असें वाटलें तेथें तेथें तो दर्शविण्यासाठीं गद्यरूपानें संक्षेपतः कथाभाग घातला आहे. त्याचप्रमाणें कांहीं कांहीं वेंचे विशेष सुरस वाटले नाहींत तेहि गाळून टाकिले आहेत.

२. ह्या आवृत्तींत मुक्तेश्वराचें हरिश्चंद्राख्यान, मोरोपंताचें अंबरीषाख्यान व कर्णपर्वातील कर्णार्जुनयुद्ध आणि कांहीं कवींचीं पदें असे सुरस व उपदेशपर वेंचे नवीन घातले आहेत.

३. सन १८७८ व सन १८८२ ह्या सालीं तयार झालेल्या नवनीताच्या आवृत्तींमध्यें पूर्वींच्या आवृत्तींतली ज्ञानेश्वराची कविता सारीच गाळून टाकिली होती. ती गाळण्याचें कारण त्या त्या सालीं छापलेल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत दर्शविलें आहे. आतां कित्येक एज्युकेशनल इन्स्पेक्तर ह्यांचें मत असें पडलें कीं, ती गाळून टाकिली हें चांगलें झालें नाहीं. त्यावरून ती कविता ह्या आवृत्तींत घालण्याविषयीं मे० दैरेक्तर साहेब ह्यांचा हुकूम आला; परंतु त्या वेळीं ही आवृत्ति सुमारें अर्धी अधिक छापून तयार झाली होती ह्मणून ज्ञानेश्वरींतील वेंचे (अध्याय १२ व १३) ह्या आवृत्तीमध्यें शेवटीं घालावे लागले.

४. पूर्वींच्या आवृत्तींतल्या चुका हल्लीं दुरुस्त केल्या आहेत. नवीन घातलेलीं प्रकरणें व त्यांत विशेषेंकरून ज्ञानेश्वरीचे अध्याय ह्यांतील

दुर्बोध स्थलें ह्यांवर पुष्कळ टिपा दिल्या आहेत. त्यांच्या साहाय्यानें वाचणाराला तीं प्रकरणें समजण्यास बहुधा अडचण पडणार नाहीं, असें वाटतें. ज्ञानेश्वरीच्या वेंच्यांतील शब्दांचीं जीं रूपें अगदीं जुन्या पुस्तकांत आढळलीं तींच एथें घातलीं आहेत; तेराव्या अध्यायांतील वेंच्यांपैकीं कांहीं फार गहन किंवा अश्लील वाटल्यावरून ते काढून टाकून संदर्भ जुळण्यासाठीं नवीन सुमारें २९ ओंव्या ज्यास्त घातल्या आहेत.

पुणें,
ता० ६ माहे सप्तेंबर,
सन १८८६.

रावजी शास्त्री गोडबोले.

तिसऱ्या (नवीन) आवृत्तीची सूचना.

ही आवृत्ति तयार करित असतां, पूर्वींच्या आवृत्तींतल्या ज्या ज्या पद्यांमध्यें अश्लील किंवा असभ्य शब्द चुकून राहिलेले आढळले, तीं सारीं पद्यें काढून टाकिलीं आहेत. तसेंच ज्यांपासून वाचकांस विशेष सदुपदेश किंवा ज्ञान प्राप्त होण्यासारखें नाहीं, जीं विशेष मनोरंजक नाहींत, किंवा जीं विशेष पंथास अनुलक्षून आहेत, अशीं प्रकरणें, अभंग, श्लोक, कटाव इत्यादिक काढून टाकून त्यांचे ऐवजीं बोधपर, ज्ञानप्रद, रसभरित आणि विशेष पंथास अनुलक्षून नसणारीं अशीं प्रकरणें वगैरे घातलीं आहेत. ह्या आवृत्तीमध्यें केलेले मुख्य फेरफार एणेंप्रमाणें:—

१. मागील आवृत्तीच्या सूचनेमध्यें लिहिलेल्या अडचणीमुळें ज्ञानेश्वर हा कवि मागच्या आवृत्तींत शेवटीं घातला होता, तो ह्या आवृत्तीमध्यें कालानुक्रमाप्रमाणें प्रथम घातला आहे.

२. रामदासाच्या कवितेंत शेवटीं आणखी दहा अभंग व दोन करुणाष्टकें घातलीं आहेत.

३. आनंदतनयाचें मार्कंडेयाख्यान फारसें सरस नसून विशेष पंथास अनुसरून असल्यामुळें तें काढून टाकिलें; आणि त्याच्याऐवजीं (का-

ऐतिहासिकसंग्रहामध्यें थोड्या दिवसांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या) नरहरिकृत 'गंगारत्नमाळा' नामक काव्यांतील वेंचे घातले आहेत. हें काव्य सुरस व प्रसादगुणप्रधान आहे; त्यांत गंगेच्या उगमापासून मुखापर्यंत जीं पुण्यक्षेत्रें व प्रख्यात ठिकाणें आहेत, त्यांचें वर्णन सुरस रीतीनें केलेलें आहे. तें वर्णन जरी पौराणिक रीतीचें आहे, तरी त्यापासून वाचकांचें मनोरंजन होऊन त्यांला नवीन माहितीहि पुष्कळ होण्याजोगी आहे. ह्या काव्यांतले जे वेंचे एथें घेतले आहेत, ते सुरस असून इतिहासदृष्ट्या संगतवार असे घेतले आहेत.

४. 'उमारमासंवाद' ह्या एकाच विषयावर आनंदतनयाचें एक व प्रभाकराचें एक अशीं दोन काव्यें मागच्या आवृत्तींत होतीं, ह्मणून त्यांपैकीं प्रभाकराचें (कांहीं बरें असल्यामुळें तें) कायम ठेवून आनंदतनयाचें काढून टाकिलें आहे.

५. 'सुदामचरित्र' व 'द्रौपदीवस्त्रहरण' ह्यांवर मोरोपंत व अमृतराय ह्या दोन कवींचीं काव्यें मागच्या आवृत्तीमध्यें होतीं; त्यांपैकीं पंतांचीं काव्यें विशेष ग्राह्य, ह्मणून तीं ठेवून अमृतरायाचे कटाव काढून टाकिले आहेत.

६. पुष्कळ आख्यानें नवनीतांतून वेळोवेळीं काढिलीं; परंतु त्यांतील शब्द कोशामध्यें तसेच राहून गेले होते, त्यांपैकीं आढळले ते हल्लीं काढून टाकिले आहेत; जे शब्द नवीन घालणें आवश्यक वाटलें, तें कोशांत घातले आहेत; आणि कित्येक शब्दांचे अर्थ अपुरे वाटल्यावरून ते पुरे केले आहेत.

७. एकंदर ग्रंथांतील टिपांमध्यें जेथें फेरफार करणें जरूर वाटलें, तेथें तो करून, आवश्यक वाटलें तेथें नवीन टिपाहि घातल्या आहेत.

हा सारा फेरफार करित असतां ग्रंथ उगीच मोठा न व्हावा ह्याविषयींहि सावधगिरी ठेविली आहे.

पुणें,
ता० ३१ माहे जुलै,
सन १८८९.

रावजी शास्त्री गोडबोले.

चालू (चौथ्या नवीन) आवृत्तीची प्रस्तावना.

या आवृत्तींत ज्या आख्यानांस पूर्वीं अवतरणें दिलेलीं नव्हतीं त्यांस नवीन अवतरणें दिलीं आहेत. सर्व आख्यानें कोठून घेतलीं आहेत अशाबद्दल शोध करून ती माहिती दिली आहे. उदाहरणार्थ 'अंगद-शिष्टाई' एकनाथकृत 'भावार्थरामायण' या ग्रंथांतून घेतलें आहे इतकेंच पूर्वीं ठाऊक होतें परंतु युद्धकांड अध्याय १-८ मधून तें आख्यान घेतलें आहे ही माहिती नवीन आहे. तसेंच 'हरिश्चंद्राख्यान' हें मुक्तेश्वरकृत वनपर्वांतलें काव्येतिहाससंग्रहांतून घेतलें आहे. परंतु महाभारतांत वनपर्वांत या आख्यानाचें नांवहि कोठें सांपडलें नाहीं. सुभद्राहरण आर्या या आदिपर्वांतील ह्मणून मोरोपंताच्या कवितांत लिहिलें होतें त्यावर टिपेंत आह्मी या आर्या मोरोपंतकृत आहेत किंवा नाहींत अशा बद्दल संशय दाखविला आहे (पृ० २२७ टीप ४ पहा). परंतु शोधा अंतीं या आर्या मोरोपंतकृत तर खऱ्या परंतु त्या महाभारतांतील आदिपर्वांतील नसून **श्रीमद्भागवत** दशमस्कंधांतील आहेत असें मागाहून कळलें. दशमस्कंधाचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग आहेत. त्याला **बृहद्दशम** असें नांव मोरोपंतांनीं दिलेलें आहे. त्याचेंच दुसरें नांव **कृष्णविजय** असेंहि आहे. त्यापैकीं उत्तरार्धांतील ८६ व्या अध्यायांतील या आर्या आहेत असें रा० रा० **बा० दा० ओककृत काव्यसंग्रहा**वरून समजतें. अमुक एक केकेचा अर्थ कोणास पाहण्याची इच्छा उत्पन्न झाली तर सटीक केकावलीच्या पुस्तकांत ती केका कोठें पहावी हें कळावें याकरितां मोरोपंताच्या केकांपुढें कंसांत अंक दिले आहेत. या शिवाय टिपांत व मूळांत किर-

---

१ **लघुदशम** पंतांच्या **मंत्रभागवतांत** आहे असें रा० रा० ओक यांनीं काव्यसंग्रहांत छापलेल्या 'कृष्णविजय' याजवरील टिपेंत ह्मटलें आहे. (अंक १).

कोळ फेरफार पुष्कळ ठिकाणीं केलेले आहेत ते सूक्ष्मपणें वाचणाऱ्याच्या सहज ध्यानात येतील. कोशांतहि नवीन शब्द बरेच घातले आहेत. आज ही आवृत्ति सुमारें ६ वर्षांनीं निघत आहे तर त्यांत माझ्या अल्पमतीप्रमाणें जे शोध करावेसे वाटले तेवढे करून ही आवृत्ति छापिली आहे; तरी तींत कोठें कमी ज्यास्ती असेल तें कोणी कळविल्यास पुढील आवृत्ति निघेल तेव्हां त्या त्या स्थलांचा विचार अवश्य केला जाईल.

पुणें ट्रेनिंग कॉलेज,
तारीख २० माहे
दिजंबर, सन १८९४.

ना० बा० गोडबोले,
व्हाइस प्रिन्सिपाल.

अनुक्रमणिका.

६ रामदास.

७ मुक्तेश्वर.

८ मोरोपंत.

९ श्रीधर.

१० अमृतराय.

अनुक्रमणिका.

ज्ञानदेव.

ह्याचा जन्म शके ११९७ श्रावण वद्य ८ स आळंदी एथें झाला. ह्याच्या आईचें नांव रखमाबाई व बापाचें नांव विठ्ठलपंत. विठ्ठलपंत हा पैठणाजवळील आपेगांवच्या गोविंदपंत नांवाच्या कुळकर्ण्याचा मुलगा, व रखमाबाई ही आळंदी एथील सिद्धोपंत कुळकर्ण्याची मुलगी. विठ्ठलपंतानें काशींतील रामानंद स्वामीकडून संन्यास घेतला होता; पण पुढें रखमाबाईच्या विनवणीवरून त्याच स्वामींनीं विठ्ठलपंताकडून पुनः गृहस्थाश्रम घेवविला. विठ्ठलपंत आळंदीस आपल्या सासरवाडीसच रहात असे. तेथें त्यास निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव व मुक्ताबाई अशीं चार मुलें झालीं. तीं सर्व बाळपणापासूनच विरक्त, विठ्ठलभक्त, व ज्ञानी अशीं होतीं. ही संन्याशाची संतति म्हणून ब्राह्मणांनीं त्या तिघां मुलांच्या मुंजी न करितां त्या सर्वांस वाळींत टाकिलें होतें. पुढें ज्ञानेश्वरानें पैठणास कांहीं अद्भुत चमत्कार केल्यामुळें तेथील ब्राह्मणांनीं हीं मुलें सामान्य नव्हेत, देवांश आहेत, असें समजून त्यांस शुद्धिपत्र दिलें व त्यांची क्षमा मागितली.

ज्ञानेश्वरानें ज्ञानेश्वरी*, अमृतानुभव, व पांसष्टी असे मुख्यत्वें ओंवीबद्ध ग्रंथ, व भक्तिपर, वैराग्यपर, व ज्ञानपर असे बहुत उत्कृष्ट अभंग केले आहेत. ह्याची वाणी सुरस असून उपमा, रूपकें, व दृष्टांत इत्यादिक अलंकारांनीं अशी परिपूर्ण आहे कीं, वाचकास वर्ण्य अर्थ जसा कांहीं प्रत्यक्ष डोळ्यांसमोर उभा राहतो. हा कवि आळंदी एथें शके १२१८ कार्तिक वद्य ८ स समाधिस्थ झाला.

निवृत्तिनाथ, सोपानदेव व मुक्ताबाई ह्यांचें जन्मस्थान, जन्मशकदिवस व हे समाधिस्थ झाल्याचीं स्थानें, मरणशक व दिवस खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेतः—

कवीचें नांव.	जन्मशक व दिवस.	जन्मस्थान.
निवृत्तिनाथ	—शके ११९५ माघ वद्य १—	आळंदी.
सोपानदेव	—शके ११९९ कार्तिक शुद्ध १५—	,,
मुक्ताबाई	—शके १२०१ आश्विन शुद्ध १—	,,

* या ग्रंथाचें नांव 'भावार्थदीपिका' असेंहि आहे.

कवीचें नांव.	मरणशक व दिवस.	समाधिस्थान.
निवृत्तिनाथ—	शके १२२० पौष वद्य ११—	त्र्यंबकेश्वर.
सोपानदेव—	शके १२१९ वैशाख शुद्ध ११—	सासवड.
मुक्ताबाई—	शके १२२० वैशाख वद्य ११—	तापीनदीच्या कांठीं.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय १२ वा.

ओंव्या.

जो सर्व भूतांचे ठायीं ॥ द्वेषातें नेणेचि कंहीं[1] ॥ आपे[2]-परु नाहीं ॥ चैतन्या[3] जैसें ॥ १ ॥ उत्तमातें धरिजे ॥ अधमातें अव्हेरिजे ॥ हें कांहींचि नेणिजे ॥ वसुधा जेवीं ॥ २ ॥ कां[4] रायाचें देह चाळूं[5] ॥ रंका परौतें[6] गाळूं[7] ॥ हें न ह्मणेचि कृपाळू ॥ प्राण पैं गा ॥ ३ ॥ गाईची तृषा हरूं ॥ व्याघ्रा विष होऊनि मारूं ॥ ऐसें नेणेचि कां करूं ॥ तोय जैसें ॥ ४ ॥ तैसी अघवियाचि[8] भूतमात्रीं ॥ एकपणें जया मैत्री ॥ कृपेसी धात्री[9] ॥ आपण जो ॥ ५ ॥ आणि मी हे भाष[10] नेणे ॥ माझें कांहींचि न ह्मणे ॥ सुख दुःख जाणणें ॥ नाहीं जया ॥ ६ ॥ वोर्षिये[11]-वीण सागरु ॥ जैसा जळें निर्भरु[12] ॥ तैसा निरुपचारु[13] ॥ संतोषी जो ॥७॥ हे[14] नौ, तो आवडे ॥ मज जीवाचेनि पाडें[15] ॥ हेंही एथ थोकडें[16] ॥ रूप करणें[17] ॥ ८ ॥ व्यापक[18] आणि उदास[19] ॥ जैसें कां आकाश ॥ तैसें जयाचें मानस ॥ सर्वत्र गा ॥ ९ ॥ संसार-व्यथे फिटला[20] ॥ जो नैराश्यें[21] विनटला[22] ॥ व्याधा हातोनि सुटला ॥ विहंगमु जैसा ॥ १० ॥ जो आत्मलाभासारिखें[23] ॥ गोमटें[24] कांहींचि न देखे ॥ ह्मणोनि भोग[25]-विशेखें ॥ हरिखेना जो ॥ ११ ॥ पैं आपुलें जें साचें ॥ तें कल्पांतींही न वेचे[26] ॥

---

१ कधीं. २ स्वकीय परकीय. ३ चिच्छक्तीला—चलनवलनादिक व्यापार जिच्या योगानें चालतात ती जीवनकला ज्याप्रमाणें सर्व जीवांमध्यें सारख्या भावानें राहते त्याप्रमाणें. ४ अथवा. ५ हालवूं, चालवूं. ६ एकीकडे, दूर. ७ टाकूं. ८ अवघ्या, सर्व. ९ पृथ्वी (आधार). १० बोलणें. ११ पर्जन्यवृष्टीवांचून. १२ पूर्ण भरलेला. १३ साधनावांचून. १४ इतकेंच नाहीं. १५ सारखेपणानें, प्रमाणें. १६ उणें, थोडकें. १७ दृष्टांत देऊन सांगणें. १८ सर्व भरून राहणारें. १९ निरपेक्ष, अलिप्त. २० मुकला, सुटला. २१ आशारहित असल्यामुळें. २२ शोभला; (पाठान्तर) निवटला: २३ आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीसारखें. २४ चांगलें. २५ विशेष प्रकारच्या विषयांच्या उपभोगानें. २६ जात नाहीं.

हें जाणोनि गेताचें[1] ॥ न शोची जो ॥ १२ ॥ बोखटें[2] का गोमटें[3] ॥ हें कांहींचि तया नुमटे[4] ॥ रात्रि-दिवस न घटे[5] ॥ सूर्यासि जेवीं ॥ १३ ॥ ऐसा बोधुचि केवळु ॥ जो होऊनि असे निष्कळु[6] ॥ त्याहीवरी भजन-शीळु ॥ माझ्याठायीं ॥ १४ ॥ तरि तया ऐसें दुसरें ॥ आह्मां पैंढियंतें[7] सोयरें[8] ॥ नाहीं गा साचोकारें[9] ॥ तुझी आण पांडवा[10] ॥ १५ ॥ पैं र्था जयाचिया ठायीं ॥ वैषम्याची[11] वार्ता नाहीं ॥ रिपु-मित्रां दोहीं ॥ सरिसा[12] पैंडु[13] ॥ १६ ॥ कां घरींचिया उजियेड करावा ॥ पैरखियां[14] आंधार पाडावा ॥ हें नेणेचि गा पांडवा ॥ दीप जैसा ॥ १७ ॥ जो खांडावया घाव घाली ॥ कां लावणी जयानें केली ॥ दोघां एकचि साउली ॥ वृक्षु जैसा ॥ १८ ॥ नातरी इक्षुदंडु ॥ पाळितया[15] गोडु ॥ गाळितया कडु ॥ नोहेचि जेवीं ॥ १९ ॥ अरि-मित्रीं तैसा ॥ अर्जुना जया भाव ऐसा ॥ मानापमानीं सरिसा ॥ होत जाय ॥ २० ॥ तिहीं ऋतूं[16] समान ॥ जैसें कां गगन ॥ तैसा एकचि मान ॥ शीतोष्णीं जया ॥ २१ ॥ दक्षिण उत्तर मारुता ॥ मेरु जैसा पांडु-सुता ॥ तैसा सुखें-दुःख-प्राप्तां[17] ॥ मध्यस्थु जो ॥२२॥ माधुर्यें[18] चंद्रिका ॥ सरिशी राया रंका ॥ तैसा जो सकळिकां ॥ भूतां समु ॥ २३ ॥ अवघिया जगा एक ॥ सेव्य जैसें उदक ॥ तैसे जयातें तिन्ही[19] लोक ॥ आकां-क्षिती[20] ॥ २४ ॥ जो निंदेतें ने घे ॥ स्तुतीतें न श्लाघे ॥ आकाशा न लगे ॥ लेपु[21] जैसा ॥ २५ ॥ तैसें निंदे आणि स्तुति ॥ मान करूनि एके[22] पंक्ती ॥ विचरे प्रांण-वृत्ती[23] ॥ जनीं वनीं ॥ २६ ॥ जो यथा-लाभें संतोखे ॥ अलाभें नें[24] पाँखे[25] ॥ पाऊसेंवीण न सुके ॥ समुद्र जैसा ॥२७॥ आणि वायूसि एके ठायीं ॥ बिढार[25] जैसें नाहीं ॥ तैसा न धरीच कहीं[26] ॥ आश्रय जो ॥ २८ ॥ हें विश्वचि माझें घर ॥ ऐशी मती जयाची स्थिर ॥ किंबहुना चराचर ॥ आपण जाहला ॥ २९ ॥ मग यावरी ही पार्था ॥ माझ्या भजनीं आस्था ॥ तरी तयातें मी माथां ॥ मुकुट करीं ॥ ३० ॥

---

१ गेलेल्याविषयीं. २ वाईट. ३ सुंदर, चांगलें. ४ उमटत नाहीं, भासत नाहीं. ५ घडे. ६ एकरूप, कलंकरहित, शुद्ध. ७ आवडतें. ८ जिवलग. ९ खरोखर. १० अर्जुना. ११ भेदबुद्धीची. १२ सारखी योग्यता. १३ परक्यांना. १४ राखणाराला. १५ चरकांत घालून रस काढणाराला. १६ ऋतूंत. १७ सुखदुःखें प्राप्त झालीं असतां. १८ आल्हादकप-णानें. १९ शत्रु, मित्र, उदासीन हे तीन किंवा स्वर्ग, मृत्यु आणि पाताळ. २० इच्छितात. २१ कशाचाहि लेप. २२ ओळीला. २३ प्राण राहतील अशा प्रकारानें. २४ रुसत नाहीं, दुःखी होत नाहीं. २५ राहणें, वस्ती. २६ कोठें.

अध्याय १३ वा.

ओंव्या.

अ-मानित्व ॥ तरि केवणेही [2]विषींचें ॥ [3]सौम्य होणें न रुचे ॥ सं-भावितपणाचें ॥ वोझें जया ॥ १ ॥ ओथिलेचि गुण वानितां ॥ मान्य-पणें मानितां ॥ योग्यतेचें येतां ॥ अंगा रूप ॥ २ ॥ तैं [4]गजबजों लागे कैसा ॥ व्याधें [5]रुंधला मृगु जैसा ॥ कां [6]बाहीं तरतां [7]वेंळसा ॥ [8]दाटला जेवीं ॥ ३ ॥ पार्था तेणें पाडें ॥ सन्मानें जो [9]सांकडे ॥ गरिमेतें अंगाकडे ॥ येवोंच नेदी ॥ ४ ॥ पूज्यता डोळां न देखावी ॥ स्व-कीर्ति कानीं नायकावी ॥ हा अमुका ऐसी [10]नोहांवी ॥ [11]सेचि लोकां ॥ ५ ॥ तेथ सत्काराची [12]कें गोंठी ॥ [12]कें [13]ओंदरा देईल भेटी ॥ [14]मैरणेसीं सौंटी ॥ न-मस्कारितां ॥ ६ ॥ वाचस्पतीचेनि पाडें ॥ सर्वज्ञता तरी जोडे ॥ परि वेडिवेमाजि दडे ॥ महिमे भेणें ॥ ७ ॥ चातुर्य लपवी ॥ महत्त्व हारवी ॥ पिसेपण मिरवी ॥ आवडोनी ॥ ८ ॥ लौकिकाचा [15]उद्वेगु ॥ शास्त्रांवरी [16]उबगु ॥ [17]उगेपणीं चांगू ॥ आथी भेरू ॥ ९ ॥ जगें अव-ज्ञाचि करावी ॥ संबंधीं [18]सोयरें न धरावी ॥ ऐसी ऐसी जीवीं ॥ चाड बहु ॥ १० ॥ माझें असतेपण लोपो ॥ नामरूप हारपो ॥ मज झणें [19]वोसिपो ॥ भूत-जात ॥ ११ ॥ [20]अ-दंभित्व ॥ तरि अ-दंभित्व ऐसें ॥ लोभियाचें मन जैसें ॥ जिवु जावो परि [21]नुमसे ॥ ठेविला [22]ठोंवो ॥ १२ ॥ तयापरी किरीटी ॥ पाडिलाही प्राण-संकटीं ॥ परि सु-कृत ना प्रकटी ॥ [23]अंगें बोलें ॥ १३ ॥ [24]नाना क्षीरवळु आपुलें ॥ [25]पांघुरवी पेरिलें ॥ तैसें झांकी निपजलें ॥ दान-पुण्य ॥ १४ ॥ [26]वैरिवरी देह न पूंजी ॥

---

१ आपल्या गुणांच्या स्तुतीविषयीं निरिच्छा. २ कोणत्याहि गोष्टींत हा अमुकाच्या बरोबरीचा आहे असें ह्मणणें ज्याला आवडत नाहीं. ३ आहेत तेच. ४ घाबरूं लागतो. ५ अडविला. ६ हातांनी पोहून जात असतां. ७ भोंवऱ्यांत. ८ सांपडला. ९ संकटांत पडलो. १० न व्हावी. ११ स्मरण. १२ कोठची, कसली. १३ आदराला. १४ मरणाची संगाते झाली असें वाटतें ह्मणजे मरणप्राय वाटतें. १५ कंटाळा, भीति. १६ उपेक्षा, कंटाळा. १७ कांहीं न करितां स्वस्थ बसण्यांत ज्याचा भर आहे. १८ संबंध्यांशीं मिळून राहत नाहीं. १९ प्राणिमात्र मला कदाचित् भितील ते न भिओत. २० आंत एक व बाहेर एक असें न वागणें–किंवा लोकांकरितांच क्रिया करण्याचा स्वभाव नसणें. २१ उघड करित नाहीं. २२ ठेव. २३ आपण स्वत: बोलून दाखवून. २४ अथवा. २५ आच्छादी, लपवून ठेवी. २६ बाहेरून थाटमाट करित नाहीं.

लोकातें ने रंजी ॥ स्वधर्म वाग्व्जीं ॥ बांधों नेणे ॥ १५ ॥ परोप-
कार न बोले ॥ न मिरवी अभ्यासिलें ॥ न शके विकूं जोडिलें ॥
कीतीसाठीं ॥ १६ ॥ शरीर-भोगाकडे ॥ पाहतां कृपण आवडे ॥
येऱ्हवीं धर्म-विषयीं थोडें ॥ बहु न ह्मणे ॥ १७ ॥ किंबहुना स्वधर्मीं
थोरु ॥ अवसरीं उदारु ॥ आत्म-चर्चे चतुरु ॥ येऱ्हवीं वेडा ॥ १८ ॥
पैं गा अ-दंभपण ॥ ह्मणितलें तें हें जाण ॥ आतां आईक खुण ॥ अ-
हिंसेची ॥ १९ ॥ अ-हिंसा ॥ तरि अ-हिंसा बहुतीं परी ॥ बोलिली असे
अवधारीं ॥ आपुलालिया मतांतरीं ॥ निरूपिली ॥ २० ॥ परि ते
ऐसी देखा ॥ जैशा खांडूनियां शाखा ॥ मग तयाचिया बुडुखा ॥
कुंपु कीजे ॥ २१ ॥ कां बाहु तोडोनि पचविजे ॥ मग भुकेची पीडा
राखिजे ॥ नाना देऊळ मोडोनि कीजे ॥ पौळि देवा ॥ २२ ॥ तैसी
हिंसाचि करूनि अ-हिंसा ॥ निपजविजे हा ऐसा ॥ पैं पूर्व-मीमांसा ॥
निर्णयो केला ॥ २३ ॥ जे अ-वृष्टीचेनि उपद्रवें ॥ गोंदलें विश्व आघवें ॥
ह्मणोनि पर्जन्येष्टी करावे ॥ नाना याग ॥ २४ ॥ तंव तिये इष्टीचिया
बुडीं ॥ पशु-हिंसा तंव रोकडी ॥ मग अ-हिंसेची थडी ॥ कैंची दिसे ॥२५॥
पेरिजे नुसुधी हिंसा ॥ तेथ उगवेल काय अ-हिंसा ॥ परि नवल बापा
धिंवेसा ॥ या याज्ञिकांचा ॥ २६ ॥ आणि आयुर्वेदु आघवा ॥ तो
याचि मोहेंरा पांडवा ॥ जो जीवाकारणें करावा ॥ जीव-घातु ॥ २७ ॥
नाना-रोगें आंहाळ्लीं ॥ लोळ्तीं भूतें देखिलीं ॥ ते हिंसा निवारावया
केली ॥ चिकित्सा पैं ॥ २८ ॥ तंव ते चिकित्से पैहिले ॥ एकाचे
कंद खाणविले ॥ आणि एका उपडविलें ॥ स-मूळीं स-पत्रीं ॥ २९ ॥
एकें ओडेमोडविलीं ॥ अ-जंगमाची खोल काढविली ॥ एकें गर्भिणी
उकडविलीं ॥ पुटांमाजी ॥ ३० ॥ अहो वसतीं धवळारें ॥ मोडूनि

१ रंजवित नाहीं. २ आपलें सदाचरण आपण बोलून दाखवित नाहीं. ३ प्रतिष्ठेसाठीं आपण संपादिलेलें खर्चीं घालित नाहीं. ४ दिसे, वाटे. ५ आत्मज्ञानाच्या वाटाघाटीविषयीं. ६ ऐक. ७ कुंपण. ८ आवार. ९ कर्मकांडसंबंधीं शंकांचें ज्यांत निवारण केलें आहे असा जैमिनीनें केलेला ग्रंथ त्यांत. १० निर्णय. ११ पीडलेलें. १२ यज्ञयागादिकर्म त्याच्या. १३ नुसती. १४ फार इच्छा, उत्साह. १५ वैद्यशास्त्र. १६ मार्गीचा, दिशेकडे. १७ पीडलीं, पोळलीं. १८ प्राणी. १९ रोगाचा प्रतीकार. २० आरंभीं. २१ तोडून साफ केलीं. २२ वृक्षाची साल. २३ विंचू वगैरे प्राणी सगर्भ असतां तळून त्यांची औषधांत योजना करितात त्यास अनुलक्षून हें लिहिलें आहे. २४ पुटपाक करून. २५ राहण्याचीं घरें, मंदिरें.

केलीं देव्हारें ॥ नागऊनि वेव्हारें ॥ गवांदी घातली ॥ २१ ॥ मस्तक पांघुरविलें ॥ तंव तळवटीं उघडें पडिलें ॥ घर मोडोनि केले ॥ मांडव पुढें ॥ २२ ॥ नाना पांचरुणें ॥ जाळूनि जैसें तापणें ॥ कां जालें आंगधुणें ॥ कुंजराचें ॥ २३ ॥ नातरी बैल विकूनि गोठा ॥ पुंस लावोनि बांधिजे गांठा ॥ इया करणीं कीं चेष्टा ॥ काइ हंसों ॥ २४ ॥ एकीं धर्माचिया वाहणी ॥ गाळूं आदरिलें पाणी ॥ तंव गाळितया ओहाळणी ॥ जीव मेले ॥ २५ ॥ एक न पचवितीचि केण ॥ इये हिं-[11]सेचें भेणें ॥ तेथ केंदर्थले[12] प्राण ॥ तेचि हिंसा ॥ २६ ॥ ऐसी हे अ-वधारीं ॥ निरूपिती परी ॥ आतां ययावरी ॥ मुख्य जें गा ॥ २७ ॥ तें स्व-मत बोलिजेल ॥ अ-हिंसे रूप किजेल ॥ जियें[13] उठलिया आं-तुल[14] ॥ ज्ञान दिसे ॥ २८ ॥ परि ते अधिष्ठिलेनि[15] अंगें ॥ जाणिजे आचरतेनि[16] बागें ॥ जैसी कसवटीचि सांगे ॥ वानियातें[17] ॥ २९ ॥ तैसें ज्ञानमनाचिये भेटी ॥ सरिसेंचि अ-हिंसेचें बिंबें[18] उठी ॥ तेंचि ऐसें कि-रीटी ॥ परिस आतां ॥ ४० ॥ तरि तरंगु नोलांडितु[19] ॥ लहरी पाये न फोडितु ॥ सांचलु[20] न मोडतु ॥ पाणियाचा ॥ ४१ ॥ वेगें आणि लेसों[21] ॥ दिठी घालूनि आंविसों[22] ॥ जळीं बकु जैसा ॥ पाउल सुये ॥ ४२ ॥ कां कमळावरी भ्रमर ॥ पाय ठेविती हळुवार[24] ॥ कुंचंबेल[25] केसर ॥ इया शंका ॥ ४३ ॥ तैसे परमाणुपांगुंतले[26] ॥ जाणूनि जीव सानुले[27] ॥ तेथ कारुण्यामाजि पाउलें ॥ लंपवूनि चालिले[28] ॥ ४४ ॥ ते वाट कृपेची करितु ॥ ते दिशाचि स्नेहभरितु ॥ जीवां तळीं आंथरितु ॥ आपुला जीवु ॥ ४५ ॥ ऐसिया जतना ॥ चालणें जया अर्जुना ॥ हें अनिर्वाच्य, परिमोणा ॥ पुरिजेना[29] ॥ ४६ ॥ पैं मोहेंचेनि[30] सांगडें ॥

१ व्यापारी. २ अन्नसत्र. ३ शेकत बसणें. ४ पोपट. ५ हाकून लावून. ६ पिंजरा. ७ त्या कर्तव्यगोष्टी किंवा थट्टा. ८ संप्रदायाप्रमाणें. ९ गाळण्याच्या वस्त्राच्या. १० त्रासानें. ११ कणामध्यें जीवनशक्ति आहे तिचा नाश होईल त्या भीतीनें. १२ त्रासले. १३ जी अहिंसा उत्पन्न झाली असतां. १४ आंतलें. १५ ती अहिंसा अंगीं बाणली असतां. १६ आचरणाच्या मार्गानें. १७ कसाला. १८ स्वरूप दिसूं लागतें. १९ न ओलांडतां. २० स्थिरता. २१ फार जपून. २२ आमिषाकडे. २३ ठेवितो. २४ फार हळू. २५ चिरडेल. २६ परमाणूंनीं आच्छादिलेले. २७ अतिशय लहान. २८ फार जपून चालतो. २९ त्याचें ममताळूपणाचें वर्तन बोलून दाखवितां येत नाहीं व तें किती आहे हें मापतां येत नाहीं म्हणजे किती मोठें आहे हें कळत नाहीं. ३० लोभानें, प्रीतीनें.

लेसी पिलीं धरी तोंडें ॥ तेथ दांतांचे आगरडे ॥ लागती जैसे ॥ ४७ ॥ कां स्नेहाळू माये ॥ तान्हयाची वास पाहे ॥ तिये [4]दिठी आहे ॥ हळूवार जें ॥ ४८ ॥ तैसेनि मार्दवें पाय ॥ भूमिवरी न्यसीतु जाय ॥ लागती तेथ होय ॥ जीवां सुख ॥ ४९ ॥ ऐसिया लेंचिमा चालतां ॥ कृमि कीटक पांडु-सुता ॥ देखे, तरि माघुता ॥ हळूचि निघे ॥ ५० ॥ मुंगिये मेरु नोलांडवे ॥ मशका सिंधु न तरवे ॥ तैसें भेटलिया न करवे ॥ अति-क्रम ॥ ५१ ॥ पुढां स्नेह पाझरे ॥ माघां चालती अक्षरें ॥ शब्द पाठीं अवतरे ॥ कृपा आधीं ॥ ५२ ॥ तंव बोलणेंचि नाहीं ॥ बोलों ह्मणे जरी कांहीं ॥ तरि बोलूं कोणाही ॥ खुपेल कां ॥ ५३ ॥ बोलतां अधिकुहि निघे ॥ तरि कोणाही वर्मीं न लगे ॥ आणि कवणासि न रिघे ॥ शंका मनीं ॥ ५४ ॥ तैसें साच आणि मवाळ ॥ मितलें आणि रसाळ ॥ शब्द जैसे कल्लोळ ॥ अमृताचे ॥ ५५ ॥ अवयव आणि शरीर ॥ हे वेगळाले काय कीरें ॥ कीं रस आणि नीर ॥ सिनोंनीं आथी ॥ ५६ ॥ ह्मणोनि हे जे सर्व ॥ सांगीतले बोह्य-भाव ॥ तें मनचि गा सावयव ॥ ऐसें जाण ॥ ५७ ॥ जें भुई बीज खोविलें ॥ तेंचि वरी रुंख जाहलें ॥ तैसें इंद्रिय-द्वारा फांकलें ॥ अंतरचि कीं ॥ ५८ ॥ पैं मानसींचि जरी ॥ अ-हिंसेची अवसरी ॥ तरि कैंचीं बाहेरी ॥ वोसंडेलें ॥ ५९ ॥ वांचूनि मनींचि नाहीं ॥ तें वाचेसि उमटेल काई ॥ बीजेंवीण भुई ॥ अंकुर असे ॥ ६० ॥ ह्मणोनि मनपण जैं मोडे ॥ तैं इंद्रिया आधींचि उबडें ॥ सूत्रधारेंवीण सोइरवडें ॥ बांवो जैसें ॥ ६१ ॥ उगमींचि वाळूनि जाये ॥ तें वोघीं कैचें वाहे ॥ जीवो गेलिया आहे ॥ चेष्टा देहीं ॥ ६२ ॥ तैसें मन हेतु पांडवा ॥ मूळ यया इंद्रिय-भावा ॥ हेंचि रोहटे आघवा ॥ द्वारीं इहीं ॥ ६३ ॥ परि जिये वेळीं जैसें ॥ जें होऊनि आंत असे ॥ बाहेरि ये तैसें ॥ व्यापार-

१ मांजरी. २ अणकुच्या, अग्रें, टोंकें. ३ वाट. ४ तिच्या दृष्टीमध्यें जसें कारुण्य दिसून येतें तसें हें कारुण्य. ५ ठेवित चालतो. ६ हळूहळू. ७ अनादर, उल्लंघन. ८ सत्य व मृदु. ९ मोजकें, परिमित. १० निश्चयानें. ११ वेगळे वेगळे. १२ बाहेरील वागणुकीचे प्रकार. १३ पेरिलें. १४ वृक्ष, झाड. १५ प्रतिबंध, हरकत (पाठा०) अनवसरी. १६ बाहेर कशी येईल! १७ शिवाय. १८ रिकामें, व्यर्थ. १९ कळसूत्री बाहुलें. २० व्यर्थ २१ कारण. २२ व्यापार करितें.

रूपें ॥ ६४ ॥ यालागीं साचोकारें ॥ मनीं अ-हिंसा थांवे थोरें ॥ जैसी पिकेली द्रुती औंदरें ॥ बोभांत निघे ॥ ६५ ॥ तैसें दयालुत्व आपुलें ॥ मनें हेंताथायां ओंणिलें ॥ मग तेथ उपजविलें ॥ अ-हिंसेतें ॥ ६६ ॥ याकारणें किरीटी ॥ इंद्रियांचिया गोठी ॥ मनाचि येचि राहाटी ॥ रूप केलें ॥ ६७ ॥ ऐसा मनें देहें वाचा ॥ सर्व संन्यास दंडांचा ॥ जाहाला ठायीं जयाचा ॥ देखशील ॥ ६८ ॥ तो जाण वेल्हाळ ॥ ज्ञानाचें वेळांउळ ॥ हें असो निखळें ॥ ज्ञानचि तो ॥ ६९ ॥ क्षांति ॥ क्षोणे उन्मेष-सु-लोचना ॥ सावध होई अर्जुना ॥ करूं तुज ज्ञाना ॥ वोळखी आतां ॥ ७० ॥ तरि ज्ञान गा तें एथें ॥ वोळख तूं निरुतें ॥ ऑक्रोशेंवीण जेथें ॥ क्षमा असे ॥ ७१ ॥ अ-गाध सरोवरीं ॥ कमळिणी जियापरी ॥ कां सदैवांचिया घरीं ॥ संपत्ति जैसी ॥ ७२ ॥ पार्था तेणें पाडें ॥ क्षमा जयातें वाढे ॥ तोही लक्षे तें फुडें ॥ लक्षण सांगों ॥ ७३ ॥ तरि पढियंतें लेणें ॥ अंगीं भावें जेणें ॥ धरिजे, तेविं साहणें ॥ सर्वचि जया ॥ ७४ ॥ त्रिविध मुख्य आघवे ॥ उपद्रवांचे मेळावे ॥ वरि पडलिया नव्हे ॥ वांकडा जो ॥ ७५ ॥ अपेक्षित पावे ॥ तें जेणें तोषें मानावें ॥ अनपेक्षिताहि करवे ॥ मान तोचि ॥ ७६ ॥ जो मानापमानातें साहे ॥ सुख-दुःख जेथ सामाये ॥ निंदास्तुती नोहे ॥ दुखंडु जो ॥ ७७ ॥ उन्हाळेनि जो न तापे ॥ हिमवंतीं न कांपे ॥ कायसेनिही न वोसिपे ॥ पातलेया ॥ ७८ ॥ स्व-शिखरांचा भारु ॥ नेणे जैसा मेरु ॥ कीं धरा यज्ञ-सूकरु ॥ वोझें न ह्मणे ॥ ७९ ॥ नाना चराचरीं भूतीं ॥ दाटणी नव्हे क्षिती ॥ तैसा नाना द्वंद्वप्राप्ती ॥ घामेजेना ॥ ८० ॥ घेऊनि जळाचे लोट्ट ॥ आलिया नदी-नदांचे संघाटु ॥ करी वाँड पोटु ॥ समुद्र

१ पूर्ण स्थिरावते. २ पिकलेल्या फळांचा वगैरे. ३ सुवास. ४ आपण होऊन. ५ बोभाट करित. ६ त्यास आकार दिला. ७ त्रिदंडी संन्यास. ८ विस्तृत, आवडतें. ९ घर. १० सर्व. ११ ह्याचा अध्याहृत कर्ता 'कृष्ण.' १२ ज्ञानदृष्टि आहे ज्याला अशा. १३ खरें. १४ दुःखावांचून. १५ अनाक्रोश क्षमायुक्त पुरुष पूर्ण मनांत येईल तें लक्षण स्पष्ट सांगतों. १६ ज्या आवडीनें. १७ आधिदैविक–(देवतेच्या क्षोभापासून होणारा ताप–जसा वीज पडणें, सांत येणें, इ०); आध्यात्मिक–(मनाच्या क्षोभापासून किंवा शारीररोगापासून होणारा ताप इ०); आणि आधिभौतिक–(पृथिव्यादि पंचमहाभूतांच्या क्षोभापासून होणारा ताप–धरणीकंप इ०); असे त्रिविध ताप. १८ सामावलें जातें. १९ दुभंगलेला. २० हिंवाळ्यांत. २१ कशानेंहि. २२ भीत नाहीं. २३ प्राप्त झालेल्यास. २४ वराह अवतार. २५ सुखदुःखादिद्वंद्वांच्या प्राप्तीनें. २६ समुदाय. २७ मोठें.

जेवीं ॥ ८१ ॥ तैसें जयाचिया ठायीं ॥ न साहणें कांहींचि नाहीं ॥ आणि [1]साहतु ऐसेंही ॥ स्मरण नुरे ॥ ८२ ॥ शरीरा जें पातलें ॥ तें करूनि घाली आपुलें ॥ तेथ [2]साहतेनि नेवलें ॥ [3]घेपिंजेना ॥ ८३ ॥ हे अनाक्रोश क्षेमा ॥ जेथ आथी प्रियोत्तमा ॥ जाण तेणें महिमा ॥ ज्ञानासि गा ॥ ८४ ॥ तो पुरुष पांडवा ॥ ज्ञानाचा ओलावा ॥ आतां परिस आर्जवा ॥ रूप करूं ॥ ८५ ॥ [4]आर्जव ॥ तरि आर्जव तें ऐसें ॥ प्राणाचें [5]सौजन्य जैसें ॥ आवडतयाहि [6]दोषें ॥ एकचि पैं गा ॥ ८६ ॥ कां तोंड पाहूनि प्रकाशु ॥ न करी जेवीं चंडांशु ॥ जगा एक अवकाशु ॥ आकाश जैसें ॥ ८७ ॥ तैसें जयाचें मन ॥ माणुसाप्रति [7]आन आन ॥ नोहे, आणि वर्तन ॥ ऐसें पैं तें ॥ ८८ ॥ जें जगचि [8]सनोळख ॥ जगेंसीं जुनाट सोयरिक ॥ आप पर हे [9]भाखं ॥ जाणणें नाहीं ॥ ८९ ॥ भलतेणेंसीं [10]मेळें ॥ पाणिया ऐसा [11]ढोळु ॥ कवणे विखीं [12]आंडळु ॥ ने घे चित्त ॥ ९० ॥ [13]वारियाची धांव ॥ तैसे सरळ भाव ॥ शंका आणि [14]हांव ॥ नाहीं जया ॥ ९१ ॥ मायेपुढें बाळका ॥ रिगतां नाहीं शंका ॥ तैसें मन देतां लोकां ॥ [15]नालोची जो ॥ ९२ ॥ [16]फांकल्यिा इंदीवरा ॥ [17]पारिखर नाहीं धनुर्धरा ॥ तैसा कोन-कोपरा ॥ नेणेचि जो ॥ ९३ ॥ चो[18]खोळपण रत्नाचें ॥ रत्नावरी किरणाचें ॥ तैसें पुढां मन जयाचें ॥ करणें पाठी ॥ ९४ ॥ दिठी नोहे [19]मिणघी ॥ बोलणें नाहीं [20]संदिग्धी ॥ कवणेंसीं [21]हीनबुद्धी ॥ राहाटों नेणे ॥ ९५ ॥ दाहाही इंद्रियें [22]प्रांजळें ॥ [23]निःप्रपंचें निर्मळें ॥ [24]पांचही पालव मोकळे ॥ आठही [25]पाहर ॥ ९६ ॥ अमृताची धार ॥ तैसें उजू अंतर ॥ किंबहुना जो माहेर ॥ या चिन्हाचें ॥ ९७ ॥ तो पुरुष सुभटा ॥ आर्जवाचा [26]आंगवटा ॥ जाण तेथेंचि [27]घरटा ॥ ज्ञानें केला ॥ ९८ ॥ **गुरु-भक्ति** ॥ आतां ययावरी ॥

---

१ सहन करितों. २ सहन केल्याबद्दलच्या आश्चर्यानें गुंडाळला जात नाहीं. ह्मणजे ज्याला सहन केल्याबद्दल आश्चर्य वाटत नाहीं. ३ दुःखावांचून शांति. ४ कापट्यराहित्य, सरळपणा. ५ प्रीति. ६ उद्देशानें. ७ निरनिराळें. ८ ओळखीचें. ९ बोलणें. १० संगति. ११ रीत. १२ अडथळा. १३ वाऱ्याची. १४ इच्छा. १५ विचार करित नाहीं. १६ फुलल्लेल्या. १७ गुप्त ठिकाण. १८ प्रकाशितपणा. १९ ओशाळलेली. २० संशयात्मक. २१ हा नीच आहे अशा समजुतीनें. २२ सरळ. २३ विषयाविषयीं विमुख. २४ अंतःकरणपंचक—अंतःकरण, मन, चित्त, बुद्धि, अहंकार २५ प्रहर. २६ स्वरूप किंवा मूर्ति. २७ ठिकाण.

गुरु-भक्तीची परी ॥ सांगों गा अवधारीं ॥ चतुर-नाथा ॥ ९९ ॥ तैसें संबाह्य आपुलें ॥ जेणें गुरु-कुळीं वोपिलें ॥ आपण पैं केलें ॥ भक्तीचें घर ॥ १०० ॥ तिये कडोनि येतसे वारा ॥ देखोनी धांवे सामोरा ॥ [2]आडपडे ह्मणे घरा ॥ [3]बीजें कीजो ॥ १०१ ॥ परि गुरु-आज्ञा धरिलें ॥ देह गांवीं असें एकलें ॥ [4]वांसरुवा लाविलें ॥ दांवें जैसें ॥ १०२ ॥ ह्मणे कैं हें बिरडें [6]फिटेल ॥ कैं तो स्वामी भेटेल ॥ युगाहूनि वडिल ॥ निमिष मानी ॥ १०३ ॥ ऐसे या गुरु-ग्रामीचें आलें ॥ कां स्वयें गुरु-नींचि धाडिलें ॥ तरि गतायुष्या जोडलें ॥ आयुष्य जैसें ॥ १०४ ॥ कां सुकतया अंकुरा ॥ वरि पडिलिया पीयूष-धारा ॥ नाना अल्पोदकींचा सागरा ॥ आला मासा ॥ १०५ ॥ नातरी रंकें निधान देखिलें ॥ कां आंधळिया डोळे उघडले ॥ भणंगाचिया आंगा आलें ॥ इंद्र-पद ॥ १०६ ॥ तैसा गुरु-कुळींचेनि नांवें ॥ महा-सुखें अती थोरावे ॥ जे कोडें हंन पोटीं-ळवे ॥ आकाश कां ॥ १०७ ॥ पैं गुरु-कुळीं ऐसी ॥ आवडी जया देखसी ॥ जाण ज्ञान तयापाशीं ॥ पोंइकी करी ॥ १०८ ॥ **अर्चन** ॥ कां [12]चैतन्याचिये पोवळी ॥ माजि आनंदाचिया राउळीं ॥ [13]श्री-गुरु-लिंगा [14]ढाळी ॥ [15]ध्यानामृत ॥ १०९ ॥ उदयिजतां बोधार्का ॥ [16]बुद्धीची डाळ सात्विका ॥ भरोनिया त्र्यंबका ॥ लाखोली वाहे ॥ ११० ॥ कौळ-शुद्धी [17]त्रि-काळीं ॥ [18]जीवदशा धूप जाळी ॥ ज्ञान-दीपें वोवाळी ॥ निरंतर ॥ १११ ॥ [19]सामरस्याची [20]रससोय ॥ अखंड अर्पित जाय ॥ आपण [21]भराडा होय ॥ गुरु तो लिंग ॥ ११२ ॥ **सख्य** ॥ एकाधिये वेळे ॥ गुरु माय करी भाव-बळें ॥ मग [22]स्तन्य-सुखें लोळे ॥ अंकावरी ॥ ११३ ॥ नातरी गा किरिटी ॥ चैतन्य-तरु-तळवटीं ॥ गुरु धेनु आपण पोटीं ॥ वत्स होय ॥ ११४ ॥ गुरु-कृपा-स्नेह-सलिलीं ॥ आपण होय मासोळी ॥ कोणे एके वेळीं ॥ हेंचि भावी ॥ ११५ ॥ गुरु-कृपामृताचें [23]वेंडप ॥ आपण सेवा-वृ-

---

१ अंतर्बाह्य (शरीर व मन). २ नमस्कार घालितो. ३ आगमन. ४ वासराला. ५ पेंडें. ६ सुटेल. ७ मोठें. ८ भिकाऱ्याच्या. ९ पादपूरणार्थक अव्यय. १० आलिंगवे. ११ चाकरी. १२ ज्ञानाच्या. १३ श्रीगुरुरूप लिंग (महादेवाचें) त्यास. १४ घाली. १५ ध्यानरूप अमृत (उदक). १६ शुद्धसत्वगुण जी बुद्धि हीच डाळ. १७ तिन्ही शुद्ध काळीं. १८ जीवत्वरूप. १९ ऐक्याची. २० पाक किंवा पक्वान्न. २१ गोसावी, पुजारी. २२ स्तनांतील दूध पिण्याच्या सुखानें. २३ वृष्टि.

तीचें होय रोप ॥ ऐसेसे संकल्प ॥ विये मन ॥ ११६ ॥ चक्षु-पक्षेंवीण ॥ पिलूं होय आपण ॥ कैसें पैं अपारपण ॥ आवडीचें ॥ ११७ ॥ गुरुतें पक्षिणी करी ॥ चारा घे चोंचूवरी ॥ गुरु तारू, धरी ॥ आपण कास ॥ ११८ ॥ ऐसे प्रेमाचेनि थावें ॥ ध्यानचि ध्यानें प्रसवे ॥ पूर्ण-सिंधू हेलावे ॥ फुटती जैसे ॥ ११९ ॥ किंबहुना यापरी ॥ श्रीगुरु-मूर्ती अंतरीं ॥ भोगी, आतां अवधारीं ॥ बाह्य सेवा ॥ १२० ॥ दास्य ॥ तरि जीवीं ऐसे आवांके ॥ ह्मणे दास्य करीन निकें ॥ जैसेनि गुरु कौतुकें ॥ माग ह्मणती ॥ १२१ ॥ तैसिया साच्या उपास्ती ॥ गोसावी प्रसन्न होती ॥ तेथ मी विनंती ॥ ऐशी करीन ॥ १२२ ॥ ह्मणेन तुमचा देवा ॥ परिवार जो आघवा ॥ तेतुलीं रूपें होआवा ॥ मीचि एक ॥ १२३ ॥ आणि उपकरतीं आपुलीं ॥ उपकरणें आथी जेतुलीं ॥ माझीं रूपें तेतुलीं ॥ होआवीं स्वामी ॥ १२४ ॥ ऐसा मागेन वरु ॥ तेथ हो ह्मणती श्री-गुरु ॥ मग तो परिवारु ॥ मीचि होईन ॥ १२५ ॥ उपकरण-जात सकळिक ॥ तें मीचि होईन एकैक ॥ तेव्हां उपास्तीचें कौतुक ॥ देखिजेल ॥ १२६ ॥ आपुलिया गुणांचीं लेणीं ॥ करिन गुरु-सेवे स्वामिणी ॥ हें असो, होईन गेवसणी ॥ गुरु-भक्तीसी ॥ १२७ ॥ गुरु-स्नेहाचिये वृष्टी ॥ मी पृथ्वी होईन तळवटीं ॥ ऐसिया मनोरथांचिया सृष्टी ॥ अनंता रची ॥ १२८ ॥ ह्मणे श्री-गुरुचें भुवन ॥ आपण मी होईन ॥ आणि दास होऊनि करीन ॥ दास्य तेथिंचें ॥ १२९ ॥ नाट मी काढीन ॥ शेज मी झाडीन ॥ चरण-संवाहन ॥ मीचि करीन ॥ १३० ॥ जंव देह हें असेल ॥ तंव वोळगी ऐसी कीजेल ॥ मग देहांतीं नवल ॥ बुद्धि आहे ॥ १३१ ॥ परि जीत मेला न संडीं ॥ निमेष लोकां न धाडीं ॥ ऐसेनि गणावया कोडी ॥ कल्पांचिया ॥ १३२ ॥ जो गुरु-दास्यें कृशु ॥ जो गुरु-प्रेमें संपोषु ॥ जो गुरु-आज्ञे निवासु ॥ आपणचि ॥ १३३ ॥ गुरु-सं-

---

१ चोंचीनें. २ पूर्णत्वानें, बळानें. ३ पुष्कळ ध्यानें. ४ लाटा. ५ हुरूप धरतो. ६ भक्तीनें. ७ गुरु. ८ व्हावा. ९ उपयोगाचीं. १० आच्छादन, पिशवी. ११ पाय रगडणें. १२ सेवा. १३ देहावसान झालें तरी गुरूची सेवा करण्याची त्याची बुद्धि तशीच राहते ह्यांत नवल काय? १४ कोट्यवधि कल्पपर्यंत जरी लोक ह्याच्या गुरुसेवेचा काळ मोजूं लागले तरी तेवढ्या काळांत एक निमेषभरहि तो व्यर्थ जाऊं देत नाहीं हें तात्पर्य. १५ पुष्ट.

प्रदाय-धर्म ॥ तेचि जयाचे वर्णाश्रम ॥ गुरु-परिचर्या[1] नित्य-कर्म ॥ जयाचें गा ॥ १३४ ॥ गुरु क्षेत्र गुरु देवता ॥ गुरु माता गुरु पिता ॥ जो गुरु-सेवेपरता ॥ मार्ग नेणे ॥ १३५ ॥ जयाचें वक्त्र ॥ वाहे गुरु-नामाचे मंत्र ॥ गुरु-वाक्यावांचूनि शास्त्र ॥ हातीं न शिवे ॥ १३६ ॥ जया इये भक्तीची चाड ॥ जया इये विषयींचें कोड ॥ जो हे सेवेवांचूनि गोड ॥ न मनी कांहीं ॥ १३७ ॥ तो तत्त्व-ज्ञानाचा ठावो ॥ ज्ञाना तेणेंचि आवो[2] ॥ हें असो, तो देवो ॥ ज्ञान भक्त ॥ १३८ ॥ शुचित्व ॥ ह्मणे शुचित्व गा ऐसें ॥ जयापाशीं दिसे ॥ आगमन[3] जैसें ॥ कापुराचें ॥ १३९ ॥ का रत्नाचें दैंळवाडें[4] ॥ जैसें सबाह्य चोखडें ॥ आंत बाहेरि एके पाडें ॥ सूर्य जैसा ॥ १४० ॥ बाहेरि कर्में क्षाळला ॥ भीतरीं ज्ञानें उजळला ॥ इहीं दोहीं परी आला ॥ पोखाळा[5] एका ॥ १४१ ॥ किंबहुना यिया परी ॥ बाह्य चोख अवधारीं ॥ आणि ज्ञान-दीप अंतरीं ॥ ह्मणोनि शुद्ध ॥ १४२ ॥ येऱ्हवीं तरी पांडु-सुता ॥ अंतर शुद्ध नसतां ॥ बाहेरि कर्म तों सर्वथा ॥ विटंबु गा ॥ १४३ ॥ मृत जैसा शृंगारिला ॥ गाढव तीर्थीं न्हाणिला ॥ कडु-दुधिया माखिला ॥ गुळें जैसा ॥ १४४ ॥ तैसें कर्मी[6] वैरिचिलेकडां ॥ न सरे थोरें मोलें कुडां[7] ॥ नव्हे मदिरेचा घडा ॥ पवित्र गंगे[8] ॥ १४५ ॥ ह्मणोनि अंतरीं ज्ञान व्हावें ॥ मग बाह्य लाभे स्वभावें ॥ वरि ज्ञान कर्में संभवे ॥ ऐसें कें[9] जोडे ॥ १४६ ॥ यालागीं बाह्य भाग ॥ कर्में धूतला चांग ॥ ज्ञानें फिटला[10] वंग ॥ अंतरींचा ॥ १४७ ॥ तेथ अंतर-बाह्य गेलें ॥ निर्मळत्व एक जाहलें ॥ किंबहुना उरलें ॥ शुचित्वाचि ॥ १४८ ॥ पाणियें हिरा न भिजे ॥ आधणीं हरळ[11] न शिजे ॥ तैशी विकल्प-जातीं न लिंपिजे ॥ मनोवृत्ति ॥ १४९ ॥ तया नांव शुचित्वपण ॥ पार्था गा संपूर्ण ॥ हें देखसी तेथ जाण ॥ ज्ञान असे ॥ १५० ॥ स्थैर्य ॥ आणि स्थिरता साचें ॥ घर रिघाली जयाचें ॥ तो पुरुष ज्ञानाचें ॥ आयुष्य गा ॥ १५१ ॥ देह तरी वैरिचिलीकडे ॥ आपुलिया परी हिंडे ॥ परी बैसेका[12] न मोडे ॥ मानसींची ॥ १५२ ॥ कां लोभियें[13] दूर जाये ॥ परी

१ गुरूची सेवा. २ तकवा, डौल. ३ प्राप्ति (पा०) आंग मन. ४ घनवटपणा, भरीवपणा. ५ निर्मळपणास, स्वच्छतेस. ६ बाह्यात्कारीं. ७ हीन पदार्थ (कुडा) मोठ्या मोलानें जात नाहीं. ८ गंगेमध्यें. ९ कोठें मिळे? १० कलंक. ११ खडा, दगड. १२ आत्मस्वरूपीं पडलेली बैठक. १३ लोभी पुरुष.

जीव ठेवों ठांये ॥ तैसा देह चालतां न होय ॥ चळु चित्ता ॥ १९३ ॥ जातया अभ्रांसवें ॥ जैसें आकाश न धांवे ॥ [2]भ्रमण-चक्रीं न [3]भवे ॥ ध्रुव जैसा ॥ १९४ ॥ [4]पांथिकांचिया येरझारा ॥ सवें पंथ न चले धनुर्धरा ॥ कां नाहीं जेविं तरु-वरां ॥ येणें जाणें ॥ १९५ ॥ तैसा चळण-वळणात्मकीं ॥ असोनि ये [5]पांच-भौतिकीं ॥ [6]भूतोर्मीं एकीं ॥ चळीजेना ॥ १९६ ॥ वाहुटोळीचेनि बळें ॥ पृथ्वी जैशी न ढळे ॥ तैसा [7]उपद्रव-उमाळें ॥ न लोटे जो ॥ १९७ ॥ दैन्य-दुःखीं न तपे ॥ भय-शोकीं न कंपे ॥ देह-मृ[8]त्यु न वासिपे ॥ पातलेनी ॥ १९८ ॥ आकाश हें वों-सरो ॥ पृथ्वी [9]वरि विरो ॥ परि नेणें [10]मोहरों ॥ चित्त-वृत्ति ॥ १९९ ॥ क्षीरार्णवाचिया कल्लोळीं ॥ कंप नाहीं मंदराचळीं ॥ आकाश न जळे जाळीं ॥ वणवियाच्या ॥ १६० ॥ तैशा आल्या गेल्या उर्मी ॥ नव्हे गजबज मनोधर्मी ॥ किंबहुना [11]धैर्य-क्षमीं ॥ कल्पांतींही ॥ १६१ ॥ हें स्थैर्य [12]निधडें ॥ जेथ अंगें जीवें जोडे ॥ तें ज्ञानाचें उघडें ॥ निधान साचें ॥१६२ ॥ **आत्म-निग्रह** ॥ आणि ईसाळु जैसा घरा ॥ कां [14]दं-दिया हतियेरा ॥ न विसंबे भांडारा ॥ लुब्धकु जैसा ॥ १६३ ॥ कां [15]एकलौतिया बाळका ॥ [16]वॅरिपडौनि ठाके अंबिका ॥ मधुविषीं मधु-मक्षिका ॥ लोभिणी जैशी ॥ १६४ ॥ अर्जुना जो यापरी ॥ अंतःकरण जतन करी ॥ नेदी उभे ठाकों द्वारीं ॥ इंद्रियांच्या ॥ १६५ ॥ अगा अंतःकरण-निग्रहो जो ॥ तो हा हें जाणिजो ॥ हा आथी तेथ विजयो ॥ ज्ञानाचा पैं ॥ १६६ ॥ **विषय-वैराग्य** ॥ आणि [17]विषयांविखीं ॥ वैराग्याची निकी ॥ [18]पुरवणी मानसीं कीं ॥ [19]जिती आथी ॥ १६७ ॥ वमिलिया अन्ना ॥ लाळ न घोंटी जेवीं रसना ॥ अंग [20]नें [21]सूये आलिंगना ॥ प्रेताचिया ॥ १६८ ॥ विष खाणें नोंगवे ॥ जळत घरीं न रिघवे ॥ व्याघ्र-विवरा न [22]वेंचवे ॥ [23]वस्ती जेवीं ॥ १६९ ॥ [24]धेंडाडीत लोह-रसीं ॥ उडी न घालवे

---

१ ठेंव्याजवळ गुंतून राहतो. २ फिरणाऱ्या नक्षत्रमंडळांत. ३ फिरे. ४ वाटसराच्या. ५ ह्या पंचमहाभूतात्मक सृष्टींत. ६ पंचमहाभूतांच्या एकाहि विकारानें. ७ उपद्रवांच्या लोटानें. ८ नाश पावो. ९ अथवा, शिवाय, आणखी. १० मागें फिरण्यास. ११ धैर्य आणि क्षमा ह्यांनीं युक्त. १२ बळकट. १३ ब्रह्मराक्षस. १४ योद्धा. १५ एकुलत्या. १६ जवळ होऊन. १७ विषयांविषयीं. १८ पुरवटा. १९ जिवंत. २० घालित नाहीं. २१ न रुचे (पाठा०) नांगवे. २२ जांववे. २३ राहण्यास. २४ रसरशीत.

जैशी ॥ न करवे उशी ॥ अजगराची ॥ १७० ॥ अर्जुना तेणें पाडें ॥ जयाशीं विषय-वार्ता नावडे ॥ नेदी इंद्रियांचेनि तोंडें ॥ कांहींचि जावों ॥ १७१ ॥ बहु योगाभ्यासीं हांव ॥ विजनाकडे धांव ॥ न साहे जो नांव ॥ संघाताचें ॥ १७२ ॥ नाराचांचीं आंथरुणें ॥ पूय-पंकीं लोळणें ॥ तैसें लेखी भोगणें ॥ ऐहिकीचें ॥ १७३ ॥ आणि स्वर्गातें मानसें ॥ ऐकोनि मानी ऐसे ॥ कुहिलें पिशित जैसें ॥ श्वानाचें गा ॥ १७४ ॥ तें हें विषय-वैराग्य ॥ आत्म-लाभाचें भाग्य ॥ एणें ब्रह्मानंदा योग्य ॥ होती जीव ॥ १७५ ॥ ऐसा उभय भोगीं त्रासु ॥ देखसी जेथ बहुवसु ॥ जाण तेथें रहिवासु ॥ ज्ञानाचा तूं ॥ १७६ ॥ **सम-चित्तत्व** ॥ महा-सिंधु जैसें ॥ ग्रीष्म-वर्षं सारिसें ॥ इष्टानिष्ट तैसें ॥ जयाच्या ठायीं ॥ १७७ ॥ कां तिन्ही काळ होतां ॥ त्रिधा नव्हे सविता ॥ तैसा सुख-दुःखीं चित्ता ॥ भेदु नाहीं ॥ १७८ ॥ जेथ नभाचेनि पाडें ॥ समत्वा न्यून न पडे ॥ तेथ ज्ञान रोकडें ॥ ओळख तूं ॥ १७९ ॥

नामदेव.

नामदेव जातीचा शिंपी, **पंढरपुर**चा राहणारा होता. त्याच्या बापाचें नांव **दामाशेटी** आणि आईचें नांव **गोणाई**. असें सांगतात कीं, दामाशेटीस फार दिवस मूल नव्हतें. एका दिवशीं **भीमा**नदीच्या कांठीं त्याला एक बारा दिवसांचा मुलगा *सांपडला. तो त्यानें घरीं आणून वाढविला, आणि त्याचें नांव नामा असें ठेविलें. हा **उद्धवा**चा अवतार होता असें ह्मणतात.

नामदेवानें पुष्कळ अभंग केले; परंतु त्यांपैकीं फार थोडे आतां प्रसिद्ध आहेत. त्याचा संपूर्ण असा कोणताहि ग्रंथ सांपडत नाहीं. त्याची **जनी** ह्मणून एक दासी होती, तिनेंहि बरेच अभंग केले आहेत.

नामदेव कधीं जन्मला व वारला ह्याचा अजून †शोध लागला नाहीं; तथापि तो ज्ञानदेवाच्या पाठीमागून कांहीं वर्षांनीं वारला असावा ह्यांत संशय नाहीं.

१ बाणांचीं. २ पुवाच्या चिखलांत. ३ इहलोकींचें. ४ कुजलेलें. ५ मांस. ६ उन्हाळा व पावसाळा(पाठा०)ग्रीष्मवर्षी. *परंतु अलीकडे (इ०स०१८९२) रा०रा०माधवराव अप्पाजी मुळे यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या 'श्री नामदेव चरित्र' नांवाच्या ग्रंथांत नामदेव हा अयोनिसंभव नव्हता असें प्रतिपादन केलें आहे (पृ०२६-२७). † नामदेव हा शके ११९२ कार्तिक शुद्ध ११ स जन्मला व शके १२७२ आषाढ वद्य १३ स समाधिस्थ झाला असें सदर ग्रंथावरून समजतें (पृ०२७,२८२).

स्फुट अभंग.

सर्व सावधान होउनी विचारा ॥ सोडवण करा संसाराची ॥ १ ॥
अवघें आयुष्य सरोनी जाईल ॥ कोण तें होईल साह्य आह्मां ॥ २ ॥
सकल संसार जाणोनि लटिका ॥ शरण जा एका विठोबासी ॥ ३ ॥
सर्व-काळ वाचे ह्मणा नारायण ॥ वायां एक क्षण जावों नेदीं ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे सर्व सुखची होईल ॥ मन हें ठेवाल हरी-पायीं ॥ ५ ॥

(२)

झणी दृष्टि लागे तुज केशव-राजा ॥ जेणें मना माझ्या बोध केला ॥ १ ॥
अनंत जन्मींचें विसरलों दुःख ॥ पाहतां श्री-मुख केशवाचें ॥ २ ॥
योगीयाचे ध्यानीं ध्यातां नातुडशी ॥ तो तूं आह्मांपाशीं मागें पुढें ॥ ३ ॥
नामा ह्मणे करूं जिवें [१]निंबलोण ॥ विठ्ठल-चरण वोंवाळीन ॥ ४ ॥

(३)

माझे मनोरथ पूर्ण कीजे देवा ॥ केशवा माधवा नारायणा ॥ १ ॥
नाहीं नाहीं मज आणीक सोयरा ॥ न करीं आव्हेरा पांडुरंगा ॥ २ ॥
अ-नाथाचा नाथ होसी तूं दयाळ ॥ किती वेळोवेळ प्रार्थूं आतां ॥ ३ ॥
नामा ह्मणे जीव होतो कासावीस ॥ केली तुझी आस आतां तरी ॥ ४ ॥

(४)

पाहें पर-दारा जननी-समान ॥ द्रव्य ही पाषाण-सम मानीं ॥ १ ॥
पराव्याकारणें प्राण वेंचीं आतां ॥ जाणें पर-व्यथा अंतरींची ॥ २ ॥
विहित संतोष धरीं वा मानसीं ॥ कीं पर-लोकासी जाणें आहे ॥ ३ ॥
सर्व काळ प्रीति संतांचीया संगें ॥ गावें अनुरागें हरी-नाम ॥ ४ ॥
सर्वां भूतीं सम ठेवूनीयां बुद्धी ॥ सांडावी ऊपाधी प्रपंचाची ॥ ५ ॥
सर्व परमात्मा सर्व काळीं देशीं ॥ भाव अहर्निशीं दृढ धरीं ॥ ६ ॥
संत-समुदाय मिळतील जेथें ॥ लोटांगणें तेथें जावें आधीं ॥ ७ ॥
चिंता नको **नाम्या** तरसी तूं जाण ॥ सांगीतली खूण मनें माझ्या ॥ ८ ॥

(५)

[२]कलि-युगाचे मुळें ॥ झालें धर्माचें वाटोळें ॥ १ ॥
पलंगीं बैसवूनी राणी ॥ माते हातीं अणवी पाणी ॥ २ ॥

१ दृष्टीचा अगर भूतबाधेचा विकार न व्हावा ह्मणून मीठ, मोहऱ्या व कडूनिंबाचीं पानें हीं ओवाळून टाकणें, ह्या कृत्याला "निंबलोण करणें" ह्मणतात. २ तारी असा मूळचा पाठ नसेलना?

स्त्रिये पाटावाची चोळी ॥ माता अखंड चिंध्या गाळी ॥ ३ ॥
ऐसा कलि-युगींचा महिमा ॥ ह्मणे विष्णू-दास नामा ॥ ४ ॥

(६)

क्षीर-सागरांत असमी बैसला ॥ धांवोनि मजला भेटी देई ॥ १ ॥
शेषावरी जरी असमी निजेला ॥ धांवोनि मजला भेटी देई ॥ २ ॥
कैलासीं शिव पूजितसे तुजला ॥ धांवोनि मजला भेटी देई ॥ ३ ॥
गहिंवरुनी नामा बाहतो विठ्ठला ॥ धांवोनि मजला भेटी देई ॥ ४ ॥

(७)

चक्रवाक-पक्षी वियोगें बाहती ॥ जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ १ ॥
चुकलीया माय बाळकें रडती ॥ जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ २ ॥
वत्स न देखतां गाई हंबरती ॥ जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ ३ ॥
जीवनावेगळे मच्छ तळमळती ॥ जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे मज वाटे ऐसें चित्तीं ॥ करितसे खंती फार तुझी ॥ ५ ॥

(८)

काय माझा आतां पाहतोसी अंत ॥ येई बा धांवत देव-राया ॥ १ ॥
तुजवीण होइल जीवासी आकांत ॥ येई बा धांवत देव-राया ॥ २ ॥
असे जरी काम भेटोनीयां जावें ॥ धांवोनीयां यावें देव-राया ॥ ३ ॥
ये रे ये रे देवा नामा तुज बाहत ॥ येई बा धांवत देव-राया ॥ ४ ॥

(९)

युगा ऐसें पळ तुजवीण जाय ॥ पहातोसी काय अंत माझा ॥ १ ॥
कोमल हृदय तुझें पंढरीच्या राया ॥ कठीण सखया कैसें केलें ॥ २ ॥
विचारिलें चित्तीं दुर्लभ हरि-हरां ॥ कैसा जाऊं घरा रंकाचीया ॥ ३ ॥
अंगीकारावरी आव्हेराची मात ॥ नोहे हें उचित देव-राया ॥ ४ ॥
मागें जे जे ओळी केली वासुदेवा ॥ उदारा केशवा पुरवीली ॥ ५ ॥
नुपेक्षिसी चित्तीं ऐसा हा भरंवसा ॥ दिसोनि निराशा झाली आतां ॥ ६ ॥
वांचोनियां दुःख भोगावें रे किती ॥ प्राणासी मूकतां तेंचि भलें ॥ ७ ॥
वर्णितां तो नामा झाला समाधिस्थ ॥ जाहालें विदित पांडुरंगा ॥ ८ ॥

(१०)

त्वरें धांवोनीयां आलासे गोविंद ॥ सावध सावध नामदेवा ॥ १ ॥

---

१ नेहमीं. २ हृद. ३ ज्याचें देहभान गेलें आहे असा.

रुसलासे नामा देवाशीं न बोले ॥ करें कुरवाळीलें वदन तेव्हां ॥ २ ॥
समजावोनि देवें धरिला पोटासीं ॥ बोल रे मजसीं नामदेवा ॥ ३ ॥
नामा ह्मणे देवा उशीर कां केला ॥ किंवा माझा आला तुला राग ॥ ४ ॥

(११)

अभिमानें घाला घातला आह्मांसी ॥ ह्मणोनि लपसी देव-राया ॥ १ ॥
तुजवांचुनीयां जाऊं पाहे प्राण ॥ दाखवीं वदन एक वेळा ॥ २ ॥
मुगुट कुंडलें श्रीमुख सांवळें ॥ केशरी लाविलें गंध भाळीं ॥ ३ ॥
पाहोनियां जीवा होय फार दुःख ॥ हारेल ही भूक डोळियांची ॥ ४ ॥
तुजवांचोनियां आह्मां नाहीं कोणी ॥ तिहीं त्रिभुवनीं **नामा** ह्मणे ॥ ५ ॥

(१२)

[1]त्रिविध-तापें प्राणी होतात संतप्त ॥ शीतळ करीत कथामृतें ॥ १ ॥
अमृतापरीस तुझि कथा अधिक ॥ सांगतसें ऐक देव-राया ॥ २ ॥
स्वर्गीचें अमृत प्राशन करीती ॥ पुण्य सरल्या येती मृत्यु-लोका ॥ ३ ॥
तुझी कथा देत अ-[2]च्युतपदासी ॥ न विचारी मानसीं [3]याती कांहीं ॥ ४ ॥
नाहीं चतुराई बोबडे हे बोल ॥ लिहित विठ्ठल **नामा** ह्मणे ॥ ५ ॥

(१३)

अवघे निरंतर करा हा विचार ॥ भव-सिंधूचा पार तरिजे केवीं ॥ १ ॥
अवघे जन्म वाया गेलें विषया-संगें ॥ शिणलेती वाउगे माया-मोहें ॥ २ ॥
अवघा वेळ करा संसाराचा धंदा ॥ परी वाचे वदा हरिचें नाम ॥ ३ ॥
अवघे भावें एके विठ्ठलातें भजा ॥ [4]आर्तें करा पूजा हरि-दासांची ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे अवघे अनुभवूनी पाहा ॥ सर्व काळ राहा साधु-संगें ॥ ५ ॥

(१४)

अवघे ते दैवाचे विठ्ठल ह्मणती वाचे ॥ अवघें कुळ त्यांचें पुण्यवंत ॥ १ ॥
अवघेची संसारीं जाणावे ते धन्य ॥ ज्यांचें प्रेम पूर्ण पांडुरंगीं ॥ २ ॥
अवघा [5]विठ्ठल भोगिती दिनें-राती ॥ बोळगे [6]किंकर-वृत्ती **नामा** त्यांतें ॥ ३ ॥

---

१ ज्ञानदेव-(पृ० ८) अ० १३ ओंवी ७५ 'त्रिविध उपद्रवांचे' यावरील टीप पहा. २ अविनाशिपदास=मोक्षास. ३ जाति; उच्च नीच असें. ४ उत्कंठेनें; प्रेमानें. ५ विठ्ठलाच्या स्वरूपाच्या चिंतनानें होणारें सुख अखंड भोगितात हें तात्पर्य. ६ अशांचा दास होऊन त्यांस चिकटून राहतो ह्म० त्यांच्या सेवेंत तत्पर असतो.

(१५)

अवघी चित्त-वृत्ती एकवटून जेणें ॥ अवघा धरिला मनें पांडुरंग ॥ १ ॥
अवघें सुख एक तयासी पावलें ॥ अवघें स-फळ झालें जन्म त्याचें ॥ २ ॥
अवघीं व्रतें दानें केलीं पैं तयानें ॥ जयाचें विठ्ठलीं मन जडलें ॥ ३ ॥
नित्य विठ्ठल-नाम गर्जती स-प्रेम ॥ अवघे नित्य-नेम झाले त्याचे ॥ ४ ॥
अवघे इष्ट मित्र बंधु माता पिता ॥ केला आवडता पांडुरंग ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे ऐसे अवघे [१]संप्रदाय ॥ मिळोनि धरा पाय विठोबाचे ॥ ६ ॥

(१६)

अवघाचि संसार सुखाचा करीन ॥ अवघ्या भावें धरीन विठ्ठल एक ॥ १ ॥
अवघा शीणभाग हिरोनि घेईल ॥ अवघेचि तोडील माया-पाश ॥ २ ॥
अवघा जीवलग हाचि पैं होईल ॥ अवघा हा घेईल भार माथां ॥ ३ ॥
अवघा त्रिविध ताप क्षणें मालवील ॥ अवघा चालवील [२]योग-क्षेम ॥ ४ ॥
अवघ्या संसाराचें बसणें मोडील ॥ अवघेंचि तोडील माया-जाळ ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे अवघी सोडा मिथ्या भ्रांति ॥ विठ्ठलेंविण विश्रांति नाहीं कोठें॥६॥

(१७)

ज्ञानदेव ह्मणे नामदेवाप्रती ॥ ऐकावी विनंती एक माझी ॥ १ ॥
पृथिवीचीं तीर्थें करावीं समस्त ॥ पाहावे महंत साधु जन ॥ २ ॥
जीवन्मुक्ता तुज नाहीं कांहीं काज ॥ इच्छा असे मज त्वांही यावें ॥ ३ ॥
नामा ह्मणे तुह्मीं पुसावें विठ्ठला ॥ देतां आज्ञा मला मीही येतों ॥ ४ ॥

(१८)

सर्व सुख आहे [३]भीवरेचे तीरीं ॥ आमची पंढरी कामधेनू ॥ १ ॥
प्रेमामृत [४]दुभे सदा संत-जना ॥ [५]वोसंडत पान्हा नित्य नवा ॥ २ ॥
धर्म अर्थ काम मोक्ष चारी स्तन ॥ दोहोणार धन्य [६]पुंडलीक ॥ ३ ॥
[७]भक्तीचें मेळवण [८]भावाचेनि बळें ॥ देखोनियां [९]वोळे अधिकाधीक ॥ ४ ॥

---

१ व्रत, दान, तप, योग, ध्यान इत्यादि निरनिराळ्या साधनांनीं ईश्वरप्राप्ति करून घेण्यास इच्छिणारे साधक. २ ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ–**योग** ह्मणजे आपल्या जवळ नाहीं तें मिळविणें आणि **क्षेम** ह्मणजे मिळाल्याचें संरक्षण, असा आहे; परंतु एथें उपजीवन असा समजावा. ३ भीमेच्या. ४ दूध देते. ५ भरून वाहूं लागतो. ६ विठ्ठलाचा एक प्रसिद्ध भक्त. ७ देव, गुरु इत्यादिकांवर परम प्रेम व तदनुकूल कृति त्यांचें. ८ देव, गुरु इत्यादिकांवर जो विश्वास त्याच्या. ९ वळते.

जियेचें दुभतें नित्य नवें वाढे ॥ पंढरी पेहुडे पूर्ण पुण्यें ॥ ५ ॥
भाग्यवंत नामा तें क्षीर लाधला ॥ प्रेमें वोसंडला गर्जे नामें ॥ ६ ॥

(१९)

माझें मज कळे माझें मज कळे ॥ माझें मज कळे प्रेम-सूख ॥ १ ॥
न करीं तुझें ध्यान न लगे ब्रह्म-ज्ञान ॥ माझी आहे खूण वेगळीच ॥ २ ॥
न करीं तुझी स्तुती न वाखाणीं कीर्ती ॥ धरिली ते युक्ती वेगळीच ॥ ३ ॥
न करीं काया-क्लेश इंद्रियां [२]निरोधु ॥ मज आहे बोधु वेगळाचि ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे नाम गाईन निर्विकल्प ॥ येसी आपेआप गीर्वंसीत ॥ ५ ॥

(२०)

चंद्रभागे तटीं ऐकियेली गोष्टी ॥ वाल्मीकें शत-कोटी ग्रंथ केला ॥ १ ॥
येऊनीयां नामा विठ्ठलासी ह्मणे ॥ केलें रामायण वाल्मीकानें ॥ २ ॥
तेणें माझ्या चित्ता बहु झाले क्लेश ॥ व्यर्थ त्यां आयुष्य गमावीलें ॥ ३ ॥
जरी तुझा दास असेन मी देवा ॥ तरी सिद्धी न्यावा पण माझा ॥ ४ ॥
करीन मी तुझे शत कोटी अभंग ॥ बोले पांडुरंग ऐकें नाम्या ॥ ५ ॥
तये काळीं होती आयुष्याची वृद्धी ॥ आतांची अवधी थोडी आहे ॥ ६ ॥
नामा ह्मणे जरी न होती संपूर्ण ॥ जिह्वा उतरून ठेवीन मी ॥ ७ ॥

(२१)

भीमा-तीरीं सांगे सारजेसी हरी ॥ बैस जिह्वेवरी नामयाच्या ॥ १ ॥
लडीवाळ माझा नामा बाळ तान्हें ॥ मजवीण आहे कोण त्यासी ॥ २ ॥
मजवरी त्याचें फार आहे रीण ॥ एवढ्यानें उत्तीर्ण होईन मी ॥ ३ ॥
नामा ह्मणे अंगें बांधोनीयां वह्या ॥ बैसे ल्याहावया पांडुरंग ॥ ४ ॥

(२२)

गोणाई राजाई दोघी सासू-सुना ॥ दामा नामा जाणा बाप-लेक ॥ १ ॥
नारा ह्मादा गोंदा विठा चौघे पुत्र ॥ जन्मले पवित्र त्याचे वंशीं ॥ २ ॥
लाडाई गोडाई येसाई साकराई ॥ चौघी सुना पाहीं नामयाच्या ॥३॥
निंबाई ते लेकी नाउबाई वहिणी ॥ वेडी पिशी जनी दासी त्याची ॥ ४ ॥
इतुक्याही जणीं अभंग आरंभीले ॥ देवें पूर्ण केले नामा ह्मणे ॥ ५ ॥

---

१ प्राप्त होते. २ नियमन. ३ निभ्रांत. ४ शोभित. ५ सरस्वतीस. ६ उतराई. ७ स्वत:.

(२३)

देह जावो अथवा राहो ॥ पांडुरंगीं माझा भावो ॥ १ ॥
चरण न सोडीं सर्वथा ॥ आण तुझी पंढरि-नाथा ॥ २ ॥
वदनीं तुझें मंगळ नाम ॥ हृदयीं अखंडित प्रेम ॥ ३ ॥
नामा ह्मणे केशव-राजा ॥ केला पण चालवीं माझा ॥ ४ ॥

(२४)

माझी कोण गती सांगा पंढरि-नाथा ॥ तारीसी अ-नाथा केव्हां मज ॥ १ ॥
मनापासूनीयां सांगा मजप्रती ॥ पुसें काकुळती जीवाचिया ॥ २ ॥
न बोलसी कां रे धरीला अबोला ॥ कोणासी विठ्ठला शरण जाऊं ॥ ३ ॥
कोणासी सांकडें घालावें हें सांग ॥ नको धरूं राग दीनावरी ॥ ४ ॥
बाळकासी जैशी एकची ते माय ॥ तैसे तुझे पाय मजलागीं ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे देवा अ-नाथाच्या नाथा ॥ कृपाळूवा कांता रखुमाईच्या ॥ ६ ॥

(२५)

किती देवा तुह्मां येऊं काकुळती ॥ काय या [1]संचितीं लिहिलें माझ्या ॥ १ ॥
कांहो माझी सांड केली [2]हृषीकेशी ॥ आह्मी कोणापाशीं तोंड वासों ॥ २ ॥
ब्रीदाचा तोडेर गर्जे त्रि-भुवनीं ॥ तूंची एक धणी त्रैलोक्याचा ॥ ३ ॥
स-मूळ घेतला पृथिवीचा भार ॥ माझाचि [4]जैंजार काय तुला ॥ ४ ॥
नको पाहूं अंत पांडुरंगे आई ॥ नामा हरी-पायीं घाली मिठी ॥ ५ ॥

(२६)

माझा भाव तुझे चरणीं ॥ तुझें रूप माझे नयनीं ॥ १ ॥
सांपडलों एकामेका ॥ जन्मोजन्मीं नोहे सुटका ॥ २ ॥
त्वां तोडिली माझी माया ॥ मी तों जडलों तुझ्या पायां ॥ ३ ॥
त्वां मज मोकलिलें [5]विदेहीं ॥ म्यां तुज घातलें हृदयीं ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे बा सुजाणा ॥ सांग त्वां न ठकविलें कोणा ॥ ५ ॥

अभंग—बाल-क्रीडा.

कृष्ण गोकुळांत असतां त्यानें लहानपणीं केलेल्या क्रीडा या प्रकरणांत वर्णन केल्या आहेत ह्मणून या प्रकरणास बालक्रीडा असें नांव दिलें आहे.

(१)

गोपिका ह्मणती यशोदे सुंदरी ॥ करीतो मुरारी खोडी बहू ॥ १ ॥
यशोदेप्रती त्या गौळणी बोलती ॥ संकष्ट-चतुर्थी-व्रत घेई ॥ २ ॥

१ पूर्व-कर्मी. २ इंद्रियांचा स्वामी विष्णु. ३ डंका. ४ भार, ओझें. ५ देहाभिमानरहित स्थितींत.

गणेश देईल यासी उत्तम गुण ॥ वचन प्रमाण मानावें हें ॥ ३ ॥
गज-मुखा तेव्हां ह्मणत यशोदा ॥ माझीया मुकुंदा गुण देई ॥ ४ ॥
ऐसें हें वचन ऐकोनि कृष्ण-नाथें ॥ सत्य गणेशातें केलें तेव्हां ॥ ५ ॥
एक मास खोडी देवें नाहीं केली ॥ प्रचीती ते आली यशोदेसी ॥ ६ ॥
धन्य धन्य देव गण-पती पाहें ॥ यशोदा ते राहे उपवासी ॥ ७ ॥
[1]इंदिरा-बंधूचा उदय होऊं पहात ॥ यशोदा करीत पूजनासी ॥ ८ ॥
शर्करा-मिश्रित लाडू एकवीस ॥ आणीक [2]बहुवस मोदक ते ॥ ९ ॥
ऐसा नैवेद्याचा हारा तो भरोनी ॥ [3]देव्हारा नेऊनी ठेवी माता ॥ १० ॥
मातेसी ह्मणत तेव्हां हृषीकेशी ॥ लाडू केव्हां देसी मजलागीं ॥ ११ ॥
यशोदा ह्मणत पूजिन गज-वदन ॥ नैवेद्य दाऊन देइन तूज ॥ १२ ॥
ऐसें ह्मणोनीयां माता बाहेर गेली ॥ देव्हाराजवळी हरी होता ॥ १३ ॥
एकांत देखोनी हारा उचलीला ॥ सर्व स्वाहा केला एकदांची ॥ १४ ॥
घेऊनीयां ग्रास उगाची बैसला ॥ भक्तालागीं लीला दावीतसे ॥ १५ ॥
धूप घेऊनीयां आली सदनांत ॥ रिता हारा तेथें देखीयेला ॥ १६ ॥
विस्मय बहुत मातेसी वाटला ॥ नैवेद्य हरीला पूसतसे ॥ १७ ॥
कृष्ण ह्मणे सत्य वचन मानीं माते ॥ एक सहस्र एथें उंदिर आले ॥ १८ ॥
त्यांत एक थोर होता तो मूषक ॥ त्यावरि विनायक बैसलासे ॥ १९ ॥
सकळीक लाडू सोंडेनें उचलीले ॥ सर्व आकर्षीले एकदाची ॥ २० ॥
सर्वांगासीं त्यानें चर्चीला सेंदूर ॥ सोंड भयंकर हलवीतसे ॥ २१ ॥
उंदीर भ्यासूर भ्यालों मी देखूनी ॥ वळली वदनीं बोबडी ते ॥ २२ ॥
न बोलवे कांहीं माझेनी जननी ॥ क्षुधा मजलागोनी लागलीसे ॥ २३ ॥
लाडू मज देई ह्मणे जनार्दन ॥ माता [4]कोपेंकरून बोलतसे ॥ २४ ॥
माता ह्मणे कृष्णा पाहूं तुझें वदन ॥ लाडू त्यांची पूर्ण भक्षीयेले ॥ २५ ॥
हरी ह्मणे माते लाडू ते बहुत ॥ मातील मुखांत कैसे माझ्या ॥ २६ ॥
गण-पति लाडू गेलासे घेऊन ॥ आलें वि[5]हरण मजवरी ॥ २७ ॥
हरी ह्मणे मज मारूं नको माते ॥ तुज वदनातें दावीतों मी ॥ २८ ॥
कृष्णनाथें तेव्हां मुख पसरीलें ॥ ब्रह्मांड देखिलें मुखामाजी ॥ २९ ॥
अ-संख्य गण-पती दिसती वदनीं ॥ पहातसे नयनीं यशोदा ते ॥ ३० ॥
मुखांतुन गण-पति मातेसी बोलत ॥ पूजावें त्वरीत हरीलागीं ॥ ३१ ॥

---

१ लक्ष्मीचा भाऊ चंद्र त्याचा. २ बहुत. ३ देवघरांत. ४ राग. ५ आळ.

ऐसें देखोनीयां समाधिस्थ होत ॥ चहूंकडे पहात तटस्थ ते ॥ ३२॥
योगें-माया तेव्हां हरीनें घालून ॥ मातेपुढें जाण उभा असे ॥ ३३ ॥
यशोदा हरीसी कडेवरी घेत ॥ मुखातें चुंबीत आवडीनें ॥ ३४ ॥
हरी घेऊनियां घरांत ती गेली ॥ भोजना बैसली नामा ह्मणे ॥ ३५ ॥

(२)

शिवादिक ज्याचे वंदी पायवणी ॥ पायांवरी न्हाणी यशोदा ते ॥ १ ॥
नंद-पुण्य-लेखा नव्हे आह्मांप्रती ॥ शुक परीक्षिती सांगतसे ॥ २ ॥
सनकादिक ज्याचे ध्यानीं झाले पिसे ॥ गाई चारीतसे गोकुळांत ॥ ३ ॥
गडीयासी काला वांटीतो श्री-धर ॥ कौतुक सुर-वर पाहताती ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे सुख देईल भक्तांसी ॥ वधील दुष्टांसी स्वामी माझा ॥ ५ ॥

(३)

श्रवणें जळती पापाचे पर्वत ॥ ऐका ब्रँह्म-गीत शुक ह्मणे ॥ १ ॥
धरी जो विश्वास करी जो पठण ॥ तरेल तो जाण भव-सिंधू ॥ २ ॥
आपण तरेल नव्हे हें नवल ॥ कुळें उद्धरील सकळ ही ॥ ३ ॥
एकैक अक्षर निर्दाळी महा-पाप ॥ करा याचा जप साैत्विक हो ॥ ४ ॥
नाम घेतां धांवे अनवाणिच पायें ॥ कोमळ हृदय कृष्णजीचें ॥ ५ ॥
न विचारी जाती कुळ अ-मंगळ ॥ न विचारी काळवेळ धांवतसे ॥ ६ ॥
शरणागता नेदी काळाचिये हातीं ॥ नामा ह्मणे चित्तीं दृढ धरा ॥ ७ ॥

(४)

भव-सिंधू तराया एकचि उपाय ॥ ध्यावे तुझे पाय वासुदेवा ॥ १ ॥
गोविंद गोपाळ वाचेसी निखळ ॥ उद्धरे तात्काळ कलीमाजी ॥ २ ॥
नारायण नारायण करि जो पाैरायण ॥ तो उद्धरे जाण इह लोकीं ॥ ३ ॥
तुटती यातना कर्माच्या भावना ॥ जड-जीवा उद्धरण नाम स्मरा ॥ ४ ॥
अहर्निशीं कीर्ति गाती भाविक भोळे ॥ त्यांणीं तुज जिंकीलें ब्रह्मा म्हणे ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे ऐसें दाविलें सुगम ॥ नलगे तुह्मां नेम नाना कोटी ॥ ६ ॥

---

१ निर्विषय चित्तवृत्ति आहे जीची अशी. २ विस्मित. ३ परमेश्वराची अचिंत्य मोहशक्ति. ४ गणना. ५ सनकसनंदनादि हे ब्रह्मदेवाचे मानस पुत्र. ६ अनेक प्रकारचें एकत्र कालविलेलें अन्न. ७ ब्रह्मदेवानें केलेली कृष्णाची स्तुति. ८ भोळे, भाविक. ९ न खळतां, निरंतर. १० अखंड पठन. ११ -वासना.

अभंग—कालियमर्दन.

कालिय नांवाचा मोठा सर्प **यमुनेच्या** डोहांत राहत होता; एके दिवशीं गोपाळांचीं व कृष्णाचीं गुरेंवासरें त्या कालियाच्या विषानें दूषित झालेल्या डोहांतलें पाणी पिऊन मरून पडलीं. हें पाहून कृष्णानें डोहांत उडी टाकिली व त्याच्या राहण्याच्या ठिकाणीं जाऊन त्यास शासन केलें, आणि त्यास तेथून समुद्रांत रहावयास लावून दिलें; अशी कथा ह्या प्रकरणांत आहे, ह्मणून ह्यास **कालियमर्दन** ही संज्ञा दिली आहे.

(१)

कालिंदीचे डोहीं काळीयाची वस्ती ॥ ऐक परिक्षीती चारित्र हें ॥ १ ॥
पक्षि-श्वापदांनीं सोडिलें त्या स्थळा ॥ निघताती ज्वाळा तया डोहीं ॥ २ ॥
विषाचीया योगें झाडें जळताती ॥ जीवन न घेती कोणी त्याचें ॥ ३ ॥
वैकुंठ-नायक तया वनीं आला ॥ गोपाळांचा मेळा बरोबरी ॥ ४ ॥
हुंतुतुहामामा[१] लपंडाई खेळती ॥ देवासी ह्मणती लपें आतां ॥ ५ ॥
तृषाक्रांत झाले ते गाई-गोपाळ ॥ पिती तेव्हां जळ †काळीयाचें ॥ ६ ॥
लहानलीं मुलें नाहीं तयां ज्ञान ॥ झाले गत प्राण सकळांने ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे तेव्हां कृपा-दृष्टी पाहात ॥ उठवी समस्त गाई गडी ॥ ८ ॥

(२)

जग-जेठी[२] तेव्हां क्रोधावला चित्तीं ॥ करीन मी शांती तुझी आतां ॥ १ ॥
माझीया लेंकरां दीधलासी त्रास ॥ करीन मी नाश आतां तुझा ॥ २ ॥
त्रैलोक्यांत कोण ऐसा हो समर्थ ॥ माझे शरणागत मारील तो ॥ ३ ॥
माझीया भक्तासी जो कां दुःख-दाय[३] ॥ करीन प्रळय त्याजवरी ॥ ४ ॥
स्फुरताती दंड कांपती अधर ॥ उठला सत्वर जगदीश ॥ ५ ॥
कळंबाचे वृक्षीं देव चढतसे ॥ पीतांबर कासे खोवीतसे ॥ ६ ॥
जगद्गुरु तेव्हां पुष्प-माळा काढी ॥ टाकीतसे उडी जळामध्यें ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे शोकें व्यापीले समग्र ॥ करूनी एकाग्र मन ऐका ॥ ८ ॥

(३)

घालीतसे वेढे दीसतसे जळीं ॥ आकांत सकळीं मांडीयेला ॥ १ ॥
गडी रडताती वत्सें पडताती ॥ कपाळ पीटिती सकळीक ॥ २ ॥

---

१ एक प्रकारचा खेळ. २ जगाहून श्रेष्ठ अथवा जगाच्या पूर्वी असणारा ईश्वर. ३ दुःख देणारा. † 'कालिंदीचें' हा पाठ बरा दिसतो खरा परंतु 'काळीयाचें' असाच पाठ सर्वसंग्रहांत सांपडतो.

तुजवांचुनीयां रक्षी कोण आह्मां ॥ काय सांगूं रामा सकळीक ॥ ३ ॥
रूसलिया आमुचें करीसी समाधान ॥ तुजवीण वन वोस वाटे ॥ ४ ॥
आह्मांसाठीं तुवां दुष्टांसी मारीलें ॥ कोण आतां लळे पुरवील ॥ ५ ॥
तुजवांचूनीयां आह्मी सर्व दीन ॥ न जाऊं एथून गोकूळासी ॥ ६ ॥
वियोगानें तेव्हां पक्षी रडताती ॥ आतां कृष्ण-मूर्ती कैंची आह्मां ॥ ७ ॥
बोलोनीयां ऐसें निस्तेज पडती ॥ नद्या वाहती त्या स्थिरावल्या ॥ ८ ॥
नामा ह्मणे होती दुश्चिन्हें बहुत ॥ गोकुळीं समस्त वीचारीत ॥ ९ ॥

(४)

यशोदा व्याकूळ होऊनियां ह्मणे ॥ सुखी असो तान्हें वनामाजी ॥ १ ॥
उठती तिडका स्तनीं माझ्या फार ॥ स्रवतसे नेत्र वेळोवेळां ॥ २ ॥
जीव तळमळी दाटे माझा घांस ॥ पाहीन पाडस केव्हां आतां ॥ ३ ॥
गोकुळींचे जन निघाले सकळ ॥ पहाती गोपाळ वनामध्यें ॥ ४ ॥
कालिंदीच्या तीरीं पडले सकळ ॥ पाहोनि कोल्हाळ करीताती ॥ ५ ॥
कपाळ पीटिती यशोदा रोहिणी ॥ आतां चक्र-पाणी कैंचा आह्मां ॥ ६ ॥
धांव धांव कृष्णा दावीं रे वदना ॥ पाजूं आतां पान्हा कोणालागीं ॥ ७ ॥
तुझीया कौतुकें कंठीं मी संसार ॥ जळतें अंतर तुजसाठीं ॥ ८ ॥
कोणावरी आतां घालूं अलंकार ॥ बुडालें हें घर माझें आतां ॥ ९ ॥
नामा ह्मणे शोकें जाऊं पाहे प्राण ॥ सकळांचें जीवन कृष्ण-नाथ ॥ १० ॥

(५)

नंद ह्मणे माझें बुडालें जहाज ॥ अ-भाग्यासी मज कृष्ण कैंचा ॥ १ ॥
काय माझें तप संपूर्ण सरलें ॥ ह्मणोनी बुडालें तान्हें माझें ॥ २ ॥
चिंतनें व्याकुळ पिटी वक्षस्थळा ॥ दावा रे सांवळा प्राण माझा ॥ ३ ॥
आलीया अतीथा त्रासें दवडीलें ॥ ह्मणोनि बुडालें बाळ माझें ॥ ४ ॥
प्रातःकाळीं पाहूं कोणाचें मी मूख ॥ एथूनीयां सुख नाहीं नाहीं ॥ ५ ॥
समस्तांची दृष्टी करी तुज कष्टी ॥ ह्मणोनी जग-जेठी टाकीयेलें ॥ ६ ॥
गोकुळींचें जन देऊं पाहे प्राण ॥ वांचाया कारण काय आतां ॥ ७ ॥
अ-भय देतसे बळिभद्र सर्वांसी ॥ मारूनी दुष्टासी येईल आतां ॥ ८ ॥
अंतर्यामीं जाणे जन झाले वेडे ॥ नामा ह्मणे वेढे काढीतसे ॥ ९ ॥

---

१ बळरामाला. २ वाहत होत्या त्या. ३ वसुदेवाची बायको व बळरामाची आई. ४ कंठितें. ५ बळराम. ६ जाणतो (कृष्ण).

(६)

तयाचे मस्तकीं नाचे नारायण ॥ आरंभी गायन जगदीश ॥ १ ॥
त्रैलोक्याचा भार घाली हृषीकेशी ॥ देमीत दुष्टासी स्वामी माझा ॥ २ ॥
होतां एक क्षण झाला तेव्हां क्षीण ॥ जाऊं पाहे प्राण काळियाचा ॥ ३ ॥
तेव्हां त्याच्या स्त्रिया येती काकूळती ॥ लक्ष्मीच्या पती कृपाळूवा ॥ ४ ॥
यज्ञेशा अ-च्युता गोविंदा मा-धवा ॥ दया-निधी के-शवा कृष्ण-नाथा ॥५॥
श्री-धरा वामना अगा वासु-देवा ॥ ऐकावी ही देवा विज्ञापना ॥ ६ ॥
आह्मांलागीं आतां देई चुडेदान ॥ धरीती चरण देवाजीचे ॥ ७ ॥
दीनाचा दयाळ दासाचा कैवारी ॥ **नामा** ह्मणे हरी उतरला ॥ ८ ॥

(७)

राहुं नका एथें जावें समुद्रासी ॥ सांगे हृषीकेशी सेकळीकां ॥ १ ॥
तुझीया मस्तकीं असती माझे चरण ॥ न भक्षी तुज जाण पैक्षी-राज ॥ २ ॥
दिव्य सुमनांच्या घालीताती माळा ॥ पूजिती सांवळा बाप माझा ॥ ३ ॥
अनर्घ्य रत्नांचे देती अलंकार ॥ श्री-मुख सुंदर पाहाताती ॥ ४ ॥
जांबूनदताटीं घालीती भोजन ॥ निघती तेथून सकळीक ॥ ५ ॥
आला भगवान आनंदले गडी ॥ उभारीती गुढी जन तेव्हां ॥ ६ ॥
काळिया-आख्यान स्मरे जो मानसीं ॥ न डंकी तयासी सर्प-कुळ ॥ ७ ॥
अहर्निशीं याचें करी जो पठण ॥ **नामा** ह्मणे विघ्न नाहीं तेथें ॥ ८ ॥

(८)

आला वनमाळी ॥ मग भेटती सकळी ॥ १ ॥
यशोदा रोहिणी ॥ पोटीं धरी चक्र-पाणी ॥ २ ॥
गाई धांवताती ॥ कृष्ण-अंगातें चाटिती ॥ ३ ॥
उड्या मारीताती ॥ गडी आनंदें नाचती ॥ ४ ॥
न वर्णवे तो आनंद ॥ **नामयाची** बुद्धि मंद ॥ ५ ॥

अभंग—कंसवध.

मथुरेचा राजा कंस ह्यानें एकदा रामकृष्णांस मल्लांच्या कुस्त्यांत मारावें ह्मणून अक्रूराला पाठवून त्यांस गोकुळाहून मथुरेस आणविलें; परंतु

---

१ शासन करीत. २ सौभाग्य. ३ कालियाचें सर्व कुटुंबास. ४ गरुड. ५ अमूल्य. ६ सोन्याच्या ताटांत. ७ दंश करी. ८ 'त्यासी' असा पाठ नसेल ना ?

तेथें आल्यावर **चाणूर** व **मुष्टिक** ह्या प्रबळ मल्लांस कृष्ण व बळराम ह्यांनींच ठार मारिलें आणि शेवटीं कृष्णानें कंसासहि मारिलें. अशी कथा ह्या प्रकरणांत आहे; ह्मणून ह्यास **कंसवध** हें नांव दिलें आहे.

(१)

कंसासूर सारे करोनी विचार ॥ धाडीतो अंक्रूर गोकुळासी ॥ १ ॥
अक्रूरा आनंद झाला असे फार ॥ पाहीन श्री-धर डोळेभरी ॥ २ ॥
आजि होइल माझ्या जन्माचें सार्थक ॥ वैकुंठ-नायक पाहीन मी ॥ ३ ॥
उजवे जाती काक दक्षिण करीं मृग ॥ पाहीन श्री-रंग स्वामी माझा ॥ ४ ॥
शुभ ते शकून मार्गीं हे होताती ॥ पाहीन भू-पती वैकुंठींचा ॥ ५ ॥
एथूनीयां माझी सरली येरझार ॥ कंसानें उपकार केला मोठा ॥ ६ ॥
आजि माझे पितर उद्धरती सकळ ॥ पाहीन गोपाळ कृपा-सिंधू ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे आला गोकुळासन्निध ॥ हृदयीं आनंद न समाये ॥ ८ ॥

(२)

चौदाजणें ज्याच्या चरणातें पूजिती ॥ त्याची घेइन माती आपुले शिरीं ॥ १ ॥
एकांतीं अर्चन करीतसे धूर्जटी ॥ त्यासीं बोलेन गोष्टी आवडीच्या ॥ २ ॥
सप्त-ऋषी ज्याचे वर्णिताती गुण ॥ करीतसे ध्यान ब्रह्मा ज्याचें ॥ ३ ॥
तेहतीस कोटी देव जयातें पुजिती ॥ श्रुती वर्णीताती गुण ज्याचे ॥ ४ ॥
चारी वेद ज्याची वर्णीताती कीर्ती ॥ करीताती स्तुती साहीजणें ॥ ५ ॥
लक्षुमीचा पती ध्याती सनकादिक ॥ पाहीन श्री-मुख एक वेळां ॥ ६ ॥
पृथिवीचा भार करावा हा दूर ॥ ह्मणोनी अवतार घेत असे ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे आला यमुनेजवळीं ॥ उतरला खालीं रथाचीया ॥ ८ ॥

(३)

तनु हें आकाश चंद्रमा तें मुख ॥ ऐसें निष्कलंक पैरिक्षीती ॥ १ ॥
पूर्णीमेचा चंद्र त्याहुनी अधीक ॥ शोभत श्री-मुख कृष्णजीचें ॥ २ ॥

---

१ कृष्णाचा भक्त एक यादव. २ लक्ष्मीचा प्रिय. ३ जन्मनरगांचे हेलपाटे. ४ चार वेद; शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष, आणि छंद हीं सहा अंगें; पुराणें; न्याय; मीमांसा; आणि धर्मशास्त्र; मिळून १४ विद्या, अथवा १४ भुवनांतील लोक. ५ आठ वसु, अकरा रुद्र, बारा आदित्य आणि दोन अश्विनीकुमार अथवा प्रजापति व वषट्कार असे ३३ कोटि ह्मणजे प्रकार. ६ (१) मीमांसा, (२) वेदांत, (३) सांख्य, (४) योग, (५) न्याय, (६) व्याकरण,धर्म. अशीं सहा शास्त्रें. ७ हें संबोधन.

भोंवता हा शोभे नक्षत्रांचा मेळा ॥ खेळत मांवळा जगद्गुरू ॥ ३ ॥
वैजयंती माळा किरीट कुंडलें ॥ अक्रूरें देखिले डोळेभरेण ॥ ४ ॥
जोडोनीयां हात घाली नमस्कार ॥ वाहातसे नीर क्षणक्षणा ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे त्वरें धांवे हृषीकेशी ॥ धरीत पोटासीं अक्रूरातें ॥ ६ ॥

(४)

भेटि देई मज ह्मणे बळीरामा ॥ न वर्णवे प्रेमा अक्रूराचा ॥ १ ॥
पेंधासी पुसती अवघे गडी तेव्हां ॥ कोण रे हा बावा आला एथें ॥ २ ॥
आपल्या कान्होबाच्या पायां कां पडतो ॥ काय हा मागतो आह्मां सांगें ॥ ३ ॥
अक्रूर बळिराम घरीं आले गोपाळ ॥ नंदादी सकळ भेटीयेले ॥ ४ ॥
मधुपर्क-विधि करीती पूजन ॥ ह्मणे धन्य दिन आजिचा हा ॥ ५ ॥
अक्रूराबरोबरी करीती भोजन ॥ पुसे वर्तमान मग त्यासी ॥ ६ ॥
भक्त माझें दैवत जगा दावी मात ॥ कृपाळु बहुत **नामा** ह्मणे ॥ ७ ॥

(५)

प्रातःकाळीं मात झाली गोकुळांत ॥ जातो भगवंत मथुरेसी ॥ १ ॥
गौळणींचा मेळा मिळाला सकळ ॥ पिटीती कपाळ आपुले हातें ॥ २ ॥
एकी त्या घालीती केसांमध्यें माती ॥ एकी त्या लोळती भूमीवरी ॥ ३ ॥
आह्मां सोडोनीयां तूं रे कैसा जासी ॥ तुजवीण पीसीं आह्मी सर्व ॥ ४ ॥
कोण्ही रथापुढें जावोनीयां पडती ॥ आक्रोशें रडती सकळीक ॥ ५ ॥
अक्रूर नव्हे बाई मोठा असे क्रूर ॥ नामीं निरंतर क्रिया वसे ॥ ६ ॥
अक्रूरा आह्मी सर्व पसरीतों पदर ॥ नेऊं नको श्री-धर मथुरेसी ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे शोक न वर्णवे आतां ॥ झाला तो हाकीता रथ त्वरें ॥ ८ ॥

(६)

ब्रह्म-निष्ठ तेव्हां स्थिरावला चित्तीं ॥ अक्रूराचे गळती दोन्ही नेत्र ॥ १ ॥
दहीं-दूध-तूपें भरील्या कावडी ॥ चालती तांतडी सकळीक ॥ २ ॥
चिंतेनें व्यापिलें अक्रूराचें मन ॥ काय वर्तमान होइल नेणों ॥ ३ ॥

---

१ विष्णूच्या गळ्यांतील पांच प्रकारच्या रत्नांची माला. २ बळराम व कृष्ण. ३ कृष्णाच्या खेळगड्यांपैकीं एक भोळसर खेळगडी. ४ कृष्णाच्या. ५ कोणी प्रतिष्ठित पाहुणा घरीं आला असतां दहीं, तूप, व मध हीं त्यास देण्याची पूर्वी चाल असे, त्याला मधुपर्क ह्मणत. ६ गोष्ट, बातमी. ७ हा अक्रूर नव्हे, तर क्रूरच आहे, आणि त्या नांवासारखी त्याची करणी आहे हा भाव.

नर-नारी शोक करीती सकळ ॥ दुराचारी खळ कंस आहे ॥ ४ ॥
मार्गीं तो स्नानासी उतरला अक्रूर ॥ रथावरी किशोर नंदजीचे ॥ ५ ॥
सोडोनियां घोडीं चालला तांतडी ॥ दिली असे बुडी जळामध्यें ॥ ६ ॥
दावोनी कौतुकें निरसी त्याचा धाक ॥ सांगतसे शुक परिक्षीती ॥ ७ ॥
जुंपोनीयां घोडीं चालीला स-त्वर ॥ लोपे दिन-कर नामा ह्मणे ॥ ८ ॥

(७)

इच्छामात्रें मोडी ब्रह्मांडांच्या कोटी ॥ चालीला जग-जेठी कंस-द्वारा ॥ १ ॥
मदोन्मत्त हस्ती देखोनीयां हांसे ॥ पीतांबर कासे खोवीयेला ॥ २ ॥
सांवरोनी हातें केसां देत गांठ ॥ खोवीतसे नीट वैजयंती ॥ ३ ॥
खांबा टेकोनीयां राहे पुढें उभा ॥ सांवळी ही प्रभा अंग-कांती ॥ ४ ॥
पाहोनीयां मुख झाले समाधिस्थ ॥ ऋषी मुनि समस्त वेडावले ॥ ५ ॥
दुष्ट पापी हत्ती घाली अंगावरी ॥ क्षणार्धेंची मारी गजालागीं ॥ ६ ॥
उपडोनीयां दांत घेतसे श्री-धर ॥ जाहाला उद्धार [2]कुवलयाचा ॥ ७ ॥
नामा ह्मणे पुढें चालीला गोविंद ॥ सावध सावध परिक्षीती ॥ ८ ॥

(८)

चौदा भुवनें वसती जयाचीये पोटीं ॥ त्यासी आणि [3]जेठी मारावया ॥ १ ॥
इंद्रादी सुर-वर जयाचे किंकर ॥ त्याशीं आणि पामर झोंबीसाठीं ॥ २ ॥
आतुर्बली तेव्हां दिसे नारायण ॥ जळतसे मन वैरीयांचें ॥ ३ ॥
कंसाचे अंगणीं उभा असे देव ॥ जैसा ज्याचा भाव तैसा भासे ॥ ४ ॥
कृष्णातें देखोनी वल्गना करीती ॥ चोळीताती माती दंडालागीं ॥ ५ ॥
बाळिभद्रासी खुण दावीयेली तेव्हां ॥ उशीर न लावा मारायासी ॥ ६ ॥
नामा ह्मणे एक उरलासे कंस ॥ वधिती सकळांस दोघेजण ॥ ७ ॥

---

१ मथुरेस जातांना वाटेंत यमुनेवर अक्रूर स्नानास उतरला, तेव्हां बळराम व कृष्ण हे झाडाखालीं रथावरच होते. इकडे अक्रूरानें बुडी मारिली तों पाण्यांतहि ते दोघे त्याच्या दृष्टीस पडले. तेव्हां बिस्मित होऊन त्यानें वर रथाकडे पाहिलें तों त्यांत ते आहेतच, असें पाहून त्यास वाटलें कीं, पाण्यांत ते दृष्टीस पडले, ती भ्रांति असावी; ह्मणून त्यानें पुन: बुडी मारिली, तेव्हांहि ते पूर्वीप्रमाणें तेथें त्याच्या दृष्टीस पडले. हा अद्भुत चमत्कार पाहून हे ईश्वरांश आहेत. त्यांस कंसापासून कांहीं एक भय नाहीं, अशी त्याची पूर्ण खात्री झाली; आणि त्यानें हा चमत्कार इतर गोपजनांस सांगितल्यावरून त्यांचीहि भीति दूर झाली. २ कुवलयापीड नांवाच्या हत्तीचा. ३ मल्ल.

(५)

रमेच्या वल्लभें देखीयेला कंस ॥ धरूनी आवेश बैसलासे ॥ १ ॥
त्वरें जावोनीयां धरियेला केशीं ॥ पाडीला भूमीसी दुष्ट-बुद्धी ॥ २ ॥
वज्रप्राय मुष्टी वोपी नारायण ॥ सोडीयेला प्राण कंसें तेव्हां ॥ ३ ॥
देव वर्षताती सुमनांचे भार ॥ भक्त जयजयकार गर्जताती ॥ ४ ॥
गाऱ्हाणें सांगती ऋषि मुनि सर्व ॥ गाताती गंधर्व सप्त-स्वरें ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे पुढें अप्सरा नाचती ॥ वर्णिताती कीर्ति कृष्णजीची ॥ ६ ॥

*जनाबाईचे स्फुट अभंग.

ऐसी कीर्तनाची गोडी ॥ वैकुंठींहुनि घाली उडी ॥ १ ॥
आपण वैकुंठींच नसे ॥ भक्तांपाशीं जाण वसे ॥ २ ॥
जनी ह्मणे कृपा-निधी ॥ भक्ति-भावाची मांदी शोधी ॥ ३ ॥

(२)

ये रे ये रे माझ्या रामा ॥ मन-मोहन मेघ-श्यामा ॥ १ ॥
संत-मिसें भेटी ॥ देई देई कृपा-गोष्टी ॥ २ ॥
आमची चुकवीं जन्म-व्याधी ॥ आह्मां देई हो [१]समाधि ॥ ३ ॥
जनी ह्मणे चक्र-पाणी ॥ करीं ऐसी हो करणी ॥ ४ ॥

(३)

अहो नारायणा ॥ मजवरी कृपा कां कराना ॥ १ ॥
मी तों अज्ञानाची राशी ॥ ह्मणून आलें पायांपाशीं ॥ २ ॥
जनी ह्मणे आतां ॥ मज सोडवीं कृपावंता ॥ ३ ॥

(४)

गंगा गेली सिंधूपासीं ॥ त्याणें अव्हेरिलें तिसी ॥ १ ॥
तरि तें सांगावें कोणाला ॥ ऐसें बोलें बा विठ्ठला ॥ २ ॥
जळ कोपलें जळ-चरा ॥ माता अव्हेरी कुमारा ॥ ३ ॥
जनीह्मणे शरण आले ॥ पाहिजे ते उद्धरिले ॥ ४ ॥

(५)

तुझी नाहीं केली सेवा ॥ दुःख वाटतसे जीवा ॥ १ ॥
नष्ट पापीण मी हीन ॥ नाहीं केलें तुझें ध्यान ॥ २ ॥

---

* ही नामदेवाच्या घरची दासी होती. १ मंडळी २ समाधान.

जें जें दु:ख झालें मला ॥ तें तूं सोशिलें विठ्ठला ॥ ३ ॥
क्षमा करीं देव-राया ॥ दासी जनी लागे पाया ॥ ४ ॥

(६)

[1]विवेक-सागर ॥ सखा माझा ज्ञानेश्वर ॥ १ ॥
मरोनियां जावें ॥ बा माझ्याच्या पोटा यावें ॥ २ ॥
ऐसें करीं गा माझ्या भावा ॥ बापा माझ्या ज्ञानदेवा ॥ ३ ॥
जाईन वोवाळोनी ॥ जन्मोजन्मीं ह्मणे जनी ॥ ४ ॥

(७)

देव भावाचा लंपट ॥ सोडुनी आला वैकुंठ ॥ १ ॥
पुंडलिकापुढें उभा ॥ सम चरणांची शोभा ॥ २ ॥
उभा बैसेना सर्वथा ॥ पाईं वीट पंढरि-नाथा ॥ ३ ॥
सर्व सुखाचा सागर ॥ जनी ह्मणे [2]सारंग-धर ॥ ४ ॥

(८)

ज्याचा सखा हरी ॥ त्यावरी विश्व कृपा करी ॥ १ ॥
उणें पडों नेदी त्याचें ॥ [3]वारें सोशी आघाताचें ॥ २ ॥
तयावीण क्षणभरी ॥ कदा आपण नव्हे दूरी ॥ ३ ॥
अंग आपुलें वोढोनि ॥ त्याला राखे जो [4]निर्वाणीं ॥ ४ ॥
ऐसा [5]अंकीत भक्तासी ॥ ह्मणे नामयाची दासी ॥ ५ ॥

(९)

जेवीं जेवीं गा मुरारी ॥ तुज वाढितें [6]शीदोरी ॥ १ ॥
कनकाचे ताटीं ॥ रत्न-जडित ठेविली वाटी ॥ २ ॥
आमुचें ब्रह्म सारंग-पाणी ॥ फिरतसे वनोवनीं ॥ ३ ॥
गोपाळांचे मेळीं ॥ करीतसे हो [7]रांडोळी ॥ ४ ॥
तुळसीच्या वनीं ॥ उभी राहे दासी जनी ॥ ५ ॥

(१०)

जाति-हीन [8]चोखामेळा ॥ त्याला भक्तीचा कळवळा ॥ १ ॥
त्याचा जाला [9]ह्मणीयारा ॥ राहे घरीं धरी थारा ॥ २ ॥

---

१ विचाराचा समुद्र. २ शार्ङ्ग नांवाचें धनुष्य धारण करणारा, विष्णु. ३ संकट किंवा दु:ख ह्यांचा प्रहार-घाव. ४ संकटसमयीं. ५ स्वाधीन. ६ सिद्ध अन्न. ७ क्रीडा. ८ हा जातीचा महार असून विठोबाचा परम भक्त होता. ९ ह्मणविणारा-सेवक.

देव जेवी तया बरा ॥ त्याचा भक्ति-भाव खरा ॥ ३ ॥
देव बाटवीला तेणें ॥ हांसे जनी गाय गाणें ॥ ४ ॥

(११)

चोरा संगतीनें गेला ॥ वाटे जातां नागवला ॥ १ ॥
तैसी सांडोनियां भक्ती ॥ धरी विषयाची संगती ॥ २ ॥
अग्नीसवें खेळे ॥ न जळला तरी पोळे ॥ ३ ॥
विश्वासला चोरा ॥ जनी म्हणे वाला खरा ॥ ४ ॥

(१२)

कोणे एके दिवसीं ॥ विठो गेला जनीपाशीं ॥ १ ॥
हळूच मागतो खायासी ॥ काय देऊं बा मी तुसी ॥ २ ॥
हातीं धरून नेला आंत ॥ वाढी पंचामृत भात ॥ ३ ॥
प्रेम-सुखाचा ढेंकर दिला ॥ जनी ह्मणे वीठो धाला ॥ ४ ॥

(१३)

लोलो लागला अंबेचा ॥ विठाबाई आनंदीचा ॥ १ ॥
आदि ठाणें पंढरपुर ॥ नांदे कान्हाई सुंदर ॥ २ ॥
गोणाईनें नवस केला ॥ देवा पुत्र देई मला ॥ ३ ॥
शुद्ध देखोनियां भाव ॥ पोटीं आले नामदेव ॥ ४ ॥
दामाशेटी हरुषला ॥ दासी जनीस आनंद झाला ॥ ५ ॥

(१४)

काय करूं पंढरि-नाथा ॥ काळ साह्य नाहीं आतां ॥ १ ॥
मज टाकिलें पर-देशीं ॥ नाहीं विठ्ठला तुजपाशीं ॥ २ ॥
बहु श्रम झाले जीवा ॥ आतां सांभाळीं केशवा ॥ ३ ॥
तुजवीण सखा कोण ॥ माझें करी समाधान ॥ ४ ॥
लीन दीन तुझे पोटीं ॥ जनी ह्मणे देई भेटी ॥ ५ ॥

(१५)

आह्मी बळवंताच्या दासी ॥ कोण गर्भ-वास सोसी ॥ १ ॥
करूं यमासी ताडण ॥ आमुचा धनी नारायण ॥ २ ॥
जनी ह्मणे हरी ॥ पाप उरों नेदी उरी ॥ ३ ॥

---

१ छंद. २ देवीचा.

*राजाईचे स्फुट अभंग.

घर-धन्यानीं केला गुरू ॥ बाई मी आतां काय करूं ॥
असून नाहीं हा संसारू ॥ चमत्कारू कृपेचा ॥ १ ॥
धांव पाव गे मेसाई ॥ कवणाचेंही न चले कांई ॥
सत्यपण तुझियेठायीं ॥ असून नाहींसें करीं हें ॥ २ ॥
मंत्र घेतलासे जैसा ॥ घरीं संताचा वोळसा ॥
वोस पडो या हरि-दासां ॥ गेले न येती मागुती ॥ ३ ॥
काय सांगूं यांच्या रिती ॥ सोसें पायवणी पिती ॥
अवघे भोंबरभुते होती ॥ नाचताती आनंदें ॥ ४ ॥
एकमेकांच्या पडती पायां ॥ लौकिकांतुन गेले वायां ॥
ह्मणती ये गा पंढरी-राया ॥ ब्रह्मानंदें डुलती ॥ ५ ॥
भोळी सासु गोणाबाई ॥ पांढरा स्फटीक व्याली काई ॥
त्यानें जोडिला शेष-शायी ॥ ह्मणे राजाई काय करूं ॥ ६ ॥

†गोणाईचे स्फुट अभंग.

गोणाई ह्मणे नाम्या सांडीं देव-पिसें ॥ बळें घर कैसें बुडविशी ॥ १ ॥
जनाचीं लेंकुरें वर्तताती कैशीं ॥ तूं मज झालासी कुल-दीपु ॥ २ ॥
धन्य धन्य पुत्र-कलत्रें नांदती ॥ अ-भाग्याचे चित्तीं पांडुरंग ॥ ३ ॥
यातें जे अनुसरती त्यांचें नुरे कांहीं ॥ हा देव नोहे पाहीं घर-घेणा ॥ ४ ॥
याची भक्ती कैशी लौकिकावेगळी ॥ संसाराची होळी केली नाम्या ॥ ५ ॥
गोणाई ह्मणे नाम्या हें रे नव्हे भलें ॥ घर त्वां बुडविलें कुळासहित ॥ ६ ॥

(२)

दोन प्रहर रात्र पाहोनि एकांत ॥ राजाई वृत्तांत सांगे माते ॥ १ ॥
अहो रखुमाबाई विठोबासी सांगा ॥ भ्रतारासी कां गा वेडें केलें ॥ २ ॥
वस्त्रपात्र नाहीं खाया जेवायासी ॥ नाचे अहर्निशि निर्लज्जसा ॥ ३ ॥
चवदा मनुष्यें आहेत माझे घरीं ॥ हिंडती दारोदारीं अन्नासाठीं ॥ ४ ॥
बरा मार्ग तुह्मी उमजोनी सांगा ॥ नामयाची रोजा भली नव्हे ॥ ५ ॥

---

१ वेडे. २ कुळाला भूषण. ३ राजाई. * नामदेवाची बायको. † नामदेवाच्या आईचें नांव.

गोंदोबाचे स्फुट अभंग.

भावें भक्ति-वादें करावें कीर्तन ॥ आशा-बद्ध मन करूं नये ॥ १ ॥
निष्कामें करावें देवाचें कीर्तन ॥ भय हें सांडून शरीराचें ॥ २ ॥
रणामध्यें कैसा भिडतो रण-शूर ॥ होवोनी उदार जीवावरी ॥ ३ ॥
तैसा पांडुरंगीं धरा हो निर्धार ॥ उतरा हा पार भव-सिंधु ॥ ४ ॥
सिंधु उतरोनी लावा जग-ढोल ॥ पाहा तें नवल विठ्ठलाचें ॥ ५ ॥
देव जोडियेला तया काय उणें ॥ गोंदा ह्मणे मन धीट करा ॥ ६ ॥

एकनाथ.

ज्ञानदेव, नामदेव ह्यांच्या पाठीमागून सुमारें तीनशें वर्षांनीं **एकनाथ** झाला. ह्याला साधूंत गणितात, इतकेंच नाहीं, तर ज्ञानदेवाचा प्रत्यक्ष अवतार असें ह्याला समजतात. हा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण गोदातीरीं **प्रतिष्ठानास** ह्मणजे **पैठणास** राहत असे. ह्याचा जन्म-काल माहीत नाहीं. ह्याच्या बापाचें नांव **सूर्यनारायण** आणि आईचें नांव **रुक्मिणीबाई.**

एकनाथाच्या स्त्रीचें नांव **गिरजाबाई.** ह्यास एक पुत्र आणि दोन कन्या होत्या. पुत्राचें नांव हरिपंडित आणि कन्यांचीं नांवें **गोदूबाई** व **गंगाबाई.**

एकनाथ स्वतः संस्कृत भाषेंत मोठा पंडित होता, तरी महाराष्ट्र भाषेच्या उद्धाराकरितां त्यानें मुख्यत्वें ओंवीबद्ध ग्रंथ केले आहेत; शिवाय कांहीं अभंग व पदेंहि केलीं आहेत. ह्यानें हिंदुस्तानी भाषेंतहि कांहीं कविता केली आहे. एकनाथाचा गुरु **जनार्दनपंत** नामें होता, त्या संबंधानें त्यानें आपल्या कवितेंत आपलें नांव **एकाजनार्दन** असें लिहिलें आहे.

शके १५१२ त एकनाथानें **ज्ञानदेवाची ज्ञानेश्वरी** गुप्त होती ती शोधून प्रसिद्ध केली.

एकनाथाची भाषा सरळ आहे व तींत फारसे अप्रसिद्ध शब्द नाहींत. ह्याची वर्णन करण्याची शैली चांगली आहे. याचा मरणशक १५२१ आहे. फाल्गुन वद्य ६ रोजीं एकनाथ समाधिस्थ झाला असें वर्णन आहे.

१ नामदेवाच्या मुलांपैकीं एकाचें नांव. २ कामनेवांचून. ३ डंका, ध्वज. ४ एकनाथ हा शके १४७०त जन्मला असा आतां शोध लागला आहे.

ह्यानें केलेले प्रसिद्ध ग्रंथ.

१ एकनाथी भागवत. २ भावार्थ-रामायण. ३ रुक्मिणीस्वयंवर. ४ स्वात्मसुख. ५ चतुःश्लोकी भागवत टीका. ६ हस्तामलक. ७ आनंदलहरी.

वेंचे–एकनाथी भागवत–अध्याय ४.

नरनारायणाख्यान.

पूर्वीं **नारायण** या नांवाचा एक ऋषि होऊन गेला. त्यानें बद्रिकाश्रमांत राहून तप आरंभिलें तेव्हां त्याचें उग्र तप पाहून इंद्राला आपल्या पदाविषयीं शंका आली व त्यानें काम क्रोध वगैरे मंडळी आप्सरांसह त्याच्याकडे त्याच्या तपाचा भंग करण्याकरितां रवाना केली. नारायणानें आपली शांति दाखवून त्यांस फजित केलें अशी कथा या आख्यानांत आहे.

ओंव्या.

जो अ-जन्मा नित्य त्रि-भुवनीं ॥ जो न जन्मोनि जन्मला योनीं ॥ तेणें [1]धर्माची धर्म-पत्नी ॥ केली जननी दक्ष-कन्या [3]मूर्ती ॥ १ ॥ [2]ते मूर्ती-मातेच्या उदरीं ॥ नर-नारायण अवतारी ॥ एकाचि दों रूपें करी ॥ धर्माच्या घरीं अवतरले ॥ २ ॥ तेणें नारदादिकांसि जाण ॥ निरूपिलें [4]नैष्कर्म्यलक्षण ॥ स्वयें आचरला आपण ॥ तें कथन ऐक राया ॥ ३ ॥ नारायण ह्मणसी कोणे देशीं ॥ तो बदरिकाश्रमीं आश्रम-वासी ॥ नारद-सनकादिक ऋषि ॥ अद्यापि त्यापाशीं सेवे असती ॥ ४ ॥ त्यासि स्वरूपाचें लक्ष ॥ सहजीं असे प्रत्यक्ष ॥ ते स्वरूप-निष्ठेचा पक्ष ॥ [5]अलक्ष्याचें लक्ष प्रबोधी स्वयें ॥ ५ ॥ तया स्वरूपाचा निज-बोध ॥ स्वयें पावावया विशद ॥ अद्यापवरी ऋषि-वृंद ॥ नित्य संवाद करिताती त्यासीं ॥ ६ ॥ जें स्व-रूप लक्षेना जनीं ॥ तें विशद करून दे वचनीं ॥ तेंचि अनु-ग्रहें करूनी ॥ अनु-भवा आणी तत्काळ ॥ ७ ॥ ज्ञाते बहुसाळ ऋषीश्वर ॥ त्यांमाजीं नारायण अवतार ॥ तेथें वर्तलें जें चरित्र ॥ अति विचित्र ऐक [6]राया ॥ ८ ॥ ऐसा नारायणाचा प्रताप ॥ देखोनि निष्ठा दृढ तप ॥

---

१ ह्या नांवाच्या ऋषीची. २ त्या. ३ मूर्ति (हें नरनारायणांच्या आईचें नांव.) ४ पूर्ण ज्ञानाच्या योगानें कर्म करूनहि कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान नसणें. ५ मनाला व वाणीला अगोचर जें आत्मतत्त्व त्याचें ज्ञान. ६ हे जनकराजा.

तेणें इंद्रासि आला कंप ॥ ह्मणे स्वर्ग निष्पाप घेईल माझा ॥ ९ ॥ त्याचें तप देखोनि परम ॥ ह्मणे गेलें गेलें स्वर्ग-धाम ॥ इंद्रें कोपें प्रेरिला काम ॥ अप्सरा-संभ्रमसमवेत ॥ १० ॥ कामसमवेत अप्सरा ॥ सवें वसंत ही दूसरा ॥ क्रोध अवघियां पुढारा ॥ जो तापसांतें पुरा नागवी सदा ॥ ११ ॥ तीर्थोतीर्थींच्या अनुष्ठाना ॥ क्षमा नुपजे अंतःकरणा ॥ कोप येतांच जाणा ॥ करी उगाणा[1] तपाचा ॥ १२ ॥ क्रोध तापसांचा उघड वैरी ॥ तापसां नागवी नाना-परी ॥ तोही नारायणावरी ॥ अवध्या अग्रीं चालिला ॥ १३ ॥ ऐशीं मिळोनि विरुदाइतें ॥ आलीं बदरिकाश्रमा समस्तें ॥ नारायण तप करी जेथें ॥ उठावलीं तेथें अनुक्रमेंसी ॥ १४ ॥ वसंतें शृंगारिलें वन ॥ कोकिळा कलारावें[2] गायन ॥ सुगंध शीतळ झुळके पवन ॥ पराग संपूर्ण वर्षती सुमनें ॥ १५ ॥ शस्त्रें तोडितां आकाशासी ॥ आकाश स्वयें सावकाशी ॥ तेवीं कामें छळितां नारायणासी ॥ तो निज-संतोषी निर्द्वंद्व[3] ॥ १६ ॥ नेणतां नारायण-महिमे ॥ धांवोनि घाला घातला कामें ॥ तेव्हां अवघीच पराक्रमें ॥ स्व-नित्यकर्मे लाजलीं ॥ १७ ॥ तेथें अवघीं झालीं पराङ्मुखें ॥ पाठमोरीं निघालीं अधोमुखें ॥ तेव्हां त्यांची गती निःशेखें ॥ नारायण देखे खुंटली ॥ १८ ॥ इंद्रियनियंता नारायण ॥ नेणूनि छळूं गेलीं आपण ॥ यापुढती पुनरागमन ॥ सर्वथा जाण करवेना ॥ १९ ॥ मागें न निघवे निश्चितें ॥ ऐसें जाणोनि समस्तें ॥ थोर गजबाजिलीं तेथें ॥ भय-चाकेतें व्याकुळ ॥ २० ॥ जाणोनि नारायण-प्रताप ॥ आतां कोपून देईल शाप ॥ येणें धाकें म्लानरूप ॥ अति स-कंप भय-भीतें ॥ २१ ॥ ऐशी देखोनि त्यांची स्थिती ॥ कृपेनें तुष्टला कृपा-मूर्ती ॥ अणुमात्र कोप न ये चित्तीं ॥ अभिनव शांती नारायणाची ॥ २२ ॥ इंद्रें केला अपराध ॥ तरी नारायणासि न येचि क्रोध ॥ थोर[4] निज शांती अ-गाध ॥ न मानी विरुद्ध कामादिकांचें ॥ २३ ॥ न येचि कामादिकांवरी कोप ॥ इंद्रास ही नेदीच शाप ॥ नारायणाच्या ठायीं अल्प ॥ कदा विकल्प नुपजेची ॥ २४ ॥ अपकाऱ्यावरी जो कोपला ॥ तो तत्काळ कोपें नागविला ॥ अपकाऱ्या जेणें उपकार केला ॥ तोचि लाधला परमार्थी ॥ २५ ॥ अपकाऱ्या उप-

---

१ लूट, नाश. २ (कल+आरावें) अव्यक्त व मधुर अशा शब्दानें. ३ आत्मस्वरूपाव्यतिरिक्त ज्यास दुसऱ्या कशाचेंहि भान नाहीं असा. ४ मोठी.

कार करिती ॥ त्याचि नांव गा परम शांती ॥ ते शांतीची निज स्थिती ॥ दावी लोकांप्रती आचरोनी ॥ २६ ॥ परमार्थाची मुख्यत्वें स्थिती ॥ पाहिजे गा परम शांती ॥ ते शांतीची उत्कट गती ॥ दावी लोकांप्रती आचरोनी ॥ २७ ॥ भय-भीत कामादिक ॥ अप्सरा-गण साशंक ॥ त्यांतें अ-भय-दानें सुख ॥ देऊनियां देख नारायण बोले ॥ २८ ॥ आहो काम-वसंतादिक स्वामी ॥ कृपा करून आलेत तुह्मीं ॥ तुमचेनि पदागमीं ॥ आश्रम-भूमि पुनीत झाली ॥ २९ ॥ तुमचें झालीया आ-गमन ॥ अवश्य करावें आह्मीं पूजन ॥ हेंचि आमुचें अनुष्ठान ॥ कांहीं बळि-दान अंगीकारा माझें ॥ ३० ॥ अहो अप्सरा देवकांता ॥ तुह्मी भिऊं नका सर्वथा ॥ एथें आलिया समस्ता ॥ पूज्य सर्व तुह्मी मज ॥ ३१ ॥ आश्रमा आलिया अतिथी ॥ जे कोणी पूजा न करिती ॥ त्यांची शून्य पुण्य-संपत्ती ॥ आश्रम-स्थिती शून्य होय ॥ ३२ ॥ तुह्मीं नांगीकारितां पूजन ॥ कांहीं न घेतां बळि-दान ॥ गेल्या आश्रम हा होईल शून्य ॥ यालागीं कृपा करून पूजा घ्यावी ॥ ३३ ॥ आश्रमा आलिया अतिथी ॥ तो पूज्य सर्वांस सर्वार्थी ॥ अतिथी आश्रमीं जे पूजिती ॥ ते आश्रम-कीर्ती शिव वानी ॥ ३४ व्याही रुसलिया पायां पडती ॥ तेवीं वि-मुख जातां अतिथी ॥ जे वंदूनिया सुखी करिती ॥ ते सुख पावती स्वानंदें ॥ ३५ ॥ व्याही रुसालिया कन्या न धाडी ॥ अतिथी रुसलिया पुण्य-जोडी ॥ पूर्वापर जे कां जोडी ॥ तेही रोकडी क्षय पावे ॥ ३६ ॥ वैकुंठीं ज्याची निज-स्थिती ॥ तो त्या आश्रमा ये नित्य वस्ती ॥ जे आश्रमीं अतिथी ॥ पूजिती प्रीती ब्रह्मात्म-भावें ॥ ३७ ॥ ऐसें बोलिला तयांप्रती ॥ परी माझी हे अ-गाध शांती ॥ हेही नारायणाचे चित्तीं ॥ गर्व-स्थिती असेना ॥ ३८ ॥ ऐक राया अति अ-पूर्व ॥ असोनि निज-शांती अनु-भव ॥ ज्याच्या ठायीं नाहीं गर्व ॥ तोचि देवाधिदेव निश्चयेंसी ॥ ३९॥ जो नित्य नाचवी सुर-नरांसी ॥ ज्या भेणें तप सोडिलें तापसीं ॥ त्या अ-भय देवोनि काम-क्रोधांसी ॥ आपणापासीं राहविलें ॥ ४० ॥ एवं अ-भय देत नारायण ॥ स्व-मुखें बोलिला आपण ॥ तेणें कामादि अप्सरा-गण ॥ लाजाविरोन अधोमुख झालीं ॥ ४१ ॥ देखोनि निर्विकार पूर्ण क्षमा ॥ श्री-नारायण हा परमात्मा ॥ केळों सेरलें वसंतादि-कामां ॥

१ पूजाद्रव्य. २ कळून आलें.

त्याचाचि महिमा वर्णिती स्वयें ॥ ४२ ॥ ऐकें नर-देव-चक्रवर्ती ॥ विदेहा सार्वभौमा भू-पती ॥ त्या नारायणाची निज-स्तुती ॥ कामादि करिती स-द्भावेंसी ॥ ४३ ॥ जे सदा सर्वांतें छळिती ॥ त्यांहीं देखिली पूर्ण शांती ॥ तेचि शांतीची स्तुती करिती ॥ नारायणाप्रती कामादि क्रोध ॥ ४४ ॥ जेणें संतोषे श्री-नारायण ॥ त्यासी कृपा उपजे पूर्ण ॥ ऐशिया परीचें स्तवन ॥ मांडिलें संपूर्ण परमार्थ-बुद्धी ॥ ४५ ॥ जय-जय देवाधि-देवा ॥ तुझिया अ-विकार-भावा ॥ पाहतां न देखों जी सर्वा ॥ देवां मानवां माझारीं ॥ ४६ ॥ मज मन्मथाचा योवा ॥ न साहवे देवां दान-वां ॥ मग तेथें इतरा मानवां ॥ कोण केवा सहावयासी ॥ ४७ ॥ त्या म-ज कामा न सरतें केलें ॥ शांतीचें कल्याण पाहिलें ॥ हें तुवांचि एकें यश नेलें ॥ स्व-भाव जिंकिले निज-शांति-योगें ॥ ४८ ॥ तो मी न सरता के-ला काम ॥ क्रोधा आणिला उप-शम ॥ वासनेचा सं-भ्रम ॥ नित्य निर्भ्रम त्वां केला ॥ ४९ ॥ हे नारायणा तुझी निष्ठा ॥ न ये आणिका तपोनि-ष्ठा ॥ केला अनुभवाचा चोहटा ॥ शांतीचा मोठा सु-काळ केला ॥ ५० ॥ मागें तपस्वी वाखाणिले ॥ ह्मणती काम-क्रोधां जिंकिलें ॥ त्यांसिही आह्मीं पूर्ण छळिलें ॥ ऐक तें भलें सांगेन ॥ ५१ ॥ कपिला ऐसा तेजो-राशी ॥ क्रोधें तत्काल छळिलें त्याशी ॥ शाप देतांचि सगराशी ॥ तोही क्रोधासी वश्य झाला ॥ ५२ ॥ जो सर्वदा विघ्नातें आकळी ॥ वि-घ्नेशातें कोप छळी ॥ तेणें अति कोपें कोपानळीं ॥ चंद्रासी तत्काळीं दिध-

---

१ आगमन. २ सामर्थ्य, पाड. ३ सूर्यवंशांतील सगर राजानें यज्ञसंबंधीं घोडा पृथ्वीवर फिरावयास सोडिला, आणि त्याच्या संरक्षणार्थ आपलें साठ हजार मुलगे बरोबर पाठविले. वाटेंत इंद्रानें तो घोडा चोरून विवरात कपिलमहामुनि ध्यानस्थ होता त्याच्याजवळ बांधून ठेविला. तेव्हां एकाएकीं घोडा काय झाला ह्मणून पहावयास, ज्या जागीं घोडा अदृश्य झाला ती जागा सगरपुत्रांनीं उकरिली; तों तो घोडा कपिलाशेजारीं दृष्टीस पडला. तेव्हां हाच आपला घोडा चोरणारा असें त्यांस वाटलें. नंतर त्यांच्या गडबडीनें ध्यानविसर्जन करून कपिलानें डोळे उघडून कोपानें त्यांजकडे पाहतांच ते भस्म झाले. अशी कथा रामायणांत आहे. ४ चंद्राला आपल्या रूपाविषयीं मोठा गर्व होता. तो एकदां गणपतीकडे पाहून त्याच्या रूपाच्या बेढबपणामुळे त्यास हांसला, तेव्हां गणपतीस कोप येऊन त्यानें चंद्रास तुजकडे कोणीहि पाहणार नाहीं असा शाप दिला. मग चतुर्थीव्रताचरणानें चंद्र शापमुक्त झाला. अशी कथा स्कंदपुराणांत आहे.

ला शाप ॥ ९३ ॥ कोप आला दुर्वासासी ॥ शाप दीधला अंबरीषासी ॥ देव आणिला गर्भ-वासासी ॥ क्रोधें महा ऋषी छळिले ऐसे ॥ ९४ ॥ जे दुजी सृष्टी करूं शकती ॥ तेही काम-क्रोधें झडपिजेती ॥ सागरीं पडे इंद्र-संपत्ती ॥ हे क्रोधाची ख्याती पुराण-प्रसिद्ध ॥ ९५ ॥ इतरांची गोष्टी कायसी ॥ क्रोधें छळिलें ईश्वरासी ॥ तेणें दीक्षिता द्विज-दक्षासी ॥ शिर-च्छेदासी करविता झाला ॥ ९६ ॥ जेथें मी काम स्वयें वसें ॥ तेथें क्रोध वसे सावकाशें ॥ काम-क्रोध असताचि नसे ॥ नारायणा ऐसें तुवां केलें ॥ ९७ ॥ हें परमाद्भुत तुझें वीर्य ॥ आणिकां एवढें नाहीं धैर्य ॥ यालागीं तुझें परिचर्यें ॥ सदा मुनि-वर्य सेविती चरण ॥ ९८ ॥ शांतिच्या चाडें देवाधिदेवा ॥ जे नित्य करिती तुझी सेवा ॥ ते काम-क्रोधादि स्व-भावा ॥ स्मरतां तव नांवा जिंकिती सुखें ॥ ९९ ॥ जेथें सन्मानें काम पुरत ॥ तेथें आदरें अनु-ग्रहो करीत ॥ काम सन्मानें जेथें अ-तृप्त ॥ तेथें शाप देत अति-क्रोधें ॥ ६० ॥ यालागीं शापानुग्रह-समर्थ ॥ ते सर्वदा कामक्रोधयुक्त ॥ परी नवल तुझें सत्वोचित ॥ केले अंकित काम-क्रोध ॥ ६१ ॥ मज गर्व

---

१ एकदा दुर्वास ऋषि, द्वादशीचे दिवशीं, अंबरीष ह्मणून सूर्यवंशीय परम धार्मिक राजा होता त्याजकडे आला. तेव्हां राजानें आगतस्वागत करून भोजनास राहण्याविषयीं त्यास प्रार्थिलें. मग दुर्वास होय ह्मणून कांहीं उरलेलें आन्हिक संपवावयासाठीं बाहेर गेला; तों त्यास परत येण्यास उशीर लागला. त्या दिवशीं द्वादशी थोडी होती, ह्मणून, व्रतभंग न व्हावा ह्याकरितां अंबरीषानें देवास नैवेद्य अर्पिला आणि तीर्थसेवनरूप पारणा करून तो ऋषींची वाट पाहत बसला. नंतर दुर्वास आला, तेव्हां त्यास हें समजतांच कोपून त्यानें आपल्या केसांतून एक कृत्या निर्मिली, ती राजाकडे धावली तेव्हां विष्णूनें आपलें सुदर्शनचक्र पाठवून तिला मारिलें. इत्यादि कथा भागवतांत आहे. २ विष्णूला दुर्वासऋषीनें तुला दहा अवतार घ्यावे लागतील असा शाप दिला, अशी कथा आहे. ३ एके समयीं दुर्वासऋषीनें आपल्या गळ्यांतील माळ इंद्रास दिली, ती त्यानें उन्मत्तपणानें ऐरावताच्या मस्तकावर फेकून दिली. ती ऐरावतानें आपल्या पायाखालीं तुडवून टाकिली. ह्या अनादरानें दुर्वासास क्रोध येऊन त्यानें तुझें ऐश्वर्य नष्ट होईल असा इंद्रास शाप दिला; आणि त्याप्रमाणें त्याचें ऐश्वर्य नष्ट झालें अशी कथा आहे. हिला लक्षून हें लिहिलें असावें असें वाटतें. ४ महादेवाचा सासरा दक्षप्रजापति ह्यानें एकदा यज्ञ केला, त्यांत सर्व देवांस बोलाविलें परंतु महादेवास बोलाविलें नाहीं. तथापि पार्वतीच्या आग्रहामुळें तो तेथें गेला असतां दक्षानें त्याचा आदर केला नाहीं. पुढें महादेवास राग येऊन त्यानें दक्षाचें शिर तोडविलें, अशी कथा स्कंदपुराणांत आहे.

नाहीं सर्वथा ॥ हेही तुज नाहीं अहंता ॥ छळावया यावी लघुता ॥ अथवा उपेक्ष्यता न करिसी ॥ ६२ ॥ पृथ्वी दुःखी करिती नागरी ॥ ते पिकोनि त्यांतें सुखी करी ॥ तेवीं अपकाऱ्या जो उपकार करी ॥ तो मोक्षाच्या शिरीं मुगुट ॥ ६३ ॥ तुजमाजी निर्विकार शांती ॥ हें नवल नव्हे कृपा-मूर्ती ॥ तुझ्या स्व-रूपाची स्थिती ॥ आजि निश्चितीं कळली आह्मां ॥ ६४ ॥ तूं निर्गुण निरुपम ॥ मायातीत पूर्ण ब्रह्म ॥ तुझें स्व-भावें स्मरतां नाम ॥ स-कामांही काम स्पर्शों न शके ॥ ६५ ॥ जो नित्य स्मरे तुझें नाम ॥ त्यासी मी कामचि करीं निष्काम ॥ क्रोधचि करी क्रोधा शम ॥ मोह तो परम प्र-बोध होय ॥ ६६ ॥ जे धीर-वीर निज-शांती ॥ त्यांस परमानंदें नित्य तृप्ति ॥ ऐशियांचिया अ-मित पंक्ति ॥ पाया लागती तूझिया ॥ ६७ ॥ तुज करावया नमस्कार ॥ पुढें सरसे महा-सिद्धींचा संभार ॥ त्यांस ही न लभे ओवर ॥ तूं परात्पर परमात्मा ॥ ६८ ॥ तुझिया सेवकांकडे ॥ विघ्न रिघतां होय बापुडें ॥ तें रिघावया तुजपुढें ॥ कोण्या परिपाडें रिघेल ॥ ६९ ॥ तापसां बहु विघ्न अपावो ॥ आह्मीं करावा अंतरावो ॥ हा आमुचा निज-स्वभावो ॥ नव्हे नवलावो नारायणा ॥ ७० ॥ हृदयींचा मुक्त करोनि काम ॥ बाह्य जप-तप भक्ति-संभ्रम ॥ ऐसे जे कां शठ परम ॥ विघ्नांचा आ-क्रम त्यांवरी चाले ॥ ७१ ॥ ते आमची विघ्न-स्थिती ॥ न चले तुझिया भक्तांप्रती ॥ तूं रक्षिता भूत-पती ॥ तेथें विघ्नाची गती पराङ्मुख ॥ ७२ ॥ माझिया निज-भक्तांसी ॥ विघ्नें कैंचीं ह्मणसी यांसी ॥ ऐक त्याही अभिप्रायासी ॥ सांगेन तुजपाशीं देवाधिदेवा ॥ ७३ ॥ पावावया निज-पदातें ॥ लाता हाणून स्वर्ग-भागातें ॥ जे नित्य निष्काम भजती तूतें ॥ नाना विघ्नें त्यांतें सुर-वर चिंती ॥ ७४ ॥ उल्लंघूनियां आमुतें ॥ हे पावती अच्युत-पदातें ॥ यालागीं सुर-वर त्यांतें ॥ अति-विघ्नांतें प्रेरिती ॥ ७५ ॥ बळी नेदूनि आह्मांसी ॥ हे जाऊं पाहती पूर्ण-पदासी ॥ एणें क्षोभें इंद्रादिक त्यांपाशीं ॥ नाना-विघ्नांसी मोकलिती ॥ ७६ ॥ यालागीं त्यांच्या भजनापाशीं ॥ विघ्नें छळूं धांवती अपैसीं ॥ विघ्नीं अभिभव नव्हे त्यांसी ॥ तूं हृषीकेशी रक्षिता ॥ ७७ ॥ सांडूनि स-काम क-

---

१ नियमन, आळा.

ल्पना ॥ जे रतले तुझ्या चरणा ॥ त्यांस आठही प्रहर जाणा ॥ तूं नारायणा रक्षिसी ॥ ७८ ॥ भक्त विघ्नीं होती कासावीसी ॥ धांवधांव ह्मणती हृषीकेशी ॥ तेव्हां तूं धांवण्या धांवसी ॥ निष्ठुर नव्हसी नारायणा ॥ ७९ ॥ विघ्न न येतां भक्तांपासीं ॥ आधींच भक्त-संरक्षणासी ॥ तूं भक्तांचे चौंपासीं ॥ अहर्निशीं सं-रक्षिता ॥ ८० ॥ विघ्न छळूं धांवे स-कोप ॥ तंव विघ्नीं प्रगट तुझें स्व-रूप ॥ यालागीं भक्तांसि अल्प ॥ विघ्न-प्रताप बाधूं न शके ॥ ८१ ॥ कामें छळावें हरि-भक्तांसी ॥ तंव हरि कामाचा हृदय-वासी ॥ तेव्हां विघ्नची निर्विघ्न त्यांसी ॥ भय भक्तांसी स्वप्नीं नाहीं ॥ ८२ ॥ विघ्न उपजवी वि-रोध ॥ तंव विरोधा स-बाह्य गोविंद ॥ मग वि-रोध तोचि महा-बोध ॥ स्वानंद-कंद निज-भक्तां ॥ ८३ ॥ ज्यांसि तुझ्या चरणीं भावार्थ ॥ त्यांसि विघ्नीं प्रगटे परमार्थ ॥ ऐसा भाव-बळें तूं समर्थ ॥ साह्य सतत निज भक्तां ॥ ८४ ॥ यापरि समर्थ तूं सं-रक्षिता ॥ तें जाणोनि विघ्नां समस्तां ॥ पाय देऊनि इंद्र-पद-माथां ॥ पावती परमार्था तुझिया कृपे ॥ ८५ ॥ देव संरक्षिता ज्यांसी ॥ विघ्नें छळूं धांवती त्यांसी ॥ मग सकामांची गती कायसी ॥ वि-देहा[2] ह्मणसी तें ऐक ॥ ८६ ॥ विषय-काम धरोनि मनीं ॥ इंद्रादि-देवां बळि-पूजनीं ॥ जे भजले याग-यजनीं ॥ देव त्यांलागोनी करिती विघ्न ॥ ८७ ॥ इंद्र याज्ञिकांचा राजा ॥ स-काम याज्ञिक त्याच्या प्रजा ॥ यज्ञ-भाग अर्पिती वोजा ॥ पावल्या बळि-पूजा न करिती विघ्न ॥ ८८ ॥ ह्मणसी कामादिक विटंबिती ॥ ते निष्काम कदा नातळती ॥ सहज कामा वश्य असती ॥ सदा कर्मे करिती स-काम ॥ ८९ ॥ जे मज कामासी वश होती ॥ ते तप वेंचूनि भोग भोगिती ॥ जे आतुडले क्रोधाच्या हातीं ॥ ते वृथा नागवती तापसी ॥ ९० ॥ प्राणायामें प्राणापानीं ॥ निज प्राणातें आकळोनी ॥ वात वर्ष शीत उष्ण साहोनी ॥ जे अनुष्ठानीं गुंतले ॥ ९१ ॥ जे अल्प अभिमाना हातीं ॥ जे क्रोधासि वश होती ॥ ते शाप देऊनि तप-संपत्ती ॥ व्यर्थ नागविती निज-निष्ठा ॥ ९२ ॥ जे अ-पार सागर तरती ॥ ते गोष्पदोदकीं बुडती ॥ तेवीं गज कामातें जिणोनि जाती ॥ तेही नागवती निज-क्रोधें ॥ ९३ ॥ मज कामाची अ-पूर्ण काम-वृत्ती ॥ तेची क्रोधाची दृढ स्थिती ॥ काम-क्रोध अ-भक्तां बाधिती ॥ हरि-भ-

१ चोहींकडे. २ हे जनकराजा.

त्कांप्रती तें न चले ॥ ९४ ॥ तुझ्या भक्ताप्रती जाण ॥ न चले काम-क्रोध-बंधन ॥ तो तूं भक्त-पती नारायण ॥ तुज आमुचें कामपण केवि बाधी ॥ ९५ ॥ नेणतां तुझा महिमा ॥ आम्ही करूं आलों निज धर्मा ॥ तुजपासीं नित्य निज-क्षेमा ॥ पुरुषोत्तमा कृपाळुवा ॥ ९६ ॥ अपकाऱ्या उपकार करिती ॥ या नांव निर्विकार निज-शांती ॥ तेचि शांतीची परिपाक-स्थिती ॥ विप्रकर्त्याप्रती हरि दावी ॥ ९७ ॥ सांगोनियां आपुली स्थिती ॥ कामादिक स्तुति करिती ॥ तंव परमाश्चर्य देखती ॥ स्त्रिया अत्यद्भुती अकस्मात ॥ ९८ ॥ रूप वैभव अलंकार ॥ श्रियेहूनियां सुंदर ॥ सेवेलागीं अति-तत्पर ॥ सदा सादर सावधानें ॥९९॥ नवल लाघव नारायणा ॥ कैसें या दाखविलें विंदाना ॥ त्या स्त्रिया सकळ स्वर्गांगना ॥ दिवा खद्योत जाणा तैशा दिसती ॥१००॥ देखोनि त्यांचिया स्वरूपासी ॥ अप्सरा दिसती जैशा दासी ॥ अत्यंत लज्जा झाली त्यांसी ॥ काळिमेसी उतरल्या ॥१०१॥ त्यांचे अंगींचा सु-गंध-वात॥ तेणें भुलला वसंत ॥ मलयानिल झाला भ्रांत॥ त्यांचा अंग-वात लागतां ॥ १०२ ॥ नारायणासी विद्या कैसी ॥ जे भूलवूं आले आपणासी ॥ भुली पाडिली तयांसी ॥ योग-मायेसी दावुनी ॥ १०३ ॥ सुंदरत्वें रंभा तिलोत्तमा ॥ जियां मंदर-मथनीं जिंतली रमा ॥ रंभेहुनियां उपमा ॥ उत्तमोत्तमा अति-रूपें ॥ १०४ ॥ तें अति-आश्चर्य देखोन ॥ झाले कामादिक मूर्छायमान ॥ तयांप्रती नारायण ॥ काय हांसोनी बोलिला ॥ १०५ ॥ आह्मीं अवश्य पूजावें तुह्मांसी ॥ कांहीं अर्पावें बलिदानासी ॥ संतोषावया इंद्रासी ॥ यांतील एकादी दासी अंगीकारा तुम्ही ॥ १०६ ॥ यांचें सौंदर्य अति-थोर ॥ ह्मणाल होईल अपमान-कर ॥ तुह्मांसमान जे सुंदर ॥ तिचा अंगीकार करावा तुह्मीं ॥ १०७ ह्मणाल यांत नाहीं हीन ॥ आवघ्या सौंदर्यें संपूर्ण ॥ कोणी न दिसे आह्मांसमान ॥ केवीं आपण अंगीकारावी ॥ १०८ ॥ जरी नाहीं तुह्मांसमान ॥ सकळ सौंदर्यें अति-संपन्न ॥ तरी एकीचें करावें अंगीकरण ॥ होईल भूषण स्वर्गासी ॥ १०९ ॥ ऐसें नारायणाचें वचन ॥ ऐकोनि हरिखलीं संपूर्ण ॥ करूनियां साष्टांग नमन ॥ मस्तकीं वचन वंदिलें ॥ ११० ॥ ऐकोनि नारायण-वचन ॥ मस्तकांबुजीं करूनियां नमन ॥ ऊर्वशी पुढारून ॥ कामादिगण निघती वेगीं ॥ १११ ॥ नारायणाचे ऊरु-स्पर्शीं ॥ उभी होती नारायणापाशीं ॥ तेंचि नांव झालें तिसी ॥ ह्मणती ऊर्वशी

स्वर्गांगना ॥ ११२ ॥ ते देवाचे-दूत ॥ स्वर्ग पावले समस्त ॥ मग श-क्राचे सभे आंत ॥ सांगती अद्भुत नारायण-शक्ति ॥ ११३ ॥ तिहीं ना-रायणाचें चारित्र ॥ सांगीतलें अति-विचित्र ॥ तेणें अवघेचि सुर-वर ॥ झाले थोर वि-स्मित पैं ॥ ११४ ॥

वेंचे रामायणांतील.

रामचंद्र सेनेसहित रावणाशीं युद्ध करण्याकरितां लंकेस गेल्यावर युद्ध करावयाच्या पूर्वी, त्यानें वालीचा मुलगा अंगद ह्यास वकील करून रावणाकडे शिष्टसंप्रदायाप्रमाणें पाठविलें. अंगदानें रावणाच्या सभेंत जाऊन त्यास सीता रामाला परत देण्याविषयीं पुष्कळ उपदेश केला; परंतु रावणानें तो ऐकिला नाहीं. मग अंगद रामाकडे परत आला. हें ह्या आख्यानांत सांगितलें आहे.

अंगदशिष्टाई.

ओंव्या.

याउपरि काय कर्तव्य-ता ॥ श्री-राम पुसे समस्तां ॥ अवघे ह्मणती रघु-नाथा ॥ युद्ध तत्वतां करावें ॥ १ ॥ स-सैन्य मारावें लंका-नाथा ॥ विचार कायसा पैं आतां ॥ ऐसें समस्तीं सांगतां ॥ तें रघु-नाथा न माने ॥ २ ॥ जे जे राज-धर्म विहित ॥ त्यांहींच साधे परमार्थ ॥ ऐसे धर्म रघु-नाथ ॥ उपपादीत शास्त्रार्थु[1] ॥ ३ ॥ अतिशयें जो समर्थ ॥ शिष्ट[2] धाडावा लंकेंत ॥ ऐसें बोलतां रघु-नाथ ॥ कपि समस्त क्षोभले ॥ ४ ॥ आपुली चोरूनि नेली सीता ॥ आपणचि शिष्ट पाठवावा आतां ॥ हें तंव अ-युक्त रघु-नाथा ॥ युद्ध करितां भय काय ॥ ५ ॥ ऐसें बोलतां समस्त ॥ राम सांगे राज-धर्मार्थ ॥ भूत-दया परमार्थ ॥ सैमन्वित[3] उपपादी ॥ ६ ॥ युद्ध-धर्म चतुर्विध ॥ साम दान दंड भेद ॥ हे अनादि-सिद्ध प्र-सिद्ध ॥ विशद भेद वर्णिले ॥ ७ ॥ युद्ध-समयीं सामानुक्रम[4] ॥ हाचि मुख्यत्वें राज-धर्म ॥ सामीं भूत-दया संभ्रम[5] ॥ सामचि होय परमार्थ[6] ॥ ८ ॥ साम न करितां जे जाण ॥ युद्ध करिती दारुण ॥

---

१ शास्त्रार्थाला अनुसरून असणारे. २ वकील. ३ समर्पक रीतीनें. ४ सामोपायापासून आरंभ. ५ आदर. ६ स्तुत्य कृत्य.

अ-संख्य मरती प्राणि-जन ॥ हत्या कवण सोशील ॥ ९ ॥ ऐकोनी रामाचें वचन ॥ हनुमान् वाली लोटांगण ॥ अंगद सुग्रीव बिभीषण ॥ वानर-गणासमवेत ॥ १० ॥ पडतां वानरांचें अनुमोदन ॥ स्वयें पुसे रघु-नंदन ॥ शिष्ट पाठवावा कोण ॥ तो निवडोनि सांगा मज ॥ ११ ॥ शिष्ट नसावा महा भ्याड ॥ शिष्टें न धरावी भीड ॥ शिष्ट बोलका सुप्र-ड ॥ निवडा प्रौढ निज-बुद्धी ॥ १२ ॥ शिष्ट पाहिजे चपळ चतुर ॥ देऊं जाणे प्रत्युत्तर ॥ राहोनियां धुरे-समोर ॥ स्वामि-कार्य-साधक ॥ १३ ॥ हनुमान् ह्मणे रघु-नंदना ॥ वानर-वीरांची गणना ॥ वीस पद्में संख्या जाणा ॥ आंगवणें अति-बळी ॥ १४ ॥ यांहि माजी वाळि-सुत ॥ अंगद बळें वि-ख्यात ॥ रावणाचे सभे आंत ॥ अति समर्थ बोलावया ॥ १५ ॥ अंगद बोलोनि निधोट ॥ अंगद वीर धीर सु-भट ॥ गांजूं शके दश-कंठ ॥ तोचि शिष्ट योजावा ॥ १६ ॥ पाचारूनि अंगदासी ॥ राम आलिंगी हृदयासीं ॥ शिष्ट होऊनी रावणापाशीं ॥ सांगें त्यासी मद्वाक्य ॥ १७ ॥ दंडासि कारण मुख्य चोरी ॥ तुवां चोरिली माझी नारी ॥ तुज दंडावया बाण-धारी ॥ आलों निर्धारी मी राम ॥ १८ ॥ मुख्यत्वें पर-दारा-हरण ॥ तुझ्या मरणाचें कारण ॥ दुर्धर सुटल्या माझे बाण ॥ तुजला कोण राखेल ॥ १९ ॥ यालागीं तूं अर्पी सीता ॥ शरण जाईं अयोध्या-नाथा ॥ लंका-निज-राज्यीं स्वस्थता ॥ तरीच तूतें होईल ॥ २० ॥ ऐसें श्री-रामें आपण ॥ स्व-मुखें अंगदा सांगून ॥ अमृत-फळें देऊनि जाण ॥ करवी गमन लंकेशी ॥ २१ ॥ अंगद ह्मणे श्री-रघु-नाथा ॥ आज्ञा प्रमाण जी समर्था ॥ स्वयें पुरुषार्थ बोलतां ॥ अंगीं मूर्खता येऊं पाहे ॥ २२ ॥ श्री-रामासि नमस्कार ॥ करूनी मुखीं नाम-गजर ॥ अवलोकूनी लंका-पुर ॥ अंगद वीर उडाला ॥ २३ ॥ जैसा श्री-रामाचा बाण ॥ तैसें अंगदाचें उड्डाण ॥ स-त्वर क्रमूनि गगन ॥ आला . आपण लंकेसी ॥ २४ ॥ रावण-सभेपुढें जाण ॥ आलें अंगदाचें उड्डाण ॥ तेणें दचकला दशानन ॥ कंपायमान भय-भीत ॥ २५ ॥ अवघ्यांचा करावया घात ॥ पुढती आला रे हनुमंत ॥ ऐसा वेळसा लंके आंत ॥ अति आकांत राक्षसां ॥ २६ ॥ अंगदासी सन्मुख ॥ बोलों न शके

---

१ चतुर. २ अग्रभागीं. ३ शक्तीनें. ४ पराक्रम. ५ पुकारा. ६ हाहाकार.

दश-मुख ॥ आणीक कोण बोले मशक ॥ झाली टकमक राक्षसां ॥ २७ ॥ मी अतिथी आलों सभेंत ॥ कोणी न पुसां स्वागत ॥ भयें झालां अति-भ्रांत ॥ निश्चित महामूर्ख हो ॥ २८ ॥ हनुमंतें अशोक-वनीं बळी ॥ केली राक्षसां रंवदळी ॥ तेणें तुह्मां दांत-खिळी ॥ वचनावळी खुंटली ॥ ॥ २९ ॥ ऐकोनि अंगदाचें वचन ॥ दुरुक्ति-बोलामाजीं छेळण ॥ स्वयें अनुवादे रावण ॥ सावधान अवधारा ॥ ३० ॥ सांडूनि दुर्ग-द्वार-भूमी ॥ तूं आलासी अ-मार्ग-गामी ॥ यास्तव तुजशीं न बोलों आह्मी ॥ मौनानुक्रमें राहिलों ॥ ३१ ॥ अ-मार्ग-गामी यासीं भाषण ॥ हें तों आह्मां अति दूषण ॥ ऐकोनि रावणाचें वचन ॥ हास्य आलें अंगदा ॥ ३२ ॥ रावणा ऐक सावधान ॥ देखे पुढिलाचे अव-गुण ॥ आपुले न देखे दुर्गुण ॥ रासभ पूर्ण तो एक ॥ ३३ ॥ मुख्य अ-धर्म तस्करपण ॥ तेंही पर-दारा-हरण ॥ तैसा तूं पापी रावण ॥ काळें वदन त्रि-लोकीं ॥ ३४ ॥ अंगद खवळला देखोन ॥ चळचळ कांपे दशानन ॥ ह्मणती राक्षस प्रधान ॥ दुसरें विघ्न हें आलें ॥ ३५ ॥ पहिला करूनी गेला होळी ॥ दुसरा त्याहूनि आला बळी ॥ राक्षस कांपती चळचळी ॥ आतुर्बळी वानर ॥ ३६ ॥ रावणासन्मुख सिंहासनीं ॥ अंगद बैसला पुच्छासनीं ॥ वांकुल्या दावी फळें खाउनी ॥ मिचकाउनी नयनांतें ॥ ३७ ॥ अंगद बैसला देखोन ॥ हळूच पुसे दशानन ॥ हनुमान् नव्हेसि तरि तूं कोण ॥ किमर्थ एथें आलासी ॥ ३८ ॥ ऐसें पुसतां लंका-नाथ ॥ अंगद आपुला वृत्तांत ॥ स्वयें असे पैं सांगत ॥ रघु-नाथातें स्मरोनि ॥ ३९ ॥ जेणें मारीच मारिला वनांत ॥ खर-दूषणां केला घात ॥ त्या श्री-रामाचा मी दूत ॥ वाळि-सुत अंगद ॥ ४० ॥ रावणा घालूनि काखेतळीं ॥ स-मुद्रीं केल्या आंघोळी ॥ त्याचा पुत्र मी आतुर्बळी ॥ आलों तुजजवळी तें ऐक ॥ ४१ ॥ सीता देउनी शरणागत ॥ झाल्या वांचेल लंका-नाथ ॥ नातरी त्याचा करीन घात ॥ ऐसें रघु-नाथ बोलिला ॥ ४२ ॥ धिक् रामाचा पुरुषार्थ ॥ धिक् धिक् तुझाही बळार्थ ॥ जेणें केला पितृ-घात ॥ त्याचा दूत ह्मणविशी ॥ ४३ ॥ ठकुनी केला पितृ-घात ॥ मातेसी दुजा योजिला कांत ॥ ऐसा नष्ट जो रघु-नाथ ॥ त्याचा दूत ह्मण-

१ मर्मभेदक भाषण. २ किल्ल्याच्या दरवाजाचा मार्ग. ३ मौन धरून. ४ शेपटाच्या आसनावर. ५ ठकवून.

विशी ॥४४॥ अंगदा ऐसा नि-लाजिरा ॥ पाहतां जनीं न दिसे दुसरा ॥ काय मुख दाखविशी वानरा ॥ रिघोनी सागरीं जीव देईं ॥ ४५ ॥ नातरी करीं आड-विहिरी ॥ पोटीं वालोन घेई सुरी ॥ जळो जळो तुझी थोरी ॥ निंद्य संसारीं तूं एक ॥ ४६ ॥ साधावया पितृ-कार्यार्थ ॥ मिथ्या ह्मणसी राम-दूत ॥ हा ही कळला मज भावार्थ ॥ शरणागत तूं माझा ॥ ४७ ॥ मारुनी राम-लक्ष्मण ॥ करूनि सु-ग्रीवाचें हनन ॥ तुज किष्किंधा देईन ॥ सत्य वचन हें माझें ॥ ४८ ॥ ऐसें बोलतां दशानन ॥ अंगद झाला हास्य-वदन ॥ खोंचूनि देतसे प्रति-वचन ॥ तें सावधान अवधारा ॥ ४९ ॥ स्वयं-वरीं धनुष्या बाण ॥ चढवितां सभेंत पडलासि उलथोन ॥ तुझे अंगीं नपुंसकपण ॥ कैसें शरण त्यां व्हावें ॥ ५० ॥ बहुत ऐकिले रावण ॥ त्यांमाजीं तूं कवण ॥ त्यांचें विविध लक्षण ॥ विचक्षण जाणती ॥ ५१ ॥ रावण दश-मुखांचें किडें ॥ किंवा पातलें धुंगुरडें ॥ बळी न पाहे तयाकडे ॥ तो कोणता रावण ॥ ५२ ॥ विचित्र देखोनी वानरीं ॥ मज अंगदाच्या पाळण्यावरी ॥ रावण बांधिला खेळण्यापरी ॥ हेम-सूत्रीं शृंखळें ॥ ५३ ॥ त्यांतील तूं कोण रावण ॥ हें पुसावें न लगे जाण ॥ माझ्या पद्-लत्तांचे वण ॥ मुखीं संपूर्ण दिसती ॥ ५४ ॥ तो तूं अतिशय दीन हीन ॥ मंद्रीं बैसलासी रावण ॥ तुज कैची आंगवण ॥ करावया रण रामासीं ॥ ५५ ॥ अंगदाचे वाग्बाण ॥ हृदयीं खोचले संपूर्ण ॥ तेणें तळमळी रावण ॥ प्राण जाऊं पाहती ॥ ५६ ॥ सभेसि बैसोनी वानरा ॥ किती जल्पशी मैरावेरा ॥ तोंडा नाहीं वोढावारा ॥ दश-शिरीं नोळखिसी ॥ ५७ ॥ ऐकें माझी आंगवण ॥ बंदीं घातले सुर-गण ॥ राम बापुडें तें कोण ॥ मजसीं रण करावया ॥ ५८ ॥ ईंद्र-चंद्रादि सकळ सुर ॥ माझे घरचे झाले चाकर ॥ मद्भयें कापती थरथर ॥ अहर्निशीं राबती ॥ ५९ ॥ राम बापुडें केवळ नर ॥ आमुचें खाजुगें ग्रासमात्र ॥ वानर जे कां वन-चर ॥ धाकेंचि संग्रामीं मरतील ॥ ६० ॥ मुख्य भक्ष्य राम-लक्ष्मण ॥ मर्कटें कोशिंबिरी जाण ॥ एका ग्रासें कुंभ-कर्ण ॥ भक्षील आपण क्षणार्धें ॥ ६१ ॥ ऐक रे राव-

---

१ लक्ष्य देऊन. २ ऐका. ३ विष्णूनें वामनावतार घेऊन पाताळीं घातलेल्या दैत्यांचा राजा. ४ सोन्याच्या सांखळीनें. ५ सिंहासनावर. ६ प्रतिबंध. ७ रावणाला. ८ खाद्य.

णा दुर्मती ॥ दुष्ट-बुद्धी दुष्ट-रीती ॥ चैतन्य-विग्रही राम-मूर्ती ॥ त्याप्रती मनुष्य ह्मणसी तूं ॥ ६२ ॥ श्री-रामाचा सेवक ॥ हनुमंत एकला एक ॥ तेणें मर्दूनि तुझें कटक ॥ तुझें मुख जाळिलें ॥ ६३ ॥ सीता अर्पूनि आपण ॥ रामासि रिघालिया शरण ॥ तैंच वांचती तुझे प्राण ॥ एऱ्हवीं मरण तुज आलें ॥ ६४ ॥ सीता रामासि न देतां जाण ॥ रावणा तुज राखेल कोण ॥ मीच तुझा घेईन प्राण ॥ आंगवण पाहें माझी ॥ ६५ ॥ रावणा तुझीं दहा शिरें ॥ मीच छेदितों नखाग्रें ॥ परि तीं शिवे-स्व अ-पवित्रें ॥ ह्मणोनी करें स्पर्शेना ॥ ६६ ॥ अंगद आदळला आंगासी ॥ बोलिला निष्ठुर वाक्यासी ॥ तेणें रावणा कासाविसी ॥ अति-कोपेसीं कोपला ॥ ६७ ॥ वाचवावया आपणास ॥ क्रोधें सांगे प्रधानांस ॥ धरा मारा वानरास ॥ मजसभेंत निर्भर्त्सी ॥ ६८ ॥ कांहीं न धरितां भीड ॥ सभेमध्यें हा माकड ॥ माझें ह्मणे काळें तोंड ॥ खंड विखंड करा यासी ॥ ६९ ॥ ऐकोनि रावणाचें वचन ॥ अंगदा धरावया जाण ॥ सैन्य सेनानी प्रधान ॥ अति गर्जोनी ऊठले ॥ ७० ॥ कटीं पुच्छीं बाहु-मूळीं ॥ अंगद धरिला राक्षसीं सकळीं ॥ तयांसहित तो आतुर्बळी ॥ वेगें तत्काळीं उडाला ॥ ७१ ॥ आंग झाडिलें अंतराळीं ॥ राक्षसीं धरिला तो बळी ॥ अंग-वातें पडोनि तळीं ॥ झाली रांगोळी अवघ्यांची ॥ ७२ ॥ स्वयें मारूं नये रावण ॥ अंगद जाणोनि आपण ॥ पायीं दडपोनि दशानन ॥ मुकुट हिरोनी घेतला ॥ ७३ ॥ मुकुट घेऊनि आपण ॥ अंगद उडाला सत्राण ॥ शिरें मंडप ऊचलिला पूर्ण ॥ हें नाहीं अव-गत अंगदा ॥ ७४ ॥ मंडप देखोनियां माथां ॥ कोप आला श्री-रघु-नाथा ॥ अंगदा केली अ-धर्मता ॥ दत्त अर्थ आणिला ॥ ७५ ॥ अंगद ह्मणे श्री-रघुनाथा ॥ मी निज बळें उडतां ॥ केव्हां मंडप बैसला माथा ॥ मज न कळतां एथें आला ॥ ७६ ॥ ऐशीं-सहस्र स्तंभ ज्यासी ॥ ऐसा मंडप घेऊनी सहजेसीं ॥ पुनरपि नेऊनि लंकेसी ॥ ठेवी स्व-स्थानीं अंगद ॥ ७७ ॥ श्री-रामें मुकुट घेऊन ॥ पाचारिला बिभीषण ॥ त्याचे मस्तकीं आपण ॥ संतोषोनी घातला ॥ ७८ ॥

---

१ ज्ञानमूर्ति – ज्ञानस्वरूपी. २ शिवाला अर्पिलेली वस्तु घेतल्यास महापाप लागतें. रावणानें आपलीं शिरें, शिवास वाहिलीं होतीं, ह्या गोष्टीस उद्देशून एथें त्यांस 'शिवस्व' ह्मटलें आहे. ३ सवेग. ४ पूर्वीच लंकेचें राज्य रामानें बिभीषणास दिलें होतें ह्मणून 'दत्त अर्थ' (दिलेली वस्तु) असें ह्मटलें आहे.

तुकाराम.

तुकाराम हा **पुण्यापासून** नऊ कोसांवर **देहू** ह्मणून एक गांव आहे तेथचा राहणारा. ह्याचा बाप जातीचा शूद्र असून वाणीपणाचा धंदा करित असे. तुकारामाचें चित्त अल्पवयापासूनच संसारांत नव्हतें. तशांत त्याची बायको **जिजाबाई** ही स्वभावानें द्वाड असून त्याला पुष्कळ त्रास देई; ह्यामुळें तो अधिकच उदास झाला.

तुकाराम कथा करित असे. त्याच्या कथेंत गायनादिक मनोरंजक साधनें नसत. आपण केलेले अभंग ह्मणून त्यांचा अर्थ स्पष्ट करून दाखवावा आणि लोकांस बोध करावा, हाच त्याचा उद्देश असे. कथा करण्याची चाल तेव्हांपासूनच पडली असें ह्मणतात.

तुकाराम **शिवाजीराजाच्या** कारकीर्दीत होता. **नामदेवाप्रमाणें** तुकारामानें हजारों अभंग केले आहेत. त्याच्या कवितेंत औत्सुक्य व प्रेम पुष्कळ; त्याचें बोलणें निर्भीड व मनांत ठसण्याजोगें आहे. तुकाराम आपल्या वयाचे ४१ वे वर्षी वारला.

जन्मशक १५३० मरणशक १५७१ फा. व. १२.

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

१ भक्ति, ज्ञान, वैराग्य व नीति ह्यांवर मुख्यत्वेंकरून ह्याचे अभंग आहेत, व कांहीं आख्यानांवरहि अभंग आहेत. २ पदें.

स्फुट अभंग.

(१)

अगा करुणाकरा करितसें धांवा ॥ या मज सोडवा त्वकरी ॥ १ ॥ध्रु० ॥
ऐकोनियां माझीं करुणेचीं वचनें ॥ व्हावें नारायणें उतावीळ ॥ छ. ॥
मागें पुढें अवघा दिसे रिता ठाव ॥ ठेवूनि पायीं भाव वाट पाहें ॥ २ ॥
उशीर तो आतां न पाहिजे केला ॥ अहो जी विठ्ठला माय-बापा ॥ ३ ॥
उरलें तें एक हेंचि मज आतां ॥ अवघें चिताग्निां शून्य झालें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आतां करीं कृपा-दान ॥ पाउलें समान दावीं डोळां ॥ ५ ॥

(२)

नाहीं संतपण मिळत हें हाटीं ॥ हिंडतां कपाटीं रानीं वनीं ॥ १ ॥

न ये मोल देतां धनाचिया राशी ॥ नाहीं तें आकाशीं पाताळीं तें ॥ २ ॥
तुका म्हणे आहे आपल्या तें अंगीं ॥ गवसेना जगीं दुजे ठायीं ॥ ३ ॥

(३)

भोरेंप्यानें सोंग पालटिलें वरी ॥ बक ध्यान धरी मत्स्या जैसें ॥ १ ॥
टिळे माळा मैंद मुद्रा लावी अंगीं ॥ देखों नेदी जगीं फांसे जैसे ॥ २ ॥
ढीवर यो मत्स्या चारा घाली जैसा ॥ भीतरील फांसा कळों नेदी ॥ ३ ॥
खाटिक हा स्नेह-वादें पशु पाळी ॥ कापावया नेळी तैया साठीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तैसा भला मी लोकांत ॥ परि तूं कृपावंत पांडुरंगा ॥ ५ ॥

(४)

विरोधाचें मज न साहे वचन ॥ बहु होतें मन कासावीस ॥ १ ॥
ह्मणउनी जीवा न साहे संगती ॥ बैसतां एकांतीं गोड वाटे ॥ २ ॥
देहाची भावना वासनेचा संग ॥ नावडे उबग आला यांचा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे देव अंतरे यामुळें ॥ आशा-मोह-जाळें दुःख वाटे ॥ ४ ॥

(५)

न-लगे मायेसी बाळ निरवावें ॥ आपुल्या स्वभावें वोढे त्यासि ॥ १ ॥
मज कां लागला करणें विचार ॥ ज्याचा कारभार त्याचे माथां ॥ २ ॥
गोडधड त्यासी ठेवी न मागतां ॥ समाधान खातां नेदी मना ॥ ३ ॥
खेळतां गुंतलें उमगूनी आणी ॥ बैसोनीयां स्तनीं लावी बळें ॥ ४ ॥
त्याच्या दुःखें पीडे आपण खापरीं ॥ लाही तळीं वरी होय जैसी ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे देह विसरे आपुला ॥ आघात ती त्याला लागों नेदी ॥ ६ ॥

(६)

सोनियाचें ताट क्षीरीनें भरिलें ॥ भक्षावया दिलें श्वानालागीं ॥ १ ॥
मुक्ताफळ-हार खरासि घातला ॥ कस्तुरी सुकराला चोजविली ॥ २ ॥
वेद परायण बधिरा सांगे ज्ञान ॥ तयाची ते खूण काय जाणे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ज्याचें तोचि एक जाणे ॥ भक्तीचें महिमान साधु जाणे ॥ ४ ॥

(७)

संताचीये गांवीं प्रेमाचा सु-काळ ॥ नाहीं तळमळ दुःख लेश ॥ १ ॥
तेथें मी राहीन होउनी याचक ॥ घालतील भीक तेची मज ॥ २ ॥
संताचीये गांवीं वरो भांडवल ॥ अवघा विठ्ठल धन वित्त ॥ ३ ॥

---

१ बहुरूप्यानें. २ अथवा? ३ त्याची मान. ४ वर्म.

संताचें भोजन अमृताचें पान ॥ करीती कीर्तन सर्व काळ ॥ ४ ॥
संताचा उदीम उपदेशाची पेंठ ॥ प्रेम-सुख-साठ घेती देती ॥ ५ ॥
तुका म्हणे तेथें आणिक नाहीं परी ॥ ह्मणोनि भीकारी झालों त्यांचा ॥ ६ ॥

(८)

सर्व-भावें आलों तुजची शरण ॥ काया-वाचा-मनासहित देवा ॥ १ ॥
आणीक दुसरें न ये माझे मना ॥ राहीली वासना तुझे ठायीं ॥ २ ॥
माझीयेवरीचें कांहीं जड-भारी ॥ तुजवीण वारी कोण देवा ॥ ३ ॥
तुझे आम्ही दास आमचा तूं धनी ॥ चालत दुरूनी आलों मागें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आतां घेतलें धरणें ॥ हिशोबाकारणें भेटी देई ॥ ५ ॥

(९)

नीचेपण बरवें देवा ॥ न चले कोणाचाही हेवा ॥ १ ॥
महापुरें झाडें जाती ॥ तेथें लोहाळे राहती ॥ २ ॥
येती सिंधूच्या लहरी ॥ नम्र होतां जाती वरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हेंचि फळ ॥ पाय धरिल्या न चले बळ ॥ ४ ॥

(१०)

कन्या सासुऱ्यासी जाये ॥ मागें परतोनि पाहे ॥ १ ॥
तैसें झालें माझ्या जिवा ॥ केव्हां भेटसी केशवा ॥ २ ॥
चुकलीया माये ॥ बाळ हुरूहुरू पाहे ॥ ३ ॥
जीवनावेगळी मासोळी ॥ तैसा तुका तळमळी ॥ ४ ॥

(११)

घरोघरीं अवघें झालें ब्रह्म-ज्ञान ॥ परी मेळवण बहू मांजी ॥ १ ॥
निरें कोणापासीं होय एक रज ॥ तरी द्या रे मज दुर्बळासी ॥ २ ॥
आशा तृष्णा मनीं कालवूनी दोन्ही ॥ दंभ तो दुरूनी दीसतसे ॥ ३ ॥
काम क्रोध लोभ शीणवी बहूत ॥ मेळवूनी आंत काळकूट ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तेथें कांहीं हाता न ये ॥ आयुष्य तें जाये वायां सर्व ॥ ५ ॥

---

१ लहानपण. २. धावरून. ३ ब्रह्मज्ञानामध्यें.

(१२)

थुंकोनियां लोभ मान ॥ दंभ करीतों कीर्तन ॥ १ ॥
झालों उदासीन देहीं ॥ एकावीण चाड नाहीं ॥ २ ॥
अर्थ अनर्थासारिखा ॥ करुनि ठेवीला पोरिखा ॥ ३ ॥
उपाधी-वेगळा ॥ तुका राहीला सोंवळा ॥ ४ ॥

(१३)

भक्त ऐसे जाणा जे देहीं उदास ॥ गेले आशा-पाश निवारूनी ॥ १ ॥
विषय तो त्यांचा झाला नारायण ॥ नावडे जन धन माता पीता ॥ २ ॥
निर्वाणीं गोविंद असे मागें पुढें ॥ कांहींच सांकडें पडों नेदी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सत्य-कर्मा व्हावें साह्य ॥ अ-सत्यासी भय नरका जाणें ॥ ४ ॥

(१४)

याजसाटीं केला होता अट्टाहास ॥ शेवटींचा दीस गोड व्हावा ॥ १ ॥
आतां निश्चितीनें पावलों विसांवा ॥ खुंटल्या त्या धांवा तृष्णेचीया ॥ २ ॥
कवतुक वाटे जालिया वेचाचें ॥ नांव मंगळाचें तेणें गुणें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मुक्ति पर्णीली नोवरी ॥ आतां दिवस चारी खेळीमेळी ॥ ४ ॥

(१५)

आणिकांच्या घातें ॥ ज्यांचीं निवतील चित्तें ॥ १ ॥
तेचि ओळखावे पापी ॥ निरय-वासी शीघ्र-कोपी ॥ २ ॥
कान पसरोनी ॥ ऐके वदे दुष्ट वाणी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भांडा ॥ धीर नाहीं त्याच्या तोंडा ॥ ४ ॥

(१६)

मांडे पुऱ्या मुखें सांगों जाणे मात ॥ तोंडीं लाळ हात चोळी रीते ॥ १ ॥
ऐसियाच्या गोष्टी फिक्या मिठेंविण ॥ रुचि नेदी अन्न चवी नाहीं ॥ २ ॥
बोलों जाणे अंगीं नाहीं शूरपण ॥ काय तें वचन जाळावें तें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बहु तोंडें जे वाचाळ ॥ तेंगे तेंच मूळ लटिक्याचें ॥ ४ ॥

(१७)

निंदा स्तुती करवी पोट ॥ सोंग दाखवी बहु भाट ॥ १ ॥
जटा राख विटंबना ॥ धीर नाहीं क्षमा मना ॥ २ ॥

---

१ निराळा, एकीकडे. २ पराकाष्ठेची खटपट. ३ तेंच. ४ फजीतीला कारण.

शृंगारिलें मढें ॥ जीवेंवीण जैसें कुडें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे रोगें ॥ भलतें चावळे वाउगें ॥ ४ ॥

(१८)

माय ती सर्पीण बाप जरी बोका ॥ त्यांचे संगें सुखा न पवे बाळ ॥ १ ॥
चंदनाचा शूळ सोनियाची बेडी ॥ सुख नेदी फोडी प्राण नाशी ॥ २ ॥
तुका ह्मणे नरकीं घाली अभि-मान ॥ जरी होय ज्ञान-गर्व ताठा ॥ ३ ॥

(१९)

साधूंनी वचनाग खाती तोळा तोळा ॥ आणिकांतें डोळां न पाहवे ॥ १ ॥
साधूनी भुजंग धरितील हातीं ॥ आणिकें कांपती देखोनियां ॥ २ ॥
अ-साध्य तें साध्य करितां सायास ॥ कारण अभ्यास तुका ह्मणे ॥ ३ ॥

(२०)

मृग-जळा काय करावा उतार ॥ पावावया पार पैल थडी ॥ १ ॥
खापराचे होन खेळती लेंकुरें ॥ कोण त्या वेव्हारें लाभ हाणी ॥ २ ॥
मंगळ-दायक करिती कुमारी ॥ काय त्यांची खरी सोयरीक ॥ ३ ॥
स्वप्नींचें जें सुख-दुःख जालें कांहीं ॥ जागृतीं तो नाहीं साच भाव ॥ ४ ॥
सारीं झालीं मेलीं लटिकें वचन ॥ बद्ध मुक्त शीण तुका ह्मणे ॥ ५ ॥

(२१)

बोलविसी तैसें आणीं अनुभवा ॥ नाहीं तरी देवा विटंबना ॥ १ ॥
मिठेंविण काय करावें मिष्टान्न ॥ शव जीवेंविण शृंगारिलें ॥ २ ॥
संपादणीविण विटंबिलें सोंग ॥ गुणेंविण चांग रूप हीन ॥ ३ ॥
कन्या-पुत्रेंविण मंगळ-दायकें ॥ वेचिलें हें फिकें द्रव्य तरी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तैसी होते मज परी ॥ न देखें अंतरीं प्रेम-भाव ॥ ५ ॥

(२२)

बोलणेंच नाहीं ॥ आतां देवावीण कांहीं ॥ १ ॥
एकसरें केला नेम ॥ देवा दिले क्रोध काम ॥ २ ॥
पाहेन ते पाय ॥ जोंवरी हे दृष्टी धाय ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मनें ॥ हेची सं-कल्प वाहणें ॥ ४ ॥

---

१ विषयाच्या आवडीनें. २ हळूहळू सवय करून. ३ मुलींच्या खेळांतील लग्नें वगैरे मंगल कृत्यें. ४ बतावणी ज्याचें सोंग घेतलें त्याचें हुबेहूब अनुकरण.

(२३)

खरें बोले तरी ॥ फुकासाठीं जोडे हरी ॥ १ ॥
ऐसे फुकाचे उपाय ॥ सांडूनीयां वायां जाय ॥ २ ॥
पर-उपकार ॥ एका वचनाचा फार ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मळ ॥ मनें सांडीतां शीतळ ॥ ४ ॥

(२४)

दया क्षमा शांती ॥ तेथें देवाची वसती ॥ १ ॥
पावे धांवोनीयां घरा ॥ राहे धरूनीयां थारा ॥ २ ॥
कीर्तनाचे वाटे ॥ बराडीया ऐसा लोटे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घडे ॥ पुजा नामें देव जोडे ॥ ४ ॥

(२५)

शिष्याची जो न घे सेवा ॥ मानी देवासारिखें ॥ १ ॥
त्याचा फळे उपदेश ॥ आणीका दोष उफराटे ॥ २ ॥
त्याचें खरें ब्रह्म-ज्ञान ॥ उदासीन देह-भावें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सत्य सांगें ॥ योत रागें येती ते ॥ ४ ॥

(२६)

कोटि जन्म पुण्य-साधन साधिलें ॥ तेणें हाता आलें हरि-दास्य ॥ १ ॥
रात्रंदिवस ध्यान हरीचें भजन ॥ काया-वाचा-मन भगवंतीं ॥ २ ॥
ऐसिया प्रेमळा ह्मणताती वेडा ॥ संसार रोकडा बुडवीला ॥ ३ ॥
एकवीस कुळें जेणें उद्धारिलीं ॥ हे तों न कळे खोली भाग्य-मंदा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे त्याची पाय-धुळी मिळे ॥ भव-भय पळे वंदितांची ॥ ५ ॥

(२७)

आशा हे स-मूळ खणोनी काढावी ॥ तेव्हांची गोसावी व्हावें तेणें ॥ १ ॥
नाहीं तरी सुखें असावें संसारीं ॥ फजीति दूसरी करूं नये ॥ २ ॥
आशा मारूनीयां जयवंत व्हावें ॥ तेव्हांची नीघावें सर्वांतूनी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जरी योगाची तांतडी ॥ आशेची बींबुडी करीं आधीं ॥ ४ ॥

(२८)

हेचि वेळ देवा नका मागें घेऊं ॥ तुह्माविण जाऊं शरण कोणा ॥ १ ॥
नारायणा ये रे पाहे विचारून ॥ तुजविण कोण आहे मज ॥ २ ॥

---

१ रहस्य-वर्म. २ ईश्वर जोडण्याची. ३ बीज नाहींसें करून टाकणें.

रात्रंदिवस तुज आठवूनि आहें ॥ पाहतोसी काये सत्व माझें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे किती येऊं काकुलती ॥ कांहीं माया चित्तीं येऊं द्यावी ॥ ४॥

(२९)

कुमुदिनी काय जाणे तो परिमळ ॥ भ्रमर सकळ भोगीतसे ॥ १ ॥
तैसें तुज ठावें नाहीं तुझें नाम ॥ आह्मीच तें प्रेम-सुख जाणों ॥ २ ॥
माते तृण बाळा दुधाची ते गोडी ॥ ज्याची न ये जोडी त्यासी कामा ॥३॥
तुका ह्मणे मुक्ता-फळ शिंपीपोटीं ॥ नाहीं त्याची भेटी भोग तिये ॥ ४ ॥

(३०)

जीव तोची देव भोजन ते भक्ती ॥ मरण ते मुक्ती पाखंड्याची ॥ १ ॥
पिंडाच्या पोषणीं नागवले जन ॥ लटीकें पुराण केले वेद ॥ २ ॥
मना आला तैसा करीती वीचार ॥ ह्मणती संसार नाहीं पुन्हा ॥ ३ ॥
आपूले मनींचें करूनी पाखंड ॥ जनामध्यें भांड पोट भरी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे पाठीं उडती यम-दंड ॥ पाप पुण्य लंड न विचारीती ॥ ५ ॥

(३१)

मोक्षाचें आह्मासी नाहीं अवघड ॥ तो असे ऊघड गांठोळीस ॥ १ ॥
भक्तीचे सोहळे होतील जीवासी ॥ नवल त्यावीशीं पुरवितां ॥ २ ॥
ज्याचें त्यासी देणें कोणतें ऊचित ॥ मानोनीयां हीत घेतों सूखें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सूखें देई बा संसार ॥ आवडीसी थार करीं माझे ॥ ४ ॥

(३२)

भाव धरी तया तारील पाषाण ॥ दुर्जना सज्जन काय करी ॥ १ ॥
कारितां नव्हे नीट श्वानाचें हें पुच्छ ॥ खापरा परीस काय करी ॥ २ ॥
काय करिल तेया साकरेचें आळें ॥ बीज तैसीं फळें येती तया ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे वज्र भंगे एक वेळ ॥ कठीण हा खळ तयाहुनी ॥ ४ ॥

(३३)

ठेवा जाणीव गुंडून ॥ एथें भावची प्र-माण ॥ १ ॥
एका अनुसरल्या काज ॥ अवघें जाणें पंढरी-राज ॥ २ ॥
होणें तर्कावितर्कासी ॥ वाव नलगे सायासासी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे भावावीण ॥ अवघा बोलती तो शीण ॥ ४ ॥

---

१ मोतीं एकदा शिंपींतून काढिलें ह्मणजे मग त्याचा तिला उपभोग व भेटी होत नाहीं. तीं दुसऱ्यास होतात; हा भाव. २ भक्तीचे सोहाळे द्याल तर ते हितकारक समजून आह्मी आनंदानें स्वीकारतों. ३ कारलें, कडू वृंदावन इत्यादि वनस्पतींस.

(३४)

अवघ्या पातकांची मी एक रासी ॥ अवघा तूं होसी सर्वोत्तमु ॥ १ ॥
जैसा तैसा लागे करणें अंगीकार ॥ माझा सर्व भार चालविणें ॥ २ ॥
अवघेंच मज गिळियेलें काळें ॥ अवघींच बळें तुझे अंगीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आतां खुंटला उपाय ॥ अवघेचि पाय तुझे मज ॥ ४ ॥

(३५)

त्रैलोक्य पाळितां उबगला नाहीं ॥ आमचें त्या काई असे ओझें ॥ १ ॥
पाषाणाचे पोटीं बैसला दर्दुर ॥ तया मुखीं चारा कोण घाली ॥ २ ॥
पक्षी अजगर न करी संचित ॥ तयासि अनंत प्रतिपाळी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तया भार घातलीया ॥ उपेक्षीना दया-सिंधु माझा ॥ ४ ॥

(३६)

गोड नावें क्षीर ॥ परी साखरेचा धीर ॥ १ ॥
तैसें जाणा ब्रह्म-ज्ञान ॥ बापुडें तें भक्तीविण ॥ २ ॥
रुची नेदी अन्न ॥ त्यांत नसतां लवण ॥ ३ ॥
आंधळ्यांचे श्रम ॥ सीकविल्याचेची नाम ॥ ४ ॥
तुका म्हणे वीणा ॥ तारांवीण व्यर्थ जाणा ॥ ५ ॥

(३७)

बोली मैंदाची बरवी असे ॥ वाटे अंतरीं घालावे फांसे ॥ १ ॥
कैसा वरिवरि दिसताहे चांग ॥ नव्हे भाविक केवळ मांग ॥ २ ॥
टिळा टोपी माळा कंठीं ॥ अंधारीं नेउनि चेपी घांटी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तो केवळ पुंड ॥ त्यावरी वाजती यम-दंड ॥ ४ ॥

(३८)

आशा-बद्ध वक्ता ॥ भय श्रोतियांच्या चित्ता ॥ १ ॥
गातो तेंही नाहीं ठावें ॥ तोंड वासी कांहीं द्यावें ॥ २ ॥
झालें लोभाचें मांजर ॥ भीक मागे दारोदार ॥ ३ ॥
उभयतां लोभी मन ॥ वायां गेलें तें भजन ॥ ४ ॥
माप आणी गोणी ॥ तुका म्हणे रितीं दोन्ही ॥ ५ ॥

१ अन्वय-अंधळ्याचे शिकविल्याचे श्रम नामची-ह्मणजे त्याला शिकविलें तर फक्त शिकविलें इतकेंच ह्मणतां येईल. ह्मणजे शब्द मात्र तो उच्चारील, त्याला रूप प्रत्यक्ष नसल्यामुळें शिकल्यापासून खरें सुख अथवा खरें ज्ञान होणार नाहीं.

(३९)

निर्वाहापुरतें अन्न आच्छादन ॥ आश्रमासी स्थान कोपी गूहा ॥१ ॥
कोठें ही चित्तासी नसावें बंधन ॥ हृदयीं नारायण सांठवावा ॥ २ ॥
नये बोलों फार बैसों जनामधीं ॥ सावधान बुद्धी इंद्रिय—दमनीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घडी घडीनें साधावी ॥ त्रि-गुणाची[1] गोवी उगवूनी ॥ ४ ॥

(४०)

याचें नांव दोष ॥ राहे अंतरीं किल्मिष ॥ १ ॥
मना अंगीं पुण्य पाप ॥ शुभ उत्तम सं-कल्प ॥ २ ॥
बीजा ऐशीं फळें ॥ उत्तम कीं अ-मंगळें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे चित्त ॥ शुद्ध करावें हें हित ॥ ४ ॥

(४१)

काय माझें नेती वाईट म्हणोन ॥ करूं समाधान कशासाठीं ॥ १ ॥
काय मज लोक नेतील पर-लोका ॥ जातां कोणी नरका नीवारील ॥ २॥
न म्हणें कोणासी उत्तम वाईट ॥ सुखें माझी कूट खावो मागें ॥ ३ ॥
सर्व माझा भार असे पांडुरंगीं ॥ काय माझें जगासवें काज ॥ ४ ॥
तुका म्हणे माझें सर्व ही साधन ॥ नाम-सं-कीर्तन विठोबाचें ॥ ५ ॥

(४२)

शरीर दुःखाचें कोठार ॥ शरीर रोगाचें भांडार ॥
शरीर दुर्गंधीची थार ॥ नाहीं अ-पवित्र शरीरा ऐसें ॥ १ ॥
शरीर उत्तम चांगलें ॥ शरीर सुखाचें घोसुलें[2] ॥
शरीरें साध्य होय केलें ॥ शरीरें साधलें पर-ब्रह्म ॥ २ ॥
शरीर विटाळाचें आळें ॥ माया-मोह-पाश-जाळें ॥
पतन शरीराच्या मुळें ॥ शरीर काळें व्यापिलें ॥ ३ ॥
शरीर सकळ हें शुद्ध ॥ शरीर निर्धीचा हा निध ॥
शरीरें तुटे भव-बंध ॥ वसे मध्यें भोगी देव शरीरा ॥ ४ ॥
शरीर अ-विद्येचा बांधा ॥ शरीर अव-गुणाचा रांधा ॥
शरीरीं वसे बहुत बाधा ॥ नाहीं गुण सुधा एक शरीरीं ॥ ५ ॥

---

१ सत्व, रज आणि तम ह्या तीन गुणांचा गुंता उकलून ह्मणजे हे तीन गुण अथवा गुणकार्यें ह्यांहून आत्मस्वरूप अगदीं भिन्न आहे असें समजून. २ ज्याला अनेक सुखें लगटून आहेत असें.

शरीरा सुख नेदावा भोग ॥ न द्यावें दुःख न करीं त्याग ॥
नव्हे बोखटें ना चांग ॥ तुका ह्मणे वेग करीं हरि-भजनीं ॥ ६ ॥

(४३)

न करीं दंभाचा सायास ॥ शांती राहें बहुवस ॥
जिव्हे सेवीं सुगंध-रस ॥ न करीं आळस राम-नामीं ॥ १ ॥
जन-मित्र होईं सकळांचा ॥ अ-शुभ न बोलावी वाचा ॥
संग न धरावा दुर्जनाचा ॥ करीं संतांचा सायास ॥ २ ॥
करिसी देवाविण आस ॥ अवघी होईल निरास ॥
तृष्णा वाढविसी बहुवस ॥ कधीं सुखास न पवसी ॥ ३ ॥
धरूनि विश्वास धरीं धीर ॥ करितां देव हाची निर्धार ॥
तयाचा वाहे योग-क्षेम-भार ॥ नाहीं अंतर तुका ह्मणे ॥ ४ ॥

(४४)

ठाकलोंसें द्वारीं ॥ उभा याचक भीकारी ॥ १ ॥
मज भीक घालीं देवा ॥ प्रेम भातुकें पाठवा ॥ २ ॥
याचकाचा भार ॥ नये घेऊं वेरझार ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे दान ॥ सेवा घेतल्यावांचून ॥ ४॥

(४५)

सोइरियासि करी पाहुणेरु बरा ॥ काढितो ठोंबरा संतालागीं ॥ १ ॥
गाईसी देखोनि बदबदा मारी ॥ घोड्याची चाकरी गोड लागे ॥ २ ॥
बाइलेच्या गोता आवडीनें पोसी ॥ माता-पितयांसि दवडितो ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे थुंका त्याच्या तोंडावरी ॥ जातो यम-पुरी भोगावया ॥४ ॥

(४६)

काय वाणूं आतां न पुरे हे वाणी ॥ मस्तक चरणीं ठेवीतसें ॥ १ ॥
थोरीव सांडिली आपुली परीसें ॥ नेणे शिवों कैसें लोखंडासी ॥ २ ॥
जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती ॥ देह कष्टवीती उपकारें ॥ ३ ॥
भूतांची दया हें भांडवल संतां ॥ आपूल्या ममता नाहीं देहीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे सूख पराचीया सूखें ॥ अमृत हें मुखें स्रवतसे ॥ ५ ॥

(४७)

अवघा तो शकून ॥ हृदयीं देवाचे चरण ॥ १ ॥
एथें नसतां वीयोग ॥ लाभा उणें काय मग ॥ २ ॥

संग हरीच्या नामाचा ॥ शुचिर्भूत सदा वाचा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हरिच्या दासा ॥ शुभ काळ अवघ्या दिशा ॥ ४ ॥

(४८)

बोल बोलतां वाटे सोपें ॥ करणी करितां टीर कांपे ॥ १ ॥
नव्हे वैराग्य सोपारें ॥ मज बोलतां न वाटे खरें ॥ २ ॥
विष खावें ग्रासोग्रासीं ॥ धन्य तोचि एक सोसी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे करूनि दावी ॥ त्याचे पाय माझे जिवीं ॥ ४ ॥

(४९)

धेनु चरे वनांतरीं ॥ चित्त बाळकापें घरीं ॥ १ ॥
तैसें करीं वो माझे आई ॥ ठाव देउनि राखें पायीं ॥ २ ॥
काढितां तळमळी ॥ जीवनाबाहेर मासोळी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे कुडी[1] ॥ जीवें-प्राणाची आवडी ॥ ४ ॥

(५०)

डोई वाढवूनी केश ॥ भूतें आणिती अंगास ॥ १ ॥
तरी ते नव्हती संत-जन ॥ तेथें नाहीं आत्म-खुण ॥ २ ॥
मेळवुनी नर-नारी ॥ शकुन सांगती नाना-परी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मैंद ॥ नाहिं त्यापाशीं गोविंद ॥ ४ ॥

(५१)

पोट लागलें पाठीसी ॥ हिंडवीतें देशोदेशीं ॥ १ ॥
पोटा भेणें जिकडे जावें ॥ तिकडे पोट येतें सवें ॥ २ ॥
जप तप अनुष्ठान ॥ पोटासाठीं झाले दीन ॥ ३ ॥
पोटें सांडीयेली चवी ॥ नीचापुढें तें नाचवी ॥ ४ ॥
पोट कशियानें भरे ॥ तुका ह्मणे झुरझुरूं मरे ॥ ५ ॥

(५२)

सर्वां भूतीं द्यावें अन्न ॥ द्रव्य पात्र विचारून ॥
उपतिष्ठे कारण[2] ॥ तेथें बीज पेरीजे ॥ १ ॥

---

१ जीवाला (देहाभिमान धरणारी चित्कला इला) कुडी (देह) परम प्रिय वाटते, ती सोडून जाण्याचें त्याला महत् दुःख वाटतें, तसें तुजविषयीं मला वाटूं दे.
२ (जेथें) कारण (बीज) उपतिष्ठे (फलोत्पादक होतें).

पुण्य करितां होय पाप ॥ दूध पाजूनी पोसिला साप ॥
करुनी अघोराचा[1] जप ॥ दुःख विकत घेतलें ॥ २ ॥
भूमी पाहातां नाहीं वेगळी ॥ माळ बरड एक काळी ॥
उत्तम निराळी ॥ मध्यम आणि कनिष्ठ ॥ ३ ॥
ह्मणोनी विवेकें ॥ कांहीं करणें ते निकें ॥
तुका ह्मणे फिकें ॥ रुची नेदी मिष्टान्न ॥ ४ ॥

(५३)

कन्येचा जे नर करीती वीकरा ॥ ते जाती अघोरा नरक-पाता ॥ १ ॥
नाम गाउनीयां द्रव्य जे मागती ॥ नेणों तयां गती कैशी होय ॥ २ ॥
कैसें होईल त्यांचें तेच हो जाणती ॥ आह्मांसी संगती नलगे त्यांची ॥ ३ ॥
अमुचा सांगाती आहे तो श्री-हरी ॥ नलगे दुराचारी **तुका** ह्मणे ॥ ४ ॥

(५४)

दुर्बुद्धि ते मना ॥ कदा नुपजो नारायणा ॥ १ ॥
आतां मज ऐसें करीं ॥ तुझे पाय चित्तीं धरीं ॥ २ ॥
उपजला भावो ॥ तुझे कृपें सिद्धी जावो ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां ॥ लाभ नाहीं यापरता ॥ ४ ॥

(५५)

साखरेच्या गोण्या बैलाचीये पाठीं ॥ तयासी शेवटीं करबाडें ॥ १ ॥
मालाचे पैं पेटे वाहताती उंटें ॥ तयांलागीं कांटे भक्षावया ॥ २ ॥
वाऊगा हा धंदा आशा वाढविसी ॥ बांधोनियां वेसी यमा हातीं ॥ ३ ॥
ज्यासी असे लाभ तोची जाणे गोडी ॥ येरवीं बापुडीं शिणलीं वायां ॥ ४ ॥

(५६)

जेवीं नव-ज्वरें तापलें शरीर ॥ लागे तया क्षीर विषतुल्य ॥ १ ॥
तेवीं परमार्थ जीहीं दुराविला ॥ तयालागीं झाला सन्निपात[2] ॥ २ ॥
कामीण जयाच्या जाहली नेत्रासी ॥ देखी तो चंद्रासी पीत-वर्ण ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मद्य-पानाची आवडी ॥ न रुचे त्या गोडी नवनीताची ॥ ४ ॥

(५७)

राजा चाले तेथें वैभव सांगातें ॥ हें काय लागतें सांगावें त्या ॥ १ ॥

---

१ क्रूरदेवतेचा. २ त्रिदोष-सन्निपात झाला असतां जसा मनुष्य मरतोच तसा ज्यास परमार्थ नाहीं तो नाश पावतोच.

कोणी कोणा एथें न मनी जी फुका ॥ कृपेवीण एका देवाचिया ॥ २ ॥
शृंगारिलें नाहीं तगों येत वरी ॥ उमटे लौकरी जैसें तैसें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घरीं वसे नारायण ॥ कृपेची ते खुण दिसों येते ॥ ४ ॥

(५८)

कई वाहावें जीवन ॥ कई पलंगीं शयन ॥ १ ॥
जैसी जैसी वेळ पडे ॥ तैसें तैसें होणें घडे ॥ २ ॥
कई भोज्य नाना परी ॥ कई कोरड्या भाकरी ॥ ३ ॥
कई बैसावें वाहनीं ॥ कई पाई अनवाणी ॥ ४ ॥
कई उत्तम प्रावर्णें ॥ कई वसनें तीं ही जीर्णें ॥ ५ ॥
कई सकळ संपत्ती ॥ कई भोगणें विपत्ति ॥ ६ ॥
कई सज्जनासीं संग ॥ कई दुर्जनासीं योग ॥ ७ ॥
तुका ह्मणे जाण ॥ सुख दुःख तें समान ॥ ८ ॥

(५९)

कासया पाषाण पूजीती पीतळ ॥ अष्ट धातू खळ भाव-हीन ॥ १ ॥
भावची कारण भावची तारण ॥ मोक्षाचें साधन बोलीयेलें ॥ २ ॥
काय करिल जप-माळ कंठ-माळा ॥ करिसी वेळोवेळां विषय-जप ॥ ३ ॥
काय करिसील पंडित होउनी ॥ अक्षराभिमानी थोर होय ॥ ४ ॥
काय करिसील कुशल गायन ॥ अंतरीं मळीन कु-बुद्धि तों ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे भाव नाहीं करी सेवा ॥ तेणें काय देवा योग्य होसी ॥ ६ ॥

(६०)

साधकाची दशा उदास असावी ॥ उपाधी नसावी अंतर्बाह्य ॥ १ ॥
लोभातें टाकावें निद्रेतें जितावें ॥ भोजन करावें परीमित ॥ २ ॥
एकांतीं लोकांत स्त्रीयांसीं भाषण ॥ प्राण गेल्या जाण करूं नये ॥ ३ ॥
संग सज्जनाचा उच्चार नामाचा ॥ घोष कीर्तनाचा अहर्निशीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे ऐशा साधनीं जो राहे ॥ तया ज्ञान लाहे गुरु-कृपें ॥ ५ ॥

(६१)

कासया गा मज घातलें संसारीं ॥ चित्त पायांवरी नाहीं तुझ्या ॥ १ ॥
कासया गा मज घातलें ह्या जन्मा ॥ नाहीं तुझा प्रेमा नित्य नवा ॥ २ ॥

---

१ वरच्यावर आणलेली शोभा (फार वेळ) टिकत नाहीं.

नामावीण माझी वाचा अ-मंगळ ॥ ऐसा कां चांडाळ निर्मीयेला ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माझी जळो जळो काया ॥ विठ्ठला सखया वांचुनीयां ॥ ४॥

(६२)

माता कापी गळा ॥ तेथें कोण राखी बाळा ॥ १ ॥
हे का नेणां नारायणा ॥ मज चाळवीतां दीना ॥ २ ॥
नागवी धांवणें ॥ तेथें साह्य व्हावें कोणें ॥ ३ ॥
राजा सर्व हरी ॥ तेथें दुजा कोण वारी ॥ ४ ॥
तुझ्या केल्यावीण ॥ नव्हे स्थीर वश मन ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे हरी ॥ सूत्र तुह्मां हातीं दोरी ॥ ६ ॥

(६३)

टिळे टोपी उंच दावी ॥ जनीं मी एक गोंसावी ॥ १ ॥
अवघा वर रंग सारा ॥ पोटीं विषयाचा थारा ॥ २ ॥
मुद्रा लावितो कोरूनी ॥ मान व्हावयासी जनीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ऐसे किती ॥ नरका गेले पुढें जाती ॥ ४ ॥

(६४)

ऐसे संत झाले कळी ॥ तोंडीं तमाखूची नळी ॥ १ ॥
स्नान संध्या बुडविली ॥ पुढें भांग वोढवली ॥ २ ॥
भांग भुर्का हें साधन ॥ पचनीं पडे मद्यपान ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे अवघें सोंग ॥ तेथें कैंचा पांडुरंग ॥ ४ ॥

(६५)

वर्णावी ते थोरी एका विठ्ठलाची ॥ कीर्ती मानवाची बोलों नये ॥ १ ॥
उदंडची झाले जन्मोनीयां मेले ॥ होवोनीयां गेले राव रंक ॥ २ ॥
त्यांचें नाम कोणी न घे चराचरीं ॥ साही वेद चारी वर्णिताती ॥ ३ ॥
अ-क्षय अ-ढळ चळेना वळेना ॥ तया नारायणा ध्यात जावें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तुह्मीं विठ्ठल चित्तीं ध्यातां ॥ जन्म-मरण-व्यथा दूर होती ॥ ५ ॥

(६६)

जोडोनीयां धन उत्तम वेव्हारें ॥ उदास-विचारें वेंच करी ॥ १ ॥
उत्तमची गती तो एक पावेल ॥ उत्तम भोगील जीवें-खाणी ॥ २ ॥

१ आपलें रक्षण व्हावें ह्मणून ज्यास बोलाविलें, तोच जर आपणास लुटील तर. २ विषयलुब्ध न होतां खरें कल्याण होईल अशा रीतीनें. ३ उत्तम योनींत जन्म पावेल.

पर-उपकारी नेणे पर-निंदा ॥ पर-स्त्रिया सदा बहिणी मायी ॥ ३ ॥
भूत-दया गायी-पशूंचें पाळण ॥ तान्हेल्या जीवन वनामाजी ॥ ४ ॥
शांती-रूप नव्हे कोणाचें वाच्यत्व ॥ वाढवी महत्त्व वडीलांचें ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे हेंची आश्रमाचें फळ ॥ परम-पद-बळ वैराग्याचें ॥ ६ ॥

(६७)

आली सिंहस्थ पर्वणी ॥ न्हाव्यां भटां झाली धणी ॥ १ ॥
अंतरीं पापाच्या कोटी ॥ वरी बोडी डोयी दाढी ॥ २ ॥
जें बोडीलें तें निघालें ॥ सांग काय पालटलें ॥ ३ ॥
पाप गेल्याची खुण ॥ नाहीं पालटले अव-गुण ॥ ४ ॥
भक्ति-भावें वीण ॥ तुका ह्मणे अवघा शीण ॥ ५ ॥

(६८)

मऊ मेणाहून आह्मी विष्णु-दास ॥ कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ॥ १ ॥
मेले जित असों निजोनियां जागे ॥ जो जो जें जें मागे तें तें देऊं ॥ २ ॥
भले तरी देऊं गांडीची लंगोटी ॥ नाठाळाचे काठी देऊं माथां ॥ ३ ॥
माय-बापांहूनि बहु मायावंत ॥ करूं घात-पात शत्रूहूनि ॥ ४ ॥
अमृत तें काय गोड आह्मांपुढें ॥ विष तें बापुडें कडू किती ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे आह्मी अवघेचि गोड ॥ ज्याचें पुरें कोड त्याचे परी ॥ ६ ॥

(६९)

हेची थोर भक्ती आवडती देवा ॥ संकल्पावी माया संसाराची ॥ १ ॥
ठेविलें अनंतें तैसेंची रहावें ॥ चित्तीं असों द्यावें समाधान ॥ २ ॥
वाहिल्या उद्वेग दुःखची केवळ ॥ भोगणें तें फळ संचीताचें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घालूं तयावरी भार ॥ वाहूं हा संसार देवा पायीं ॥ ४ ॥

(७०)

धनवंतालागीं ॥ सर्व मान्यता हे जगीं ॥ १ ॥
माता पिता बंधू जन ॥ सर्व मानीती वचन ॥ २ ॥
जंव चाले मोठा धंदा ॥ तंव बहीण ह्मणे दादा ॥ ३ ॥
सदा शृंगार-भूषणें ॥ कांता लवे बहु-मानें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे धन ॥ भाग्य अ-शाश्वत जाण ॥ ५ ॥

(७१)

लोहो परीसा रूसलें ॥ सोनेंपणासी मूकलें ॥ १ ॥

एथें कोणाचें काय गेलें ॥ ज्याचें तेणें अन-हित केलें ॥ २ ॥
गंगा आली आळशावरी ॥ आळशी देखुनि पळे दुरी ॥ ३ ॥
गांवाखालील ओहळ ॥ रागें गंगेसी न मिळे ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे होऊनी दास ॥ गुरूसी न भजती शिष्य ॥ ५ ॥

(७२)

मागेन तें एक तुज ॥ देईं विचारोनी मज ॥ १ ॥
नको दुर्जनाचा संग ॥ क्षणक्षणा चित्त-भंग ॥ २ ॥
जन्म घेईन मी नाना ॥ बहु सोसीन यातना ॥ ३ ॥
रंक होईन दीनाचा ॥ घायें देह-पात साचा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे हेंचि आतां ॥ देईं देईं तूं सर्वथा ॥ ५ ॥

(७३)

कल्प-तरु रुया नव्हती बाभुळा ॥ पुरविती फळा इच्छी तया ॥ १ ॥
उदंड त्या गाई ह्मैसी आणि शेळ्या ॥ परी त्या निराळ्या काम-धेनु ॥ २ ॥
तुका ह्मणे देव दाखवील दृष्टी ॥ तयासवें भेटी थोर पुण्य ॥ ३ ॥

(७४)

जळो प्रेमा तैसा रंग ॥ जाय उडोनी पतंग ॥ १ ॥
सासुसाठीं रडे सून ॥ भाव अंतरींचा भिन्न ॥ २ ॥
मैंद मुखींचा कोंवळा ॥ भाव अंतरीं निराळा ॥ ३ ॥
जैसी वृंदावन-कांति ॥ उत्तम धरूं नये हातीं ॥ ४ ॥
बक ध्यान करी ॥ सोंग करूनी मासे मारी ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे सर्प डोले ॥ तैसा कथेमाजी खुले ॥ ६ ॥

(७५)

जन हें सुखाचें दिल्याघेतल्याचें ॥ बा अंत-काळींचें नाहीं कोणी ॥ १ ॥
झाल्या हीन शक्ती नाक डोळे गळती ॥ सांडोनीयां पळती रांडा पोरें ॥ २ ॥
बाईल ह्मणे खर मरता तरी बरें ॥ नासलें हें घर थुंकोनीयां ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माझीं न होत हीं कोणी ॥ तुज चक्र-पाणीवांचूनीयां ॥ ४ ॥

(७६)

मोलें घातलें रडाया ॥ नाहीं असूं आणी माया ॥ १ ॥
भक्ती-वाद काय ॥ रंग-बेगडीचा न्याय ॥ २ ॥

वेठीं धरिल्या दावी भाव ॥ मागें पळावया पाव ॥ ३ ॥
काजव्याच्या जोती ॥ तुका ह्मणे न लगे वाती ॥ ४ ॥

(७७)

पतित मी पापी शरण आलों तुज ॥ राखीं माझी लाज पांडुरंगा ॥ १ ॥
तारियेले भक्त न कळे तुझा अंत ॥ थोर मी पतित पांडुरंगा ॥ २ ॥
द्रौपदी बहीण वैरीं गांजीयेली ॥ आपणा ऐसी केली पांडुरंगा ॥ ३ ॥
प्रल्हादाकारणें स्तंभीं अवतार ॥ माझा कां विसर पांडुरंगा ॥ ४ ॥
सुदामा ब्राह्मण दरिद्रें व्यापीला ॥ आपणा ऐसा केला पांडुरंगा ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे तुज शरण निज-भावें ॥ पाप निर्दाळावें पांडुरंगा ॥ ६ ॥

(७८)

पुण्य पर-उपकार पाप ते पीडा ॥ आणिक नाहीं जोडा दुजा यासी ॥ १ ॥
सत्य तोचि धर्म अ-सत्य तें कर्म ॥ आणिक हें वर्म नाहीं दुजें ॥ २ ॥
गति तेचि मुखीं नामाचें स्मरण ॥ अधोगति जाण विन्मुखता ॥ ३ ॥
संतांचा हा संग तोची स्वर्ग-वास ॥ नरक तो उदास अनर्गळा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे उघडें आहे हित घात ॥ जयाचें उचित करा तैसें ॥ ५ ॥

(७९)

चातुर्याचे योगें कवित्व करिती ॥ प्रसादिक रंग आणितां नये ॥ १ ॥
संन्याशाचें सोंग संपादिलें सांग ॥ वैराग्याचें अंग आणितां नये ॥ २ ॥
चंद्र-सूर्य-चित्रें लिहिताति भिंती ॥ प्रकाशाचें अंग लिहितां नये ॥ ३ ॥
शिपायाचें सोंग आणितां येईल सांग ॥ शूरत्वाचें अंग आणितां नये ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे गाऊन नाचून करितील सीमा ॥ पांडुरंगीं प्रेमा आणितां नये ॥ ५ ॥

(८०)

लेंकरा लेववी माता अलंकार ॥ नाहीं अंत-पार आवडीसी ॥ १ ॥
कृपेचें पोसणें तुमचें मी दीन ॥ तुह्मी संत जन माय-बाप ॥ २ ॥
आरुष उत्तरीं संतोषे माऊली ॥ कवळूनी घाली हृदया आंत ॥ ३ ॥
पोटा आलें त्याचे न पाहे गुण दोष ॥ कल्याणाचि इच्छी असावें हें ॥ ४ ॥
मनाची ते चाली मोहाची ते होय ॥ ओघ गंगा काय परतों जाय ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे मोठी उदार मेघ- शक्ती ॥ माझी तृषा किती चातकाची ॥ ६ ॥

(८१)

हा मी आलों ह्मणे कोणी बुडतया ॥ तेणें किती तया बळ चढे ॥ १ ॥

तुह्मीं माझा भार घेतला सकळ ॥ आश्वासीलों बाळ अ-भय-करें ॥ २ ॥
भुकेलीया आस दावीतां निर्द्धार ॥ किती होय धीर समाधान ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे दिली चिंता-मणीसाठीं ॥ उचित काचवटी दंडवत ॥ ४ ॥

(८२)

समर्थाचें बाळ कीविलवाणें दिसे ॥ तरी कोणा हांसे जन देवा ॥ १ ॥
अव-गुणी जरी झालें तें ओंगळ ॥ करावा सांभाळ लागे त्याचा ॥ २ ॥
तुका ह्मणे तैसा मी एक पतित ॥ परि मुद्रांकित झालों तूझा ॥ ३ ॥

(८३)

तूं माझी माउली तूं माझी साउली ॥ पाहतों वाटूली पांडूरंगे ॥ १ ॥
तूं मज एकुला वडील धाकुला ॥ तूं मज आपुला सोयरा जीव ॥ २ ॥
तुका ह्मणे जीव तुजपाशीं आस ॥ तुजवीण ओस सर्व दीशा ॥ ३ ॥

(८४)

घातलें दुकान ॥ देती आलीयासी दान ॥ १ ॥
संत उदार उदार ॥ भरलें अनंत भांडार ॥ २ ॥
मागत्याची पुरे ॥ धणी आणीकासी उरे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे पोतें ॥ देवें भरले नव्हे रितें ॥ ४ ॥

(८५)

मज शेवटींचा द्यावा ॥ ठाव तयांचीये देवा ॥
नाहीं करीत मी हेवा ॥ कांहीं थोरपणाचा ॥ १ ॥
पाहा किती आले ॥ शरण समानची केले ॥
नाहीं वीचारिले ॥ गुण-दोष कोणाचे ॥ २ ॥
नाहीं पाहिला आचार ॥ कुळ-गोत्राचा वीचार ॥
फेडूं आला भार ॥ मग न ह्मणे दगड ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सर्व जाणा ॥ तुझ्या आल्यावरी मना ॥
केला तो उगाणा ॥ घडल्या महादोषांचा ॥ ४ ॥

(८६)

दुष्टा आचरणासी न्याहीं माझें मन ॥ मज ठावे गुण दोष माझे ॥ १ ॥
आतां तुह्मी सर्व जाणा पांडुरंगा ॥ पाहिजे प्रसंगा ऐसें केलें ॥ २ ॥
व्याह्या-जांवयांचे पंगती दुर्बळ ॥ वंचीजे तो काळ नव्हे कांहीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां झालों शरणागत ॥ पुढील उचित तुह्मां हातीं ॥ ४ ॥

(८७)

जेरा कर्ण-मुळीं मांगों आली गोष्टी ॥ मृत्यूचिये भेटी जवळी आली ॥ १ ॥
आतां माझ्या मना होईं सावधान ॥ हे पुण्याची जाण कार्य-सिद्धी ॥ २ ॥
शेवटील घडी बुडतां नलगे वेळ ॥ साधावा तो काळ जवळी आला ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे चिंतीं कुळींची देवता ॥ वारावा भोंवतो शब्द मिथ्या ॥ ४ ॥

(८८)

संतांसी क्षोभवी कोण्याही प्रकारें ॥ त्याचें नव्हे बरें उभय-लोकीं ॥ १ ॥
देवाचा तो वैरी शत्रू दावेदार ॥ पृथ्वी वरी थार नेदी तया ॥ २ ॥
संतांपाशीं ज्याचा नुरेची विश्वास ॥ त्याचे झाले दोष बळींवंत ॥ ३ ॥

(८९)

बसोनी थिल्लरी ॥ बेडुक सागरा धिक्कारी ॥ १ ॥
नाहीं देखिला ना ठावा ॥ तोंडेंपिटी करी हांवा ॥ २ ॥
फुगतें काउळें ॥ ह्मणे मी राजहंसा आगळें ॥ ३ ॥
गजाहुनी खर ॥ ह्मणे चांगला मी फार ॥ ४ ॥
मुलाम्याचें नाणें ॥ तुका ह्मणे नव्हे सोनें ॥ ५ ॥

(९०)

दुधाचे घागरीं मद्याचा हा बुंद ॥ पडलीया शुद्ध नव्हे मग ॥ १ ॥
तैसें खळां मुखें न करावें श्रवण ॥ अहंकारें मन विटाळलें ॥ २ ॥
काय करावीं तीं बत्तीस लक्षणें ॥ नाक नाहीं तेणें वांयां गेलीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे अन्न जिरों नेदी माशी ॥ आपुलिया जैशी संवसर्गें ॥ ४ ॥

(९१)

काय केलें जळ-चरीं ॥ ढीवर त्यांच्या घातावरी ॥ १ ॥
हा तों ठायींचा विचार ॥ आहे याती-वैराकार ॥ २ ॥
श्वापदातें वधी ॥ निरपराधें पारधी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे खळ ॥ संतां पीडीती चांडाळ ॥ ४ ॥

(९२)

जाणतें लेकरूं ॥ माता लागे दुरी धरूं ॥ १ ॥
तैसें न करीं कृपावंते ॥ पांडुरंगे माझे माते ॥ २ ॥

---

१ वार्धक्य. २ ईश्वरचिंतनावांचून इतर सर्व गोष्टी खोट्या समजून सोडून द्याव्या. ३ बडबड. ४ मूळव्या—ईश्वरी संकेताचा.

नाहीं मुक्ता-फळा ॥ भेटी मागुती त्या जळा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे लोणी ॥ ताक सांडी नीवडूनी ॥ ४ ॥

(९३)

वाईटानें भलें ॥ हीनें दाविलें चांगलें ॥ १ ॥
एकाविण एका ॥ कैचें मोल होतें फुका ॥ २ ॥
विषें दाविलें अमृत ॥ कडू गोड घातें हित ॥ ३ ॥
काळिमेनें ज्योती ॥ दिवस कळों आला राती ॥ ४ ॥
उंच नीच गारा ॥ हिरा परीस मोहरा ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे भले ॥ ऐसे नष्टांनीं कळले ॥ ६ ॥

(९४)

आधीं होता वाऱ्या ॥ दैव-योगें झाला पाग्या ॥ १ ॥
त्याचा येळकोट राहीना ॥ मूळ-स्वभाव जाईना ॥ २ ॥
आधीं होता ग्राम-जोशी ॥ राज्य-पद आलें त्याशी ॥ ३ ॥
त्याचें पंचांग राहीना ॥ मूळ-स्वभाव जाईना ॥ ४ ॥
आधीं होती दासी ॥ पट्टराणी केलें तिसी ॥ ५ ॥
तिचें हिंडणें राहीना ॥ मूळ-स्वभाव जाईना ॥ ६ ॥
आधीं होता संत-संग ॥ तुका झाला पांडूरंग ॥ ७ ॥
त्याचें भजन राहीना ॥ मूळ-स्वभाव जाईना ॥ ८ ॥

(९५)

दुष्टाचें चित्त न भिने अंतरीं ॥ जरी जन्मवरी उपदेशिला ॥ १ ॥
पालथे घागरी घातलें जीवन ॥ न धरीच जाण तें ही त्याला ॥ २ ॥
जन्मा येउनि तेणें पतनचि साधिलें ॥ तमोगुणें व्यापिलें जया नरा ॥ ३ ॥
जळो जळो हें त्याचें झालेपण ॥ कासया हें आलें संवसारा ॥ ४ ॥
पाषाण जीवनीं असतां कल्पवरी ॥ पहातां अंतरीं कोरडा तो ॥ ५ ॥
कुचर मूग नयेचि पाका ॥ पहातां सारिखा होता तैसा ॥ ६ ॥
तुका ह्मणे असे उपाय सकळां ॥ न चले या खळा प्र-यत्न कांहीं ॥ ७ ॥
ह्मणउनी संग न करितां भला ॥ धरितां अ-बोला सर्व हित ॥ ८ ॥

(९६)

जेणें सांडीला संसार ॥ तयावरी माया फार ॥ १ ॥
धांवे चाले मागें मागें ॥ सुख दुःख सोशी अंगें ॥ २ ॥

ज्याणें ज्यावें नाम ॥ त्याचें करावें तें काम ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे भोळी ॥ विठ्ठल कृपेची साउली ॥ ४ ॥

(९७)

घेईं घेईं माझे वाचे ॥ गोड नाम विठोबाचें ॥ १ ॥
मना तेथें धांव घेईं ॥ राहीं विठोबाचे पायीं ॥ २ ॥
डोळे तुह्मी घ्या रे सुख ॥ पाहा विठोबाचें मुख ॥ ३ ॥
तुह्मी आइका रे कान ॥ माझे विठोबाचे गुण ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे जीवा ॥ नको सांडूं या केशवा ॥ ५ ॥

(९८)

ब्रह्म-रस घेईं काढा ॥ तेणें पीडा वारेल ॥ १ ॥
पथ्य नाम विठोबाचें ॥ आणिक वाचे न सेवीं ॥ २ ॥
भव-रोगा ऐसें जाय ॥ आणिक काय क्षुल्लक ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नव्हे बाधा ॥ आणिक कदा भूतांची ॥ ४ ॥

(९९)

पडतां जड-भारी ॥ दासीं आठवावा हरी ॥ १ ॥
मग तो होऊं नेदी शीण ॥ आड घाली सु-दर्शन ॥ २ ॥
हरि-नामाचे चिंतनें ॥ बारा वाटे पळती विघ्नें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे हरी ॥ कांहीं उरूं नेदी उरी ॥ ४ ॥

(१००)

जे कां रंजले गांजले ॥ त्यांसी ह्मणवी जो आपुले ॥ १ ॥
साधु तोची ओळखावा ॥ देव तेथेंची जाणावा ॥ २ ॥
मृदु सबाह्य नवनीत ॥ तैसें सज्जनाचें चित्त ॥ ३ ॥
ज्यासी आपंगिता नाहीं ॥ त्यासी धरी जो हृदयीं ॥ ४ ॥
दया करी जे पुत्रासी ॥ तेचि दासा आणि दासी ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे सांगूं किती ॥ तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ ६ ॥

(१०१)

जाउनियां तीर्था काय तुवां केलें ॥ चर्म प्रक्षाळिलें वरी वरी ॥ १ ॥
अंतरीचें शुद्ध कासयानें झालें ॥ भूषण त्वां केलें आपणया ॥ २ ॥

वृंदावन-फळ घोळिलें साकरा ॥ भीतरील थारा मोडेचिना ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नाहीं शांति क्षमा दया ॥ तोंवरीं कासया फुंदां[3] तुह्मी ॥ ४ ॥

(१०२)

गंगा-जळा पाहीं पाठी पोट नाहीं ॥ अव-गुण तो कांहीं अमृतासी ॥ १ ॥
रवि दीप काळिमा काय जाणे हिरा ॥ आणिका तिमिरा नाश तेणें ॥ २ ॥
कर्पूर-कांडणीं काय कोंडा कणी ॥ सिंधू मिळेवणीं काय चाले ॥ ३ ॥
परिस चिंतामणि आणिकांच्या गुणीं ॥ पालटे लागोनी नव्हे तैसा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तैसे जाणा संत-जन ॥ सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसें ॥ ५ ॥

(१०३)

आलिया भोगासी असावें सादर ॥ देवावरी भार घालूनियां ॥ १ ॥
तोची कृपा-नीधी वारील सांकडें ॥ येर ते बापुडे काय रंक ॥ २ ॥
भवाचीये पोटीं दुःखाचीया राशी ॥ शरण देवासी जातां भलें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जया भार घातलीया ॥ उपेक्षिना तया दीन-बंधू ॥ ४ ॥

(१०४)

तुझा दास ऐसें ह्मणती सकळ ॥ ह्मणोनी सांभाळ करीं माझा ॥ १ ॥
अ-नाथाचा नाथ पतित-पावन ॥ हें आतां जतन करीं नाम ॥ २ ॥
नेणों तुझी कैसी करावी ते सेवा ॥ जाणसी केशवा अंतरींचें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तूं गा करुणेचा सिंधू ॥ तोडीं भव-बंधू माझा देवा ॥ ४ ॥

(१०५)

तुजवीण वाणी आणीकाची थोरी ॥ तरी माझी हरी जिव्हा झडो ॥ १ ॥
नेत्र आणीकासी पाहती आवडी ॥ जावोत तेचि घडी चांडाळ हे ॥ २ ॥
कथामृत-पान न करिती श्रवण ॥ काय प्र-योजन ह्यांचें मग ॥ ३ ॥
हात-पाय तुझे पथीं न चालतां ॥ जावोत अनंता गळोनियां ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तुज विसंबीतां क्षण ॥ वांचोनी कारण काय मग ॥ ५ ॥

(१०६)

नर-देहा यावें हरि-दास व्हावें ॥ तेणें चुकवावें गर्भ-वासा ॥ १ ॥
नाहीं तरी वायां शिणविली माय ॥ नरकासी जाय जन्मोजन्मीं ॥ २ ॥
तीर्थ व्रत दान देवाचें पूजन ॥ ऐसें हें साधन साधकाचें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मूखीं नित्य ह्मणे हरी ॥ तया सुखा सरी नाहीं पार ॥ ४ ॥

---

१ आंगच्या कडूपणाचा गुण. २ फुगतां. ३ निरनिराळीं उदकें समुद्रास मिळतात तरी समुद्रपणांत कांहीं भेद पडतो काय ?

(१०७)

कां रे नाठवीसी कृपाळू देवासी ॥ पोसीतो जगासी एकलाची ॥ १ ॥
फुटे तरु-वर उष्ण-काळ-मासीं ॥ जीवन तयासी कोण घाली ॥ २ ॥
बाळा दुग्ध कोणी केलेंसे उत्पत्ती ॥ वाढवी श्री-पती सर्वे दोन्ही ॥ ३ ॥
तेणें तुझी काय नाहीं केली चिंता ॥ राहें त्या अनंता आठवूनी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे त्याचें नांव विश्वंभर ॥ करा निरंतर ध्यान त्याचें ॥ ५ ॥

(१०८)

नारायणीं जेणें घडे अंतराय ॥ होकां बाप-माय त्यजावीं तीं ॥ १ ॥
येर प्रिया पुत्रा असे कोण लेखा ॥ करीती ते दुःखा पात्र शत्रू ॥ २ ॥
प्रल्हादें जनक बिभीषणें बंधू ॥ आणि माता निंद्य भरतें केली ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सर्व धर्म हरी-पाय ॥ आणीक उपाय दुःख-मूळ ॥ ४ ॥

(१०९)

हरीचीया दासा नाहीं भय-चिंता ॥ दुःख नीवारीता नारायण ॥ १ ॥
नलगे वहाणें संसार-उद्वेग ॥ जडों नेदी पांग देव-राय ॥ २ ॥
असों द्यावा धीर सदा समाधान ॥ आहे नारायण जवळी च ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माझा सखा पांडुरंग ॥ व्यापीयेलें जग तेणें ऐकें ॥ ४ ॥

(११०)

तैसें नव्हों आह्मी विठोबाचे दास ॥ यावें आणीकास काकुळती ॥ १ ॥
स्वामीचीये सत्ते ठेंगणें सकळ ॥ आले कळी-काळ हाताखालीं ॥ २ ॥
अंकिताचा असे अभि-मान देवा ॥ समर्पूनी ठेवा असें पायीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आह्मां इच्छेचें बोलणें ॥ कोड नारायणें पूरवावें ॥ ४ ॥

(१११)

अंतरीं निर्मळ वाचेचा रसाळ ॥ त्याचे गळां माळ असो नसो ॥ १ ॥
आत्मा-अनुभवीं चोखाळील्या वाटा ॥ त्याचे माथां जटा असो नसो ॥ २ ॥
पर-द्रव्या अंध निंदेसी जो मूका ॥ तोची संत देखा तुका ह्मणे ॥ ३ ॥

(११२)

न मिळे खावया न वाढो संतान ॥ परि हा नारायण कृपा करो ॥ १ ॥
ऐशी माझी वाणी मज उपदेशी ॥ आणीक लोकांसी हेंची सांगे ॥ २ ॥

---

१ होईनात कां.

विटंबो शरीर होत कां विपत्ती ॥ परी राहो चित्तीं नारायण ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नाशवंत हें सकळ ॥ आठवी गोपाळ तेंची हीत ॥ ४ ॥

(११३)

सद्गुरुवांचूनी सांपडेना सोय ॥ धरावे ते पाय आधीं त्याचे ॥ १ ॥
आपणासारिखे करिती तात्काळ ॥ कांहीं काळ-वेळ नलगे त्यांशी ॥ २ ॥
लोह परीसासी न साहे उपमा ॥ सद्गुरु-महीमा अ-गाधची ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ऐसें आंधळें हें जन ॥ गेलें विसरून खऱ्या देवा ॥ ४ ॥

(११४)

विषयांचें सूख एथें वाटे गोड ॥ पुढें अवघड यम-दंड ॥ १ ॥
हाणीती झोडिती मारीती निष्ठुर ॥ यमाचे किंकर बहूसाळ ॥ २ ॥
असि-पत्र-वन खैराचे विंगळ ॥ निघतील जाळ तैल-पाकीं ॥ ३ ॥
तप्त भूमीवरी प्राणी लोळवीती ॥ बळें कवळवीती अग्नि-स्तंभ ॥ ४ ॥
ह्मणोनियां तुका येतो काकूळती ॥ पुरे यातायाती गर्भ-वास ॥ ५ ॥

(११५)

जननी हे जाणे बाळकाचें वर्म ॥ सुख दुःख धर्म जें जें कांहीं ॥ १ ॥
अंधापुढें जेणें दिधला आधार ॥ त्याचा हा विचार तोचि जाणे ॥ २ ॥
शरणागता जेणें घातलें पाठीशीं ॥ तो जाणें तेविशीं राखों तया ॥ ३
कासे लागे तया न लगती सायास ॥ पोहोणारा त्यास पार पावी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे जीव विठ्ठलाचे हातीं ॥ दिला त्याची गति तोचि जाणे ॥ ५ ॥

(११६)

नको जाउं देउं भंगा ॥ गात्रें माझीं पांडूरंगा ॥ १ ॥
हरि-कथेची सामुग्री ॥ देह-अवसानावरी ॥ २ ॥
माझें आयुष्य झालें ऊन ॥ परी मज आवडो कीर्तन ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे हाणी ॥ यावेगळी मना नाणीं ॥ ४ ॥

(११७)

मुंगियांच्या घरा कोण धाडी मूळ ॥ देखूनीयां गूळ धांव घेती ॥ १ ॥
दुःखें पीडीयेला जाय वैद्य-घरा ॥ दुःख-परिहारा आपुलीया ॥ २ ॥
तुका ह्मणे कां रे न करा स्व-हित ॥ कारण हे प्रीत धरा नामीं ॥ ३ ॥

(११८)

ढेंकणाचे संगें हिरा जो भंगला ॥ कु-संगें नाडला साधू तैसा ॥ १ ॥

वोढाळाचे संगें सात्वीक नाडले ॥ क्षण एक नासले समागमें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे धरा सत्संग हा बरा ॥ चुकेल तो फेरा चौऱ्यांशीचा ॥ ३ ॥

(११९)

आतां देवा ऐसा करीं उपकार ॥ देहाचा वीसर पडो माझ्या ॥ १ ॥
तरीच हा जीव सुख पावे माझा ॥ बरवें केशव-राजा कळों आलें ॥ २ ॥
टाव देईं चित्ता राखें पायांपाशीं ॥ सकळ वृत्तींशी अखंडीत ॥ ३ ॥
आस भय लाज चिंता काम क्रोध ॥ तोडावा संबंध यांचा माझा ॥ ४ ॥
मागणें हें देवा तुज एक आतां ॥ नाम मुखीं संत-संग देईं ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे नको वरपंग देवा ॥ घेईं माझी सेवा भाव-शुद्ध ॥ ६ ॥

(१२०)

जरी झाला भाग्यवंत ॥ तरी का भेटेल भगवंत ॥ १ ॥
उंच वाढला एरंड ॥ तरी का होईल इक्षु-दंड ॥ २ ॥
जरी गर्दभ वेगीं धांवे ॥ तरी का अश्व-मोल पावे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तोची थोर ॥ ज्याचे मुखीं रघू-वीर ॥ ४ ॥

(१२१)

अग्नीमाजी गेलें ॥ अग्नि होऊन तेंच ठेलें ॥ १ ॥
काय उरलें तया पण ॥ मागील तें नाम गुण ॥ २ ॥
लोह लागे परिसा अंगीं ॥ तोही भूषण झाला जगीं ॥ ३ ॥
सरिता ओहळा ओघा ॥ गंगे मिळोनि जाहल्या गंगा ॥ ४ ॥
चंदनाच्या वासें ॥ तरु चंदन झाले स्पर्शे ॥ ५ ॥
तुका जडला संतां पायीं ॥ दुजेपणा ठाव नाहीं ॥ ६ ॥

(१२२)

नका दंतकथा येथें सांगों कोणी ॥ कोरडे ते मानी बोल कोण ॥ १ ॥
अनुभव येथें पाहिजे साचार ॥ न चलती चार आह्मांपुढें ॥ २ ॥
वरी कोणी मानी रसाळ बोलणें ॥ नाहीं झाली मनें ओळखी तों ॥ ३ ॥
निवडी वेगळें क्षीर आणि पाणी ॥ राजहंस दोन्ही वेगळालीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे येथें पाहिजे जातीचें ॥ येरा गाबाळाचें काम नाहीं ॥ ५ ॥

(१२३)

आंधळ्यासी जन अवघेंची आंधळें ॥ आपणासी डोळे दृश्य नाहीं[1] ॥ १ ॥

---

१ (कारण) आपणास डोळ्यांनीं कांहीं दिसत नाहीं.

रोगीयासी विषतुल्य हें मिष्टान्न ॥ तोंडासी कारण चवी नाहीं ॥ २ ॥
तुका ह्मणे शुद्ध नाहीं जो आपण ॥ तया त्रि-भुवन अवघें खोटें ॥ ३ ॥

(१२४)

मायें मोकलिलें कोठें जावें बाळें ॥ आपुलिया बळें ने वंचे¹ तें ॥ १ ॥
रुसोनियां पळे सांडोनियां ताट ॥ मागें पाहे वाट यावें ऐसी ॥ २ ॥
भांडवल आह्मां आळी करावी हे ॥ आपणचि माये धांवसील ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आळी करूनियां निकी ॥ देसील भातुकीं बुझाऊनी ॥ ४ ॥

(१२५)

तिवासीया लोड टाकूनी बैससी ॥ दंड तो करीसी अ-नाथातें ॥ १ ॥
अ-नाथासी दुःख देशी सर्व-काळ ॥ ऐसी तुज वेळ पुढें आहे ॥ २ ॥
आहे नाहीं काय न करी² विचार ॥ काय तूं पामर जन्मलासी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे धरीं एक भूत-दया ॥ अहंता ते वायां न धरीं मनीं ॥ ४ ॥

(१२६)

संसाराच्या तापें तापलों मी देवा ॥ करितां या सेवा कुटुंबाची ॥ १ ॥
ह्मणवोनी तुझे आठवीले पाय ॥ येईं वो माझे माय पांडूरंगे ॥ २ ॥
बहुतां जन्मींचा झालों भार-वाही ॥ सुटीजेसें नाहीं वर्म ठावें ॥ ३ ॥
वेढीयेलों चोरीं अंतर्बाह्यात्कारीं ॥ कणवा न करी कोणी माझी ॥ ४ ॥
बहु पांगविलों बहु नागविलों ॥ बहु दिवस झालों कासावीस³ ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे आतां धांव घालीं वेगीं ॥ ब्रीद तुझें जगीं दीन-नाथा ॥ ६ ॥

(१२७)

पाप ताप माझे गुण दोष वारीं ॥ कृष्णा विष्णु हरी नारायणा ॥ १ ॥
काम क्रोध वैरी घालूनी बाहेरी ॥ राहें तूं अंतरीं पांडूरंगा ॥ २ ॥
करीसील तरी नव्हे काय एक ॥ निर्मिलें त्रैलोक्य हेळामात्रें ॥ ३ ॥
समर्थासी काय आह्मीं शीकवावें ॥ तुका ह्मणे यावें पांडूरंगें ॥ ४ ॥

(१२८)

धन्य तेचि प्राणी क्षमा ज्यांचे अंगीं ॥ न भंगे प्रसंगीं धैर्य-बळ ॥ १ ॥
न ह्मणे कोणासी उत्तम वाईट ॥ महत्त्व वरिष्ठ नसे जेथें ॥ २ ॥
अंतरीं सबाह्य सारिखे निर्मळ ॥ हृदय कोमळ गंगारूप ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे काया कुरवंडीं तयां ॥ ठेवीन मी पायां मस्तक हें ॥ ४ ॥

---

१ न वांचे. २ करिसी. ३ पराधीन झालों —संकटांत पडलों.

(१२९)

सदा सर्व-काळ अंतरीं कुटिल ॥ तेणें गळां माळ घालूं नये ॥ १ ॥
ज्यासी नाहीं धर्म दया क्षमा शांति ॥ तेणें अंगीं वि-भूती लावूं नये॥ २॥
ज्यासी न कळे भक्तीचें महिमान ॥ तेणें ब्रह्म-ज्ञान बोलूं नये ॥ ३ ॥
ज्याचें मन नाहीं लागलें हातासी ॥ तेणें प्रपंचासी टाकूं नये ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे ज्यासी नाहीं हरि-भक्ती ॥ तेणें भगवें हातीं धरूं नये ॥ ५ ॥

(१३०)

पावलें पावलें तुझें आह्मां सर्व ॥ दुजा नको भाव होऊं देऊं ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
जेथें तेथें देखें तुझींच पाउलें ॥ त्रि-भुवन संचलें विठ्ठला गा ॥ छ ॥
भेदाभेद-मतें भ्रमाचे सं-वाद ॥ आह्मां नको वाद त्यांशीं देऊं ॥ २ ॥
तुका ह्मणे अणु तुजविण नाहीं ॥ नभाहूनि पाहीं वाढ आहे ॥ ३ ॥

(१३१)

भेटीलागीं जीवा लागलीसे आस ॥ पाहे रात्र-दिवस वाट तुझी ॥ १ ॥
पूर्णिमेचा चंद्र चकोरा जीवन ॥ तैसें माझें मन वाट पाहे ॥ २ ॥
दिवाळीच्या मुळा लेंकी आसावली ॥ पाहतसे वाटुली पंढरीची ॥ ३ ॥
भूकेलिया बाळ अति शोक करी ॥ वाट पाहे परि माउलीची ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे मज लागलीसे भूक ॥ धांवूनी श्री-मुख दावीं देवा ॥ ५ ॥

(१३२)

निंदी कोणी मारी ॥ वंदी कोणी पूजा करी ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
मज हें ही नाहीं तें ही नाहीं ॥ वेगळा दोहींपासुनी ॥ छ ॥
देह-भोग भोगें घडे ॥ जें जें जोडे तें तें बरें ॥ २ ॥
अवघें पावे नारायणीं ॥ जनार्दनीं तुक्याचें ॥ ३ ॥

(१३३)

हिरा ठेवितां ऐरणीं ॥ वांचे मारितां जो घणीं ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
तोची मोल पावे खरा ॥ कैरणीचा होय चुरा ॥ छ ॥
मोहरा होय तोचि अंगें ॥ सूत न जळे ज्याचे संगें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे तोचि संत ॥ सोसी जगाचे आ-घात ॥ ३ ॥

---

१ तुझ्यापेक्षां. २ मोठेपणा. ३ आशा लागली आहे अशी. ४ कृतीनें केलेल्याचा.

(१३४)

महारासि सिवे ॥ कोपे ब्राह्मण तो नव्हे ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
तया प्रायश्चित्त कांहीं ॥ देह-त्याग करितां नाहीं ॥ छ ॥
नातळे चांडाळ ॥ त्याचा अंतरीं विटाळ ॥ २ ॥
ज्याचा संग चित्तीं ॥ तुका ह्मणे तो त्यां[1] योती ॥ ३ ॥

(१३५)

न करितां पर-निंदा पर-द्रव्य-अभिलाष ॥ काय तुमचें यास वेचे सांगा ॥ १ ॥
बैसलिये ठायीं ह्मणतां राम राम ॥ काय होय श्रम ऐसें सांगा ॥ २ ॥
संतांचे वचनीं मानितां विश्वास ॥ काय तुमचें यास वेचे सांगा ॥ ३ ॥
खरें बोलतां कोण लागती सायास ॥ काय वेचे यास ऐसें सांगा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे देव जोडे याचसाठीं ॥ आणीक ते आटी नलगे कांहीं ॥ ५ ॥

(१३६)

शुद्ध-बीजा पोटीं ॥ फळें रसाळ गोमटीं ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
मुखीं अमृताची वाणी ॥ देह वेचावा कारणीं ॥ छ ॥
सर्वांगीं निर्मळ ॥ चित्त जैसें गंगा-जळ ॥ २ ॥
तुका ह्मणे जाती ॥ ताप दर्शनें विश्रांती ॥ ३ ॥

(१३७)

चित्त समाधाने[2] ॥ तरी विष वाटे सोनें ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
बहु खोटा अतिशय ॥ जाणा भले सांगों काय ॥ छ ॥
मनाच्या तळमळें ॥ चंदनें ही अंग पोळे ॥ २ ॥
तुका ह्मणे दुजा ॥ उपचार पीडा पूजा ॥ ३ ॥

(१३८)

परिमळ ह्मूण चोळूं नये फूल ॥ खाऊं नये मूळ आवडतें ॥ १ ॥
मोतियाचें पाणी चाखूं नये स्वाद ॥ यंत्र भेदुनि नाद पाहूं नये ॥ २ ॥
कर्म-फळ ह्मणुनी इच्छूं नये काम[3] ॥ तुका ह्मणे वर्म दावूं लोकां ॥ ३ ॥

(१३९)

काय नाहीं माता गौरवीत बाळा ॥ काय नाहीं ल्का पाळीत ते[4] ॥ १ ॥
काय नाहीं त्याची करीत ते सेवा ॥ काय नाहीं जीवा गोमटें तें ॥ २ ॥

१ त्या जातीचा. २ समाधान पावे. ३ विषयाचा हव्यास. ४ ह्मणून.

अ-मंगळपणें कंटाळा न धरी ॥ उचलोनी करीं कंठीं लावी ॥ ३ ॥
लेववी आपुले अंगें अळंकार ॥ संतोषा ये फार देखोनियां ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे स्तुति योग्य नाहीं परी ॥ तुह्मां लाज थोरी अंकिताची ॥ ५ ॥

(१४०)

मन करा रे प्रसन्न ॥ सर्व सिद्धीचें कारण ॥
मोक्ष अथवा बंधन ॥ सुख समाधान इच्छा ते ॥ १ ॥
मनें प्रतिमा स्थापिली ॥ मनें मना पूजा केली ॥
मनें इच्छा पुरविली ॥ मन माउली सकळांची ॥ २ ॥
मन गुरु आणि शिष्य ॥ करी आपुलेंचि दास्य ॥
प्रसन्न आपआपणास ॥ गति अथवा अधोगति ॥ ३ ॥
साधक वाचक पंडित ॥ श्रोते वक्ते ऐका मात ॥
नाहीं नाहीं आनु[1] दैवत ॥ तुका ह्मणे दुसरें ॥ ४ ॥

(१४१)

हीन माझी याति ॥ वरी स्तुति केली संतीं ॥ १ ॥
अंगीं वसूं पाहे गर्व ॥ माझें हरावया सर्व ॥ २ ॥
मी एक जाणता ॥ ऐसें वाटतसे चित्ता ॥ ३ ॥
राख राख गेलों वायां ॥ तुका ह्मणे पंढरी-राया ॥ ४ ॥

(१४२)

प्रीतीचिया बोला नाहीं पेसपाड ॥ भलतसें गोड करुनी घेई ॥ १ ॥
तैसें विठ्ठल-राया तुज मज आहे ॥ आवडीनें गायें नाम तुझें ॥ २ ॥
वेडे वांकडे बाळकाचे बोल ॥ करिती नवल माय-बाप ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तुज येवो माझी दया ॥ जीवींच्या सखया जीवलगा ॥ ४ ॥

(१४३)

मान अप-मान गोवेंवे[2] ॥ अवघे गुंडूनी ठेवावे ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
हेंचि देवाचें दर्शन ॥ सदा राहे समाधान ॥ ध्रु० ॥
जेथें शांतीची वसती ॥ तेथें खुंटे काळ-गती ॥ २ ॥
आली ऊर्मी ती साहें ॥ तुका ह्मणे थोडें आहे ॥ ३ ॥

---

१ अन्य. २ गोत्याच्या जागा.

(१४४)

दुर्जनाची गंधी विष्टेचिया परी ॥ देखोनियां दुरी व्हावें तया ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
आइका हो तुह्मी मात हे सज्जन ॥ करूं संघट्टन नये बोलों ॥ छ ॥
दुर्जनाचें भय धरावें त्यापरी ॥ पिसाळलेवरी धांवे श्वान ॥ २ ॥
दुर्जनाचा भला नव्हे अंग-संग ॥ बोलिलासे त्याग देशाचा त्या ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे किती सांगावें पृथक ॥ अंग कुंभी-पाक दुर्जनाचें ॥ ४ ॥

(१४५)

गाजराची पुंगी ॥ तैसे नवे झाले जोगी ॥ १ ॥
काय करूनि पठन ॥ केली अहंता जतन ॥ २ ॥
अल्प असे ज्ञान ॥ अंगीं ताठा अभिमान ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे लंड ॥ त्यांचे हाणोनि फोडा तोंड ॥ ४ ॥

(१४६)

शब्दां[1] नाहीं धीरें ॥ ज्याची बुद्धि नाहीं स्थिर ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
त्याचें न व्हावें दर्शन ॥ खळा पंगतीभोजन ॥ छ ॥
संतांस जो निंदी ॥ अधम लोभासाठीं वंदी ॥ २ ॥
तुका ह्मणे पोटीं ॥ भाव आणीक जया होटीं ॥ ३ ॥

(१४७)

माझे मज कळों येती अव-गुण ॥ काय करूं मन अनावर ॥ १ ॥
आतां आड उभा राहें नारायणा ॥ दया-सिंधुपणा साच करीं ॥ २ ॥
वाचा वदे परी करणें कठीण ॥ इंद्रियां आधीन झालों देवा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तुझा जैसा तैसा दास ॥ न धरीं उदास माय-बापा ॥ ४ ॥

(१४८)

होऊं नको कांहीं या मना आधीन ॥ नाईकें वचन याचें कांहीं ॥ १ ॥
हटियाची गोष्टी मोडून टाकावी ॥ सोई ही धरावी विठोबाची ॥ २ ॥
आपुले आधीन करूनियां ठेवा ॥ नाहीं तरी जीवा घातक हें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे झाले जे मना आधीन ॥ तयांसी बंधन यम करी ॥ ४ ॥

(१४९)

काय वाणूं मी या संतांचे उपकार ॥ मज निरंतर जागवीती ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
काय द्यावें यांसि व्हावें उतराई ॥ ठेवितां हा पायीं जीव थोडा ॥ छ ॥

---

१ ज्याच्या बोलण्यांत प्रमाण नाहीं.

सहज बोलणें हित उपदेश ॥ करूनि सायास शिकवीती ॥ २ ॥
तुका ह्मणे वत्स धेनुचिया चित्तीं ॥ तैसे मज येती सांभाळीत ॥ ३ ॥

(१५०)

उपदेश तो भलत्या हातीं ॥ झाला चित्तीं धरावा ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
नये जाउं पात्रावरी ॥ कवटी सार नारेळ ॥ छ ॥
स्त्री पुत्र बंदी जन ॥ नारायण स्मरविती ॥ २ ॥
तुका ह्मणे रत्न-सार ॥ परि उपकार चिंधीचे ॥ ३ ॥

(१५१)

सोनियाचें ताट क्षीरीनें भरिलें ॥ भक्षावया दिलें श्वानालागीं ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
मुक्ताफळ-हार खरासि घातला ॥ कस्तुरी सूकराला चोजविली ॥ छ ॥
वेद-परायण बधिरा सांगे ज्ञान ॥ तयाची ते खुण काय जाणे ॥ २ ॥
तुका ह्मणे ज्याचें तोचि एक जाणे ॥ भक्तीचें महिमान साधु जाणे ॥ ३ ॥

(१५२)

ऐसा हा लौकिक कदा राखवेना ॥ पतित-पावना देव-राया ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
धर्म करी त्याला उधळा ह्मणती ॥ न केल्या बोलती पोट-पोशा ॥ छ ॥
आचार करितां ह्मणती हा पसारा ॥ न करितां नरा निंदिताती ॥ २ ॥
संत-संग करितां ह्मणती हा उपदेशी ॥ येरा अ-भाग्यासि ज्ञान नाहीं ॥ ३ ॥
धन नाहीं त्यासि ठायींचा करंटा ॥ समर्थासि ताठा लाविताती ॥ ४ ॥
बहु बोलों जातां ह्मणती हा वाचाळ ॥ न बोलतां सकळ ह्मणती गर्वी ॥ ५ ॥
भेटीसि नव जातां ह्मणती निष्ठुर ॥ येतां जातां वर बुडविलें ॥ ६ ॥
नि-पुत्रिका ह्मणती मुख न पहा हो ॥ पातकाचें मूळ पोरवडा ॥ ७ ॥
लोक जैसा ओक धरितां धरवेना ॥ अ-भक्ता जिरेना संत-संग ॥ ८ ॥
तुका ह्मणे आतां ऐकावें वचन ॥ त्यजूनियां जन भक्ति करा ॥ ९ ॥

(१५३)

सकळ चिंतामणी शरीर ॥ जरी जाय अहंकार समूळ नाश ॥
निंदा हिंसा कांहीं कपट देह-बुद्धी ॥ निर्मळ स्फटिक जैसा ॥ १ ॥
मोक्षाचें तीर्थ नलगे वाराणसी ॥ येती तयापासीं अवघीं जनें ॥
तीर्थांसी तीर्थ जाला तोची एक ॥ मोक्ष तेणें दर्शनें ॥ २ ॥
मन शुद्ध तया काय करिसी माळा ॥ मंडित सकळां भूषणासीं ॥
हरीच्या गुणें गर्जतो हे सदा ॥ आनंद तया मानसीं ॥ ३ ॥

तन मन धन दिलें पुरुषोत्तमा ॥ आशा नाहीं कवणाची ॥
तुका ह्मणे तो परिसाहूनि आगळा ॥ काय महिमा वर्णूं त्याची ॥ ४ ॥

(१५४)

नलगे चंदना सांगावा परिमळ ॥ वनस्पति-मेळ हाकारूनी ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
अंतरींचें धांवे स्वभावें बाहेरी ॥ धरितां ही परी आवरेना ॥ छ. ॥
सूर्य नाहीं जागें करीत या जना ॥ प्रकाश किरणा कर ह्मून ॥ २ ॥
तुका ह्मणे मेघ नाचवी मयूरें ॥ लपवितां खरें येत नाहीं ॥ ३ ॥

(१५५)

चंदनाचे हात पाय ही चंदन ॥ परिसा नाहीं हीन कोणी अंग ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
दीपा नाहीं पाठीं पोटीं अंधकार ॥ सर्वांगें साकर अवघी गोड ॥ छ. ॥
तुका ह्मणे तैसा सज्जनापासून ॥ पाहतां अव-गुण मिळेचि ना ॥ २ ॥

(१५६)

अंगीं ज्वर तया नावडे साकर ॥ जन तो इतर गोडी जाणे ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
एकाचिये तोंडीं पडिली ते माती ॥ अवघे ते खाती पोटभरी ॥ छ. ॥
चारितांची बळें येत असे दांतीं ॥ मागोनियां घेती भाग्यवंत ॥ २ ॥
तुका ह्मणे नसे संचित हें बरें ॥ तयासि दुसरें काय करी ॥ ३ ॥

(१५७)

धिग जीणें ज्याचें बाईले आधीन ॥ पर-लोक मान नाहीं दोन्ही ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
धिग जीणें ज्याचें लोभावरी मन ॥ अतीत-पूजन घडे चि ना ॥ छ. ॥
धिग जीणें आळस निद्रा जया फार ॥ अ-मित आ-हार अघोरिया ॥ २ ॥
धिग जीणें नाहीं विवेक वैराग्य ॥ झुरे [१]मानालागीं साधुपणा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे धिग ऐसे झाले लोक ॥ निंदक वादक नरका जाती ॥ ४ ॥

(१५८)

नलगे द्यावा जीव सहजचि जाणार ॥ आहे तो विचार जाणा कांहीं ॥ १ ॥
मरण जो मागे गाढवाचा बाळ ॥ बोलिजे चांडाळ शुद्ध त्यासी ॥ २ ॥
तुका ह्मणे काई होईल स्व-हित ॥ निधान जो [२]धीत टाकूं पाहे ॥ ३ ॥

(१५९)

भला देवा कुणबी केलों ॥ नाहीं तरी दंभें असतों मेलों ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
भलें केलें देव-राया ॥ नाचे तुका लागे पायां ॥ छ. ॥

---

१ साधुपणाच्या मानाकरितां. २ व्यर्थ.

विद्या अमती कांहीं ॥ तरी पडतों अपायीं ॥ २ ॥
सेवा चुकतों संतांची ॥ नागवण हे फुकाची ॥ ३ ॥
गर्वें होतां ताठा ॥ जातों यम-पंथें वाटा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे थोरपणें ॥ नरक होती अभि-मानें ॥ ५ ॥

(१६०)

भुंकोनियां सुणें लागे हस्ती-पाठीं ॥ होऊनी हिंपुटी दुःख पावे ॥ १ ॥
काय त्या मशकें तयाचें करावें ॥ अपुल्या स्व-भावें पीडतसे ॥ २ ॥
मातलें बोकड विटवी पंचानना ॥ घेतलें मरणा धरणें तेणें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे संता पीडितील खळ ॥ घेती तोंड काळें करूनियां ॥ ४ ॥

(१६१)

दुबळें सदेवा ॥ ह्मणे नागवेल केव्हां ॥ १ ॥
आपणासारिखें त्या पाहे ॥ स्व-भावासी करील काये ॥ २ ॥
मूढ सभेआंत ॥ इच्छि पंडीतांचा घात ॥ ३ ॥
गांढें देखुनी शूरा ॥ उगें करितें बुरबुरा ॥ ४ ॥
आणिकांचा हेवा ॥ न करीं शरण जाई देवा ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे किती ॥ करूं दुष्टांची फजिती ॥ ६ ॥

(१६२)

माकडा दिसती कवटी नारळा ॥ भोक्ता तो निराळा वरील सारी ॥ १ ॥
एका रस एका तोंडीं पडे माती ॥ आपुलाले नेती विभाग ते ॥ २ ॥
सुनियांसि क्षीर वाढिल्या ओकवी ॥ भोगल्या पोसवी धणीवरी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे भार वागविती मूर्ख ॥ नेतील ते सार परीक्षक ॥ ४ ॥

(१६३)

तुह्मीं माझा देवा करिजे अंगीकार ॥ हा नाहीं विचार मजपाशीं ॥ १ ॥
आतां दोहीं पक्षीं लागलें लांछन ॥ देव-भक्तपण लाजविलें ॥ २ ॥
एकांतीं एकलें न राहे निश्चळ ॥ न राहे चपळ मन ठायीं ॥ ३ ॥
पायीं महत्त्वाची पडली शृंखला ॥ बांधवीला गळा स्नेहा हातीं ॥ ४ ॥
शरीर सोकलें देखिलीया सुखा ॥ कदान्न हें मुखा मान्य नाहीं ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे जाला अवगुणाचा थारा ॥ वाढली हे निद्रा अळस बहु ॥ ६ ॥

(१६४)

सकळ गुणें संपन्न ॥ एक देवाचें लक्षण ॥ १ ॥

वरकड कोठें कांहीं ॥ एक आहे एक नाहीं ॥ २ ॥
षड्गुण-ऐश्वर्य-संपन्न ॥ एक भगवंतीं जाण ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जें जें बोला ॥ तें तें साजे ह्या विठ्ठला ॥ ४ ॥

(१६५)

दर्पणासी बुजे ॥ नखटें तोंड पळवी लाजे ॥ १ ॥
गुण ज्याचे जो अंतरीं ॥ तोचि त्यासी पीडा करी ॥ २ ॥
चोरा रुचे निशी ॥ देखोनियां विटे शशी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जन ॥ देवा असे भाग्य-हीन ॥ ४ ॥

(१६६)

कोणी एकाचिया पोरें केली आळी ॥ ठावी नाहीं पोळी मागे देखी ॥ १ ॥
बुझाविलें हातीं देउनी खापर ॥ छंद करकर वारियेली ॥ २ ॥
तैसें नको करूं मज कृपावंता ॥ काय नाहीं सत्ता तुझे हातीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माय-बापांचें उचित ॥ करावें हें हित बाळकांचें ॥ ४ ॥

(१६७)

भगवें तरी श्वान सहज वेष त्याचा ॥ तेथें अनु-भवाचा काय पंथ ॥ १ ॥
वाढवुनी जटा फिरे दाही दिशा ॥ तरी जंबु-वेषा सहज स्थिती ॥ २ ॥
कोरोनियां भूमि करिती मधीं वास ॥ तरी उंदरास काय वाणी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ऐसें कासया करावें ॥ देहासि दंडावें वाउगेंचि ॥ ४ ॥

(१६८)

आपणा लागे काम वाण्या घरीं गुळ ॥ त्याचें याति कुळ काय कीजे ॥ १ ॥
उकरड्यावरी वाढली तुळसी ॥ टाकावी ते कैसी ठाया गुणें ॥ २ ॥
गाईचा जो भक्ष अ-मंगळ खाय ॥ तीचें दुग्ध काय सेवूं नये ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे काय सलपटासी काज ॥ फणसांतील बीज काढुनि घ्यावें ॥ ४ ॥

(१६९)

वांझेनें दाविलें गऱ्हवार-लक्षण ॥ चिरगुटें घालून वोथयाला ॥ १ ॥
तेविं शब्द-ज्ञानी करिती चावटी ॥ ज्ञान पोटासाठीं विकूनियां ॥ २ ॥
बोलाचीच कढी बोलाचाचि भात ॥ जेवुनियां तृप्त कोण जाला ॥ ३ ॥
कागदीं लिहितां नामाची साखर ॥ चाटितां मधुर गोडी नेदी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे जळो जळो ते महंती ॥ नाहीं लाज चित्तीं आठवण ॥ ५ ॥

---

१ पोटाला.

(१७०)

जुंआयाच्या गोष्टी ऐकतांचि सुख ॥ करितां हें दुःख थोर आहे ॥ १ ॥
तैसी हरि-भक्ति सुळावरिल पोळी ॥ निवडे तो बळी विरळा शूर ॥ २ ॥
पिंड पोसलिया विषयांचा पाईक ॥ वैकुंठ-नायक कैचा तेथें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे व्हावें देहासी उदार ॥ रखुमा-देवी-वर जोडावया ॥ ४ ॥

(१७१)

क्षुधार्थी अन्नें दुष्काळें पीडिलें ॥ मिष्टान्न देखिलें तेणें जैसें ॥ १ ॥
तैसें तुझे पायीं लाचावलें मन ॥ झुरे माझा प्राण भेटावया ॥ २ ॥
मांजरें देखिला लोणियाचा गोळा ॥ लावुनियां डोळा बैसलेंसे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां झडी घालूं पाहे ॥ पांडुरंगे माये तुझे पायीं ॥ ४ ॥

(१७२)

आयुष्य वेंचूनि कुटुंब पोशिलें ॥ काय हित केलें सांग बापा ॥ १ ॥
फुकाचा चाकर जालासि काबाडी ॥ नाहीं सुख घडी भोगावया ॥ २ ॥
दुर्लभ मनुष्य-जन्म कष्टें पावलासी ॥ दिल्हा कुटुंबासी काम-भोग ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ऐसें आयुष्य नासिलें ॥ पाप तें सांचिलें पतनासि ॥ ४ ॥

(१७३)

अर्थेविण पाठांतर कासया करावें ॥ व्यर्थचि मरावें घोकुनियां ॥ १ ॥
घोकुनियां काय वेगीं अर्थ पाहें ॥ अर्थरूप राहें होऊनियां ॥ २ ॥
तुका ह्मणे ज्याला अर्थी आहे भेटी ॥ नाहीं तरी गोष्टी बोलूं नका ॥ ३ ॥

(१७४)

वसतां चोरापाशीं तैसी होय बुद्धि ॥ देखतांची चिंधी मन धांवे ॥ १ ॥
प्रपंचाचा छंद टाकुनियां गोंवा ॥ धरावें केशवा हृदयांत ॥ २ ॥
सांडूनियां देईं संसाराची बेडी ॥ कीर्तनाची गोडी धरावी गा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तुला सांगतों मी एक ॥ रुक्मिणी-नायक मुखीं गावा ॥ ४ ॥

(१७५)

क्षमा शस्त्र जया नराचिया हातीं ॥ दुष्ट तयाप्रति काय करी ॥ १ ॥
तृण नाहीं तेथें पडिला दावाग्नि ॥ जाय तो विझोनी आपसया ॥ २ ॥
तुका ह्मणे क्षमा सर्वांचें स्व-हित ॥ धरा अ-खंडित सुखरूप ॥ ३ ॥

(१७६)

मृगाचिये अंगीं कस्तूरीचा वास ॥ असे ज्याचा त्यास नसे ठावा ॥ १ ॥

भाग्यवंत घेती वेंचोनियां मोलें ॥ भार-वाही मेले वाहतां वोझें ॥ २ ॥
चंद्रामृतें तृप्ति पारणें चकोरा ॥ भ्रमरासी चारा सु-गंधाचा ॥ ३ ॥
अधिकारी एथें घेती हतवटी ॥ परिक्षवंता दृष्टि रत्न जैसें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे काय अंधळिया हातीं ॥ दिलें जैसें मोतीं वायां जाय ॥ ५ ॥

(१७७)

कोणी वंदा कोणी निंदा ॥ आह्मां स्व-हिताचा धंदा ॥ १ ॥
काय तुह्मांसी गरज ॥ आह्मी भजूं पंढरी-राज ॥ २ ॥
तुह्मांसारिखें चालावें ॥ तेव्हां स्व-हिता मुकावें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे हो कां कांहीं ॥ गळ दिला विठ्ठल-पायीं ॥ ४ ॥

(१७८)

बोले तैसा चाले ॥ त्याचीं वंदीन पाउलें ॥ १ ॥
अंगें झाडीन अंगण ॥ त्याचें दासत्व करीन ॥ २ ॥
त्याचा होईन किंकर ॥ उभा ठाकेन जोडोनि कर ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे देव ॥ त्याचे चरणीं माझा भाव ॥ ४ ॥

(१७९)

भक्ति ऋण घेतलें माझें ॥ चरण गहाण आहेत तुझे ॥ १ ॥
प्रेम व्याज देई हरी ॥ माझा हिशेब लौकर करीं ॥ २ ॥
माझें मी न सोडीं धन ॥ नित्य करितों कीर्तन ॥ ३ ॥
तुझें नाम आहे खत ॥ सुखें करीं पंचाईत ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे गरुड-ध्वजा ॥ यासी साक्ष श्री-गुरु-राजा ॥ ५ ॥

(१८०)

किडा अन्नाचें माणूस ॥ त्याचा ह्मणविल्या दास ॥ १ ॥
तें ही त्यासी उपेक्षीना ॥ बोल आपुला सांडीना ॥ २ ॥
तो तूं नराचा नरेंद्र ॥ तुजपासूनि इंद्र चंद्र ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे विश्वं-भर ॥ तुज वर्णी फणी-वर ॥ ४ ॥

(१८१)

पाया जाला नारू ॥ तेथें बांधला कापूरू ॥ १ ॥
तेथें बिबव्याचें काम ॥ अधमासि तों अधम ॥ २ ॥
रुसला गुलाम ॥ धणी करितो सलाम ॥ ३ ॥
तेथें चाकराचें काम ॥ अधमासि तों अधम ॥ ४ ॥

रुसली घरचीं दासी ॥ धणी समजावी तियेसी ॥ ५ ॥
तेथें बटकीचें काम ॥ अधमासि तों अधम ॥ ६ ॥
देव्हाऱ्यावरि विंचू आला ॥ देव-पूजा नावडे त्याला ॥ ७ ॥
तेथें पैजारेचें काम ॥ अधमासि तों अधम ॥ ८ ॥
तुका ह्मणे जाती ॥ जातीसाठीं खाती माती ॥ ९ ॥

(१८२)

काम-क्रोध आड पडले पर्वत ॥ राहिला अनंत पलीकडे ॥ १ ॥
नुलंघवे मज न सांपडे वाट ॥ दुस्तर हा घाट वैरियांचा ॥ २ ॥
आतां कैचा मज सखा नारायण ॥ गेला अंतरून पांडुरंग ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे व्यर्थ मोलाचें शरीर ॥ गेलें हा विचार कळों आला ॥ ४ ॥

(१८३)

तुझें ह्मणों आह्मां ॥ मग उणें पुरुषोत्तमा ॥ १ ॥
ऐसा धर्म काय ॥ अमृतानें मृत्यु होय ॥ २ ॥
कल्प-वृक्षा तळीं ॥ गांठीं बांधिलिया झोळी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे परीस ॥ सांपडल्या उप-वास ॥ ४ ॥

(१८४)

रासभ धुतला महा-तीर्थामाजी ॥ नव्हे जैसा तेजी श्याम-कर्ण ॥ १ ॥
तेवीं खळा काय केला उप-देश ॥ नव्हेचि मानस शुद्ध त्याचें ॥ २ ॥
सर्पासी पाजीलें शर्करा-पीयूष ॥ अंतरींचें विष जाऊं नेणे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे श्वाना क्षीरीचें भोजन ॥ सवेंचि वमन जेवीं तया ॥ ४ ॥

(१८५)

तुज वर्णी ऐसा तुजविण नाहीं ॥ दुजा कोणी तीहीं त्रि-भुवनीं ॥ १ ॥
सहस्र-मुखें शेष सिणला बापुडा ॥ चिरलिया धडा जिव्हा त्याच्या ॥ २ ॥
अ-व्यक्ता अ-लक्षा अ-पारा अनंता ॥ निर्गुणा सच्चिदा नारायणा ॥ ३ ॥
रूप नाम घेसी आपुल्या स्व-इच्छा ॥ होसी भाव तैसा त्याकारणें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे जरी दाविसी आपणा ॥ तरिच नारायणा कळों येसी ॥ ५ ॥

(१८६)

देव भक्तालागीं करूं नेदी संसार ॥ अंगें वारावार करूनि ठेवी ॥ १ ॥
भाग्य द्यावें तरी अंगीं भरे ताठा ॥ ह्मणूनी करंटा करूनी ठेवी ॥ २ ॥

स्त्री द्यावी गुणवंती नसती गुंते आशा ॥ यालागीं कर्कशा पाठी लावी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मज प्रचित आली देखा ॥ आणिक ह्या लोकां काय सांगूं ॥ ४ ॥

(१८७)

वाघें उपदेशिला कोल्हा ॥ सुखें खाऊं द्यावें मला ॥ १ ॥
अंतीं मरसी तें न चुके ॥ मजही मारीतोसी भुके ॥ २ ॥
येरु ह्मणे भला भला ॥ निवाड तुझ्या तोंडें झाला ॥ ३ ॥
देह तंव जाणार ॥ घडेल पर-उपकार ॥ ४ ॥
येरू ह्मणे मनीं ॥ ऐसें जावें समजोनी ॥ ५ ॥
गांठी पडली ठका ठका ॥ त्यांचा धर्म बोले तुका ॥ ६ ॥

(१८८)

नको नको मना गुंतूं माया-जाळीं ॥ काळ आला जवळी ग्रासावया ॥ १ ॥
काळाची हे उडी पडेल बा जेव्हां ॥ सोडवीना तेव्हां माय-बाप ॥ २ ॥
सोडवीना राजा देशींचा चौधरी ॥ आणीक सोइरीं भलीं भलीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तुला सोडवीना कोणी ॥ एका चक्र-पाणीवांचूनीयां ॥ ४ ॥

(१८९)

जिव्हा जाणे फिकें मधुर कीं क्षार ॥ येर मांस पर हाता न कळे ॥ १ ॥
देखावें नेत्रीं बोलावें मुखें ॥ चित्ता सुख-दुःखें कळों येती ॥ २ ॥
परिमळासि घ्राण ऐकती श्रवण ॥ एकाचें कारण एका नव्हे ॥ ३ ॥
एक देहीं भिन्न ठेवियेल्या कळा ॥ नाचवी पुतळा सूत्र-धारी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे ऐशी जयाची ते सत्ता ॥ कां तया अनंता विसरलेती ॥ ५ ॥

तुकारामाची स्त्री तुकारामास रागानें बोलली ते अभंग.

(१९०)

मजचि भोंवता केला येणें जोग ॥ काय याचा भोग अंतरला ॥ १ ॥ ध्रु०॥
चालोनियां घरा सर्व सुखें येती ॥ माझी तों फजिती चुके चि ना ॥ छ. ॥
कोणाची बाईल होऊनीयां वोढूं ॥ संसारा काढूं आपदा किती ॥ २ ॥
काय तरी देऊं तोंडितील पोरें ॥ मरतीं तरी बरें होतें आतां ॥ ३ ॥

---

१ काम.

कांहीं नेदी वांचों धोवियेलें घर ॥ सारवाया ढोर-शेण नाहीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे रांड न करितां विचार ॥ वाहुनियां भार कुंथे माथां ॥ ५ ॥

(१९१)

आतां पोरा काय खासी ॥ गोहो जाला देवेल्सी[1] ॥ १ ॥ध्रु०॥
डोजकें चिंधी घातल्या माळा ॥ उदमाचा सांडी चाळा ॥ छ. ॥
आपल्या पोटा केली थार ॥ आमचा नाहीं येसेपार ॥ २ ॥
हातीं टाळ तोंड वासी ॥ जाय देउळीं देवापासीं ॥ ३ ॥
आतां आह्मी करूं काय ॥ न बसे घरीं राणा जाय ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे धीर धरी ॥ अझुनि काय जालें तरी ॥ ५ ॥

(१९२)

न करवे धंदा ॥ आइता तोंडीं पडे लोंदा ॥ १ ॥ध्रु० ॥
उठितो तो कुटितो टाळ ॥ अवघा मांडिला कोल्हाळ ॥ छ. ॥
जीवंतचि मेले ॥ लाजा वाटूनियां प्याले ॥ २ ॥
संसाराकडे ॥ न पाहाती ओस पडे ॥ ३ ॥
तळमळती यांच्या रांडा ॥ वाळिती जीवा नांवें धोंडा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे बरें जालें ॥ ये गे बाईले लीहिलें ॥ ५ ॥

(१९३)

कोण घरा येतें अमुच्या कशाला ॥ काय ज्याचा त्याला धंदा थोडा ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
देवासाठीं झालें ब्रह्मांड सोईरें ॥ कोमळ्या उत्तरें काय वेंचे ॥ छ. ॥
मानें पाचारितां नव्हे औराणुक[2] ॥ आपें येती लोक प्रीतिसाठीं[3] ॥ २ ॥
तुका ह्मणे रांडे नावडे भूषण ॥ कांतेलेंसें[4] श्वान लागे पाठी ॥ ३ ॥

(१९४)

भाव धरी तया तारील पाषाण ॥ दुर्जना सज्जन काय करी ॥ १ ॥ध्रु०॥
करितां नव्हे नीट श्वानाचें हें पुच्छ ॥ खापरा परीस काय करी ॥ छ. ॥
काय करिल तया साखरेचें आळें ॥ बीज तैसीं फळें[5] येती तया ॥ २ ॥
तुका ह्मणे वज्र भंगे एक वेळ ॥ कठीण हा खळ तयाहूनी ॥ ३ ॥

---

१ देवपिसा. २ अगत्य. ३ सुख किंवा शांति. ४ कांतावलेलें (पिसाळलेलें).
५ कारलें, कडुवृंदावन वगैरे वनस्पतींस.

शिवाजी राजानें कारकुनाबरोबर पत्र, अबदागीर वगैरे देऊन तुकारामास बोलावणें पाठविलें, तेव्हां त्यानें उत्तर पाठविलें ते अभंग.

(१९५)

दिवट्या छत्री घोडे ॥ हें तो बर्‍यांत न पडे ॥ १ ॥ध्रु०॥
आतां एथें पंढरि-राया ॥ मज गोंविसी कासया ॥ छ ॥
मान दंभ चेष्टा ॥ हे तो शूकराची विष्ठा ॥ २ ॥
तुका ह्मणे देवा ॥ माझे सोडवणे[१] धांवा ॥ ३ ॥

(१९६)

नावडे जें चित्ता ॥ तेंचि होसी पुरविता ॥ १ ॥
न करावा संग ॥ वाटे दुरावावें जग ॥ २ ॥
सेवावा एकांत ॥ वाटे न बोलावी मात ॥ ३ ॥
जन धन तन ॥ वाटे लेखावें वमन ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे सत्ता ॥ हातीं तुझ्या पंढरि-नाथा ॥ ५ ॥

(१९७)

विरिंचीनें केलें ब्रह्मांड सकळ ॥ तयामाजी खेळ नाना युक्ति ॥ १ ॥ध्रु०॥
युक्तीचा चाळक ब्रह्म-निष्ठ ज्ञानी ॥ गुरु-भक्ति मनीं विश्वासेंसी ॥ छ. ॥
ऐसा तुझा प्रेमा कळला हा एक ॥ पाहूनियां लेख पत्रिकींचें ॥ २ ॥
शिव तुझें नाम ठेविलें पवित्र ॥ छत्र-पति सूत्र विश्वाचें कीं ॥ ३ ॥
व्रत नेम तप ध्यान योग केला ॥ करूनि मोकळा जालासी तूं ॥ ४ ॥
हेत हा लागला आमुचिये भेटी ॥ पत्रामाजी गोष्टी हेचि थोर ॥ ५ ॥
याचें हें उत्तर ऐकें गा भू-पती ॥ लिहिली विनती हेताची हे ॥ ६ ॥
अरण्य-वासी आह्मी फिरूं उदासीन ॥ दर्शन हें हीन अ-मंगळ ॥ ७ ॥
वस्त्राविण काया जालीसे मळीन ॥ अन्नाविणें जीण फळाहारी ॥ ८ ॥
रोड हात पाय दिसे अवकळा[२] ॥ काय तो सोहळा दर्शनाचा ॥ ९ ॥
तुका ह्मणे माझी विनंती सलगीची ॥ वार्ता हे भेटीची करूं नका ॥ १० ॥

(१९८)

ऐसी माझी वाणी दीनरूप वाहे ॥ करुणा त्या आहे हृदयस्थाची ॥ १ ॥ध्रु०॥

---

१ मला सोडविण्याकरितां. २ निस्तेज.

नहों कीविलवाण नहों आह्मी दीन ॥ सर्वदा शरण पांडुरंगीं ॥ ध्रु. ॥
पांडुरंग आह्मां पाळिता पोसिता ॥ आणिकांची कथा काय तेथें ॥ २ ॥
तुझी भेट घेणें काय हो मागणें ॥ आशेचें हें शून्य केलें तेणें ॥ ३ ॥
निराशेचा गांव दिधला आह्मांसी ॥ [1]प्रवृति-भागासी सांडियेलें ॥ ४ ॥
पतिव्रता-मन पतिशींच भेटो ॥ तैसे आह्मी विठोमाजी नांदों ॥ ५ ॥
विश्व हें विठ्ठल नाहीं दुजें कांहीं ॥ देखणें तुझें ही तयामाजी ॥ ६ ॥
तुम्हीं विठ्ठल हवा ऐसा वाटे ॥ परि ऐक गोष्टी आवडीची ॥ ७ ॥
सद्गुरु-श्री-राम-दासाचें भाषण ॥ तेथें घालीं मन चळों नको ॥ ८ ॥
बहुतांठायीं वृत्ति चावळली जेव्हां ॥ राम-दास्य तेव्हां घडे कैसें ॥ ९ ॥
तुका ह्मणे बापा चातुर्य-सागरा ॥ भक्ति-भाव थारा भाविकांसी ॥ १० ॥

(१९९)

तुह्मांपासीं आह्मीं येऊनियां काय ॥ वृथा सीण आहे चालण्याचा ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
मागावें हें अन्न तरी भिक्षा थोर ॥ वस्त्रासी हे थार चिंध्या बिंदीं ॥ ध्रु. ॥
निद्रेसी आसन उत्तम पाषाण ॥ वरी हें प्रावर्ण आकाशाचें ॥ २ ॥
तेथें काय करणें कोणाची ही आस ॥ वायां होय नाश आयुष्याचा ॥ ३ ॥
राज-गृहा यावें मानाचिये आसे ॥ तेथें काय वसे समाधान ॥ ४ ॥
राजाचिये घरीं भाग्यवंता मान ॥ इतरां सन्मान नाहीं तेथें ॥ ५ ॥
देखोनियां वस्त्रा-भूषणांचे जन ॥ तात्काळ मरण येतें आह्मां ॥ ६ ॥
ऐकोनियां मानाल उदासता जरी ॥ तरी आह्मां हरी उपेक्षीना ॥ ७ ॥
आतां हेंचि तुह्मां सांगणें कौतुक ॥ भिक्षेऐसें सुख नाहीं नाहीं ॥ ८ ॥
तप-व्रत-योगें महा भले जन ॥ आशा-बद्ध लीन वर्ततातीं ॥ ९ ॥
तुका ह्मणे तुह्मी श्री-मंत मानाचे ॥ पूर्वील देहाचे हरी-भक्त ॥ १० ॥

(२००)

आतां एक योग साधावा हा नीट ॥ भल्याचा तो वीट मानूं नये ॥ १ ॥ध्रु० ॥
जेणें योगें तुह्मां लागूं पाहे दोष ॥ ऐसा हा सायास करूं नये ॥ ध्रु. ॥
निंदक दुर्जन [2]संग्रहीं असती ॥ त्यांची युक्ति चित्तीं आणूं नये ॥ २ ॥
परीक्षावे कोण राज्याचे रक्षक ॥ [3]विवेकाविवेक पाहोनियां ॥ ३ ॥
सांगणें नलगे सर्वज्ञ तूं राजा ॥ अ-नाथाच्या काजा साह्य व्हावें ॥ ४ ॥
हेंचि ऐकोनियां पावें समाधान ॥ आतां या दर्शना काज नाहीं ॥ ५ ॥

---

१ संसारमार्गास. २ मार्गात. ३ सारासारविचार.

घेवोनियां भेटी कोण हा संतोष ॥ आयुष्याचे दिस गेले गेले ॥ ६ ॥
तुका ह्मणे राया धन्य जन्म क्षिती ॥ त्रैलोकीं हे ख्याति कीर्ति तुझी ॥७॥

(२०१)

आतां हे विनंती प्रधान-अष्टका ॥ प्र-भूसी विवेक ऐसा सांगा ॥१॥ ध्रु०॥
प्रति-निधि मान-रक्षक चतुर ॥ सात्विकाचें घर तुह्मांपाशीं ॥ छ० ॥
मुजुमीचे धनी लेखन-कारक ॥ पत्रींचा विवेक समजाववा ॥ २ ॥
पेशवे सुरनिस चिटनिस डबीर ॥ राजाज्ञा सुमंत सेना-पति ॥ ३ ॥
भूषण पंडित-राय विद्या-धन ॥ वैद्य-राजा नमन माझें असो ॥ ४ ॥
पत्रिंचा हा अर्थ अंतरीं जाणोनि ॥ विवंचोनि श्रवणीं घाला राया ॥ ५ ॥
सात्विक प्रेमळ दृष्टांताच्या मतें ॥ बोलिलों बहुत कळावया ॥ ६ ॥
यथास्थित निरोप सांगणें हा राया ॥ अर्थ पाहा वांयां जाऊं न द्या ॥ ७ ॥
भिडेसाठीं बोलाल गाळुनि अर्थातें ॥ अनर्थकारी तुमतें होईल तेणें ॥ ८ ॥
तुका ह्मणे तुह्मां नमन अधिकाऱ्यां ॥ सांगणें हें राया पत्र माझें ॥ ९ ॥

वामनपंडित.

वामनपंडित हा **साताराजिल्ह्यांतील कोरेगांव कुमठें** एथला जोशी होता. हा जातीचा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. ह्याच्या बायकोचें नांव गिरीबाई. ह्यानें **काशीस** शास्त्राध्ययन केलें, व वादविवाद करून पुष्कळ पंडितांस जिंकिलें. प्रथम ह्यानें संस्कृत कविता बरीच केली; पण पुढें ह्मास पश्चात्ताप होऊन **रामदासस्वामीच्या** सांगण्यावरून ह्यानें लोकोपयोगी मराठी ग्रंथ करण्यास आरंभ केला.

वामनाची कविता गंभीर आणि रसभरित आहे. ह्याचे कवितेंत यमकें फार ह्मणून ह्यास रामदास "यमक्या वामन" ह्मणत असे. वामनपंडित **कृष्णातीरीं वाईक्षेत्राजवळ पांडववाडी** ह्मणून एक गांव आहे तेथें वारला. त्याच्या शिष्यमंडळीनें त्याच्या पादुका अद्यापि सांभाळून ठेविल्या आहेत; व त्यांची ते पूजा करित असतात, असें ऐकण्यांत आहे. वामनाचे वंशज अद्यापि **काशीस** आहेत.

मरणशक १५९५ (वैशाख शुद्ध ६).

वामनानें केलेले ग्रंथ.

१. यथार्थ-दीपिका (गीतेवर टीका) ओंवीबद्ध.
२. निगमसार-श्लोकबद्ध—सुमारें ४० प्रकरणें आहेत.

वेंचे, वामनी श्लोक.

मंगलाचरण.

शिख॰ नसे ठावा ब्रह्मा, न शिव, अथवा श्री-पति हरी ॥
हेरी जो तापातें उचलुनि कृपा-सिंधु-लहरी ॥
हेरी वेंटे काळा केरिस, वि-पेती मृत्यु-भुजगा ॥
जगाचा तूं ऐसा धणि कवण तो पाव मज गा ॥ १ ॥

वेंचे, नामसुधेंतील.

अमृताप्रमाणें मधुर व भक्तीनें उच्चारिलें असतां जन्ममरणप्रवाहांतून सोडविणारें असें जें भगवंताचें नाम, त्याचा महिमा ह्या प्रकरणांत वर्णिला आहे; ह्मणून ह्यास **नामसुधा** असें नांव दिलें आहे.

मालिनी. हरि-पण हरि-नामें धातु-मूर्तीस आलें ॥
हरि-मय हरि-नामें विश्व संतांसि जालें ॥
भव-भय हरि-नामें साधकांचें पळालें ॥
वद वद वद जिव्हे राम-नामें रसालें ॥ १ ॥

व॰ति॰ आकाश-अंत न कळूनिहि अंतरिक्षीं ॥
आकाश आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी ॥
नाम-प्रतापहि यथामति याच रीती ॥
सीमा न पावति तथापि मुनींद्र गाती ॥ २ ॥

१ नदीच्या लाटा ज्याप्रमाणें दाह शांत करितात त्याप्रमाणें जो परमेश्वर आपल्या कृपेच्या योगानें लोकांचें दुःख निवारितो. २ यमरूप हत्तीस हरि ह्मणजे सिंहच. ३ मृत्युरूप सर्पास विपति ह्मणजे पक्ष्यांचा नायक गरुडच. ४ मोक्षप्राप्तीकरितां यत्न करणारांचें. ५ हा सामासिक शब्द असून एथें कवीनें संधि केला नाहीं. वामनाच्या कवितेंत अशीं उदाहरणें पुष्कळ आढळतात.

द्रु०वि० न कळतां पद अग्निवरी पडे ॥ न करि दाह असें न कधीं घडे ॥
अ-जित¹-नाम वदो भलत्या मिसें ॥ सकळ पातक भस्म करीतसे ॥ ३ ॥

भु०प्र० न जाणे शिशू अग्निची शक्ति कांहीं ॥
जळो तूळ इच्छा अशी ज्यास नाहीं ॥
तरी घालितां अग्नि कार्पास²-राशी ॥
जळे; ये रिती नामही पाप नाशी ॥ ४ ॥

व०ति० एथें³ ह्मणाल जळती जरि सर्व पापें ॥
मूळें⁴ न कां जळति नाम महा-प्रतापें ॥
नेणोनि नाम ह्मणतां दुरितासि जैसें ॥
जाळी न कीं सकळ पातक-मूळ तैसें ॥ ५ ॥

,, धातूवरी अनळ नेणत बाळ घाली ॥
तो अग्नि धातु-मळ तो अति-शीघ्र जाळी ॥
ताम्रादि भस्महि तया अनळेंचि जेव्हां ॥
कर्ता अभि-ज्ञ बहु जाळिल धातु तेव्हां ॥ ६ ॥

पृथ्वी. न जाणतहि ये मुखा हरि तथापि पापें हरी ॥
स्मरोनि महिमा स्मरे वदनिं तींच नामें जरी ॥
प्रवृत्तिविषयीं⁵ जरी असति त्या जनांचीं मनें ॥
वि-रक्त करितो हरी स्व-गुण-नाम-सं-कीर्तनें⁶ ॥ ७ ॥

व०ति० अत्यंत शुद्धि हरि-कीर्तन भक्ति-भावें ॥
होतां खरें, परि न जाणत ही स्व-भावें ॥
नारायण-स्मरण-कीर्तनमात्र कांहीं ॥
ज्याला घडेल तरि पातक त्यास नाहीं ॥ ८ ॥

मालिनी. कडुवट हरि-नामें वाटती पापियाला ॥
परि दवडुनि पापें गोड होतीं तयाला ॥
मग विषय-सुखाची नाठवे त्यास वार्ता ॥
ह्मणउनि न पुन्हा तो होय अ-न्याय-कर्ता ॥ ९ ॥

१ परमेश्वराचें नांव. २ कापसाचा ढीग. ३ ह्यावर अशी शंका घ्याल कीं. ४ पापाचें मूळ जी वासना ती. ५ संसाराविषयीं. ६ आपले गुण व नाम ह्यांच्या संकीर्तनानें लोकांच्या मनांत प्रपंचाविषयीं वैराग्य उत्पन्न करितो. ७ 'होते' ह्या अध्याहृत क्रियापदाचा कर्ता. ८ सहजगत्या. ९ त्याचें पातक नाहींसें होतें.

शा०वि० आयासाविण ही कथा परिसतां गोडी हरीच्या गुणीं ॥
ज्या चित्तीं उपजे निघे सहज तो त्याच्या पदीं तत्क्षणीं ॥
ऐसे ये रिति अर्पिती सहज ही जे एकदा त्यां मना ॥
ते स्वप्नीं नयनीं न देखति यमा कैच्या तयां यातना ॥ १० ॥

मालिनी. सकळहि अघ-बीजें नाशती अंतरींचीं ॥
अति अघ-हर नामें ह्यास्तव श्री-हरीचीं ॥
हरि विषय मतीचा कीर्तनें होय जेव्हां ॥
कर-तळ-गत त्याला चार[२] ही मोक्ष तेव्हां ॥ ११ ॥

शा०वि० नामोच्चारण मात्र ज्यांस घडलें ते पावले सद्गती ॥
सामर्थ्यें हरिचीं अशीं घडिघडी जे वर्णिती ऐकती ॥
त्यांना जे उपजेल भक्ति हरिची अत्यंत ते शुद्धता ॥
तैशी तीर्थ-तपोव्रतें न करिती हें जाण तूं सु-व्रता[३] ॥ १२ ॥

„ हस्तीतें धुतलें जळीं बसविलें मालिन्यही नाशिलें ॥
तेणें तें पहिलें स्व-कर्म वहिलें तीरींच आरंभिलें ॥
शुंडाग्रें धरिलें धुळीस भरिलें सर्वांग ही आपलें ॥
प्रायश्चित्त दिलें तथापि न भलें ज्याचें मन क्षोभलें ॥ १३ ॥

स्वागता. शर्व-कंठ-विष-गर्व हराया[४] ॥ शक्त नामचि तुझें रघु-राया ॥
सेतु सागर कपी उतराया[५] ॥ नाम-सेतु भव-सिंधु तराया ॥ १४ ॥

व०ति० प्राण-प्रयाण-समयीं[६] यम-दूत जेव्हां ॥
येती घडे किमपिही हरि-दास्य तेव्हां ॥
आ-जन्म-पातक[७] जळे मग त्या पवित्रा ॥
होतील दुर्गति[८] कशा वि-विधा वि-चित्रा ॥ १५ ॥

---

१ हरांला. २ सलोकता, समीपता, सरूपता आणि सायुज्यता असे मुक्तीचे चार प्रकार. ३ उत्तम आचरणाच्या हे परीक्षिति राजा. ४ देवदैत्य समुद्रमंथन करित असतां त्यांतून हालाहल नांवाचें अतिप्रखर विष उत्पन्न होऊन साऱ्या जगतास जाळूं लागलें, तेव्हां देवादिकांच्या प्रार्थनेवरून तें सांबानें भक्षिलें. तें त्याच्या कंठास फार जाळूं लागलें. ती पीडा शांत व्हावी ह्मणून त्यानें मस्तकीं गंगा व चंद्र धारण करणें इत्यादि अनेक उपाय केले, तथापि पीडा शांत होईना. शेवटीं त्यानें रामनामाचा जप चालविला, तेव्हां तें विष शांत झालें. अशी कथा आहे. ५ सागर उतराया कपींना जसा सेतु तसा इ०. ६ प्राण जाण्याच्या वेळीं. ७ उपजल्यापासून मरेपर्यंत केलेलें पाप. ८ नरकयातना.

वेंचे, वनसुधेंतील.

कृष्णानें कुंजवनांत गोपाळांसहवर्तमान जी क्रीडा केली ती सुधेसारिखी गोड आहे आणि ती ह्या प्रकरणांत वर्णिली आहे, ह्मणून ह्यास **वनसुधा** असें नांव दिलें आहे.

व०ति० बोले मुलांप्रति हरी पहिले दिशीं कीं ॥
रात्रींच सिद्ध करणें अशनादि[1] शिंकीं ॥
जाऊं समस्तहि उद्यां वन-भोजनातें ॥
पोटांत भाव वधणें अघ-दुर्जनातें[2] ॥ १ ॥
एके दिनीं मनिं धरूनि असें हरी तो ॥
चाले प्रभात-समयीं खळ जो हरीतो[3] ॥
शृंगी-रवेंचि[4] करि जागृत मित्र-सेना ॥
देणार जागृतिस[5] ज्याविण हो असे ना ॥ २ ॥

द्रु०वि० खडबडोनि समस्तहि धांवले ॥ सहित-वत्स हरीप्रति पावले ॥
सकळ खेळति सोडुनि वासुरां[6] ॥ परम कौतुक जें गगनीं सुरां ॥३॥

भुं०प्र० वनीं खेळती बाळ ते बल्लवांचे ॥ तुरे खोविती मस्तकीं पल्लवांचे ॥
फुलांचे गळां घालिती दिव्य हार ॥ स्व-नाथा-सवें ते करीती विहार ॥४॥
स्व-कौशल्य ज्या गुंज-माळांत नाना ॥ गळां घालिती ते करीती तनाना[7]॥
शिरीं बांधिती मोर-पत्रें[8] वि-चित्रें ॥ शरीरावरी रेखिती दिव्य चित्रें॥५॥

इं०व० पक्ष्यांचिया साउलिच्याच संगें ॥ ते धांवती हास्य-रस-प्र-संगें ॥
हंसाचिया दाखविती गतीतें ॥ जे लाधले हंस-गुरू-गतीतें[9] ॥ ६ ॥

उ०जा० धांवोनि लावी पहिलें करातें ॥ श्रेष्ठत्व दे त्या अजि लेंकरातें ॥
जो तो ह्मणे लाविन मीच पाणी ॥ धरीन आधीं प्रभु चक्र-पाणी ॥ ७ ॥
परोपरी खेळति जी वनांत ॥ अर्पूनि चित्तें जग-जीवनांत ॥
धरूनियां मर्कट-पुच्छ हातीं ॥ तयांसवें वृक्ष उडों पहाती ॥ ८ ॥

---

१ खाण्याचे वगैरे पदार्थ. २ दुष्ट अघासुरातें; (कृष्णास मारण्याकारितां हा पूतनेचा भाऊ कंसानें पाठविला होता. त्यानें कपटानें अजगराचें रूप धरिलें होतें, त्याला कृष्णानें मारिलें). ३ नाशितो. ४ लहान शिंगाच्या शब्दानें. ५ अज्ञाननिद्रेपासून सुटका-ज्ञान. ६ गवळ्यांचे. ७ ताना किंवा गाण्याचे आलाप घेती. ८ मोरांचीं पिसें (संस्कृत व प्राकृत शब्दांचा समास). ९ योगिजनांमध्यें जे श्रेष्ठ त्यांना प्राप्त होणाऱ्या गतीला.

भु० प्र० मुलें वामुनी लोचन-भ्रू-तटातें ॥ उभारूनियां वांकुल्या मर्कटांतें ॥
अहो दाविती शब्द तैसे करीती ॥ असे खेळती बाळ निःशंक-रीती ॥९॥
,, वनीं देखुनी मेघे-नीळास मोर ॥ प्रे-मोदें करी नृत्य-लीला समोर ॥
तयासारिखे नाचती तोकें सारे ॥ खुणावूनि अन्योन्य कीं तो कसारे ॥१०॥
,, जसे दांभिक ध्यान-मुद्रा धरीती ॥ जना दाविती ज्ञानही बोध-रीती ॥
तशी दाविती ते बकाभ्यास-मुद्रा ॥ गडी हांसवीती कृपेच्या समुद्रा ॥११॥
,, वदे कृष्ण गोपाळ-बाळां जनांतें ॥ बसूनी करूं ये स्थळीं भोजनातें ॥
वनीं वत्स सोडा चरायासि,पाणी ॥ तयां पाजुनीयां,ह्मणे चक्रपाणी॥१२॥
,, बरें कृष्णजी बोलसी तूं जसा रे ॥ तसें वर्ततों लक्षितों तूज सारे ॥
असें बोलुनी सोडिती वासुरांतें ॥ नभीं होय आश्चर्य सर्वां सुरांतें ॥१३॥
इं० व० संतोषतो नंद-कुमार साचा ॥ बाळांत तैशा परमा रसाचा ॥
पंक्तीस दे लाभ अजी वनांत ॥ बुद्धी जयांच्या जग-जीवनांत ॥१४॥

मालिनी. निज-मुख कवणाही आड दृष्टी असे ना ॥
रचुनि बसवि ऐसी भोंवतीं बाळ-सेना ॥
हरि-वदन पहाया सर्व-दृष्टी भुकेल्या ॥
ह्मणुन बहुत पंक्ती मंडळाकार केल्या ॥ १५ ॥

भु० प्र० हरी कर्णिकेच्या स्थळीं मध्य-भागीं ॥
मुलें भोंवतीं ऱ्हस्व-दीर्घे विभागीं ॥
लहानापुढें थोर अंभोज-पत्रें ॥
अशीं बैसवीलीं भवार्कातपत्रें ॥ १६ ॥

१ मेघासारिख्या निळ्या कृष्णास. २ अत्यानंदानें. ३ लहान मुलें. ४ ईश्वरचिंतन एकाग्रमनानें करित बसल्यासारिखी निश्चल स्थिति. ५ उपदेश करण्याच्या रीतीवरून. ६ माशांनीं आपणाजवळ निःशंकपणें यावें ह्मणून बगळा जसा (ध्यानस्थ मुनीप्रमाणें) स्तब्ध बसतो, तसें बसणें. ७ कृष्णाला. ८ अत्युत्कट आनंदाचा. ९ अहो. १० जगताला आधारभूत जो कृष्ण त्याचेठायीं. ह्या श्लोकाचा अन्वय—अजी, जयांच्या बुद्धि जगजीवनांत (आहेत) तैशा बाळांत (हि) नंदकुमार साचा संतोषतो, (ह्मणून) वनांत त्यांच्या पंक्तीस परमा रसाचा लाभ दे. ११ ठेंगणीं आणि उंच निराळीं करी. १२ कमळाच्या पांकळ्या. १३ (भव + अर्क + आतप + त्र)—संसार हाच सूर्य त्याच्या संतापापासून रक्षणारा ह्यानें.

भु०प्र० असे कर्णिका अंबुजामाजि जेवीं ॥
मुलां मध्य-भागीं बसे कृष्ण जेवी ॥
मुखीं ग्रास स-प्रेम घालूनि हातीं ॥
दहीं-भात दे, देव लीला पहाती ॥ १७ ॥

शा०वि० वंशी नादे[२]-नटी, तिला कटि-तटीं खोवोनि पोटी-पैटीं ॥
कक्षे वाम-पुटीं स्व-शृंगें, निकटीं, वेताटिही गोमटी ॥
जेवी नीर-तटीं तरू-तळवटीं, श्री-श्याम-देहीं उटी ॥
दाटी व्योम-वटीं सुरां, सुख-लुटी घेती जटी धूर्जटी ॥१८॥

वेंचे, वेणुसुधेंतील.

श्रीकृष्ण वनांत वेणु वाजवित असतां त्याचा अमृतासारखा गोड ध्वनि ऐकून सर्व प्राणी मोहित झाले; ही कथा ह्या प्रकरणांत वर्णिली आहे; ह्मणून ह्यास वेणुसुधा हें नांव दिलें आहे.

स्वागता. अंग वक्र अधरीं धरि पांवा ॥ गोप-वेष हरि तोचि जपावा ॥
वाम-बाहु वरि गालहि डावा ॥ तो ठसा स्व-हृदयांत पडावा ॥१॥

उ० जा० वेणु-ध्वनी तो सुर-गायकांनीं ॥ त्यांच्या विमानांतहि वायकांनीं ॥
आश्चर्य कानीं पडतांचि केलें॥ न तृप्त ज्यांचें मन हें भुकेलें ॥ २ ॥

स्वागता. मोहती व्रेज-पशू मृग-गाई ॥ आमुचें नवल काय अगाई ॥
स्तब्ध होति लिखितें जसिं चित्रें ॥ वेणुच्या ध्वनि-रसेंचि विचित्रें ॥३॥

उ० जा० मातृ-स्तनींचा रस आननांत ॥ तो होय वेणु-ध्वनि काननांत ॥
गळे गिळेना पय वासुरांतें ॥ आश्चर्य वाटे गगनीं सुरांतें ॥ ४ ॥

स्वागता. मल्ल-वेष रचिला अभि-राम ॥ श्री-धर प्रभु सवें बळ-राम ॥
मोर-पत्र-मुकुटीं तरु-पत्रें ॥ नेत्र सुंदर जसीं शत-पत्रें ॥ ५ ॥

---

१ (वेळूची केलेली) मुरली किंवा पांवा. २ नादानें नटनारी ह्मणजे मंजूळ नादाची. ३ कंबरेस. ४ निऱ्या खोवण्याच्या ठिकाणीं. ५ डाव्या काखेमध्यें. ६ आपलें वाजविण्याचें शिंग. ७ यमुनेच्या कांठीं. ८ आकाशाच्या पोटांत. ९ ह्या शब्दाचा अर्थ शंकर असा आहे, परंतु एथें हा शब्द तपस्वी ह्या अर्थानें योजिला आहे असें दिसतें. १० गंधर्वांनीं. ११ गोकळांतील पशु.

उ० जा० सैये अशा म्यां हरि देखिला गे ॥ तो प्रेम-रंगीं मनिं रेखिलो गे ॥
पाचारितो वेणु-रवेंचि गाई ॥ आश्चर्य तेव्हां करितों अगाई ॥ ६ ॥

स्वागता. गो-धेनीं बहु पुढें नव जावें ॥ ठाव एकचि धरूनि थिजावें ॥
वाजवी ह्मणुनि जो निज पांवा ॥ कृष्ण तोचि हृदयांत जपावा ॥७॥

उ० जा० आं-पाद माळा प्रभु-कृष्णजीची ॥ सुधा पिती षट्-पद कृष्ण जीची ॥
प्र-दक्षिणा ते अवघे तिला हो ॥ करूनि गुंजारव घेति लाहो ॥८॥

व० ति० गुंजारवें भ्रमर गुंजति त्यांत देवें ॥
वेणु-ध्वनी मिसळिला मृदु वासुदेवें ॥
आ-पाद कंठ-वन-माळ अशी विराजे ॥
ते सेविती मधु-प होउनि देवें-राजे ॥ ९ ॥

भु० प्र० वनीं राजहंसीं पिकांनीं शुकांनीं॥ध्वनी गोड तो आयकोनी भुं-कानीं॥
त्वरें येउनी सेवियेलें हरीतें ॥ महा-पापही नाम ज्याचें हरीतें ॥१०॥

द्रु० वि० वदन लावुनि ते सकल क्षिती ॥ नयन झांकुनि अन्य न लक्षिती ॥
स्थिर-मनें करुनि स्थिर आसना॥करिति ते खग कृष्ण-उपासना॥११॥

भु०प्र० जगज्जीवन श्री-हरी आणि काळा॥करी तो जगीं जीवनाच्या सुकाळा ॥
असे मेघही, या निमित्तें सखा हो ॥सुहृद्भाव ऐसा नसे आणिकां हो॥१२॥

,, क्षणी उष्ण लागे सख्या केशवातें ॥ ह्मणूनी त्वरें येउनी लेशें-वातें ॥
मुकुंदावरी मेघ तो छत्र झाला॥करी स्वात्म-देहार्पण श्री-अं-जाला॥१३॥

द्रु० वि० हळुहळू घन गर्जतसे नभीं ॥ मुरलिहूनि चढेल ह्मणोन भी ॥
श्रवण-भक्ति-अतिक्रम वर्जतो॥करित कीर्तनही घन गर्जतो ॥१४॥

भु० प्र० यशोदे तुझा पुत्र वंशी-स्वरांनीं॥सुधा ओष्ठिंची वर्षतो या स्वें-रानीं॥
तईं भोंवते मोहती देव-जाती॥जयांचीं मनें उन्मनत्वास जाती॥१५॥

---

१ हे सखि. २ प्रेमरूप रंगांनीं. ३ तजबीर काढिली. ४ गाईंच्या समुदायांनीं. ५ न जावें. ६ थांबून रहावें. ७ पायघोळ. ८ काळे भुंगे. ९ कृष्णाच्या गळ्यांतील माळ. १० देवश्रेष्ठ. ११ कान देऊन. १२ भूमीकडे. १३ जगताच्या स्थितीला कारण. १४ वांचण्याच्या, पाण्याच्या. १५ होय. १६ वाऱ्याच्या झुळकीच्या योगानें. १७ आपलें मन व शरीर ह्यांचें अर्पण. १८ जन्मरहित जो परमेश्वर त्याला. १९ ह्याचा 'आपला ध्वनि' हा अध्याहृत कर्ता. २० आपल्या गर्जनेनें मुरलीचा शब्द लोपविला तर नवविध भक्तींतील श्रवणभक्तीचें उल्लंघन होईल ह्मणून तें टाळण्याकरितां हळू शब्द करितो, हा भाव. २१ टाळतो. २२ पांव्याच्या सुरांनीं. २३ आपल्या वनांत. २४ ज्या स्थितींत मनाचाहि लय होतो अशा (उन्मनी) स्थितीस.

रुक्मिणी—पत्रिका.

रुक्मिणी ही **विदर्भ** देशाचा राजा **भीष्मक** याची कन्या होती. हिच्या बापानें आपला मुलगा **रुक्मी** याच्या आग्रहामुळें तीस **चेदि** देशाचा राजा **शिशुपाल** यास देऊं केलें. परंतु रुक्मिणीची निष्ठा कृष्णाच्या ठिकाणीं असल्यामुळें तिनें त्याजकडे **सुदेव** नांवाच्या ब्राह्मणास गुप्तपणें पाठवून अमुक दिवशीं येऊन मजला घेऊन जावें अशा आशयाचें त्याजबरोबर एक पत्र दिलें तें या आख्यानांत सांगितलें आहे.

व० ति० श्रोत्यांचिया श्रवण-रंध्रिं रिघोनि चित्तीं ॥
तूझे गुण त्रि-विध ताप हरी हरीती ॥
ऐकोनियां भुवन-सुंदर या गुणातें ॥
निर्लज्ज चित्त हरि हें तुजला वरीतें ॥ १ ॥

,, विद्या वय द्रविण रूप इहीं करोनी ॥
हा आत्म-तुल्य पति हेंचि मनीं धरोनी ॥
जे सर्व-लक्षण-विचक्षण सत्कुलीना ॥
ते कां नृ-सिंह नवरी तुजला वरीना ॥ २ ॥

,, जे सर्व-लक्षण-विचक्षण आणि धीरा ॥
तेही तुझे गुण असे जगदेक-वीरा ॥
ऐकोन कोण नवरी न वरील तूतें ॥
निर्लज्ज यास्तव ह्मणी ह्मणशील मातें ॥ ३ ॥

,, देहार्पणा करुनि तूं पति म्यां वरीला ॥
जाया करीं हरि तुं नेउनि शीघ्र माला ॥
सिंहांगनेसि मज नेइल अंबुजाक्षा ॥
जंबूक चैद्य जरि तूं करिशी उपेक्षा ॥ ४ ॥

,, म्यां तूज निश्चित मनें वरिलें अनंता ॥
येऊनियां करिं धरूनि करीं स्व-कांता ॥
सिंहांगनेसि मज जंबुक अंबुजाक्षा ॥
नेईल चैद्य जरि तूं करिशी उपेक्षा ॥ ५ ॥

---

१ सर्व लक्षणांनीं संपन्न. २ शिशुपाल.

व०ति० आराधिला जरि गदाग्रज[1] म्यां अ-गण्यें ॥
पूर्तेष्ट-दत्त-नियमादि[2] बहूत पुण्यें ॥
येऊनियां करिं धरीं मज चक्र-पाणी ॥
चैद्यादि[3] दुष्ट हरि हे न धरूत पाणी ॥ ६ ॥

,, सर्वेश्वरार्पण-विधी करुनी अ-गण्यें ॥
केलीं जरी असति कीं बहु-जन्म-पुण्यें ॥
येऊनियां मज करीं धरिं चक्र-पाणी ॥
हे नातळोत दमघोष[4]-सुतादि कोणी ॥ ७ ॥

,, लग्नाचिया पहिलिया दिवसांत यावें ॥
संगीं समग्र बळ यादव-सैन्य ल्यावें ॥
या चैद्य-मागध-बळांबुधितें[5] मथावें ॥
मातें निशाचर-विधी[6] करुनी हरावें ॥ ८ ॥

,, अंतःपुरांतुनि तुझे न वधूनि बंधू ॥
न्यावें कसें ह्मणसि तूं जरि सौख्य-सिंधू ॥
यांचे कुळीं हरि असे कुल-देवि-यात्रा ॥
तेथूनि तूं मजसि ने शत-पत्र-नेत्रा ॥ ९ ॥

,, शर्वादि सर्व तुझि इच्छिति पाय-धूळी ॥
तूझा प्रसाद नव्हतां मज याच काळीं ॥
जन्मा शतांत मरणें स्मरणें मुकुंदा ॥
अंतीं तुझ्याच धरणें चरणारविंदा ॥ १० ॥

---

१ गद ह्मणून वसुदेवाचा मुलगा होता तो आहे अग्रज (वडील भाऊ) ज्याचा, ú कृष्ण. २ (पूर्त + इष्ट + दत्त + नियम + आदि) पूर्त (लोकोपयोगार्थ धर्मशाळा, विि वगैरे बांधणें), इष्ट (यजन), दत्त (दान), व नियम इत्यादि पुण्यकर्मांनें. ३ चेदिदेशा राजा शिशुपाल वगैरे. ४ दमघोष हें शिशुपालाच्या बापाचें नांव. ५ शिशुपाल व जर संध ह्यांच्या सैन्यरूप समुद्रास. ६ राक्षसविधि. विवाहाचे आठ प्रकार आहेत:—१ ब्राह सालंकृत कन्यादान. २ दैव—यज्ञाच्या शेवटीं ऋत्विजास सालंकृत कन्यादान. ३ आर्ष हीं दोघें (वर व वधू) मिळून धर्माचरण करोत, अशा बुद्धीनें कन्यादान. ४ प्राजापत्य वरापासून गोमिथुन (गाई व बैल) घेऊन कन्यादान. ५ गांधर्व—वर व वधू ह्यांच ऐकमत्यानें होणारा. ६ आसुर—वरापासून पुष्कळ द्रव्य घेऊन कन्यादान. ७ राक्षस—कन्ये कडील लोकांस हाणमार करून त्यांच्या इच्छेविरुद्ध तिचें हरण. ८ पैशाच—कन्येकडी लोक निजले असतां किंवा दारू वगैरे पिऊन मत्त झाले असतां तिचें हरण.

लिनी. हरि-चरण-सरोजीं रुक्मिणीची शिराणी ॥
विशद लिखित-रूपें बोलिली जे पुराणीं ॥
मनु-ज-तनु-ज जैसा भू-तळीं चक्र-पाणी ॥
जगदव हरि भाषा-रूप हे व्यास-वाणी ॥ ११ ॥

वि० असि विदर्भ-मही-पति-पुत्रिका ॥
लिहि हरी-प्रति संस्कृत पात्रिका ॥
लिखित-भाव तिचा बरवा मनें ॥
उकलिला हृदयांतुनि वामनें ॥ १२ ॥

वेंचे, भामाविलासांतील.

एकदा **नारदमुनीनें** श्रीकृष्णास स्वर्गांतील पारिजातक वृक्षाचें फूल णून दिलें तें त्यानें **रुक्मिणीला** देऊन टाकलें असें समजल्यावरून णाची दुसरी बायको **सत्यभामा** ही अतिशय रागावली तिची समजूत णानें केली हें या आख्यानांत वर्णिलें आहे.

ख० लता [1]सत्या अंकीं [2]खग-गमन [3]भक्तामर-तरू ॥
[4]तरू हातीं तो श्री-पति भव-नदी-पार उतरू ॥
धरी लक्ष्मी [5]पक्षी कर-तल-युगीं पाद-युगळा ॥
गळां रत्न ध्यावा द्रुम-गरुड-संयुक्त सगळा ॥ १ ॥

ति० कृष्णासि [6]कृष्ण-पद-भक्ति-विशारदानें ॥
जें स्वर्ग-पुष्प दिधलें मुनि-नारदानें ॥
तें रुक्मिणी-प्रति दिलें त्रि-जगन्निवासें ॥
जें द्वारका करि भरोनि सु-गंधि वासें ॥ २ ॥

प्र० असी गोष्टि दासी-जनीं [7]बायकांनीं ॥
विचारूनियां सांगतां जाय कानीं ॥
तईं सत्यभामा महा-क्रोध दावी ॥
[8]बुझावी हरी तेचि लीळा वदावी ॥ ३ ॥

---

१ सत्यभामा कृष्णाची स्त्री. २ गरुडावर बसून संचार करणारा. ३ भक्तांना कल्पसारखा. ४ पारिजातक. ५ गरुड, हा 'धरी', 'आणि' लक्ष्मी ह्यांचा कर्ता. ६ कृच्या पायांच्या भक्तीविषयीं प्रवीण. ७ लोकांच्या बायकांनीं फूल कोठून आणिलें विचारिल्यावरून रुक्मिणीच्या दासींनीं सांगितलें, तेव्हां ती गोष्ट सत्यभामेच्या कानीं . ८ समजूत करी.

द्रु० वि० गडबडां धरणीवरि लोळते ॥
वदवती न कवीसहि लोळ ते ॥
रडत मूर्छित होय घडी घडी ॥
पवन निश्चळ, नेत्र न ऊघडी ॥ ४ ॥

,, अलक हार गळ्यांतिल तोडिते ॥
कुरळ केश मुखावरि सोडिते ॥
कर-युगें उर मस्तक ताडिते ॥
वसन आणिक कंचुकि फाडिते ॥ ५ ॥

शिख० महा-उष्ण-श्वासें करुनि वदते शुष्क अधरा ॥
धरा-पृष्ठीं जोडा न शठ दुसरा या गिरि-धरा ॥
धराया माझा हा कर कपटि कैंचा जनमला ॥
मला जो निंदूनी कुसुम तिस देऊनि रमला ॥ ६ ॥

,, सख्या हो मेल्याही शवहि न शिवो हें यदु-पती ॥
पती नाना-स्त्रीचा पतित जन ही ज्यास जपती ॥
नका येऊं देऊं सदनिं सवतीच्या प्रियकरा ॥
करातें लावीना मज कपटि ऐसें तुह्मि करा ॥ ७ ॥

मालिनी- रडत रडत मूर्छेमाजि वृत्ती बुडाल्या ॥
परम विकळ; मी तूं या स्मृती ही उडाल्या ॥
उचलुनि सखियांहीं मंचकीं दिव्य सेजे ॥
निजविलि मृत-तुल्या सत्यभामा दिसे जे ॥ ८ ॥

स्वागता. ये अशांत सदनांत हरी तो ॥
जो अनादि भव-शोक हरीतो ॥
किंकरीं नमुनियां चरणांतें ॥
सांगती सकळ आचरणातें ॥ ९ ॥

भु० प्र० ह्मणे शोक कां प्राप्त झाला महा हा ॥
अशी कष्टली कां शुभांगी अहाहा ॥
न बोलेचि कां आमुशीं आज राणी ॥
जिच्या बोलण्याचीच आह्मां शिराणी ॥ १० ॥

---

१ श्वास बंद होई. २ जन्मास आला. ३ अंत:करणव्यापार. ४ आह्मापाशीं.

शिख० जयीं श्री-वेत्सांक प्रभु करि निजांक-स्थित शिरा ॥
शिरा-नाडी-प्राण प्रगटति न लावूनि उशिरा ॥
शिराणी शब्दांची पुरवि तरि डोळे न उघडी ॥
घडी जों मानाची विघडलि असे तोंवरि घडी ॥ ११ ॥

" बजागी ते जागी स्व-मनिं परि डोळे न उघडी ॥
घडी एक क्रोधीं मन बुडवि मानें अवघडीं ॥
घडी पूर्व-प्रेम स्थितिस बसतां तीस वि-घडी ॥
घडी स्त्री-जातीची घडविलि असे ख्याति सु-घडी ॥ १२ ॥

" सख्या दुःखी तूझ्या मजसहित कीं कान उगले ॥
गळे नेत्रीं पाणी न निघति मुखीं शब्द सगळे ॥
किती मी प्रार्थीतों धरुनि शिर अंकाच उपरी ॥
परी क्रोधाची हे अधिकचि दिसे अद्भुत परी ॥ १३ ॥

वदे भामा कोपें अति विकळ चावूनि अधरा ॥
धरा-पृष्ठीं नाहीं ठक तुज असा अंबु-ज-धरा ॥
धरावें या अंकीं शिर अजि तिचें पक्षि-गमना ॥
मना आलें देणें कुसुम जिस तें कंस-दमना ॥ १४ ॥

व० ति० जों नेत्र मोडुनि वदे ढकलूनि मांडी ॥
भ्रू-मंडलीं भ्रमण अंगुलि-भंग मांडी ॥
तों कृष्णजी करुनि हास्य ह्मणे अहाहा ॥
वेडे अनर्थ इतुक्यास्तव कां महा हा ॥ १५ ॥

स्वागता. अर्पितां मुनि-वरें सुमनातें ॥
वाटलें प्रथम हेंचि मनातें ॥
कीं असा तरु पुरींत असावा ॥
त्यांतही स्व-सदनींच वसावा ॥ १६ ॥

---

१ ज्याच्या उरःस्थलावर भृगूच्या लातेची श्रीवत्स नांवाची खूण आहे असा प्रभु (कृष्ण). २ आपल्या मांडीवर ठेवलेलें. ३ मस्तकास. ४ जों मानाची घडी विघडली असे, तोंवरि घडि (घटकाभर) डोळे न उघडी असा अन्वय. ५ दुर्वह. हें क्रोधाचें विशेषण. ६ स्त्रीजातीची सुघडी (चांगली) घडी घडविली (अशी) ख्याति असे—असा अन्वय. ७ हातांत कमल धरणाऱ्या कृष्णा. ८ भिंवया फिरविणें. ९ बोटें मोडणें.

व० ति० तत्रापि जे प्रिय बहू स्व-वधूचि माजी ॥
तो स्थापणें तरु तिच्या सदनाचिमाजी ॥
ते तूं प्रिया तुजचि देइन त्या द्रुमातें ॥
हें वाटलें प्रथम आण तुझीच मातें ॥ १७ ॥

स्वागता. फूल देउनि तिला उतराई ॥ होइं मी, समज हे चतुराई ॥
देतसें तरुचि तो तुजला गे ॥ खेद हा न करणें तुज लागे ॥ १८ ॥

भु० प्र० तुतें वृक्ष देणेंचि यालागिं आधीं ॥
फुलें नाशिला जो तिलो होय आधी ॥
न जाणोनि केले तुवां कष्ट भारी ॥
समाधान ऐसें करी कैटभारी ॥ १९ ॥

वेंचे, रुक्मिणीविलासांतील.

एके समयीं रुक्मिणीस मी कृष्णाची अत्यंत प्रियकर आहें असा गर्व झाला होता तो तिचा गर्व कृष्णानें हरण केला ही कथा या आख्यानांत आहे.

मालिनी. करुनि नमन देवा रुक्मिणी-नायकातें ॥
निज पद हरि दे जो कीर्तिच्या गायकातें ॥
स्मरत पद तयाचें त्याचिया लोक-लीला ॥
कथिन हरिति गातां वर्णितां ज्या कलीला ॥ १ ॥

व० ति० चिच्छक्तिला सतत चिन्मय जेविं योग ॥
श्री-रुक्मिणीस न कधीं हरिसीं वि-योग ॥
मी यास्तव प्रियतमा परमा रमा ते ॥
मानी अहंकृति शिवे असि मार-माते ॥ २ ॥

मालिनी. ह्मणउनि खिजवीतो रुक्मिणीतें हरी तो ॥
परम करुण तीच्या मीपणाला हरीतो ॥
कथिन चरित तें जें वर्णिलें श्री-शुकानें ॥
मनिं धरुनि पहावें सज्जनीं हें सु-कानें ॥ ३ ॥

उ०जा० श्री-रुक्मिणीची बहु गोड वाणी ॥ ग्रंथास तेथें न करीन वाणी ॥
कीं कृष्ण जे शब्द अ-गाध वाचे ॥ वदेल ते वर्णिन मा-धवाचे ॥ ४ ॥

---

१ रुक्मिणीला. २ कैटभ दैत्य मारणारा. ३ मुक्ति. ४ अधर्मप्रवृत्तीला. ५ मायेला. ६ ज्ञानस्वरूप—ब्रह्म (त्याशीं). ७ मदनाची आई रुक्मिणी हिला. ८ कमताई. ९ आणि.

उ०जा० हा प्रेम-सं-वाद सुखी सु-जाणा ॥ करीतसे, नामहि तेंचि जाणा ॥
आतां शुकाचार्य परीक्षितीतें ॥ सांगे कथा धन्य करी क्षितीतें ॥५॥
भु० प्र० पलंगावरी रुक्मिणीच्या सु-सेजे ॥ बसे कृष्ण, ते त्यास सेवीतसे जे॥
उभी सुंदरी ढाळिते चामरातें ॥ मनीं जे शिवे मीपणा-पामरातें ॥६॥
द्रु० वि० कर मुद्या-वलयांसह चाळितां ॥ चवर माधवजीवरि ढाळितां ॥
ध्वनि उठे चरणीं मृदु भूषणीं ॥ हृदय लग्न जिचें यदु-भूषणीं ॥७॥
" चहुंकडूनिहि आनन शोभलें ॥ पदक खालुनि शोभतसे भलें ॥
श्रवणिंचे नग शोभति दोंकडे ॥ वरुनि चांचर केशहि वांकुडे ॥८॥
" गळसरी दुसरी न धरी गळां ॥ प्रति-भवीं न पती हरिवेगळा ॥
अव-तरे अव-तीर्ण जयीं पती ॥ स्व-अनुरूप परस्पर दंपती ॥ ९ ॥
" कसि असीस अहं-मति वाटते ॥ नरक-जन्म-मृतीसहि वाट ते ॥
ह्मणउनी खिजवूनि तितें हरी॥निपुण कृष्ण अहंकृति ते हरी ॥१०॥
शिख० वरावे ते राजे निजसम तुवां राज-तनये ॥
नये आह्मां ऐसा कँचिदपि वरूं वो सु-विर्णये ॥
दिलें बापें भावें त्यजुनि बरवे ते क्षिति-पती ॥
पती केला ज्याचे कुल-पति समुद्रांत लपती ॥ ११ ॥
स्वागता. घालिती नृपति येउनि वाले ॥ यानिमित्त जलधींत निघाले ॥
शत्रु ज्यास नृप दानव, [10]रीती॥ ऐशियास नवऱ्या न वरीती ॥१२॥
द्रु० वि० त्यजियेलें अजिहि स्व-नृपासना ॥ करिल त्याचि हि कोण उपासना॥
प्रगट गोष्टिहि हे जनिं हो असी॥कळत तूं ठकलीस अहा कसीं॥१३॥
व० ति० ऐश्वर्यवंत वय आकृति हीं समान ॥
स्वार्थार्थि[12] होतिल परस्पर त्यांस मान ॥
मैत्री विवाह न घडे अधमोत्तमातें ॥
तूं भोळलीस[13] नृप-नंदिनि काय मातें ॥ १४ ॥

---

१ सुज्ञास. २ ह्या प्रकरणाचें नांव ही 'प्रेमसंवाद' हेंच समजा. ३ अहंपणा ह्या नीचातें. ४ अंगठ्या व बांगड्या ह्यांसह. ५ कृष्णाच्या ठिकाणीं. ६ चंचल. ७ कधींहि. ८ सुशीले. ९ जरासंधाच्या भयानें कृष्णानें समुद्रांत द्वारका नगरी बांधून तींत आपले सर्व आप्त व इष्ट घेऊन तो राहिला, अशी कथा आहे, तीस लक्षून हें लिहिलें आहे. १० अशी चाल आहे. ११ ययातिराजाच्या आज्ञेनें यदुवंशास राज्याधिकार नव्हता, ह्यास उद्देशून हें ह्मटलें आहे. १२ एकमेकांच्या हितास कारण. १३ भोळेपणानें वश झालीस.

व०ति० एथें सु-जाणपण जाण तुझें बुडालें ॥
कीं दीर्घ-दृष्टिपण तें अवघें उडालें ॥
ज्याला न लेश गुण तो पति काय केला ॥
ज्याकारणें जन अ-किंचन तो भुकेला ॥ १५ ॥

मालिनी. अटन करित भिक्षा भक्षणें ज्या समाजीं ॥
गगन वसन, वारा सूत्र ही त्यास भाजीं ॥
अ-गुणपण जयाचें ऐसिया स्वादु लागे ॥
तुज नृपति-सुते तो कायसा दादुला गे ॥ १६ ॥

उ०जा० आतां तरी क्षत्रिय तूं भला गे ॥ वरीं जयाचा तुज लोभ लागे ॥
जेणें तुला साधति लोक दोनी ॥ आह्मीं वृथा काय बहू वदोनी ॥ १७ ॥

व०ति० झाली असें परिसतांचि अ-नाथ-वाणी ॥
ठावी नसे जिस कधीं असि नाथ-वाणी ॥
त्रैलोक्य-नाथ पति हा प्रिय आपणातें ॥
त्यागावया तिस गमे करितो पणातें ॥ १८ ॥

" दाटूनि कण्ठ पडली वदनास मुद्रा ॥
शोकें भरे जल जसें भरितें समुद्रा ॥
घेऊनि चामर चुडा सह मुद्रिकांहीं ॥
भूई पडे उरि नुरे तनुमाजि कांहीं ॥ १९ ॥

भु०प्र० पडे केळ जैसी महा-चंड-वातें ॥ असें देखतां ये कृपा मा-धवातें ॥
उडी शीघ्र टाकी पलंगा-वरूनी ॥ धरी उत्तरीयांबरा सांवरूनी ॥ २० ॥

मालिनी. मजविण न सुखाचा तूज तों हेतु कांहीं ॥
समजत तुझिया या पाहतों कौतुकांहीं ॥
निज-वचन विनोदें बोलिलों तूजला गे ॥
न कळत गति येंची खेद हा तूज लागे ॥ २१ ॥

---

१ ऐश्वर्यादि; पक्षीं सत्त्वरजस्तम हे तीन. २ भिकारी; पक्षीं विरक्त. ३ आकाश हेंच वस्त्र. ४ कमरेला. ५ गुणराहित्य (मूर्खपणा; पक्षीं सत्त्वादि गुणांचा अभाव). ६ दीनासारिखी. ७ बोलवेनासें झालें. ८ वाऱ्यानें. ९ पांघरलेल्या वस्त्राला. १० ह्या वचनाचा रोंख.

मालिनी. नयन-शर धनुष्यें भोवयांच्या प्र-तापें ॥
श्रवणवरिहि येती तांबडे कोप-तापें ॥
अधर थरथरीती रक्त-वर्ण स्व-भावें ॥
असिस तुज पहावें बोललों याचि भावें ॥ २२ ॥

,, जरि निपट दरिद्री जो न लाहेचि कांजी ॥
तरि अमृत मिळाल्या त्यास सोडील कां जी ॥
तसि बहुत उणी मी लभ्य झालास मातें ॥
ह्मणउनि वरिलें म्यां तूज सर्वोत्तमातें ॥ २३ ॥

उ० जा० राज्यादिकें टाकुनि निर्विकारी ॥
त्वदर्थ होतात असे भिकारी ॥
राज्यांत दुःखें, सुख तूजमाजीं ॥
ह्मणून तूं श्लाघ्य तया समाजीं ॥ २४ ॥

भु० प्र० सुधा मानुनीयां पितो एक कांजी ॥
सुधा-पान-कर्ता शिवे त्यास कां जी ॥
तसी टाकुनी मी तुला मंगळाला ॥
नृपाला तयां कां भजों वोंगळांला ॥ २५ ॥

वेंचे, लोपामुद्रासंवादांतील.

रावणाला मारल्यानंतर **लंकेहून राम** सीतेला घेऊन अयोध्येकडे चालला असतां वाटेंत अगस्त्य ऋषीच्या आश्रमांत उतरला. तेथें अगस्त्य ऋषीची बायको लोपामुद्रा व सीता यांजमध्यें झालेला सेतुबंधाविषयींचा संवाद या आख्यानांत वर्णिला आहे.

शालिनी. वंदूनि श्री-राम [4]संसार-साक्षी ॥
ज्याचे अंकीं जानकी सारसाक्षी ॥
लोपामुद्रेशीं तिशीं शब्द-माला ॥
झाल्या अर्पूं त्याचि सर्वोत्तमाला ॥ १ ॥

---

१ कोपतापें तांबडे नयनशर (कटाक्षरूप बाण) भोवयांच्या धनुष्यें प्रतापें श्रवणवरिहि (कर्णपर्यंत) येती असा अन्वय ह्म० जी रागानें लाल झालेले डोळे भिवया चढवून आकर्ण फिरवित आहे अशीस. २ कामक्रोधादिविकाररहित. ३ कल्याणस्वरूपाला. ४ आपण अलिप्त राहून प्राण्यांचीं सदसत्कर्मे पाहणारा. ५ शब्दपरंपरारूप माला.

व॰ ति॰ मारूनि रावण [1]विदेह-सुता-श्रमातें ॥
नासूनि ये [2]कलश-संभव-आश्रमातें ॥
[3]तो सिंधु बिंदु करि हा मनिं गर्व वाहे ॥
त्याची वधू, विदितसे मति राघवा हे ॥ २ ॥

उ॰ जा॰ न तीपुढे सेतु-कथा वदावी ॥ ह्मणोनि सीतेप्रति भाव दावी ॥
बोलोनि ही सांवरिजे स्व-वाचा ॥ हा शब्द तो सूचवि [4]लाघवाचा ॥ ३ ॥

भु॰ प्र॰ विचारी मनीं सर्व-संसार-साक्षी ॥ जरी वारिली जानकी सारसाक्षी ॥
सदा सेतु-लीला-[5]निदिध्यास तीतें ॥ वदेल स्व-वाचे ऋषीचे सतीतें ॥ ४ ॥

व॰ ति॰ सर्वा कथा कथिं अगस्ति-वधूसि सीते ॥
[6]क्षाराब्धि-सेतु-रचना न कथीं सतीतें ॥
कीं चूळ जो जलधिची करि त्या मुनीची ॥
कांता वदेल तव वल्लभ-कीर्ति [7]नीची ॥ ५ ॥

उ॰ जा॰ प्रमाण आज्ञा ह्मणवूनि रामा ॥ वंदूनि जातां मुनि-वर्य-धामा ॥
[8]पुसे तिला क्षेम तया प्रसंगीं ॥ [9]सं-वाद हा राघव-विप्रसंगीं ॥ ६ ॥

स्वागता. राम तो [10]रमे-रत नित्य वि-रक्त ॥ हा नसेल तुजशीं अनु-रक्त ॥
कीं असेल सुख तें वद सीते ॥ सांग गोष्टि हि [11]सुख-प्रदसी ते ॥ ७ ॥

" काय बोलत असे अभि-राम ॥ श्रांत तूज अवलोकुनि राम ॥
सांग आणिकाहि वल्लभ-वार्ता ॥ ज्या कथा करिति सौख्य [12]भवार्ता ॥ ८ ॥

उ॰ जा॰ वि-रक्त बाई रघु-राज साचा ॥ भोक्ता नव्हे [13]राजस-तामसांचा ॥
न या बहू [14]कल्प-तरूपमा ते ॥ दे सोहळे [15]कल्पित-रूप माते ॥ ९ ॥

मालिनी. जसि बहु रवि-तप्ता साउली गोड वाटे ॥
तसि वनि पति-लाडें मानिनें कोड [16]वाटे ॥
[17]घरिंहुनि मज बाई सोहळे काननाचे ॥
[18]से-जल-जल-द-संगें मोर वो कां न नाचे ॥ १० ॥

---

१ जनकाची मुलगी सीता तिच्या दुःखातें. २ अगस्तिऋषीच्या पवित्र स्थानातें. ३ अगस्तिऋषि. ४ खुबीचा. ५ मोठा ध्यास. ६ क्षारसमुद्रावर सेतु बांधणें. ७ तुच्छ. ८ ह्याचा कर्ता लोपामुद्रा. ९ राम व अगस्ति हे एकीकडे असतां लोपामुद्रा व सीता ह्यांचा हा पुढील संवाद झाला. १० आपल्या स्वरूपीं रममाण. ११ सुखप्रद अशी. १२ संसार-दुःखानें पीडलेल्यास. १३ राजस व तामस ह्या विषयांचा. १४ कल्पतरूची उपमा. १५ जे जे मनांत आणावे ते. १६ मार्गांत. १७ घरांतल्यापेक्षां. १८ पाण्यानें भर-लेल्या मेघाच्या संगतीनें.

शिख० पथीं मार्गे मार्गे परम अनु-रागें रघु-पती ॥
उभा राहे पाहे गुणहि मुनि हे हेचि जपती ॥
कृपापांगें अंगें निववि कारि संसार-धिंवसा ॥
धरा माता, भ्राता शशिच सविता होय दिवसा ॥ ११ ॥
मालिनी. रघु-पतिसह शय्या भूमि हे माय वाटे ॥
मृदु सु-पथिहुनी ही मानितें पाय-वाटे ॥
श्वशुर दिन-मणी ही होय एणांक भाऊ ॥
न कळत जन ऐसें क्लेश निः-शेष भाऊ ॥ १२ ॥
भु० प्र० तिथें पावलों अत्रिच्या आश्रमातें ॥
तयाची वधू ते हरी वो श्रमातें ॥
तयीं हार हे गंध लावूनि घाली ॥
स्व-आतिथ्य-कौशल्य दावूं निघाली ॥ १३ ॥
व० ति० ये देखतां बहु कृपा मज दत्त-माते ॥
पूजूनि ये रिति वदे सति उत्तमा ते ॥
वेणी फणी करील वो तुज कोण वाटे ॥
वाईट हें मज ह्मणे मुलि फार वाटे ॥ १४ ॥
स्वागता. म्लानता कधिं न यो सुमनातें ॥
क्लेश केश न करोत मनातें ॥
गंध आर्द्रचि असो अनसूया ॥
दे असा वर न जीस असूया ॥ १५ ॥
मालिनी. कर-तल न दुखों दे फोड वो जेविं वोंणी ॥
वनिं धरि मन माझें ये रिती चाप-पाणी ॥
कनक-मृग ह्मणे, तों पाठिसी राम लागे ॥
दश-मुख हरि ऐशांमाजि मेला मला गे ॥ १६ ॥
भु० प्र० मृग प्राण सोडी तयीं दीनवाणी ॥
अरे लक्ष्मणा धांव ऐशी सु-वाणी ॥

१ कृपाकटाक्षानें. २ हौस. ३ दिवसा सविता भ्राता शशिच होय:—ह्मणजे रामाच्या बरोबर असल्यानें सूर्यही चंद्रासारखा थंड वाटला. ४ सूर्य हा सासरा असून भाऊ जो चंद्र ह्यासारखा वाटला. ५ अशी माझी स्थिति न समजणारे लोक मला सारे क्लेशच होतात असें (खुशाल) मानोत असा अर्थ. ६ दत्तात्रेयाची आई अनसूया तिला. ७ जसें. ८ धनुष्य धारण करणारा राम. ९ सोन्याचा हरिण. १० इतक्यांत.

वदे; तों मला राम-वाणीच वाटे ॥
ह्मणोनी बळें लोविलें त्याच वाटे ॥ १७ ॥

भु० प्र० न जातां, तया बोलिलें दुष्ट वाचा ॥
अरे घात तूं इच्छिसी राघवाचा ॥
तुला प्राप्त होणार कां देवरा मी ॥
धरीसी असा कां ह्मणें भाव रामीं ॥ १८ ॥

,, अशा शब्द-बाणीं सुमित्रात्मजाला ॥
अवो विंधितां तो मृत-प्राय जाला ॥
रडे जाय तो राघवा लोक-पाळा ॥
करूं काय आतां ह्मणे मी कपाळा ॥ १९ ॥

स्वागता. जाय तो रडत दाटत कंठ ॥ प्राप्त होय मजला दश-कंठ ॥
पद्मिनी उपडुनी गज हस्तीं॥ने तसा उचलुनी मज हस्तीं ॥२०॥

मालिनी. असि सकळ अनर्थी मूळ माझीच वाणी ॥
धरुनि मज पळे तैं होय मी दीनवाणी ॥
बहुत मज-निमित्तें राघवें शोक केला ॥
करुण ह्मणुनि, नें स्त्री-काम कामीं भुकेला ॥ २१ ॥

द्रु० वि० मज-निमित्त करी गडि वानरां ॥ सुलभ जो न सुरां अथवा नरां ॥
धरि मदर्थ असा व्यवसाय कीं ॥ दश-मुखा वधि राघव सायकीं॥२२॥

,, कारिं करी कमला कमला-पती ॥ मथुनि सिंधु असाचि मला पती ॥
जलधि-मध्य-पुरींत तिचा धणी॥वधुनि दे मज आत्म-सुखें धणी ॥२३॥

स्वागता. जे जळांत बुडणार तीव्र ते ॥ थोर पर्वत अवो पति-व्रते ॥
सागरीं तरति सेतु-वाट ते ॥ हे अ-तर्क्य करणीच वाटते ॥ २४ ॥

द्रु० वि० परततां जळधीवरि पाहतें ॥ तरति पर्वत, विस्मित राहतें ॥
जळ-तळावरि हो धरणी सये॥कारि, नसे तुळणा करणीस ये॥२५॥

---

१ त्याचें कर्म लक्ष्मणास (अध्याहृत). २ सुमित्रेचा मुलगा लक्ष्मण त्याला. ३ स्त्री-काम ह्म० स्त्रीलंपट, किंवा विषयासक्त असल्यामुळें त्यानें शोक केला असें नाहीं, तर त्याचें अंत:करण अत्यंत दयार्द्र होतें ह्मणून मज अबलेवर भयंकर प्रसंग गुदरलेला पाहून त्यानें शोक केला. ४ मारिता झाला. ५ समुद्रामध्यें असणाऱ्या पुरींत (लंकेंत). ६ रावण. ७ ह्या.

भु० प्र० समुद्रावरी सैन्य ये पाय-वाटे ॥ मनीं हें सदा जीस आश्चर्य वाटे ॥
कशी सेतुची गोष्ट तीच्या सु-वाचे ॥ न ये, वीसरे बोल ते राघवाचे॥२६॥
,, शरीरीं भरे वर्णितां राम-वारें ॥ उठाणें मनाचीं तयीं दुर्निवारें ॥
पतीचीं यशें जे निरोपीत जाते ॥ वदे गोष्टि हेही विदेहात्मजा ते ॥२७॥
,, विदेहात्मजा पावली वि-स्मृतीतें ॥ ह्मणे बांधिला सिंधु जों त्या सतीतें ॥
जसें हास्य ये, स्वामिच्या भारतीतें॥स्मरे, तों स्फुरे हा चमत्कार तीतें॥२८॥

व० ति० क्षाराब्धि-सेतु ह्मणि सांगसि तीस सीते ॥
जीचा पती जळ-धि चूळ करी तसी ते ॥
शब्दांत या रघु-पतीच खुणेस दावी ॥
कीं क्षार मूत्र अशि गोष्ट पुन्हा वदावी ॥ २९ ॥

शिख० ह्मणे लोपामुद्रा चुळभरि समुद्रा करि पती ॥
तया या आयासेंकरुनि उतरे कां रघु-पती ॥
द्विजाच्या हो मूत्रा शिवति अ-पवित्रा न कपि ते ॥
ह्मणे सीता नाहीं-तरि स-गिरि-सप्ताब्धिहि पिते ॥ ३० ॥

वेंचे, वामनचरित्रांतील.

बळीनें इंद्रपद हरण केल्यानंतर तें पुन्हा इंद्रास द्यावें ह्मणून, विष्णूनें वामनाचा अवतार घेऊन बळी यज्ञ करित होता तेथें येऊन त्यापाशीं आपल्या पावलानें तीन पावलें जमीन मागितली. बळीनें घे ह्मटल्यावर वामनानें विश्वव्यापक रूप धरून दोन पावलांत भूलोक व स्वर्गलोक व्यापिले, आणि पूर्वीच्या वचनाप्रमाणें तो बळीपाशीं आणखी पाऊल-भर जमीन मागूं लागला, तेव्हां बळीनें आपलें बोलणें सत्य करण्यासाठीं आपल्या मस्तकावर तिसरें पाऊल ठेवावयास सांगितलें. मग वामनानें त्याच्या मस्तकावर पाय देऊन त्यास पाताळीं घातलें; अशी कथा ह्या आख्यानांत आहे.

---

१ आलें (लोपामुद्रेला). २ पर्वतांसहवर्तमान सात समुद्र.

शा०वि० इंद्राचें पद दैत्य-राज बळि तो [1]विप्र-प्रसादें हरी ॥
तेव्हां कश्यप-मंदिरीं अदितिच्या दिव्य-व्रतें श्री-हरी ॥
झाला वामन, मुंजि तेचि समयीं होतांच भिक्षा-छळें ॥
सर्व-स्व [2]त्रि-पदें हरी, स्मर मना त्याचीं पदें कोमळें ॥ १ ॥

भु०प्र० बळी याग तो नर्मदेच्या तटाकीं ॥ करी, आहुती शुक्र अग्नींत टाकी ॥
अकस्मात तों देखिलें वामनाला ॥ सुखाचा गमे पूर्ण ठेवा मनाला ॥ २ ॥

द्रु०वि० करिं कमंडलु दंड मृगाजिन ॥ त्रि-जग-माप करी बटु वामन ॥
सकल-वेद-विशारद चांगला ॥ कटि-तटीं अति सुंदर मेखला ॥ ३ ॥

शा०वि० तूं गा कोण? [3]अ-पूर्व; कोठ वससी? [4]हें विश्वं जी तत्त्वता; ॥
पाळी कोण तुतें? [5]अ-नाथ अजि मी त्राता न माता पिता; ॥
द्यावें काय तुतें? त्रि-पाद धरणी माझ्या पदें; फार वे; ॥
नेघें, वामन बोलिला बळिस कीं तृप्ति [6]त्रि-लोकीं रिघे ॥ ४ ॥

व०ति० पूजी बळी मग ह्मणे बटु वामनातें ॥
कीं माग जें तव अभीष्ट गमे मनातें ॥
देणार गा [7]ईतर मी मज काम नाहीं ॥
तूं माग जे पुरवितों तव कामना ही ॥ ५ ॥

भु०प्र० ह्मणे धन्य राया [8]स्व-वंशानुसारें ॥ प्रभू बोलसी तूं तुझा बोल [9]सारे ॥
रणीं आणि दानीं तुझीया कुळीं रे ॥ न दे पाठि कोणीच राया बळी रे ॥ ६ ॥

ई०व० राया मला एक असे अपेक्षा ॥ त्याविगळी सर्व जनीं उपेक्षा ॥
मोजूनि माझ्या त्रि-पदेंचि मातें ॥ दे भूमि [10]विप्र-प्रवरोत्तमातें ॥ ७ ॥

---

१ दैत्यांचे कुलगुरु जे भृगु त्यांच्या प्रसादानें.—इंद्राचा पराभव करण्याकरितां भृगूंनीं बळीच्या हातून विश्वजित् नांवाचा यज्ञ करविला; तेव्हां अग्नींतून दिव्यरथ व धनुष्यबाण वगैरे युद्धोपयोगी सामग्री उत्पन्न झाली. ती मिळाल्यावर बळीनें अजिंक्य रथांत बसून इंद्रावर स्वारी केली, आणि त्याचा पराजय करून इंद्रपद घेतलें; अशी कथा आहे. (भाग० स्कं० ८ अ० १५.). २ तीन पावलांनीं. ३ अपूर्व = (अनादि, पक्षीं; विलक्षण) नौखा. ४ विश्वव्यापक, पक्षीं; जगांत कोठें तरी राहणारा. ५ ज्याहून कोणी समर्थ नाहीं, पक्षीं; ज्याचें रक्षण करणारा कोणी नाहीं. ६ तीन पावलांनीं तिन्ही लोक व्यापले ह्मणजे अधिक कांहींच उरणार नाहीं, असा आशय. ७ हें कामाचें विशेषण. ८ आपल्या कुळाला शोभेल अशा रीतीनें. ९ साजे. १० ब्राह्मणांमध्यें अतिश्रेष्ठ जो मी त्या मला.

द्रु॰वि॰ बळि ह्मणे अति सादर वामना ॥ बहुत वाटसि गा बरवा मना ॥
मज अशा भुवन-त्रय-पाळका ॥ बहु न मागसि कां द्विज-बाळका॥८॥
रथोद्धता शब्द मी धरिन मस्तकावरी ॥ ब्राह्मणा अधिक भूमिका वरीं ॥
वाटसी बहुत नेटका मना ॥ जे असेल वद नीट कामना ॥ ९ ॥
द्रु॰वि॰ द्विज-सुता तुझिया वचनामृतें ॥ मज गमे उठतील शवें मृतें ॥
निपुण दीससि निर्मळ आरसा ॥ परि न मागसि अर्थचि फारसा ॥१०॥
,, हरि ह्मणे मजला इतुकें पुरे ॥ त्रि-भुवनात्मक होउनियां उरे ॥
त्रि-पदमात्रचि कार्य असें बरें ॥ अधिक इच्छिति लोक न ते बरे ॥ ११॥
रथो॰ शब्द-भाव बळिलाहि नाकळे ॥ शुक्र सन्निध तयासि तो कळे ॥
तो वदे भुज सभे उभारुनी ॥ त्या बळीप्रतिच हाक मारुनी ॥ १२ ॥
द्रु॰वि॰ अदितिच्या उदरीं हरि जन्मला ॥ ह्मणुनि ये समयीं कळलें मला ॥
वि-भव राज्य समस्त हरील रे ॥ यशहि होइल विस्तृत अस्त रे ॥ १३ ॥
,, ह्मणुनि सांगतसें तुज मी अगा ॥ बस तुं मौनपणें अथवा उगा ॥
ह्मणसि देइन यावरि ही जरी ॥ रिघसि दाटुनि पातक-पंजरीं ॥ १४ ॥
उ॰जा॰ संकल्प जो तूं करिशील बापा ॥ न देववे जाशिल सद्य पापा ॥
पद-द्वयीं विश्व पुरेचि जेव्हां ॥ जावें तुवां कीं नरकासि तेव्हां ॥ १५ ॥
,, करूनि संकल्प न दे द्विजा तो ॥ प्राणी स्व-पापें नरकासि जातो ॥
आधींच नेदीं ह्मणतां भला हो ॥ घेसी ह्मणी वैखरिमात्र लाहो॥ १६ ॥
द्रु॰वि॰ जरि विचारुनि गोंविसि वैखरी ॥ तरिच होईल जाण अगा खरी ॥
ह्मणुनि शुक्र अजी बहु बोलतो ॥ परि तयीं वदला बळि बोलें तो ॥१७॥
भु॰प्र॰ विचारूनि आचार्य-वाचा निदानीं ॥ बळी तो धरी बुद्धि सर्व-स्व-दानीं॥
ह्मणे बोलतां जी जरी सत्य वाणी ॥ द्विजा केविं वाचा वदों दैन्यवाणी ॥१८॥

१ ज्यास्त भूमि माग. २ तीन पावलें जागा दिली असतां ती त्रैलोक्याहूनहि ज्यास्त होईल असा उत्तानार्थ व तीन पावलें मापण्याला त्रैलोक्यहि पुरणार नाहीं असा गर्भितार्थ. ३ नाहींसें. ४ हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाचे आहेत—अशीं वामनाच्या कवितेंत पुष्कळ दुसरीं उदाहरणें आहेत. ५ 'पापा जाशील' ह्म॰ तुला पाप लागेल. ६ नाहीं तर मी देतों असें ह्मणण्याचा मात्र लाभ घेशील, वस्तुत: तुझ्यानें ह्मटल्याप्रमाणें करवणार नाहीं, हा भाव. ७ भाषण,—हें 'वदला' ह्याचें कर्म. ८ विचार करून. ९ दैत्यगुरु शुक्र त्याची वाणी.

मालिनी. [1]निगम-विधि-[?]धानें मांडुनी हे पसारे ॥
यजुनि विविध यागीं वंदिती ज्यासि सारे ॥
वर-द हरिच तो हा विप्र कोण्हीच हो जी ॥
किति तरि मज मागो भूमि देतों अहो जी ॥ १९ ॥

इं०व० सर्व-स्व-दानीं बळि सिद्ध झाला ॥ पूज्यासनीं बैसवि त्या द्विजाला ॥
प्रक्षाळि त्या श्री-पद-पंकजातें ॥ ध्याती [4]रमा-अब्ज-भवादि जातें ॥२०॥

व०ति० आली समीप यजमानिन पट्टराणी ॥
पाहे हरीस जिचि हो न पुरे शिराणी ॥
ओती करें कनक-पात्र धरूनि वारी ॥
सर्व-स्व दे पति तयास न जे निवारी ॥ २१ ॥

उ०जा० करूनि संकल्प करांत पाणी ॥ वाळू ह्मणे पूजुनि चक्र-पाणी ॥
निघे न झारींतुनि नीर-बिंदू ॥ म्लानत्व पावे बळिचा मुखेंदू ॥ २२ ॥

,, कीं शुक्र झारींत रिघोनि गोळा ॥ करूनि अंगें अ[?]नि होय बोळा ॥
फोडी हरी घालुनि दर्भ डोळा ॥ दिसे जना विप्र-कुमार भोळा ॥ २३ ॥

,, ऐशा रिती पूजुनि [5]दानवारी ॥ घाली करीं तें मग [6]दान-वारी ॥
ह्मणे स्व-पादीं अजि भूमि मोजीं ॥ जे अर्पिली; त्याचि पदा नमो जी ॥ २४ ॥

व०ति० संकल्प-युक्त पडतां स्व-करांत पाणी ॥
वाढे त्वरेंकरुनि वामन चक्र-पाणी ॥
पाताळिं पाद-तळ, मस्तक सत्य-लोकीं ॥
कर्णीं दिशा, दिन-मणी नयनावलोकीं ॥ २५ ॥

उ०जा० एका पदें भूमि भरोनि थोडी ॥ दुज्या पदें अंड-कटाह फोडी ॥
दे तीसरा पाद ह्मणे बळीला ॥ ह्मणोनि पाशीं दृढ आकळीला ॥ २६ ॥

,, याकारणें प्रार्थुनियां हरीची ॥ करी स्तुती प्रेम-रसें [?]विरिंची ॥
प्रल्हाद आजा बळि भू-पतीचा ॥ आला महा-भक्त रमा-[?]

,, ह्मणे तुवां हे दिधली त्रि-लोकी ॥ नेली तुवां पूर्ण-[?]
केला तुवां दंड कृतार्थ झाला ॥ प्रल्हाद इत्या[?]

---

१ वेदोक्त कर्ममार्गाप्रमाणें. २ खटपटी
४ लक्ष्मी, ब्रह्मा आदिकरून. ५ दानव+अ[?]
७ नमस्कार असो. ८ कटाह ह्म० क[?]

उ०जा० पत्नी बळीची जगदीश्वरातें ॥ वंदोनि बोले कमळा-वरातें ॥
म्हणे धणी तूंचि चराचरांचा ॥ वृथाऽभिमान प्रभुजी नरांचा ॥ २९ ॥
,, सर्वांचिया आइकतां स्तुतीतें ॥ बोलावुनी त्याच महा-मतीतें ॥
म्हणे बळी दे तिसऱ्या पदातें ॥ कीं भोगिं पापें बहु आपदांतें ॥ ३० ॥
,, करूनि संकल्प न देसि जेव्हां ॥ जाशील राया नरकासि तेव्हां ॥
म्हणे बळी देइन देव-राया ॥ आहें स्व-सं-कल्प खरा कराया ॥ ३१ ॥
,, तसा न भीं मी नरकासि देवा ॥ या पाश-बंधासहि वासुदेवा ॥
न भीं सुरांच्या जय-वाद्य-नादा ॥ भीतों जसा मी अप-कीर्ति-वादा ॥ ३२ ॥
,, करूनि सं-कल्पहि तूज देना ॥ कोण्ही मला धन्य जगीं वदेना ॥
माझ्या शिरीं ठेव निजा पदातें ॥ जें छेदितें सर्वहि आपदांतें ॥ ३३ ॥
द्रु०वि० पद-युगें भुवन-त्रय भोजिलें ॥ पद तिजें बळिचे शिरिं योजिलें ॥
पद-नखें विधि-अंड विदारिलें ॥ पद-तळेंचि जगत्रय तारिलें ॥ ३४ ॥
उ० जा० करी बळी स्वात्म-निवेदनातें ॥ संतोष झाला मधु-सूदनातें ॥
दैत्येंद्र तत्काळचि मुक्त केला ॥ प्रेमामृताचा हरि हा भुकेला ॥ ३५ ॥

वेंचे, भरतभावांतील.

राम वनांत जातांच त्याच्या वियोगानें दशरथ मरण पावला. तेव्हां **भरत** आपल्या मामाच्या गांवीं होता, तेथून त्यास वसिष्ठऋषीनें आणविलें. तेव्हां राम वनवासास जाण्याला व दशरथ मरण्याला आपली आई कैकेयी हीच कारण झाली, असें भरतास समजतांच त्यास परम खेद झाला. बापाची क्रिया संपल्यावर तो रामाला वनांतून परत आणावें म्हणून त्याजकडे गेला; परंतु मीं वनांत जावें व तूं राज्य चालवावें अशी पित्याची आज्ञा आहे, ती आपण दोघांनींहि उल्लंघूं नये, ... सांगून त्यास राज्याधिकार चालविण्यास परत पाठविलें. ... पादुका घेऊन अयोध्येजवळ नंदिग्रामीं आला, हें

...ची अशा बळीतें. २ देतों असें म्हणून दिलें नाहीं त्या ...मुळें देवांनीं केलेल्या जयसूचक वाद्यनादास. ...ल्या चित्ताचें अर्पण. ७ मधुनामक दैत्याला

ह्या आख्यानांत सांगितलें आहे. ह्यांत भरताची रामचंद्राविषयीं अलौकिक भक्ति वर्णिली आहे, म्हणून ह्यास **भरतभाव** ही संज्ञा कवीनें योजिली आहे.

द्रु॰वि॰ करुनि वंदन जानकि-नायका ॥ भरत-भाव निरोपिन आयका ॥
जननि टाकुनि राम-पदीं निघे ॥ सु-कृति तो; मति हे समजोनि घे ॥ १ ॥

मालिनी. भरत जवळि नाहीं मातुल-ग्राम-वासी ॥
भरत-जननि धाडी कानना राघवासी ॥
दशरथ मृत झाला राम जातां वि-योगें ॥
तृण बहुत दिसांचें अग्निच्या जेविं योगें ॥ २ ॥

,, मग भरत वसिष्ठें आणिला जों अयोध्ये ॥
नगरि गत-धवा तों आणि निर्वीर्य योद्धे ॥
जन मृत-सम देखे हेतु कांहीं कळेना ॥
जननि-कृत कु-चेष्टा बुद्धितें आकळेना ॥ ३ ॥

उ॰ जा॰ वृत्तांत सांगे भरतासि माय ॥ स्वानंद जीचा त्रि-जगीं न माय ॥
भेदूनि वक्षःस्थळ शब्द तीचा ॥ करी महा-क्षोभ महा-मतीचा ॥ ४ ॥

,, जाळील तीतें निज-दृष्टि-पातें ॥ पाहे असा हालविनाच पातें ॥
ह्मणे अवो पापिणि पाप-रूपे ॥ जळो तुझें तोंड जड-स्वरूपे ॥ ५ ॥

,, जाळीन हें तोंडचि जाण आधीं ॥ मुखें जया देशि अनंत आधी ॥
न माय तूं वैरिण होसि साची ॥ माझे मनीं भाव खरा असाची ॥ ६ ॥

,, केला तुवां देखत भर्तृ-घात ॥ क्षणें ति-वाटा रचिल्या तिघांत ॥
शत्रुघ्न मी, लक्ष्मण राम, जोडे ॥ राजा तिजा, तींस अनर्थ जोडे ॥ ७ ॥

---

१ 'जननि टाकुनि (जो) रामपदीं निघे तो सुकृति; हे मति समजोनि घे'– अत्यंत प्रिय जी आई तिलाहि सोडून देऊन जो ईश्वरास शरण जाऊन त्याची सेवा करितो तोच धन्य होय, असा उपदेश घे, असें वाचकांस कवि ह्मणतो. २ मामाच्या गांवीं राहिलेला. ३ थोर अंतःकरणाचा जो भरत त्याचा. ४ हीं दोन विशेषणें देण्याचें तात्पर्य हें कीं, तुला नुसतें पापिणी ह्मणजे पाप करणारी असें ह्मणणें शोभत नाहीं, तर तूं पापरूप ह्मणजे साक्षात् पापाची मूर्तिच आहेस. ५ जड ह्मणजे पाषाणादि त्याप्रमाणें आहे स्वरूप जिचें ह्मणजे जिला अंतःकरणच नाहीं असा भावार्थ. ६ पाहतां पाहतां. ७ शत्रुघ्न (व) मी (आणि) लक्ष्मण (व) राम (हे दोन) जोडे, (आणि) तिजा राजा, (ह्या तीन वाटा) तिवाटा तिघांत रचिल्या, आणि तींस (तिघांस) अनर्थ जोडे असा अन्वय.

भु० प्र० वना धाडिलें जेधवां राम-राया ॥ तुवां हेतु केला स्व-भर्ता मराया ॥
अहा, राम-सीता अशा दंपतींतें ॥ वना धाडिलें, मारिलें कां पतीतें ॥ ८ ॥

मालिनी. न कळत पतिताचें खादलें अन्न वोकी ॥
तरि पतित नव्हे तो पाप-रूपे अवो कीं ॥
ह्मणुन उदरिं तूझ्या देह हा जन्मला गे ॥
त्यजिन तरि मला हें पाप तूझें न लागे ॥ ९ ॥

व० ति० हे[1] अग्नि-तापित-वृतांत तनू जळेना ॥
प्रत्यक्ष तो कधिंहि पावक आतळेना ॥
रामापराधिनि[2]-सुतास शिवेल कां जी ॥
घे ब्राह्मणोत्तम न अंत्यज-पात्र-कांजी[3] ॥ १० ॥

,, मारील सद्य मज खाइन त्या विखातें ॥
कीं पापियास निज-पातक जेविं खातें ॥
तूं पापिणी त्वरित जाशिल रौरवासी[4] ॥
होसी सदा निरय[5]-दारुण-लोक-वासी ॥ ११ ॥

घनाक्षरी.

अवो कैकेयी हें काय ॥ केलें तुवां हाय हाय ॥
न ह्मणवे तुज माय ॥ जन्मोजन्मीं वैरिणी ॥ १ ॥
सर्व[6]-जगदभिराम ॥ वना धाडिला तो राम ॥
केलें वि-ख्यात कु-नाम ॥ कीं हे पति-मारिणी ॥ २ ॥
तुझ्या वधें न अ-धर्म ॥ तुज मारावें हा धर्म ॥
परि निंदील हें कर्म ॥ राम पाप-कारिणी ॥ ३ ॥
नाहीं तरी प्राण आज्य ॥ तुझे घालूनियां प्राज्य ॥
जाळूनियां साम[7]-राज्य ॥ दाखवितों करणी ॥ ४ ॥ १२ ॥

मालिनी. धिक्कारूनी गोष्टि मातेसि सांगे ॥ कौसल्येच्या ये गृहा सानु-रागें[8] ॥
त्यातें देखे जेधवां राम-माय ॥ श्री-रामाचा शोक लोकीं न माय ॥ १३ ॥

---

१ हे तनु ह्म० हें माझें शरीर. २ एथें संस्कृत नियमाप्रमाणें 'नी' दीर्घ असावी. ३ अतिशूद्राच्या भांड्यांतील पेज. ४ एक प्रकारच्या नरकाला. ५ नरक. ६ संपूर्ण जगतांमध्यें सुंदर. ७ साम्राज्य (सार्वभौमराज्य). ८ आवडीनें.

रथो० मोकळा करुनि कंठ तेधवां ॥ आठवूनि मनिं जानकी-धवा ॥
ते रडे भरतही तसा रडे ॥ जोंवरी नयन होति कोरडे ॥ १४ ॥
भु०प्र० ह्मणे वासरा घात झाला असा रे ॥ तुझ्या माउलीचेच हे खेळ सारे ॥
वृथा धाडिला राम माझा वनासी ॥ न देखों शंके त्या जगज्जीवनासी ॥ १५॥
,, अरे राववें व्यापिले लोक सारे ॥ तरी नावरे शोक माझा कसा रे ॥
तृषाक्रांत डोळे वन-श्याम रामा ॥ पहायास रे सर्व-लोकाभिरामा ॥ १६ ॥
स्वागता. जानकी जनक-राज-कुमारी ॥ पाय कोमळ जिचे, सु-कुमारी ॥
चालली जेंवि वना अनवाणी ॥ बोलली कटकटा जन-वाणी ॥ १७ ॥
,, सून सूनुहि वनाप्रति जाती ॥ आणि जो जित असेल कु-जाती ॥
मानवी तनु पशूंत गणावी ॥ ते शिळा परि स-जीव ह्मणावी ॥ १८ ॥
द्रु०वि० भरत शोक अनेक तिचे असे ॥ परिसतां मग बोलत तो असे ॥
जननि गोष्टि समस्तहि हे खरी ॥ परिस येविषयीं मम वैखरी ॥ १९ ॥
उ०जा० मी ब्रह्म-हत्या-शत-पाप लाहें ॥ ठावें असे लेश जरी मला हें ॥
खड्गें वसिष्ठासि अरुंधतीतें ॥ वधीं जरी ठाउक हें मतीतें ॥ २० ॥
,, ह्मणे राम-माता अरे वासरा मी ॥ तुझा जाणतें प्रेम-उल्हास रामीं ॥
तुला राम-सेवेविणें काम नाहीं॥न राज्यादिकांची जया कामनाही॥२१॥
स्वागता. तों वसिष्ठ वदला भरतातें ॥ राम-पाद-निज-लाभ-रतातें ॥
पाळि यावरि समस्त धरा हे ॥ राज-नीति-कारि, सावध राहें ॥ २२ ॥
व० ति० रायें तुतेंचि दिधलें स्व-नृपासना रे ॥
सं-पूर्ण तूं जननिची करि वासना रे ॥
शब्दार्थ हे न कळती गुरु-लाववाचे ॥
साचे ह्मणूनि पद आठवि राघवाचे ॥ २३ ॥

घनाक्षरी.

ह्मणे भरत हा राम ॥ त्राहे त्राहे मेघ-श्याम ॥
वसिष्ठ हा गुरु नाम ॥ तोही मज कोपला ॥ १ ॥

---

१ ह्याचा 'ती' हा अध्याहृत कर्ता. २ जेव्हां. ३ प्रेमभर. ४ रामाच्या चरणाची आपणाला प्राप्ति करून घेण्याविषयीं उत्सुक. ५ भरताची फक्त परीक्षा पाहण्यासाठीं राज्य कर वगैरे जे वसिष्ट फार खुबीचे शब्द बोलला त्यांचा उत्तानार्थच खरा मानून गुरुहि असें बोलतो, असें पाहून भरतास फार दुःख झालें व त्यानें रामाचें स्मरण केलें. ६ त्राहि -तार. ७ उघड किंवा निंदा ह्या अर्थी हें अव्यय आहे.

अंतरले तुझे पाय ॥ तया राज्याचे उपाय ॥
सांगे मज हाय हाय ॥ नव्हे गुरु आपला ॥ २ ॥
अग्नि-तुल्य वाटे राज्य ॥ मज जाळिल साम-राज्य ॥
वरी ऋषी घाली आज्य ॥ त्याणें जीव तापला ॥ ३ ॥
दावीं स-त्वर चरण ॥ किंवा स्वामी दे मरण ॥
तुझ्या नामाचें स्मरण ॥ त्याचा भव संपला ॥ ४ ॥ २४ ॥

उ०जा० स्मरोनि ऐसें रघु-नंदनातें ॥ त्या राघवाच्या पद-वंदनातें ॥
जावें असा भाव धरूनि सात्र ॥ बोले वसिष्ठाप्रतिही तसाच ॥ २५ ॥

व० ति० राजाधिराज रघु-राजचि एक जाणा ॥
पाहों चला सकळ जाउनि त्या सु-जाणा ॥
आह्मी समस्त जन किंकर राघवाचे ॥
जे राम-नाम जपतों अजि नित्य वाचे ॥ २६ ॥

भु०प्र० विना राक्षसी-कैकयी काननातें ॥ चला सर्व पाहूं मृगांकाननातें ॥
प्र-यत्नेंचि घेऊनि येऊं गृहातें ॥ न येतां समर्पू शरीरें स्व-हातें ॥ २७ ॥

इंद्रवज्रा. येणार ते या अथवा नका ही ॥ राहेन मी हें न घडेचि कांहीं ॥
बोलोनियां स्पष्टचि चालिला हो ॥ शोकांत ही घे प्रभु-नाम-लाहो ॥ २८ ॥

उ०जा० हा राम हा राम असेंचि वाचे ॥ चित्तांत पाय प्रभु राघवाचे ॥
त्यजी कुलाचार्यहि राम-वाटे ॥ कीं तो गुरू त्यास गुरू न वाटे ॥ २९ ॥

इंद्रवज्रा. येणार ते या अथवा नका ही ॥ शब्दांत या अर्थ स-खोल कांहीं ॥
कीं जो गुरू अंतर राम-पायीं ॥ पाडी, त्यजावा गुरु तो उपायीं ॥ ३० ॥

उ०जा० श्री-रामही टाकुनि राज्य मातें ॥ जो घे ह्मणे त्या ऋषि-सत्तमातें ॥
गुरुत्व कैचें, तरि मी उपेक्षा ॥ करीन, याची न मला अपेक्षा ॥ ३१ ॥

इं० व० याकारणें या अथवा नका ही ॥ राहेन मी हें न घडेचि कांहीं ॥
ऐशी उपेक्षा वदनीं वदे तो ॥ श्लोकांत हा व्यासहि भाव देतो ॥ ३२ ॥

उ०जा० नाहीं तरी या अथवा नका ही ॥ गुरूस बोलेल घडेल कांहीं ? ॥

---

१ मृगाचें—हरिणाचें चिन्ह ज्याला आहे तो मृगांक ह्मणजे चंद्र त्यासारखें आहे मुख ज्याचें त्याला. २ प्राणत्याग करूं हा भाव. ३ ह्मणे व स्मरे अशीं अध्याहृत क्रियापदें घ्यावीं. ४ रामाकडे जाण्याकरितां. ५ रामाकडे जाऊं नको व राज्य कर असें ह्मणणारा गुरुच नव्हे असा भरताचा भाव; असें नसतें तर 'या अथवा नका' असें तो गुरूस बोलेल असें घडेल काय?

रामानिमित्तें गुरुही त्यजावा ॥ वाक्यांत भावार्थ असा भजावा ॥३३॥
इं०व० रामानिमित्तें जननीस टाकी ॥ पाणी न पी राज्य-नदी-तटाकीं ॥
लंघूनिया ही गुरु-संगतीतें ॥ पावे अहो दे गुरु ज्या गतीनें ॥ ३४ ॥
द्रु०वि० गुरुविणें न घडे परमा गती ॥ गति शुकादि गुरूसचि मागती ॥
परि गुरू करि अंतर राघवीं ॥ न गुरु तो ठक दांभिक लाघवी ॥३५॥
उ०जा० तो बाप जो राघव-भक्ति दावी ॥ तसीच जे मायहि ते वदावी ॥
जो राम दावी गुरु तोचि साच ॥ श्रुत्यर्थ-इत्यर्थ असे असाच ॥ ३६ ॥
,, वसिष्ठ घे राज्य ह्मणेचि साच ॥ परंतु भावार्थ नव्हे तसाच ॥
त्याच्या परीक्षार्थचि बोलिला हो॥त्याहूनि आधीं मुनि चालिलाहो॥३७॥
,, आज्ञा गुरूची अवघे करीती ॥ सच्छिष्य ते लोक-अ-लोक-रीती ॥
परंतु त्याच्या वचनें तयातें ॥ न टाकिती सत्पद-दातयातें ॥ ३८ ॥
स्वागता राम न त्यजि तईच गुरूतें ॥ न त्यजि स्व-सुख-कल्प-तरूतें ॥
जो असें वचन ही न मनीतो ॥ श्री-गुरू-नमनि हीन मनीं तो ॥ ३९ ॥
उ०जा० ह्मणे परीक्षार्थचि टाकिं मातें ॥ तसा ह्मणे टाकि रघूत्तमातें ॥
उल्लंघितां शब्दचि इष्ट वाटे ॥ ह्मणोनि लागे ऋषि-वर्य वाटे ॥ ४० ॥
द्रु०वि० प्रकरणी पुढल्या गुरु-राज तो ॥ भरत-संगतिनेंच वि-राजतो ॥
जरि पथीं गुरु होय समागमीं ॥ तरिच राम मिळे निगमागमीं ॥४१॥
उ०जा० वसिष्ठ, तो, आणि समस्त माया ॥ रामार्थ टाकूनि समग्र माया ॥
सेना प्रजा सर्वहि त्याच वेळे ॥ जाती, जसे लंघिती सिंधु वेळे ॥ ४२ ॥
व०ति० पायीं निघे भरत सानु-ज राम-वाटे ॥
रामाविणें इतर इष्ट न काम वाटे ॥
माथां जटा मुकुट, वल्कल नेसला हो ॥
श्री-राम-वेष, वदनीं प्रभु-नाम लाहो ॥ ४३ ॥
स्वागता. राम-वल्कल-जटादिक-रीती ॥ वेष तो उभय बंधु करीती ॥
राम सानु-ज तसें भरतातें ॥ देखती सकळ राम-रतातें ॥ ४४ ॥

---

१ त्यजावा २ कावेबाज. ३ तात्पर्यार्थ. ४ भरताच्या अगोदर. ५ लोकरीतीस अनुसरून असो अथवा नसो ६ तथापि गुरूनें आपला त्याग करायास सांगितलें तरी तो सत्पद-दाता ह्मणजे परमेश्वरप्राप्ति करून देणारा आहे, ह्मणून सच्छिष्य त्याला टाकित नाहींत असें असता भरतानें गुरूचा त्याग केला, ह्याचे खरे तात्पर्य पुढील श्लोकात कवीने स्पष्ट केलें आहे. ७ भरत. ८ भरताच्या आया. ९ समुद्र जसा वेळेला ह्मणजे मर्यादेला सोडतो तसे सर्व लोक अयोध्या सोडून रामाकडे गेले.

व०ति० तो भेटला गुहक-नाम किरात वाटे ॥
श्री-राम-भक्त परमाप्त तयास वाटे ॥
गंगा-तटीं रघु-पती-शयनास दावी ॥
ते भक्ति काय ह्मणुनी मुखिं वो वदावी ॥ ४५ ॥

स्वागता. दर्भ-निर्मित तया शयनातें ॥ देखतां उदक ये नयनातें ॥
भू-तळीं भरत घालुनि घे वो ॥ त्या स्थळींहुनि न चित्त निघे वो ॥ ४६ ॥
राम-वृत्त रघु-वंश-वरातें ॥ सर्व वर्णुनि गुहाख्य-किरातें ॥
लंघुनी सुर-नदी भरतातें ॥ ने स-सैन्य रघु-राज-रतातें ॥ ४७ ॥

उ०जा० ब्रह्मा रमा वंदिति नित्य जातें ॥ त्या राघवाच्या चरणांबुजातें ॥
पाहूं त्वरे हे भरता असोसी ॥ वि-योग तो प्राण-वि-योग सोसी ॥ ४८ ॥

शालिनी. कैकेयीच्या दुष्ट-भावें जळाला ॥ इच्छी रामाच्या पदाच्या जळाला ॥
तों स्वामीच्या देखिलें आश्रमातें ॥ कांहीं चित्तें टाकिलें हो श्रमातें ॥ ४९ ॥

स्वागता. पाद-चिन्हित तये वसुधेतें ॥ देखतां तृषित जेविं सुधेतें ॥
रामचंद्र-पद-सारस-मुद्रा ॥ वाढवी भरत-सौख्य-समुद्रा ॥ ५० ॥

व०ति० घालूनि घे भरत देखुनि त्या रजातें ॥
शत्रुघ्नही अनु-सरोनि निजाग्रजातें ॥
चित्तीं स्मरे प्रभुचिया पद-नीर-जातें ॥
प्रेम-प्रवाह नयनीं सुख-नीर ज्या तें ॥ ५१ ॥

द्रु०वि० तनुवरी गुंढियाच उभारती ॥ कवि-मुखें किति वर्णिल भारती ॥
भरत ये रितिनें आजि लोळला ॥ प्रभु-पदाब्ज-रजीं बहु घोळला ॥ ५२ ॥

व०ति० हा राम राम रघु-नंदन हेंचि वाचे ॥
चित्तांत ते चरण दीसति राघवाचे ॥
ते रेणु हे मुकुट-मंडण जे शिवाचे ॥
ऐसें ह्मणे त्यजुनि भाव अहो जिवाचे ॥ ५३ ॥

मालिनी. भरत पद-रजीं त्या घोळला दीर्घ काळ ॥
त्रि-भुवनिं हि सुखाचा होय तेव्हां सु-काळ ॥

---

१ रामाच्या आंथरुणास. एथें ती ऱ्हस्व असावी. २ भार्गारथी. ३ हव्यास; अति इच्छा. ४ रामाच्या पदकमलाचा ठसा. ५ आनंदाश्रु. ६ ज्या भरताच्या. ७ शरिरावर आनंदानें रोमांच उभे राहिले. ८ रामाच्या पदकमलांच्या धुळींत. ९ मुकुटास शोभविणारे. १० जिवाचे भाव त्यजुनि ह्मणजे देहभान सोडून.

न मिळति पद-रेणू जे विरिंच्यादिकांही ॥
सु-लभ मज[1] ह्मणे हें भाग्य माझेंचि कांहीं ॥ ५४ ॥

व० ति० देखोनि राघव-पदाब्ज-रजास वाटे ॥
लोटांगणीं गडबडे सुख फार वाटे ॥
आनंद-नीर हृदयीं नयनांबुजांचें ॥
चित्तांत राम शिव घे पद-अंबु जेचें ॥ ५५ ॥

स्वागता. वाम-अंक-गत[2] भूमि-कुमारी[3] ॥ वाम-बाहु-सु-रता[4] सु-कुमारी ॥
वल्कलांबर-जटा-अभि-रामा[5] ॥ देखतो भरत त्या अभि-रामा ॥५६॥

इं० व० दूर्वा-दल-श्यामल दीप्ति देहीं ॥ सेवी पदें लक्ष्मण तो वि-देही[6] ॥
गंगा-तटीं सेवित मंद-वातें ॥ देखे अशा श्री-रघु-पुंगवातें ॥ ५७ ॥

उ० जा० देखोनि ऐसें रघु-नंदनातें ॥ धांवे त्वरेनें पद-वंदनातें ॥
अ-लभ्य जो हर्ष सुरादिकां ही॥ तो होय, त्यामाजिच शोक कांहीं॥५८॥

भु० प्र० रडे, फुंदफुंदे, शिरीं पाद-पद्मा ॥ धरी, सद्म मानी जया नित्य पद्मा ॥
बळें क्षेमें दे त्यासि वोढूनि राम ॥ स्व-भक्त-प्रिय स्वामि-विश्वाभिराम ॥५९॥

स्वागता. मांडिये उपरि बैसविला हो ॥ अश्रु-नीर पुसि, दे सुख-लाहो ॥
वासरा न रड, सांग सु-वार्ता ॥ शब्द हा निववि दुःख-दवार्ता[7] ॥६०॥

व० ति० तों देखिला गुरु वसिष्ठ तयासि वंदी ॥
ब्रह्मण्य देव जडला चरणारविंदीं ॥
तों माउल्या तिघिहि सत्वर पावल्या हो ॥
भेटोनियां तिघिहि सत्वर सेविल्या हो ॥ ६१ ॥

उपें०व० पिता सुखी कीं ह्मणतांचि रामा ॥ रडोनि त्या सांगति भूप-रामा[8] ॥
रडे अहो रामहि लोक-रीती ॥ स्त्रिया पुन्हा शोक महा करीती ॥६२॥

भु० प्र० सपिंडी-क्रिया राम गंगा-तटाकीं ॥ करी, आणि ते पिंड गंगेंत टाकी ॥
रडे लोक-दृष्टीस शोक-श्रमातें ॥ प्रभू दाउनी ये पुन्हा आश्रमातें ॥६३॥

स्वागता. तों वदे भरत गोष्टि मनाची ॥ प्रार्थना बहुत आ-गमनाची[9] ॥

---

१ ज्या रामाचें. २ डाव्या मांडीवर बसलेली. ३ सीता. ४ रामाच्या डाव्या हातास लागून बसलेली. ५ वैराग्ययुक्त. ६ आलिंगन देता झाला. ७ दुःखरूप वणव्यानें पिडलेल्या भरतास. ८ बायका. ९ मरणाला.

मांडिली, परि न राघव मानी ॥ देखतां सुर-वरांस विमानीं ॥६४॥

द्रु० वि० ह्मणि फिरे स्व-पुरीप्रति राम हा ॥ ह्मणुनि[1] आधि मनीं अमरां महा ॥
भरत-शब्द तदर्थ न ये मना ॥ पुरवणें प्रभुला सुर-कामना ॥६५॥

उ० जा० आज्ञा पित्याची मज मोडवेना ॥ वत्सा तुझी गोष्टहि तोडवेना ॥
घालूं नको बा मज संकटांत ॥ नको पडों या सहसा हटांत॥६६॥

भु० प्र० असी आयके जेधवां राम-वाणी ॥ मुख-श्री करी बंधु तो दीनवाणी ॥
ह्मणे तात-आज्ञा मृगांकानना रे ॥ मला सांग जाईन मी कानना रे॥६७॥

शालिनी. बापा ऐसें वर्ततां तों विशेषें ॥ आज्ञा-भंग प्राप्त दोषां अ-शेषें ॥
ऐवं राज्यातें तुवां रे भजावें ॥ ताताज्ञेनें कानना म्यांच जावें ॥ ६८॥

व० ति० येना असें भरत देखुनि राम-राया ॥
गंगा-तटीं रचुनि दर्भ बसे मराया ॥
पाहे वसिष्ठ-मुनि-वक्र-सरोरुहातें ॥
श्री-राम, आणि खुण दाखवि हो स्व-हातें ॥ ६९ ॥

,, कीं सांग गुह्य अवतार-चरित्र याला ॥
जें तारितें चहुं युगांत जगत्रयाला ॥
बोले वसिष्ठ मग सन्निध जाउनीयां ॥
कां प्राण टाकिसि ह्मणे समजावुनीयां ॥ ७० ॥

उ० जा० हा राम मारील दशाननासी ॥ यालागिं जातो प्रभु काननासी ॥
नको निवारूं भरता तयाला ॥ ब्रह्मादिकांच्या पद-दातयाला ॥ ७१ ॥

व० ति० येणार मागुति चतुर्दश वत्सरांतीं ॥
राहो वनांत तितुके दिन आणि राती ॥
आत्माच तो तुज वि-योग तयासि नाहीं ॥
येऊनि हे करिल जे तव कामना ही ॥ ७२ ॥

,, हें आयकोनि जरि शोकहि दूर केला ॥
प्रत्यक्ष दर्शन-सुखास बहू भुकेला ॥

---

१ देवकार्यासाठीं राम वनांत जाण्याला निघाला होता, ह्मणून परत गेल्यानें तें सिद्धीस जाणार नाहीं ह्याचें स्मरण देवांना आकाशांत पाहून रामाला झालें ह्मणून त्यानें भरताचें ह्मणणें मान्य केलें नाहीं असा भाव. २ आग्रहांत. ३ सर्वप्रकारें. ४ ह्मणून. ५ सर्वव्यापक ईश्वर.

तेव्हां उठोनि भरतें पद-वंदनातें ॥
केलें, दुरूनि ह्मणतो रघु-नंदनातें ॥ ७३ ॥
व० ति० देखोनियां गमन-निग्रह राघवाचा ॥
बोले उभा भरत निश्चय-रूप वाचा ॥
वर्षें चतुर्दशवरीच धरीन देहा ॥
त्यानंतरें त्यजिन यास निरोप दे हा ॥ ७४ ॥
,, वर्षें [1]द्वि-सप्तभरि काल समाप्त झाला ॥
त्यानंतरें अजि तुझ्या चरणांबुजाला ॥
स्पर्शो शिरें न जरि देह, तयाच वारीं ॥
यातें त्यजीनचि विरिंचि जरी निवारी ॥ ७५ ॥
,, वर्षें चतुर्दशहि रक्षिन शासनातें ॥
अंगीकरीन न बसेन नृपासनातें ॥
सिंहासनावरि तुझ्या पद-पादुका मी ॥
पूजीन तों तव पदांबु-ज-लाभ-कामी ॥ ७६ ॥
स्वागता. पादुका [2]जडित आणुनि हातें ॥ राम-चंद्र-चरणांबु-रुहांतें ॥
लावुनी निज-शिरीं भरतानें ॥ वंदिल्या [3]रघु-वरांघ्रि-रतानें ॥७७॥
मालिनी. भरत-जननि जागी होय राम-प्र-तापें ॥
वि-[4]कळ रघु-पतीच्या [5]द्रोह-पापानु-तापें ॥
रडत ह्मणतसे मी पापिणी राम-राया ॥
न धरिन तनु, आज्ञा ये स्थळीं दे मराया ॥ ७८ ॥
,, रघु-पति तिस बोले टाकिं हा शोक माते ॥
इतुकिहि मम माया जींत हे सृष्टि माते ॥
सकळहि सुर-कार्या म्यांच हे हेतु केले ॥
अ-मर दश-मुखाच्या मृत्युतें वो भुकेले ॥ ७९ ॥
शिखरिणी. ह्मणी वो कैकेयी बुडविशिल शोकांत हृदया ॥
तुझी माझे ठायीं सु-मति भरताहूनि सु-दया ॥
तुतें मी कौसल्येहुनि अधिक माते समजतों ॥
तुवां [6]ऐसें केलें ह्मणउनि न वाटेचि मज तो ॥ ८० ॥

---

१ चौदा. २ रत्नखचित. ३ रघुकुळांत श्रेष्ठ जो राम त्याच्या चरणीं आसक्त अशा. ४ दुःखी. ५ रामाच्या द्वेषाच्या पापापासून झालेल्या पश्चात्तापानें. ६ असें.

द्रु० वि० करुनि मागुति बुद्धिस कोमला ॥ क्षणभरी विसरोंच नको मला ॥
तरि असा न पडे भ्रम मागुती ॥ जितचि पावसि हो परमा गती ॥८१॥

नृसिंहावतार.

हिरण्यकशिपूचा मुलगा प्रल्हाद हा बाळपणापासून भगवद्भक्त होता. ज्यानें आपला सख्खा भाऊ हिरण्याक्ष ह्यास मारिलें त्या नारायणाचें भजन करूं नको असें बापानें त्यास पुष्कळ वेळां सांगितलें तरी तो तें सोडीना ह्मणून त्यास नानाप्रकारचे जाचहि केले परंतु तें सर्व फुकट गेलें. शेवटीं ज्या देवाचें तूं नामस्मरण करतोस तो आहे तरी कोठें असें प्रल्हादास विचारतां त्याणें सर्व ठिकाणीं देव आहे असें सांगितलें. यावर आपल्या सभेंतील एका स्तंभाकडे बोट दाखवून यांतहि तुझा देव आहे काय असा बापानें त्यास प्रश्न केला. प्रल्हादानें होय ह्मणून ह्मणतांच हिरण्यकशिपूनें हातांत तरवार घेऊन त्या खांबावर मारिली तत्क्षणींच ज्याचें तोंड सिंहाचें व बाकीचें शरीर मनुष्याचें अशी नृसिंह मूर्ति प्रकट होऊन तिनें त्याचा वध केला ही कथा या आख्यानांत आहे.

मालिनी. हरि नर-हरि-रूपें क्रूर दैत्या [२]वि-भक्ता ॥
परम सु-लभ शांत श्री-कर स्वात्म-भक्ता ॥
स्व-चरण-शरणातें सौम्य ही शीघ्र तो कीं ॥
जननि-भय मनीं कां मानिजे व्याघ्र-तोकीं ॥ १ ॥

,, जय-विजय असे ते जावळे दो दितीचे ॥
असुर इतर जाले पुत्र-पौत्रादि तीचे ॥

---

१ मुक्ति. २ अभक्ता. ३ (जसे) दितीचे इतर पुत्रपौत्रादि असुर जाले; असे जयविजय (ही) तीचे दो (दोन) जावळे (असुर जाले). एकदा ब्रह्मदेवाचे पुत्र सनकादिक वैकुंठास गेले असतां विष्णूचे द्वारपाळ जयविजय ह्यांनीं त्यांस आंत जाण्यास अटकाव केला. त्यामुळें त्यांस कोप येऊन त्यांनीं तुमचें देवत्व जाऊन तुह्मांस असुरयोनि प्राप्त होऊन तुमच्या हातून अतिनिंद्य कर्मे घडतील, असा जयविजयांस शाप दिला; पण पुन्हा त्यांस दया येऊन ते ह्मणाले कीं, तुह्मी तीन वेळ असुरयोनि पावून नंतर पुन: पूर्वपदाप्रत याल. त्याप्रमाणें जयविजय हे अनुक्रमानें हिरण्यकशिपु व हिरण्याक्ष; रावण व कुंभकर्ण; आणि शिशुपाळ व दंतवक्र असे तीन जन्म राक्षस झाले. अशी कथा आहे (भागवत स्कं० ७ अ० १).

प्रथमचि उपजे तो धाकुटा बंधु होतो ॥
धरणि-धर-वराहें मारिला बंधु हो तो ॥ २ ॥

भु०प्र० बुडे क्ष्मा तयीं उद्धरी जो क्षेमेला ॥ तया क्रोड-रूपें हिरण्याक्ष मेला ॥
तया दूसरा ज्येष्ठ त्या अग्र-जाला ॥ मनीं क्रोध अत्युग्र उत्पन्न जाला ॥३॥

स्वागता. तो हिरण्यकशिपु प्रिय-भावा ॥ कारणें निज तमोगुण-भावा ॥
दाखवी त्वरित ठोकुनि मांडी ॥ द्वेष विष्णु-चरणाप्रति मांडी ॥४॥

मालिनी. अ-जर अ-मर काया आपली तो कराया ॥
तप करि वर मागे धातया लोक-राया ॥
न मृति मज ह्मणे हो चेतनाचेतनाहीं ॥
मरण हारिं असें कीं दीस-रातींत नाहीं ॥ ५ ॥

स्वागता. त्या वरें अ-मर-मानव-लोकीं ॥ स्वामि तोचि फळ हें अवलोकीं ।
देव-वृंद अवघाच पळाला ॥ भीति सर्वहि तया चपळाला ॥ ६ ॥

इं०व० ते देवही प्रार्थिति देव-देवा ॥ कीं आपुलें घे पद देव देवा ॥
झाली बहू बुद्धि अ-धीरवाणी ॥ तों बोलली हो अ-शरीर वाणी ॥७॥

,, कीं हा तपें तोषुनि अब्ज-जाला ॥ त्याच्या वरें सर्व-अ-वध्य झाला ॥
तथापि मारीनचि दुर्धरा या ॥ गांजील माझ्या जयिं भक्त-राया ॥८॥

,, प्रऱ्हाद त्याचा सुत त्या कुमारीं ॥ घडे जयीं द्वेष मुकुंद मारी ॥
केव्हां असें होइल ही असोशी ॥ दुःखें बहू तो सुर-वृंद सोशी ॥९॥

,, ऐसी प्रतीक्षा हृदयांत देवां ॥ तों दैत्य त्या भागवता सदेवा ॥
पुरोहिताच्या सदनींच ठेवी ॥ ते शीकवीती अति नीच ठेवी ॥१०॥

,, एके दिनीं घे सुत दैत्य अंकीं ॥ तो स्नेह त्याचा गणवे न अंकीं ॥
पुसे तया भागवतोत्तमातें ॥ कीं आवडे जें तुज सांग मातें ॥ ११ ॥

,, प्रऱ्हाद बोले सदन त्यजावें ॥ तपोवनालागिं अगत्य जावें ॥
तेथें भजावें हरिच्या पदातें ॥ जो आपदातें हरि, दे पदातें ॥१२॥

,, दैत्येश्वरा आवडि हेचि मातें ॥ कीं सेवणें श्री-पुरुषोत्तमातें ॥
त्यजूनि विष्णूस भजे गृहातें ॥ तो आपला नाश करी स्व-हातें॥१३॥

,, दुःखार्णवीं जो धरि कास याची ॥ चिंता तयाला मग कासयाची ॥
न वीसरावेंचि कदापि त्याला ॥ प्रऱ्हाद इत्यादि वदे पित्याला ॥१४॥

---

१ पृथ्वी. २ डुकरानें. ३ क्रोधास. ४ कीं, (हे) देव, आपुलें (आमचें) पद (हिरण्यकशिपु) घे (तें) देवा (देववा.) ५ तोषवून. ६ सदैव, नेहमीं. ७ रीति.

द्रु०वि० परिसतां अ-सुरेश्वर हासिला ॥ मग ह्मणे कवणें शिशु नासिला ॥
शिकविलें बरवें अथवा जसें ॥ वदति तेंचि मुलें असि राजसें ॥ १५ ॥
भु०प्र० ह्मणे हा करावा गुरूनें विचार ॥ स्वयें ठाउके लेंकुरा काय चार ॥
हरी आमुच्या वाइटाचा मुकेला॥तयाच्या जनीं हा कुळीं भेद केला॥ १६ ॥
,, गुरूतें असें दैत्य सांगोनि धाडी ॥ तयां गोष्टि हे वाटली देव-धाडी॥
भिऊनी मनीं तर्क नाना करीती ॥ तया पूसती विप्र सामादि-रीती ॥ १७॥
शिख० अरे हें प्रऱ्हादा गुरु पुसति कोठून शिकसी ॥
कसी होती प्रज्ञा त्यजुन तिस तूं स्वैर ठकसी ॥
स्वयें तूझ्या पोटामधिल अथवा बुद्धि-उकळी ॥
कळी हृत्पद्माची उगवलि कळी घेउनि कंळी ॥ १८ ॥
,, ह्मणे श्री-प्रऱ्हाद स्व-पर ह्मणजे भ्रांति-उकळी ॥
कळी ईर्‍य्यामूळें अ-सुर-अ-मरीं आणि सकळीं ॥
कळी हृत्पद्माची उकलिल कसी मोह-रजनी ॥
जनीं ऐशा मूढीं मति न धरितां विष्णु-भजनीं ॥ १९ ॥
मालिनी० स्व-पर ह्मणुनि ज्याची मोहिते स्वैर माया ॥
स्व-वश करि तिला जो षड्गुणत्वीं रमाया ॥
नमिन मि भगवंता जो तुह्मां आकळेना ॥
स्व-पर-कु-मति-भेदें तोचि आत्मा कळेना ॥ २० ॥
शिख० शिळा-चुंबी लोह भ्रमवि तिज येतांचि जवळी ॥
वळी तैशी माझी मतिहि हरि ते त्यास कवळी ॥
वळी पोथ्यांच्या ह्या तुह्मि असुर-रीती शिकवितां ॥
वितां व्यर्थे काव्यें अ-लवण हरिवीण कविता ॥ २१ ॥
इं०व० प्रऱ्हाद बोलोनि असें द्विजाला ॥ जाला उगा ध्यात अधोक्षजाला ॥
पुढें न बोलेचि पुरोहितातें ॥ तातें दिला धाडुनि जो हितातें ॥२२॥
,, तों बुद्धि कोपें खवळे द्विजांची ॥ जाची ह्मणे टाकि कथा अजाची ॥
बाभूळ हे चंदन-काननाशी ॥ नाशील भेटूनि निरंजनाशी ॥ २३ ॥
,, प्रऱ्हाद हा विष्णु-कुठार-दंड ॥ दंड-प्रसंगीं अ-सुरां उदंड ॥
दैत्यांचिया चंदन-काननाशी ॥ नाशील भेटूनि निरंजनाशी ॥ २४ ॥

१ वाटे. २ ऐश्वर्य (आधिपत्य) धर्म, यश, श्री, ज्ञान, वैराग्य, हे ईश्वराच्या अंगचे सहा गुण ह्यांमध्यें. ३ चुंबी शिळा—लोहचुंबक. ४ निरुपाधिक चैतन्य जो विष्णु त्यास.

भु०प्र० भविष्यानुरूपें वदे विप्र-वाणी ॥ नसे तेर्जना-भर्जनालागिं वाणी ॥
असे दंड दुःशब्द-दंडें करीती॥पुन्हा शीकवीती तया लोक-रीती॥२५॥

इं०व० बापासि तो भेटवितां, सुतातें ॥ तातें निजांकावरि सु-व्रतातें ॥
घेतां सुखाची न दिसेचि वाणी॥ वाणी वदे मानस-मंजुवाणी॥२६॥

व०ति० बा शीकलासि गुरुपासुनि जो पसारा ॥
सारा असो, तुज रुचे वद त्याच सारा ॥
गोष्टी वदे कुशल त्यावरि ज्या पित्याला ॥
त्या लागतील मधुरा न कदापि त्याला ॥ २७ ॥

मालिनी. श्रवण हरि-कथेचें, कीर्तनीं गात जावें ॥
स्मरण चरण-सेवा अर्चनींही भजावें ॥
नमन करुनि दास्यें सख्य आत्मार्पणातें ॥
करिति तरति, वाटे सार हें आपणातें ॥ २८ ॥

पृथ्वी. हिरण्य-कशिपु स्वयें परिसतां असी वैखरी ॥
ह्मणे गुरुस तो तुझी कपट मित्रता हे खरी ॥
पुरोहित ह्मणे न मी न जन अन्य हा भाव दे ॥
अजी सहज बुद्धि हे तव कुमार जें जें वदे ॥ २९ ॥

द्रु०वि० गुरु-मुखें न अरे जरि शीकसी ॥ कु-मति उद्भवली तुज हे कसी ॥
सुत ह्मणे विषयांत सदा पित्या॥असि न बुद्धि नरासि कदापि त्या॥३०॥

स्वागता. सार मानित असे विषयातें ॥ विष्णु-भक्ति गमते विष यातें ॥
न स्वयें हरि तया प्रिय वाटे ॥ बोधिला तरि न येचि सु-वाटे ॥३१॥

उ०जा० सर्व प्र-यत्नें भजती गृहातें ॥ न सेविती भागवता महा ते ॥
गृह-व्रती ते मति त्या जनांची॥न गोष्टि ही ये भव-भंजनाची ॥३२॥

इं०व० हे तो गुरू पाप-तरू ह्मणावे ॥ अंधासवें अंध तसे गणावे ॥
दे प्रीति कृष्णीं गुरु तोच साच॥श्रुत्यर्थ इत्यर्थ असे असाच॥ ३३ ॥

उ०जा० पशू जसे चाविति चाविल्यातें ॥ पुनःपुन्हा सेविति सेविल्यातें ॥
कृष्णीं नव्हे प्रीति कदापि त्यांला॥प्रल्हाद इत्यादि वदे पित्याला॥ ३४ ॥

---

१ जाचाला. २ मनोरंजक. ३ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥१॥ ही नवविधा भक्ति ह्या श्लोकांत वर्णिली आहे. ४ दैत्यांचा गुरु शुक्राचार्य ह्याचे शंड व अमर्क असे दोन पुत्र हिरण्यकशिपूचे आचार्य होते. त्यांपैकीं एकास लक्षून हें हिरण्यकशिपूचें वाक्य आहे.

मु०प्र० असा वर्णितां वर्णितां श्री-अ-जाला ॥
पित्याच्याच अंकीं समाधिस्थ जाला ॥
अहो तो निजांकावरूनि अ-भाग्यें ॥
दिला लोटुनी लभ्य जो पूर्व-भाग्यें ॥ ३५ ॥

इं०व० याचा वधी जो चुलता सखा रे ॥ हा त्यास पूजी तुह्मि यास खा रे ॥
दांतें नखें पर्वत-शस्त्र-पातें ॥ मारा ह्मणे स-त्वर निस्त्रपातें ॥ ३६ ॥

,, मी बाप माझी न लगेच माया ॥ तो आवडे विष्णु कुलाधमा या ॥
हें पांचवें वर्षचि या कुमारा ॥ तों हा असा, स-त्वर यास मारा ॥ ३७ ॥

उ०जा० ते मारिती बाप ह्मणेच मारा ॥ मारा न लागे तरि त्या कुमारा ॥
न तोडि तें खड्ग रुते न भाला ॥ भा लागते कीं तम हो नेभाला ॥ ३८ ॥

,, न अग्नि हीं मांजि अहो जळाला ॥ न मग्न ही तो करवे जळाला ॥
उरावरी आदळि पर्वतातें ॥ केलें उपायांतर सर्व तातें ॥ ३९ ॥

व०ति० चिंतार्णवांत बुडतां अ-सुरोत्तमातें ॥
वाटे तदा मरण याचि निमित्त मातें ॥
तों नीतिनें करिति ते द्विज बोध राया ॥
कीं, बाल-चेष्टित न योग्य मनीं धराया ॥ ४० ॥

,, राजा ह्मणे मग तयाच पुरोहितातें ॥
कीं यास न्या स्व-सदनीं शिकवा हितातें ॥
ऐसा करा त्वरित कीं धरि लोक-रीती ॥
नेऊनि ते द्विज वरास तसें करीती ॥ ४१ ॥

इं०व० तेथें मुलें जीं गुरु-गेह-वासी ॥ तीं योजिलीं सर्व जगन्निवासीं ॥
त्या दैत्य-बाळां गुरु हाचि जाला ॥ जो दाखवी स्वात्म-सुखीं अ-जाला ॥ ४२ ॥

उ०जा० मुलांस त्या वि-स्मय थोर वाटे ॥ कीं लागला हाचि कसा सु-वाटे ॥
ते पूसती हें तरि या द्विजाला ॥ त्वां न तूतें गुरु कोण जाला ॥ ४३ ॥

द्रु०वि० उमजला मजला हरि ज्या मुखें ॥ गुरुच तो रुचतो हृदयीं सुखें ॥
शिकवणें कवणें मज त्याविना ॥ निजपणीं जपणी जड दाविना ॥ ४४ ॥

उ०जा० दैत्यार्भकां हा हित शब्द वाटे ॥ समस्तही लागति त्याच वाटे ॥
हें सर्वही आइकतांचि तातें ॥ पाचारिलें क्रोध-वशें सुतातें ॥ ४५ ॥

---

१ सख्खा. २ निलाजऱ्याला. ३ नभाला भा (प्रकाश) कीं (किंवा) तम लागतें (काय)? ४ आत्म्याव्यतिरिक्त कांहीं नाहीं अशी मनाची खातरी करून देणें हें मूर्खांचें काम नाहीं. ५ जपणें.

उ०जा० गालि-प्रदानीं न करूनि वाणी ॥ वाणी वदे हो अ-पवित्रवाणी ॥
म्हणे खळा दैत्य-कुळाधमातें ॥ मारीन जो तूं न भिशीच मातें ॥४६॥
इं०व० मी क्रुद्ध होतां मज लोक सारे ॥ भीती, भिशी एक न तूं कसा रे ॥
या शासना लंघिशि दुर्गमातें ॥ कोण्या बळें स-त्वर सांग मातें ॥ ४७॥
,, प्रल्हाद बोले जग गांजितोसी ॥ ज्याच्या बळें आत्मपणें जितोसि ॥
रक्षी अ-नाथा मजला हरी तो ॥ ज्याला असा बापचि सं-हरीतो ॥४८॥
व०ति० माझें तुझेंचि बळ तो इतुकेंचि नाहीं ॥
त्याचेंच कीं बळ असे सकळा जनांही ॥
तूं शत्रु मानिशि तया अ-सुर-स्व-भावें ॥
तो टाकिशील मग देखसि आत्म-भावें ॥ ४९ ॥
उ०जा० या गोष्टिनें फारचि तप्त जाला ॥ ये खड्ग बोले मग आत्म-जाला ॥
कीं तूं मरूं इच्छिसि तो नि-पात ॥ स्वयें असें बोलवि सन्निपात ॥५०॥
द्रु०वि० त्रि-भुवनेश्वर जो मज-वेगळा ॥ तुज गमे सकळांहुनि आगळा ॥
जरि दिसेल अरे मज ईक्षणीं ॥ वधिन त्याचि पुढें तुज ये क्षणीं ॥५१॥
,, जरि समर्थ असेल तुझा धणी ॥ तरि तुझी पुरवीलचि तो धणी ॥
परि वदे स्थळ कोण तया असे ॥ म्हणुनि गर्जत शब्द करीतसे ॥५२॥

घनाक्षरी.

प्रल्हादाशी दैत्य घोर ॥ म्हणे मज थोर थोर ॥
भीति बोलतां समोर ॥ मैं न वाटे तूजला ॥ १ ॥
तूं ना तरुण किशोर ॥ पांचा वरषांचें पोर ॥
म्हणशी साजण हे चोर ॥ नागविती मजला ॥ २ ॥
बोल बोलसी तिखट ॥ मरों पाहसी फुकट ॥
मृत्यु आलासे निकट ॥ नाहीं तूज समजला ॥ ३ ॥
तुझा मी प्रत्यक्ष काळ ॥ हाका मारून विशाळ ॥
अरे तुझा रक्षपाळ ॥ लपे जाणों लाजला ॥ ४ ॥ ५३ ॥
अरे तुझा कोठें देव ॥ म्हणे सर्व वासुदेव ॥
विश्व-पटीं स्वयमेव ॥ तंतु तोचि वसतो ॥ १ ॥

---

१ अहंपणानें. २ जिवंत आहेस. ३ मृत्यु. ४ कौमारं पंचमाब्दांतं, पौगंडं दशमावधि। कैशोरमापंचदशाद्यौवनं हि ततः परम्॥१॥ तरुण १५ वर्षांपुढें वयाचा; किशोर १० पासून १५ वर्षांपर्यंत; पौगंड ५ पासून १० वर्षांपर्यंत; आणि कुमार (पोर) पांच वर्षांपर्यंत. ५ कामादि सहा.

दैत्य ह्मणे अरे थांब ॥ गोष्टि ठेवीं लांबलांब ॥
मजसमोर हा खांब ॥ एथें कैसा आसतो ॥ २ ॥
ह्मणे स्तंभ दारु-रूप ॥ दारूमध्यें चित्स्वरूप ॥
थिजलें तथापि तूप ॥ रस तो न भासतो ॥ ३ ॥
तरी दिसेना कां मज ॥ ह्मणे भजोनि समज ॥
प्रत्यक्ष ही अधोक्षज ॥ दिसेना तो दीसतो ॥ ४ ॥ ९४ ॥
स्तंभीं दिसतसे जाण ॥ ऐसें बोलतां सु-जाण ॥
दैत्यें घेतलें उड्डाण ॥ सिंहासनावरुनी ॥ १ ॥
खवळला उच्छृंखळ ॥ दातें दांत खाय खळ ॥
हाणी खांबास निखळ ॥ खड्ग-मुष्टि धरुनी ॥ २ ॥
तेचि समयीं कठोर ॥ बहु भयंकर थोर ॥
ध्वनि उठे महा घोर ॥ मोठ्या बळेंकरूनी ॥ ३ ॥
ह्मणे अ-सुर विकळ ॥ कोण गर्जतो प्र-बळ ॥
पाहे चहूंकडे चळ ॥ लोचनांसि पसरुनी ॥ ४ ॥ ९५ ॥

शिख० असे रे तो कोठें तुज बहु जयाचे भरंवसे ॥
वसे सर्वांठायीं स्थिर-चर-पटीं तंतु गवसे ॥
दिसेना कां स्तंभीं, मज दिसतसे तो नर-हरी ॥
हरी तो दुष्टाचे त्वरित मद जो एकचि हरी ॥ ९६ ॥

" असे स्तंभीं, ऐसा श्रवणिं पडतां शब्द अ-सुरा ॥
सुरा-पानीं मत्त स्व-हित-विषयीं जो निजसुरा ॥
सुराधीश-द्वेषें करुनि दृढ-खड्गें क्षय-करें ॥
करें हाणी मुष्टी वळुनि खळ खांबास निकरें ॥ ९७ ॥

स्वागता. स्तंभ तो अवचितांचि कडाडी ॥ अब्जजांड अवघेंचि कडाडी ॥
अब्जजादि-हृदयांत धडाडी ॥ काल-मेघ-शत-नाद गडाडी ॥९८॥

उ०जा० खरी कराया निज-भृत्य-वाणी ॥ आणी स्व कीं व्याप्तिसही न वाणी ॥
स्तंभीं सभे अद्भुत-रूप दावी ॥ मनुष्य ना सिंह तनू वदावी ॥९९॥

घनाक्षरी.

मुख सिंहाचें उत्कट ॥ नर-तनु जे विकट ॥
होय नर-सिंह प्रकट ॥ विधि-वर-रक्षणीं ॥ १ ॥

---

१ निद्रिस्त. २ उणीव.

बाहू बाहू चंड चंड ॥ काळ-दंडसे उदंड ॥
ज्वाळा तोंडांत अखंड ॥ चंड-रश्मि ईक्षणीं ॥ २ ॥
नखें वज्रेंशीं तिखट ॥ दांतीं शब्द खट्ट खट्ट ॥
जीभ चंचळ चोखट ॥ जाणों खड्ग-दक्षिणी ॥ ३ ॥
कुंडलें मंडित गंड ॥ अंगीं बाणलें श्रीखंड ॥
हृदयाचे खंड खंड ॥ दैत्याचे तया क्षणीं ॥ ४ ॥ ६० ॥

द्रु०वि० मनुज-रूप नव्हे नर-केसरी ॥ कनक-वर्ण कटीं पट केसरी ॥
सकळ सृष्टि करूं न शके सरी ॥ प्रकट होय असा नर-केसरी ॥६१॥

मालिनी. पसरट मुख मोठें आंत दाढा कराळा ॥
परम चपळ जिव्हा खड्ग जैसा निराळा ॥
नयन-युगुळ जाणों तापलें हेम-पाणी ॥
बहु भुज नख-शस्त्रें देखिला चक्र-पाणी ॥ ६२ ॥

उ०जा० सिंहावरी त्या मग दैत्य-हस्ती ॥ धांवे गदा घेउनि थोर हस्तीं ॥
पतंग अग्नीवरि जेविं जातो ॥ हाणी गदा घोर अधोक्षजा तो ॥६३॥

द्रु०वि० विधि-वर-प्रति-पाळक जो हरी ॥ न दिवसांत निशींतहि सं-हरी ॥
ह्मणुनि युद्ध निशा-मुखिं तो करी ॥ मग वधी बुडतां रवि लौकरी ॥६४॥
„ अ-मर तो मरतो अति लौकरी ॥ चपळ तो पळतो धरितां करीं ॥
उसळला खळ लाघव-लक्षणी[२] ॥ विलपती लपती सुर त्या क्षणीं ॥ ६५ ॥

व० ति० आश्चर्य हें नृ-हरि मानुनियां महास्यें ॥
स-क्रोध हास्य करि उत्कट अट्टहास्यें ॥
तों झांकले नयन भीति मनीं निघाली ॥
मांडीवरी हरि अशांस धरूनि घाली ॥ ६६ ॥

द्रु० वि० न धरणीवरि मृत्यु न वा नभीं ॥
वर असा ह्मणवूनिच तो न भी ॥
निज-तनूवर त्या खळ-शेखरा ॥
चिरि धरूनि करी वर तो खरा ॥ ६७ ॥

भु० प्र० न गेहीं न बाहेरि यालागिं दारीं ॥
बसे उंबरा पोट त्याचें विदारी ॥

---

१ तलवारीप्रमाणें लवणारी व तीक्ष्ण. २ मायावी.

स-जीवें अ-जीवें मरेना तसाची ॥
चिरूनी नखें तो करी गोष्टि साची ॥ ६८ ॥
द्रु० वि० चुळबुळे निसटे करि तांतडी ॥ अ-सुर, तों हरि काढुनि आंतडीं ॥
उदर फाडुनि घालितसे गळां ॥ करि सु-मंगळ देव अ-मंगळा ॥६९॥
„ चिरुनि वारण-गंड जसा हरी ॥ अ-सुर मारुनि शोभतसे हरी ॥
दिति-ज तो गज केशव केसरी ॥ इतर साम्य करूं न शके सरी ॥७०॥
„ दिति-ज यूथ-प जों मृति पावला ॥ अ-सुर-वारण-यूथहि धांवला ॥
मृतक तें ढकलूनि धरा-तळीं ॥ वधि तया हरि लात-बुक्या-तळीं ॥ ७१॥
„ पद-तळें किति-एक नखें करें ॥ तुडविले दनु-जेंद्र भयंकरें ॥
अ-सुर-नाथ नृपासन त्यावरी ॥ हरि बसे परि कोप न सांवरी ॥७२॥
„ स्तविति देव अजी कनकांबरा ॥ अ-सुर मारियला ह्मणती बरा ॥
परि न आवरि कोप रमा-पती ॥ स-भय लोक चतुर्दश कांपती ॥ ७३॥
स्वागता. प्रार्थिती अ-मर सागर-जा ते ॥ सांवरूनि कनकांबर जाते ॥
जाय पाद किति-एक रमा ते ॥ तों गमे भय चराचर-माते ॥७४॥
द्रु० वि० परततां कॅबरांबर नावरे ॥ पदर ही हृदयावरि वावरे ॥
स्मरण-भाव न शीघ्र तिचा वेळे ॥ नयन चंचळ जीभहि चावळे ॥७५॥
शिख० मग प्रऱ्हादातें ह्मणति अवघे भक्त-परमा ॥
रमा ब्रह्मा खिन्न स्व-कृत-विभु-कोपाभ्युपरमा ॥
रमा-कांता ये ना तुजविण कृपा दैत्य-दमना ॥
मनाच्या वि-श्रामा त्वरित करिं गा कोप-शमना ॥ ७६ ॥
उ० जा० ज्याला भिती देव विरंचि पद्मा ॥ प्रऱ्हाद त्याच्या धरि पाद-पद्मा ॥
आणी जया वंदिति सर्व भूतें ॥ करी तया दंडवत प्र-भूतें ॥ ७७॥
स्वागता. बाळकें स्व-चरणांबुरुहातें ॥ वंदितां प्र-भु जगद्गुरु हातें ॥
ऊचलोनि अवलोकुनि ठेवी ॥ मस्तकीं अ-भय-हस्तक ठेवी ॥ ७८ ॥
शिख० कर-स्पर्शे झालें परम सुख त्या दैत्य-तनया ॥
न या संसाराचें स्मरण उरलें त्या सु-वि-नया ॥
नद्या नेत्रीं दोहीं स्रवति न निघे शब्द सगळा ॥
गळा दाटे प्रेमें त्वरित हरि घे मोहुनि गळां ॥ ७९ ॥

---

१ प्रेत. २ वेणीवरचा पदर. ३ ती लवकर शुद्धीवर येईना.

व० ति० प्रल्हाद त्याउपरि होउनि सावधान ॥
प्रेमें स्तवी त्रि-भुवनेश दया-निधान ॥
ब्रह्मादि सात्त्विक तयां कळसी न देवां ॥
मी तो ह्मणे अ-सुर-राजस वासुदेवा ॥ ८० ॥

" भक्ती करूनि तुज गाय अधोक्षजाला ॥
झालासि तूं स्व-पद-दायक त्या गजाला[1] ॥
मारूनि नक्र गति दे द्वि-रदा तयाला ॥
यालागिं मी स्तवितसें वर-दातयाला ॥ ८१ ॥

भु० प्र० मुखांतूनि नक्राचिया कुंजराशी ॥ जसें सोडवीलें कृपा-पुंज-राशी ॥
मला सोडवीलें तसें बा सु-देवा॥पित्याच्या करापासुनी वासुदेवा॥८२॥

उ० जा० प्रल्हाद इत्यादि करी स्तुतीतें ॥ अर्पी नृ-सिंहास सरस्वती ते ॥
कृपा तया ऊपरि देव दावी ॥ यानंतरें तेचि गमे वदावी ॥ ८३ ॥

इं० व० ऐशा स्तुतीनें हरि तुष्ट झाला ॥ बोले कृपेनें अ-सुरात्मजाला ॥
कीं वर्णितां या निगमागमातें[2] ॥ संतोषलों मी वर माग मातें ॥८४॥

शिख० ह्मणे श्री-प्रल्हाद प्रभु-वचन हें लोभ-कर जी ॥
रजीं[3] मातें घाली झणि, ह्मणुनि हे शब्द वरजीं ॥
रजीं या पायांच्या सुख कवण नाहीं मज हरी ॥
हरी दुःखें सारीं तव गुण-कथा श्री-नर-हरी ॥ ८५ ॥

---

१ गजेंद्राला—इंद्रद्युम्न नांवाचा द्रविड देशाचा राजा होता; तो मलयाचलावर आश्रम करून तपश्चर्येसाठीं राहिला असतां एक वेळ अगस्ति ऋषि त्याचे आश्रमांत शिष्यमंडळीसह आला. त्या वेळेस इंद्रद्युम्न ध्यानस्थ होता, ह्मणून त्याकडून ऋषीचा अभ्युत्थानादि आदरसत्कार झाला नाहीं. तेव्हां आळसानें ह्यानें आपला अनादर केला, असें वाटून ऋषीस फार राग आला, आणि 'तूं हत्ती हो' ह्मणून त्यानें त्यास शाप दिला; परंतु त्यानें प्रार्थना केल्यावर 'विष्णु तुझा उद्धार करील' असें आश्वासनहि दिलें. पुढें तो राजा हत्ती होऊन वनांत फिरत असतां पाणी प्यावयास एका सरोवरांत उतरला, तों त्यांतील नक्रानें त्याचा पाय धरिला. (तोहि देवलऋषीच्या शापानें गंधर्वाचा नक्र झाला होता) तेव्हां पुष्कळ वेळपर्यंत गजेंद्रानें आपण सुटण्याकरितां यत्न केला, परंतु नक्रापुढें त्याचें कांहीं चालेना. शेवटीं निरुपाय होऊन त्यानें ईश्वराचा धांवा केला आणि सोंडेनें एक कमळ उपटून भक्तीनें त्यास उद्देशून आकाशांत फेकिलें. तेव्हां विष्णूनें संतुष्ट होऊन चक्रानें नक्राला मारून गजेंद्रास सोडविलें, अशी कथा आहे. २ वेदशास्त्रांनीं केलेल्या स्तुतीप्रमाणें तूं केलेली स्तुति ऐकून. ३ रजोगुणांत-प्रपंचांत.

स्वागता. अंतरीं धेरुनि पूर्ण-निरीक्षा ।। पाहतोसि निज-भृत्य-परीक्षा[1] ।।
अन्यथा स्व-जन-भावच नाशी ।। कां वदे करुण या वचनाशी[2] ।।८६।।

इं० व० स्वामीस जो वेंचिल काम्य-वाणी ।। वाणिज्य तें भक्तिहि दीनवाणी।।
वाणीच कीं सेवक वेतनाचा ।। निष्काम तो पंथ पुरातनांचा ।।८७।।

द्रु० वि० ह्मणसि मागचि जी कमला-वरा ।। त्वरित दे तरि या अ-मला वरा।।
किमपि ही उपजेच न कामना ।। करिं असें विधिच्या जनका मना।।८८।।

इं० व० प्रऱ्हाद-शब्दा हरि तुष्टला हो ।। घ्यावा ह्मणे आजि यथेष्ट लाहो।।
लक्ष्मी-पतीचें मन मोहरी तो ।। बोलीं अशा, त्यास वदे हरी तो।।८९।।

व० ति० ऐसें तथापि जिस सिंधुचियाच पाळीं ।।
पाळीं स्व-भूमि फळ हें तुझिया कपाळीं ।।
पाळी तुझी ह्मणुनि सर्व वसुंधरा या ।।
राया तुझ्या इतर योग्य नसे धराया ।। ९० ।।

शा० वि० एकाहत्तर चौकड्या कलि-कृत-त्रेता-युग-द्वापरीं ।।
हें मन्वंतर एक काळ इतुका जों होय याऊपरी ।।
प्रऱ्हादा इतुकीं युगें अधिकही कांहीं तुझ्या शासनीं ।।
पृथ्वी सर्व असो, ह्मणे नर-हरी, ये बैस सिंहासनीं ।। ९१ ।।

इं० व० त्यामाजि माझी स्मर हे कृपा कीं ।। या पूर्विल्या पातक-पुण्य-पाकीं।।
उद्विग्न दुःखीं न सुखीं स्पृहाही।।ऐसें असावें अति-निस्पृहांहीं ।।९२ ।।

" दे मुक्तिही भुक्तिहि भक्त-राया ।। दे भक्तिही अन्य-जना तराया।।
प्रऱ्हाद माथां धरि शासनातें ।। अंगीकरी तात-नृपासनातें ।।९३ ।।

द्रु० वि० स्व-पितयास न हो अधमा गती ।। ह्मणवुनी विनवी शिशु मागती।।
हरि ह्मणे सुत ज्यांस असा असे ।।सु-गति पावति पातकिही असे।।९४।।

शालिनी. एकवीस निज-पूर्वज सारे ।। उद्धरी सुत वितां तुजसा रे ।।
सत्क्रिया करिं तथापि तयाची ।। ज्यां तनू चिरिलि ज्या पितयाची ।। ९५।।

" ये रिती निज-कृपा अवलोका ।। दावुनी नर-हरी निज लोका ।।
जाय, हें चरित लोक तराया ।। ठेविलें भव-नदी उतराया ।। ९६ ।।

---

१ पक्की चौकशी करण्याच्या हेतूनें. २ नाहीं तर करुण (करुणाकर) जो परमेश्वर तो आपल्या भक्ताची भक्ति नाहींशी करणारें हें (वर माग असें) वचन कां बोलेल ? ३ देवांचीं एकाहत्तर युगें ह्मणजे एक मन्वंतर होतें.

स्फुट श्लोक.[1]

मु० प्र० करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें ॥ धरूं ये सुखें चित्त पैं जाणत्याचें ॥
न जाणे न नेणे अशा पामराला ॥ बुझावूं शकेना वि-धाता तयाला ॥ १ ॥

शिख० बळानें काढूं ये मणि मकर-दाढेंत दडला ॥
महा-सिंधू-लाटा-तरण करुं येई भुज-बळा ॥
महा-सर्पातेंही सुम[2]-सम धरूं ये निज-शिरीं ॥
परंतु क्षुद्राचें हृदय धरवेना[3] क्षणभरी ॥ २ ॥

शा० वि० सर्पातें बिस-तंतुनें सु-दृढ तो बांधावया इच्छितो ॥
किंवा वज्र-मणी शिरीष[4]-कुसुमें भेदावया धांवतो ॥
किंवा तो मधु-बिंदुनें मधुरता क्षाराब्धिला आणितो ॥
जो मूर्खास सु-भाषितें वश करूं ऐसें म्हणी बोलतो ॥ ३ ॥

उ०जा० वि-निर्मिलें झांकण अ-ज्ञतेचें ॥ स्वाधीन हें पद्म-भवें फुकाचें ॥
मूर्खासि जें मौनाचि फार साजे ॥ सभेसि त्यांच्या बहु जाणते जे ॥४॥

शिख० जधीं कांहीं कांहीं 'हरि कवि' असे शब्द शिकलों ॥
तधीं[5] मी सर्व-ज्ञ द्विप-सम मदें याच भरलों ॥
जधीं कांहीं नेणे म्हणुनि वदले पंडित मला ॥
तदा माझा गर्व-ज्वर सकळही हा उतरला ॥ ५ ॥

शा० वि० चंद्राला दिवसा प्र-काश नसणें, ये कामिनीला जरा ॥
पद्मावीण तळें[6], निरक्षर मुखीं जो साजिरा गोजिरा ॥
दात्याला धन-लोभ, नित्य वसतें दारिद्य विद्वज्जनीं ॥
दुष्टाचा पगडा मही-पति-गृहीं, हीं सात शल्यें मनीं ॥ ६ ॥

शिख० विपत्काळीं धैर्य, प्रभुपणिं[7] सहिष्णु-त्व बरवें ॥
सभे पांडित्याचा प्र-सर, समरीं शौर्य मिरवे ॥
स्व-कीर्तीच्या ठायीं प्रचुर रति, विद्या-व्यसन[8] जें ॥
तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा सत्पुरुष जे ॥ ७ ॥

---

१ भर्तृहरीचें संस्कृत नीतिशतक व वैराग्यशतक ह्यांचें वामनानें मराठी पद्यरूप भाषांतर केलें आहे. त्यांतील वेंचे. २ फुलासारखें. ३ मूर्खाची मनधरणी करितां येत नाहीं. ४ शिरीष (म्हणून एक झाड आहे.) त्याच्या फुलानें (हें फूल फार नाजूक असतें). ५ अन्वय-तधीं मी सर्वज्ञ याच मदें द्विपसम भरलों—त्या वेळेस मला सर्व कांहीं समजतें अशा मदानें (गर्वानें) हत्तीसारखा भरून गेलों. ६ 'जलें' असें पाठांतर आहे. ७ ऐश्वर्य आलें असतां. ८ विद्येचा नाद.

उ०जा० वानोत निंदोत सु-नीतिमंत ॥ चळो असो वा कमला गृहांत ॥
हो मृत्यु आजीच घडो युगांतीं ॥ सन्मार्ग टाकूनि भले न जातीं ॥८॥

शिख० न चोराला लाधे, प्रगट न दिसे, दे सुख सदा ॥
दुणावे कीं देतां, किमपि न सरे लेशहि कदा ॥
न कल्पांतीं पावे निधन, धन विद्याभिध असें ॥
असे ज्याचें त्याशीं प्रतिभटति जे पामर पिसे ॥ ९ ॥

शालिनी. जे कां ज्ञानें लाधले सद्विचारा ॥ संपत्तीचा त्यांपुढें काय तोरा ॥
पद्माचा जो तंतु तो वारणाला ॥ वारायाला पैं ह्मणे सिद्ध झाला ॥१०॥

शा० वि० झाला क्षीण बहू क्षुधेस्तव जरी, कीं व्यापिला वार्धकें ॥
आली कष्ट-दशा, घडो मरणही, कीं तेज गेलें निकें ॥
ऐसाही मृग-राज जीर्ण तृण तो खाईल कीं काय हा ॥
शौर्यें भेदुनि हस्ति-मस्तक शुभ-ग्रासींच ज्याला स्पृहा ॥११॥

पृथ्वी. सु-नीति-पथ सेवणें मलिन कर्म मानेच ना ॥
घडो मरण नावडे खल-जनाप्रति प्रार्थना ॥
विपत्ति-समयींहि जो प्रगटवीच ना दीनता ॥
भल्याविण असें असि-व्रत करूं शके कोणता ॥ १२ ॥

शा० वि० ज्यांचीं देह-मनें तशींच वचनें पुण्यामृतें वोतिलीं ॥
कीं ज्यांहीं स्व-कृतोपकार-विभवें सर्वत्र विस्तारिलीं ॥
लोकांचे परमाणु-तुल्य गुण जे मेरूपरी वानिती ॥
चित्तीं तोषहि पावती सु-जन ते नेणों किती नांदती ॥ १३ ॥

शिख० मही-पृष्ठीं केव्हां अवचट पलंगीं पहुडतो ॥
क्षुधेतें शाकान्नें अवचट सदन्नें निवेंटितो ॥
कधीं कंथा-धारी अवचट सु-वस्त्रीं मिरवतो ॥
मनस्वी कार्यार्थी किमपि सुख-दुःखें न गणितो ॥ १४ ॥

शा० वि० दुर्मंत्रें नृप, संगतीस्तव यती, कीं पुत्रही लालनें ॥
वेदानध्ययनें द्वि-जाति, कुल दुष्पुत्रें, खलाराधनें ॥

---

१ (विद्या + अभिधा) विद्या ह्या नांवाचें. २ स्पर्धा करितात. ३ (हत्तीच्या मांसाचे) सुग्रासाविषयीं. ४ तरवारीच्या धारेसारखा तीव्र नियम. ५ शुद्ध अमृतरसच. ६ ओतून भरलीं आहेत अशीं. ७ दूर करितो. ८ निग्रही-शाहणा.

नासे शील, न पाहतां कृषि, मदें मा, लाज मद्यें फुका ॥
शाठ्यें मित्रपण, प्र-वास-गमनें स्नेह, प्र-मादें रुका ॥ १५ ॥

शा॰वि॰ लज्जेनें जड, दांभिक व्रतिपणें, कापट्य शौचें गणी ॥
शौर्यें निर्दय, आर्जवें लुडबुड्या, कीं दीन सद्भाषणीं ॥
मानेच्छा तरि मूर्ख, कीं बडबड्या वक्ता, निकामी भला ॥
ऐसा तो गुण कोणता खल-जनीं नाहींच जो निंदिला ॥१६॥

„ राहो जाति रसा-तळीं, सु-गुण हे राहोत कीं खालते ॥
शैलाग्राहुनि शील सत्वर पडो, सौजन्य अग्नींत तें ॥
शूरत्वावरि आदळो अशनि का, हें सर्वही नावडे ॥
अर्थ-प्राप्ति असो निरंतर मला, त्यावीण हें बापुडें ॥ १७ ॥

„ पेटीमाजिं निरोधिला न सुटका ज्याला भुकेला फणी ॥
तों केलें बिळ मूषकें अवचितां तो आंत गेला क्षणीं ॥
त्यातें भक्षुनि सर्प तत्कृत-पथें निश्चित गेला पहा ॥
ऐसें कर्म अ-तर्क्य यास्तव तुह्मी कीं स्वस्थ-चित्तें रहा ॥ १८ ॥

व॰ ति॰ जो तोषवी स्व-जनकास सु-पुत्र तोच ॥
जें दे पतीस सुख फार कलत्र तेंच ॥
जो एकरूप सुख-दुःखपणीं गडी तो ॥
हा लाभ पूर्व सु-कृताविण काय होतो ॥ १९ ॥

शालिनी. संपत्कालीं कोंवळें सज्जनाचें ॥ होतें चित्त ज्ञाति [4]पंकेरुहाचें ॥
आपत्कालीं शैलही आदळो कां ॥ धाकेना जें गाजवी धैर्य-डंका॥२०॥

व॰ति॰ विद्या-समन्वितहि दुष्ट परि त्यजावा ॥
त्याशीं बुधें न सह-वास कधीं करावा ॥
ज्याच्या असे वि-मलही मणि उत्तमांगीं ॥
तो सर्प काय न डसे खल अंतरंगीं ॥ २१ ॥

मालिनी. मलिन रुधिर-मांसावेगळें हाड दैवें ॥
अवचट मिळतां तें श्वान सं-तोष पावे ॥
क्षुधितहि गज-हंता जंबुकातें न मारी ॥
अवसरिं समजावी क्षुद्रता आणि थोरी ॥ २२ ॥

१ पैका. २ निरुपयोगी. ३ बायको, स्त्री. हा शब्द नेहमीं नपुंसकलिंगीं असतो. ४ कमळाचें नातेवाईक ह्मणजे त्यासारखें मृदु.

व०ति० योजी हिताप्रति निवारुनि पाप-कर्में ॥
वर्णी बरेच गुण झाकुनियां कु-कर्में ॥
दे आपणास, असतां व्यसनीं त्यजीना ॥
सन्मित्र-लक्षण असें वदतात जाणा ॥ २३ ॥

उ० जा० तृणें मृगाला, सलिलें झषाला ॥ सं-तोष हे वृत्ति महा-जनाला ॥
तयांस निष्कारण तीन वैरी ॥ किरात, कैवर्तक, दुष्ट भारी ॥२४॥

शा० वि० तोयाचें परि नांवही न उरतें सं-तप्त-लोहांतरीं ॥
तें भासे नलिनी-दलावरि पहा सन्मौक्तिकाचे परी ॥
तें स्वातीस्तव अब्धि-शुक्ति-पुटकीं[1] मोतीं घडे नेटकें ॥
जाणा उत्तम-मध्यमाधम दशा संसर्ग-योगें टिके ॥ २५ ॥

उ० जा० पुष्पापरी दों परिचीच साची ॥ हे वृत्ति संभावित जे तयांची ॥
लोकांचिये[2] एक शिरीं सजावें ॥ वनींच कीं एक सुकोनि जावें ॥२६॥

शा० वि० मौनें मूक दिसे, वदे तरि महा-वाद्या, स्व-पार्श्वीं फिरे ॥
तेव्हां धीट, तसा विवेकाचि नसे जैं चालतां अंतरें ॥
शांतीनें तरि भ्याड, शांति न धरी तैं गांवढा यापरी ॥
सेवा-धर्म असा अ-गाध कथिला हा जाण योगीश्वरीं ॥ २७ ॥

उत्तरभाग

मादिरा नम्रपणेंच समेत महोन्नत, जे गुण वर्णुनियां परक्याचे ॥
सांगितल्याविण दाविति कौशल सर्व जनांप्रति जे स्व-गुणाचें ॥
स्वार्थ परार्थहि साधिति जिंकिति शांति-बळें मुखर-त्व खलांचें ॥
संत महाद्भुत-भाजन[3] यापरि सेवन कोण करी न तयांचें ॥ २८ ॥

शा०वि० तैं कां दुर्गुण, लोभ जैं; पिशुनता जैं, कां महा-पातकें; ॥
काशाला तप, सत्य जैं; मन पुरे जैं, कां सु-तीर्थादिकें; ॥
काशाला जन, जैं भलेपण असे; कां भूषणें, कीर्ति जैं; ॥
सद्विद्या जरि, कां धनें; मरण कां, दुष्कीर्ति लोकींच जैं; ॥ २९ ॥

प० ति० खल्वाट[4] चंड-किरणें अति तप्त झाला ॥
छायार्थ ताल-तरु-मूल-समीप गेला ॥

---

१ समुद्रांतील शिंपल्यांतील पुडांत. २ लोकांत प्रतिष्ठेनें रहावें हें तात्पर्य (संभावित-पक्षीं). ३ अत्यंत आश्चर्यकारक गुणांनीं भरलेले. ४ टक्कल पडलेला.

तत्काल थोर पडलें फल, तो निमाला ॥
ये जेथ दैव-हत येइल तेथ घाला ॥ ३० ॥

शा०वि० भाग्याला सु-जनत्व भूषण असे, कीं मौन शौर्यास तें ॥
ज्ञानाला शम, त्या श्रुतास वि-नय, द्रव्यास दातृत्व तें ॥
अ-क्रोधत्व तपा, क्षमा प्रभुपणा, धर्मास निर्दंभता ॥
या सर्वांसहि मुख्य भूषण पहा सच्छील हें तत्वतां ॥ ३१ ॥

„ हे तों सत्पुरुष स्व-कार्य त्यजिती अन्यार्थही साधिती ॥
हे तों मध्यम जे निजार्थ करुनी अन्यार्थ संपादिती ॥
हे तों राक्षस जे स्व-कार्यविषयीं अन्यार्थ वि-ध्वंसिती ॥
जे कां व्यर्थ परार्थ-हानि करिती ते कोण कीं दुर्मती ॥ ३२ ॥

„ वांछा सज्जन-संगमीं, गुरु-कुळीं वंदारुता, नम्रता ॥
निंदेचें भय, तुष्टता पर-गुणीं, स्व-स्त्री-सुखीं लुब्धता ॥
विद्याभ्यास, महेश-भक्ति, खल-संसर्गीं अनासक्तता ॥
चित्ताचा जय, या गुणांस निधि जे त्यां वंदिजे तत्वतां ॥ ३३ ॥

उ०जा० होतीं अरण्येंच पुरें तयाला ॥ समस्तही होतिल आप्त त्याला ॥
मही तया होइल पूर्ण-रत्न ॥ ज्याला असे सं-चित पूर्व-पुण्य ॥ ३४ ॥

वंशस्थ. वैरीं रणीं शत्रु-जलाग्नि-संकटीं ॥ महार्णवीं पर्वत-वास दुर्घटीं ॥
निजो बसो आणि फिरो अरण्यें ॥ तया स्थलीं रक्षिति पूर्व-पुण्यें ॥ ३५ ॥[३]

उ०जा० आलस्य जें कार्य-वि-घात-कारी ॥ असूं नये तो रिपु या शरीरीं ॥
उद्योग सद्बंधु तया न टाकीं ॥ त्या सेवितां पावसि सौख्य लोकीं ॥ ३६ ॥

द्रु०वि० वन-चरांसह शैल-वनांतरें ॥ निज-सुखें फिरणें तरि तें बरें ॥
जरि घडे सहवासचि पामरीं ॥ तरि जळो असणें सुर-मंदिरीं ॥ ३७ ॥

व० ति० द्रव्यास हे गमन-मार्ग यथावकाश ॥
कीं दान, भोग अथवा तिसरा वि-नाश ॥
जो दे न भोग जरि, पात्र-करीं न दे हीं ॥
त्याच्या धनास मग केवळ नाश पाहीं ॥ ३८ ॥

वंशस्थ. असे जयाला धन तोचि पंडित ॥ कुलीन तो तोचि गुणी बहु-श्रुत ॥
सु-पूज्य तो सुंदर तो विचक्षण ॥ धनाश्रयें राहति सर्वही गुण ॥ ३९ ॥

---

१ मेला. २ स्तुति करण्याचें शील. ३ एथें दोन वृत्तांचें (पहिले दोन चरण 'वंशस्थ' व दुसरे दोन 'उपेंद्रवज्रा') असें मिश्रण झालें आहे तें प्रमादानें झालें असावें.

उ०जा० श्रुतेंचि कीं श्रोत्र, न कुंडलानें ॥ दानेंचि कीं पाणि, न कंकणानें ॥
साजे तसा देहहि हा न आनें ॥ परोपकारेंचि, न चंदनानें ॥ ४० ॥

शा० वि० ब्रह्म्यानें लिहिलें ललाट-फलकीं जें द्रव्य ज्याला असे ॥
तें लाधे मरु[1]-मंडलीं अधिकही मेरूस गेल्या नसे ॥
सेवीं धैर्य, धनांध त्यांप्रति वृथा दावूं नको दीनता ॥
कूपीं कीं जलधींत कुंभ जल घे जें मापिलें तत्वतां ॥ ४१ ॥

व० ति० तें श्वान एक तुकड्यास्तव चा[2]र नाना ॥
दावी धन्यास जठरार्थ कसें पहाना ॥
दे आळवूनि जरि हस्ति-प बाप भाई ॥
घे तोंचि घांस गज-राज कशी बढाई ॥ ४२ ॥

भु० प्र० प्रजा हाच कीं वत्स भू-धेनुकेचा ॥
नृपा तूं करीं फार सांभाळ त्याचा ॥
स्व-वत्साचिया जाण वात्सल्य-योगें ॥
अभीष्टार्थ देईल हे भूमि वेगें ॥ ४३ ॥

शालिनी. आरंभीं जे फार, शे[3]वीं न कांहीं ॥
आधीं थोडी, जे क्रमें फार पाहीं ॥
छाया पूर्वार्धी[4] परार्धी दिनाची ॥
तैशी मैत्री दुर्जनाची भल्याची ॥ ४४ ॥

व० ति० दे दान गुप्त, उपकार करी न बोले ॥
मानी प्र-मोद जरि मान्य घरास आले ॥
दावी न गर्व वि-भवें, गुण घे पराचे ॥
खड्गाग्र-तुल्य वि-षम-व्रत हें भल्यांचें ॥ ४५ ॥

" कीं तोडिला तरु फुटे अणखी भरानें ॥
तो क्षीणही विधु महोन्नति घे क्रमानें ॥
जाणोनि हें सु-जन ज्या दुबळीक आली ॥
त्याशीं कधीं न करिती सहसा टवाळी ॥ ४६ ॥

उ० जा० आली जरी कष्ट-दशा अ-पार ॥ न टाकिती धैर्य तथापि थोर ॥
केला जरी पोत[5] बळेंचि खालें ॥ ज्वाला तरी ते वरती उफाळे ॥ ४७ ॥

---

१ मारवाडांत. २ चेष्टा. ३ शेवटीं. ४ सकाळची दुपारची. ५ मशाल.

व०ति० दारिद्र्य ज्यांजवळि अ-प्रिय-बोलण्याचें ॥
भांडार ज्यांजवळि वाग्रस-माधुरीचें ॥
स्व-स्त्री-परायण अ-निंदक जेच त्यांहीं ॥
भू-भाग हे विलसती अति-रम्य पाहीं ॥ ४८ ॥

व०ति० पद्में प्र-फुल्ल करितो सविता स्वयें हा ॥
रात्रीं वि-कास कुमुदांप्रति चंद्र दे हा ॥
न प्रार्थितां जल-द दे जल या जनाला ॥
मुक्तार्थ कीं पर-हितोत्सव सज्जनाला ॥ ४९ ॥

शिख० बरें तें या देहीं महिवरि कडेलोट करणें ॥
महा-सर्पाच्या कीं वदनिं तरि हा हात धरणें ॥
उडी कीं वन्हींत त्वरित तरि घालूनि मरणें ॥
जळो तें तें लोकीं त्यजुनि निज-सच्छील फिरणें ॥ ५० ॥

व०ति० क्रोधें जळे मणि अ-चेतन सूर्य-कांत ॥
ज्या लागतांच दिनें-नायक-पाद-घात ॥
संभावितांत गणना पहिली जयाची ॥
साहेल तो पण कशी शठता दुजाची ॥ ५१ ॥

शा० वि० विद्या हें पुरुषास रूप बरवें, कीं झांकलें द्रव्य ही ॥
विद्या भोग-सु-कीर्ति-दायक पहा ते मान्य मान्यासही ॥
विद्या बंधु असे वि-देश-गमनीं विद्या महा-देवता ॥
विद्या पूज्य नृपास हा नर-पशू तीवेगळा तत्त्वतां ॥ ५२ ॥

शिख० करी साजे त्याग, श्रवण-युगुलीं सच्छ्रवण जें ॥
मुखीं सत्य, स्वच्छाचरण विलसे, शौर्यहि भुजे ॥
स्व-शीर्षे थोराला नमन, वि-भवावांचुनि पहा ॥
भल्याचा कीं स्वाभाविक शुभ अलंकार-विधि हा ॥ ५३ ॥

द्रु० वि० उपजणें मरणें न चुके नरा ॥ फिरत नित्य असे भव-भोंवरा ॥
उपजला तरि तोच मला गमे ॥ कुल समुन्नति ज्यास्तव घे, रमे ॥५४॥

स्वागता. वृक्ष फार लवती फल-भारें ॥ लोंबती जल-द घेउनि नीरें ॥
थोर गर्व न धरी वि-भवाचा ॥ हा स्व-भाव उपकार-पराचा ॥ ५५ ॥

---

१ (वाक् + रस) गोड भाषणाचें. २ स्वार्थबुद्धिरहित. ३ सूर्यकिरणांचा तडाखा. श्लेषानें पादताडन. ४ भूषणप्रकार. ५ आनंद पावतें.

व० ति० जें पात्र कां पुरुष-रत्न महा-गुणांचें ॥
तें निर्मितो विधि वि-भूषण भूमिकेचें ॥
कीं त्यासही त्वरित मृत्यु-मुखांत लोटी ॥
त्याची गमे मज अ-पंडितता करंटी ॥ ५६ ॥

” सद्रत्न-हार मणि ताइत बाहु-दंडीं ॥
कीं स्नान चंदन फुलें अणि लांब शेंडी ॥
यांनीं खरी चडतसे पुरुषा न शोभा ॥
वाणीच भूषण सु-शिक्षित-शब्द-गर्भा ॥ ५७ ॥

” म्यां साहिली खल-जनोक्ति कठोर पाहीं ॥
पोटांत दुःख वरिचेवरि हांसलों ही ॥
कीं प्रार्थिलें स्व-जठरार्थ मदांध लोकां ॥
आशे अणीक मज नाचविशी किती कां ॥ ५८ ॥

शिख० दिसे ज्या प्राणाची स्थिति जल-ज-पत्रोदक जसें ॥
तयासाठीं केलें वि-विध बहु म्यां पातक असें ॥
पुढें द्रव्याढ्यांच्या प्रचुर धन-लोभास्तव वृथा ॥
वि-लज्जें म्यां केली बहुतर मृपात्म-स्तुति-कथा ॥ ५९ ॥

तोटक. वदना रदनावलिनें त्यजिलें ॥ शिर सर्वहि शुभ्रपणें पिकलें ॥
उठतां बसतां अणु शक्ति नसे ॥ परि आस निरंतर माजतसे॥६०॥

उ० जा० न जाणतां टोळ पडे हुताशीं ॥ नेणोनियां मीन गिळी गळाशी ॥
अभि-ज्ञ आह्मी विषयांसि जेव्हां॥ सोडूंच ना मोह बलिष्ठ तेव्हां ॥६१॥

शा०वि० मोठें मंदिर, पुत्र पंडित बरे, संपत्तिही फारशी ॥
भार्या हे गुण-शालिनी, वय नवें, मूढासि माया अशी ॥
मानी शाश्वत विश्व हें, पडतसे संसार-कारा-गृहीं ॥
ज्ञानी नश्वर दृश्य मानुनि मनीं सं-न्यास घे सत्वरीं ॥ ६२ ॥

व० ति० पोरें सदैव रडती क्षुधितें कृशांगें ॥
स्त्री वस्त्र जर्जरित नेसुनि दीन वागे ॥
पाहोनि दुःख घरिंचें जठरार्थ कैसें ॥
देहींति गद्गद-रवें वदिजे प्रयासें ॥ ६३ ॥

---

१ मर्यादेचे गोड शब्द जींत आहेत अशी. २ कमलाच्या पानावरील उदकाप्रमाणें ह्मणजे चंचल. ३ जींत आपली खोटी स्तुति केली आहे अशी गोष्ट. ४ (देहि+इति) दे असें.

शा० वि० होती वासर दीर्घ जे धन-पति-द्वारीं[1] तयां प्रार्थितां ॥
नाना-सौख्य-भरें क्षणोपम मला जे लोटले नेणतां ॥
निःसंगत्वपणें धरोनि बसलों हे पर्वताची गुहा ॥
आतां त्या दिवसांसि हांसत असें ध्यानावसानीं[2] पहा ॥ ६४ ॥

,, मृत्यूनें जननास, वार्धकपणें कीं यौवना रोखिलें ॥
लोभें आ-क्रमिली स्व-तुष्टि, वनिता-मोहें शमा व्यापिलें ॥
मात्सर्यें सु-गुणा, वना फणि-कुलें, पृथ्वी-पतीला खलें ॥
अ-स्थैर्यें वि-भवास, सांग कवणें कोणास न ग्रासिलें ॥ ६५ ॥

व०ति० व्याघ्रीपरी भय करीत उभी जरा रे ॥
देहासि रोग करिती रिपु-तुल्य मारे ॥
आयुष्य भिन्न[3]-घट-नीर सरे तसें हें ॥
पापें तथापि जन आचरतात पाहें ॥ ६६ ॥

शा० वि० येतो वासर तोच तेच रजनी व्यापार नाना-परी ॥
प्राणी हे करितात आयु सरतें हें नेणवे अंतरीं ॥
तुच्छें चर्वित-चर्वणोपम सुखें जीं तींच तीं भोगितां ॥
संसारीं न तिरस्कृती उपजते हे कोण निर्लज्जता ॥ ६७ ॥

उ०जा० झालों जयांपासुनि ते निमाले ॥ ते आमुचे तुल्य-वयस्क गेले ॥
आह्मी असों संप्रति जाण तैसे ॥ नदी-तटीं जर्जर-वृक्ष जैसे ॥६८॥

व० ति० आयुष्य वर्ष-शत त्यांत निमे निजेलें[4] ॥
त्याही निमेंताहि निमे दिन वाद झाले ॥
वार्धक्य शैशवपणें, उरलें वि-योगें ॥
दुःखामयेंचि सरलें, सुख काय सांगें ॥ ६९ ॥

रथोद्धता एकदा तरुण बाल एकदां ॥ भाग्यवंतहि अ-भाग्य एकदां ॥
एकदा जरठ जाय सत्वरीं ॥ धर्म[5]-राज-सदना नटापरी ॥ ७० ॥

शा० वि० तूं राजा जरि, मी श्रुति-स्मृति-महा-विद्याभिमानी असें ॥
भाग्यें विश्रुत तूं, मदीय कविता-सत्कीर्ति लोकीं वसे ॥
आहे अंतर फार तूज मज रे तूं गर्व जैं दाविशी ॥
मीही निःस्पृह, भाग्यवंत-गणना नाहीं मला फारशी ॥ ७१ ॥

---

१ श्रीमंताच्या दारांत. २ (ध्यान + अवसानीं); ध्यान संपल्यानंतर. ३ फुटक्या भांड्यांतील पाणी. ४ झोपेंत गेलें. ५ यमसदनास.

मालिनी. धन-पति जरि तूं रे, मी असें शास्त्र-वेत्ता ॥
भट समरिं जरी तूं, मी महा-वादि-जेता ॥
अनु-चर जरि तूतें सेविती, छात्र मातें ॥
न गणिशि मज, जातों तुच्छ मानूनि तूतें ॥ ७२ ॥

शा० वि० भेटावें तरि हा नसे समय तो, अंतःपुरीं तो वसे ॥
आहे निद्रित, अश्व पाहत असे, स्वारीस गेला असे ॥
आतां क्रुद्ध ह्मणूनि भृत्य वदती टाकी तया दुर्जना ॥
मुक्त-द्वार महेश-मंदिर सुखें जाऊनि सेवीं मना ॥ ७३ ॥

,, लक्ष्मीनें जरि तुष्ट तूं, बहु सुखी मी वल्कलानें असें ॥
दोघांचा परि तोष तुल्य असतां आधिक्य कांहीं नसे ॥
आशा ज्यास दरिद्र तोचि समजें, नैराश्य पैं बाणतां ॥
भाग्याचा नर कोणता मग बरें निर्भाग्य तो कोणता ॥ ७४ ॥

,, ज्यांचें पात्र पवित्र पाणि-युग हें, भिक्षान्न जे भक्षिती ॥
ज्यांचें वस्त्र दिशा, जयां मल नसे, शय्या जयांची क्षिती ॥
ज्यांला दैन्य नसे, विरक्ति-वनिता जे तोसवें नांदती ॥
ज्यांला कर्म-कलाप[1] बांधित नसे, ते धन्य येणें रिती ॥ ७५ ॥

उ०जा० चंडाळ कीं, ब्राह्मण शूद्र कीं हा ॥ योगीश कीं यापरि लोक पाहा ॥
वदे, जया हर्षविषाद नाहीं ॥ निःसंग तो धन्य जनांत देही ॥ ७६ ॥

,, पुरे पुराणें, स्मृति, वेद, शास्त्रें ॥ आमुष्मिकें[2] वैदिक कर्म-तंत्रें ॥
जेणें सरे हा भव तें विचारीं ॥ यावेगळी सर्व दुकानदारी ॥ ७७ ॥

व० ति० स्वेच्छा-वि-हार गत-संग महा-तपस्वी ॥
भिक्षान्न-भक्षक वि-रक्त असा मनस्वी[3] ॥
कंथैक-वस्त्र निरहंकृति जो सुखी तो ॥
टाकूनि भोग शम-सौख्य मनीं वरी तो ॥ ७८ ॥

शा० वि० जों हे स्वस्थ तनू, जरा वसतसे जों दूर, जों इंद्रियें ॥
शक्तें, कीं सरलें न आयु पुरतें जों, पंडितानें स्वयें ॥

---

१ कर्मसमुदाय—देहाहंभाव ज्यांचा गळाल्यामुळें बरीं वाईट कर्में हातून घडलीं तरी त्यांचा वास्तविकदृष्टया ज्यांना भोग घडत नाहीं हा भाव. २ परलोक प्राप्त करून देणारीं. ३ ज्यानें मनाचा जय केला आहे असा.

आत्म-प्राप्ति-सुखार्थ यत्न करणें कीं तोंच हा फारसा ॥
होतां मंदिर दीप्त, कूप-खननीं उद्योग तो कायसा ॥ ७९ ॥
शा०वि० झाले जीर्ण मनीं मनोरथ पहा मी वंचलों यौवना ॥
होते जे गुण सर्वही वि-फल ते झाले गुण-ज्ञा-विना ॥
युक्तायुक्त-विचार काल न करी निःशंक सेर्वात्मना ॥
आतां हें सुचलें दुजी गति नसे गौरीश-पायां-विना ॥ ८० ॥

रामदास.

गोदातीरीं राक्षसभुवनापासून १० कोशांवर **जांब** ह्मणून एक गांव आहे. तेथें **सूर्यापंत** ह्मणून एक कुळकरणी रहात असे. हा जातीचा जामदग्न्यगोत्री ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण असून सूर्योपासक असे, त्याचा पुत्र **रामदास**. ह्याच्या आईचें नांव **राणूबाई**. ह्याचें पहिलें नांव **नारायण** होतें, परंतु पुढें तो **रामाची** भक्ति करूं लागला, ह्मणून त्याचें नांव **रामदास** असें पडलें. ह्याचा वडील भाऊ **गंगाधर** ह्मणून होता, त्यास **रामीरामदास** ह्मणत. ह्याचा जन्म शके १५२७ तं झाला. ह्यानें **भक्तिरहस्य** नामें ग्रंथ केला आहे; शिवाय अध्यात्मपर पदें केलीं आहेत. हा शके १५९९ त फाल्गुन वद्य १३ स निजधामास गेला.

रामदास लहानपणापासून विरक्त होता. तो **मारुतीचा** अवतार असें ह्मणतात. त्याच्या आईबापांनीं त्याचें लग्न करण्याची सर्व तयारी केली होती; पण त्याच्या मनांत लग्न करून घेण्याचें नव्हतें, ह्मणून तो पळून गेला. तो कांहीं दिवस **नाशिकक्षेत्रीं पंचवटींत** राहून पुढें **साताऱ्याजवळ चांफळ** एथें जाऊन राहिला. तो बहुतकरून तीर्थयात्रा करित फिरत असे. त्याच्या शिष्यमंडळींत **शिवाजी राजा** होता. शिवाजीनें आपलें सगळें राज्य रामदासास दिलें, तेव्हां त्यानें त्याचा स्वीकार करून तें पुनः शिवाजीच्या स्वाधीन केलें, आणि तो ह्मणाला कीं, माझ्या स्वामित्वाची इतकीच खूण असावी कीं, तुझ्या फौजेचा झेंडा भगवा असावा. तेव्हांपासून शिवाजीनें आपल्या फौजेंत भगव्या

---

१ सर्वभावेंकरून.

झेंड्याची चाल पाडली. शूद्र वगैरे हलक्या जातीच्या हिंदूंत जोहार ह्मणण्याच्या ठिकाणीं **रामराम** ह्मणण्याची जी चाल पडली आहे तीहि शिवाजीनेंच नवी पाडिली.

रामदास निवांतपणें राहण्याकरितां साताऱ्याजवळ **परळी** नांवाचा किल्ला आहे तेथें जाऊन रहात असे. तेथें शिवाजीराजा त्याची बरदास्त ठेवी. रामदास तेथें राहिल्यामुळें तेथें संतमंडळी जाऊं येऊं लागली, ह्मणून त्या किल्ल्यास **सज्जनगड** असें नांव पडलें. एथेंच रामदास वृद्ध होऊन आपल्या वयाच्या ७३ व्या वर्षी समाधिस्थ झाला. त्याचे संप्रदायी पुष्कळ आहेत, त्यांस **रामदासी** असें ह्मणतात.

रामदासाच्या ओंव्या, श्लोक व अभंग पुष्कळ आहेत. त्याची कविता सुलभ व भक्तिरसप्रधान आहे.

रामदासाचा जन्मशक १५३० (चैत्र शुद्ध ९). समाधिशक १६०३ (माघ वद्य ८).

ह्यानें केलेले प्रसिद्ध ग्रंथ.

१ स्फुट अभंग, २ दासबोध, ३ मनाचे श्लोक, ४ समासआत्माराम.

स्फुट अभंग.

वेंचे, रामदासाच्या अभंगांतील.

(१)

सुखाचे सांगाती सर्वही मीळती ॥ दुःख होतां जाती निघोनीयां ॥ १ ॥
निघोनीयां जाती संकटाचे वेळे ॥ सुख होतां मीळे समुदाव ॥ २ ॥
समुदाव सर्व देहाचे संबंधी ॥ तुटली उपाधी **रामदासीं** ॥ ३ ॥

(२)

मूर्ख तो संसारीं माझें माझें करी ॥ मृत्यु बरोबरी हिंडतसे ॥ १ ॥
हिंडतसे काळ सांगातीं सरीसा ॥ धरी भरंवसा नेणोनीयां ॥ २ ॥
नेणोनीयां प्राणी संसाराशी आला ॥ आला तैसा गेला दैन्यवाणा ॥ ३ ॥
दैन्यवाणा गेला सर्वही सोडोनी ॥ ठेवीलें जोडोनी जनालागीं ॥ ४ ॥
लागलेली मळी दोषाची सुटेना ॥ आसक्ती तुटेना अंतरींची ॥ ५ ॥
अंतरींची मूर्ती अंतरली दूरी ॥ कदाकाळीं हरी आठवेना ॥ ६ ॥
आठवेना अंत-काळीं रामावीण ॥ धन्य तें मरण **दास** ह्मणे ॥ ७ ॥

(३)

सुख पाहों जातां कोठेंची न दिसे ॥ संसार हा असे दुःख-मूळ ॥ १ ॥
दुःख-मूळ जन्म जन आणि नारी ॥ पाहतां संसारीं सुख नाहीं ॥ २ ॥
सुख नाहीं कदा शाश्वतावांचूनी ॥ जाणती सु-ज्ञानी दास ह्मणे ॥ ३ ॥

(४)

साधू-संगें साधू भोंदू-संगें भोंदू ॥ वाद्या-संगें वादू होत असे ॥ १ ॥
होत असे भला भल्याच्या संगतीं ॥ जाय अधोगती दुष्ट-संगें ॥ २ ॥
दुष्ट-संगें दुष्ट झाला महा-पापी ॥ होतसे निष्पापी साधू-संगें ॥ ३ ॥
संग जया जैसा लाभ तया तैसा ॥ होतसे आपैसा अनायासें ॥ ४ ॥
अनायासें गती चुके अधोगती ॥ धरीतां संगती सज्जनाची ॥ ५ ॥
सज्जनाची कृपा जयालागीं होय ॥ तयालागीं सोय परत्राची ॥ ६ ॥
परत्राची सोय भक्तीच्या उपायें ॥ चुकती अपाय दास ह्मणे ॥ ७ ॥

(५)

तोंवरी तोंवरी डगमगीना कदा ॥ देहाची आपदा झाली नाहीं ॥ १ ॥
तोंवरी तोंवरी परमार्थ स्वयंभ ॥ जंव पोटीं लोभ आला नाहीं ॥ २ ॥
तोंवरी तोंवरी अत्यंत सद्भाव ॥ विशेष वैभव आलें नाहीं ॥ ३ ॥
तोंवरी तोंवरी सांगें निरभिमान ॥ देहासी अभि-मान झाला नाहीं ॥ ४ ॥
तोंवरी तोंवरी धीरत्वाची मात ॥ प्रपंचीं आ-घात झाला नाहीं ॥ ५ ॥
रामदास ह्मणे अवघेची गोबाळी[२] ॥ ऐसा विरळा बळी धैर्यवंत ॥ ६ ॥

(६)

कर्ता एक देव तेणें केलें सर्व ॥ तयापाशीं गर्व कामा नये ॥ १ ॥
देह तें देवाचें वित्त कुबेराचें ॥ तेथें ह्या जीवाचें काय आहे ॥ २ ॥
देता देववीता नेता नेववीता ॥ कर्ता करवीता देव एक ॥ ३ ॥
निमित्ताचा धनी केला असे प्राणी ॥ पाहतां निर्वाणीं देव एक ॥ ४ ॥
लक्ष्मी ही देवाची सर्व सत्ता त्याची ॥ त्यावीणें जीवाची ऊर्मी नाहीं ॥५॥
दास ह्मणे मना सावध असावें ॥ दुश्चित्त नसावें कदाकाळ ॥ ६ ॥

(७)

ऐसा कोण आहे मुकीयाचा जाण ॥ कळे वोळखण न सांगतां ॥ १ ॥
न सांगतां जाणे अंतरींचा हेत ॥ पुरवी मनोरथ सर्व कांहीं ॥ २ ॥
सर्व कांहीं जाणे चतुरांचा राणा ॥ धन्य नारायणा लीला तुझी ॥ ३ ॥

---

१ आपोआप. २ अजागळ-अप्रयोजक. ३ जाणता.

तुझी लीला जाणे ऐसा कोण आहे ॥ विरिंची तो पाहे चोकाटला[1] ॥ ४ ॥
चोकाटला मनु देवासी पाहतां ॥ दास ह्मणे आतां सीमा झाली ॥ ५ ॥

(८)

शौच केलें तेणें शुचिर्भूत झाला ॥ जळीं स्नान केला मल-त्यागें ॥ १ ॥
मल-त्यागें झाला शरीरें निर्मळ ॥ अंतरींचा मळ कैसा गेला ॥ २ ॥
कैसा जातो काम क्रोध लोभ दंभ ॥ नांदतो स्वयंभ अंतर्यामीं ॥ ३ ॥
अंतर्यामीं आधीं होईजे निर्मळ ॥ तेणें तुटे मूळ संसाराचें ॥ ४ ॥
वि-भ्रमासी बरें शोधुनी पहावें ॥ अंतरीं राहावें निष्ठावंत ॥ ५ ॥
निष्ठावंत ज्ञान पूर्ण समाधान ॥ मग संध्या-स्नान स-फळची ॥ ६ ॥
स-फळची संध्या सं-देह नसतां ॥ निःसंदेह होतां समाधान ॥ ७ ॥
समाधान नाहीं स्नान-संध्या-काळीं ॥ लोकांचिया मेळीं लोक-लाजे ॥ ८ ॥
लोक-लाजे सर्व लौकीकची केला ॥ देव दूरावला वरपंगें ॥ ९ ॥
वरपंगें देव कदा सांपडेना ॥ निष्ठेचा घडेना भक्ति-भाव ॥ १० ॥
भक्ति-भाव देवीं दृढ होय ज्याचा ॥ कर्म लौकीकाचा खटाटोप ॥ ११ ॥
खटाटोप देव कदा पावीजेना ॥ निश्चय घडेना शाश्वताचा ॥ १२ ॥
शाश्वताचा शोध अंतरीं असतां ॥ सर्वही पाहतां निरर्थक ॥ १३ ॥
निरर्थक तीर्थें निरर्थक व्रतें ॥ दास ह्मणे जेथें ज्ञान नाहीं ॥ १४ ॥

(९)

बाळक जाणेना मातेसी ॥ तिचें मन बाळापासीं ॥ १ ॥
तैसा देव हा कृपाळू ॥ करी भक्ताचा सांभाळू ॥ २ ॥
धेनु वत्साचेनि लागे ॥ धांवे त्याच्या मागेंमागें ॥ ३ ॥
पक्षी घेतसे गगन ॥ पिलापाशीं त्याचें मन ॥ ४ ॥
मत्स्य आठवितां पाळी ॥ कूर्म दृष्टीनें सांभाळी ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ माया-जाळाचीं लक्षणें ॥ ६ ॥

(१०)

ऐसें कैसें रे सोंवळें ॥ शिवतां होतसे ओंवळें ॥ १ ॥
स्नान संध्या टिळे माळा ॥ पोटीं क्रोधाचा उमाळा ॥ २ ॥
नित्य दंडीतोसी देह ॥ परी फिटेना सं-देह ॥ ३ ॥
नित्य नेम खटाटोप ॥ मनीं विषयाचा जप ॥ ४ ॥

---

१ चाकित झाला.

बाह्य केली झळफळ ॥ देह-बुद्धीचा विटाळ ॥ ५ ॥
रामदास दृढ-भाव. ॥ तयावीण सर्व वाव ॥ ६ ॥

(११)

देह विटाळाचा गोळा ॥ कैसा होतोसी सोंवळा ॥ १ ॥
तुज कळेना विचारू ॥ ऐसीयासी काय करूं ॥ २ ॥
दृढ केला अभि-मान ॥ तेणें जाहलें बंधन ॥ ३ ॥
रामदास स्वामीविण ॥ केला तितुकाही शीण ॥ ४ ॥

(१२)

काळ जातो क्षणक्षणा ॥ मूळ येईल मरणा ॥ १ ॥
कांहीं धांवाधांव करीं ॥ जंव तो आहे मृत्यु दुरी ॥ २ ॥
देह आहे जाईजिणें ॥ भूललासी कोण्या गुणें ॥ ३ ॥
माया-जाळीं गुंतलें मन ॥ परि हें दुःखासी कारण ॥ ४ ॥
सत्य वाटतें सकळ ॥ परि हें जातां नाहीं वेळ ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ आतां होईं सावधान ॥ ६ ॥

(१३)

अंत-काळ येतो येतां ॥ तेथें नये चुकवीतां ॥ १ ॥
अकस्मात लागे जावें ॥ कांहीं पुण्य आ-चरावें ॥ २ ॥
पुण्याविना जातां प्राणी ॥ पडे यमाची जाचणी ॥ ३ ॥
रामदास ह्मणे जना ॥ कंठीं यमाच्या यातना ॥ ४ ॥

(१४)

ज्याच्या उदरासी आला ॥ त्यासि फिरोनी पडला ॥ १ ॥
तोचि जाणावा चांडाळ ॥ देव-ब्राह्मणांचा काळ ॥ २ ॥
झाला स्त्रियेचा लंपट ॥ माय-बापांसी उद्धट ॥ ३ ॥
भय पापाचें न धरी ॥ सज्जनाची निंदा करी ॥ ४ ॥
नेणे माय कीं मावसी ॥ कोणें सांगावें तयासी ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ यम केला त्याकारणें ॥ ६ ॥

(१५)

कोणी पुत्र कामा नये ॥ मित्र करी तो उपाये ॥ १ ॥
कैचें आपूलें परावें ॥ अवघें ऋणानुबंधें ध्यावें ॥ २ ॥

---

१ जाणारा—नश्वर.

जिवलग जीव घेती ॥ त्यासी पराके रक्षिती ॥ ३ ॥
जिवलगाचिये परी ॥ मातेहुनी लोभ करी ॥ ४ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ न कळे देवाचें करणें ॥ ५ ॥

(१६)

घात करूनी आपुला ॥ काय रडवीसी पुढिला ॥ १ ॥
बहुत मोलाचें आयुष्य ॥ विषय-लोभें केला नास ॥ २ ॥
नाहीं वोळखिलें सत्या ॥ तेणें केली आत्म-हत्या ॥ ३ ॥
नर-देहाची सं-गती ॥ गेली गेली हातोहातीं ॥ ४ ॥

(१७)

कोणें कोणासी रडावें ॥ एकामागें एकीं जावें ॥ १ ॥
एक वेळ गेली माता ॥ एक वेळ गेला पिता ॥ २ ॥
द्रव्य दारा जाती पुत्र ॥ जिवलग आणि मित्र ॥ ३ ॥
प्राणी सं-सारासी आला ॥ तितुका मृत्यु-पंथें गेला ॥ ४ ॥
पूर्व-ज गेले देवापासीं ॥ तेची वाट आपणासी ॥ ५ ॥
रामदास ह्मणे लोक ॥ करिती गेलीयाचा शोक ॥ ६ ॥

(१८)

ज्याचें होतें त्याणें नेलें ॥ एथें तुझें काय गेलें ॥ १ ॥
वेगीं होई सावधान ॥ करीं देवाचें भजन ॥ २ ॥
गती न कळे होणाराची ॥ हे तो इच्छा भगवंताची ॥ ३ ॥
पूर्व संचिताचें फळ ॥ होती दुःखाचे कल्लोळ ॥ ४ ॥
पूर्वीं केलें जें संचित ॥ तें तें भोगावें निश्चित ॥ ५ ॥
दास ह्मणे पूर्व-रेखा ॥ प्राप्त न टळे ब्रह्मादिकां ॥ ६ ॥

(१९)

आतां कोठें धरूं भाव ॥ बहुसाल झाले देव ॥ १ ॥
एकाहुनी एक थोर ॥ मुख्य पूजा पारंपर ॥ २ ॥
माझे कुळींचीं दैवतें ॥ सांगों जातां अ-संख्यातें ॥ ३ ॥
रामदासा देव एक ॥ येर सर्वही मायिक ॥ ४ ॥

(२०)

आतां शरण कोणा जावें ॥ सत्य कोणातें मानावें ॥ १ ॥
नाना-पंथ नाना-मतें ॥ भू-मंडळीं अ-संख्यातें ॥ २ ॥

एक मानिती स-गुण ॥ एक ह्मणती निर्गुण ॥ ३ ॥
एकीं केला सर्व-त्याग ॥ एक ह्मणती राज-योग ॥ ४ ॥
रामदास सांगे खूण ॥ भक्तिवीण सर्व शीण ॥ ५ ॥

(२१)

शरण जावें संत-जना ॥ सत्य मानावें निर्गुणा ॥ १ ॥
नाना मतीं काय चाड ॥ करणें सत्याचा नीवाड ॥ २ ॥
ज्ञान भक्तीनें शिणवावें[1] ॥ भक्ति तयेसी ह्मणावें ॥ ३ ॥
रामीरामदास सांगे ॥ सर्व-काळ संत-संगें ॥ ४ ॥

(२२)

एक देव आहे खरा ॥ माये नाथिला पसारा ॥ १ ॥
हेंचि विचारें जाणावें ॥ ज्ञाता तयासी ह्मणावें ॥ २ ॥
रामदासाचें बोलणें ॥ स्वप्नापरी जायीजिणें ॥ ३ ॥

(२३)

गेला प्रपंच हातींचा ॥ लाभ नाहीं परमार्थाचा ॥ १ ॥
दोहींकडे अंतरला ॥ थोरपणें भांबावला ॥ २ ॥
गेली अवघी निस्पृहता ॥ नाहीं स्वार्थही पूरता ॥ ३ ॥
क्रोधें गेला संत-संग ॥ लोभें जाहला वीरंग[3] ॥ ४ ॥
पूर्ण झाली नाहीं आशा ॥ इकडे बुडाला अभ्यासा[4] ॥ ५ ॥
दास ह्मणे क्रोधें केलें ॥ अवघें लाजिरवाणें झालें ॥ ६ ॥

(२४)

संग स्वार्थाचा धरिला ॥ तेणें काम खवळला[2] ॥ १ ॥
थोरपण हें मातलें ॥ तेणें अव्हाटें घातलें ॥ २ ॥
कामामागें आला क्रोध ॥ क्रोधें केला बहु खेद ॥ ३ ॥
लोभ दंभाचें कारण ॥ मोहें केलें वि-स्मरण ॥ ४ ॥
कामीं लांचावलें मन ॥ झालें बुद्धीचें पतन ॥ ५ ॥
दास ह्मणे हें सकळ ॥ अवघें अनर्थाचें मूळ ॥ ६ ॥

(२५)

काम क्रोध खवळला ॥ तोचि सन्निपात झाला ॥ १ ॥
यासी औषध करावें ॥ पोटीं वैराग्य धरावें ॥ २ ॥

---

१ ज्ञानाचा उपयोग परमेश्वराच्या उपासनेकडे करावा हा भाव. २ व्यापिला. ३ तेजोहीन. ४ आत्मानुसंधान; ईश्वरचिंतन.

कु-पथ्य अवघें जें झालें ॥ मग तें पुढें उफाळलें ॥ ३ ॥
रामदास सांगे भलें ॥ लोक ह्मणती पिसाळलें ॥ ४ ॥

(२६)

व्यर्थ माया-जाळीं[1] गुंतोनी राहसी ॥ हित गमावीसी आपुलें तें ॥ १ ॥
गृह दारा सुत नव्हेत अंतींचीं ॥ मग इतरांची काय आशा ॥ २ ॥
सर्व हें सांडोनी जाशील बा झणी ॥ काळ तो बांधोनी नेई तुज ॥ ३ ॥
तेथें सोडवीता नसे तूज कोणी ॥ एका चक्रपाणीवांचोनीयां ॥ ४ ॥
नको गुंतूं गेळीं मायिकासी टाळी ॥ स्व-हित सांभाळीं **भिक्षु** ह्मणे ॥५॥

(२७)

वाजे पाऊल आपुलें ॥ ह्मणे मागें कोण आलें ॥ १ ॥
कोण धांवतसे आड ॥ पाहों जातां झालें झाड ॥ २ ॥
भावीतसे अभ्यंतरीं ॥ कोण चाले बरोबरी ॥ ३ ॥
शब्द-पडसाद ऊठला ॥ ह्मणे कोण रे बोलिला ॥ ४ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ संशयाचीं हीं लक्षणें ॥ ५ ॥

(२८)

कांहीं दिसे अकस्मात ॥ तेथें वाटे आलें भूत ॥ १ ॥
वायां पडावें सं-देहीं ॥ मुळीं तेथें कांहीं नाहीं ॥ २ ॥
झाड-झुडूप देखिलें ॥ जिवीं वाटे कोणी आलें ॥ ३ ॥
रामदास सांगे खूण ॥ भितो आपणा आपण ॥ ४ ॥

(२९)

छाया देखुनी आपली ॥ शंका अंतरीं वाटली ॥ १ ॥
ऐसें भ्रमाचें लक्षण ॥ भुले आपणा आपण ॥ २ ॥
मुखें बोलतां उत्तर ॥ तेथें झालें प्रत्युत्तर ॥ ३ ॥
डोळां घालितां आंगोळी ॥ एकाचीं तीं दोन झालीं ॥ ४ ॥
पोटीं आपण कल्पिलें ॥ तेंचि आलेंसें वाटलें ॥ ५ ॥
दास ह्मणे हा उपाधी ॥ शंका धरितां अधिक बाधी ॥ ६ ॥

(३०)

नाहीं एक उपासना ॥ कैंची भक्तीची वासना ॥ १ ॥
नाहीं निश्चय अंतरीं ॥ मन फिरे दारोदारीं ॥ २ ॥
ज्यासी नाहीं एक देव ॥ साता पांचा ठायीं भाव ॥ ३ ॥

---
[1] मायापाशांत.

नानाकार झालें मन ॥ कैचें निष्ठेचें भजन ॥ ४ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ निष्ठेवीण सर्व सुनें ॥ ५ ॥

(३१)

जया ज्ञान हें नेणवे ॥ पशु तयासी ह्मणावें ॥ १ ॥
कोणें केलें चराचर ॥ कोण विश्वाचा आ-धार ॥ २ ॥
ब्रह्मादिकांचा निर्मिता ॥ कोण आहे त्यापरता ॥ ३ ॥
अनंत ब्रह्मांडांच्या माळा ॥ हे तो भगवंताची लीळा ॥ ४ ॥
रामदासाचा विवेक ॥ सर्व-कर्ता देव एक ॥ ५ ॥

(३२)

ज्ञानाविणें जे जे कळा ॥ ते ते जाणावी अव-कळा ॥ १ ॥
ऐसें भगवंत बोलिला ॥ चित्त द्यावें त्याच्या बोला ॥ २ ॥
एकें ज्ञानेंची सार्थक ॥ सर्व कर्म निरर्थक ॥ ३ ॥
दास ह्मणे ज्ञानावीण ॥ प्राणी जन्मला पाषाण ॥ ४ ॥

(३३)

अस्थीचा वीटाळ होतां स्नान केलें ॥ चुडे दांतवलें कासयासी ॥ १ ॥
आ-चमन करावें शूद्राच्या विटाळें ॥ हाटाचे चौढाळे कोण जाणे ॥ २ ॥
नदीचे प्र-वाहीं आंत पाहों नये ॥ स्नान-संध्या होय अग्रोदकीं ॥ ३ ॥
ओले चर्मी दूध होत आहे हिंग ॥ स्वयंपाकीं सांग सेवीताती ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे हें कोणी न पाहे ॥ देह मूळीं आहे विटाळाचा ॥ ५ ॥

(३४)

चित्त आहे कैसें मळिण तें कैसें ॥ शुद्ध होतें कैसें विचारावें ॥ १ ॥
वैद्य ओळखीतां रोग ही कळेना ॥ औषध मिळेना प्रचीतीचें ॥ २ ॥
अनु-मानें देव अनु-मानें भक्त ॥ अनु-मानें मुक्त अनु-मानी ॥ ३ ॥
अनु-मानें केलें अनु-मानें कल्पिलें ॥ निर्फळ जाहलें सर्व कांहीं ॥ ४ ॥
सर्व कांहीं बरें प्रचीति आलिया ॥ **दास** ह्मणे वायां अ-प्रचीति ॥ ५ ॥

(३५)

प्रत्ययाचें ज्ञान तेंचि तें प्र-माण ॥ येर अ-प्र-माण सर्व कांहीं ॥ १ ॥
सर्व कांहीं धर्म आणि कर्माऽकर्म ॥ चुकलिया वर्म व्यर्थ जाती ॥ २ ॥
व्यर्थ जाती जन्म ज्ञानावांचुनियां ॥ केले कष्ट वायां निरर्थक ॥ ३ ॥
निरर्थक जन्म पशुचिया परी ॥ जंव तें अंतरीं ज्ञान नव्हे ॥ ४ ॥

---

१ हस्तिदंताचें भूषण. २ जातिधर्मविरहित आचरण.

ज्ञान नव्हे सोपें तें आधीं पहावें ॥ शाश्वत शोधावें दास ह्मणे ॥ ५ ॥

(३६)

प्रपंचीं तें भाग्य परमार्थीं वैराग्य ॥ दोन्ही यथा-सांग दोहींकडे ॥ १ ॥
दोहींकडे सांग होता समर्थ ॥ नाहीं तरी व्यर्थ तेरंबळी ॥ २ ॥
तारंबळी होते वि-चार नसतां ॥ दास ह्मणे आतां सावधान ॥ ३ ॥

(३७)

पतित हे जन करावे पावन ॥ तेथें अनु-मान करूं नये ॥ १ ॥
करूं नये गुण-दोष-उठाठेवी ॥ विवेकें लावावी बुद्धि जना ॥ २ ॥
बुद्धि सांगे जना त्या नांव सज्जन ॥ पतित-पावन दास ह्मणे ॥ ३ ॥

(३८)

माता पिता जन स्व-जन कांचन ॥ प्रिया-पुत्रीं मन गोवूं नये ॥ १ ॥
गोवूं नको मन राघवावांचूनि ॥ लोक-लाज जनीं लागलीसे ॥ २ ॥
लागलीसे परी तूवां न धरावी ॥ स्व-हितें करावी राम-भक्ति ॥ ३ ॥
राम-भक्तिविण होसील हिंपुटी ॥ एकलें शेवटीं जाणें लागे ॥ ४ ॥
जाणें लागे आतां बाळा सु-लक्षणा ॥ ध्यायीं राम-राणा दास ह्मणे ॥ ५ ॥

(३९)

काया हे काळाची वेचोनि जाणार ॥ तुझेनि होणार काय बापा ॥ १ ॥
काय बापा ऐसें जाणोनि नेणसी ॥ मी मी ह्मणतोसी वायावीण ॥ २ ॥
वायावीण शिण केला जन्मवरी ॥ दंभ-लोकाचारी नागवण ॥ ३ ॥
नागवण आली पर-लोका जातां ॥ स्व-हिताची चिंता केली नाहीं ॥ ४ ॥
केली नाहीं चिंता नामीं कानकोंडें ॥ अंतीं कोण्या तोंडें जात असे ॥ ५ ॥
जात असे सर्व सोडोनि करंटा ॥ जन्मवरी ताठा धरूनियां ॥ ६ ॥
धरूनियां ताठा कासया मरावें ॥ भजन करावें दास ह्मणे ॥ ७ ॥

(४०)

रावणासारखी कोणाची संपत्ति ॥ तो ही गेला अंतीं एकलाची ॥ १ ॥
एकलाचि गेला वाळी तो वानर ॥ कपि थोर थोर तेही गेले ॥ २ ॥
गेले चक्रवर्ती थोर वैभवाचे ॥ फार आयुष्याचे ऋषीश्वर ॥ ३ ॥
ऋषीश्वर गेले मार्कंडासारिखे ॥ इतरांचे लेखे कोण करी ॥ ४ ॥
कोण करी सर्व शाश्वत आपुलें ॥ सर्व राज्य गेलें कौरवांचें ॥ ५ ॥
कौरव निमाले, पांडव गळाले ॥ यादवहि गेले एकसरें ॥ ६ ॥

१ त्रेधा-ओढाताण. २ चोरटें, साशंक.

एकसरें गेले राजे थोर थोर ॥ आणिक श्रीधर भाग्यवंत ॥ ७ ॥
भाग्यवंत गेले एकामागें एक. ॥ हरिश्चंद्रादिक पुण्य-शीळ ॥ ८ ॥
पुण्य-शीळ गेले कीर्ति ठेवूनियां ॥ पापी गेले वायां अधोगती ॥ ९ ॥
अधोगती गेले देवा न भजतां ॥ संसारीं ह्मणतां माझें माझें ॥ १० ॥
माझें माझें करी साचाचिये परी ॥ अंतीं दुराचारी एकलाचि ॥ ११ ॥
एकलाचि येतां एकलाचि जातां ॥ मध्येंचि दुश्चिता माया-जाळ ॥ १२ ॥
माया-जाळीं पापी जन गुंडाळले ॥ पुण्य-शीळ गेले सुटोनियां ॥ १३ ॥
सुटोनियां गेले सायुज्य-पदासी ॥ **रामीरामदास** चिरं-जीव ॥ १४ ॥

(४१)

वासनेची झाडी कु-बुद्धि वांकुडी ॥ वाजे हुडहुडी ममतेची ॥ १ ॥
वैराग्याचा वन्हि विझोनियां गेला ॥ सं-चित खायाला पुण्य नाहीं ॥ २ ॥
भक्ति पांघरूण तें माझें सांडलें ॥ मज वोसंडिलें संत-जनीं ॥ ३ ॥
नाम-सं-जीवनी मुखीं नाहीं पाणी ॥ निंदेची पोहेणी प्र-चळचि[1] ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे ऐसीयाचें जिणें ॥ सदा दैन्यवाणें रामेंवीण ॥ ५ ॥

(४२)

देऊळाचे मिसें द्रव्य तें जोडावें ॥ गांठीचें मोडावें पुण्य-धन ॥ १ ॥
एरवीं तें काय न घडे प्राण्याला ॥ व्यय करण्याला आग लागो ॥ २ ॥
राजाज्ञे हे वाचे कवन करावें ॥ धन्य ह्मणवावें लोकांहातीं ॥ ३ ॥
राजसा तामसा राघवाची भेटी ॥ गेल्या जन्म-कोटी तरी नाहीं ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे करितों निवाडा ॥ सोडवितों खोड मना तुझी ॥ ५ ॥

(४३)

करोनी कीर्तन योग्यता मिरवणें ॥ देशोदेशीं जाणें द्रव्यासाठीं ॥ १ ॥
द्रव्य येतां पुढें प्रेमानें कीर्तन ॥ सुचवितो मान-धन इच्छा ॥ २ ॥
राजा देऊं जातां देऊळ बांधणें ॥ एवढिया धनें काय होतें ॥ ३ ॥
दात्यांनीं त्रासावें सर्वांनीं हांसावें ॥ त्या मानवा पावे देव कैसा ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे देव तो समीप ॥ गांठीं ऐसें पाप जोडा परी ॥ ५ ॥

(४४)

त्याचे पाय हो नमावे ॥ त्याचें कीर्तन हो ऐकावें ॥ १ ॥
दुजीयासी सांगे कथा ॥ आपण वर्ते त्याची पथा ॥ २ ॥

---

१ पाण्याचा खोल प्रवाह.

कीर्तनाचें न करी मोल ॥ जैसे अमृताचे बोल ॥ ३ ॥
सन्मानितां नाहीं सुख ॥ अप-मानितां नाहीं दुःख ॥ ४ ॥
किंचित दिलें दातयानें ॥ तेंही घेत असे आनंदानें ॥ ५ ॥
ऐसा असे हरी-दास ॥ लटकें न वदे **रामदास** ॥ ६ ॥

(४५)

दिनाचा दयाळु कीर्ति ऐकियेली ॥ ह्मणूनी पाहिली वाट तुझी ॥ १ ॥
अ-नाथाचा नाथ होशील कैवारी ॥ ह्मणोनियां हरी बोभाईलें[1] ॥ २ ॥
तुजविण कोण जाणे हें अंतर ॥ कोणासी जौंजार[2] घालूं माझा ॥ ३ ॥
दास ह्मणे आह्मी दीनाहुनी दीन ॥ करावें पालन दुर्बळाचें ॥ ४ ॥

(४६)

आह्मां पतितांची सांड केली जरी ॥ आमचा कैवारी कोण आहे ॥ १ ॥
आह्मीं भरंवसा कवणाचा धरावा ॥ सांगावें केशवा दया-निधि ॥ २ ॥
तुजविण आह्मा नाहीं त्रि-भुवनीं ॥ धांवें चक्र-पाणी दीन-बंधु ॥ ३ ॥
पतित-पावन ब्रीद हें बांधीलें ॥ तारावें वेहिलें[3] **दासालागीं** ॥ ४ ॥

(४७)

पळशी तूं तरी नाम कोठें नेशी ॥ आह्मी अहर्निशी नाम घोकूं ॥ १ ॥
आह्मापासोनियां जातां नये तूज ॥ तें हें वर्म बीज नाम जपूं ॥ २ ॥
देवा आह्मां तुझें नाम हो पाहीजे ॥ मग भेटी सहज देणें लागे ॥ ३ ॥
भोळे भक्त आह्मीं चुकलेंचि कर्म ॥ सांपडलें वर्म **रामदासा** ॥ ४ ॥

(४८)

तुजविण देवा मज कोणी नाहीं ॥ माझी चिंता कांहीं असों द्यावी ॥ १ ॥
वैराग्यें कनिष्ठ अ-भावें वरिष्ठ ॥ माझे मनीं नष्ट सं-देहता ॥ २ ॥
विवेकें सांडिलें ज्ञानें ओसंडिलें ॥ चित्त हें लागलें तुझे पायीं ॥ ३ ॥
तुझें नाम वाचे उच्चारीत असें ॥ अंतरीं विश्वास धरियेला ॥ ४ ॥
रामदास ह्मणे मी तुझें अ-ज्ञान ॥ माझें समाधान करीं देवा ॥ ५ ॥

(४९)

जाणावा तो नर देवची साचार ॥ वाचे निरंतर राम राम ॥ १ ॥
सगुणीं सद्भाव नाहीं ज्ञान-गर्व ॥ तयालागीं सर्व सारीखेची ॥ २ ॥
निंदका वंदका सगट सांभाळी ॥ मन सर्व काळीं पालटेना ॥ ३ ॥

---

१ हाक मारली; बोलाविलें. २ भार; ओझें. ३ सत्वर; लौकर.

पुंढिल्यासि सदा सुख देत आहे ॥ उपकारीं देह लावीतसे ॥ ४ ॥
लावीतसे देह राम-भजनास ॥ रामीरामदास हरि-भक्त ॥ ५ ॥

(५०)

मी खरा पतित तूं खरा पावन ॥ आतां अनमान करूं नको ॥ १ ॥
आतां कांहीं मज चिंता तीं ही नसे ॥ तुझें नाम कैसें वाचे येई ॥ २ ॥
समर्थें घेतला नामासाठीं भार ॥ मज उप-कार कासयाचा ॥ ३ ॥
रामदास ह्मणे तुझें तुज ऊणें ॥ सोयरे पिशून हांसतील ॥ ४ ॥

(५१)

पतित-पावना जानकी-जीवना ॥ वेगीं माझ्या मना पालटावें ॥ १ ॥
मिथ्या शब्द-ज्ञानें तुज अंतरलों ॥ सं-देहीं पडलों मीपणाच्या ॥ २ ॥
सदा खळखळ निर्गुणाची घडे ॥ स-गुण नातुडे ज्ञानी गर्वें ॥ ३ ॥
रामदास ह्मणे ऐसा मी पतित ॥ मीपणें अनंत आतुडेना ॥ ४ ॥

(५२)

राम-भक्तीवीण आन नाहीं सार ॥ साराचें हें सार राम एक ॥ १ ॥
कल्पना-निरतारू होत असे सत्वरू ॥ आह्मां कल्प-तरू चाड नाहीं ॥ २ ॥
कामने लागोन विटलेंसे मन ॥ तेथें चाड कोण काम-धेनू ॥ ३ ॥
चिंता नाहीं मनीं राम गातां गुणीं ॥ तेथें चिंता-मणी कोण पुसे ॥ ४ ॥
कदा नाहीं नाश स्व-रूप सुंदर ॥ तेथें आह्मां हिरे चाड नाहीं ॥ ५ ॥
रामदास ह्मणे राम-भक्तीविण ॥ जाणावें तें उणें सर्व कांहीं ॥ ६ ॥

(५३)

जीवन्मुक्त प्राणी होऊनियां गेले ॥ तेणें पंथें चाले तोची धन्य ॥ १ ॥
जाणावा तो ज्ञानी पूर्ण समाधानी ॥ निः-सं-देह मनीं सर्व काळ ॥ २ ॥
मिथ्या देह-भान प्रारब्धा आधीन ॥ राखे पूर्णपण समाधानीं ॥ ३ ॥
आवडीनें करी कर्म उपासना ॥ सर्व काळ ध्यानारूढ मन ॥ ४ ॥
धन्य पैं ते दास संसार उदास ॥ तया **रामदास** नमस्कारी ॥ ५ ॥

भक्तिपर अभंग.

(१)

भक्ति नलगे भाव नलगे ॥ देव नलगे आह्मांशी ॥ १ ॥
आह्मी पोटाचे पाईक ॥ आह्मां नलगे आणीक ॥ २ ॥

---

१ दुसऱ्याला; परक्याला. २ वाग्युद्ध-वाक्-कलह. ३ सांपडत नाहीं. ४ चाकर.

आह्मी खाऊं ज्यांची रोटी ॥ त्यांची कीर्ति करूं मोठी ॥ ३ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ ऐशीं मूर्खाचीं लक्षणें ॥ ४ ॥

(२)

अन्न व्हावें पोटभरी ॥ मग तें ज्ञान-चर्चा करी ॥ १ ॥
ऐसें बोलती अ-ज्ञान ॥ ज्यांसि नाहीं समाधान ॥ २ ॥
आधीं अन्न तें पाहिजे ॥ मग ध्यान-स्थ राहिजे ॥ ३ ॥
अन्नावीण तळमळ ॥ अन्न करी तें सकळ ॥ ४ ॥
कैचा राम कैचा दास ॥ अवघे पोटाचे सायास ॥ ५ ॥

(३)

देव एका भाग्य देतो ॥ एका भीकेसि लावितो ॥ १ ॥
न कळे भगवंताचें करणें ॥ राव रंक तत्क्षणें ॥ २ ॥
तयासि चुकलीं बापुडीं ॥ अन्न अन्न करिती वेडीं ॥ ३ ॥
रामदास ह्मणे पाहीं ॥ देवावीण कांहीं नाहीं ॥ ४ ॥

(४)

क्षुधा लागतांचि अन्न ॥ तृषा लागतां जीवन ॥ १ ॥
निद्रा लागतां शयन ॥ आळस येतां चुके मन ॥ २ ॥
मळ-मूत्र सं-पादणें ॥ शौच आ-चमन करणें ॥ ३ ॥
खाणें लागे नाना-परी ॥ सर्व काळ भरावरी ॥ ४ ॥
अवघा धंदाची लागला ॥ दिवसें-दिवस काळ गेला ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ देह सुरवाडा[1] करणें ॥ ६ ॥

(५)

सीत-काळींच हुताश ॥ उष्ण-काळीं वारा वास ॥ १ ॥
आले पर्जन्याचे दिवस ॥ केले घराचे सायास ॥ २ ॥
नाना व्याधींचीं औषधें ॥ पथ्य करावें निरोधें[2] ॥ ३ ॥
विषयी-जनासी आदर ॥ करणें लागे निरंतर ॥ ४ ॥
अवघा धंदाची लागला ॥ दिवसें-दिवस काळ गेला ॥ ५ ॥
दास ह्मणे सांगों किती ॥ ऐसी देहाची सं-गती ॥ ६ ॥

(६)

पोट-धंदा जन्मवरी ॥ करूं जातां नाहीं पुरी ॥ १ ॥

---

१ सुखाचें आगर. २ प्रतिबंधानें.

करितां संसारीं सायास ॥ नाहीं क्षणाचा अव-काश ॥ २ ॥
अन्न निर्माण कराया ॥ सर्व काळ पीडी काया ॥ ३ ॥
काम करितां दिवस थोडा ॥ ऐशा कष्टा नाहीं जोडा ॥ ४ ॥
अवघा धंद्याची लागला ॥ दिवसें-दिवस काळ गेला ॥ ५ ॥
दास ह्मणे सावधान ॥ झालें स-दृढ बंधन ॥ ६ ॥

(७)

शिंक जांभाई खोकला ॥ तितुका काळ व्यर्थ गेला ॥ १ ॥
आतां ऐसें न करावें ॥ नाम जीवीं तें धरावें ॥ २ ॥
श्वास उच्छ्वास निघतो ॥ तितुका काळ व्यर्थ जातो ॥ ३ ॥
पात्या[1] पातें न लागत ॥ तितुकें वय व्यर्थ जात ॥ ४ ॥
लागे अवचित उचकी ॥ तितुकें वय काळ लेखी ॥ ५ ॥
ह्मणे **रामीरामदास** ॥ होतो आयुष्याचा नाश ॥ ६ ॥

कलियुगपंचक.

(१)

आलें भगवंताच्या मना ॥ तेथें कोणाचें चालेना ॥ १ ॥
जैसा कली राजा आला ॥ धर्म अवघाची बूडाला ॥ २ ॥
नीति मर्यादा उडाली ॥ भक्ति देवाची चूकली ॥ ३ ॥
दास ह्मणे पाप झालें ॥ पुण्य अवघेंचि बुडालें ॥ ४ ॥

(२)

विप्रीं सांडिला आचार ॥ क्षेत्रीं सांडिला विचार ॥ १ ॥
मेघ-वृष्टी मंदावली ॥ पिकें भूमीनें सांडीलीं ॥ २ ॥
बहु वृष्टी अनावृष्टी ॥ **दास** ह्मणे केली सृष्टी ॥ ३ ॥

(३)

लोक दोष आ-चरती ॥ तेणें दोषें भस्म होती ॥ १ ॥
जनीं दोष जाहले फार ॥ तेणें होतसे सं-हार ॥ २ ॥
रामदास ह्मणे बळी ॥ दिसें दिसें पापें कळी ॥ ३ ॥

---

१ डोळ्याच्या पात्यास.

(४)

नाहीं पापाचा कंटाळा ॥ येतो हव्यास आगळा ॥ १ ॥
जना सु-बुद्धि नावडे ॥ मन धांवे पापाकडे ॥ २ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ पुण्य उणें पाप दुणें ॥ ३ ॥

(५)

पुण्य क्षेत्रें तीं मोडावीं ॥ आणि ब्राह्मण्यें[1] पीडावीं ॥ १ ॥
पुण्यवंत ते मरावे ॥ पापी चिरं-जीव व्हावे ॥ २ ॥
रामदास ह्मणे वेड ॥ विघ्नें येती धर्माआड ॥ ३ ॥

मूर्खपणपंचक.

(१)

एथें काय रे वाजतें ॥ कोठें काय गजबजतें ॥ १ ॥
उगा करीती कोल्हाळ ॥ माझें ऊठलें कपाळ ॥ २ ॥
हाका मारूनि वरडती ॥ टाळ अवघेचि कूटिति ॥ ३ ॥
कोठें कैंचे आले लुटे ॥ वाया झाले टाळकुटे ॥ ४ ॥
वेडिं सं-सार सांडिला ॥ व्यर्थ गलबला मांडिला ॥ ५ ॥
दास ह्मणे या मूर्खाला ॥ हरि-कथेचा कंटाळा ॥ ६ ॥

(२)

हरि-कथेचा आला राग ॥ खेळ होतां घाली त्याग ॥ १ ॥
ऐसे प्रकारचे जन ॥ नाहीं देवाचें भजन ॥ २ ॥
कळावंतांचें जो गाणें ॥ ऐकतांची जीव मानें[2] ॥ ३ ॥
करिति लग्नाचा उत्साव ॥ नाहीं देव-महोत्साव ॥ ४ ॥
भूत-दया नाहीं पोटीं ॥ खाती लोभाचीं चोरटीं ॥ ५ ॥
रामीरामदास ह्मणे ॥ देव धर्म कोण जाणे ॥ ६ ॥

(३)

स्वार्थ केला जन्मवरी ॥ लोभें राहीला श्री-हरी ॥ १ ॥
धन धान्य अहर्निशीं ॥ गाई महिषी घोडे दासी ॥ २ ॥

---

१ ब्राह्मणांचे समुदाय. २ मोठीं. ३ उडी. ४ हर्ष. ५ महा+उत्साव—मोठा उत्साह.

शेत वाडे घर ठावो ।। प्राणी जीवीं धरी हावो ।। ३ ।।
माता पिता बहिणी भ्राता ।। कन्या पुत्र आणि कांता ।। ४ ।।
व्याहीं जांवई आपुलें ।। इष्ट मित्र सुखी केले ।। ५ ।।
दास ह्मणे वो शेवटीं ।। प्राप्त झाली मसण-वटी ।। ६ ।।

(४)

जन्मवरी शीण केला ।। अंत-काळीं व्यर्थ गेला ।। १ ।।
काया श्मशानीं घातली ।। कन्या-पुत्र मुरडलीं ।। २ ।।
घर वाडा तो राहिला ।। प्राणी जातसे एकला ।। ३ ।।
धन धान्य तें राहिलें ।। प्राणी चर्फडित गेले ।। ४ ।।
इष्ट मित्र आणि सांगाती ।। आपुलाले घरा जाती ।। ५ ।।
दास ह्मणे प्राणी मेले ।। कांहीं पुण्य नाहीं केलें ।। ६ ।।

(५)

दैन्यवाणा झाला प्राणी ।। चंद्री लागली नयनीं ।। १ ।।
ह्मणती ऊचला ऊचला ।। आतां भूमी-भार झाला ।। २ ।।
घोर लागला अमूप ।। प्राणि झाला प्रेत-रूप ।। ३ ।।
दांतखिळी बसली वाणी ।। ताठा भरला कर-चरणीं ।। ४ ।।
डोळे विक्राळ दीसती ।। झांका झांका मुलें भीती ।। ५ ।।
रामीरामदास ह्मणे ।। अवघीं सुखाचीं पीसुनें ।। ६ ।।

वेंचे, दासबोधांतील.

ओंव्या—कविवर्णन (दशक १ समास ७).

आतां वंदूं कवीश्वर ।। जे शब्द-सृष्टीचे ईश्वर ।। ना तरी हे परमेश्वर ।।

---

१ परतलीं. २ कुत्रीं. ३ एथें कवि-शब्दानें केवळ कविता करणारेच विवक्षित नाहींत. निरनिराळ्या विषयांवरचे जे ग्रंथ लिहिणारे आहेत तेहि विवक्षित आहेत. ४. सर्वशक्तिमंत. ह्याच ओंवींत मागें कवींस 'शब्दसृष्टीचे ईश्वर,' असें ह्मटलें आहे, पण ह्यांत ब्रह्मदेवाप्रमाणें कवींस नियमित सृष्टिकर्तृत्व येतें, तसें न यावें ह्मणून त्यांस परमेश्वर ह्मणजे ईश्वरापेक्षां (ब्रह्मदेवापेक्षां) मोटे ईश्वर असें ह्मटलें. ह्याचें कारण कीं, ब्रह्मदेवाच्या सृष्टींत मुख तें मुखच; कमल तें कमलच असा नियम आहे. पण कवि-सृष्टींत मुखाचें कमल, कमलाचें मुख, असें पाहिजे तसें होतें. ह्यावरून ब्रह्मदेवापेक्षांहि

वंदावे तरी ॥ १ ॥ कीं हे सरस्वतीचें स्थान ॥ कीं हे नाना-कळांचें जीवन ॥ नाना सद्विद्यांचें भुवन ॥ यथार्थ होय ॥ २ ॥ कीं हे पुरुषार्थीचें वैभव ॥ कीं हे जगदीश्वराचें महत्त्व ॥ नाना-लाघवें सत्कीर्ती-स्तव ॥ निर्माण कवी ॥ ३ ॥ कीं हे शब्द-रत्नांचे सागर ॥ कीं हे मुक्तें-सरोवर ॥ नाना-विधींचे वैरागर ॥ निर्माण झाले ॥ ४ ॥ कवी मुमुक्षूंचें अंजन ॥ कवी साधकाचें साधन ॥ कवी सिद्धांचें समाधान ॥ निश्चयात्मक ॥ ५ ॥ कवी स्व-धर्माचा आश्रयो ॥ कवी मना मनोजयो ॥ कवी धार्मिकाचा विजयो ॥ विजय-कर्ते ॥ ६ ॥ कवी वैराग्याचें सं-रक्षण ॥ कवी भक्तांचें भक्ति-लक्षण ॥ नाना स्व-धर्म-सं-रक्षण ॥ ते हे कवी ॥ ७ ॥ कवी प्रेमळांची प्रेमळ स्थिती ॥ कवी ध्यान-स्थांची ध्यान-मूर्ती ॥ कवी उपासकांची वाढ-कीर्ती ॥ विस्तारली ॥ ८ ॥ नाना साधनांचें मूळ ॥ कवी नाना प्र-यत्नांचें फळ ॥ नाना कार्य-सिद्धि केवळ ॥ कवींचेनि प्र-सादें ॥९॥ आधीं कवींचा वाग्विलास ॥ तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस ॥ कवींचेनि मति-प्रकाश ॥ कवित्वासी होय ॥ १० ॥ कवी व्युत्पन्नाची योग्यता ॥

१ कवि नानाप्रकारच्या कलांवर ग्रंथ लिहितात म्हणून त्या कला राहतात (जगतात); म्हणून त्यांस कलांचें 'जीवन' असें म्हटलें. २ महत्त्व. चतुर्विध पुरुषार्थांचें वर्णन करून त्यांचें वैभव म्हणजे महत्त्व प्रसिद्धीस आणतात, म्हणून त्यांस पुरुषार्थांचें वैभव असें म्हटलें. पुढें जीं कवीवर रूपकें केलीं आहेत तीं बहुतकरून अशाच वर्णनाच्या संबंधानें आहेत, असें समजावें. ३ मुक्त म्हणजे मोत्यें सरोवरापासून होतात, त्याप्रमाणें ह्यांपासून म्हणजे ह्यांचे ग्रंथ वाचून मुक्त (संसारांतून सुटलेले) होतात, म्हणून ह्यांस 'मुक्तसरोवर' असें म्हटलें. ४ रत्नांची खाण. जशीं रत्नांच्या खाणींत हवीं तीं रत्नें मिळतात तसे नानाप्रकारचे विधि म्हणजे शास्त्रीय किंवा धर्मप्रकरणीं नियम ह्यांच्याकडे मिळतात, म्हणजे ते पाहिजे त्यानें ह्यांच्याकडून समजून घ्यावे. ५ डोळ्यांत अंजन घातलें म्हणजे डोळ्यांतला मळ जाऊन दिसूं लागतें, त्याप्रमाणें मुमुक्षूंस कवींचे ग्रंथ अंजनच होतें म्हणजे ते वाचल्यानें मुमुक्षूंस दिसूं लागतें म्हणजे आत्मज्ञान होतें. ६ ज्ञानसंपादक त्यांस ज्ञानप्राप्ति करून घेण्यास कवीचे ग्रंथ साधनभूत होतात. ७ ज्ञानसंपन्न. त्यांस कवींचे ग्रंथ मनाचें समाधान करणारे होतात. त्यांस ज्ञान तर झालेलेंच असतें म्हणून त्यांस नुसतेंच मनाचें समाधान म्हणजे संतोष होतो. ८ मनास जिंकणारा. कवींचे ग्रंथांस असें म्हणण्याचें कारण, ते मनोरंजक असल्यामुळें ते मनास इकडे तिकडे जाऊं देत नाहींत, आपल्या अटकेंत ठेवतात. ९ व्युत्पन्नाची योग्यता म्हणजे योग्य व्युत्पन्न. तात्पर्य कीं, माहितगार किंवा ज्ञानी म्हणून जे आहेत ते हे आहेत.

कवी सामर्थ्यवंताची सत्ता ॥ कवी विचक्षणाची कुशलता ॥ नाना प्रकारीं ॥ ११ ॥ कवी कवित्वाचा प्रबंध ॥ कवी नाना-धाटी-मुद्रा-छंद ॥ कवी गद्य-पद्य-भेदाभेद ॥ पद-प्रकार कर्ते ॥ १२ ॥ कवी सृष्टीचा अळंकार ॥ कवी लक्ष्मीचा शृंगार ॥ सकळ सिद्धींचा निर्धार ॥ ते हे कवी ॥ १३ ॥ कवी सभेचें मंडण ॥ कवी भाग्याचें भूषण ॥ नाना सुखांचें संरक्षण ॥ ते हे कवी ॥ १४ ॥ कवी देवांचे रूप-कर्ते ॥ कवी ऋषींचे महत्त्व-वर्णिते ॥ नाना-शास्त्रांचें सामर्थ्य ते ॥ कवी वाखाणिती ॥ १५ ॥ नसता कवींचा व्यापार ॥ तरी कैंचा असता जगदो(दु)द्धार ॥ ह्मणोनि कवी हे आधार ॥ सकळ सृष्टीसी ॥ १६ ॥ नाना-विद्या-दातृत्व कांहीं ॥ ऋषीश्वरांवीण तों नाहीं ॥ कवीपासून सर्व कांहीं ॥ सर्व-ज्ञता ॥ १७ ॥ मागें वाल्मीकि-व्यासादिक ॥ झाले कवीश्वर अनेक ॥ तयांपासूनि विवेक ॥ सकळ जनासी ॥ १८ ॥ पूर्वी काव्यें होतीं केलीं ॥ तरीच व्युत्पत्ती प्राप्त झाली ॥ तेणें पंडितता अंगीं बाणली ॥ परम योग्यता ॥ १९ ॥ ऐसे पूर्वी थोर थोर ॥ झाले कवीश्वर अ-पार ॥ आतां आहेति पुढें होणार ॥ नमन माझें त्यांसि पैं ॥ २० ॥ नाना-चातुर्याचिया मूर्ती ॥ कीं हे साक्षात् बृहस्पती ॥ वेद-श्रुति बोलों ह्मणती ॥ ज्यांच्या मुखें ॥ २१ ॥ परोपकाराकारणें ॥ नाना-निश्चय अनुवादणें ॥ शेखीं बोलिले पूर्णपणें ॥ संशयातीत ॥ २२ ॥ कीं हे अमृताचे मेघ वोळले ॥ कीं हे नव-रसांचे वोघ लोटले ॥ नाना-सुखांचें उचंबळलें ॥ सरोवर हें ॥ २३ ॥ कीं हे विवेक-निधीचीं भांडारें ॥ प्रकट झालीं मनुष्याकारें ॥ नाना-वस्तूंचेनि विचारें ॥ कोंदाटले हे ॥ २४ ॥ कीं हे आदि-शक्तीचें ठेवणें ॥ नाना-शक्तींशी आणी उणें ॥ लाधलें पूर्व-संचिताच्या गुणें ॥ विश्व-जनासी

---

१ सामर्थ्यवंताची सत्ता ह्मणजे सामर्थ्यवंत ह्मणून ज्यांस ह्मणावें ते हे आहेत. ब्रह्मदेवापेक्षां ह्यांचें सामर्थ्य अधिक हें वरतीं दर्शविलेंच आहे. २ विचक्षणाची कुशलता ह्मणजे मोठे कुशल शोधक जे ते हे आहेत. ३ रचना ह्मणजे कविता. ४ धाटी ह्मणजे रीति (शब्दरचनेचा प्रकार), मुद्रा ह्मणजे चिन्ह ह्मणजे व्यंजक शब्द. छंद ह्मणजे वृत्त. ५ गद्यपद्यभेदाभेद ह्मणजे गद्यपद्यांचा भेद ह्मणजे गद्य कविता आणि पद्य कविता हा भेद. भेदाभेद हा शब्द प्राकृतांत केवळ भेद ह्या अर्थी येतो. ६ निरनिराळीं पदें ह्मणजे पदरूप कविता. ह्या ओंवींत मागील प्रबंधादिक पदांचा शेवटील कर्ते ह्या पदाशीं अन्वय आहे. एथें कवि निरनिराळ्या प्रकारांची कविता करतात ते प्रकार सांगितले. ७ नाना मतें. ८ उणेपणा.

॥ २५ ॥ कीं हीं सुखाचीं तारुवें लोटलीं ॥ अक्षयीं आनंदें उतटलीं ॥ विश्व-जनासी उपेगा आलीं ॥ नाना-प्रयोगांकारणें ॥ २६ ॥ कीं हे ईश्वराचा पेवाड ॥ पाहतां गगनाहूनि वाड ॥ ब्रह्मांड-रचनेहूनि जाड ॥ कवि-प्रबंध-रचना ॥ २७ ॥ आतां असो हा विस्तार ॥ जगासि आ-धार कवीश्वर ॥ तयांसि माझा नमस्कार ॥ साष्टांग भावें ॥ २८ ॥

वेंचे, मनाचे श्लोकांतील.

भुजंगप्रयात वृत्त.

मना सज्जना भक्ति-पंथेंचि जावें ॥ तरी श्री-हरी पाविजे तो स्वभावें ॥
जनीं निंद्य तें सर्व सोडून द्यावें ॥ जनीं वंद्य तें सर्व-भावें करावें ॥ १ ॥
मना वासना दुष्ट कामा न ये रे ॥ मना सर्वथा पाप-बुद्धी नको रे ॥
मना सर्वथा नीति सोडूं नको हो ॥ मना अंतरीं सार-वीचार राहो ॥ २ ॥
मना पाप-संकल्प सोडोनि द्यावा ॥ मना सत्य-संकल्प जीवीं धरावा ॥
मना कल्पना ते नको वीषयाची ॥ विकारें घडे हो जनीं सर्व छी छी ॥ ३ ॥
नको रे मना क्रोध हा खेद-कारी ॥ नको रे मना काम नाना-विकारी ॥
नको रे मना गर्व हा अंगिकारूं ॥ नको रे मना मत्सरू दंभ-भारू ॥ ४ ॥
मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें ॥ मना बोलणें नीच सोसीत जावें ॥
स्वयें सर्वदा नम्र-वाचे वदावें ॥ मना सर्व-लोकांसि रे नीववावें ॥ ५ ॥
तनू त्यागितां कीर्ति मागें उरावी ॥ मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी ॥
मना चंदनाचेपरी त्वां झिजावें ॥ परी अंतरीं सज्जना नीववावें ॥ ६ ॥
नको रे मना द्रव्य तें पूढिलांचें ॥ अति स्वार्थ-बुद्धी नको पाप सांचे ॥
घडे भोगणें पाप तें कर्म खोटें ॥ न होतां मनासारिखें दुःख मोठें ॥ ७ ॥
जगीं सर्व-सूखी असा कोण आहे ॥ विचारीं मना तूंचि शोधोनि पाहें ॥
मना त्वांचि रे पूर्व-संचीत केलें ॥ तयासारिखें भोगणें प्राप्त झालें ॥ ८ ॥
जिवा कर्म-योगें जगीं जन्म जाला ॥ परी शेवटीं काळ घेवोनि गेला ॥
महा-थोर ते मृत्यु-पंथेंचि गेले ॥ अ-संख्यात ते जन्मले आणि मेले ॥ ९ ॥
मना पाहतां सत्य हे मृत्यु-भूमी ॥ जितां बोलती सर्वही जीव मी मी ॥
चिरं-जीव हे सर्वही मानिताती ॥ अकस्मात सोडोनियां सर्व जाती ॥ १० ॥
मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे ॥ अकस्मात तोही पुढें जात आहे ॥

१ सर्व. २ उपयोगाला. ३ स्तव. ४ धैर्य.

पुरेना जनीं लोभ, रे क्षोभे होतो ॥ ह्मणोनी जनीं मागुती जन्म घेतो ॥११॥
मना मानसीं व्यर्थ चिंता वहाते ॥ अकस्मात होणार होवोनि जातें ॥
घडे भोग ना त्याग ही कर्म-योगें ॥ मती-मंद तो खेद मानी वि-योगें॥१२॥
मना सर्वथा सत्य सोडूं नको रे ॥ मना सर्वथा मिथ्य मानूं नको रे ॥
मना सत्य तें सत्य वाचे वदावें ॥ मना मिथ्य तें मिथ्य सोडोनि द्यावें॥१३॥
समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे ॥ असा सर्व-भू-मंडळीं कोण आहे ॥
जयाची लिळा वर्णिती लोक तीन्ही ॥ नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी॥१४॥
अहल्या-शिळा राघवें मुक्त केली ॥ पदीं लागतां दिव्य होवोनि गेली ॥
जया वर्णितां शीणली वेद-वाणी ॥ नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥१५॥
असे हो जया अंतरीं भाव जैसा ॥ वसे हो तया अंतरीं देव तैसा ॥
अनन्यास रक्षीतसे चाप-पाणी ॥ नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ १६ ॥
सदा चक्रवाकासि मार्तंड जैसा ॥ उडी घालितो संकटीं स्वामि तैसा ॥
हरि-भक्तिचा घाव घालीं निशाणीं ॥ नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ १७॥
जयाचेनि संगें समाधान भंगे ॥ अहंता अकस्मात येऊनि लागे ॥
तया संगतीची जनीं कोण गोडी ॥ जिये संगतीनें मना राम सोडी ॥१८॥
सदा बोलण्यासारिखें चालतोहे ॥ अनेकीं सदा एक देवासि पाहे ॥
स-गूणीं भजे लेश नाहीं भ्रमाचा ॥ जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥१९॥
मदें मत्सरें सांडिली स्वार्थ-बुद्धी ॥ प्रपंचीक नाहीं जयातें उपाधी ॥
सदा बोलणें नम्र-वाचा सु-वाचा ॥ जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥२०॥
सदा आर्जवी प्रीय जो सर्व लोकीं ॥ सदा सर्वदा सत्य-वादी विवेकी ॥
न बोले कदा मिथ्य वाचा त्रि-वाचा ॥ जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥२१॥
मना कल्पना कल्पितां कल्प-कोटी ॥ न हो रे न हो सर्वथा राम-भेटी ॥
मनीं कामना, राम नाहीं जयाला ॥ अती-आदरें प्रेम नाहीं तयाला ॥ २२॥

---

१. संताप. ऐहिक विषयांवर जो लोभ ह्मणजे आसक्ति असते ती पुरती होत नाहीं; त्यामुळें चित्ताचा संताप होतो; पण ह्या संतापामुळें ऐहिक विषयांवरचा लोभ निदिध्यासानें दृढ होतो. तोच फिरुन जन्म घेण्यास कारण होतो; असा भाव. २ अनन्य भावानें शरण आलेल्यास. ३ चक्रवाकपक्ष्यांचा जोडा (नरमादी) रात्रीं वियुक्त असतो आणि सूर्योदय झाल्यावर संयुक्त होतो; तेव्हां त्यांच्या संकटाला जसा सूर्य तसा लोकांच्या संकटाला राम, असा दृष्टांत घेतला आहे. ४ पाडूं पूंच्या निशाणावर. ५ मदासह आणि मत्सरासह. ६ सत्य सत्य सत्य असें त्रिवार सत्याचें उच्चारण. ह्मणजे खरोखरच कधींहि खोटें बोलत नाहीं असा भाव.

अती-मूढ त्या दृढ बुद्धी असेना ॥ अती-काम त्या राम चित्तीं वसेना ॥
अती-लोभ त्या क्षोभ होईल जाणा ॥ अती-वीषयीं सर्वदा दैन्यवाणा॥२३॥
सुखानंद-कारी निवारी भयातें ॥ जनीं भक्ति-भावें भजावें तयातें ॥
विवेकें त्यजावा अनाचार हेवा ॥ प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ २४ ॥
जयाचेनि नामें महा-दोष जाती ॥ जयाचेनि नामें गती पाविजेती ॥
जयाचेनि नामें घडे पुण्य-ठेवा ॥ प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ २५ ॥
न वेंचे कदा ग्रंथिंचा अर्थ कांहीं ॥ मुखें नाम उच्चारितां कष्ट नाहीं ॥
महा-घोर संसार-शत्रू जिणावा ॥ प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ २६ ॥
न हो कर्म ना धर्म ना योग कांहीं ॥ न हो भोग ना त्याग ना सांग कांहीं॥
ह्मणे दास विश्वास नामीं धरावा ॥ प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥२७॥
भजा राम विश्राम योगेश्वराचा ॥ जपा नेमिला नेम गौरी-हराचा ॥
निवाला स्वयें तापसी चंद्र-मौळी॥ तुह्मां सोडवी राम हा अंत-काळीं॥२८॥
मुखीं नाम नाहीं तया मुक्ति कैंची ॥ अहंता-गुणें यातना ते फुकाची ॥
पुढे अंत येईल तो दैन्यवाणा ॥ ह्मणोनी ह्मणा रे ह्मणा देव-राणा ॥२९ ॥
यथा-सांग रे कर्म तेंही घडेना ॥ घडे कर्म तें पुण्य गांठीं पडेना ॥
दया पाहतां सर्व-भूतीं असेना ॥ फुकाचें मुखीं नाम तेंही वसेना ॥ ३० ॥
अती लीनता सर्व भावें स्व-भावें ॥ सदा सज्जनालागिं संतोषवावें ॥
तयांकारणीं सर्व लावीत जावें ॥ स-गूणा अती आदरेंशीं भजावें ॥ ३१ ॥
क्रियेवीण नानापरी बोलिजेतें ॥ परी चित्त दुश्चित्त तें लाजवीतें ॥
मना कल्पना धीट सैराट धांवे ॥ तया मानवा देव कैसेनि पावे ॥ ३२ ॥
विवेकें क्रिया आपुली पालटावी ॥ अती आदरें शुद्ध-बुद्धी धरावी ॥
जनीं बोलण्यासारखें चाल बापा ॥ मनीं कल्पना सोड संसार-तापा ॥३३॥
वरीं स्नान-संध्या, धरीं एक-निष्ठा ॥ विवेकें मना आंवरीं स्थान-भ्रष्टा ॥
दया सर्व-भूतीं जया मानवाला ॥ सदा प्रेमळू भक्ति-भावें निवाला ॥ ३४॥

---

१ गण जमण्यासाठीं, 'दृ' चें 'दृ' असें दीर्घ अक्षर घातलें आहे. २ यथासांग, पूर्ण, ह्मणजे कोणतेंच पूर्णपणें होत नाहीं असें तात्पर्य. ३ जो "जपा गौरीहराचा नेम नेमिला" असा अन्वय. ह्मणजे ज्याला (रामाला) गौरीहरानें (शिवानें) जपण्याचा नेम केला. ४ शिवानें विषप्राशन केल्यावर त्याच्या अंगाचा फार दाह होऊं लागला, त्या वेळीं त्यानें रामस्मरण केलें आणि त्याच्या योगानें त्याचा दाह शांत झाला अशी कथा आहे तिचा संबंध एथें दर्शविला आहे. ५ स्थानभ्रष्ट एथें पुढील 'भ्र' हें जोडाक्षर असल्यामुळें मागील नकारास गुरुता येते, त्यामुळें छंदोभंग होतो, पण असले छंदोभंग प्राकृत कवितेंत कोठें कोठें येतात.

सदा सर्वदा सज्जनाचेनि योगें ॥ क्रिया पालटे भक्ति भावार्थ लागे ॥
क्रियेवीण वाचाळता ते निबारीं ॥ तुटे वाद, संवाद तो[1]हीत-कारी ॥ ३५ ॥
जनीं सांगतां ऐकतां जन्म गेला ॥ परी वाद-वीवाद तैसाच ठेला ॥
उठे संशयो वाद हा दंभ-धारी ॥ तुटे वाद, संवाद तो हीत-कारी ॥ ३६ ॥
जनीं हीत पंडीत सांगूनि गेले ॥ अहंता-गुणें [2]राक्षस ब्रह्म जाले ॥
तयांहून व्युत्पन्न तो कोण आहे ॥ मना सर्व जाणीव सांडून राहें ॥ ३७ ॥
फुकाचें मुखीं बोलतां काय वेंचे ॥ दिसं-दीस अभ्यंतरीं गर्व सांचे ॥
क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे ॥ विचारें तुझा तूंचि शोधून पाहें ॥ ३८ ॥
जनाकारणें देव लीलावतारी ॥ बहूतांपरी आदरें वेष-धारी ॥
तया नेणती ते जनीं पाप-रूपी ॥ दुरात्मे महा-नष्ट चांडाळ पापी ॥ ३९ ॥
मना वासना वासुदेवीं वसों दे ॥ मना कामना काम-संगीं नसों दे ॥
मना कल्पना वाउगी ते न कीजे ॥ मना सज्जना सज्जनीं वस्ति कीजे ॥ ४० ॥
नसे गर्व अंगीं सदा वीत-रागी ॥ क्षमा शांति भोगी दया-दक्ष योगी ॥
नसे लोभ ना क्षोभ ना दैन्यवाणा ॥ अशा लक्षणीं जाणिजे योगि-राणा ॥ ४१ ॥
धरीं रे मना संगती सज्जनाची ॥ जिणें वृत्ति हे पालटे दुर्जनाची ॥
बळें भाव हा वृत्ति सन्मार्गीं लागे ॥ महा-क्रूर तो काळ विक्राळ भंगे ॥ ४२ ॥
जिवा श्रेष्ठ ते स्पष्ट सांगोनि गेले ॥ परी जीव अ-ज्ञान तैसेच ठेले ॥
[3]देहे-बुद्धिचा निश्चयो त्यां ढळेना ॥ जुनें ठेवणें मीपणें तें टळेना ॥ ४३ ॥
जगीं पाहतां साच तें काय आहे ॥ अती आदरें सर्व शोधोनि पाहें ॥
पुढें पाहतां पाहतां देव जोडे ॥ भ्रम भ्रांति अ-ज्ञान हें सर्व मोडे ॥ ४४ ॥
दिसेना जनीं तेंचि शोधूनि पाहें ॥ बरें पाहतां गूज तेथेंचि आहे ॥
करें घेउं जातां कदा आकळेना ॥ जनीं सर्व कोंदाटलें तें कळेना ॥ ४५ ॥
ह्मणे जाणतों तो मनीं मूर्ख आहे ॥ अ-तर्क्यासि तर्की असा कोण आहे ॥
जनीं मीपणें पाहतां पाहवेना ॥ तया पाहतां वेगळें राहवेना ॥ ४६ ॥
जयें मक्षिका भक्षिली जाणिवेची ॥ तया भोजनाची रुची प्राप्त कैंची ॥
अहं-भाव ज्या मानसींचा विरेना ॥ तया ज्ञान हें अन्न पोटीं जिरेना ॥ ४७ ॥
अहंता-गुणें सर्वही दुःख होतें ॥ मुखें बोलिलें ज्ञान तें व्यर्थ जातें ॥

१ ज्या संवादानें वाद तुटे तो संवाद हितकारी असा अर्थ. २ राक्षस ब्रह्म ह्मणजे ब्रह्मराक्षस. ३ येथें मूळचा शब्द 'देह' असा असताहि गण जमण्यासाठीं कवीनें 'दे' हें अक्षर लघु मानिलें आहे, व 'ह' ह्यावर मात्रा देऊन हें गुरु केलें आहे. ४ जेवणाची, पक्षीं ईश्वरसुखाची.

सुखें राहतां सर्वही सूख आहे ॥ अहंता तुझी तूंचि शोधोनि पाहें ॥ ४८ ॥
फुटेना तुटेना कदा देव-राणा ॥ चळेना ढळेना कदा दैन्यवाणा ॥
कळेना, वळेना कदा लोचनासी ॥ असेना दिसेना जना मीपणासी ॥ ४९॥
जया मानला देव तो पूजिताहे ॥ परी देव शोधून कोणी न पाहे ॥
जगीं पाहतां देव कोट्यानुकोटी ॥ जया मानली भक्ति जे तेचि मोठी ॥५०॥
तिन्ही लोक जेथूनि निर्माण झाले ॥ तया देव-रायासि कोणी न बोले ॥
जगीं थोरला देव तो चोरिलासे ॥ गुरूवीण तो सर्वथाही न दीसे ॥ ५१ ॥
गुरू पाहतां लक्ष कोट्यानुकोटी ॥ बहूसाल मंत्रावळी शक्ति मोठी ॥
मना कल्पना चेटकें घात-पाता ॥ जनीं व्यर्थ रे तो नव्हे मुक्ति-दाता ॥५२॥
नव्हे चेटकू चाळकू द्रव्य-भोंदू ॥ नव्हे निंदकू मत्सरू भक्ति-मंदू ॥
नव्हे उन्मतू वेसनीं संग-बाधू ॥ जनीं ज्ञानिया तोचि साधू अ-गाधू ॥५३ ॥
नव्हे वाउगी चावटी काम पोटीं ॥ क्रियेवीण वाचाळता तेचि मोठी ॥
मुखें बोलिल्यासारिखें चालताहे ॥ मना सद्गुरू तोचि शोधून पाहें ॥ ५४ ॥
न जायें जपासी न जायें तपासी ॥ न जायेंचि काशी न जायें गयेसी ॥
हरी-चिंतनेंवीण कोठें न जायें ॥ त्रि-काळीं सदा पाय तूं तेचि पाहें॥५५॥
मना गूज रे तूजला प्राप्त झालें ॥ परी पाहिजे अंतरीं यत्न केले ॥
सदा ऐकतां पाविजे निश्चयासी ॥ घरीं सज्जनीं संगती धन्य होसी ॥५६॥
मना संग हा सर्व सोडूनि द्यावा ॥ अती आदरें सज्जनाचा धरावा ॥
जयाचेनि संगें महा-दुःख भंगे ॥ जनीं साधनेंवीण सन्मार्ग लागे ॥ ५७ ॥
मना संग हा सर्व-संगासि तोडी ॥ मना संग हा मोक्ष तात्काळ जोडी ॥
मना संग हा साधना शीघ्र जोडी ॥ मना संग हा द्वैत निःशेष मोडी॥५८॥
मनाचीं शतें ऐकतां दोष जाती ॥ मती-मंद ते साधना योग्य होती ॥
चढे ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य अंगीं ॥ ह्मणे दास विश्वासतां मुक्ति भोगी ॥ ५९ ॥

---

१ कदा लोचनासी वळेना, ह्मणजे डोळ्यांनीं दिसणारा नव्हे. २ अमुक प्रकारानें आहे असें सांगतां येत नाहीं असा. ३ जना मीपणासी दिसेना ह्मणजे लोकांत अहंपणा असल्यामुळें त्यांस जो दिसत नाहीं. अहंपणा नसेल तर ज्ञानदृष्टीनें दिसेल असा भाव. ४ मत्सरी. ५ भक्तिशून्य. ६ ज्या ''ज्ञानिया जनीं वेसनीं संगबाधू न'' असा अन्वय. ज्या ज्ञान्याला लोकांमध्यें संगतीच्या योगानें वेसन ह्मणजे दुःख नाहीं ह्मणजे कोणतीहि संगती असली तरी त्याला बाधत नाहीं. इतरांला कुसंगती असली तर ती बाधते, तशी त्याला बाधत नाहीं असा भाव, असा असेल तोच साधु. ७ मनाचे शंभर श्लोक.

अभंग, वेंचे सत्संगतिशतकांतील.

संतांचे संगतीं काय प्राप्त होतें ॥ तें तुह्मां निरूतें सांगईन ॥ १ ॥
संसारींचें सार जया नाश नाहीं ॥ तेंची पडे ठायीं संत-संगें ॥ २ ॥
संत-संगें कळे सर्व शास्त्र-भाग ॥ आणि ज्ञान-योग अ-प्रयासें ॥ ३ ॥
प्रयासें साधीतां कधीं न ये हाता ॥ तें लाभे तत्वतां साधू-संगें ॥ ४ ॥
झालीयानें कृपा संत-सज्जनांची ॥ मग विवेकाची वाट फूटे ॥ ५ ॥
पावीजेना देव संत-संगावीण ॥ मार्ग हा कठीण विवेकाचा ॥ ६ ॥
विवेकाचा मार्ग विवेकें चालावा ॥ मनाचा त्यागावा संग सर्व ॥ ७ ॥
सर्व-त्याग करीं पावसी श्री-हरी ॥ परी एक धरीं संत-संग ॥ ८ ॥
संत-संगावीण त्याग हा घडेना ॥ श्री-हरी पडेना कदा ठायीं ॥ ९ ॥
ठाव सज्जनाचा सज्जन जाणती ॥ तेथें नाहीं गती मीपणाची ॥ १० ॥
संत जन परी कोण ओळखावे ॥ कैसे ते जाणावे साधू जन ॥ ११ ॥
सांगीतलें आहे मागें थोरथोरीं ॥ तेंची अवधारीं आलीया रे ॥ १२ ॥
आलीया रे साधू जाणावा कवणें ॥ तयाचें लक्षण अ-संख्यात ॥ १३ ॥
अ-संख्यात परी वोळखीकारणें ॥ साधू पूर्णपणें सारीखाची ॥ १४ ॥
सारीखाची दीसे जनाचीया परी ॥ परी तो अंतरीं वेगळाची ॥ १५ ॥
वेगळाचि ज्ञानें पूर्ण समाधानें ॥ स्वे-स्वरूपीं[1] मनें वस्ती केली ॥ १६ ॥
वस्ती केली मनें निर्गुणीं सर्वदा ॥ मीपणें आपदा तया नाहीं ॥ १७ ॥
तया नाहीं काम तया नाहीं क्रोध ॥ तया नाहीं खेद स्वार्थ-बुद्धी ॥१८॥
दंभ हा लौकीक विवेकें सांडील्या ॥ दुरी वोसंडीला अहंकार ॥ १९ ॥
अहंकार नाहीं दुराशा[2] अंतरीं ॥ ममता ही दोरी मोकळली ॥ २० ॥
लोलंगता[3] नसे ज्ञानें धालेपणें[4] ॥ ऐसीं हीं लक्षणें सज्जनाचीं ॥ २१ ॥
जयाचेनी ज्ञानें तरती अ-ज्ञानें ॥ साधू-संगतीनें समाधान ॥ २२ ॥
हरी-भक्ति करी जन तारावया ॥ स्व-धर्म वी-लया जाऊं नेदी ॥ २३ ॥
जाऊं नेदी भक्ती जाउं नेदी ज्ञान ॥ अनु-तापीं मन निरंतर ॥ २४ ॥
निरंतर भाव स-गुणीं भजन ॥ येणें बहु जन उद्धरती ॥ २५ ॥
उद्धरती जन करीतां साधन ॥ क्रियेचें बंधन आचरतां ॥ २६ ॥
आचरतां साधू जना होय बोधू ॥ लागतसे वेधू भक्ती-भावें ॥ २७ ॥
भक्ती-भावें देव-प्रतिष्ठा पूजन ॥ कथा-निरूपण महोत्साव ॥ २८ ॥

---

१ आत्मस्वरूपीं. २ दुष्ट इच्छा. ३ चांचल्य. ४ तृप्तपणें.

महोत्साव साधू भक्तीचें लक्षण ॥ करी तीर्थाटन आदरेंसी ॥ २९ ॥
आदरेंसी विधी करणें उपाधी ॥ लोकांतें सद्बुद्धी लागावया ॥ ३० ॥
लोकाचार करी तो जना उद्धरी ॥ ज्ञाता अनाचारी कामा न ये ॥ ३१ ॥
क्रियावंत साधू वि-रक्त विवेकी ॥ तोचि तो लौकिकीं मान्य आहे ॥ ३२ ॥
उपेगासी येणें जना पूर्णपणें ॥ तयाचीं लक्षणें निरूपीलीं ॥ ३३ ॥
निरूपीलीं येणें लक्षणें जाणावा ॥ साधू वोळखावा मुमुक्षूनें ॥ ३४ ॥

अभंग, वेंचे वैराग्यशतकांतील.

थोर झाले कष्ट मातेच्या उदरीं ॥ शीणलों श्री-हरी दास तुझा ॥ १ ॥
फोडियला टाहो पडतां भूमीवरी ॥ दिवसें-दिवस हरी विसरलों ॥ २ ॥
दुःख होय देहीं माता नेणे कांहीं ॥ मज वाचा नाहीं काय करूं ॥ ३ ॥
काय करूं दुःखें पोळे अभ्यंतर ॥ मातेसी अंतर जाणवेना ॥ ४ ॥
जाणवेना माझें दुःख मी अ-ज्ञान ॥ मग मी रूदन करीं देवा ॥ ५ ॥
माया-जाळीं झालें दृढ माझें मन ॥ रामा तुझें नाम आठवेना ॥ ६ ॥
आठवेना चित्तीं स्व-हिताचें ज्ञान ॥ माय-बापें लग्न केलें लोभें ॥ ७ ॥
लोभें लग्न केलें मानिली आवडी ॥ पायीं ओविली बेडी बंधनाची ॥ ८ ॥
बंधनाची बेडी प्रबळला काम ॥ मग कैंचा राम आठवेना ॥ ९ ॥
आठवेना राम स्वामी त्रैलोक्याचा ॥ झालों कुटुंबाचा भार-वाही ॥ १० ॥
उगवेना मन आठवे कांचन ॥ सर्व काळ ध्यान प्रपंचाचें ॥ ११ ॥
प्रपंचाचें ध्यान लागलें मानसीं ॥ चिंता अहर्निशीं दुश्चंचळ ॥ १२ ॥
चंचळ मानस संसार-उद्वेगें ॥ क्षणक्षणीं भंगे चित्त-वृत्ति ॥ १३ ॥
वृत्ति कांता धन पाहे जग-मान ॥ इच्छेचें बंधन दृढावलें ॥ १४ ॥
आवरेना क्रोध तेणें होय खेद ॥ वृत्तीचा उच्छेद करूं पाहे ॥ १५ ॥
अंतरलों भक्ति ठाकेना विरक्ति ॥ देवा तुझी प्राप्ति केवीं घडे ॥ १६ ॥
केवीं घडे प्राप्ति मज पतितासी ॥ झाल्या पाप-राशि सांगूं किती ॥ १७ ॥
सांगूं किती दोष झाले लक्ष कोटी ॥ पुण्य माझें गांठीं आढळेना ॥ १८ ॥
आढळेना पुण्य पापाचे डोंगर ॥ करीतां संभार माझें माझें ॥ १९ ॥
माझी माता पिता माझे बंधू-जन ॥ कन्या पुत्र धन सर्व माझें ॥ २० ॥
सर्व माझें ऐसा मानीला भरंवसा ॥ तुज जगदीशा विसरलों ॥ २१ ॥
विसरलों तुज वैभवाकरितां ॥ शेखीं माता पिता राम झालीं ॥ २२ ॥

राम झाली माता देखत देखतां ॥ तरी ह्मणे कांता पुत्र माझे ॥ २३ ॥
माझे पुत्र माझे स्व-जन सोयरे ॥ दृढ देहीं भरे अहं-भाव ॥ २४ ॥
अहं-भावें मनीं दुःख आच्छादुनी ॥ वर्ततसें जनीं अभि-मानें ॥ २५ ॥
अभि-मान माथां वाहे कुटुंबाचा ॥ अंतरीं सुखाचा लेश नाहीं ॥ २६ ॥
नाहीं नाहीं सुख संसारीं पहातां ॥ पुरे देवा आतां जन्म नको ॥ २७ ॥
नको नको आतां घालूं या संसारीं ॥ पोळलों अंतरीं काय करूं ॥ २८ ॥
काय करूं माझें नेणती स्व-हित ॥ आपुलालें हित पहाताती ॥ २९ ॥
पाहाताती सुख वैभवाचीं सखीं ॥ कोणी मज शेखीं कामा नये ॥ ३० ॥
कामा नये कोणी तुजवीण रामा ॥ नेई निज-धामा माहियेरा ॥ ३१ ॥
जीवालागीं मज मोकलीलें देवा ॥ काय करूं हेवा प्रारब्धाचा ॥ ३२ ॥
प्रारब्धाचा ठेवा प्रपंचीं रंगला ॥ देहांतीं खंगला वृद्धपणीं ॥ ३३ ॥
वृद्धपणीं माझें चळलें शरीर ॥ श्रवण बधीर नेत्र गेले ॥ ३४ ॥
नेत्र गेले मज पाहतां दिसेना ॥ स्वयें उठवेना पाय गेले ॥ ३५ ॥
पाय गेले तेणें दुःख होय भारी ॥ तेथेंचि बाहेरी जाववेना ॥ ३६ ॥
जाववेना तेणें झालें अ-मंगळ ॥ अत्यंत कुश्चीळ वात पित्त ॥ ३७ ॥
वात पित्त जन देखोनि पळती ॥ दुर्गंधी गळती नव नाळीं ॥ ३८ ॥
नव नाळीं वाहे दुर्गंधी न साहे ॥ वांती होऊं पाहे देखतांची ॥ ३९ ॥
देखती सकळ सुटले पाझर ॥ मळ-मूत्र धीर धरवेना ॥ ४० ॥
नेदी कोणी कांहीं क्षीण झालों देहीं ॥ जीवलग तेही वोसंडीले ॥ ४१ ॥
वोसंडीलें मज वैभव गेलिया ॥ देह खंगलीया दुःख झालें ॥ ४२ ॥
दुःख झालें थोर क्षुधा आवरेना ॥ अन्नही जिरेना वांती होय ॥ ४३ ॥
वांती होय तेणें निर्बुजे वासना ॥ स्वादिष्ठ चावेना दांत गेले ॥ ४४ ॥
दांत गेले तेणें जिव्हेसी बोबडी ॥ कंठ गडगडी बोलवेना ॥ ४५ ॥
बोलवेना अंत-काळींच्या विपत्ती ॥ सर्वेही ह्मणती मरेना कां ॥ ४६ ॥
आला थोर त्रास जिवलग बोलती ॥ देवा याची माती उचलावी ॥ ४७ ॥
उचलावी माती सर्वांचे अंतरीं ॥ सुखाचीं सोयरीं दुरी ठेलीं ॥ ४८ ॥
दुरी ठेलीं सर्व दुःखाचीं चोरटीं ॥ कोणीच संकटीं सोडवीना ॥ ४९ ॥
सोडवीना कोणी श्री-रामावांचुनी ॥ संकटीं धांवणी राम करी ॥ ५० ॥
राम करीतसे दासाचा संभाळ ॥ भक्तांचा स्नेहाळ राम माझा ॥ ५१ ॥

करुणाष्टकें.

अष्टक पहिलें.

अनु-दिनिं अनु-तापें तापलों रामराया ॥
परम दिन-दयाळा नीरसीं मोह-माया ॥
अचपळ मन माझें नावरे आवरीतां ॥
तुजविण शिण होतो धांव रे धांव आतां ॥ १ ॥
भजन-रहित रामा सर्वही जन्म गेला ॥
स्व-जन-जन-धनाचा व्यर्थ म्यां स्वार्थ केला ॥
रघु-पति मति माझी आपलीशी करावी ॥
सकळ त्यजुनि भावें कांस तूझी धरावी ॥ २ ॥
विषय-जनित-सूखें सूख होणार नाहीं ॥
तुजविण रघु-नाथा ओखटें सर्व कांहीं ॥
रघु-कुळ-टिळका रे हीत माझें करावें ॥
दुरित दुरि रहावें म्यां स्व-रूपीं भरावें ॥ ३ ॥
तन-मन-धन माझें राघवा ! रूप तूझें ॥
तुजविण मज वाटे सर्व संसार वोझें ॥
प्र-चलित न करावी सर्वथा बुद्धि माझी ॥
अ-चल भजन लीला लागली आस तूझी ॥ ४ ॥
चपलपण मनाचें मोडितां मोडवेना ॥
सकळ स्व-जन-माया तोडितां तोडवेना ॥
घडि घडि विघडे हा निश्चयो अंतरींचा ॥
ह्मणवुनि करुणा हे बोलतों दीन वाचा ॥ ५ ॥
जळत हृदय माझें जन्म कोट्यानुकोटी ॥
मजवरि करुणेचा राघवा पूर लोटीं ॥
तळमळ निववीं रे राम कारुण्य-सिंधू ॥
षड-रिपु-कुळ माझें तोडिं यांचा समंधू ॥ ६ ॥
तुजविण करुणा हे कोण जाणेल माझी ॥
शिणत शिणत पोटीं पाहिली वाट तूझी ॥
झडकरि झड घालीं धांव पंचानना रे ॥
तुजविण मज नेती जंबुकी वासना रे ॥ ७ ॥

स्व-जन-जन-धनाचा कोण संतोष आहे ॥
रघु-पतीविण आतां चित्त कोठें न राहे ॥
जिवल्ग जिव घेती प्रेत सांडोनि देती ॥
विषय सकळ नेती मागुता जन्म देती ॥ ८ ॥

अष्टक दुसरें.

समाधान साधू-जनाचेनि योगें ॥ परी मागुतें दुःख होतें वियोगें ॥
घडीनें घडी शीण अत्यंत वाटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ १ ॥
वरें सुंदरें सौख्य नाना-परींचें ॥ परी कोण जाणेल हें अंतरींचें ॥
मनीं आठवीतांचि तो कंठ दाटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ २॥
बळें लावितां चित्त कोठें जडेना ॥ समाधान तें कांहिं केल्या घडेना ॥
नये धीर, नेत्रीं सदा नीर लोटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ३ ॥
अवस्था मनीं लागली काय सांगों ॥ गुणीं गुंतला हेत, कोणासि सांगों ॥
बहूमाल भेटावया प्राण फूटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ४ ॥
कृपाळूपणें भेटि दे राम-राया ॥ वि-योगें तुझ्या सर्व व्याकूळ काया ॥
जनामाजि लौकीक हाही न सूटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे॥५॥
अहारे विधी त्वां असें काय केलें ॥ पराधीनता पाप माझें उदेलें ॥
घडेना तुझा योग हा प्राप्त कोठें ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥६॥
अखंडीत हे सांग सेवा घडावी ॥ न होतां तुझी भेटि काया पडावी ॥
दिसंदीस आयुष्य हें व्यर्थ लोटे ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥७॥
ह्मणे दास मी वाट पाहें दयाळा ॥ सदा सर्वदा भक्त-पाळा भु-पाळा ॥
पहावें तुला हें जिवीं आर्त मोठें ॥ उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥८॥

मुक्तेश्वर.

एकनाथास लीलाबाई ह्मणून एक कन्या होती. तिचा मुलगा

१ एकनाथाचे चरित्रकार केशवदास व महीपति ह्यांचे लेख त्याच्या कुटुंबाच्या संबंधानें पुढें लिहिल्याप्रमाणें यथाक्रम आढळतात:—"श्रीनाथकृपेशीं सत्पात्र ॥ गिरिजाबाई सु-क्षेत्र ॥ प्रसवली ते पुत्र ॥ कन्या विचित्र पैं दोघी ॥ १ ॥ पुत्राभिधान ठेविलें हरी ॥ गोदूबाई ज्येष्ठ कुमरी ॥ चिंतोपंत प्रतिष्ठानपुरी ॥ त्याचे घरीं ते अर्पिली ॥ २ ॥ कनिष्ठ गंगाबाई ॥ कर्नाटकप्रांतीं दिधली विवाहीं ॥ पुढं निज-पुत्र-प्राप्ति पाहीं ॥ हरि-

मुक्तेश्वर. हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण, **पैठणचा** राहणारा. ह्याच्या बापाचें नांव **विश्वंभरबावा.** हा जन्मतः मुका होता, परंतु **एकनाथाच्या** कृपेनें त्यास वाचा फुटली, अशी कथा आहे.

मुक्तेश्वरानें भारताच्या अठरा पर्वांवर प्राकृत ओंव्या केल्या होत्या, परंतु त्यांपैकीं पहिलीं चार पर्वें मात्र हल्लीं प्रसिद्ध आहेत. बाकीचीं कोणी द्वेषानें बुडविलीं असें ह्मणतात. मुक्तेश्वरानें प्राकृत रामायणहि केलें आहे, अशी प्रसिद्धि आहे. परंतु तो ग्रंथ सांपडत नाहीं.

मुक्तेश्वराच्या अंगीं कविताशक्ति चांगली होती. त्याची वर्णनाची शैली प्रौढ असून त्याच्या वाणींत माधुर्य हा गुण विशेष आहे. ह्याचा जन्म शके १६३१ सालीं झाला.

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

१. भारत २. भागवत ३. शतमुखरावणाख्यान.

हे सर्व ग्रंथ ओंवीबद्ध आहेत.

नारदनीति. (म०भा०अ०५).

ओंव्या.—सभापर्व; अध्याय ३.

धर्मराज मयासुरानें निर्मिलेल्या सभेंत बसला असतां **नारदानें** प्रश्नरूपानें जी त्यास राजनीति सुचविली ती एथें वर्णिली आहे.

भक्ति तेही विशेष" ।। ३ ।।—के०. "गिरिजाबाई सुक्षेत्र जाण ।। प्रथम प्रसवली कन्यारत्न ।। गोदूबाई नामाभिधान ।। तिजकारणें ठेविलें ।। १ ।। तिचे पाठीवर पुत्र जाहला ।। हरिनाम ठेविलें तयाला ।। थोर होतांची व्रतबंध केला ।। पढों लागला ब्रह्मशाळे ।। २ ।। तयाचे पाठीवर कन्या पाहीं ।। तिचें नाम गंगाबाई ।। दिधली असे कवणे ठायीं ।। वृत्तांत तोही अवधारा ।।३।। एक चिंतोपंत नामें निर्धारीं ।। गृहस्थ होता प्रतिष्ठान-क्षेत्रीं ।। गोदूबाई ज्येष्ठ-कुमरी ।। तयाचे घरीं दीधली ।। ४ ।। आणीक कर्नाटक देशांत ।। जुना सोनरा नांदे गृहस्थ ।। गंगाबाई त्याच्या पुत्रातें ।। देवोनी त्वरित लग्न केलें ।। ५ ।। गंगाबाईस पुत्र जाण ।। पुंडोजी त्याचें नामाभिधान ।। तोही करीत विष्णु-भजन ।। निज प्रीतीनें आपुल्या ।।६।।"—म०. ह्या दोन्ही लेखांत लीलाबाई हें नांव आढळत नाहीं हें कदाचित् गोदूबाईचें सासरचें नांव असावें असें वाटतें. गोदूबाईचेंच नांव लीलाबाई हें होतें असें रा० धोंडो बाळकृष्ण सहस्रबुद्धे ह्यांच्या एकनाथचरित्रांतील नाथांच्या वंशावळींत लिहिलें आहे.

१ हीस **किंचित्प्रश्न** असेंहि ह्मणतात, पण मूळ शब्द **कच्चित्प्रश्न** असा आहे. भारतांत नारदानें प्रत्येक प्रश्न 'कच्चित्' ह्या प्रश्नार्थक संस्कृत अव्ययानें केला आहे. त्यावरून कच्चित्प्रश्न असें नांव पडून पुढें त्याचा किंचित्प्रश्न असा अपभ्रंश झाला आहे.

नारद ह्मणे महा-राजा ॥ धर्म-स्वरूप धर्मात्मजा ॥ नामासारखी सु-तेजा ॥ करणी निर्मळ असे कीं ॥ १ ॥ ऐश्वर्य लाधल्या संपूर्ण ॥ धर्मीं वर्तत असे कीं मन ॥ राज्य-मदें दुरभिमान ॥ तुज संचरला नाहीं कीं ॥ २ ॥ न्यायें अर्जिला जो अर्थु ॥ व्यय करिसी कीं धर्मार्थु ॥ विषय-काम-लोभानें तुझें चित्तु ॥ विटाळलें नाहीं कीं ॥ ३ ॥ वडील आचरले जो धर्म ॥ तोच चालविसी कीं नेम ॥ विहित-भंगाचा कर्दम ॥ तुज लेपला नाहीं कीं ॥ ४ ॥ धर्में अर्थ अर्थें धर्म ॥ धर्ममात्रीं पुरुषोत्तम ॥ चढता वाढता सुखोद्यम ॥ नित्यानित्य करिसी कीं ॥ ५ ॥ नित्य-नैमित्तिकीं कर्मीं ॥ वर्तत आहेसि कीं निष्कामी ॥ काम्य-निषिद्धांची ऊर्मी ॥ लोटिसी कीं आलिया ॥ ६ ॥ अनायासीं हो कीं सायासीं ॥ भाग्यें जोडिल्या संपत्तीसि ॥ विभागूनि समस्तांसी ॥ सेविसी कीं सुजाणा ॥ ७ ॥ अनु-कूळ अथवा प्रति-कूळ ॥ अ-दृष्ट झालिया ही वि-कळ ॥ धर्मापासूनि बुद्धी अ-चळ ॥ भ्रंश कांहीं न पवे कीं ॥ ८ ॥ अहोरात्रीं साठ घडी ॥ लोटितां पाप-पुण्याची जोडी ॥ किती झाली हें घडी घडी ॥ विचारीत अससी कीं ॥ ९ ॥ अखंडैक-नाम-स्मरणीं ॥ देव केला असे कीं ऋणी ॥ जो पावोनि देह-मरणीं ॥ दास्य करी निजांगें ॥ १० ॥ मोक्ष-द्वारींच्या द्वार-पाळां ॥ आर्जवें भजसी कीं नृपाळा ॥ जे कां हात धरूनि डोळां ॥ सायुज्य-धाम दाविती ॥ ११ ॥ समता सं-तोष स-विवेक ॥ चौथा साधु-संग देख ॥ यांसीं करूनिया सख्य ॥ मित्र-भावें असती कीं ॥ १२ ॥ काम-क्रोध-लोभ-त्रया ॥ मोह मद मत्सर यया ॥ वर्जिल्या नियोजिल्या ठायां ॥ जाणसी कीं जाणत्या ॥ १३ ॥ काम असावा ईश्वर-भजनीं ॥ क्रोध असावा इंद्रिय-दमनीं ॥ तीर्थ-प्रसाद-शेष-ग्रहणीं ॥ लोभ अ-पार असावा ॥ १४ ॥ मोह असावा सज्जनांसीं ॥ मद असावा दुर्जनासीं ॥ मत्सर सदा संसारासीं ॥ असावा तो असे कीं ॥ १५ ॥ राज-चिन्हीं षड्विध गुण ॥ सप्त उपाय परम गहन ॥ बळाबळाचें लक्षण ॥ जाणसी कीं चौदाही ॥ १६ ॥ आज्ञा कीर्ती द्विज-पालन ॥ दान भोग मित्र-संरक्षण ॥ साही गुणीं तव प्रधान ॥ सालंकार असती कीं ॥ १७ ॥ जाणती नाना व्यूह-रचना ॥ थोडेनि जिंकिती बहुत सेना ॥ ऐसे तुझे

१ भ्रमिष्ट. २ पूज्य. ३ हे पुढें ३८ व्या ओंवींत सांगितले आहेत. ४ हे पुढें ३९ व्या ओंवींत सांगितले आहेत. ५ हें पुढें ४० व्या ओंवींत सांगितलें आहे.

विचक्षणा ॥ सेनापती असती कीं ॥ १८ ॥ निर्लोभिये विश्वासीक ॥ वंशज असती कीं सेवक ॥ जे स्वामि-कार्जी देख ॥ देह देती मोडून ॥ १९ ॥ वेतन भक्षिती पवित्र ॥ राज-द्रव्य ज्यां अ-पवित्र ॥ ऐसेनि योगें स्वतंत्र ॥ स्व-व्यापारीं असती कीं ॥ २० ॥ उत्तम-मध्यम-कनिष्ठ पदीं ॥ योग्यायोग्य-विचार-निधी ॥ परीक्षूनि विशाळ-बुद्धी ॥ योजिशी कीं नरेंद्रा ॥ २१ ॥ अमात्य-पदीं दासी-पुत्र ॥ अधम-स्थळीं परम-पवित्र ॥ अ-पूज्या पूजोनि सत्पात्र ॥ अव-मानीत नाहींस कीं ॥ २२ ॥ अचाट कार्य साधी भृत्य ॥ वेतनाहूनि कोटि-गुणित ॥ द्रव्य देऊनि त्याचें चित्त ॥ तोषवीत आहेस कीं ॥ २३ ॥ आपुले कार्जी पावले मरण ॥ त्यांचीं कुटुंबें आश्वासून ॥ आपल्या कुटुंबासमान ॥ पाळिसी कीं दयाळा ॥ २४ ॥ दरिद्र-काळींचीं बाळ-मित्रें ॥ भेटों आलिया स्नेह-पात्रें ॥ वोळखी देऊनि दर्शनमात्रें ॥ श्रियावंत करिसी कीं ॥ २५ ॥ पर-गुण-परीक्षा जाणणें ॥ चित्त कळवळे पर-वेदनें ॥ हीं मुख्य प्रभूचीं लक्षणें ॥ तुझ्या ठायीं असती कीं ॥ २६ ॥ मंत्रियांच्या राहटी कैशा ॥ देती यशा कीं अपेशा ॥ चार-मुखें नित्य नरेशा ॥ विचारीत अससी कीं ॥२७॥ नेमाहूनि आगळें धन ॥ घेऊन प्रजांतें पीडण ॥ करिती जे अ-योग्य प्रधान ॥ ते पदातीत करिसी कीं ॥ २८ ॥ राज-द्रव्य देऊनि भाग ॥ भूमि-सेवा करिती सांग ॥ न करिती राजाज्ञेचा भंग ॥ प्रजा नेमें असती कीं ॥ २९ ॥ वन-चर-दूतांचिया गोष्टी ॥ राष्ट्र अवलोकिशी कीं दृष्टी ॥ नष्टां तस्करांचिया राहटी ॥ भंगिसी कीं ऐकतां ॥३०॥ तीर्थयात्रे जाती जन ॥ त्यांतें कोंडूनि घेती धन ॥ त्यांचें करूनियां हनन ॥ मार्ग मुक्त करिसी कीं ॥ ३१ ॥ सांगावया क्लेश-गोष्टी ॥ दुर्बळ येऊं इच्छिती भेटी ॥ तयां येतयां आडकाठी ॥ तुझ्या द्वारीं नाहीं कीं ॥ ३२॥ पर-राष्ट्र घ्यावया धाडिसी सैन्य ॥ जुंझती त्यांचें करूनि कंदन ॥ त्यांवांचून प्रजांतें नागवण ॥ तुझेनें होत नाहीं कीं ॥ ३३ ॥ पिपीलिका लागे जेथें ॥ तात्काळ हात पावे तेथें ॥ दीनां पावतां दुःखातें ॥ क्लेशातीत करिसी कीं ॥ ३४ ॥ अंगींचें एक रोम ऊपडे ॥ तें जैसें हृदयांत ठाऊकें पडे ॥ तेवीं प्रजा पावतां पीडे ॥ जाणसी कीं तात्काळ ॥ ३५ ॥ तुझिया राज्यामाजी प्राज्ञा ॥ पुत्र पाळिती पितृ-आज्ञा ॥ न करितां पुरुषांची अवज्ञा ॥ स्त्रिया स्व-धर्मे असती कीं ॥ ३६ ॥ शरीर-संपत्ती

मनोभावा ॥ अॅन करिती सद्गुरु-सेवा ॥ ऐसे शिष्य नर-पार्थिवा ॥ शिष्य-धर्मे असती कीं ॥ ३७ ॥ संधी[1] विग्रह[2] यान[3] आसन[4] ॥ द्वैधीभाव[5] आश्रय[6] जाण ॥ हेचि साही राज-गुण ॥ विचक्षण बोलती ॥ ३८ ॥ साम दान भेद दंड ॥ इंद्र-जाळ मंत्रौषध[7] ॥ सप्तोपाय ऐसे सु-बुद्ध ॥ पंडितवर्य बोलती ॥ ३९ ॥ आप-पराचें बळाबळ[8] ॥ इहींसी चौदा[9] भेद कुशळ ॥ बोलती हें गूढ प्रांजळ ॥ करूनि तूतें दाविलें ॥ ४० ॥ अथवा आणिक एक प्रकार ॥ चौदा भेद ग्रंथ-प्रकार ॥ बोलती ते स-विस्तर ॥ मागुतेनि परियेसीं ॥ ४१ ॥ अंग-बळ सेना-बळ ॥ कोश-बळ दुर्ग-बळ ॥ शस्त्र-बळ ॥ मंत्र-प्रधान-बळ ॥ सुहृद्-बळ आठवें ॥ ४२ ॥ वेद[10]-त्रय-बुद्धि-बळ ॥ ब्राह्मण-शेष-सुकृत-बळ ॥ अन्य-रायाचें साह्य-बळ ॥ ऐसीं चौदा जाणावीं ॥ ४३ ॥ भृगु विशाळ अंगिरा मुनी ॥ ऐसे प्रगट वदले वाणी ॥ यावेगळे काय ते गुणी ॥ द्वैपायन स्वयें जाणे ॥ ४४ वर्ष-कार्य एक मास ॥ मासाचें तें एक दिवस ॥ दिवस-कार्य एक निमिष ॥ संपादीत असशी कीं ॥ ४५ ॥ व्यास बोलिला गूढार्थु ॥ त्यांही न बोलतां प्रगटार्थु ॥ चतुर श्रोतियांचें चित्त ॥ संतोषल कैसेनी ॥ ४६ ॥ श्रोत्रियें[11] कुटुंबी निर्धन ॥ साधु सात्विक-वृत्ति क्षीण ॥ त्यांचें परिहरूनि दैन्य ॥ सदा पाळण करिसी कीं ॥ ४७ ॥ दरिद्र ब्राह्मणाची जाया ॥ तारुण्य-काळीं अंतरे राया ॥ ऐकोनि त्याचिया विवाह-कार्या ॥ साह्य सं-पूर्ण करिसी कीं ॥ ४८ ॥ रोगें प्रवासीं पडिले ॥ कारा-गृहीं जे कां अटकले ॥ ते ते सांभाळूनि भले ॥ क्लेशातीत करिसी कीं ॥ ४९ ॥ गृहा पावलिया क्षुधा-पीडितें[12] ॥ ते तृप्त होऊनि पंचामृतें ॥ आशीर्वचनीं स्व-स्थळातें ॥ तूजपासूनि जाती कीं ॥ ५० ॥ लोक-लाजे त्यजिती प्राण ॥

---

१ तह. २ वैर. ३ शत्रूवर स्वारी करणें. ४ अनुकूल काल येई तोंपर्यंत किल्ला वगैरे सुरक्षित ठिकाणीं राहणें. ५ फितूर. ६ बलिष्ठाचा आश्रय. ७ मंत्रोपाय आणि औषधोपाय. ८ शत्रूची आणि आपली बरोबरी आहे किंवा कांहीं न्यूनाधिक आहे हें बळाबळ पहाणें. ९ बळाबळ पहाण्याचे चौदा विषय ह्मणजे स्थानें आहेत. तीं हीं. (१) देश, (२) किल्ला, (३) रथ, (४) हत्ती, (५) घोडे (६) योद्धे, (७) अधिकारी, (८) अंतःपुर, (९) अन्नाचा पुरवठा, (१०) अश्वरथादिकांची संख्या, (११) नीति, (१२) जमाखर्चाचा हिशेब, (१३) द्रव्याचा पुरवठा, आणि (१४) गुप्त शत्रु. १० आयुर्वेद, धनुर्वेद, आणि गांधर्ववेद. ११ वैदिक. १२ क्षुधापीडित. 'पीडितें' हें पीडित ह्या अर्थी पुढील प्रासासाठीं घातलें आहे. प्राकृत कवितेंत प्रासासाठीं पुष्कळ शब्द फिरविलेले आढळतात.

अ-धनां धन-लुब्धाचें ऋण ॥ त्या उत्तमांचें ऋण-मोचन ॥ अतिसाक्षेपें करिसी कीं ॥ ९१ ॥ आवडीचे निज आप्तु ॥ गुणी जामात श्रियावंतु ॥ तया ऐसे परम आर्तु ॥ याचकातें करिसी कीं ॥ ९२ ॥ तुझे ऋत्विज श्रुति-पारग ॥ सांग संपादिती याग ॥ तूं तें नेणतां कर्म व्यंग ॥ कदां होत नाहीं कीं ॥ ९३ ॥ वाजपेयादि[1] पुंडरीक ॥ अनेक क्रतु क्रिया याज्ञिक ॥ घृतावदानीं यज्ञ-पुरुष ॥ सदा तृप्त करिती कीं ॥ ९४ ॥ ब्राह्मण स्थापिले वृत्ति-क्षेत्रीं ॥ ते ते अक्षयीं राज-पत्रीं[2] ॥ भोतें भक्षूनि पुत्र-पौत्रीं ॥ वि-हित-धर्में असती कीं ॥ ९५ ॥ दुष्ट-ग्रहीं उघडितां मुख ॥ शांतिक करिसी कीं तात्काळिक ॥ त्रि-काळ-ज्ञानी ज्योतिषी गणक ॥ शुभ-सूचक असती कीं ॥ ९६ ॥ निरपेक्ष असती कीं भांडारी ॥ क्लीब रक्षक अंतःपुरीं ॥ शुचीं आप्त[3] तृप्त जठरीं ॥ पाक-कर्ते असती कीं ॥९७॥ बोलों जाणती समयोचित ॥ चतुर जे कां शास्त्र-पंडित ॥ ते ते इष्ट-साधनार्थ ॥ योजिसी कीं नरेंद्रा ॥ ९८ ॥ जितेंद्रिय ज्ञानवंत ॥ परम-पवित्र साधु संत ॥ सभा-चारी सभे आंत ॥ निकट-वर्ती असती कीं ॥ ९९ ॥ दुष्ट दुर्जन क्षुद्र कोपी ॥ वाक्-निष्ठुर परम-संतापी ॥ पैशुन्य-वादी महा-पापी ॥ सभा-स्थानीं त्यजिले कीं ॥ ६० ॥ अप-मानिती संत साधू ॥ द्विजा देवा दोष-शब्दु ॥ बोलती त्यांचा जिह्वा-छेदु ॥ तात्काळिक करिसी कीं ॥६१॥ नरक-मोक्ष-पाप-चिन्ह ॥ जितांचि जाणशी स-ज्ञान ॥ जनाचे मुखीं निंदा स्तवन ॥ हें तंव जाणत अससी कीं ॥ ६२ ॥ जागा होवोनि अपर-रातीं ॥ सारासार-विचार नीति ॥ मोक्ष-उपायें भव-निवृत्ति ॥ विचारीत अससी कीं ॥६३॥अ-जिंक्य-शत्रूतें जिंकावें ॥ जिंकिल्यातें प्रतिपाळावें ॥ शरणागतातें रक्षावें ॥ ऐसें करीत अससी कीं ॥ ६४ ॥ वर्ष पालटूनियां जीर्ण ॥ दुर्ग-पर्वतीं नूतन धान्य ॥ यंत्र[4] औषधी अक्षयी जीवन ॥ संग्र-हीत अससी कीं ॥ ६५ ॥ पडलें खचलें जेथें जेथें ॥ तात्काळ स-रिसें करिती तेथें ॥ ऐसे शिल्पकार भृत्य ॥ वेतन-भोक्ते असती कीं ॥ ६६ ॥ पशु पीडती पर्जन्यें ॥ गळती गाईंचीं गोठणें ॥ वोढाळ चरती शाली-वनें ॥ ऐसें होत नाहीं कीं ॥ ६७ ॥ मठ वापिका देवागार ॥ भंगल्या जाणोन जीर्णोद्धार ॥ दीप नैवेद्य निरंतर ॥ चालवीत अससी कीं

---

१ वाजपेय आणि पुंडरीक हे यज्ञाचे भेद आहेत. २ सनदांप्रमाणें. ३ विश्वासू. ४ लढण्याच्या प्रसंगीं उपयोगीं पडणारीं यंत्रें.

॥ ६८ ॥ क्षुधित-वृद्ध-दरिद्र-मेळीं ॥ पीडोनि रोड दीन दुर्बळीं ॥ कर्दम-पंथें वर्षा-काळीं ॥ मार्ग चालत नाहीं कीं ॥ ६९ ॥ आपलें महत्त्व होईल शून्य ॥ म्हणोनि पुरोहित प्रधान ॥ श्रेष्ठ पातलिया दर्शना विघ्न ॥ करिती ऐसें नाहीं कीं ॥ ७० ॥ आप्त-सुहृदां देती त्रास ॥ संत साधू पावती क्लेश ॥ ऐसिया दुर्गुणीयांचा त्रास ॥ तुज तंव झाला नाहीं कीं ॥ ७१ ॥ चहूंवर्णी आपुले पुत्र ॥ वि-हित-विद्ये अति-पवित्र ॥ अनलस अहोरात्र ॥ अभ्यासवीत अससी कीं ॥ ७२ ॥ याचक त्यागिती पतितातें ॥ कुळें बोळिती[1] जाति-भ्रष्टातें ॥ तेवीं सर्व लोकीं तूतें ॥ उपेक्षिलें नाहीं कीं ॥ ७३ ॥ सहस्र मूर्खातें दवडून ॥ एक पंडित ज्ञान-संपन्न ॥ संग्रहूनि त्याचें मन ॥ स्वस्थ ऐसें करिसी कीं ॥ ७४ ॥ एका दुष्टाची संगती ॥ यश-लाभ सुख-संपत्ती ॥ नासूनि भोगवी अप-कीर्ती ॥ ऐसें जाणत अससी कीं ॥ ७५ ॥ आढ्य व्यसनी अनु-रक्त ॥ मित्र उदासीन शत्रु अमात्य ॥ या सातांचें चित्ताकर्षित[2] ॥ जाणसी कीं सुजाणा ॥ ७६ ॥ तुवां अथवा तव प्रधानीं ॥ रहस्य बोलिजे एकांत-स्थानीं ॥ तें बाहेर लोकांचे कर्णी ॥ प्रगट होत नाहीं कीं ॥ ७७ ॥ दुष्ट बलिष्ठ आज्ञा-रहित ॥ तदर्थीं अपाय-विचार गुप्त ॥ प्रगटल्या नाश करिती बहुत ॥ हें तंव जाणत अससी कीं ॥ ७८ ॥ एक उघड बोलिजे जनीं ॥ एक प्रेरिजे महंत-कर्णी ॥ एक ठेविजे मनींचे मनीं ॥ हें जाणत आहेस कीं ॥ ७९ ॥ वैरि-वर्गाचें वर्तन ॥ क्षणक्षणा व्हावया ज्ञान ॥ गुप्त ठेवून चार-गण[3] ॥ विचारीत अससी कीं ॥ ८० ॥ तुजसी दाऊनि आप्तता ॥ शत्रूंसी पावविती वार्ता ॥ ऐसे कोण ते तत्वतां ॥ वोळखोनि अससी कीं ॥ ८१ ॥ वार्ता आणिती वार्तिक ॥ ते नेणती एका एक ॥ नित्यनित्य अनोळख ॥ प्रेरिसी कीं सुजाणा ॥ ८२ ॥ बहुत लाभे स्वल्प-यत्नीं ॥ तेथें आलस्य नसे कीं मनीं ॥ स्वल्प लाभ बहुत हानी ॥ तेथें उद्योग नसे कीं ॥ ८३ ॥ राज्य रक्षिती झुंझार बळी ॥ संपूर्ण अथवा नियम-काळीं ॥ वेतन पावोनि तुझ्या दळीं ॥ एक चित्तें असती कीं ॥ ८४ ॥ ज्याचेनि कार्य-साधन पुढें ॥ ते पावतां वेतन-पीडे ॥ समर्थी महा-अनर्थ घडे ॥ हें जाणसी कीं नरेंद्रा ॥ ८५ ॥ अर्थ-संग्रह पाहोनि जोडी ॥

१ वाळींत टाकतात. २ चित्तांत आणलेलें. ३ गुप्त बातमीदारांचे समुदाय.

चतुर्थांश वेतनें दवडी ॥ सकळ वेंचूनि हस्त झाडी ॥ हे तुज खोडी नाहीं कीं ॥ ८६ ॥ अर्थ-व्ययाचे अधिकारी ॥ गणक लेखक प्रथम-प्रहरीं ॥ सिद्ध-पत्रें धरूनि करीं ॥ उभे सन्मुख असती कीं ॥ ८७ ॥ आरू-ढलीया भद्रासनीं ॥ राज-दर्शना येईजे जनीं ॥ टिळा-माळा-वस्त्राभर-णीं ॥ देखसी कीं साजिरें ॥ ८८ ॥ रक्तांबरी खड्ग-धार ॥ किरीट-कुंडलीं साळंकार ॥ सुहृद्-क्षत्रियांचे भार ॥ उभय-भागीं असती कीं ॥ ८९ ॥ श्रेष्ठ-सत्पात्रीं वोपितां दान ॥ योगियां विशेष अर्पितां धन ॥ दुष्ट पुरोहित प्रधान ॥ विघ्न-कर्ते नसती कीं ॥ ९० ॥ नगर रक्षावयाकारणें ॥ कीजेत ग्रामाचीं पट्टणें ॥ घोष घोष ग्राम-तुल्य करणें ॥ ऐसें करीत असती कीं ॥ ९१ ॥ पर्वत-संधी घांट वेटा ॥ वोस रानें पाहोनि चो-खटा ॥ तेथें वसवूनियां पेटा ॥ मार्ग मुक्त करिसी कीं ॥ ९२ ॥ नापे-क्षितां मेघ-जळें ॥ सर्वदा पिकें पिकती सकळें ॥ अ-भंग तडागें पाट-स्थळें ॥ पैं निर्मळ असती कीं ॥ ९३ ॥ कृपीवळें खंगलीं भणंगें ॥ धन-धान्य ओपूनि अंगें ॥ शेताचेनि राज-मार्गें ॥ पाळिसी कीं नरेंद्रा ॥ ९४ ॥ लुब्ध तस्कर लेखन-कारी ॥ राज-स्त्रिया राज-कुमरी ॥ प्रजालागीं बळात्कारीं ॥ पीडित नाहींत कीं ॥ ९५ ॥ हिंसक आततायी[1] सिद्ध ॥ त्यांचा श्रवणीं पडतां शब्द ॥ आधीं करूनियां वध ॥ मग विचार करिसी कीं ॥ ९६ ॥ उदर-पीडेचिया महा-मारीं ॥ उत्तमें ही करितां चोरी ॥ धरूनि आणितां राज-हेरीं ॥ मानें मुक्त करिसी कीं ॥ ॥ ९७ ॥ उगाणितां[3] पर-राजातें ॥ जे जे वस्तु लाधली ज्यातें ॥ ते ते मुक्त[4] करोनि त्यातें ॥ तोषवीत असती कीं ॥९८॥ औषध-नेम शरीरातें ॥ वृद्ध-सेवन मानसातें ॥ दो-प्रकारें आपणातें ॥ रक्षिसी कीं सुजाणा ॥ ९९॥ परा-च्या पक्षीं अष्टादश[5] ॥ आपुले पक्षीं पंच-दश ॥ गुण बोलिले ते विशेष ॥

---

१ अविचारानें दुसऱ्याचा प्राण घेण्यास तयार किंवा प्राण घेणारा. २ चेटकी. ३ जिंकितां. ४ बक्षीस; माफ. ५ शत्रूकडील अठरा अधिकारी आणि आपणाकडील पंधरा अधिकारी ह्यांच्या वर्तनाची बातमी राजानें नेहेमीं ठेवावी, असें राजनीतीमध्यें सांगितलें आहे. ह्यांस एथें गुण ह्मटलें आहे, परंतु नीतिशास्त्रांत ह्यांस तीर्थ असें ह्मणतात. असें ह्मणण्याचें कारण हे राज्यांत सर्व अधिकाऱ्यांमध्यें मोठे मान्य अथवा उपयुक्त असतात. त्यांचीं नांवें -(१)मंत्री. (२)पुरोहित. (३)युवराज. (४)सेनापति. (५) द्वारपाल. (६) अंत-र्वेशिक (राजाची भेट करून देणारे). (७) कारागाराधिकारी (तुरुंगावरचा अधिकारी). (८) द्रव्यसंचयकृत् (जामदार). (९) योग्यायोग्य पाहून द्रव्य खरचणारा. (१०) प्रदेष्टा

जाणसी कीं नरेंद्रा ॥ १०० ॥ अष्टांग[1] चतुर्विध[2] बळें ॥ शत्रु जिंकिजे बुद्धि-कुशळें ॥ व्यसनीं क्षीणले आगळे ॥ आदरें वश्य करिसी कीं ॥ १ ॥ पर-हितार्थ संत साधु ॥ जे सांगती बुद्धि-वादु ॥ ते मानूनि परम बंधु ॥ वर्तसी कीं तदाज्ञा ॥ २ ॥ अंतःकरण आणि शरीर ॥ नियमीं न पावे विकार ॥ शब्द तो स-जीव गिरि-वर ॥ न चळे न ढळे नुखळे कीं ॥ ३ ॥ ज्ञाता गुरु देव-प्रतिमा ॥ यज्ञ-मंडप चैत्य[3]-द्रुमा ॥ देखतांक्षणीं राजोत्तमा ॥ नमस्कार करिसी कीं ॥ ४ ॥ वृद्ध तापस ब्राह्मण-पंक्ती ॥ अश्व भांडार भद्रजाती[4] ॥ ध्वजा प्रासाद पवित्र-क्षिती ॥ देखतां वंदन करिसी कीं ॥ ५ ॥ दंडियातें प्रत्यक्ष यमु ॥ पूज्याप्रती परम सौम्यु ॥ परीक्षोनि अधमोत्तमु ॥ वर्तसी कीं शाहाणिया ॥ ६ ॥ कार्य-साधनीं अति नेटकें ॥ त्याचें स्तवन करिसी मुखें ॥ सभा-मंडपीं नानाधिक्यें ॥ गौरवीत अससी कीं ॥ ७ ॥ अग्नि सर्प चोर व्याघ्र ॥ रोग राक्षस कां पर-चक्र ॥ यांपासाव आपुलें राष्ट्र ॥ रक्षिसी कीं बळिष्ठा ॥ ८ ॥ अंध मुके पंगु व्यंग ॥ आतुर संन्यासी अध्वां(ध्व)ग[5] ॥ पितयाऐसें सांगोपांग ॥ पाळण त्यांचें करिसी कीं ॥ ९ ॥ नास्तिक्य अनृत स-क्रोधता ॥ प्रमाद आणि दीर्घ-सूत्रता[6] ॥ कार्यीं आलस्य क्षिप्रवक्ता ॥ निश्चिताचा नारंभु ॥ १० ॥ ज्ञानीयाचें अ-दर्शन ॥ अ-ज्ञानाचें दृढ चिंतन ॥ अनर्थीं एकनिष्ठ मन ॥ अ-रक्षण मंत्राचें[10] ॥ ११ ॥ मंगळाचा[11] अ-प्रयोग ॥ विषयाचा अति प्रयोग ॥ चौदा[12] दोषीं तुझें अंग ॥ सांग स्पर्शलें नाहीं कीं

(मसलत देणारा). (११) नगराध्यक्ष (कोतवाल). (१२) कार्यनिर्माणकृत् (घरें, रस्ते वगैरे बांधणारे). (१३) धर्माध्यक्ष. (१४) सेनाध्यक्ष. (१५) दंडपाल (न्यायाधीश). (१६) दुर्गपाल (किल्लेदार). (१७) राष्ट्रांतपालक (हद्दीवरचा संरक्षक) आणि (१८) अटवीपालक (अरण्यसंरक्षक). ह्या अठरांमध्यें आपणाकडील मंत्री, युवराज आणि पुरोहित हे तीन कमी करून आपणाकडे १५ सांगितले आहेत.

१ रथ, हत्ती, घोडे, योद्धे, पायदळ, कर्मकार (रस्ता साफ करणें वगैरे काम करणारे), चार आणि दैशिकमुख्य (राज्यांतील ठिकठिकाणचे मुख्य मुख्य लोक) हीं सैन्याचीं आठ अंगें. २ मौल (मुळापासूनचे ह्मणजे पिढीजादे शिपाई), मैत्र (स्नेहामुळें शिपाइगिरी पतकरलेले), भृत्य (दरमहा देऊन नवे ठेवलेले), आणि आटविक (रानटी) हे सैन्याचे चार प्रकार. ३ पवित्र स्थळीं उगवलेला किंवा पार बांधलेला उंबर. ४ हत्तींमध्यें ही एक जात आहे. ५ मार्गस्थ. ६ दुर्लक्ष. ७ चेंगटपणा. ८ घाई; त्वरा. ९ एकाग्र अथवा तल्लीन. १० जो मंत्र ह्मणजे युक्ति सांगितली त्याप्रमाणें न करणें. ११ देवाचा उत्सव वगैरे मंगलकार्य न करणें. १२. दहाव्या ओंवीच्या आरंभापासून एथपर्यंत सांगितलेले.

॥ १२ ॥ निद्रा आलस्य भय क्रोधता ॥ अ-मार्दव आणि दीर्घ-सूत्रता ॥ साही अनर्थांचिया माथां ॥ पाय देऊनि असती कीं ॥ १३ ॥ सफळ दारा सफळ वित्त ॥ सफळ वेद सफळ श्रुत ॥ तुझें असे कीं निश्चित ॥ हें प्रगटार्थ परिसें गां ॥ १४ ॥ श्रुत्यर्थ बोधला जो अर्थ ॥ त्या नांव श्रुत-ज्ञान ह्मणत ॥ याचें फळ शीळ-वृत्त ॥ त्या आचारें असती कीं ॥ १५ ॥ परद्वीपींच्या अमोल्य वस्तु ॥ वणिक आणिती इच्छूनि अर्थु ॥ त्यांचा पुरवूनि मनोरथु ॥ लाभ चौगुणी देसी कीं ॥ १६ ॥ देशावरा पातले अर्थी ॥ द्रव्य देऊनि त्यांचे आर्ती ॥ जगीं जोडावी सत्कीर्ति ॥ हे तुज इच्छा असे कीं ॥ १७ ॥ विषम-काळान्तर पातले ॥ कलत्र-पुत्र वंशज भले ॥ ते ते मानूनि आपुले ॥ आपण ऐसें करिसी कीं ॥ १८ ॥ निर्दोषियां दोषारोपु ॥ निर्धनियां धन-संकल्पु ॥ दुर्गुणियांचा दुर्गुण-लोपू ॥ तुझ्या नगरीं नाहीं कीं ॥ १९ ॥ आचार दाऊनि लोक-दृष्टी ॥ अंतरीं अनाचार राहटी ॥ ऐसे दांभिक तुझ्या निकटीं ॥ वर्तणारे नसती कीं ॥ २० ॥ तोंडें बोलोनियां ब्रह्म ॥ भंगिती सदाचार धर्म ॥ प्रशंसिती अ-विचार-कर्म ॥ ते संसर्गी त्यजिले कीं ॥ २१ ॥ दाऊनि योगियाचें चिन्ह ॥ पोसिती उदर आणि तन ॥ त्यांच्या ठायीं तुझें मन ॥ विश्रामत नाहीं कीं ॥ २२ ॥ धनिक वेंची धनातें ॥ दरिद्री नाचरे तपातें ॥ शास्त्र-ज्ञ चालतां कु-पंथें ॥ दंडिसी कीं निजाज्ञें ॥ २३ ॥ माता पिता दवडुनि दुरी ॥ श्वशुर-वर्ग सांठवी घरीं ॥ ऐसे कुश्चिताचार परी ॥ तुझे देशीं नाहीं कीं ॥ २४ ॥ सुना छळिती सासुवांतें ॥ पुत्र अव्हेरिती पित्यांतें ॥ सेवक अव-गणिती स्वामीतें ॥ ऐसें होत नाहीं कीं ॥ २५ ॥ एवं सर्वापरी जाण ॥ राजा असावा सावधान ॥ हेंचि विस्तारें निरोपण ॥ पुण्य-श्लोकीं बोधिलें ॥ २६ ॥ जो कां राजा ऐसियापरी ॥ चहूं वर्णांचें पालन करी ॥ पृथ्वी भोगूनि लोकांतरीं ॥ शक्र-सायुज्य स्वयें पावे ॥ २७ ॥ ऐसे परींचे उत्तम गुण ॥ तुझे ठायीं असावे पूर्ण ॥ ऐसें आमचें इच्छी मन ॥ **किंचित्-प्रश्न** या नांवें ॥ २८ ॥ [2]किंचित् काम-पर-वेदने ॥ ऐसें

---

१ इच्छेप्रश्न[?]. २ हें वाक्य मूळच्या संस्कृत ‘कच्चित् कामप्रवेदने’ ह्या वाक्याचा अपभ्रंश होऊन झालें आहे. ह्याचा अर्थ “अमुक गोष्ट अशा प्रकारची असावी अशी आपली इच्छा असून ती तशी आहेना असा दुसऱ्यास प्रश्न करावयाचा असतां ‘कच्चित्’ ह्या

बोलती पंडित शहाणे ॥ तेंचि विस्तारूनि मनें ॥ तुज कारणें बोलिलों ॥ २९ ॥ ऐकोनि नारदाचें वचन ॥ आश्चर्य करी कुरु-नंदन ॥ ह्मणे एवढा विचक्षण ॥ होय सर्व-ज्ञ देव-ऋषी ॥ ३० ॥ पुढती पार्थिवानेंनि प्रश्नें ॥ होय लोक-पाळ-सभा-सदनें ॥ व्यास गुरु वर्णील वदनें ॥ तें सज्जनीं परिसावें ॥ ३१ ॥ सभा-पर्वीं नारद-नीती ॥ उद्योग-पर्वीं विदुर-नीती ॥ भीष्म-पर्वीं कृष्ण-नीती ॥ भगवद्गीता ज्या नांव ॥ ३२ ॥ भारत-कथा-[1]संक्रमणीं ॥ निरोपण-रूपें [2]तीळवणी ॥ वाटितां ह्मणतसे अवदानीं ॥ [3]लेहाणें असो श्रोतयां ॥ ३३ ॥ लीळा विश्वंभर-पादाब्जीं ॥ मुक्तेश्वर षट्पद सहजीं ॥ गुंजारव करितां रंजी ॥ भारत-कथा प्रगटली ॥ ३४ ॥ इति श्री-सभापर्व भारतीं ॥ पुढें अवधान द्यावें श्रोतीं ॥ किंचित्-प्रश्नाची समाप्ती ॥ तृतीयाध्यायीं बोलिलों ॥ ३५ ॥

हरिश्चंद्राख्यान.[4]

पूर्वी अयोध्या नांवाच्या नगरांत त्रिशंकु राजाचा मुलगा हरिश्चंद्र हा राज्य करित होता. त्याच्या घरीं एकदा नारद येऊन पूजाविधीनें संतुष्ट होऊन स्वर्गास गेला. तेथें इंद्राच्या सभेंत वसिष्ठ, विश्वामित्र आदिकरून तपोनिष्ठ लोक बसलेले असतां नारदानें हरिश्चंद्राच्या महिम्याचें वर्णन केलें. हरिश्चंद्र हा वसिष्ठाचा शिष्य होता त्यास तें वर्णन ऐकून फार आनंद झाला व तो ह्मणाला कीं सृष्टींत (भूलोकीं) त्याची उपमा त्यासच आहे. विश्वामित्रास हें भाषण ऐकून राग आला व तो नारदास ह्मणाला 'या देवसभेंत तुह्मी हरिश्चंद्राचें वर्णन केलें परंतु हें अयोग्य झालें' त्यावरून वसिष्ठ व विश्वामित्र यांची हरिश्चंद्राच्या थोरपणाविषयीं चुरस लागून विश्वामित्र त्याचा छळ करण्यास तयार झाला. त्यानें हरिश्चंद्राच्या स्वप्नीं येऊन त्याजकडून सर्व राज्यदानाचें उदक सोडविलें व त्याची बायको तारामती व पुत्र रोहिदास यांसहवर्तमान त्यास राज्यांतून घालवून दिलें. पुढेंहि विश्वामित्रानें त्यांचा अनेक रीतींनीं छळ केला. शेवटीं काशीक्षेत्रीं हरिश्चंद्र

प्रश्नार्थक अव्ययाची योजना करावी " असा आहे. कर्त्यानेंहि हा अर्थ मागच्या ओवींत सांगून त्यास आधार अमरसिंहाचें वाक्य दिलें आहे, असें दिसतें.

१ संक्रांतीच्या पर्वाच्या वेळीं. २ तीळगूळ. ३ लाभ होतो. ४ हें आख्यान महाभारताच्या गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यांत छापलेल्या प्रतींत आढळत नाहीं.

हा **वीरबाहु** नांवाच्या डोंबाकडे चाकरीस राहिला व **तारामती काळकौशिक** नांवाच्या ब्राह्मणाकडे चाकरीस राहिली. तेथें असतांना त्याचा पुत्र सर्पदंश होऊन मरण पावला. त्याच्या प्रेताचें दहनाहि विश्वामित्रानें करूं दिलें नाहीं. इकडे तारामती आपल्या पुत्राचें शव आपणापुढें घेऊन शोक करित असतां ही लांव ह्मणजे प्रेतें भक्षण करणारी आहे असें दूतांकडून तेथल्या राजास सांगवून तिचा शिरच्छेद करावयास लाविलें. इतका छळ केला तथापि उभयतांनीं आपलें सत्याचरण सोडिलें नाहीं हें पाहून विश्वामित्र संतुष्ट झाला व त्यानें आपल्या तपश्चरणाचें पुण्य त्यांस दिलें अशी कथा या आख्यानांत आहे.

ओंव्या—वनपर्वांतील (अ० ६—१०).

मोक्ष-सिंहासनाची पायरी ॥ प्रथम-नाम अयोध्या-पुरी[1] ॥ ज्ञान-स्वरूप जी-माझारी ॥ राज्य करी हरिश्चंद्र ॥ १ ॥ शत्रु-करी-लागीं हरी[2] ॥ साधु सज्जना सुधाकारी[3] ॥ बळी त्रासी यालागीं हरि- ॥ श्चंद्र नाम तयाचें ॥ २ ॥ सत्य-सत्वाचा शिरोमणी ॥ परोपकारी परम-ज्ञानी ॥ दुःख, दारिद्र्य, इच्छा कर्णीं ॥ ऐकों नेदी जगातें ॥ ३ ॥ धीर-सत्वाचा[4] महा-मेरु ॥ दानीं मेघ जैसा उदारु ॥ प्रजा-पालनीं कमला-वरु[5] ॥ शक्रा-तुल्य प्रतापी ॥ ४ ॥ ऐसा राजा चक्रवर्ती ॥ सिंहासनीं विराज-मूर्ती ॥ जैसा इंद्र अमरावती ॥ शोभे तैसा शोभला ॥ ५ ॥ बैसला वेष्टित राजधानी ॥ उभय भागीं वेत्र-पाणी ॥ मंगल-वाद्यांचिया ध्वनी ॥ नाद गगनीं न समाये ॥ ६ ॥ तों अकस्मात गगन-पंथें ॥ नारद-मुनी पातला तेथें ॥ वीणा वाजवी मधुर हस्तें ॥ वदनीं गात हरि-कथा ॥ ७ ॥ जो ज्ञानारविंद-मकरंदु[7] ॥ वैराग्य-वल्लीचा मूळ-कंदु ॥ विवेक-सागरींचा पूर्णेंदु ॥ तो नारदु पातला ॥ ८ ॥ रायें देखतांचि नयनीं ॥ धांवोनि मस्तक ठेविला चरणीं ॥ जय-जय-कारें महा-मुनी ॥ सिंहासनीं बैसविला ॥ ९ ॥ कनक-पात्रीं शुद्ध जळें ॥ रायें चरण प्रक्षाळिले ॥ कस्तूरी, चंदन, चर्चिलें ॥ भाळीं रेखिलें केशर ॥ १० ॥ नाना

---

१ 'अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका ॥ पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिका: ॥ १ ॥' अशा मोक्ष देणाऱ्या सात पुरी सांगितल्या आहेत त्यांत हिचें नांव पहिलें आहे. २ शत्रुरूप हत्तीस. ३ अमृतमय शरीर ज्याचें आहे अशा चंद्रासारिखा ह्मणजे आनंद देणारा. ४ सत्वस्वभावाचा. ५ लक्ष्मीचा पति विष्णु. ६ नावे. ७ ज्ञानरूप कमलांतील मध ह्मणजे पूर्ण तत्त्वज्ञानी.

पुष्प-जाती माळा ॥ गणित नाहीं परिमळा ॥ नैवेद्य तांबूलादि सोहळा ॥ करूनी पूजिला नारदु ॥ ११ ॥ देखोनि रायाची विनय-भक्ती ॥ नारद सुखावला चित्तीं ॥ आज्ञा मागुनी गगन-पंथीं ॥ गमन केलें मुनींद्रें ॥१२॥ आला शक्राचिया भुवना ॥ स-वेग पातला मंडप-स्थाना ॥ इंद्रें नमूनियां चरणा ॥ केलें पूजन विधि-युक्त ॥ १३ ॥ सभा [1]मिनेली घनदाट ॥ बैसले विश्वामित्र वसिष्ठ ॥ आणीकही श्रेष्ठ श्रेष्ठ ॥ तपोनिष्ठ पैं आले ॥ १४ ॥ लाहूनि शक्राचा बहु-मान ॥ नारदें आरंभिलें कीर्तन ॥ पढता झाला [2]महिमान ॥ तया अयोध्या-पुरीचें ॥ १५॥ भू-मंडळीं [3]शेरयू-तटीं ॥ अयोध्या-पुरी अति गोमटी ॥ मज पाहतां सकळ सृष्टी ॥ न दिसे दु[illegible] ॥१६॥ एक-आज्ञा एक-छत्री ॥ नव-खंड सर्व धरित्री ॥ [illegible] वीर [4]क्षेत्री ॥ हरिश्चंद्र नृप-नाथ ॥ १७ ॥ परिसोनी नारदाची [illegible] ॥ वसिष्ठ सुखावला पोटीं ॥ सभे गर्जोनी ह्मणे सृष्टी ॥ उपमा त्यासीं तो एक ॥१८॥ नारद-वचनाचिया वातें ॥ गाधिज-कुंडीं क्रोधाग्नीतें ॥ वरि वसिष्ठ-वाक्याचिया घृतें ॥ शिखा गगनातें कवळिती ॥ १९ ॥ [5]खदिरंगारा-तुल्य नयन ॥ करूनी [6]वदन-चापीहून ॥ [7]सोडिता झाला अति तीक्ष्ण ॥ वाग्बाण सु-तेज ॥ २० ॥ वसिष्ठ-पादपा आडून ॥ वधूं इच्छी भूप-हरिण ॥ परि त्यासी मारील कवण ॥ कृपा पूर्ण गुरूची ॥२१॥ तयावरि सत्वाची पाखर ॥ जडोनि ठेली स-बाह्य-अभ्यंतर ॥ तेथें ऋषीचे वाक्शर ॥ केवीं शरीरीं स्पर्शती ॥२२॥ "निर्जर-सभेसी भू-पाळ-कीर्ती ॥ वर्णितां शंका नाहीं चित्तीं ॥ हें अ-योग्य वाटे मजप्रती ॥ सत्य जाण नारदा ॥२३॥ समर्थापुढें रंक-महिमा ॥ मेरूसि योजिली वल्मिक-उपमा ॥ कण्हेर आणि कल्प-द्रुमा ॥ समान कैसें ह्मणावें" ॥ २४ ॥ वसिष्ठ ह्मणे "जी ऋषि-राया ॥ वृथा कोप कासया ॥ धैर्य, सत्त्व, शांति, दया ॥ असे जया तो श्रेष्ठ ॥ २५ ॥ तो धीर-सत्त्वाचा महा-मेरु ॥ अ-ढळ पदीं जैसा [8]धुरू ॥ सूर्य-वंशीचा शृंगारु ॥ हरिश्चंद्र नृप" ॥ २६ ॥ परिसोनि वसिष्ठाची गोष्टी ॥ विश्वामित्र क्रोध-दृष्टी ॥ ह्मणे "मी या छळितां सृष्टी ॥ रक्षिता पाठी कोण असे ॥ २७ ॥ मज विश्वामित्रापुढें ॥ भू-पाळ-सत्त्व कायसें बापुडें ॥ क्षणामाजी करीन वेडें ॥ वचन

---

१ जमली. २ माहात्म्य. ३ शरयू-नदीच्या तीरीं. ४ क्षत्रिय. ५ खैराच्या निखाऱ्यासारिखे. ६ मुखरूपी धनुष्यापासून. ७ ह्याचा कर्ता विश्वामित्र (अध्याहृत). ८ ध्रुव (उत्तानपादराजाचा पुत्र).

घडफुडें बोलिला" ॥२८॥ येरु ह्मणे "हें तैंच घडे ॥ जैं यवन-मुखीं वेद पडे ॥ माझे पूर्व-ज रौरव-कुंडें ॥ भोगिजेति सर्वही ॥ २९ ॥ नातरी मी या [1]शिखा-सूत्र ॥ वेगळें होणें, कुरु-क्षेत्र- ॥ माजी दान-कर पात्र ॥ स्पर्शी करीन अधमाचें ॥ ३० ॥ आणिक एक प्रतिज्ञा-वचन ॥ नर-करोटीं सुरा-पान ॥ आणि गोत्र-जाचें हनन ॥ हे दोष गहन मज घडोत ॥ ३१ ॥ ऐसिया दोषांचे पर्वत ॥ सत्त्व टाकितां नृप-नाथ ॥ मस्तकीं घेऊनि नरकांत ॥ पूर्व-जांसहित बुडेन" ॥ ३२ ॥ परिसोनि वासिष्ठाचिया वचना ॥ विश्वा-मित्र करी प्रतिज्ञा ॥ "नृप-सत्त्व टाळीन नाना ॥ यत्नें करुनी सर्वथा ॥ ३३ ॥ जरी उतरेल माझ्या कसीं ॥ तरी देईन जोडल्या सु-कृतासी" ॥ '[2]तथास्तु' शब्दें पल्लवासी ॥ येरें ग्रंथी दीधली ॥३४॥ "[3]माझिया तपाच्या अ-संख्य कोटी ॥ न समाती ब्रह्मांड-घटीं ॥ कोणतीं ह्मणाल तरि कर्ण-पुटीं ॥ श्रवण केलें पाहिजे ॥ ३५ ॥ जेणें तपें म्यां [4]अपर-सृष्टी ॥ निर्मिली आणि चर्म-दृष्टी ॥ रवि-बिंब अवलोकितां कष्टीं ॥ गळोनी पडलीं बुबुळें ॥ ३६ ॥ माजी निघाले ज्ञान-नयन ॥ घेतलें सूर्याचें दर्शन ॥ आणि [5]वा-तांबु-पर्णाशन ॥ केलें वर्षें कोटी दहा ॥ ३७ ॥ लोह-चूर्ण सेवूनी वनीं ॥ तपलों [6]पंचाग्नि साधुनी ॥ [7]प्रेत-कुंड-पद्मासनीं ॥ जपलों अब्दें कोटी दहा ॥ ३८ ॥ ऐसिया तपाचेनि बळें ॥ मृत्यु जिंकिला तये वेळे ॥ नृपातें वो-पीन तात्काळें ॥ जरीं माझिये तुळे उतरेल ॥ ३९ ॥ असा दोघांचा सं-वाद ॥ होतां उठिला मुनि नारद ॥ इंद्र ह्मणे कायसा वाद ॥ शब्दें शब्द वाढेल ॥ ४० ॥ हटीं पेटूनियां दोघे ॥ प्रतिज्ञा करूं निघाले वेगें ॥ विश्वा-मित्र परम रागें ॥ [8]सिद्धाश्रमा तो गेला ॥ ४१ ॥ सूर्य-वंशींचा अभिमानी॥

---

१ शेंडी, व जानवें. २ वसिष्ठानें 'तसें असो' असें ह्मणून पदराला गांठ दिली—ह्मणजे तुझी प्रतिज्ञा कशी शेवटास जाते ती पाहूं मी ती शेवटास निश्चयानें जाऊं देणार नाहीं; हा भाव. ३ हें विश्वामित्राचें ह्मणणें आहे. ४ ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीहून निराळी सृष्टि. त्रिशं-कुराजानें सशरीर स्वर्गास जाण्याच्या हेतूनें यज्ञ कराविण्यास वसिष्ठास विनंती केली ती त्यानें नाकारिली. तेव्हां विश्वामित्रानें त्याचें ह्मणणें कबूल करून यज्ञास आरंभ केला पण शेवटीं इंद्र त्या राजास स्वर्गांत घेईना. ह्मणून विश्वामित्रानें आपल्या तपोबलानें नवीं नक्षत्रें वगैरे उत्पन्न केलीं अशी कथा आहे. ५ वायु, उदक, झाडाचीं पानें हीं खाणें. ६ चार दिशांस चार आगट्या व डोक्यावर सूर्य मिळून पांच अग्नि. ७ चितेच्या जाग्यावर किंवा श्मशानांत पद्मासन घालून (?) ८. ऋषींच्या आश्रमाला (पर्णकुटीला).

अयोध्ये गेला वसिष्ठमुनी ॥ विश्वामित्रें शिष्य दोन्ही ॥ गुप्त पाठीं पाठविले ॥ ४२ ॥ तुह्मीं जाऊनियां गुप्त ॥ पाहोनि यावें सकळ वृत्तांत ॥ येरीं जाऊनि पाहातां तेथ ॥ मुनी [1]नेमस्त न सांगे ॥ ४३ ॥ इंद्र-सभेमाजी वाद ॥ दोघां झाला प्रतिज्ञा-शब्द ॥ ह्यालागीं राजा सावध ॥ करावया बोध तो गेला ॥ ४४ ॥ वसिष्ठ आला ऐसी वाणी ॥ ऐकतां राजा धांवला चरणीं ॥ नमस्कारुनी शिबिका-यानीं ॥ बैसवूनी चालिला ॥ ४५ ॥ गुढ्या उभविल्या नगरीं ॥ मखरें तोरणें वरोवरीं ॥ जय-जय-कारें [2]मंगळ-तुरीं ॥ वसिष्ठ नगरीं प्रवेशे ॥ ४६ ॥ रायें आणुनी [3]महींद्रालया ॥ कनक-पीठीं बैसवी तया ॥ सहकुमर नरेंद्र-जाया ॥ येती जाली दर्शना ॥ ४७ ॥ ऋषिचरणीं ठेवूनी माथें ॥ येरें स्पर्शिलें अमृत-हस्तें ॥ हृदयीं आलिंगुनी तयातें ॥ मंगल-शब्दें गौरवी ॥ ४८ ॥ षोडशोपचारीं पूजा-पात्रें ॥ कनक-कुंभीं जल पवित्रें ॥ पूजा करोनि सांग मंत्रें ॥ धरी छत्रें आवडी ॥ ४९ ॥ अर्घ्य पाद्य दिव्य सुमनें ॥ सुगंध-माला हरि-चंदनें ॥ नैवेद्य तांबूल नीरांजनें ॥ कनक-तबकीं वोपिलीं ॥ ५० ॥ ऐसिया उपचारें पूजोनि मुनी ॥ राजा उभा जोडोनि पाणी ॥ विश्वामित्र-वचन मनीं ॥ स्मरोनी बोले वसिष्ठ ॥ ५१ ॥ [4]सविताचळापासून निर्मळ ॥ इहपर्यंत कीर्ति-जल ॥ भरुनी वाहे तुंबळ ॥ अरि-अ-चळ भंगोनी ॥ ५२ ॥ ऐसी वसे गंगा पवित्र ॥ तियेसीं [5]जन्हु विश्वामित्र ॥ शोषावया पवित्र वक्र ॥ पसरुनी बैसे यज्ञासी ॥ ५३ ॥ मुळींच पवित्र स्वर्ग-भुवनीं ॥ वरी वि-राजे ऋषि-वदनीं ॥ पुढें मिरवे अभि-धानीं ॥ जान्हवी ऐसी प्रसिद्ध ॥ ५४ ॥ नृप-सत्त्व शुद्ध-हाटक ॥ वरी ऋषि-कोपाग्नीचे [6]चोरव ॥ मोला चढे अधिक ॥ हें जाणिजे सु-जाणा ॥ ५५ ॥ असो ऋषि ह्मणे गा राया ॥ सांगितलें धरीं हृदया ॥ भलें सत्त्व, शांति, दया, ॥ असे जयातें तो श्रेष्ठ ॥ ५६ ॥ सूर्य-वंशींचिया राया ॥ आणिक परिसें गुणालया ॥ वना नव जावें [7]ऋषी-

---

१ ध्यानस्थ. २ मंगलवाद्यें वाजवून. ३ (मही + इंद्र + आलया) राजवाड्यांत. ४ सूर्यरूपी पर्वतापासून. ५ सोमवंशांतील एक राजा–भगीरथानें स्वर्गाहून गंगा आणिली, ती हिमालयावरुन खालीं येत असतां मध्यें जन्हूचा आश्रम लागला, तेथें जन्हु यज्ञ करित होता त्याची यज्ञसामग्री वाहूं लागली तेव्हां त्याला राग येऊन त्यानें ती पिऊन टाकिली. तेव्हां भगीरथानें त्याची प्रार्थना केल्यावर तिला त्यानें कानाच्या वाटेनें सोडून दिलें. तेव्हांपासून तिला जान्हवी हें नांव मिळालें. ६ आंच देऊन आणलेली झिलई ७ विश्वामित्राच्या.

त्रिया ॥ सदना गमन करावें ॥ ५७ ॥ संकेत दाउनी रायासी ॥ वसिष्ठ गेला तपासी ॥ राजा सावध अहर्निशीं ॥ अयोध्येसी वर्तत ॥ ५८ ॥ येरीकडे सिद्धाश्रमीं ॥ विश्वामित्र अभिचार-कर्मी ॥ मातंग-याग स्व-कामी ॥ करिता झाला साक्षेपें ॥ ५९ ॥ सहस्र अवदानें पूर्णाहुती ॥ होतां प्रगटली आदि-शक्ति ॥ "कोण कामना तुझ्या चित्तीं ॥ सांग निगुती मुनिवर्या" ॥ ६० ॥ ऋषि ह्मणे " हेंचि मागणें ॥ क्रूर श्वापदें भरीं काननें " ॥ निकें ह्मणोनी उदार वचनें ॥ देती झाली जगदंबा ॥ ६१ ॥ विश्वामित्र तये वेळे ॥ देवी-वर-दानाचेनि बळें ॥ निर्मिता जाला श्वापद-कुळें ॥ भयानक काननीं ॥ ६२ ॥ कानन व्यापिलें श्वापदें ॥ मातलीं भक्षुनी मांस-मेदें ॥ गर्जती भयानक शब्दें ॥ त्रास देती जगातें ॥ ६३ ॥ कृषिक नव जाती कृषिके ॥ तीर्थ-यात्रेसी पांथिकें ॥ व्यवहार सांडिला व्यावसायिकें ॥ धेनु वना नव जाती ॥ ६४ ॥ भयें वनीं न रिघे कोणी ॥ कल्पांत भाविती सकळ प्राणी ॥ ह्मणती घालूं राज-कर्णी ॥ जाऊनी सदनीं रायाचे ॥६५॥ प्रजा येउनी राज-सभे ॥ जोहार करुनी राहिले उभे ॥ "तुझीये शौर्य-सूर्य-प्रभे-॥ माजी पशु-तम दाटलें ॥ ६६ ॥ सांगावया योग्य नव्हे मात ॥ न सांगतां आमचा प्राणांत ॥ श्वापदें मातलीं वनांत ॥ करिती घात जगाचा" ॥ ६७ ॥ ऐकोनी पौर ह्यांची वाणी ॥ राजा विचारी अंतःक-रणीं ॥ गुरु-वचन तें मानुनी मनीं ॥ राहतां जनीं अप-कीर्ति ॥ ६८ ॥ वनीं निवटुनी श्वापद-गणां ॥ सुखी करावें सकल जनां ॥ वसिष्ठ कोपेल तरी चरणां ॥ नमन करीन साष्टांगीं ॥ ६९ ॥ ऐसें विचारुनी चित्तीं ॥ पाचारिला वाहिनी-पति ॥ ह्मणे जाणें वनाप्रति ॥ सेना सिद्ध करावी ॥७०॥ तेणें त्राहाटिल्या भेरी ॥ वाजती रण-तुरें मोहरी ॥ वीर-वसनें महा-वीरीं ॥ परि-धान केलीं तात्काळ ॥ ७१ ॥ अश्व-गज-रथादि वहनीं ॥ वळघल्या वीरांच्या श्रेणी ॥ त्यांमाजी राजा प्रताप-गुणी ॥ वीर-श्रिया शोभला ॥ ७२ ॥ साज्जिले अ-संख्य रहंवर ॥ पाठी चालती अश्व-भार ॥ मत्त कुंजरांचे भार ॥ ऊर्ध्व-शुंडें धांवती ॥ ७३ ॥ राजा प्रवेशला महा-वनीं ॥ श्वापद-कळप देखिले नयनीं ॥ शस्त्रीं शरीं पाश-बंधनीं ॥ वधुनी धरणी पाडीत ॥ ७४ ॥ ऐसे रायें मारिले कळप ॥ एका अंगीं

१ इकडे. २ जारणमारणादि घातक कर्म करणारा. ३ देवी प्रसन्न व्हावी ह्मणून केलेला तंत्रोक्त यज्ञ. ४ फलेच्छा धरणारा. ५ देवी. ६ व्यापाऱ्यांनीं. ७ मुजरा. ८ सेनापति.

भरला कंप ॥ उरलीं श्वापदें [1]लंघिती नृप ॥ प्राण-धाकें पळताती ॥ ७५ ॥ येरीकडे गाधि-ज मुनी ॥ परम संतोष मानुनी मनीं ॥ पुरी त्यागूनियां वनीं॥ राजा आला ह्मणोनि ॥७६॥ आश्रमा आणावया राव ॥ ऋषीनें केलें लाघव॥ कुरंग निर्मिला अ-पूर्व ॥ कनक-कांति साजिरा ॥ ७७ ॥ तुझें स्वरूप-रज्जु गळां ॥ बांधुनी आणावें नृपाळा ॥ निकें ह्मणोनी चरण-कमळां ॥ वंदुनी गेला वनासी ॥ ७८ ॥ मृग-राज आला समीपु ॥ राजा पाहे तंव कन-क-वपू ॥ नर-नाथ-हृदयीं कामना-सर्पू ॥ फुंफाट करीत उठिला ॥ ७९ ॥ गुणीं लावुनियां बाण ॥ घेऊं पाहे कुरंग-प्राण॥ येरें [2]फेडिलें कीं रान ॥ भूमी चरण न थारे ॥ ८० ॥ राजा लागला तया पाठीं ॥ धांवतां जाला परम कष्टी ॥ पळत पातला आश्रमानिकटीं ॥ विश्वामित्र-ऋषीच्या ॥ ८१ ॥ अंतरें राहुनियां उभा ॥ पहात ठेला वन-श्री-शोभा ॥ वनसरोजीं नेत्रारंभा॥ स्वादामोदा लोभले ॥८२॥ वन-श्री वर्णावी कवणें ॥ उपमे नंदन-वन उणें ॥ नाना-वृक्षीं फळें सुमनें ॥ रस-सुवासें दाटलीं ॥ ८३ ॥ ऐसी सिद्धाश्रमाची वाटिका ॥ देखोनी रायें वारिलें कटका ॥ आपण प्रधान पट्ट-नायिका-॥ वां-चुनि आणिकां येऊं नेदी ॥ ८४ ॥ प्रवेश करितां तया वनीं ॥ राजा आ-श्चर्य देखे नयनीं ॥ धेनु व्याघ्र एके स्थानीं ॥ एकमेकां चाटिती ॥ ८५ ॥ नकुळ सर्प क्रीडती सुखें ॥ मार्जारी-स्तना लागती मूषकें ॥ सिंह करी करीत कौतुकें ॥ वनामाजी विचरती ॥८६॥ उलूका निरवूनी पिलियांसी ॥ वायस जाती चरावयासी ॥ विश्वामित्र-माया ऐसी ॥ सहसा न कळे मा-नवा ॥८७॥ निर्वैर श्वापदांचे गण ॥ देखोनि विस्मित रायाचें मन ॥ पुढें जातां सु-गंध जीवन ॥ तडागीं पूर्ण देखिलें ॥८८॥ तया कासार-जीवनें ॥ स्नानें विश्रांति लाहिजे मनें ॥ परि-धान करुनी दिव्य वसनें ॥ देवालया निघाला ॥ ८९ ॥ कर्दळी-द्रोणीं हेम-कमळें ॥ नाना पुष्पें सु-परिमळें ॥ कनक-पात्रीं भरुनी जळें ॥ शिवागारीं प्रवेशे ॥९०॥ सोमकांत-श्वेत-शि-खर ॥ माजी शोभला कर्पूर-गौर ॥ द्वारीं ढवळा नंदिकेश्वर ॥ मनोहर वि-राजे ॥ ९१ ॥ भावें पूजुनी गिरिजा-वर ॥ नमन केलें जोडोनी कर ॥ भार्येसहित राजेश्वर ॥ स्व-स्थानीं बैसला ॥ ९२ ॥ कीं (तंव) म-दन-दहनालागीं शंकर ॥ तृतीय-नेत्रींचा वैश्वानर ॥ पसरी तैसा ऋषीश्वर ॥

---

१ चुकवून जातात. २ रानभर तो फिरला. ३ चंद्रकांतमण्याचें किंवा चंद्रकांता-प्रमाणें पांढरें.

रायासमीप पातला ॥ ९३ ॥ ह्मणे "रायांमाजी अधमा ॥ नेणसी माझा प्रताप-महिमा ॥ आतांचि बोळवीन धामा[१] ॥ वैवस्वताच्या अ-विलंबें ॥ ९४ ॥ वसिष्ठ-गुरूच्या पेडिभरें ॥ मातलासि राज्यांधकारें ॥ ह्या-लागीं मदाचें कोविरें ॥ नयनीं आलें तूझिया ॥ ९५ ॥ अरे तुझिया गुरूसी ॥ प्रचीत असेल निज-मानसीं ॥ म्यां एक-शत-पुत्रांसीं ॥ यम-लोकासी पाठविलें ॥ ९६ ॥ ऐसे ऋषीचे वाक्-शर ॥ वर्षती जैसे सौदामिनी-वर ॥ नृपा अंगीं क्षमा-पंजर ॥ शांति-भूषणें मिरवला ॥ ९७ ॥ राजा ह्मणे प्रति-सृष्टी-जनका ॥ विनापराधें कोप कां ॥ करितां तुह्मीं ऋषि-नायका ॥ हें मज कळलें पाहिजे ॥ ९८ ॥ ऋषि ह्मणे कृत-घ्ना ॥ माझिया बाळकां श्वापद्-गणा ॥ वधुनी कां येणें सदना ॥ तापसाच्या निर्लज्जा ॥ ९९ ॥ रायें मस्तक ठेविला चरणीं ॥ बोलता जाला मधुर-वचनीं ॥ मम अपराध न धरुनी मनीं ॥ क्षमा केली पाहिजे ॥ १०० ॥ एका देहाचीं करणें[४] ॥ तेथें रसना खंडिली दशनें ॥ तर्जनी-नखें[५] फुटतां नयनें ॥ द्वेष न धरिजे मानसीं ॥ १०१ ॥ ह्मणतां श्वापदें आपलीं बाळें ॥ सांगा आह्मी कवणाचीं सकळें ॥ क्रोध सांडोनि स्ने-हाळें ॥ क्षमा केली पाहिजे ॥ १०२ ॥ तापस-कोपाग्नीच्या शिखा ॥ नृपें केल्या मृगांबुका[६] ॥ ऋषि-आश्रमा त्यागुनी पादुका ॥ वंदूनि आला स्व-स्थाना ॥ १०३ ॥ श्रमें श्रांतला कुंभिनी-वर[७] ॥ सुषुप्तीनें[८] व्यापिलें अंतर ॥ तारामती-अंक सुकुमार ॥ उशी करूनि पहूडला ॥ १०४ ॥ अंगना-अंकीं वाम कर्ण ॥ ठेवूनी पहुडला नर-भूषण ॥ देउळा-द्वारीं प्रधान ॥ साव-धान बैसला ॥ १०५ ॥ ऐसी निद्रा लागतां राया ॥ विश्वामित्राची वि-चित्र माया ॥ आपण स्वप्नीं प्रकटोनियां ॥ रायापासीं द्विज-रूपें ॥ १०६ ॥ स्वप्नीं देखोनि द्विजातें ॥ रायें नमिलें जोडोनि हस्तें ॥ येरू गौरवी तयातें ॥ मनोरथावाप्तिरस्तु[९] ॥ १०७ ॥ राजा बोले उदार-वचनीं ॥ "कोण कामना इच्छा मनीं ॥ एथें आलेति तें श्रवणीं ॥ श्रुत केलें पा-हिजे" ॥ १०८ ॥ ब्राह्मण ह्मणे "राया समर्था ॥ संसार-विपिनामाजी

१ सूर्यपुत्र यम ह्याच्या. २ पाठबळानें. ३ पटल, धुंदी. ४ इंद्रियें. ५ आंगठ्याजव-ळील बोटाच्या नखानें. ६ मृगजलासारिख्या केल्या ह्मणजे ऋषीला कोप आला तरी राजानें आपल्या मनाची शांति ढळूं दिली नाहीं. ७ पृथ्वीपति–राजा. ८ झोपेनें. ९ मनोरथ + अवाप्तिः + अस्तु = मनोरथाची प्राप्ति होवो.

वसतां ॥ दारिद्य-व्याघ्र अवचिता ॥ आतुर कंठीं झोंबला ॥ १०९ ॥ तूं दया-शीळ धर्म-मूर्ति ॥ बहु-वक्त्रीं ऐकिली कीर्ति ॥ ह्मालागीं शरण नृपति ॥ तुज आलों गृहस्था ॥ ११० ॥ ऐशिया परी दारिद्य-व्याघ्रा ॥ वधावया हेतु नृप-वरा ॥ धरूनी आलों मी पवित्रा ॥ तुजपासीं याचक" ॥ १११ ॥ राजा ह्मणे "याहून परता ॥ लाभ तो कोण असे आतां" ॥ रायें संकल्प घालितां ॥ झाला बोलता द्विज-वर ॥ ११२ ॥ "[१]अंकुश कडपाळें लेखणी ॥ इतुकें वोपीं माझ्या पाणीं" ॥ येरें "दिधलें" ह्मणोनि ॥ उदक हातीं सूदलें ॥ ११३ ॥ सवेंचि आणिक देखे दृष्टी ॥ काळ-पुरुष उभा निकटीं ॥ [२]लोहार्गळा धरूनी हातीं ॥ हाणी मस्तकीं निवातें ॥ ११४ ॥ तेणें घायें भयाभीत ॥ राजा स्वप्नामाजी वरळत ॥ तारामतीनें त्वरित ॥ जागृत केला स्व-हस्तें ॥ ११५ ॥ उठोनि बैसला सावधान ॥ करिता जाला हरि-स्मरण ॥ तारामती ह्मणे "कोण ॥ अवस्था जाली मानसीं" ॥ ११६ ॥ राजा ह्मणे "सुकृत-कोटी ॥ राज्य-दानें जोडिल्या शेवटीं ॥ एक काळ-पुरुष निकटीं ॥ लोहो-दंडेसीं देखिला ॥ ११७ ॥ तेणें दंड हाणितां शिरीं ॥ भयें वरळलों स्वप्नांतरीं ॥ तुवां उठवितां सुंदरी ॥ क्लेशातीत मी झालों" ॥ ११८ ॥ येरी ह्मणे "जी प्राण-जीवना ॥ यया तीर्थीं करावें स्नाना ॥ घालुनी अग्नि-मुखीं अवदाना ॥ स्वप्न-दोष नासेल" ॥ ११९ ॥ प्रधान ह्मणे "जी महा-राजा ! ॥ कांहीं दान वोपिजे द्विजा" ॥ तंव अकस्मात तपो-तेजा ॥ विश्वामित्रा देखिलें ॥ १२० ॥ राजा नमुनी बोले वचन ॥ "स्वामी आजी शयनीं स्वप्न ॥ देखिलें त्याचें ज्ञान ॥ प्रकट केलें पाहिजे ॥ १२१ ॥ तुमच्या प्रतिमेचें [३]रूपडें ॥ ऐसा ब्राह्मण देखिला पुढें ॥ आशीर्वाद करूनी तोंडें ॥ इच्छा करी दानाची" ॥१२२॥ "सिंहासनासह मेदिनी ॥ राया ! दे मज लागुनी" ॥ ऐसें बोलतां ते क्षणीं ॥ उदक हातीं सूदलें ॥ १२३ ॥ ऐसिया दानें सुकृत-राशी ॥ लाहतां [४]उदेली भाजी विवशी ॥ काळ-पुरुष लोहो-दंडेसीं ॥ देख हाणी मस्तकीं" ॥ १२४ ॥ ऋषि ह्मणे "राया स-

१ अंकुशशब्दानें हत्ती, कडपाळें (लगाम) शब्दानें घोडे, व लेखणी शब्दानें दप्तर असें समजावें, व तिहींचा एकंदर अर्थ राज्य असा असावा, असा ग्रंथकाराचा आशय असेल असें वाटतें. २ लोखंडाचा दांडा. ३ तुमच्या आकारासारखें. ४ मध्यें (इतक्यांत) आकाबाईचा फेरा आला.

मर्मीं ॥ असो स्वप्नींची मायिक वार्ता ॥ दर्पणीं प्रति-बिंब हाता ॥ नये सर्वथा तेविं स्वप्न ॥ १२५ ॥ प्रस्तुत मागावया तूतें ॥ इच्छा धरूनी आलों एथें ॥ औटे तुंक कनकातें ॥ मज दिधलें पाहिजे ॥ १२६ ॥ उदारपणें देसी जरी ॥ उदक घालीं माझे करीं" ॥ राजा ह्मणे "आपुले नगरीं ॥ आलें पाहिजे स्वामिया" ॥ १२७ ॥ ऋषि ह्मणे "संकल्पाविणें ॥ किंनिमित्त नगरा येणें" ॥ रायें घेऊनियां जीवन ॥ तया हातीं सूदलें ॥ १२८ ॥ राज-कांता स्नान कासार-जीवनीं- ॥ सारूनी गिरिजावरपूजुनी ॥ विश्वामित्र शिबिका-यानीं ॥ बैसवूनी चालिला ॥ १२९ ॥ प्रधान आणि तारामती ॥ सरिसीं चरण-चाली चालती ॥ सिद्धाश्रम सांडुनी पुढतीं ॥ आत्म-नगरा पातलीं ॥ १३० ॥ वहनीं वेष्टित रावो ॥ चालतां वाद्यां लागला घावो ॥ वीर-श्रियेसीं धैरा-नाहो ॥ अयोध्येसीं पातला ॥ १३१ ॥ राजा आला ह्मणोनी नगरी ॥ शृंगारिली नाना परी ॥ अनेक वहनीं वळघोनी पुरी ॥ बाहेर थवे दाटले ॥ १३२ ॥ राजा प्रवेशला मंदिरीं ॥ तों विश्वामित्र बैसला द्वारीं ॥ दंड पैंडताळूनी करीं ॥ तारामती लक्षिली ॥ १३३ ॥ दंड हाणोनी मोडिली शिबिका ॥ वेणिये कवळोनी नृप-नायिका ॥ देई ह्मणे माझिया कनका ॥ ह्मणोनि तीतें मारीत ॥ १३४ ॥ येरी थरथरां कांपत ॥ हा हा शब्दें रुदन करीत ॥ राया जाणविली मात ॥ आला धांवत ऋषीपासीं ॥ १३५ ॥ राजा ह्मणे "दया-सागरा! ॥ कोणा अपराधें स्त्रीये मारा ॥ तो दोष ठेवूनि माझे शरीरा ॥ खंडण कीजे तिळ-तुल्य" ॥ १३६ ॥ "संकल्प करूनी आणिलें एथें ॥ शेखीं द्वारीं टाकुनी मातें ॥ दान न देतां सदनातें ॥ प्रवेश केला हा दोष" ॥ १३७ ॥ रायें पाचारुनी भांडारी ॥ ह्मणे "कनक आणा झडकरी" ॥ धनाधीशें कोटी वरी ॥ हेम-मांदुसा आणविल्या ॥ १३८ ॥ तुंळे उभवुनि धडा ॥ कनक भरितां पारडां ॥ ऋषि ह्मणे "राया मूढा ॥ सुवर्ण देशी कवणाचें ॥ १३९ ॥ माझेंची मज देशी धन ॥ ह्या धर्माचें कोण लक्षण ॥ मज दिधलें राज्य-दान ॥ तें काय हिरोन घेतलें ॥ १४० ॥ वोपिलें दान हिरोनी घेती ॥ ते पूर्वजांसहित

---

१ साडेतीन बुक (भार) ह्मणजे २८ हजार तोळे (तोळा ८० गुंजांचा घ्यावयाचा). २ पार्वतीपति-महादेव. ३ पृथ्वीपति- हरिश्चंद्र. ४ घेऊन. ५ खजिनदार. ६ सोन्यानें भरलेल्या पेट्या. ७ तागडींत. ८ वजन.

नरकीं पचती ॥ सेविता-सुताचिया[1] दूतीं ॥ त्रासिजेती सर्वदा" ॥ १४१ ॥ राजा ह्मणे "जी दयार्णवा! ॥ बरवें सुचलें देवाधिदेवा ॥ राज्य-दान-भवार्णवा-॥ माजी बुडतां तारिलें ॥ १४२ ॥ संत भवार्णवीं तारक ॥ मोह-तमाचे विदारक ॥ सारूनि जीवत्व-कळंक[2] ॥ शिव-रूपीं मिळविती" ॥ १४३ ॥ मग ह्मणे अमात्य-प्रधाना ॥ "छत्र मुद्रा सिंहासना ॥ ऋषि-करीं वोपोनी नमना ॥ करूनी बोले सेवकां ॥ १४४ ॥ नव-खंड-धरेची[3] आज्ञा ॥ सुमनें पूजिलें प्राज्ञा ॥ तुह्मीं न करूनी अवज्ञा ॥ ऋषि-मतें वर्तावें" ॥ १४५ ॥ अंकुश कडपाळें लेखणी ॥ नृपें वोपिलीं ऋषि-चरणीं ॥ "हें पावलें" ह्मणे मुनी ॥ "दान देईं कनकाचें" ॥ १४६ ॥ स्तंभीं बांधोनी राया ॥ कठोर दंडें मारी तया ॥ दुःखें समस्त जन-जाया ॥ शोक करिती आक्रोशें ॥ १४७ ॥ तंव पातला रोहिदास ॥ ऋषि-चरणीं मस्तकास ॥ ठेवूनि ह्मणे "स्वामी, दोष ॥ कवण घडला रायातें" ॥ १४८ ॥ येरू पावका-तुल्य नयन ॥ करूनी ह्मणे "हा कवण" ॥ राजा ह्मणे "कुल-भूषण ॥ होय नंदन पैं माझा" ॥ १४९ ॥ तया देखतां पिता जननी ॥ अधिक मारी गाधि-ज-मुनी ॥ हें देखोनी नगर-जनीं ॥ हा-हा-कारें वर्तिजे ॥ १५० ॥ धनाढ्य पुरींचे सौदागर[4] ॥ करुणा करिती ऋषींसमोर ॥ आह्मी धन देऊं नृप-वर ॥ सोडिला पाहिजे स्वामिया ॥ १५१ ॥ विश्वामित्र ह्मणे तयांप्रति ॥ "मातें वोपिली सर्व जगती ॥ राज्य आणि संपत्ति ॥ ह्याविगळी दक्षिणा ॥१५२॥ पृथ्वीवरील जितुकें धन ॥ तितुकें माझेंची प्रमाण ॥ ह्याविगळें कोटील कोण ॥ देईल धन मजलागीं" ॥ १५३ ॥ रोहिदास ह्मणे "जी ऋषि! ॥ मी गहाण राहीन तुह्मांपाशीं ॥ पितृ-वचन-ऋणासी ॥ उत्तीर्ण होईन सर्वथा ॥ १५४ ॥ ऋण हत्या आणि वैर ॥ मेलिया न चुके हा निर्धार ॥ ह्यालागीं धरूनी शरीर ॥ जन्मोजन्मीं फेडिजे" ॥ १५५ ॥ परिसोनी बाळकाचीं वचनें ॥ ऋषि चमत्कारूनी ह्मणे ॥ एक-चित्तें हीं तिघेंजणें ॥ जालिया न चले श्रेष्ठाचें ॥ १५६ ॥ कीं ज्ञान वैराग्य एक मेळें ॥ असतां भवाचें भय पळे ॥ तेंवि भार्या, सुत, भूपाळ ॥

---

१ सूर्य पुत्राच्या ह्मणजे यमाच्या. २ मी जीव (देहधारी) अशी बुद्धि हाच दोष. ३ नऊ खंडांचीं नावें:—ऐंद्र, कसेरु, ताम्रपर्ण, गभस्तिमत्, कुमारिका, नाग, सौम्य, वारुण, आणि गांधर्व. ४ व्यापारी.

एक-चित्त जालिया ॥ १९७ ॥ आमुच्या तपाचिया राशी ॥ वेंचल्या ऐसें निज-मानसीं ॥ भावूनि ह्मणे नृपासी ॥ " आमुच्या देशीं न राहें " ॥ १९८ ॥ राजा ह्मणे "करुणा-मूर्ती ॥ काशी नव-खंडांपरती ॥ तेथें जाऊनि भलत्या रिती ॥ ऋण तुमचें फेडीन ॥ १९९ ॥ एक मासाची अवधी ॥ दिधली पाहिजे कृपा-निधी" ॥ ऋषि ह्मणे "[1]नेम-संधी ॥ टळतां शापूनि जाळीन" ॥ १६० ॥ "[2]निकें" ह्मणोनि नमूनि चरणां ॥ सव्य घालोनि प्रदक्षिणा ॥ सह-कुमर-स्त्रियेशीं विपिना ॥ निघतां जाला आकान्त ॥ १६१ ॥ लोटला पौरजांचा [3]पोळा ॥ नेत्रीं उदकें ढळढळां ॥ करें पिटोनी कपाळा ॥ सद्गदीत बोलती ॥ १६२ ॥ ह्मणती "कैसा ब्राह्मण-ग्रहो ॥ नृप-चंद्रा लागला [4]राहो ॥ राजा दवडूनी पुरी-नाहो ॥ होऊं पाहे दुरात्मा" ॥ १६३ ॥ वनिता सद्गदीत कंठीं॥ ऋषि-वदन पाहोनी दृष्टी ॥ [5]व्यंकटा करूनि [6]भृकुटी ॥ रोषें मोडिती आंगोळिया ॥ १६४ ॥ राय अवलोकुनी जना ॥ ह्मणे "स्नेह असों द्या आह्मी वना- ॥ जातों तुह्मी तपोधना- ॥ मतें वर्तलें पाहिजे" ॥ १६५ ॥ राजा अवलोकी सदनाकडे ॥ पशु पक्षी तितुका रडे ॥ आहार विसरोनी तोंडें ॥ शब्द करूं लागले ॥ १६६ ॥ वाजी वारण [7]उष्ट्रें ॥ [8]पयोधर-पशूंचीं [9]खिल्लारें ॥ शिकारी श्वापदें अपारें ॥ तींही गहिंवरें दाटलीं ॥ १६७ ॥ कनक-पंजरीं सारिका रावे ॥ हंस तित्तिर मयूर लावे ॥ त्यांतें सोडोनि ह्मणे जावें ॥ निज-स्थाना आपुलिया ॥ १६८ ॥ तयां सोडितां गगनोदरीं ॥ पक्षी बोलती मंजुळ-स्वरीं ॥ "आह्मां निरवूनी कवणा करीं ॥ केउता जासी स्नेहाळा " ॥ १६९ ॥ नर-नाथ सांडोनि ममता ॥ तयां [10]संबोखोनि ह्मणे " आतां ॥ तुह्मांसी रक्षो अ-पर-धाता ॥ प्रति-सृष्टीचा कौशिक" ॥ १७० ॥ ऐसें बोलोनियां वेगें ॥ बाहेर निघाली त्रि-वर्गे ॥ सालंकार देखोनि रागें ॥ विश्वामित्र धाविन्नला ॥ १७१ ॥ तारामती धरूनि हातीं ॥ "माझिया राज्यांतील संपत्ती ॥ भूषणें काढोनि मजप्रति ॥ देऊनी जावें वन-वासा" ॥ १७२ ॥ राजा, रोहिदास, तारामती॥ नगर सांडूनी वनाप्रति ॥ गेलिया पुढें कैसी गती ॥ वर्तली ते परियेसा

१ नेमलेली मुदत. २ बरें. ३ समूह. ४ राहु. ५ वांकड्या. ६ भिवया. ७ उंट. ८ दूध देणाऱ्या जनावरांचे कळप. ९ हाक मारून. १० प्रतिब्रह्मदेव.

॥१७३॥ येरीकडे नगर-वासी ॥ दुःख-शोकें अधोवदनेंसी ॥ वि-योग-दुःखें कासाविसी ॥ निज-सदनासी पातले ॥ १७४ ॥ घोर वनांतरीं नृपति ॥ कुमर आणि तारामती ॥ रोहिदास धरूनि हातीं ॥ जातां कैसें वर्तलें ॥ १७५ ॥ विश्वामित्रें तये वेळे ॥ कृतांत-जनका[1] आज्ञापिलें ॥ ह्मणे "आजी द्वादश-कळे ॥ तापलें पाहिजे ममाज्ञा" ॥ १७६ ॥ कौशिक-दर्पें सहस्र-रश्मी ॥ तपों लागला तीव्र व्योमीं ॥ तेणें तेजें पर्वत भूमी ॥ उलों पाहे ते काळीं ॥ १७७ ॥ सर्वेंचि वरुणालागीं कोपें ॥ ह्मणे "येणें पंथें चालतां नृपें ॥ सरिता-सरोवरांचीं आपें ॥ नेऊनि शुष्क करावीं" ॥ १७८ ॥ केवढें ऋषीचें सामर्थ्य ॥ वरुणें केला निर्वारि[2] पंथ ॥ कूप, सरिता, तडाग, समस्त ॥ आर्द्रता लोपली ॥१७९॥ कांता कुमर चालतां पंथीं ॥ उष्णें करपली सुकुमार-कांती ॥ कडिये कुमर तारामती ॥ घेऊनी चाले नृप-संगें ॥ १८० ॥ अंतर शोषलें तृषेनें ॥ तनु करपली उष्ण-किरणें ॥ तेणें कोमेजलीं वदनें ॥ देह घामें थबथबीत ॥ १८१ ॥ रोहिदास ह्मणे "जी! ताता ॥ तृषेनें प्राण जाईल आतां" ॥ ह्मणोनी कडेहुनी ग्वालता ॥ पडोनी लोळे गडबडा ॥ १८२ ॥ माता ह्मणे रे "तान्हया! ॥ पैल वृक्षातळीं छाया ॥ तेथें बैसोनीयां तोया ॥ आणूनी पाजूं तुज लागीं" ॥ १८३ ॥ ह्मणोनि गेली तरु-तळीं ॥ तंव सूर्य-बिंब आलें मध्य-मंडळीं ॥ स्वल्प छाया दिसे मुळीं ॥ जाऊनि तेथें बैसली ॥ १८४ ॥ राजा पाहे वनांतरीं ॥ कूप-सरिता-सरोवरीं ॥ बिंदु मात्र न दिसे वारी ॥ हृदय जैसें अधमाचें ॥ १८५ ॥ रायें शोधिलें सकळ वन ॥ कोठें न मिळे जीवन ॥ परतोनि आला नंदन ॥ होता जेथें मातेशीं[3] ॥ १८६ ॥ भार्या पाहे राजाकडे ॥ मुख-सरोवर दिसे कोरडें ॥ उदक न देखोनि धडें[4] ॥ पृथ्वीवरी टाकिलीं ॥ १८७ ॥ राजा अवलोकी तयांतें ॥ तंव धुळीमाजी जैसीं प्रेतें ॥ पल्लवें वारा घालुनी हातें ॥ स्पर्शोनि केलीं सावध ॥ १८८ ॥ कुमर ह्मणे "द्यावें जीवन" ॥ ऐकोनि रायें उभय नयन ॥ भरूनि ह्मणे स-खेद वचन ॥ "पुढें येई डोळसा[5]" ॥ १८९ ॥ ऐसें बोलोनि उभय करीं ॥ कवळोनि चालतां पुढारी ॥ विश्वामित्र वनांतरीं ॥ प्रगट जाला द्विज-रूपें ॥१९०॥

१ यम-पिता सूर्य ह्याला. २ निर्जल. ३ आईजवळ. ४ शरीरें. ५ हे सुरूपा.

जरेकरूनि व्यापिली वपू ॥ तेणें कंधरा प्राप्त-कंपू ॥ संहनन लवोनि जाला चापू ॥ आला खोंकत टेंकित ॥ १९१ ॥ रायें देखोनि केलें नमन ॥ येरें दिधलें आशीर्वचन ॥ ह्मणे "तुझी कीर्ती परिसोन ॥ आलों एथें स-काम" ॥ १९२ ॥ राजा ह्मणे "बोलिजे स्वामी" ॥ येरु ह्मणे "ती-र्थ-वासी आह्मी ॥ भार्या सुत समागमीं ॥ चालतां चरण पोळती ॥ १९३ ॥ जो देईल पाद-त्राणें ॥ त्यासी कल्याण नारायणें ॥ कीजे" ह्मणतां नर-भूषणें ॥ वसनें वोपिलीं चरणींचीं ॥ १९४ ॥ तिघें जणें चालतां चरणीं ॥ तळीं तापली धरणी ॥ माथां पोळती उष्ण किरणीं ॥ अंतर तृषेनें करपलें ॥ १९५ ॥ ऐशिया दुःखें चालतां पंथीं ॥ सुकुमार पाउलें पोळती ॥ फोड उठोनि उले कांती ॥ नखें निघती बोटींचीं ॥ १९६ ॥ यापरी तिघें चालतां कष्टें ॥ तापस घाली अव्हाटे ॥ पायीं रिघती पूर्ण कांटे ॥ आणि सराटे लागती ॥ १९७ ॥ सुकुमार बाळ ह्मणे "जी ताता ! ! ॥ आकांत प्रळय मांडिला आतां ॥ ऋषि-ऋण न फेडितां ॥ सर्व जाऊं नरकासी" ॥ १९८ ॥ ऐसीं लंघितां वनोपवनें ॥ पुढें विश्वामित्रें वाटिका, जीवनें ॥ अति रमणीय प्रं-पा-स्थानें ॥ मायामय निर्मिलीं ॥ १९९ ॥ विश्वामित्रें रमणीय धाम ॥ पुढें निर्मिलें मनोरम ॥ जें देखतां जाय श्रम ॥ दोष जैसे हरि-नामें ॥ २०० ॥ सुवर्ण-पात्रीं भरूनि चंदन ॥ सु-वास वाळ्याचें जीवन ॥ पाक-शाळेमाजी अन्न ॥ नाना-विध षड्रस ॥ २०१ ॥ ऐसिया स्थानीं हेम-मंचकीं ॥ मालती मोगरे चंपकीं ॥ आरळ घातले हस्तकीं ॥ पथिकांतें पहुडावया ॥ २०२ ॥ पुराण गीत धर्म-चर्चा ॥ महिमा वर्णिती ईश्वराचा ॥ वारा न लगे श्रमाचा ॥ जया श्रवणीं पांथिका ॥ २०३ ॥ ऐसी ऋषी निर्मी पोहे ॥ नृप-वर दुरोनि पाहे ॥ जीवनालागीं लवलाहें ॥ जाता झाला पुढारां ॥ २०४ ॥ सुत, कांता सांडुनी मागें ॥ माया-वनीं पातला वेगें ॥ पोहे जाणुनियां नेघे ॥ राजा फिरे माघारा ॥ २०५ ॥ ऐशिया परी प्रं-पा-मंदिर ॥ सांडोनि जातां राजेश्वर ॥ तोय-पात्र ऋषीश्वर ॥ घेऊनि धावे पाठीशीं ॥ २०६ ॥ ह्मणे "उभा राहें पां-

१ शरीर. २ धनुष्य. ३ जोडे. ४ कातडें, त्वचा. ५ आड वाटेला. ६ पाणपोईचीं स्थलें. ७ मऊ बिछायत. ८ धर्माचा विचार. ९ इंद्रजालानें (गारुडीविद्येनें) निर्मिलेल्या अरण्यांत. १० पाणपोईचें स्थान.

थिका ॥ श्रमें श्रांतलासी घे उदका" ॥ राजा ह्मणे "हे धार्मिका ॥ सेव्य नव्हे सर्वथा ॥ २०७ ॥ अन्न-सत्रींचें भोजन ॥ धर्म-पोईचें उदक जाण ॥ सेवी त्याचें सु-कृत-धन ॥ जाऊनि होय महा-दोषी" ॥ २०८ ॥ ऋषी ह्मणे "तनु-भांडवल ॥ रक्षितां सु-कृत-धन जोडेल ॥ यालागीं बोलती वडील ॥ शरीर रक्षी तो धर्म" ॥ २०९ ॥ ऐसें बोलोनि धरिला करीं ॥ ह्मणे " चाल मम मंदिरीं ॥ स्नान सारूनि भोजन करीं ॥ नैवेक शयनीं पहुडावें ॥ २१० ॥ शीतळ चंदनी घेईजे उटी ॥ सुमन-माळा घालिजे कंठीं ॥ परि-मळ-द्रव्यें तुह्मांसाठीं ॥ ठेविलीं तीं सेविजे ॥ २११ ॥ वि-श्रांती पावल्या चित्तीं ॥ सुखें जाइजे आपल्या पंथीं" ॥ हें परिसोनियां नृ-पति ॥ बोले उदास मानसें ॥ २१२ ॥ "वि-श्रांति पावलों समस्त ॥ तुमच्या दर्शनें कृत-कृत्य" ॥ ऐसें बोलोनि नृप-नाथ ॥ शीघ्र चामके पुढारां ॥ २१३ ॥ तारामती तया पाठीं ॥ चालतां झाली परम कष्टी ॥ पोई जाणोनियां दृष्टी ॥ मुरडोनियां चालिली ॥ २१४ ॥ पोहे सोडुनियां सुंदरी ॥ जातां देखिली ऋषीश्वरीं ॥ तोय-पात्र धरूनि करीं ॥ पुढां येउनी ठाकला ॥ २१५ ॥ ह्मणे "माये श्रमलीस पंथीं ॥ उष्णें करपली सुकुमार कांती ॥ चरण-कमळीं फोड दिसती ॥ अधर तृषेनें शोपला" ॥ २१६ ॥ ऐसें बोलोनियां तोंडें ॥ उदक-पात्र वोडवी पुढें ॥ येरी नेत्रोनियां मुरडे ॥ आपुल्या पंथें जावया ॥ २१७ ॥ येरीकडे आश्रमांत ॥ ऋषीनें केलें अत्यद्भुत ॥ माया-मय नृप-नाथ ॥ करूनि बैसवी मंचकीं ॥ २१८ ॥ ऋषी ह्मणे "वो पति-व्रते ! ॥ तुझा पती पाचारी तूतें ॥ पैल पाल्वीतसे हातें ॥ मंचकीं बैसूनी मंदिरीं" ॥ २१९ ॥ येरी अवलोकी भीतरीं ॥ रायासि देखे मंचकावरी ॥ चरण-सेवा सुंदरी ॥ सुकुमार करीं करिताती ॥ २२० ॥ ऐसें अवलोकितां सती ॥ ह्मणे "हें काय घडलें श्री-पति ॥ अंधकारामाजी गभस्ती ॥ अडखळोनी पडियेला ॥२२१॥ दैश-द्वय-शताक्षें शिरीं ॥ वसुधा वाहिली सुमनापरी ॥ तो भार मानुनी सांडी जरी ॥ तरी हें ऐसें घडों ये ॥ २२२ ॥ दुष्ट-दंडना कमळा-पती ॥ अवतार धरितां भागे चित्तीं ॥ अस्तमान होतां फिरे गभस्ती ॥ तरी हें ऐसें घडों ये ॥ २२३ ॥ कीं

१ भागलास. २ शरीर हेंच भांडवल. ३ क्षणभर. ४ जाई. ५ हाताच्या खुणेनें बोलवित आहे. ६ सूर्य. ७ ज्यास दोन हजार डोळे आहेत अशा शेषानें. ८ परत फिरेल.

पर्वत-मस्तकींचें जळ ॥ अधो-पंथें धांवे तुंबळ ॥ तें परतोनि पावे मूळ ॥ तरी हें ऐसें घडों ये ॥ २२४ ॥ कीं वेद-मर्यादा ब्राह्मण ॥ लंघुनी करी अनाचरण ॥ कीं पति-व्रता पति-वचन ॥ न मानी तरी हें घडों ये ॥२२५॥ कीं परम श्रोत्रिय संकटीं ॥ क्षुधेकरूनी होतां कष्टी ॥ अं-वर्ण-वरीं दाटो-दाटी ॥ भोजन करी तरी हें घडों ये ॥ २२६ ॥ तैसा राजा सूर्य-वंशी ॥ धर्म-शील सत्त्व-राशी ॥ क्लेश पावतां पोईशीं ॥ विश्रामेल हें घडेना ॥ २२७ ॥ असो मी तंव न घें जीवन" ॥ ह्मणोनि केलें पुढारां गमन ॥ विश्वामित्र ह्मणे "कोण ॥ सत्त्व इये सतीचें" ॥ २२८ ॥ मागें पाहे जंव कौशिक ॥ तंव येतां देखिलें बालक ॥ श्रमें शोषलें वेदनांबुजक ॥ अंतर तृषेनें करपलें ॥ २२९ ॥ धांवोनि कडिये घेतलें ॥ कर-तळें मुख कुरवाळिलें ॥ सुंदर सुकुमार पाउलें ॥ पाहतां फोड दीसती ॥ २३० ॥ ह्मणे "श्रमलासी चालतां पंथीं ॥ या पोहेसी करीं वि-श्रांती ॥ उदक प्राशूनियां पुढती ॥ गमन करीं बाळका" ॥ २३१ ॥ रोहिदास ह्मणे "स्वामिया ॥ आह्मी न शिवों ऐशिया तोया ॥ कलंक लागेल आमुचिया ॥ सूर्य-वंशालागुनी" ॥ २३२ ॥ ह्मणोनि घातलें दंडवता ॥ "दुरी अंतरलीं माता-पिता ॥ तरी कृपा करूनि आतां ॥ आज्ञा दिधली पा-हिजे" ॥ २३३ ॥ ऋषीप्रती बोलोनी ऐसें ॥ गमन केलें रोहिदासें ॥ विश्वामित्र निज-मानसें ॥ वोवाळीत बाळका ॥ २३४ ॥ ऐशिया सत्त्व-स-वित्यापुढें ॥ आमुचें तप खद्योत बापुडें ॥ वृथा सु-कृत हारविलें तोंडें ॥ प्रतिज्ञा करूनि सर्वथा ॥ २३५ ॥ अ-साध्य जाणूनि भू-पाळ-सत्त्व ॥ कौ-शिक कोपला अत्यद्भुत ॥ भू-तळीं सृष्टी करावया हुत ॥ जाणो शं-कर कोपला ॥ २३६ ॥ येरीकडे वसुधा-पती ॥ पोहे लंघुनी जातां पंथीं ॥ तयामागें तारामती ॥ कवळोनि चाले पुत्रातें ॥ २३७ ॥ महा-घोर-वनां-तरीं ॥ चालतां झाली कैशी परी ॥ चित्त देऊनियां चतुरीं ॥ श्रवण केलें पाहिजे ॥ २३८ ॥ विश्वामित्रें जाऊनि पुढें ॥ वणवा लाविला चहूं-कडे ॥ जळों लागलीं उभीं झाडें ॥ श्वापद-पक्ष्यां आकांत ॥ २३९ ॥ धूम्रें दाटलें अंबर ॥ भडके उठती भयंकर ॥ तयामाजी राजेश्वर ॥ सह-परिवारें सांपडला ॥ २४० ॥ ज्वाळा लागती शरीरा ॥ तेणें पोळती चर-चरा ॥ नेत्र आणि घ्राण-द्वारां ॥ धूम लागे तीक्ष्ण ॥ २४१ ॥ विश्वा-

१ नीच जातीचा मनुष्य. २ लगट करून, मुद्दाम. ३ मुखकमल.

मित्रें काय केलें ॥ राया रोहिदासा चुकविलें ॥ तारामतीतें सोवाइलें ॥ तया वणवियामाझारीं ॥ २४२ ॥ मागें पाहे तारामती ॥ पुत्र न देखोनी पडली क्षितीं ॥ पुढें पाहे तंव नृपती ॥ तोही तीतें दिसेना ॥ २४३ ॥ ह्मणूनि लोळे भू-तळवटीं ॥ आक्रंदोनी कपाळ पिटी ॥ ह्मणे "कट कटा ललाटीं ॥ काय लिहिलें कळेना" ॥ २४४ ॥ वणवियामाजी जळोनि मेले ॥ ऐसें हृदयामाजी भाविलें ॥ ललाट पिटोनि कर-तळें ॥ शंख-स्फुरणें करीतसे ॥ २४५ ॥ ह्मणे "बाळा रोहिदासा । भेटी देईं बा पाडसा ॥ तुज वेगळ्या दाही दिशा ॥ वोस वाटती मजलागीं ॥ २४६ ॥ अहा सूर्य-वंश-चूडा-रत्ना ॥ माझिया प्राण-पती निधाना ॥ मजवेगळे सायुज्य-सदना ॥ भोगावया गेलेती ॥ २४७ ॥ मज सांडूनी भव-पुरीं ॥ पेणें केलें दुरीच्या दुरी ॥ कवण अपराध माझिये शिरीं ॥ भेटी देउनी सांगिजे ॥ २४८ ॥ नातरी वैधव्य-दोषाचा मळ ॥ स्पर्शों नेदीं मी अकु-माळ ॥ युगासमान वाटे पळ ॥ ह्मणोनी अनळ प्रार्थिला ॥ २४९ ॥ जया अनळें दाहिला पती ॥ तया वोपीन वपु आहुती" ॥ मनेंची सौभा-ग्य-संपत्ती ॥ वर्पती झाली पावकीं ॥ २५० ॥ ब्रह्म-रूप भाविला वन्ही ॥ धर्म-शिळे उभी राहुनी ॥ उडी टाकावी तंव ते क्षणीं ॥ प्रगट झाला कौशिक ॥ २५१ ॥ वणवा विझवुनी आंगें ॥ सतीसमीप पावला वेगें ॥ ह्मणे "तूं कवण कवणाची सांगें ॥ किमर्थ आलीस काननीं" ॥ २५२ ॥ येरी ह्मणे "आह्मी पथिक ॥ माझा पति आणि बाळक ॥ या वणवियामाजी देख ॥ जळोनि मेले कळेना ॥ २५३ ॥ तुह्मीं देखिले असती जरी ॥ कृपेनें सांगिजे उत्तरीं" ॥ ऋषी ह्मणे "वो वनांतरीं ॥ जळोनि पडलीं दोन शवें ॥ २५४ ॥ एक पुरुष एक कुमर ॥ जळोनि पडिले लोध शरीर" ॥ ऐसें परिसतां अंतर ॥ कर्पोनि गेलें तियेचें ॥ २५५ ॥ ऋषि ह्मणे "माझियासवें ॥ येशील तरी दावीन शवें" ॥ ऐसें बोलोनि लघु-लाघवें ॥ प्रेतें निर्मिलीं वनांतरीं ॥ २५६ ॥ तारामतीस नेऊनी तेथें ॥ दाविता झाला उभय प्रेतें ॥ त्वचा जळोनि पडली व्यस्तें ॥ हस्त पाद पसरूनी ॥ २५७ ॥ ओळखोनि पति-पुत्रांचीं मैडीं ॥ उभय हस्तें हृदय ताडी ॥ शंख-स्फुरण करी तोंडीं ॥ लोळे क्षितीं गडबडा ॥ २५८ ॥ अ-

१ साह्य केलें. २ शंखध्वनि. ३ सूर्यवंशाचा शिरोमणि म्हणजे त्यांत श्रेष्ठ. ४ मुक्तीच्या घराला. ५ गमन. ६ प्रेत. ७ प्रेतें.

वलोकुनी पतीचें मढें ॥ ह्मणे "वल्लभा! पाहें मजकडे ॥ रुसणें सांडोनि बोलिजे तोंडें ॥ गुज-गोष्टी मजसवें ॥ २५९ ॥ मेजवेगळें उदक-पान ॥ तुह्मासी लागे विषासमान ॥ जीवींचें गुह्य वचन ॥ अ-खंड सांगा मजलागीं ॥ २६० ॥ ते तुह्मीं आजी कवणा गुणें ॥ क्रोध धरिला अंतःकरणें ॥ मौन धरूनियां वचनें ॥ कां न बोला मजसवें" ॥ २६१ ॥ रोहिदास कवळोनी पोटीं ॥ ललाट मेळवी ललाटीं ॥ शोक करितां श्वापदें दृष्टी ॥ देखोनि गहिंवरें दाटलीं ॥ २६२ ॥ "कवणा घालूं मी भोजन ॥ कवणा वोपूं स्तन-पान ॥ कडिये घेऊनी वचन ॥ बोलों आतां कवणाशीं" ॥ २६३ ॥ ऐसा विलाप करितां सती ॥ अस्तमाना गेला गभस्ती ॥ ऋषि ह्मणे "आतां किती ॥ शोक करिशी शवांचा ॥ २६४ ॥ प्रेतें कवळूनी काय फळ ॥ निघोनि[2] गेला हंस नीळे ॥ वृथा पिटिशी कपाळ ॥ शीण वाटे ऐकतां ॥ २६५ ॥ आह्मीं परिशिली एक मात ॥ तुह्मांस ऋण असे किंचित" ॥ येरु ह्मणे "जी ! सत्य सत्य ॥ देणें असे ऋषीचें" ॥ २६६ ॥ येरु ह्मणे "पतीचें ऋण ॥ फेडिते पतिव्रता जाण ॥ तेणें अ-क्षय स्वर्ग-भुवन ॥ भोगावया जोडेल ॥ २६७ ॥ आतां प्राप्त जाली निशी ॥ श्वापदें भक्षिती तुजसी ॥ शेखीं भोगाल नरकाशी ॥ घडे दोषें ऋणाच्या ॥ २६८ ॥ आमच्या गृहीं क्रमुनी निशी ॥ प्रभातीं अग्नि देणें शवांसी ॥ भलतियापरी पति-ऋणाशी ॥ हरुनी स्वर्गी धाडिजे ॥ २६९ ॥ तारामती ह्मणे "दयाळा ॥ केवीं सांडुनी पती आणि बाळा ॥ धणीवरी पाहेन डोळां ॥ मुख-कमळें दोघांची" ॥ २७० ॥ ऐसें ऐकुनियां वचन ॥ अ-दृश्य झाला तपो-धन ॥ कौशिक ऋषीनें विंदाण ॥ काय केलें वनांत ॥ २७१ ॥ घोर दाटली इंदु-वल्लभा ॥ माजी उडु-गणें दाविती शोभा ॥ पिशाच-श्वापदांची सभा ॥ प्रेतें देखोनी पातली ॥ २७२ ॥ तयांमाजी विश्वामित्र ॥ व्याघ्र-रूप धरूनी क्रूर ॥ महा-भयानक पसरोनि वक्त्र ॥ झेंप घाली अवचितीं ॥ २७३ ॥ सतीपुढोनि उभय प्रेतें ॥ वोढूनि नेलीं परौतें ॥ उदर फाडोनि अंत्रें ॥ काढूनी टाकी बीभत्स ॥ २७४ ॥ दृष्टी लावुनी सतीकडे ॥ मांस भक्षीतसे तोंडें ॥ रागें गुर्गुरत पुढें ॥ भय दावी

१ मजशिवाय. २ आत्मरूपी हंस पक्षी, शरीर हेंच घरटें (नीळ=नीड) सोडून गेला. ३ रात्र. ४ तृप्ति होईपर्यंत. ५ कपट. ६ चंद्रप्रिया (रात्र). ७ तारा-गण. ८ पलीकडे; दूर. ९ आंतडीं. १० चिळस येईल अशा रीतीनें.

क्षण क्षणा ॥ २७५ ॥ तारामती ह्मणे "गा! श्री-पती ॥ धांव धांव या आकांतीं ॥ कैशी प्राप्त झाली गती ॥ ऐशी वैरिया होऊं नये ॥ २७६ ॥ अनळें दाहिलें उभय रत्नां ॥ शेखीं प्राप्त व्याघ्र-वदना ॥ आतां माझियाही प्राणा ॥ न सोडी हा सर्वथा ॥ २७७ ॥ जन्मल्या देहासी मरण ॥ कदां न चुके ब्रह्म-वचन ॥ परी त्या ब्राह्मणाचें ऋण ॥ फिटलें नाहीं आमुतें ॥ २७८ ॥ असो पुढें जन्म घेतां ॥ ऋषि-ऋण फेडूं सर्वथा ॥ मी पतिसवें पति-व्रता ॥ गमन करीन अ-विलंबें" ॥ २७९ ॥ ह्मणवुनी नयन झांकिले ॥ पंच-प्राणांतें आकर्षिलें ॥ प्राण द्यावा तंव सुचलें ॥ ज्ञान-दृष्टी कौशिका ॥ २८० ॥ तारामती सांडील प्राण ॥ आमुचें जाईल प्रतिज्ञा-वचन ॥ ह्मणोनि आणी दोघे जण ॥ पति पुत्र तीपुढें ॥ २८१ ॥ कैंचा व्याघ्र कैंचा वणवा ॥ जैसा मृगाब्धीचा[1] हेलावा[2] ॥ कीं दुष्ट स्वप्न भोगितां जीवा ॥ वोडंभरीसारिखें[3] ॥ २८२ ॥ राजा ह्मणे "हो! अंगने! ॥ तुजलागीं हिंडलों वनें ॥ बहुत श्रमलीस तृषेनें ॥ ह्मणोनी एथें बैसलीस" ॥ २८३ ॥ तारामतीनें लोचन ॥ उघडितां देखिले दोघे-जण ॥ धाउनी दिधलें आलिंगन ॥ शोक करी आक्रोशें ॥ २८४ ॥ राजा ह्मणे "सौभाग्य-सरिते ॥ किमर्थ शोक सांग मातें" ॥ येरी ह्मणे "तुह्मातें ॥ पुनर्जन्म देखिलें ॥ २८५ ॥ तुह्मी जळोनी मेलेति वणवा ॥ कवळोनी बैसल्यें उभय शवां ॥ परम दुःख वाटलें जीवा ॥ शंका वाटे सांगतां ॥ २८६ ॥ अकस्मात् व्याघ्रें झंपू ॥ घालोनी नेल्या दोन्ही वपू ॥ भयें मातें भरला कंपू ॥ मृत्यु-समयो वाटला ॥ २८७ ॥ यालागीं झांकले नयन ॥ हृदयीं स्मरला नारायण ॥ परिसोनी तुमचें वचन ॥ नेत्र उघडोनी पाहिलें" ॥ २८८ ॥ राजा ह्मणे वैकुंठ-पाळ ॥ ऐशींच विघ्नें भंगुनी सकळ ॥ मोक्ष-पदीं स्थापील अढळ ॥ सत्त्व देखोनी आमुचें" ॥ २८९ ॥ असो तिघें मिळोनी पंथीं ॥ चालतां कष्ट पावलीं रातीं ॥ भयानक वनें लंघिती ॥ नद नदिया भयासुर ॥ २९० ॥ यापरी चालतां मध्य-रात्रीं ॥ पुढें देखिली वोस नगरी ॥ जे कां पिशाचादि खेचरीं[4] ॥ आणि श्वापदीं वसविली ॥ २९१ ॥ ऐसेपरी वोस नगर ॥ लंघूनि जातां पद्मिनी-वर[5] ॥ मुख दावितां दिन-कर ॥ पळत गेली तम-शोभा

---

१ मृगजलसागराचा. २ लाट. ३ राक्षसी माया, गारुडी विद्या. ४ आकाशांत फिरणारे. ५ कमलिनीचा पति (सूर्य).

॥ २९२ ॥ यापरी लोटला एक मास ॥ राजा न लभे सुखाचा लेश ॥ दुःखावेगळें निमिष ॥ जाऊं नेदी कौशिक ॥ २९३ ॥ भू-पाळ-सत्त्व शुद्ध-रत्न ॥ कौशिक-कोप न गणी [१]घेन ॥ मेशक-नाशकाच्या [२]प्रे-भंजनें ॥ मेरु जैसा न हाले ॥ २९४ ॥ असो सह-कुमर कांता नृ-पती ॥ परम कष्टें चालतां पंथीं ॥ मोक्ष-दायक पुरी अवचिती ॥ वाराणशी देखिली ॥ २९५ ॥ जिये नगरीं अ-मर-गण ॥ जन्म इच्छिती पावोनी मरण ॥ मग इतरांचा पाड कोण ॥ निधनें लाहिजे मोक्षातें ॥ २९६ ॥ जे कां नव खंडांवेगळी ॥ [३]पंच-क्रोशी वसुधा-तळीं ॥ जेथें वसे चंद्र-मौळी ॥ द्यावया मोक्ष जगातें ॥ २९७ ॥ लक्ष चौऱ्यासी जन्म-भ्रमण ॥ चक्रीं घातले जीव नाना ॥ जन्म न चुके चतुरानना ॥ पंच-वदनावांचूनी ॥ २९८ ॥ ते पुरी देखोनी भू-पाळें ॥ साष्टांग लोटांगण घातलें ॥ पुढें चालतां देखिलें ॥ तीर भागिरथीचें ॥ २९९ ॥ तया सुर-[?]सव्य गंगा-जळीं ॥ स्नान करूनी चंद्र-मौळी ॥ पूजा बांधूनी कमळीं ॥ बद्धांजली स्तवितसे ॥ ३०० ॥ "जय जय कैलास-गिरि-नायका ॥ कर्पूर-गौरा ! [४]कामांतका ! ॥ त्रि-गुण त्रि-पुर-भेदका ! ॥ वृषभ-ध्वजा ! महेशा ! ॥ ३०१ ॥ जय जय भक्त-काम-कल्प-द्रुमा ! ॥ [५]रमा-रमण-विश्राम-धामा ॥ वैराग्य-मुकुटींच्या [६]ललामा ! ॥ नील-ग्रीवा ! जटा-धरा !" ॥ ३०२ ॥ स्तवूनि पूजूनि विश्व-नाथा ॥ विनयें चरणीं ठेविला माथा ॥ देउळाबाहेरी नृप-नाथ ॥ निघतां कैसें वर्तलें ॥ ३०३ ॥ कौ-शिकें प्रकटोनी देउळीं ॥ नृ-प वोढिला धरुनी अंजली ॥ "तुतें शो-धितां मही-तळीं ॥ आजी एथें देखिलें ॥ ३०४ ॥ जरी द्यावया नव्हतें धन ॥ तरी कां केलें [७]वाग्बंधन ॥ याचक शिणवूनि दान ॥ केलियाचें फळ काय ॥ ३०५ ॥ मी तों न सोडीं एक कवडी ॥ तुतें घालीन [८]बां-दवडी ॥ काय नेणशी माझी प्रौढी ॥ करीन वेडीं सुरासुरें" ॥ ३०६ ॥ राजा ह्मणे "दया-सागरा ॥ आंवरा क्रोध-हय वाग्दोरा ॥ आजी अस्त होतां भास्करा ॥ देईन शरीरा विकूनी ॥ ३०७ ॥ अस्ताचळा वासर-मणी ॥ न जातां फेडीन ऋण ॥ जरी नव्हे सत्य वचन ॥ तरी शापूनी

---

१ घण. (लोहाराचा). २ चिल्टाला उडविणाऱ्या वाऱ्यानें. ३ पांच कोसांचें क्षेत्र. ४ मदनाचा नाश करणाऱ्या. ५ लक्ष्मीपतीस विश्रांति-स्थान अशा. ६ भूषणरूपा. ७ वचन देऊन बांधून घेणें. ८ बंदीस.

भस्म करी " ॥ ३०८ ॥ ऐशिया परी तपो-तेजा ॥ शांतवूनी बैसवी राजा ॥ करींची मुद्रिका काढिली वोजा ॥ जे [1]त्रिशंकु-राय-बोटींची ॥ ३०९ ॥ ते देऊनी घेतलें तृण ॥ आपणासहित जाया नंदन ॥ माथां बांधुनीयां वचन ॥ खालावूनी चालिला ॥ ३१० ॥ छाया-पती-वंश-मंडण ॥ चाले माथां बांधोनी तृण ॥ सरिसीं पवित्र जाया नंदन ॥ फिरे [4]पाटणीं ग्राहिकार्थ ॥ ३११ ॥ पुरी फिरवूनी शेवटीं ॥ कौशिकें आणिलीं [5]हाटवटीं ॥ राज-लक्षणें देखोनी दृष्टी ॥ विस्मय पोटीं जगाच्या ॥ ३१२ ॥ ह्मणती हा हरिश्चंद्र नृपती ॥ दुजी सुकुमार तारामती ॥ पुत्र तिचा उत्तम-कीर्ती ॥ रोहिदासासारिखा ॥ ३१३ ॥ एक ह्मणती "यथार्थ वचन ॥ रायें ओपिलें राज्य-दान ॥ दक्षिणेलागीं ब्राह्मण ॥ चौथा दिसे कौशिक ॥ ३१४ ॥ ऐशी परस्परें मात ॥ प्रकट झाली नगरांत ॥ ऐकोनि धाविन्नले समस्त ॥ धनवंत धनेशीं ॥ ३१५ ॥ तारामती ह्मणे "प्राणेश्वरा! ॥ प्रथम विकूनि मम शरीरा ॥ उरलिया धनालागीं कुमरा ॥ वोपोनि शांतवीं ऋषीतें" ॥ ३१६ ॥ तंव रोहिदास पितृ-चरणीं ॥ मस्तक ठेवूनि, उभय पाणी ॥ जोडोनि बोले विनय-वाणी ॥ ते तूं ऐकें कुरु-वर्या ॥ ३१७ ॥ "प्रथम माझिया [6]धेनारविंदें ॥ कौशिक-मौळीं पूजा बांधें ॥ जेणें पुत्रपणाचीं [7]बिरुदें ॥ वदनीं [8]विबुधें वानिजे" ॥ ३१८ ॥ ऐकोनी दोघांचीं उत्तरें ॥ आश्चर्य मानिलें ऋषीश्वरें ॥ मग ह्मणे "तुमच्या शरीरें ॥ ऋण कैसें फिटेल ॥ ३१९ ॥ नृपांगीं दोन तुके ॥ एक तुक [9]नृप-नायिके ॥ अर्द्ध उरलिया बाळक ॥ विकूनि द्यावें देहासीं" ॥ ३२० ॥ कर्म-रेखा करूनी मान्य ॥ अंगना-मस्तकीं बांधी तृण ॥ रूप यौवन लावण्य ॥ देखोनि आलीं ग्राहकें ॥ ३२१ ॥ * * * तंव **काळकौशिक** तया क्षणा ॥ ग्राहक आला सुंदरी ॥ ३२२ ॥ तो परम पवित्र श्रोत्रि ॥ सदाचारी अग्नि-होत्री ॥ धर्म-शाळे अन्न-सत्रीं ॥ पाकालागीं घेतसे ॥ ३२३ ॥ पवित्र तारामतीचें तुक ॥ तुकोनि दिधलें शुद्ध कनक ॥ राजांगनेसी काळकौशिक ॥ घेऊनी जातां

---

१ हरिश्चंद्राच्या बापाचें नांव. २ प्राचीनकालीं इतर मालाप्रमाणें मनुष्याच्या विक्रीची चाल असे व तदनुरूप हरिश्चंद्राच्या वेळीं डोक्यावर गवताची पेंढी घेऊन बाजारांत उभें राहण्याची वहिवाट होती असें दिसतें. ३ छाया म्हणजे सूर्याची बायको, तिचा पति सूर्य, त्याच्या वंशाचें भूषण. ४ शहरांत. ५ बाजारांत. ६ द्रव्यरूप कमळानें. ७ शाहण्यानें. ८ भार, वजन. ९ राजस्त्री तारामती तिला.

आश्रमा ॥३२४॥ रोहिदास ह्मणे "जी ताता ॥ मातृ-स्नेहें कळवळ चित्ता ॥ भेटोनि येईन मागुता ॥ वेळ न लागतां क्षणमात्रें" ॥३२५॥ राजा ह्मणे सद्गद वचनें ॥ "भेटोनि मागुती शीघ्र येणें" ॥ मातृ-पाठीं धांवतां तेणें ॥ आलें देखे बाळक ॥ ३२६ ॥ उभी राहुनी वेल्हाळा ॥ पोटेशीं कवळूनी बाळा ॥ स्तन घालोनि मुख-कमळा ॥ कुरवाळोनी बुझावी ॥ ३२७ ॥ ह्मणे "बाळका कुळ-भूषणा ॥ तुझा वि-योग न साहवे प्राणा ॥ परी तापस-दक्षिणेचिया ऋणा ॥ नेदूं कैशी तुजवीण" ॥३२८॥ आंसवें भरुनी नयन ॥ हा हा शब्दें करी रुदन ॥ पर-ताप-क्लेशें सज्जन ॥ नवनीत तैसे वितुळती ॥३२९॥ काळकौशिक ह्मणे "माते॥ स्नेह सांडूनि चालिजे चित्तें ॥ कृपा केलिया [१]कमाळा-कांतें ॥ योग होईल दो-घांचा" ॥३३०॥ येरी ऋषीचे पाद-पद्मीं ॥ नमूनि ह्मणे "तात स्वामी ॥ माझें बाळक घ्यावें तुह्मीं॥सेवा करील चरणाची"॥३३१॥करुणा येतां ब्राह्मणोत्तमा ॥ अर्धं तुक वोपिलें [२]हेम॥कुमारासहित [३]राज-भामा ॥ स्वकीय धामा आणिली ॥३३२॥ तुकें दोन उरलें ऋण ॥ यालागीं रायें घेतलें तृण॥माथां बांधोनी आ-पण॥ उभा ठेला हाटवटीं ॥३३३॥ नगर-वासी नारी नर ॥ देखतां नयनीं ढा-ळिती नीर ॥ ह्मणती " चंडाळ ऋषीश्वर ॥ विकाया नृप घातला " ॥३३४॥ मात फांकली नगरीं ॥वीरबाहो दुराचारी ॥ [४]श्वपच यातीचा प्रेत-पुरी- ॥ [५]नाथ जाणा प्रत्यक्ष ॥३३५॥ तामस तनूची दुर्गंधी ॥ विशाळ रूप ताल-स्कंधी ॥ तया देखोनी सज्जन-मांदी॥दुरी ठेली पहात ॥३३६॥ होम-शाळेमाजी श्वान॥ कीं ग्रहणीं [६]सिंहिका-नंदन ॥ धन-कुंभीं पिशाच-गण ॥ प्रकटे तैसा पातला ॥३३७॥ तया डोंबाचिये गृहीं ॥ धनालागीं मर्यादा नाहीं ॥ गंगा-तटीं प्रेत-दाही॥द्रव्य वोपिती तयातें ॥३३८॥ डोंब ह्मणे "गा! साचें॥ काय मोल सांग याचें ॥ येरु ह्मणे " देहाचें ॥ दोन तुकें सुवर्ण " ॥३३९॥ ऐसें बोले तो कौ-शिक ॥ डोंबें तुकोनी दिधलें कनक ॥ नृपा नेतां सकळ लोक ॥ शोक करिती आक्रोशें ॥ ३४० ॥ हरिश्चंद्र पवित्र परम ॥ त्यासही प्राप्त कर्म ॥ भोगणें वडे धाम ॥ अंत्यजाचें अ-पवित्र ॥ ३४१ ॥ श्वपच-गृहा पवित्र नृपति ॥ चालतां मार्गीं पसरल्या अस्थी ॥ गळत-रक्त चर्में वाळती ॥ दुर्गंधी घ्राणीं बैसली ॥ ३४२ ॥ अस्थी चुकवुनी ठेवी पाय ॥ तवं देखिलें डोंबालय॥ रत्न-खचित हाटकमय ॥ अति रमणीय साजिरें ॥३४३ ॥ ऐशियापरी श्वपच-

१ लक्ष्मीपतीनें. २ सोनें. ३ राजस्त्री. ४ चांडाल (कुत्रीं शिजवून खाणारा). ५ यम= प्रेत + पुरी + नाथ. ६ राहु (सिंहिका-पुत्र).

धाम ॥ ऐश्वर्य मनोरम ॥ जेवीं कां पेशु-ज्ञाचें नाम ॥ दयाळ ऐसें बोलिजे ॥३४४॥ तया धामासी खरी पद्मिनी ॥ रूप-लावण्य-चातुर्य-खाणी ॥ उभी वल्लभा लक्षित नयनीं ॥ वेष्टित दासी-देशकेंशीं ॥ ३४५ ॥ वल्लभापाठी राज-चिन्हीं ॥ पुरुष देखोनी भाविलें मनीं ॥ प्रेत-दहनालागीं कोणी ॥ धन घेउनी पातला ॥३४६॥ हर्षे उतरोनी त्वलाहें ॥ बाहेर येऊनी जंव पाहे ॥ तंव राजा कवळोनी बाहे ॥ वीरबाहु आणित ॥३४७॥ आदरें बोलावूनि कांते ॥ नृप वोपिला धरूनि हातें ॥ ह्मणे "काज सांगिजे यातें ॥ बाह्यवर्तींचें सर्वदा" ॥ ३४८ ॥ ते ह्मणे "हा रोड रोगी ॥ याच्या कामा लागो आगी ॥ शक्ती कैंची याचे अंगीं ॥ स-जीव प्रेता आणिलें" ॥३४९॥ रागें आणूनि घागरी ॥ ठेविली नृप-वराचे शिरीं ॥ ह्मणे उदक आणीं झडकरी ॥ भागीरथी गंगेचें ॥ ३५० ॥ कुंभ घेऊनि भू-पाळ ॥ भरी भागीरथीचें जळ ॥ कौशिकें येऊनि मांडिला छळ ॥ तयवेळीं रायाचा ॥ ३५१ ॥ कौशिकें वाटेशीं निवाडें ॥ येऊनी मांडिला दगड ॥ हातें लोटोनि देतां पडे ॥ तोंडवशीं पालथा ॥३५२॥ शरीर थरथरां कांपत ॥ अंत्यजें देखिला येत ॥ कोपा चढला अत्यद्भुत ॥ धांवोनि मारी चडकणा ॥ ३५३ ॥ वृथा पोशिलासी पुष्ट ॥ प्रथम मुहूर्तीं फोडिला घट ॥ तुझेनी न होती कष्ट ॥ तरी कां आह्मां नागविलें" ॥३५४॥ राजा ह्मणे विशाळ घागरी ॥ भरूनि गेलों जी ! चांचरी ॥ कोप सांडोनि मजवरी ॥ क्षमा केली पाहिजे" ॥३५५॥ मग दुजी घागरी लहान ॥ देऊनि ह्मणे "भरीं रांजण ॥ हे फोडिशी तरी प्राण ॥ घेईन तुझा तात्काळीं" ॥ ३५६ ॥ दुजा कुंभ घेउनी माथां ॥ शीघ्र पाणी भरूनी आणितां ॥ रांजणीं जाउनी गुप्तता ॥ फोडी तत्वतां बुडुखीं ॥ ३५७ ॥ उदयापासोनी अस्तवरी ॥ राजा कष्टें उदक भरी ॥ बिंदुमात्र न थारे वारी ॥ अभिषेक-पात्रासारिखें ॥ ३५८ ॥ ऐसे परी तो नृप-राज ॥ क्लेश पावे करितां काज ॥ अस्ताचळा मित्र-पंक-ज ॥ जातां विनवी अंत्यजा ॥३५९॥ वर्णाश्रमांचा सेतु न ढळे ॥ स्वामि-सेवेचा पंथ चाले ॥ ऐसें पाहिजे केलें ॥ अन्न-दानें स्वामिया" ॥३६०॥ अंत्यजें जाउनी आपण ॥ नृपा वोपिलें शुष्कान्न ॥ भोंगेव-शाळेचें भोजन ॥ आणि इंधनें आज्यादि

१ खाटिकाचें. २ दाढा (दसक). ३ हात. ४ बाहेरचें. ५ तोंडांत मारणें. ६ खडकाळ जागा; अडखळत. ७ पंकजमित्र (सूर्य). ८ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, व शूद्र हे चार वर्ण आणि ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ, व संन्यास हे चार आश्रम. ९ मर्यादा. १० कुंभार. ११ पात्र. १२ सर्पण, जळण.

॥३६१॥ नृप सु-स्नात पदरीं ॥ घेऊनी गेला गंगा-तीरीं ॥ स्नान सारुनी सामुग्री ॥ घेउनी पाक सारिला ॥ ३६२ ॥ हृदय-स्थ-देवार्चन ॥ करूनी पात्रीं वोगेरिलें अन्न ॥ ग्रास काढुनी वदन ॥ तृप्त केलें अग्नीचें ॥३६३॥ ग्रास घालावा जंव वदनीं ॥ तंव ब्राह्मण-वेशें कौशिक मुनी ॥ तेथें पातला भोजनीं ॥ इच्छा धरुनी क्षुधार्थी ॥ ३६४ ॥ उदर-पृष्ठीची घडी ॥ करूनी चरणांची [१]वेंगडी ॥ झोंक सांवरितां दंडीं ॥ शब्द तोंडीं न बोलवे॥ ॥ ३६५ ॥ कर-संकेत देउनी मुखा ॥ देखोनि दया नृप-नायका ॥ ह्मणे "त्रैलोक्य-नायका ॥ स्नान कीजे स-त्वर" ॥ ३६६ ॥ स्नान सारितांच ब्राह्मण ॥ नृपें द्विभागिलें अन्न ॥ एक वोपी मुनीलागुन ॥ एक ठेवी आपणा ॥ ३६७ ॥ ब्राह्मण देखोनि क्षुधार्ती ॥ राजा ह्मणे "इतुकेन तृप्ती ॥ कैशी पावेल हे मूर्ती" ॥ ह्मणोनि मागें राहिला ॥ ३६८ ॥ ब्राह्मण बैसोनी पात्रीं ॥ जेवितां मिटक्या मारी वक्त्रीं ॥ ह्मणे "बहुतां दिवशीं नेत्रीं ॥ आजी अन्न देखीलें" ॥ ३६९ ॥ स्वकीय भाग तो भक्षिला ॥ दुजीयाशीं नेत्र लाविला ॥ नृपें जाणूनी पात्र गोळा ॥ करूनि वोपिला स्व-भाग ॥ ३७० ॥ तृप्ति पावोनि ऋषीश्वर ॥ उठिला देवोनि ढेंकर ॥ उदक-आहार नृप-वरें ॥ चार अंजली सेविल्या ॥ ३७१ ॥ पटका कसोनि कासेशीं ॥ सदा सादर सेवेसी ॥ भोजन-काळीं कौशिक ऋषी ॥ येउनी अन्न भक्षित ॥ ३७२ ॥ निराहार शक्ति-हीन ॥ दिसे जैसा रंक दीन ॥ काज न होतां धांवोन ॥ बळें दासी [३]धुमसिती ॥ ३७३ ॥ ऐशा परी [४]तारा-रंगक ॥ सेवा करितां अब्द एक ॥ भरी डोंबाघरीं गंगोदक ॥ करी भोजन [५]अर्कांतीं ॥ ३७४ ॥ दासी पाहती रांजणीं ॥ बिंदुमात्र न दिसे पाणी ॥ नृप ताडूनीयां मूर्ध्नी ॥ कुंभ देउनी धाडिला ॥ ३७५ ॥ निबिड तमाचिया पोटीं ॥ चालतां पंथ न दिसे दृष्टी ॥ कुंभ भरुनी परम कष्टी ॥ आणुनी पाजी स्वामिया ॥ ३७६ ॥ तंव वीरबाहूची अंगना ॥ ह्मणे "त्यासी ठेवावें स्मशाना ॥ काज करितां सदना ॥ योग्य नव्हे आमुच्या" ॥ ३७७ ॥ अयोध्या-पाळ पवित्र नृ-पति ॥ डोंबें रक्षणा ठेविला प्रेतीं ॥ मसण-खांब ऐसें ह्मणती ॥ नाम त्याचें प्रसिद्ध ॥ ३७८ ॥ "माझिया आज्ञेविना सर्वथा ॥ तुवां जाळूं न द्यावें प्रेता" ॥ ऐसें सां-

१ वाढिलें. २ वांकडेतिकडेपणाची स्थिति. ३ बडविती, ठोकती. ४ तारामतीचा पति (हरिश्चंद्र). ५ सूर्यास्तीं.

गोनि नृप-नाथा ॥ नेउनी ठेविलें स्मशानीं ॥ ३७९ ॥ गंगा-तीरीं अटोळा[1] ॥ घालुनी बैसविला नृ-पाळा ॥ पुढें वर्तलें तें भू-पाळा ॥ श्रवण करीं कुरु-वर्या ॥ ३८० ॥ प्रेत-पाळें प्रेत-रक्षणा ॥ राजा ठेविला स्मशाना ॥ तारामती नृप-नंदना ॥ कोण वोढवलें[2] ॥ ३८१ ॥ काळकौशिक-गृहीं सती ॥ पाक-शाळे तारामती ॥ रोहिदास शिष्य-पंक्ति ॥ सेवा करी सर्वदा ॥३८२॥ ऐसा क्रमिला किंचित काळ ॥ कौशिकें येउनी मांडिला छळ ॥ कुसुम-वाटिकेमाजी बाळ ॥ बेडवियांसंगें[3] पातला ॥ ३८३ ॥ तंव विश्वामित्र ह्मणे तक्षका ॥ दशनें दंशीं नृप-बाळका ॥ आज्ञा वंदुनी बारीका[4] ॥ टाकुनी आला गुप्तत्वें ॥ ३८४ ॥ सुमन-गर्भीं वसे भोगी[5] ॥ जेवीं कां वि-जनीं वसे योगी ॥ एथें नृप-नंदन अति वेगीं ॥ आला समीप त्या ठायां ॥ ३८५ ॥ परिमळ करंडा वाम-हस्तीं ॥ स-वेग सुमनें वेंचिती ॥ जाळी वृक्ष वल्ली किती ॥ एक पाहती जळीं स्थळीं ॥ ३८६ ॥ मालती मोगरे शेंवती ॥ कमळ पारिजात केतकी ॥ मंदार कांचन चंपक जाती ॥ तुळशी दवणे बिल्वादि ॥ ३८७ ॥ भू-पाळ-बाळें बडवियां-संगीं ॥ सुमनें वेंचितां लक्षिला भोगी ॥ दैवें प्रेरिला असतां वेगीं ॥ त्याचि सुमना पातला ॥ ३८८ ॥ तक्षक जयामाजी वसत ॥ रोहिदास तेथें ये त्वरित ॥ दंश केला रोंवूनी दांत ॥ उलथोनि पडे माघारा ॥ ३८९ ॥ तक्षक-विषाचा अनळ ॥ स्पर्शतां अवरुधे[6] आयुष्य-मूळ ॥ तनु-यंत्रींचा प्राण-गोळ ॥ जातां पात्र रितें पडे ॥ ३९० ॥ ऐशियापरी मागिलें कडे ॥ दशन-स्पर्शें उलथोनि पडे ॥ पंच प्राणांचें बिरडें ॥ मोकळें जालें क्षणार्धें ॥ ३९१ ॥ बडवे पाहती जंव दृष्टी ॥ तंव जाळीये व्याळ[7] धुंधुटी[8] ॥ देखतां भयाभीत पोटीं ॥ पळोनि गेले आश्रमा ॥ ३९२ ॥ मातेसी सांगावया सवडी ॥ न दिसे गुंतली पात्रें वाढी ॥ पाक-शाळे जाउनी तांतडी ॥ वृत्तांत कर्णीं सुचविला ॥ ३९३ ॥ परिसोनि पुत्र-निधन[9]-वार्ता ॥ माता हृदयीं शोक-सरिता- ॥ पूर उचंबळोनि गर्ता[10] ॥ पूर्ण होती नेत्रांच्या ॥ ३९४ ॥ गिळोनि पुत्र-शोकार्णव ॥ धैर्यें जाली कुंभोद्भव[11] ॥ ह्मणे "कळतांचि भू-देव ॥ अ-तृप्तीनें उठतील" ॥ ३९५ ॥ आंचळें पुसोनि

---

१ शेत राखण्याकरितां बसण्याचे उपयोगी पडावी ह्मणून जी उंच जागा तयार करितात ती. २ काय संकट आलें. ३ पुजाऱ्यांच्या. ४ राहण्याचें ठिकाण. ५ सर्प. ६ बंद पडे. ७ सर्प. ८ फूत्कार टाकित होता. ९ मरण १० खांचा. ११ अगस्त्य.

नेत्र-कमळें ॥ करें कवळोनि पंच-पाळें ॥ अन्नें करूनि ब्राह्मण-कुळें ॥ तृप्त केलीं षड्रसें ॥ ३९६ ॥ भोजनें होतां सर्वांचीं ॥ दीप्ति लोपली दिन-कराची ॥ पाउलें वंदुनी ऋषीचीं ॥ सद्गदित अनु-वादे ॥ ३९७ ॥ "रोहिदास पूजेचीं कमळें ॥ आणूं गेला प्रारब्ध-काळें ॥ तेथें अवचित काळ-व्याळें ॥ दंशिला ऐसें ऐकिलें ॥ ३९८ ॥ आतां जाईन कुसुम-वना ॥ शोधूनि पाहेन निज-नंदना" ॥ ऐसें बोलोनि स-जल-नयना ॥ वात-वेगें निघाली ॥ ३९९ ॥ मोह-तमाच्या सागरीं ॥ कवळीत शोकार्णवाच्या लहरी ॥ कुसुम-वाटिके माता-मगरी ॥ अंचळ-त्यागें[1] जातसे ॥ ४०० ॥ ह्मणे "बाळा ! कुल-भूषणा ॥ हृदय-स्थानीं प्रेम-पान्हा ॥ भेटोनियां करीं पाना ॥ अहो नंदना वेगेंसी" ॥ ४०१ ॥ ऐशी विलापें भ्रमतां वनीं ॥ तंव शवा उचलूनि कौशिक-मुनी ॥ पुढें ठेवितां चरणीं ॥ लागुनी पडे अवचित ॥ ४०२ ॥ अवचट लागतां हात ॥ वोळखिलें निज-तनय-प्रेत ॥ भूमी माथां हाणित ॥ पिटोनियां कपाळा ॥ ४०३ ॥ मुखें करितसे शोक ॥ हृदय पिटोनी मारी हाक ॥ दुःखें रडतां कौशिक ॥ प्रगट जाला काननीं ॥ ४०४ ॥ ह्मणे "तूं कवण कवणाची एथें ॥ यक्ष राक्षस भूत प्रेतें" ॥ येरी ह्मणे "बाळकातें ॥ काळ-सर्पें डंखिलें" ॥ ४०५ ॥ ऋषि ह्मणे "आहे कीं प्राण" ॥ माता ह्मणे "निमाला नंदन" ॥ येरु बोले "कीजे दहन ॥ मोक्ष माथां मेळवीं" ॥ ४०६ ॥ उदयो केलीया पद्मिनी-नाथें[2] ॥ धन वोपिल्यावीण एथें ॥ जाळूं नेदिती शवातें ॥ दाहितां दंड पावशी ॥ ४०७ ॥ आतां जाई स्मशान-भूमी ॥ धर्मार्थ काष्ठें वोपूं आह्मी ॥ शोक करितां निरय[3]-धामीं ॥ पुत्र तुझा जाइल" ॥४०८॥ येरी ह्मणे "निशा दाट ॥ चालतां मातें न दिसे वाट" ॥ ऋषि ह्मणे "आह्मी तट ॥ दाऊं तूतें गंगेचें" ॥ ४०९ ॥ ऐशी बोधुनी तारामती ॥ शवासहित धरूनी हातीं ॥ नेली जेथें रक्षण पती ॥ होता तिचा स्मशानीं ॥ ४१० ॥ चिताचितार्चीं[4] लांकडें ॥ आणूनी सैरणीं घातलें मडें ॥ मुनि-हस्तें उभय तोंडें ॥ लागतां शिखा[5] दाटल्या ॥ ४११ ॥ पुत्र-शोकाचा उमाळा[6] ॥ धडके धडकतां चितानळ ॥ ऋषि ह्मणे "प्रेत-पाळा ॥ कळतां देह दंडील" ॥ ४१२ ॥ ऐसें बोलोनी आपण ॥ गुप्त झाला तपो-धन ॥ प्र-दीप्त देखोनी हुताशन ॥ मसण-खांबा धांविन्नला ॥ ४१३ ॥

---

१ पदर न सांवरतां. २ सूर्यानें. ३ नरक. ४ चितेवर. ५ ज्वाळा. ६ लोट, हुंदका.

जळें विझवूनी सरण ॥ शवा वोढिलें धरुनी चरण ॥ मातेपुढें टाकून ॥ ताडण करी तियेसी ॥ ४१४ ॥ आतां कळतां प्रेत-नाथा ॥ मातें दंडील सर्वथा ॥ ऐसें बोलोनी लाथा ॥ ताडोनि गेला तियेसी ॥ ४१५ ॥ तंव अर्ध-दाहित प्रेत पोटीं ॥ कवळोनि माता हृदय पिटी ॥ ह्मणे "कटा-कटा अ-दृष्टीं ॥ काय लिहिलें वि-धात्या ॥ ४१६ ॥ व्याळ-दशनें मृत्यु ज्यासी ॥ मोक्ष म्हणती नाहीं त्यासी ॥ तें आजी घडलें यासी ॥ बाल-कासी माझिया ॥ ४१७ ॥ सूर्य-वंशीं विजय-केतु ॥ हरिश्चंद्र-नृपाचा सुतु ॥ त्याचा मरण-काळ-पंथु ॥ केवढा घडला प्रारब्धें ॥ ४१८ ॥ सर्पें दंशिलें म्हणोनि वन्ही ॥ प्राप्त नव्हे तुजलागुनी ॥ शेखीं अंत्यजाचा पाणी-[१] ॥ स्पर्श जाला तुजलागीं" ॥ ४१९ ॥ ऐशीं तियेचीं विलाप-वचनें ॥ मस-ण-खांबा ऐकोनि श्रवणें ॥ येऊनी म्हणे "तूं कवण ॥ शोक करिशी कवणाचा" ॥ ४२० ॥ येरी म्हणे "प्राण-नाथा ॥ हरिश्चंद्र-नृपाची मी कांता ॥ काळ-सर्पें डंखिलें सुता ॥ रोहिदासा माझिया ॥ ४२१ ॥ धर्मार्थि एकें दाविलें स्थळ ॥ काष्ठें आणूनी वोपितां अनळ ॥ तुवां धांवोनि उता-वेळ ॥ सु-कृत-वांटा साधिला" ॥ ४२२ ॥ ऐकुनी अंगनेच्या वचना ॥ अश्रु आले उभय-नयनां ॥ म्हणे "कर्मा निज-नंदना ॥ कष्टविलें कृतघ्नें ॥ ४२३ ॥ केवढें कर्माचें बळ ॥ कर्में व्यापिला ब्रह्म-गोळ ॥ भेदु-नी मायेचें पेडळ[३] ॥ ऐसें दुर्घट करविलें" ॥ ४२४ ॥ येरी म्हणे "स्म-शान-वासी ॥ मम दुःखें दुःखित होसी ॥ तूं कोण हें मज मानसीं ॥ कळलें पाहिजे दयाळा" ॥ ४२५ ॥ येरु सांगतां पूर्व कथन ॥ दोघां पडिलें आलिंगन ॥ शोक करितां अश्रु-जीवनें ॥ स्नान शवा घातलें ॥ ४२६ ॥ "मी येई तंववरी स्मशाना ॥ राहोनि रक्षावें नंदना ॥ आतांचि पुसो-नियां वचना ॥ एथें येईन अ-विलंबें" ॥ ४२७ ॥ ऐसें सांगुनी नर-भूषण ॥ जातांची पातला तपो-धन ॥ म्हणे "माये हें प्रेत जाण ॥ धरुनी राहाणें किमर्थ ॥ ४२८ ॥ निशीमाजी तूं एकटी ॥ शवासहित स्मशान-वाटीं ॥ श्वापद-पिशाचांचीं घरटीं ॥ मांस भक्षूं येतील ॥ ४२९ ॥ शेखीं तुझिया जिवा नाशु ॥ राहतां घडेल निःशेषु ॥ पैल देवालयीं चंडांशू[४] ॥ उदया ये तों बैसावें" ॥ ४३० ॥ करें दाविलें देवालय ॥ शवा घेउनी गेली माय ॥ विश्वामित्रें नवल काय ॥ येउनी केलें तें ऐका ॥ ४३१ ॥ घोर

१ नाशिबीं. २ हस्तस्पर्श. ३ पडदा (पडळ = पटल). ४ सूर्य.

निद्रा लाविली तीतें ॥ प्रेत फाडूनी काढिलीं आंतें ॥ रक्तें थबथबित हातें ॥ मातृ-वदनीं घातलीं ॥ ४३२ ॥ मांस-रक्ताचा सडा ॥ विखरोनि सांडिला चहुंकडां ॥ चूर्ण कज्जल तोंडा ॥ चर्चुनी केली बीभत्स ॥४३३॥ आपण जाउनी नगर-मुखा ॥ शंख करुनी मारी हाका ॥ "कपाटें उघडीं नर-नायका ॥ लांव पाठी लागली" ॥ ४३४ ॥ क्षुद्र-कपाटें वेत-ला आंतु ॥ वृत्तांत पुसती राज-दूत ॥ येरु ह्मणे "माझा मृत्यु ॥ होत होता वांचलों ॥ ४३५ ॥ या नगरांतूनि राक्षसी ॥ भक्षीत आली बाळ-कांसी ॥ माझे लागली पाठीशी ॥ पळोन आलों लगबगां ॥ ४३६ ॥ बाळक भक्षीत देउळीं ॥ जातां प्रत्यक्ष देखाल डोळीं" ॥ तंव राज-दूत दीपिका-जाळीं ॥ पाहों आले स-त्वर ॥ ४३७ ॥ दुरूनि टाकिती पा-षाणा ॥ मुखें करिती गड-गर्जना ॥ शस्त्रें परजुनी नाना ॥ भाव दाविती शौर्याचे ॥ ४३८ ॥ तैल-दीपिका धरुनी हातीं ॥ देउळीं रिघोनी धीर सु-भटीं ॥ वेणी धरुनी फरफरांटीं ॥ वोढूनि बाहेर आणिती ॥ ४३९ ॥ देउळाभीतरीं मांस-खंडें ॥ पसरलीं दिसती चहुंकडे ॥ गळत रक्तेंशीं आंतडें ॥ मुखामाजी लांवेच्या ॥ ४४० ॥ उभय दंडें कर्षुनी हातीं ॥ दंडें दंडीत नगर-पंथीं ॥ आणिली तंव मार्तंड-दीप्ती ॥ प्रकाशली नभातें ॥ ४४१ ॥ मात जाणविली रायासी ॥ "आह्मीं बळें धरिली राक्षसी ॥ आतां इची आज्ञा कायशी ॥ ते आह्मांसी निवेदा" ॥ ४४२ ॥ राजा अ-विचार-बुद्धि मंद ॥ ह्मणे "करूनी दृढ बंध ॥ नगरा भोंवंडूनि शि-रश्छेद ॥ करा इचा अ-विलंबें" ॥ ४४३ ॥ दूतीं मस्तकीं शेंदूर ॥ भ-रुनी फिरविली नगर ॥ पाहों आले नारी नर ॥ बाळ-तरुण-वृद्धादि ॥ ४४४ ॥ एक ह्मणती "हे खे-चरी ॥ आह्मी देखिली कौशिक-घरीं ॥ अन्न-सत्रीं पाक करी ॥ हे ते होय निर्धारें ॥ ४४५ ॥ इचे करींचें अन्न जेविलों ॥ मरत मरत मी वांचलों" ॥ एक ह्मणे "मी पडिलों ॥ दु-खणियां षण्मास" ॥ ४४६ ॥ एक ह्मणे "माझें बाळ ॥ इणेंचि भक्षिलें वेल्हाळ" ॥ एक ह्मणे "हे आळो आळ ॥ भक्षीत फिरे बाळकां" ॥४४७॥ असो जनाची चाउटी ॥ फिरवुनी आणिली गंगा-तटीं ॥ वीरबाहू शस्त्र-मुष्टी ॥ देउनी धाडी सेवका ॥ ४४८ ॥ स्नान घालूनि गंगा-जळें ॥ उभी

१ आंतडीं. २ चुना. ३ भयंकर; चिळस येण्यासारखी. ४ हडळ. ५ दिंडी (क्षुद्र-कपाट). ६ मशाल; दिवटी. ७ सूर्याचें तेज. ८ आकाशांत फिरणारी राक्षसी. ९ प्रिय.

केली [1]अधो-मौळें ॥ निज-वल्कमें शस्त्र तेजाळें ॥ काढुनी आंचळें पुशिलें ॥ ४४९ ॥ सत्त्व पहावया गगनीं ॥ गण गंधर्व, निर्जर, मुनी ॥ सर्वांसहित विमानीं ॥ कौतुक पाहों पातले ॥ ४५० ॥ तंव दूत ह्मणती "ख-चरी ॥ आतां कुल-देवता-स्मरण करीं ॥ जयाची इच्छा पूर्ण अंतरीं ॥ चिंतन करीं त्याचें" ॥४५१॥ सुकुमार बैसुनी पद्मासनीं ॥ [2]स्वरूप-मुद्रा लाविली नयनीं ॥ हृदयीं स्मरोनी चक्र-पाणी ॥ काय बोले कुरु-वर्या ॥ ४५२ ॥ ह्मणे "आतां जन्मची नसावा ॥ प्रारब्ध भोगवी जरी जीवा ॥ तरी मागणें हेंचि देवा ॥ जन्मोजन्मीं इच्छित ॥ ४५३ ॥ हरि-श्चंद्रासारिखा कांत ॥ रोहिदासासारिखा सुत ॥ कुळ-गुरु [3]अरुंधती-नाथ ॥ जन्मोजन्मीं असावा ॥ ४५४ ॥ प्रतिसृष्टीचा [4]अपर-धाता ॥ तपो तेजें तीव्र सविता ॥ तोचि जन्मजन्मीं मागता ॥ याचक असो कौशि-क" ॥ ४५५ ॥ ऐसें बोलोनि नृप-भामिनी ॥ हनना वोढवी मूर्धी ॥ शस्त्र पडावें तंव ते क्षणीं ॥ विश्वामित्र धाविन्नला ॥ ४५६ ॥ वल्कल वसनें जटा-धारी ॥ विभूति चर्चूनी शरीरीं ॥ हुताशन नेत्रीं मिरवे करीं ॥ दंड कमंडलू साजिरा ॥ ४५७ ॥ शुद्ध-सत्त्व-कळा-षोडशीं ॥ पूर्ण देखोनि नृप-शशी ॥ कौशिक-हृदय-पूर्ण-सिंधूसी ॥ प्रेम भरतें दाटलें ॥ ४५८ ॥ प्रतिज्ञा लंघूनी [5]वेल्हरी ॥ नयनीं लोटल्या अश्रु-[6]लेहरी ॥ उदित हात वरिच्यावरी ॥ शस्त्र जाउनी वारिलें ॥ ४५९ ॥ कौशिक-कृपेचा वरद-वात ॥ डोलतां [7]विबुध-[8]पारिजात ॥ सु-कृत-सुमनें पराग-भरित ॥ राज-मुकुटीं वर्षती ॥ ४६० ॥ हरिश्चंद्र-तारामती ॥ आवडी कौशिक धरूनी हातीं ॥ मातृ-जनकाचिये पंक्तीं ॥ रोहिदास बैसविला ॥ ४६१ ॥ त्रि-वर्ग बैसवूनी निकटीं ॥ मूर्धी कवळोनी धरिलें पोटीं ॥ शुद्धा करें थापटी पाठी ॥ धरूनी हनुवटी स-प्रेमें ॥ ४६२ ॥ निज तपाच्या मौक्तिकें ॥ तिघां [9]शेस भरी कौतुकें ॥ जय-जय-कारें सृष्टि-जनकें ॥ हर्षे टाळी पी-टिली ॥ ४६३ ॥ राजा कुमर कांता तिन्ही ॥ विबुध ह्मणती स्वर्ग-भुवनीं॥ विमानीं वाहुनी नेऊं ह्मणतां मुनी ॥ ह्मणे "ऐका देव हो ॥ ४६४ ॥ स्वर्ग-सुखाचीं अ-चळ फळें ॥ आंचळीं बांधिलीं तपो-बळें ॥ परी शरीर-

---

१ खालीं डोकें करून. २ ऊर्ध्व किंवा अर्धोन्मीलित दृष्टि. ३ अरुंधती—पति (वसिष्ठ). ४ प्रतिब्रह्मदेव. ५ वेला (मर्यादा). ६ लाटा. ७ देव, विद्वान्. ८ वृक्षविशेष. ९ लग्नादि शुभकार्याचे समयीं दहीं आदि करून द्रवपदार्थ कपाळास लावून त्यावर तांदूळ लावितात तीं.

दुःखाच्या अनळें ॥ देह जालें जर्जर ॥ ४६५ ॥ राज-हानीची काळिमा ॥ लागलीसे मज उत्तमा ॥ ते सारूनी स्वकीय धामा ॥ आरूढवीन ययातें" ॥ ४६६ ॥ उमा रमा सावित्री सती ॥ लोपामुद्रा अरुंधती ॥ आपुल्या पुण्यें तारामती- ॥ प्रति वोपिती चोळिया ॥ ४६७ ॥ विमानीं आरूढोनी सुर-वर ॥ गेले करुनी जय-जयकार ॥ तिघां वेऊनि ऋषीश्वर ॥ निवता झाला अयोध्ये ॥ ४६८ ॥ वीरबाहू येउनी पुढें ॥ नृपा हांकी तोलोनि दंडें ॥ माझा दूत नेतां तोंड- ॥ हाणोनि फोडीन सर्वथा ॥ ४६९ ॥ जाणोनि अंत्यजाची अटक ॥ ऋषी विचारी नोवेक ॥ ह्मणे "हा सवित्याचा बाळक ॥ ऋषि-शापें अंत्यज" ॥ ४७० ॥ पातली शाप-परिहार-वेळा ॥ यालागीं धाविन्नला उतावळा ॥ मुक्त करुनी प्रेत-पाळा ॥ बोळवावें स्वधामा ॥ ४७१ ॥ नारद-वचनानें गाधि-ज मुनी ॥ दिव्य-देह दंड-पाणी ॥ करूनि बैसवी विमानीं ॥ तपाचिया सामर्थ्यें ॥ ४७२ ॥ निमिष न लागतां स-त्वर ॥ नृप-कांतासहित कुमर ॥ तिघां घेउनी ऋषीश्वर ॥ अयोध्या-पुरा पातला ॥ ४७३ ॥ प्रजां जाणविली मात ॥ ऐकूनि सकळां आल्हाद बहुत ॥ जेवीं कां मृतालागीं अमृत- ॥ पान घडलें प्रारब्धें ॥ ४७४ ॥ नगर शृंगारिलें मनोहर ॥ वाद्य-नादें गर्जे अंबर ॥ नाना वहनीं नारी नर ॥ वळघोनी येती सामोरे ॥ ४७५ ॥ शरत्काळींचा निशा-रमण[2] ॥ शोभा दाविजे उडु-गणें[3] ॥ तेवीं तारा-नाथ[4] पुर-जनें ॥ वेष्टित आला मंदिरा ॥ ४७६ ॥ छपन्न देशींचे राजेश्वर ॥ शाण्णव कुळींचे राज-कुमर ॥ आले आणि ऋषीश्वर ॥ विश्वामित्रें आणिले ॥ ४७७ ॥ वर्षा-काळीं सरिता-ओघ ॥ सागरा येती करित वेग ॥ तेवीं संपदा घेउनी जग ॥ भेटों आलें गुणाब्धी ॥ ४७८ ॥ रथ-कुंजरांचे थाट ॥ पुढें वाद्यांचे बोभाट ॥ उंच स्वरें गर्जती भाट ॥ वर्णिती यश रायाचें ॥ ४७९ ॥ ऐशियापरी राज-नृपती ॥ देखोनि आल्हाद सर्वां चित्तीं ॥ राजा कुमर तारामती ॥ दिव्य-पीठीं स्थापिलीं ॥ ४८० ॥ राज्यीं स्थापुनी तारा-रमणा ॥ कौशिक गेला स्वर्ग-भुवना ॥ ऐसे क्लेश कुरु-नंदना[5] ॥ कोणें भोगिले सांग पां ॥ ४८१ ॥

---

१ अमळ, क्षणभर. २ चंद्र. ३ तारा-गण. ४ तारामतीचा पति हरिश्चंद्र. ५ धर्मराजा.

मोरोपंत.

पुण्याहून सुमारें ३० कोसांवर **बारामती** ह्मणून गांव आहे. तेथें **बाबूजी नाईक जोशी** ह्मणून कोणी जहागीरदार गृहस्थ राहत असे. त्याच्या पदरीं **बापूजीपंत** ऊर्फ **रामचंद्रपंत पराडकर** म्हणून कारकून होता. हा जातीचा कऱ्हाडा ब्राह्मण, त्याचा पुत्र **मोरोपंत.** हा **कोल्हापुरा**नजीक **पन्हाळा** म्हणून गांव आहे तेथील राहणारा.

कारकुनाचा मुलगा असतां मोरोपंत संस्कृत शिकून मोठा विद्वान झाला. तो पुराण सांगत असे. असें सांगतात कीं, बाबूजी नाईक मोरोपंतांचें पुराण ऐकून खुश झाला, व त्यानें त्यास सालीना ५०० रुपये वेतन देऊन आपणाजवळ पुराण सांगण्यास ठेविलें.

मोरोपंत जसा संस्कृतभाषेंत निपुण होता, तसा देशभाषेंतहि निपुण होता. त्याला लहानपणापासून कविता करण्याचा छंद असे. त्यानें पुष्कळ कविता केली; कांहीं संस्कृत व बाकी सर्व प्राकृत. त्याच्या आर्या फार आहेत, श्लोक थोडे आहेत. त्यानें कांहीं साक्या आणि कांहीं पदेंहि केलीं आहेत.

मोरोपंताची वाणी प्रौढ, शुद्ध, सरळ आणि स्थलविशेषीं फारच रसाळ आहे. ह्याच्या कवितेंत प्रासयमकादि शब्दालंकार आणि उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा इत्यादिक अर्थालंकार फार आहेत. ह्याच्या कवितेंत संस्कृत शब्द फार आहेत आणि रचनाहि कित्येक ठिकाणीं कठीण आहे.

मोरोपंत शके १७१० त **काशीस** गेला, तेव्हां त्यानें आपली कविता बरोबर नेली होती. ती काशींतल्या पंडितांनीं पसंत केली असें म्हणतात.

मोरोपंत आपल्या वयाच्या ६५ व्या वर्षी वारला. त्याचे वंशज **हल्लीं पंढरपुरास** आहेत.

जन्म शके १६५१. मरण शके १७१६ (चैत्र शुद्ध १५).

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

१ भारत (१८ हि पर्वें), २ भागवत (दशमस्कंध व इतर स्कंधांतील फुटकळ आर्यानें), ३ रामायणें (हीं १०८ आहेत असें म्हणतात).

ह्यावर व इतर पुराणांतील कांहीं आख्यानांवर (मुख्यत्वेंकरून) आर्या व क्वचित् श्लोक असे आहेत. ह्यांशिवाय ह्यानें केलेलीं पदें, मात्र्या हींहि प्रसिद्ध आहेत.

स्फुट आर्या, गीतिछंद.

आर्या आर्यांसि रुचे, ईच्या ठायीं जशी असे गोडी ॥
आहे इतरां छंदीं गोडी, परि यापरीस ती थोडी ॥ १ ॥
काव्य करावें म्यां, न च वचकावें दूषितो परि लघूस ॥
कां न सदन बांधावें कीं त्यांत पुढें बिळें करिल घूस ॥ २ ॥
आर्य-कथा-छंदानें आर्या-छंदेंचि जन्मलीं सरलें ॥
याहीं माझें तनु-वाक्कर्म-मनः-पाप सर्वथा सरलें ॥ ३ ॥
गीर्वाण-शब्द पुष्कळ जैन-पद-भाषाचि देखतां थोडी ॥
यास्तव गुण-ज्ञ लोकीं याची घ्यावी हळू हळू गोडी ॥ ४ ॥
प्राकृत-संस्कृत-मिश्रित यास्तव कोणी ह्मणेल ही कंथा ॥
भव-शीत-भीति-भीत-स्वांताला दाविला बरा पंथा ॥ ५ ॥
भगवद्भक्तानुज्ञा कीं गाव्या सत्कथा यथा-मति तें ॥
स्वीकारिलें स्व-हित म्यां नमुनि स्व-सुर-द्रुमा रमा-पतितें ॥ ६ ॥
नमिला गज-मुख ज्याचे सेवुनि मृदु मधुर बोल कानांहीं ॥
चुंबुनि शंभु ह्मणे बा तुज-सम आम्नाय बोलका नाहीं ॥ ७ ॥
ज्यांच्या हृत्कासारीं होय गुण-स्नेह-बिंदुही फार ॥
सार-ज्ञ असूयोज्झित त्यांला माझा असो नमस्कार ॥ ८ ॥
श्री-कृष्णानें चित्तीं चिंतावें सु-चिर चारु पद-कमळ ॥

१आर्याछंद. २ हें क्रियापद आहे याचा कर्ता लघु हा अध्याहृत घ्यावा. ३ श्रेष्ठ लोकांच्या कथांचा (लिहिण्यावाचण्याचा) छंद असल्यामुळे. ४ सोपीं-सरळ (हें आर्याछंदाचें विशेषण). ५ शरीर व वाणी ह्यांचें कर्म आणि मन ह्यांपासून झालेलें पाप. ६ संस्कृत शब्द. ७ देशभाषा. ८ संसार हीच थंडी तीपासून उत्पन्न होणाऱ्या भीतीनें भ्यालेल्या अशा अंतःकरणाच्या पुरुषास. ९ आपल्या भक्तांस कल्पवृक्षासमान. १० वेद. ११ हृदयरूप सरोवरांत. १२ गुण हाच स्नेह (तेल) त्याचा बिंदु (थेंब). दुसऱ्याचा अल्पहि गुण ज्यांस मोठा वाटतो, असें तात्पर्य. १३ कोणत्याहि गोष्टीचें मर्मज्ञ-मार्मिक-तत्त्व समजणारे. १४ ज्यांनीं मत्सर सोडिला आहे असे-म्हणजे ज्यांच्या मनांत हेवा नाहीं.

प्र-क्षाळी हृदयींचा जें श्री-वक्षस्थलैक-पदक मळ ॥ ९ ॥
सेवुनि संतत पाला संत तपाला यदर्थ करितात ॥
तो प्रिय या स्तवना कीं यास्तव नाकीं हि तेंचि वरितात ॥१०॥
भक्तीनें मन ज्याच्या पद-पद्मीं मधु-प करुनियां योगी ॥
ज्याचें गातां नाम त्यजुनि तनु-भ्रमहि मुक्ति-पद भोगी ॥ ११ ॥
जरि बोबडें पित्याचें मोहावें मन तथापि तोकानें ॥
प्रभु साळ्या-माळ्यांची बहु वात्सल्यें कथा पितो कानें ॥ १२ ॥
दूर असो दीन असो दासाची विठ्ठलासि आठवण ॥
नामचि पुरें, न ध्यावें अष्टांगीं नमन करुनि आठ वण ॥ १३ ॥
गुरु-भक्ति ते स्व-माता, भाऊ सत्संग, विषय ते बाऊ ॥
भाऊ माझें मानस-बाळ श्री-राम-कीर्तितें खाऊ ॥ १४ ॥
मातेतें त्यजुनि पळहि जाय न भलतीकडे असें बाळ ॥
सत्संगति सोडुनि मन नच जाउ तसेंच घेउ हें आळ ॥ १५ ॥
हळु हळु झडो अहंता सन्नमनीं, वार्धकीं जशी शेंडी ॥
केंडू विवेक विषया, निस्पृह-जन वस्तुतें जसा केंडी ॥ १६ ॥
भगवन्नामा अप-यश होऊं देऊं नको, पतित सारे- ॥
तरले, एकचि उरतां कोपेना काय तो पति तसा रे ॥ १७ ॥
श्री-हरि-हर-नामें हो जरि बहु दोषी असा धुवा दास ॥
दोन्हीं एकींच अ-द्वय-पण तें पापी अ-साधु-वादास ॥ १८ ॥
चिंतामणिच्या धामा विसरविसी स्वर्ग-तरु-कुसुम-दामा ॥
आह्मां बाळां ओमा रामाचा प्रति-निधीच तूं नामा ॥ १९ ॥
नामा वा माता तो वात्सल्यें त्वां उदंड लाजविली ॥
उद्धरुनि पतित राम-प्रभु-कीर्तिहुनी स्व-कीर्ति साजविली ॥ २० ॥

१ लक्ष्मीच्या वक्षःस्थलींचें अद्वितीय पदकच. (भगवान् शेषावर शयन करित असतां लक्ष्मी त्याचा एक पाय आपल्या वक्षःस्थलीं धरून सेवा करित असते, ह्मणून तो पाय कवीनें 'पदक' कल्पिला आहे. २ ज्या परमेश्वरासाठीं ३ स्तवन. ४ 'देह हाच मी' असा भ्रम. ५ ह्याचा कर्ता "योगी". ६ मानो. ७ तुच्छ मानणें. ८ भगवान्. ९ शुद्ध करा (करितां). १० दुष्टांच्या निंदेला. ११ कल्पवृक्षाच्या फुलांच्या माळेला. एथें 'कुसुमदामा' हा शब्द केवळ प्रासाकरितां योजिला आहे, अद्भुत औदार्याच्या संबंधानें नामास कल्पतरूची उपमा द्यावयाची आहे, ह्मणून ह्या शब्दाचें स्वारस्य एथें दिसत नाहीं. १२ थान.

वसलेंसि पिंगलेच्या जैसें श्री-नारदादि-धीरांच्या ॥
रांम-सुत-मयूर-मुखीं वस नामा वसासि जेविं कीरांच्या ॥ २१ ॥

अभंग-सीता-गीत.

राम वनवासांतून आल्यावर सीतेच्या जावा तिला चौदा वर्षांत घडलेली हकीकत विचारूं लागल्या. तेव्हां सीतेनें त्यांस अयोध्येस परत येईपर्यंत झालेलें सर्व वर्तमान सांगितलें; तें ह्यांत वर्णिलें आहे:—

यज्ञासाठीं भूमी नांगरीतां धन्या ॥ सांपडली कन्या सीता देवी ॥ १ ॥
जनकाची पुत्री दुर्जना दुर्मिळा ॥ ती भार्या उर्मिळा लक्ष्मणाची ॥ २ ॥
जनकाचा बंधु होता एक-निष्ठ ॥ वयानें कनिष्ठ श्रेष्ठ गुणें ॥ ३ ॥
तेणें भरतासी मांडवी दुहिता ॥ दिली जी सु-हिता दोहीं कुळीं ॥ ४ ॥
शत्रुघ्नाला दिली दुजी श्रुत-कीर्ती ॥ जीची गाती कीर्ती पति-व्रता ॥ ५ ॥
चवघी बहिणी भाग्यें झाल्या जावा ॥ त्यांचा गीतीं गावा सु-सं-वाद ॥ ६"
वन-वास-वृत्त सीतेसी पुसती ॥ प्रेमें त्या सु-सती तिघी जणी ॥ ७ ॥
सीता ह्मणे ऐका वन-वास-कथा ॥ परी मनीं व्यथा न धरावी ॥ ८ ॥
चित्रकूटाहूनी पादुका घेऊनी ॥ वि-योग देऊनी तुह्मी आलां ॥ ९ ॥
आह्मीही तेथूनी तशींच निघालों ॥ वनांत रिघालों तिघें जणें ॥ १० ॥
लक्ष्मण भावोजी मागें पुढें स्वामी ॥ मज आहे धामीं ऐसें वाटे ॥ ११ ॥
न बाधेची मज उष्ण क्षुधा तृषा ॥ तुह्मांपाशीं मृषा न बोलावें ॥ १२ ॥
जेव्हां कांहीं वाटे चालतां मी मागें ॥ मुरडोनि मागें विलोकीती ॥ १३ ॥
बाई काय सांगों स्वामीची ती दृष्टी ॥ अमृताची वृष्टी मज होय ॥ १४ ॥
अत्रीच्या आ-श्रमीं नेलें मज वाटे ॥ माहेरची वाटे खरेंखुरें ॥ १५ ॥
अनुसूया सती करी वेणीफणी ॥ आ-नंदाची धणी दिली मज ॥ १६ ॥
आजवरी ओली चंदनाची ऊटी ॥ आली नाहीं तुटी माळा-गुणीं ॥ १७ ॥
ऋषींतें वंदीत गेलों गोदा-तटीं ॥ जेथें पंचवटी पुण्य-स्थान ॥ १८ ॥
भावोजींनीं केली माझी बहु सेवा ॥ ती त्या महा-देवा ठावी असे ॥ १९ ॥
तेथें शूर्पणखा भार्या व्हाया आली ॥ तिला माझी भ्याली चित्त-वृत्ती ॥ २० ॥

१ रामाजीपंताचा मुलगा मोरोपंत त्याच्या तोंडांत. २ धन्य जो जनकराजा त्यास. ३ फार हितकारक. ४ गीतांत. ५ आह्माला वियोगदुःख उत्पन्न करून.

भावोजींनीं तिचा कर्ण-नासा-छेद[1] ॥ केला कीं ते वेद-शास्त्रार्थ-ज्ञ[2] ॥ २१ ॥
तिचा भाऊ खर होउनीयां क्रुद्ध ॥ करावया युद्ध आला बाई ॥ २२ ॥
चवदा सहस्र राक्षस पापिष्ठ ॥ रणीं केले पिष्ट स्वामींनीं ते ॥ २३ ॥
तिणें घ्राण-रक्तें मुख मळवीलें ॥ वृत्त कळविलें रावणासी ॥ २४ ॥
छळाचा उपाय मनीं आठवीला ॥ दुष्टें पाठवीला मोया-मृग[3] ॥ २५ ॥
स्वर्ण-रत्न-मय मृग म्यां देखीला ॥ तो सत्य लेखिला[4] मनामध्यें ॥ २६ ॥
गृहा आणावया मागें हरीणा मी ॥ दुःख परिणामीं नेणोनीयां ॥ २७ ॥
मज रक्षावया लक्ष्मणा ठेवूनी ॥ निघाले घेऊनी धनुर्बाण ॥ २८ ॥
माया-मृगामागें जगदेक-शूर[5] ॥ गेले बहू दूर अरण्यांत ॥ २९ ॥
कपटी राक्षस जाणोनीयां प्राण- ॥ घ्यावयासी बाण मोकलीला ॥ ३० ॥
तो बाण लागतां हृदय वि-दारी ॥ दुष्ट हाक मारी स्वामी-वाणी[6] ॥ ३१ ॥
'हा सीते हा बंधो लक्ष्मणा ये धांवें ॥ अंत-काळीं पावें भेटावया' ॥ ३२ ॥
मज वाटे माझ्या स्वामींचीच हाक ॥ शिरे कंप धाक हृदयांत ॥ ३३ ॥
मी ह्मणे भावोजी धांवा रक्षा प्राण ॥ हे घ्या चाप-बाण उठा वेगीं ॥ ३४ ॥
भावोजी ह्मणती राक्षसाची माया ॥ कोण राम-राया पाहों शके ॥ ३५ ॥
वाटलें तें वाक्य सत्य परी खोटें ॥ झालें दुःख मोठें माझ्या मनीं ॥ ३६ ॥
न वदावें तेंची बोलील्यें मी कोपें ॥ चित्त शब्द-रोपें[7] विदारिलें ॥ ३७ ॥
वांछितोसी दुष्टा अग्र-जाचा[8] घात ॥ माझ्या आंगा हात लावावया ॥ ३८ ॥
हात लावीतांची सोडीन मी प्राण ॥ शिरीं पाद-त्राण[9] कोण वाहे ॥ ३९ ॥
माझ्या दृष्टीपुढें नको राहों साच ॥ नरकींचा जाच मूर्त तूंची ॥ ४० ॥
ऐशी बाई माझी ऐकतांची वाणी ॥ डोळां आलें पाणी भावोजींच्या ॥ ४१ ॥
मातेनें दापीतां वत्स पित्याकडे ॥ जाय तैसें घडे लक्ष्मणासी ॥ ४२ ॥
साधूसी गांजीतां झालें संध्या[10] फळ ॥ सज्जनाचा छळ करूं नये ॥ ४३ ॥
वाटेंत धनुष्यें ओढोनियां रेघ ॥ गेले दया-मेघ[11] स्वामीकडे ॥ ४४ ॥
तों आला रावण होवोनी सं-न्यासी ॥ न कळे अन्यासी छद्म[12] त्याचें ॥ ४५ ॥
भिक्षा द्याया गेल्यें रेघेच्या बाहेर ॥ सासूर माहेर बुडवाया ॥ ४६ ॥

---

१ कान व नाक ह्यांचा छेद. २ वेद आणि शास्त्र ह्यांचा अर्थ जाणणारे ३ कपटानें झालेला मृग. ४ खरा मानिला. ५ जगतामध्यें अद्वितीय शूर. ६ रामचंद्राच्या सारखी. ७ शब्दरूप बाणानें. ८ वडील भावाचा. ९ पाय राखणारा-जोडा. १० तात्काळ. ११ दयेचा मेघ (लक्ष्मण). १२ कपट.

न लंघीतें जरी धनुष्याची रेखा ॥ तरी त्याचा लेखा काय होता ॥ ४७ ॥
रेषेच्या बाहेरी जसा दिला पाय ॥ झाला महा-काय दश-मुख ॥ ४८ ॥
जसा हरीणीतें हरीतो लांडगा ॥ तसा तो दांडगा हरी मातें ॥ ४९ ॥
त्या पाप्याच्या स्पर्शें देह हा कोमेला ॥ आकाशीं तो मेला रथीं चढे ॥ ५० ॥
'हा राम लक्ष्मण' ऐशी हाक माझी ॥ जटायु मामाजी आयकती ॥ ५१ ॥
सखे दशरथ-मामाजीचे आप्त ॥ सोडवाया प्राप्त झाले दैवें ॥ ५२ ॥
जातीचे ते गृध्र वृद्ध मोठे शूर ॥ रथ केला चूर रावणाचा ॥ ५३ ॥
चंचू-नखायुध गृध्र युद्ध-दक्ष ॥ रावणाचें वक्ष विदारीती ॥ ५४ ॥
अन्यायें रावण छेदी त्यांचे पक्ष ॥ मज वाटे लक्ष-बंधु-घात ॥ ५५ ॥
मूर्छीत मामाजी पडले भू-वरी ॥ स्कंधीं वाहे अरी मला बाई ॥ ५६ ॥
रडतां काढिले पांच सात नग ॥ वस्त्र-खंडीं मग बांधीले म्यां ॥ ५७ ॥
पर्वतीं वानर देखिले म्यां मग ॥ त्यांमध्यें ते नग सोडियेले ॥ ५८ ॥
शत-गांवें सिंधू त्यांत एक लंका ॥ तेथें नें कलंका लावावया ॥ ५९ ॥
नेऊनीयां ठेवी अशोक-वनांत ॥ न शोक मनांत माये माझ्या ॥ ६० ॥
सहस्र राक्षसी करीती रक्षण ॥ चिंता-तीर क्षण न सांपडे ॥ ६१ ॥
दिव्यान्नाचा ज्यांत नानापरी थाट ॥ धाडी नित्य ताट शक्र-भार्या ॥ ६२ ॥
दिव्यान्नाचें ताट ये मज जवळ ॥ भक्षीं मी कवळ एक दोन ॥ ६३ ॥
फिरले घेऊनी मारीचाचे प्राण ॥ दिव्य धनुर्बाण-पाणी मागें ॥ ६४ ॥
मार्गीं लक्ष्मणजी करीती वंदन ॥ श्री-रघु-नंदन-चरणांतें ॥ ६५ ॥
ह्मणती वत्सा त्वां कां आज्ञा मोडिली ॥ एकटी सोडिली कां ती वनीं ॥ ६६ ॥
भावोजींनीं सर्व वृत्त कळवीलें ॥ मुख मळवीलें अश्रु-पातें ॥ ६७ ॥
ऐकोनी बोलीले स्वामी झालें खोटें ॥ राक्षसांनीं मोठें विघ्न केलें ॥ ६८ ॥
दोघांच्या हृदयीं धडधड करी ॥ आले झडकरी धांवोनियां ॥ ६९ ॥
पर्ण-शाळेमध्यें देखीले कावळे ॥ स्वामींचा मावळे धैर्य-सूर्य ॥ ७० ॥
केला आधीं फार शोध मग शोक ॥ धन जातां लोक करी जैसा ॥ ७१ ॥

---

१ रावणाचा पाड. २ मोठें आहे शरीर ज्याचें असा. ३ एका गिधाड पक्ष्याचें नांव, तो दशरथराजाचा मित्र होता ह्मणून त्यास सीतेनें मामाजी ह्मटलें आहे. ४ चोंच आणि नखें हींच आहेत आयुधें ज्याचीं. ५ सुमारें चारशें कोश. ६ काळजीचा शेवट, मी नेहमीं चिंताग्रस्त असें हा भाव. ७ स्वर्गांतील अन्न. ८ इंद्राणी. ९ मारीच हा मृग झालेला राक्षस. १० धनुष्य आणि बाण ज्याच्या हातीं आहेत असा. ११ वाईट.

शोधीतां वनांत मामाजी पाहीले ॥ धरूनी राहिले कंठीं प्राण ॥ ७२ ॥
पुसती बापाजी झाली हे कां गती ॥ मामाजी सांगती अर्ध-शब्दें[1] ॥ ७३ ॥
स्वामीपाशीं माझें सांगतां हरण ॥ पावले मरण शोक-भरें ॥ ७४ ॥
हा तात हा तात ह्मणूनी रडले ॥ मूर्छीत पडले घडीभरी ॥ ७५ ॥
मामाजीची सांग संपादिली क्रिया[2] ॥ त्या काळीं हे प्रिया[3] नाठवीली ॥ ७६ ॥
पुन्हा वनीं मातें रडत शोधीती ॥ लक्ष्मण बोधीती नाना-यत्नें ॥ ७७ ॥
आलिंगिल्या वल्ली वि-योगें भ्रमले ॥ शोधीतां श्रमले रात्रंदिस ॥ ७८ ॥
वनीं [4]कबंधानें केला होता घात ॥ चार कोस हात लांब त्याचे ॥ ७९ ॥
धरीतां खड्गांनीं केला भुज-च्छेद ॥ [5]शाप-ताप देव निवारीला ॥ ८० ॥
मतंग-मुनीच्या आश्रमीं शबरी ॥ व्हाया यश बरी [6]युक्ति सांगे ॥ ८१ ॥
हनुमंतावरी केली अनु-कंपा ॥ या प्रभूंनीं पंपा-सरोवरीं ॥ ८२ ॥
सु-ग्रीवासीं भेटी [7]ऋष्यमूकीं झाली ॥ त्याची दृष्टी घाली पाहतांची ॥ ८३ ॥
त्याच्या मुखें वृत्त आयकीलें मग ॥ आणूनी ते नग दाखवीले ॥ ८४ ॥
सु-ग्रीव वानर सूर्याचा तनय ॥ ज्या स्वप्नीं अ-नय नाहीं ठावा ॥ ८५ ॥
दोषावीणें रागें सु-ग्रीवासी जाची ॥ त्याच्या अग्र-जाची[8] बुद्धी खोटी ॥ ८६ ॥
एके बाणें वाळी स्वामींनीं मारीला ॥ सु-ग्रीव तारीला संकटांत ॥ ८७ ॥
वानरांचें राज्य दिलें सु-ग्रीवाला ॥ तो फार निवाला उपकारें ॥ ८८ ॥
माझी वार्ता कोणा न कळे किमपी ॥ पाठवीले कपी शोधावया ॥ ८९ ॥
न लागतां माझा शोध कपी सारे ॥ ह्मणती ते 'हा रे [9]दुरदृष्टा ॥ ९० ॥
मारील सु-ग्रीव लंवीला आवधी ॥ मरावें [10]नेव-धी करूं नये' ॥ ९१ ॥
समुद्राच्या तीरीं पर्वतीं रडले ॥ मराया पडले उपोषीत ॥ ९२ ॥
धिक्कार आम्हांला झालों [11]सेवो-चोर ॥ व्यर्थ मृत्यु थोर खेद वाटे ॥ ९३ ॥
श्री-रामाची भार्या सोडवीतां मेला ॥ जटायू तो गेला [12]सद्गतीसी ॥ ९४ ॥
ऐसी जी बोलीले वाणी दे कंपा ती ॥ विचारी [13]संपाती गृध्र-राज ॥ ९५ ॥

---

१ प्राण व्याकुळ झाल्यामळें शब्दोच्चार पूर्ण होत नव्हता, ह्मणून अस्पष्ट शब्दांनीं. २ मेलेल्याचे उत्तर संस्कार. ३ मी (सीता). ४ राक्षसविशेष; ह्यास डोकें नव्हतें. ५ कबंध हा मूळचा एक गंधर्व असून ऋषीच्या शापानें राक्षस झाला होता; सांप्रत रामानें त्याचा वध केल्यामुळें तो शापमुक्त झाला; हें तात्पर्य. ६ ऋष्यमूकपर्वतावर सुग्रीव वानर आहे, त्याचें साहाय्य घे ह्मणजे तुला सीतेचा शोध लागून तुझें कार्य होईल, अशी युक्ति शबरीनें रामास सांगितली. ७ पर्वतविशेष. ८ वाळीची. ९ हा रे (दुर् + अदृष्टा) =दुष्ट दैवा. १० दुसरा विचार करूं नये. ११ सेवेंत कुचराई करणारे. १२ मुक्तीस. १३ जटायूचा वडील भाऊ

वार्ता वाटे कानीं पडतां शेंपा ती ॥ रडला संपाती बंधू-शोकें ॥ ९६ ॥
त्याणें सांगितली त्यांला माझी शुद्धी ॥ त्या कवीची बुद्धी सम-दृष्टी ॥ ९७ ॥
शत-गांवें बाई मारुती उडाला ॥ पुण्यें न बुडाला सागरांत ॥ ९८ ॥
पुरीं शोधी, होय स-शोक मनांत ॥ अ-शोक-वनांत मग आला ॥ ९९ ॥
तो रात्रीं रावण प्रार्थी, बडबडे ॥ बुद्धी गडबडे मारुतीची ॥ १०० ॥
पाण्यापरीस मीं पातळ तो केला ॥ मग रागें मेला असें ह्मणे ॥ १०१ ॥
दों मासांत मान्य न होतां हे मारा ॥ राक्षसी हो चारा मांस मज ॥ १०२ ॥
ऐसें राक्षसींला सांगोनी तो जाय ॥ ह्मणे हाय हाय हनुमंत ॥ १०३ ॥
हळूच मारुती सद्गुण-समुद्रा ॥ वर्णी मग मुद्रा मज दावी ॥ १०४ ॥
निववी हृदय प्रिय-सखी मुद्रा ॥ काय सुधा क्षुद्रा नीववील ॥ १०५ ॥
मज ह्मणे चाल बैस माझे स्कंधीं ॥ तूं दुर्गा मी नंदी दास तूझा ॥ १०६ ॥
तेव्हां मी बोलिलें नेशील बा खरें ॥ परि नव्हे बरें असें जाणें ॥ १०७ ॥
युद्धीं मारितील या मेल्याशीं स्वामी ॥ तेव्हां मुख बा मी दाखवीन ॥ १०८ ॥
मग तें अ-शोक-वन कपी मोडी ॥ राक्षसांचें झोडी बळें सैन्य ॥ १०९ ॥
मारीला समरीं रावणाचा अक्ष ॥ कुमार जो दक्ष रण-रंगीं ॥ ११० ॥
इंद्र-जिताला तो दाटूनी सांपडे ॥ हनुमंत पडे ब्रह्म-पाशीं ॥ १११ ॥
रावणें वानर मानुनीयां तुच्छ ॥ पेटवीलें पुच्छ जाळावया ॥ ११२ ॥
पुच्छ पेटतांची हनुमंत उडे ॥ लंकेमध्यें हुडे वाडे जाळी ॥ ११३ ॥
देवांनीं वदनीं घातली आंगोळी ॥ लंकेची रांगोळी पाहोनीयां ॥ ११४ ॥
विचारोनी मज जाय स्वामीकडे ॥ पायांवरी पडे हनुमंत ॥ ११५ ॥
माझा समाचार ऐकोनी हर्षले ॥ प्रेमाश्रू वर्षले स्वामी माझे ॥ ११६ ॥
स्वामींस मद्वृत्त करी सु-प्रसन्न ॥ जैसें दिव्य अन्न क्षुधार्तांला ॥ ११७ ॥
हनूमंतावरी आली दया मोठी ॥ उपकार कोटी मानीयेले ॥ ११८ ॥
निघाले घेवोनी वानरांची सेना ॥ धरणीं दिसेना सूर्य-प्रभा ॥ ११९ ॥
रावण धर्माच्या वाटे न लागला ॥ सांगोनी भागला बिभीषण ॥ १२० ॥
नायके रावण क्रोधानळें पेटे ॥ श्रीमंतासी भेटे सिंधू-तटीं ॥ १२१ ॥
ह्मणे गुण-कल्प-वृक्षांच्या अरण्या ॥ दयाळा शरण्या रक्षीं मज ॥ १२२ ॥

१ बीज. २ शोध. ३ लंकापुरांत. ४ मी त्यास वश व्हावें ह्मणून माझें आर्जव करित होता व बडबडत होता. ५ ही सीता. ६ चांगल्या गुणांचा सागर जो राम त्याला. ७ नामाक्षरयुक्त आंगठी. ८ ब्रह्मास्त्राच्या पाशांत. ९ बुरूज. १० धरणीवर. ११ लक्ष्मीपति जो राम त्याला.

स्वामीचें शरणागतीं प्रेम प्राज्य ॥ दिलें लंका-राज्य वंदितांची ॥ १२३ ॥
भेटला सागर जोडोनीयां करा ॥ ह्मणे सेतु करा तारा मज ॥ १२४ ॥
शत गांवें सेतु समुद्रीं रचीला ॥ पर्वतीं खचीला मार्ग मोठा ॥ १२५ ॥
सेतु-पथें सिंधू लंघूनीयां आले ॥ वार्तामृतें धाले कर्ण माझे ॥ १२६ ॥
दूत पाठविला दुर्जन-भंग-द[1] ॥ तेजस्वी अंगद वाळि-पुत्र ॥ १२७ ॥
स्वामींचा निरोप दोहीं लोकीं[2] पथ्य ॥ सांगीतला तथ्य अंगदानें ॥ १२८ ॥
खळ नेत्रे वाक्य स्वामींचें तोख-द[3] ॥ न सेवी ओखद गतायुष्य[4] ॥ १२९ ॥
ह्मणे आह्मांपुढें बोलतें वांकडें ॥ मर्यादा माकडें टाकिली कीं ॥ १३० ॥
राक्षस हो धरा मारा धांवा चावा ॥ पळ न वांचवा मर्कट हा ॥ १३१ ॥
अंगासी राक्षस झोंबले चवघे ॥ आडोनी अवघे पिष्ट केले ॥ १३२ ॥
उडतां मोडिली स्वर्ण-वज्र-सभा[5] ॥ मळविली प्रभा रावणाची ॥ १३३ ॥
धर्म-मर्यादेच्या संकोचें[6] धोपले ॥ अ-धर्में कोपले राक्षसांच्या ॥ १३४ ॥
ज्यांला चावावया वज्राहुनी गाढा ॥ काळाच्याही दाढा न शकल्या ॥ १३५ ॥
ते राक्षस लक्ष-कोटी बळ-पूर्ण ॥ वानरांनी चूर्ण नखीं केले ॥ १३६ ॥
रक्त-नद्या तेथें शतशा वाहिल्या ॥ देवांनी पाहिल्या डोळेभर ॥ १३७ ॥
मारिले प्रधान रावणाचे पोर ॥ त्यांत बळी थोर इंद्र-जित ॥ १३८ ॥
रावणाचा भ्राता कुंभ-कर्ण काळ ॥ तेणें कपी-पाळ[7] धरीयेला ॥ १३९ ॥
बहिणीची[8] तैशी त्याची करी गति ॥ स्वयें कपी-पति सुटोनियां ॥ १४० ॥
जसे बोरे गरे बहु कपी भट ॥ तेणें गटगट गिळीयेले ॥ १४१ ॥
पळाया त्यां वाट मिळे कर्णीं नाकीं ॥ मिथ्या वर्णीना कीं जानकी मी ॥ १४२ ॥
प्रभूंनीं हरीलें तत्तेज सर्व तें ॥ नुरावें पर्वतें वज्रापुढें ॥ १४३ ॥
माझे स्वामी झाले त्या तमा तरणी ॥ त्यांची मात रणीं काय सांगों ॥ १४४ ॥
इंद्रासी अ-सह्य इंद्र-जित परी ॥ मारिला तो अरी भावोजींनीं ॥ १४५ ॥
वाहूनी मस्तकें तोषवीला भर्ग[9] ॥ कांपवीला स्वर्ग कैलासही ॥ १४६ ॥
तो काय सामान्य परी झाला गर्व ॥ त्याचें तेज सर्व वायां गेलें ॥ १४७ ॥
मारीला प्रभूंनीं सह-परीवार ॥ उतरीला भार धरणीचा ॥ १४८ ॥

---

१ दुर्जनांस भंग (पराभव) देणारा. २ इहलोकीं व परलोकीं ३ संतोष करणारें. ४ ज्याचें आयुष्य पुरलें आहे तो ह्मणजे मरणोन्मुख झालेला ५ सोनें व हिरे ह्यांनीं बनाविलेलें सभा-स्थान. ६ प्रतिबंधानें. ७ वानरांचा नायक (सुग्रीव) ८ कुंभकर्णाची बहीण शूर्पणखा तिचें नाक व कान जसे लक्ष्मणानें कापिले तसे सुग्रीवानें कुंभकर्णाचे कापिले हें तात्पर्य. ९ शिव.

ऊर्मिळे मूर्छित तुझे माझे धणी ॥ झाले होते रणीं सेनेसह ॥ १४९ ॥
वांचवीले सर्व हनूमंतें बाई ॥ सांगों याचे काई उपकार ॥ १५० ॥
औषधी-पर्वत स-मूळ खाणीला ॥ घडींत आणीला[1], जैसा चेंडू ॥ १५१ ॥
हनूमंतें आह्मां दिलें चुडे-दान ॥ ऐसा नाहीं आन आप्त कोणी ॥ १५२ ॥
उठले वानर, अ-मृत-वृष्टीनें ॥ स्वामींच्या दृष्टीनें हेंचि सत्य ॥ १५३ ॥
शिबिकेंत मज घालोनी आणिलें ॥ देह म्यां न्हाणिलें अग्नि-कुंडीं ॥ १५४ ॥
त्या काळीं देवांनीं केली पुष्प-वृष्टी ॥ आनंदानें सृष्टी कोंदाटली ॥ १५५ ॥
आले दश-रथ मामाजी विमानीं ॥ धन्या जीवीं मानी आपणा मी ॥ १५६ ॥
देवांची प्रार्थना मामाजींची आज्ञा ॥ केली सर्व प्राज्ञा सुखवाया ॥ १५७ ॥
मांडीवरी मज घेतलें स्वामींनीं ॥ घनीं सौदामिनी जना वाटे ॥ १५८ ॥
भृंगे-युक्त पति पुष्पक-विमानीं ॥ पुष्प कवि मानी जैं बैसले[2] ॥ १५९ ॥
स्वामींनीं समुद्रीं दाखवीला सेतू ॥ भवाब्धींत हेतू तराया जो ॥ १६० ॥
रुंद दहा गांवें लांब शत गांवें ॥ पाप न तगावें जो देखतां ॥ १६१ ॥
दाविली किष्किंधा भेटविली तारा ॥ सु-ग्रीवाची दारा जाऊबाई ॥ १६२ ॥
ऐसा भरतासी शत्रुघ्नाशीं बोल ॥ प्रभूनीं तो फोल केला नाहीं ॥ १६३ ॥
संतती संपत्ती वाढे होय हित ॥ प्रेमें गातां गीत श्री-रामाचें ॥ १६४ ॥
न बाधे पर्जन्य वात उष्ण शीत ॥ प्रेमें गातां गीत श्री-रामाचें ॥ १६५ ॥
धन्य धन्य होय संसारीं जीवित ॥ प्रेमें गातां गीत श्री-रामाचें ॥ १६६ ॥
काळापासूनीही नव्हे चित्त भीत ॥ प्रेमें गातां गीत श्री-रामाचें ॥ १६७ ॥
अंतीं वसे स्वर्गीं अ-मृतातें पीत ॥ प्रेमें गातां गीत श्री-रामाचें ॥ १६८ ॥
श्री-रामातें ध्यावें, श्री-रामातें गावें ॥ श्री-रामातें भावें आठवावें ॥१६९॥
श्री-राम दयेचा मेघ त्यासमोर ॥ प्रेमें दास मोर नाचताती ॥ १७० ॥

आर्या-दाम[3]-रामायणांतील.

श्री-पति झाला दश-रथ-सुत राम दशाननासि माराया ॥

१ द्रोणाचल. २ पति जैं पुष्पक-विमानीं बैसले (तैं) कवि (तें विमान) भृंगयुक्त पुष्प मानी असा अन्वय. ३ 'दाम' ह्याचा अर्थ हार असा आहे. फुलें एकांत एक गुंतवून त्याप्रमाणें त्यांचा हार करितात, त्याप्रमाणें ह्या आर्यांपैकीं प्रत्येक अर्धाचीं शेवटील तीन अक्षरें दुसऱ्या अर्धाच्या आरंभीं आणिलीं आहेत; ह्मणून त्या आर्या एकांत एक गुंतल्या गेऊन त्यांचा हारच बनून गेला आहे, ह्यावरून कवीनें ह्या रामायणास दामरामायण नांव दिलें आहे.

मा[1] **राया** जनकाची होय सुता त्रि[2]जगदाधि **साराया** ॥ १ ॥
सारा[3] **या** प्रभुची हे लीला गाती सदैव ही **सु-कवी** ॥
सुकवी भव-जल-निधिंतें, निरुपम सुख रसिक-जन-मनीं **पिकवी** ॥ २ ॥
पिक वीतें-[4]बाध कवि या [5]चरिताम्र-वनांत [6]कूजती; **सुं-रस** ॥
सुर-स[7]द्मींचा लाजे, यश हें श्री-शिव ह्मणे शिवे[8] **परिस** ॥ ३ ॥
परिस सु-वर्ण करितसे लोहा, जीवास शिवचि हा **म**[9]**हिमा** ॥
महि[10] **मान्या** स्वर्गाही, स्व-कुल ह्मणे धन्य यत्प्रभा अ-हिमा ॥ ४ ॥

आर्या-परं[11]तु-रामायणांतील.

श्री-राम-चरित करितें मुक्त सकृत् किम[12]पि सेवितां भावें ॥
पार न लागे [13]शेश-शत-वदनाहि, परंतु वाटतें गावें ॥ १ ॥
सं-कल्पेंचि [14]सुर-द्विज-पीडक-रक्षः-क्षयें स्व-भजन-रसा ॥
देता; परंतु झाला [15]दशरथ-भक्त-प्रियार्थ अ-ज [16]नरसा ॥ २ ॥
एकेचि मूर्तिनें प्रभु करिता [17]त्रैलोक्य-कामना-पूर्ति ॥
क्रीडार्थ **परंतु** धरी चार त्रि-जगन्मनोहरा मूर्ति ॥ ३ ॥
ते राम भरत लक्ष्मण शत्रुघ्न कुमार सारसाक्ष जना ॥
दिसती बाळ, **परंतु** स्व-गुणांहीं हरिति गुरु-मुनींद्र-मना ॥ ४ ॥
स्त्री-वध निंद्य **परंतु** ब्रह्मो[18]क्तें तूर्ण **ताटका** मारी ॥
त्या प्रभु-यशासि मानी अमृताचें पूर्ण ताट कामारी ॥ ५ ॥
मुनि मिथिलेशि नियें कीं जनक [19]स्वाध्वर-विलोकना चाहे ॥
नेणार, **परंतु** ह्मणे प्रभु शि[20]व-चापेक्षण-स्पृहा आहे ॥ ६ ॥

१ लक्ष्मी. २ स्वर्ग, मृत्यु व पाताल ह्यांतील लोकांचें दुःख. ३ श्रेष्ठ. ४ गेली आहे बाधा ज्यांची ह्मणजे निर्भय. ५ (राम) चरित्र हेंच आंब्यांचें वन त्यांत ६ गातात—शब्द करितात. ७ स्वर्गांतलि सुरस—(अमृतरस). ८ हे पार्वति. ९ हा (रामाचा) महिमा. १० (रामावतारामुळें) पृथ्वी ही स्वर्गलोकास मान्य झाली; (व) यत्प्रभा (ज्याची कांति) अहिमा (उष्ण) (तो सूर्य) (आपल्या वंशांत राम जन्मल्यामुळें) स्वकुल धन्य ह्मणे.

११ ह्या रामायणांतील प्रत्येक आर्येंत ‘ परंतु ’ हा शब्द घालून कवीनें त्यास **परंतु रामायण** ही संज्ञा दिली आहे. १२ थोडेंहि. १३ दशशत ह्मणजे हजार आहेत वदनें (तोंडें) ज्यास असा जो शेष त्यालाहि. १४ देव आणि ब्राह्मण ह्यांस पीडा देणाऱ्या राक्षसांच्या नाशानें. १५ दशरथ हाच भक्त त्याच्या संतोषाकरितां. १६ मनुष्यासारखा. १७ त्रैलोक्याच्या इच्छेची तृप्ति. १८ विश्वामित्राच्या सांगण्यावरुन. १९ (स्व + अध्वर + विलोकन) आपला यज्ञ पाहण्यास. २० (शिव + चाप + ईक्षण) महादेवाचें धनुष्य पाहाण्याची इच्छा.

जातां **गौतम**-मुनिचा आ-श्रम लागे पुसे कथा राम ॥
तात्काळ अ-हल्येचें[1] चिर-नष्ट, **परंतु** वाढवी धाम ॥ ७ ॥
अति-कठिण भर्ग-धनु अति-सु-कुमार प्रभु, **परंतु** गुण जोडी[2] ॥
ओढी से-लील-लीला-नर-तनु[3] तें; इक्षु जेविं गज मोडी ॥ ८ ॥

आदिपर्वांतील कचोपाख्यान (म०भा०अ०७६-७७).

(मोरोपंत अ० ९).

पूर्वी देव आणि दैत्य ह्यांच्या लढाया होत असतां युद्धांत मरण पावलेल्या दैत्यांस त्यांचा गुरु **शुक्राचार्य** हा संजीविनी-विद्येच्या योगानें पुन्हा जिवंत करी; पण ती विद्या देवांचा गुरु **बृहस्पति** ह्यास येत नव्हती, ह्मणून देवांकडील योद्धे मरत. ह्मणून सर्व देवांनीं बृहस्पतीचा मुलगा **कच** हा शुक्राकडे गुरुसेवेच्या मिषानें ती विद्या शिकण्याकरितां पाठविला. त्याला ती विद्या त्यापासून कशी प्राप्त झाली हें ह्या आख्यानांत वर्णिलें आहे.

जनमेजय[4]-नृपति पुसे वैशंपायन[5] कथी स-विस्तर, तें ॥
बहु, मी लेशुचि गातों, जग लेशेंही महद्यशें[6] तरतें ॥ १ ॥
झाला **ययाति** कविचा[7] जामाता, तीच सत्कथा परिसा ॥
या चरितामृत-पानें या लोकीं सर्व रसिक हो हरिसा[8] ॥ २ ॥
देवांच्याही जे जे भट होती संगरांत असु-रहित ॥
संजीविनी-बळें त्यां उठवि करी काव्य नित्य अ-सुर-हित ॥ ३ ॥
ती विद्या सुर-गुरुला अव-गत नव्हती ह्मणूनि समरांत ॥
बहु मरती, तें पाहुनि न टिके उत्साह धैर्य अ-मरांत ॥ ४ ॥
ती विद्या साधाया देवांनीं सद्विचार आठविला ॥
शुक्राकडे स्व-गुरु-सुत **कच** विनवुनि कथुनि युक्ति पाठविला ॥ ५ ॥
शिष्यत्वें जाउनि कच सांगे गुरु-दास्य-काम[9] पद नमुनी ॥
प्र-णतीं शत्रु-सुतींही द्रवला तो सु-प्रसन्न-वदन मुनी ॥ ६ ॥

---

१ हल्य ह्मणजे निंद्य; अहल्या ह्मणजे अनिंद्या—रूपगुणांनीं युक्त. २ दोरी चढवी (धनुष्य सज्ज करी). ३ केवळ मौजेनें मानवी तनु धारण करणारा (राम). ४ परीक्षिति राजाचा मुलगा. ५ व्यासाचा शिष्य. ह्यानें जनमेजयास सर्व भारतांतील कथा सांगितल्या. ६ थोरांच्या कीर्तीनें. ७ शुक्राचा. ८ इंद्रासारखा. ९ गुरूची सेवा करण्याची इच्छा.

आराधिला कचें गुरु, गुरुची कन्याहि देवयानी ती ॥
झाली प्रसन्न स-त्वर, शिकविति तैशीच देव या नीती ॥ ७ ॥
अ-सुर ह्मणति [2]विद्येनें प्र-बळ करायास देव या नीचें ॥
मन मोहिलें गुरूचें गुरु-चित्ताहूनि देवयानीचें ॥ ८ ॥
गुरु-गो-रक्षण करितां देव-द्वेषें हरूनि असु रानीं ॥
कच-मांस [4]मृगांसि दिलें वांटुनि भक्षावयासि अ-सुरांनीं ॥ ९ ॥
गाई गृहासि आल्या मावळला रविहि कच न आढळला ॥
तेव्हां सोडुनि [5]धृति-नग [6]शुक्र-सुता-बुद्धि-भूमिला ढळला ॥ १० ॥
शुक्र-सुता गहिवरली न्हाणी [7]तदुरस्थळासि अश्रु तिचें ॥
कवणाला न प्रिय [8]तें गुण-मणि-मय [9]केलि-मंदिर श्रुतिचें ॥ ११ ॥
तातासि ह्मणे आला नाहीं अद्यापि कच, नसे अवधी ॥
त्व धीर बुद्धि न धरी माझी, ताता सु-निष्ठुरा तव धी ॥ १२ ॥
येता मघाचि असता जरि कुशली, करिति खल अघा, बरवी ॥
गति न दिसेचि कचाची, कुशलि-जन-विरह असा न वाबरवी ॥ १३ ॥
कच आजि न येतां मी प्राण त्यागीन न भरतां घटिका ॥
आण तुझी जाण खरें केला निश्चय नव्हेचि हा लटिका ॥ १४ ॥
काव्य ह्मणे धीर धरीं, आहे सं-जीविनी [10]सुधा-धारा ॥
उठवूनि आणितों कच चिंतुनि विश्वं-भरा [11]बुधाधारा ॥ १५ ॥
मंत्र-जप करुनि तो कवि ये रे वत्सा कचा असें बाहे ॥
भेदुनि वृकोदरें पल सर्व निघे त्यांत लेशहि न राहे ॥ १६ ॥
होता तसाचि झाला उठला आचार्य-देव तारी, ती ॥
शक्ति तशीच निरुपमा, भिन्ना गुर्वन्य-देवता-रीती ॥ १७ ॥
कच येतां बहु हर्षे धन्य ह्मणे मीच कन्यका, मातें ॥
वांचविला त्यांचि दिला [12]हा, देइल कोण अन्य कामातें ॥ १८ ॥
पुसतां वध-वृत्त कच स्व-गुरु-सुतेला समस्त आयकवी ॥

१ कचाला. २ संजीविनी-विद्येनें. ३ गुरूच्या गाईची राखण. ४ वन्य पशूंस. ५ धैर्य हाच पर्वत. ६ देवयानीची बुद्धि हीच पृथ्वी हिला सोडून ढळला ह्मणजे देवयानीचें धैर्य सुटलें. ७ तिच्या उराला. ८ कचरूप. ९ सद्गुण हींच रत्नें त्यांनीं खचित असें श्रुतींचें (वेदांचें) केलिमंदिर ह्मणजे क्रीडास्थान. १० अमृताची धार. ११ (बुध + आधारा) ज्ञात्यांस आश्रयभूत त्याला. १२ कच.

प्रार्थुनि ह्मणे उगी, हा स्वस्ति असो सर्व-विप्र-राय कवी ॥ १९ ॥
त्यावरि गुरु-कन्योक्तें पुष्पें आणावयासि जाय वना ॥
सांपडला त्या अ-सुरां कच जैसा वत्स [1]एकला यवना ॥ २० ॥
पुनरपि त्या पापांनीं सद्विप्र-कुमार चरचरा चिरिला ॥
भय न धरिलें तिळहि त्या पापाच्या जोडितां महा-गिरिला ॥२१॥
खंड तिळ-प्राय करुनि नेउनि केले नि-मग्न जळ-धींत ॥
नाहींच धर्म करुणा पाप-भय विचार-लेश [2]खळ-धींत ॥ २२ ॥
जो मुनि तयासि [3]कन्या-प्रिय-काम दयाळु काव्य तो तारी ॥
रज गोळा करुनि घडी शिष्याची मूर्ति जेविं [4]वोतारी ॥ २३ ॥
पुनरपि तो कच वधिला केला तद्देह दग्ध रुष्टांनीं ॥
शुक्रासि पाजिलें हो तद्भस्म [5]सुरा-रसांत दुष्टांनीं ॥ २४ ॥
कच न दिसतां रडे [6]सुर-यानी, तीतें पिता ह्मणे कां गे ॥
वत्से रडसी, ऐसें पुसतां तैसेंच ती पुन्हा सांगे ॥ २५ ॥
शुक्र ह्मणे वत्से मी वांचवितों परि पुनः पुन्हा मरतो ॥
आग्रह धरूनि ह्मणसी [7]प्रेत-गति-गतहि कच पुन्हा परतो ॥ २६ ॥
त्यज शोक, मत्प्रसादें तुज काय उणें, मुली नकोचि रडों ॥
दाटुनि माथां वाहुनि दुर्वह दुःखाद्रिला नको चिरडों ॥ २७ ॥
ती तातासि ह्मणे कच गुरु-भक्त कुलीन साधु-कार्य-कर ॥
जरि त्यासि सोडिलें जल तरि जल सोडूं मलाहि [8]आर्य-कर ॥२८॥
ब्रह्म-घ्नां शिष्यांची भीड धरुनि साधु शिष्य मोकलिला ॥
[9]ह्मणातिल न ऐकवे तें न स्व-हित कचीं असें गमो कलिला ॥ २९॥
स्व-मनिं ह्मणे [10]कवि-सत्तम मळवावें पंडितें न यश, हाणी ॥
प्राणाचीहि बरी परि न यशाची, सांगती नय शहाणी ॥ ३० ॥
मग मेळवी महात्मा एकत्र समस्त अ-सुर, कोपानें ॥
खवळे [11]प्रिय-पुत्र-भासित-मिश्रित-मधुच्याहि तज्ज्ञ तो पानें॥ ३१ ॥

१ सुखरूप. २ दुष्टांच्या मनांत. ३ मुलीची आवड पुरविण्याची ज्याची इच्छा आहे असा. ४ ओतकाम करणारा. ५ मद्यांत. ६ देवयानी. ७ प्रेताच्या अवस्थेस गेलेला ह्मणजे मेलेला. ८ आर्य ह्मणजे थोर जो तूं त्याचा हात. ९ कचापासून आपलें हित नाहीं असें दुसऱ्या वाटेल तर वाटो, परंतु आपणाला तसें न वाटावें. १० पंडितश्रेष्ठ. ११ आवडत्या पुत्रवत् मानलेल्या कचाची राख मिसळली आहे ज्यांत अशा मद्याच्या प्राशनानें.

अ-सुरांसि ह्मणे कां रे नेणा अद्यापि मत्तपा, मरतो- ॥
कीं वांचतो पतंग न भी जो ज्वलनासि मत्त पामर तो ॥ ३२ ॥
विप्र अ-वध्य ह्मणे श्रुति हाणोनि तिच्याहि लात हाकेला ॥
कच-हननें सुर-गुरुचा न तुह्मीं माझाचि घात हा केला ॥ ३३ ॥
ब्राह्मण जगन्मान्य पुरवितो तुमच्या नेत्रीं नसो सेवे केवढा ॥
युक्ताचि मरणारांला हित-परिणामाहि न सोसवे कवळा ॥ ३४ ॥
धिक्कारुनि अ-सुरांतें धर्मचि तो अमृतमय-कथा शिकवी ॥
बाहे कन्या-विद्या-दिव्य-तपस्या-बळें कचासि कवी ॥ ३५ ॥
जों गुरु वत्स कच ह्मणुनि एहि असे तो ह्मणारस्या योनी ॥
तों विद्या-सामर्थ्यें उपजूनि गुरूदरीं हाणे तो जी ॥ ३६ ॥
उदर-प्रवेश पुसता आला तो पुण्य-राशि शुक मुनी ॥
सांगुनि मठ-हाट ब्रंग एय वर्ता काळ हा शिशु ह्मुनी ॥ ३७ ॥
निर्भय वचन काळ करूनि पनिवोहरी अद्यापि मुनें ॥
न हित गुरूदर-दारण नियतां मज निर्दिनीय माझु गुणें ॥ ३८ ॥
शुक ह्मणे वत्से कच कुक्षि विदारुनि निघ बाहेर ॥
हा तरल्याचि परि तुझें या कु-व्यसनीं बुडेल माहेर ॥ ३९ ॥
सुरयानी त्यासि ह्मणे वदतां हें अ-शुभ काय हो तात ॥
व्हावे दोघेहि मला चिंता-मणि हेचि पाय होतात ॥ ४० ॥
तारुनि शिष्यासि तरो गुरु, ह्मणत्यें पात्र कैन्य कान्या या- ॥
नोहे वरासि वर-दा, जाणसि तूं सु-ज्ञ-नायका न्याया ॥ ४१ ॥
भींड मुतेची भारी विद्या संजीविनी कचा शिकवी ॥
गुरुव्याहि वांचवाया योग्य करी सज्जना कचासि कवी ॥ ४२ ॥
गुरु-कुक्षि विदारुनि कच बाहेर निघे परंतु बहु तो भी ॥
उठवुनि गुरु संकोचें नमुनि रडे, कुळ-ज-कीर्तिचा लोभी ॥ ४३ ॥
कच-घातकासुरांतें सुरयानीचा स्वयें जनक दापी ॥

१ माझ्या तपश्चर्येस. २ लागलीच काढतां. अथवा मत्ते ह्मणजे ही मत्य काढा ह्मणजे टाकून था. ३ अमृतासारख्या गोड वाणीचा. ४ यं. ५ शुक्र या पोटांत ६ ओ. ७ कच ह्मणाला. ८ गुरूचें पोट फोडणें. ९ ह्या तुझ्या दुष्ट नादानें मी मरेन, असा भाव. १० कन्येहून इतर ११ कच कुळीनाच्या कीर्तीचा लोभी होता म्हणून गुरूचें पोट फोडून निघाल्या वाचवी त्यास शरम वाटली असा भावार्थ. किंवा कुळज जो असतो तो कीर्तीचा लोभी असतो. १२ कचाला मारणाऱ्या दैत्यांतें.

कीं जो ब्रह्म-द्वेष्टा कुशल न पावेल तो जन कदापी ॥ ४४ ॥
समजा बरें जसा मी विप्र गुरु तसाचि हा कच, पळाला ॥
ब्रह्मांडांतुनि जरि रिपु वधिन न देतांचि हा क चपळाला ॥ ४५ ॥
अ-सुरांसि करुनि शिक्षा बाहु उभारुनि ह्मणे अहो कानीं- ॥
घ्यावें माझें हित-कर मर्यादा-वचन साधु लोकांनीं ॥ ४६ ॥
जो विप्र आजपासुनि मद्य-प्राशन करील तो पापी ॥
ब्रह्म-घ्ना-सम निश्चित असि मर्यादा स्वयें कवि स्थापी ॥ ४७ ॥
वर्षं सहस्र होता कच गुरु-सेवेंत, मग तया प्राज्ञा ॥
शुक्रें बहु संतोषें दिधली जाया पित्याकडे आज्ञा ॥ ४८ ॥
कच सिद्ध होय जों तों शुक्र-सुता त्या मनोहरा उचिता ॥
स्व-कर-ग्रहार्थ विनवी बहु आवडली सु-विद्यता शुचिता ॥ ४९ ॥
जें गुरुचें तेंच तिसीं पूज्यत्वाचें धरूनि कच नातें ॥
ठेवूनि दृष्टि धर्मीं तो न तिच्या मान्य होय वचनातें ॥ ५० ॥
पडतां गळां ह्मणे कच भगिनीला वरुनियां न भाउ तरे ॥
करितां अ-धर्म सद्यः स्व-पितृ सुहृज्जन-मुख-प्रभा उतरे ॥ ५१ ॥
सुख व्हावें तरि धर्माप्रति म्हण माथां वसें नसें दूर ॥
पूजा कैंची लोकीं जरि दगड शिरीं धरी न सेंदूर ॥ ५२ ॥
धर्म अनंत असो परि तो करितां कीर्तन स्वसे वेचे ॥
सांग प्रकार याहुनि दुसरे कांहीं मज स्व-सेवेचे ॥ ५३ ॥
ज्या उदरीं वास तुझा तेथें माझाहि हें असे नातें ॥
केवि कर-ग्रहण करूं सं-मत धर्मासि जें असेना तें ॥ ५४ ॥
बहु दिवसांची आशा तत्काळ च्छेदितां कचें, रुष्टा- ॥
शुक्र-सुता त्यासि म्हणे, ‘रे कपट-पटो भला भला दुष्टा ॥ ५५ ॥
‘एक कृत-घ्ना जरि मी उठवाचि मदर्थ या हता शत-दा’,
ऐसें गुरुस न ह्मणतें कैसा उठतास तूं हताश तदा ॥ ५६ ॥
तूं मलिन कुटिल नीरस जडहि पुनर्भवपणें हि केंचसा च ॥

१ नियमाचें भाषण. २ आपल्या पाणिग्रहणाकरितां ह्मणजे आपणाशीं लग्न लावण्यासाठीं. ३ कचाची विद्वत्ता व शुद्ध आचरण हीं तिला फार आवडलीं. आपले वडील व इष्टमित्र यांचें तोंड उतरतें. ५ नष्ट. ६ मळकट, पक्षीं पातकी. ७ कुरळे, पक्षीं कपटी. ८ शुष्क, पक्षीं प्रीतिरहित. ९ अचेतन, पक्षीं मूर्ख. १० वारंवार उत्पन्न होण्यानें, पक्षीं वारंवार मरून जीवंत होण्यानें. ११ केंसासारिखा.

धरिला शिरींहि न स्व-प्रकृति-गुण त्यजिसि नाम कच साच ॥ ५७ ॥
न करीं वि-फळ मदाशा आशा भंगूं नयेचि साधूंनीं ॥
जरि भंगिसील, विद्या सिद्ध नसो जीस नेसि साधूनी ॥ ५८ ॥
कचहि ह्मणे गुरु-वेदानुज्ञा नाहीं ह्मणोनि या कर्मा ॥
मान्य नसें, हूं शापीं कीर्ति-करचि शाप न चुकतां धर्मा ॥ ५९ ॥
पढवीन ज्यासि विद्या ही त्यासि फळेल, तूंहि घे शाप ॥
तुज कोणीही ऋषि-सुत न वरील, फळो तुझें तुला पाप ॥ ६० ॥
जातां स्वर्गीं मिरविति निज-गुरु-सुत-रत्न देव यानीं तें ॥
वर्णिति दैत्यांतें किति, किति कवितें, कितिक देवयानीतें ॥ ६१ ॥

आर्या–आदिपर्वांतील सुभद्राहरणप्रकरणीं.

(म० भा० अ० २१९-२२०.)

धर्म व **द्रौपदी** हीं उभयतां एकांतीं असतां कांहीं कारणानें त्यांस पाहण्याचा दोष **अर्जुनाच्या** हातून घडला; त्याच्या निवृत्तीकरितां तो तीर्थाटनास गेला. तेव्हां फिरत फिरत पश्चिमादिशेस **द्वारकेजवळ प्रभासतीर्थीं** आल्यावर, त्यानें, कृष्णाची धाकटी बहीण **सुभद्रा** ही **बळरामानें दुर्योधनास** देण्याचा निश्चय केला आहे, हें वर्तमान ऐकिलें. तेव्हां ती आपणास प्राप्त व्हावी म्हणून कृष्णाच्या अनुमतानें त्यानें कपटसंन्यास घेतला, आणि संधि पाहून सुभद्रेचें हरण केलें. मग हा अर्जुन असें समजल्यावर बळरामानें त्यास मोठ्या आदरानें बोलावून आणून सुभद्रा दिली. ही कथा ह्यांत आहे.

तीर्थें हिंडत गेला धर्मानुज अर्जुन प्रभासाला ॥
आप्त-मुखें निज-मातुल-कुल-वृत्तांतासि ऐकता झाला ॥ १ ॥
कृष्णानुजा सुभद्रा लग्नाला योग्य जाहली आहे ॥

---

१ आपला स्वाभाविक गुण. २ ब्राह्मणाचा मुलगा. ३ आपल्या गुरूचा उत्तम पुत्र (कच). ४ ह्या आर्या आजपर्यंतच्या नवनीताच्या आवृत्तींत मोरोपंताच्या नांवाखालीं दिलेल्या आहेत. परंतु मोरोपंतकृत आदिपर्वांत ह्या आर्या नसून अर्जुनानें त्रिदंडी संन्यास घेतल्याबद्दल भारतांतहि आधार नाहीं. शिवाय भारतातील कथाभाग व मोरोपंतकृत आदिपर्वांतील कथाभाग अगदीं मिळते आहेत. याकरितां ह्या आर्या मोरोपंतकृत आहेत किंवा नाहींत याचा संशय वाटतो. ५ द्वारकेजवळील एका तीर्थाला. ६ आपल्या मामाचें (वसुदेवाचें) कुल, ह्मणजे यादवकुल, त्याच्या वृत्तांतास.

तीतें स्व-मतें हल-धर [1]धृतराष्ट्र-सुतासि द्यावया पाहे ॥ २ ॥
[2]तातादिक म्हणति मनीं सु-मति खळाला अ-चक्षुला रत्न ॥
शूद्रास श्रुति देतो राम, न चालेचि यापुढें [3]यत्न ॥ ३ ॥
ऐकुनि मनीं म्हणे मज [4]तीर्थ-स्नायीस जाहली शुद्धि ॥
या सु-कृतें ते व्हावी प्राप्त वि-रक्तास जेविं सद्बुद्धि ॥ ४ ॥
[5]निज-सुख-सिद्धि सुभद्रा साधाया होइन [6]त्रिदंडि यती ॥
प्रिय तीहूनि नसे मज; [7]ती कीं ही रीति गति, अहो नियती ॥ ५ ॥
पार्थ त्रिदंडि-वेष स्वीकारी हल-धरासि [8]वंचाया ॥
युक्तीनें [9]स्व-पर-वि-हित-हित करितां कपट-दोष कैंचा या ॥ ६ ॥
द्वारवतींत वसे तो यति [10]वार्षिक चौर मासपर्यंत ॥
[12]हें अंतः-करणासचि ठावा [13]तें योग जो [14]सं-पर्यंत ॥ ७ ॥
मौन, सदा एकांत-स्थिति, साधु-समाधि-योग, [15]सु-विरक्ती ॥
सक्ति न लोक-समाजीं; लागे पौरांसि पार्थ-यति-भक्ती ॥ ८ ॥
रामासहि कळलें कीं योगी मोठा असे ह्मणे पाहूं ॥
आहों ब्रह्मण्य तया आणूं भिक्षेसि शिर पदीं वाहूं ॥ ९ ॥
तो यति एके दिवशीं बळदेवें आणिला स्व-गेहास ॥
पूजुनि सु-श्रद्धेनें जेववितां माधवास ये हास ॥ १० ॥
यति-दर्शना सुभद्रा येउनि बैसे निजाग्रजाजवळ ॥
न बळ प्रेक्षी, परि यति-हस्तींचा [16]पाहतां गळे कवळ ॥ ११ ॥
कन्या-रत्न हराया अवसर पाहे जसा खरा चोर ॥
घोर-प्रताप परि मी भीमानुज, कीं [17]अनंत-बळ थोर ॥ १२ ॥
[18]दामोदर दासा दे अनु-मोदन ती हरावया नवरी ॥

---

१ दुर्योधनाला. २ वसुदेव आदिकरून. ३ ह्याचा कर्ता अर्जुन. ४ तीर्थांचीं स्नानें करणारा जो मी त्यास. ५ आपल्या सुखाची साक्षात् सिद्धिच. ६ तीन दंड धारण करणारा संन्यासी. ७ अन्वय-ती (सुभद्रा) कीं ही रीति (संन्यासी रहाणें) (हीच) गति (परिणाम), अहो नियति सुभद्रा प्राप्त होईल तर बरें; नाहीं तर संन्यासीच राहणें बरें. काय प्रारब्धीं असेल कोण जाणे. ८ फसवावयास. ९ आपलें व दुसऱ्याचें योग्य मार्गास अनुसरून केलेलें हित. १० कशाचा-कोणता. ११ चातुर्मास्यभर. १२ फक्त कृष्णाच्या अंतःकरणासच. १३ त्याची संन्यासाची युक्ति. १४ संपूर्ण. १५ तीव्र वैराग्य. १६ त्याचें कर्म सुभद्रा. १७ अनंत (शेष)-बळराम, त्याचें बळ. बळराम हा शेषावतार होता ह्मणून त्यास कवीनें अनंत म्हटलें आहे. १८ कृष्ण.

दादास देव दावी दारक-रीति[1] स्वयें सदैव वैरी ॥ १३ ॥
ताताला मातेला एकांतीं गुह्य वृत्त हें कळवी ॥
बळ-वीर-भीति[2] कोपोपशमोपायासि[3] सांगुनी पळवी ॥ १४ ॥
अनुकूळ ब्रह्म[4] तसें तों झालें मन्मनोरथा पर्व[5] ॥
तीर्थ-स्नान कराया पुर-वासी लोक चालले सर्व ॥ १५ ॥
नर-हय-रथ-गज शिबिकारूढ सकळ वृष्णि-दार[6]-जन चाले ॥
झाले सिद्ध वऱ्हाडी तैसे यदु-भट; धरा बळें हाले ॥ १६ ॥
दिव्य-रथांत सुभद्रा बैसुनि सेनेंत तेधवां शोभे ॥
यन्मुख-सुधाकरें[7] नर-वर-पार्थाशय-पयोनिधि[8] क्षोभे ॥ १७ ॥
तेव्हां धांवुनि बैसे पार्थ सुभद्रा-रथीं जसा पाटीं ॥
सु-चिर-क्षुधित ब्राह्मण हां हां ह्मणतांहि वाढिल्या ताटीं ॥ १८ ॥
समय-ज्ञ चतुर सेवक धनु तूण तशांत देति आणोनी ॥
धांवति रक्षक सैनिक कपट-यति-कृतात्यनर्थ[9] जाणोनी ॥ १९ ॥
त्यांतें ह्मणे सुभद्रा-मुक्ता-हर[10] वीर अर्जुन मराल ॥
समरा लक्षाहि या परि काक तुह्मी गति[11] विसंर्जुन मराल ॥ २० ॥
धर्मानुज मी अर्जुन सिंह, तुह्मी शश-किशोर, आटोपा ॥
या टोपा कवचाच्या भीमा वल्गा[12] उगेची आटोपा ॥ २१ ॥
ऐसें नीट दटावुनि जाय सुभद्रा हरूनि तो पार्थ ॥
मारिति हाका केवळ, नागविला वनिं जसा वणिक्सार्थ[13] ॥ २२ ॥
सार्थक पार्थ करी, ती कैरविणी तो सुधांशु गौरविता ॥
सविता[14] बिसिनीसि वरी, कीं भेटे तो गुण-ज्ञ ती कविता ॥ २३ ॥
श्रुति सत्क्रिय[15] धर्म-पथा शोभविती दंपती तसे स्व-रथा ॥
अन्योन्य-प्रिय संगम तो प्रेमळ भक्त ती मुकुंद-कथा ॥ २४ ॥

---

१ लहान मलाची रीत. २ बाह्यात्कारीं. ३ राग शांत करण्याची युक्ति. ४ परब्रह्म-कृष्ण. ५ ज्याप्रमाणें कृष्ण त्याच्या मनोरथास अनुकूल (साह्यकारी) होता, त्याप्रमाणेंच एक पर्वहि त्याला अनुकूल झालें. पर्व असल्यामुळें आपला हेतु सिद्धीस न्यावयास त्यास संधि सांपडली, हें तात्पर्य. ६ यादवांच्या स्त्रिया. ७ जिच्या मुखचंद्राच्या योगानें. ८ नरवर (पुरुषश्रेष्ठ) असा पार्थ (अर्जुन) त्याचा आशय (मन) हाच पयोनिधि (समुद्र). ९ खोट्या संन्याशानें केलेला मोठा अनर्थ. १० सुभद्रा हीच मुक्ता (मोती) तिचें हरण करणारा वीर अर्जुन हाच हंस. ११ थकून. १२ घोड्यांचे लगाम. १३ व्यापारी लोकांचा तांडा. १४ कमलिनी. १५ सत्कर्मानें वागणारा.

झटिति भट-कटक बहु करि कन्या नेली ह्मणोनि बोभाट ॥
वाटे बळासि [1]सांगे जो जो त्या दस्युचाचि तो भाट ॥ २५ ॥
प्रस्फुरदधर-[2]देल प्रभु बलभद्र ह्मणे खरेंचि सांगा रे ॥
कोठें तो कपट-पटू गांठितसे जो पटांत आंगारे ॥ २६ ॥
कोठें रथ, मुसळ पुरे, कवच कशाला, धनुष्य राहों द्या ॥
वत्सेला निज-धर्षण-कर-खळ-[3]दंडोत्सवासि पाहों द्या ॥ २७ ॥
[4]पर्वी अर्णव तैसा भगवान् बळभद्र पुष्कळ क्षोभे ॥
[5]संध्या-राग-सु-रंजित-शरदभ्राहूनि फार तो शोभे ॥ २८ ॥
[6]कोप-ज्वर-भर-कंपित-काय [7]प्रभु लोचनें करी शोणें ॥
होणें पुढें [8]सु-दुर्घट वारावें त्या महेश्वरा कोणें ॥ २९ ॥
जाय हळूच विनय-नत-काय चतुर वृष्णि-राय देव हरी ॥
माय सुतार्थ पतीचें काय गुरूचे नमूनि पाय धरी ॥ ३० ॥
नमनीं प्रकटवि [9]सह-भव सद्गुण शांति-क्षमानुकंपादी ॥
कंपा दीन-सख नुरवि अधरीं, प्रणतींहि भव्य संपादी ॥ ३१ ॥
हांसे बळभद्र ह्मणे कृष्णाक्रूरोद्धवा अहो कळलें ॥
वळलें मन, [10]मत्पद भय सोडा, [11]ओदान बंधुचें टळलें ॥ ३२ ॥
जा जा उठा मुलीला पाहूं [12]वोहूं वरा घरा आणा ॥
प्राणाधिक तो येना तरि घालाव्या [13]मदंघ्रिच्या आणा ॥ ३३ ॥
अथवा कशास शासन-भय धरुनि मनीं पळेल तो दूर ॥
शूर ख्यात पळेना नेऊं द्या [14]पोरिबर्ह अक्रूर ॥ ३४ ॥
धाडा भूषा वसनें दासी-दासाश्व-हस्ति-रथ-रत्नें ॥

---

१ जो जो बळासी (बळरामास) (हें वर्तमान) सांगे (तो तो) त्या दस्यूचा (अर्जुनाचा) भाटच (स्तुतिपाठकच) वाटे-प्रत्येक मनुष्य अर्जुनाच्याच पराक्रमाचें वर्णन करूं लागला; हा भाव. २ रागानें कांपत आहे अधरोष्ठ ज्याचा. ३ आपलें बलात्कारानें हरण करणाऱ्या दुष्टाला जो दंड हाच उत्साह, त्यास. ४ अमावास्या व पूर्णिमा ह्या दिवशीं. ५ सायंकाल-च्या तांबडेपणानें रंगविलेल्या शरत्कालच्या मेघापेक्षां अधिक शोभे, ह्मणजे रागानें फार लाल झाला. ६ अत्यंत कोपानें ज्याचें शरीर कांपत आहे असा. ७ बळराम. ८ अन्वय—(त्याच्या) पुढें होणें (देखील) सुदुर्घट (मग) त्या महेश्वरा कोणें वारावें?—त्या वेळीं बळरामाच्यापुढें जाणें देखील कठीण; मग त्याचें निवारण करण्यास कोण समर्थ? ९ जन्मत: असणारें—स्वाभाविक. १० मत्पद सोडा व भय सोडा. ११ मोठें भय. १२ अर्पण करूं. १३ मत् + अंघ्रि—माझे पाय त्यांच्या. १४ लवाजमा.

झाला भगीरथाचा पार्थ सखा आजि या महा-यत्नें ॥ ३५ ॥
हें रसिक-कर्ण-तर्णक-शत तर्पायासि काम-धेनु कथा ॥
करिती प्रभु-वर अनुचर[1]पर-सुख-कर अनुसरोनि लोक-पथा ॥ ३६ ॥

वनपर्वांतील नलोपाख्यान (म०भा०अ०५३-५७).
(मोरोपंत अ० ४.)

सोमवंशांतील **वीरसेना**चा मुलगा **नळ**राजा ह्यास स्वयंवरांत **विदर्भ** देशाच्या **भीम** नामक राजाची कन्या **दमयंती** हिनें वरिलें. ही कथा ह्या आख्यानांत आहे.

श्री-**वीरसेन**-सुत **नळ** निषधेश्वर[2] सु-गुण-मणि-करंडक[3] हो ॥
ब्रह्मण्य-प्रभु दुर्गत दारिद्र्य-समुद्र-वर-तरंडक[4] हो ॥ १ ॥
तो पुण्य-श्लोक रणीं करितां रिपु-वीर-हानि[5] वासवसा ॥
तत्कीर्ति ह्मणे गा श्री-धी[6] हो या योग्य हा निवास वसा ॥ २ ॥
वैदर्भ[7] भीम-राजा होता बहु खिन्न हीनें संतानें[8] ॥
तो भेटोनि सुखविला दमनानें[9] स्वपद-लीन[10] संतानें ॥ ३ ॥
नृप-दास्य-तुष्ट[11] मुनिचें मन त्या मुनिला ह्मणे सखे दमना ॥
झाला शुद्ध करावा संतति-सुख-पात्र हा स-खेद-मना[12] ॥ ४ ॥
ब्रह्मर्षि-वरें[13] दमनें वर दिधला त्या नृपासि संततिचा ॥
झाले तीन सुत, सुता चवथी, गाती गुणौघ[14] संत तिचा ॥ ५ ॥
ठेवी **दम, दांत, दमन, दमयंती** हीं अशीं तयां नांवें ॥
ज्या मुनि-वर-प्रसाद-प्र-भवांतें[15] त्रि-भुवनेंहि मानावें ॥ ६ ॥
भीम-नृ-पति दुग्धोदधि दमयंती श्रीच वपु सु-रुचिर तिचें ॥

---

१ अन्वय—प्रभुवर (बलराम व कृष्ण) लोकपथा अनुसरोनि; रसिककर्ण हें (च) तर्णकशत तर्पायासि अनुचर—पर—सुखकर—(भक्तांना अत्यंत सुख देणाऱ्या) कथा (लीला) कामधेनु करिती. २ निषध देशाचा राजा. ३ (सु + गुण + मणि + करंडक)—चांगले गुण हेच मणि (रत्नें) ह्यांचा करंडा, म्हणजे उत्तम गुण ज्याच्यामध्यें परमेश्वरानें एकत्र सांठविले आहेत असा. ४ दरिद्रीलोकांचें दारिद्र्य हाच समुद्र त्यांतील (तो तरण्यास) उत्तम नौकारूप. मोठा दानशूर हें तात्पर्य. ५ शत्रुभूत वीरांचा नाश. ६ संपत्ति व विद्या ह्या दोघींचा बहुधा एकत्र वास नसतो; परंतु नलापाशीं त्या दोन्ही होत्या हें तात्पर्य. ७ विदर्भ—देशचा. ८ संततीनें रहित असल्यामुळें. ९ ऋषिविशेष ह्यानें. १० आपणाला शरण आलेला. ११ राजाच्या सेवेनें संतुष्ट झालेल्या. १२ खेदयुक्त आहे मन ज्याचें असा. १३ ब्रह्मर्षी-मध्यें श्रेष्ठ. १४ गुणांचा समुदाय. १५ मुनिश्रेष्ठाच्या वराच्या प्रसादानें उत्पन्न झालेल्यांस.

पाहूनि देह दिवसों-दिवस दिसे दीन जरि सु-रुचि रतिचें ॥ ७ ॥
ती पाहिल्यावरि गमे कोणासहि न स्व-रूप सुंदरसें ॥
श्री-वनमाळेहि पुढें मिरवील स्वे-मद काय कुंद रसें ॥ ८ ॥
श्री-कृष्ण रुक्मिणीला, श्री-कृष्णा रुक्मिणी जशी आतां ॥
दमयंतीस नळ, नळा दमयंती आयकों जनें गातां ॥ ९ ॥
नळ नृ-प ह्मणे शिवा ती नवरी हो मज दुजीस न वरी हो ॥
भैमी म्हणे शिवें तो नवरा हो, प्रेम नित्य नव राहो ॥ १० ॥
एका समयीं धरिला हंस नळें तो ह्मणे कृपा कर गा ॥
सोड मला जरि व्हावी ती दमयंती वधू नृ-पा कर-गा ॥ ११ ॥
करिन तुझें गुण-वर्णन जेणें होइल तुझीच नवरी ती ॥
सत्य प्रिय हित वदती शुद्धात्मे न धरितीच नव रीती ॥ १२ ॥
नळ-मुक्त राजहंसासह हंसांची नभः-पथें आली ॥
आली प्रमद-वनीं तों भैमी ही घेउनि प्रिया आली ॥ १३ ॥
भैमी ह्मणे मराळ-ग्रहणेच्छा मन्मनांत आली हो ॥
एकाहि तरि धरूं या विखरा मुका वनांत आली हो ॥ १४ ॥
इतरा हंसांनीं त्या नेल्या बहु लोभवूनी दूरवर ॥
भैमी त्यास धरूं ये ज्या दे असु-दान दान-शूर-वर ॥ १५ ॥
एकांतीं तीपाशीं स्तविला निषधेंद्र तो खगानें हो ॥
जाणो राधेला दे खग-भगवद्वेणु तोख गानें हो ॥ १६ ॥
पुण्य श्लोक निषध-पति नळ खळ-बळ-जल-धि-वाडवानल गे ॥
लोकां महोत्सव-प्र-द तोचि सदा, त्यांसि पाडवा नलगे ॥ १७ ॥
स्मर-बुध-दस्र-रुचिरतर ऐसें ह्मणणार जे न ते लटिके ॥

१ उत्तम आहे कांति ज्याची असें. २ आपला गर्व. ३ आता म्हणजे सांप्रत कृष्ण व रुक्मिणी हीं दोघें जशीं एकमेकांस शोभतात असें लोक म्हणतात; तशीं पूर्वी नल व दमयंती हीं परस्परांस अनुरूप होतीं असें लोक गात होते; हें आम्ही ऐकतों असें कवि म्हणतो. ४ हे पार्वति. ५ होवो. ६ हस्तगत ७ निर्मळ अंतःकरणाचे. ८ नळानें सोडलेला. ९ आकाशमार्गानें. १० क्रीडेच्या बागेंत. ११ भीमराजाची मुलगी दमयंती. १२ हंस धरण्याची इच्छा. १३ हंसरूपी-कृष्णाचा वेणू. १४ दुष्टांचें सैन्य हाच समुद्र त्याला वडवाग्नीसारखा. १५ मोठा आनंद देणारा. १६ पाडवा लोकांस एक दिवस मात्र आनंद देतो, परंतु नल सर्वकाळ आनंद देणारा होता; असा भावार्थ. १७ मदन, बुध व अश्विनीकुमार (हे तिघेहि रूपाविषयीं प्रसिद्ध आहेत) ह्यांपेक्षाहि हा सुंदर.

हैय्यंगवीन जैसें सु-रसिक-रसनेपुढें न तेल टिके ॥ १८ ॥
अनुपम अनु-रूप अनघ जरि वरिला त्वां नृपात्म-जे न नळ ॥
होइल केवळ ताप-द, कीं जो नर नळ न होय तो अनळ ॥ १९ ॥
नळ-कस्तुरीस टाकुनि कां तूं घेतीस अन्य नर माती ॥
जरि वरिती न हरीप्रति घेती ह्मणवूनि धन्य न रमा ती ॥ २० ॥
नर-रत्न तोचि, तूंचि स्त्री-रत्न, उदंड-आड-नांवांचीं ॥
न बुडविति न वा तारिति चित्रें बरवीं हि आड-नावांचीं ॥ २१ ॥
ती सु-मति ह्मणे आर्या त्वां तिकडे ही असेंचि कळवावें ॥
साधो हळुहळु मृदु मधु हित मित बोलोनि चित्त वळवावें ॥ २२ ॥
आज्ञा म्हणोनि एथुनि कळवुनि हें प्रेम तेथुनि उडाला ॥ २३ ॥

इकडे ती उपवर झाली आहे असें भीमराजानें समजून तिच्या स्वयंवराची योजना केली, आणि राजेरजवाड्यांस निमंत्रण केलें त्यानंतरः—

देवर्षि-मुखें परिसुनि शक्र करी धरुनि हरिख गमनातें ॥
त्याच्या विमान येइल काय न येतांचि हरि-खग मनातें ॥ २४ ॥
जों निकट कुंडिनाच्या आले यम-वरुण-भू-भृदर्यनळ ॥
तों तोहि सकळ-सद्गुण-निधि पुण्य-श्लोक वीर-वर्य नळ ॥ २५ ॥
ते सुर ह्मणति अहाहा नळचि सकळ-पुरुष-वर्य वीर-मणी ॥
नवरी न वरील कशी याला पाहोनि सु-मति ही रमणी ॥ २६ ॥
आह्मांलाचि न केवळ लाजितसे व्यक्त लाज हा रविला ॥

---

१ ताजें तूप. २ रुचि घेण्यांत मार्मिक अशा लोकांच्या जिभेपुढें. ३ ज्याला उपमा नाहीं असा. ४ योग्य. ५ निष्पाप. ६ उत्तरार्ध—नळास टाकून तूं जर इतर पुरुष (अनळ) वरशील तर तो तुला संताप देणारा होईल; कारण, जो नळ नव्हे तो अनळ ह्मणजे अग्नि होय ७ नररत्न, स्त्रीरत्न अशा नांवांचीं मनुष्यें पुष्कळ आहेत, परंतु त्या नांवांच्या अर्थास अनुसरून तुह्मां दोघांवांचून कोणी सांपडावयाचीं नाहींत असा भाव. ८ विहिरी आणि नावा ह्यांची. ९ मधासारखें गोड. १० नळाकडून. ११ नारद. १२ विष्णूचा गरुड. उत्तरार्ध दमयंतीकडे येण्याची इंद्राला इतकी उत्कंठा झाली कीं, अतिवेगवान् जो गरुड तोही त्याला वाहनार्थ आवडेना, मग विमानाची कथा कशाला? १३ कुंडिन हें भीमक–राजाच्या राजधानीचें नांव. १४ (यम + वरुण + भूभृदरि + अनळ) = यम, वरुण, (पर्वतांचा शत्रु) इंद्र आणि अग्नि. १५ साऱ्या सद्गुणांचा ठेवा. १६ वीरांमध्यें श्रेष्ठ. १७ हा 'आला' ह्या अध्याहृत क्रियापदाचा कर्ता.

आम्हीं निज-तेजो-मद याचिपुढें सर्व आज हारविला ॥ २७ ॥
भेटोनि त्यासि ह्मणती, कार्य-परें सर्वथा न लाजावें ॥
हो अस्मद्दूत, वि-मुख न असें, सत्य-व्रता नला जावें ॥ २८ ॥
होतों दूत नळ ह्मणे कार्य वदा कोण हो तुह्मी चवघे ॥
ओळख देउनि ह्मणती आम्ही भैम्यर्थ पातलों अवघे ॥ २९ ॥
भैमी स्वयें वरू या आम्हां चौघां जणांत अन्य-तमा ॥
हें कार्य, दूत होगा जा गा बा तिजकडेचि धन्य-तमा ॥ ३० ॥
स-स्मित-वदन नळ म्हणे प्रभुजी जो हेतु सुर-वरागमनीं ॥
माझ्याहि तोचि, सर्वांहि मृगांच्या तुल्य सु-रव-राग मनीं ॥ ३१ ॥
दूत करुनि मज तिकडे कार्यास्तव पाठवूं नको पावा ॥
कोणावरिही सु-नय न स्वातिक्रम आठवून कोपावा ॥ ३२ ॥
शक्र म्हणे वदलासि प्रथम तसें वचन मग असें वदसी ॥
अ-चळ करींच असावा व्यवहारीं शब्द संगरीं सदसी ॥ ३३ ॥
भू-प म्हणे या कर्मी पवन हि होईल मज न सांगाती ॥
अंतः-पुर-प्रवेशीं जी प्रभुजी साधु युक्ति सांगा ती ॥ ३४ ॥
शक्र ह्मणे जा गा तूं चिंता आधींच करिशि कां गा ती ॥
आह्मांसि हें कठिण जरि, तरि सु-ज्ञ प्रभु ह्मणोनि कां गाती? ॥३५॥
शक्र-वरें नळ गेला शिरला अंतः-पुरीं सुखें सुर-सा ॥
भैमीच्या हा, याच्या ती सेवी रूप-संपदा सुरसा ॥ ३६ ॥
भैमी हर्षे त्याच्या विधुच्या तशि कुमुदिनी न आगमनीं ॥
सत्कारूनि ह्मणे जी यावें मद्भाषणें न ओंग मनीं ॥ ३७ ॥

---

१ प्रतिकूल, पराङ्मुख. २ होऊं नको. ३ कोणाला तरी एकाला. ४ देवश्रेष्ठांच्या आगमनांत. ५ मधुरध्वनीविषयीं आवड. ६ कृपा करा. ७ (सुनय स्वातिक्रम आठवून कोणावरीहि न कोपावा, असा अन्वय.) तात्पर्य—तुह्मी व मी एकच कार्याकरितां आलों आहों; ह्मणून त्याच कामासाठीं तुह्मी मला तिकडे दूत करून पाठवितां; परंतु तसें न कराल तर कोणाच्याहि हातून नीतीचें उल्लंघन होणार नाहीं. ८ (सत् + असी)=उत्तम खड्ग. उत्तरार्ध—व्यवहारीं शब्द अचल असावा; व संगरीं करीं सदसी अचळ असावा, असा अन्वय. ९ ह्या (अंतःपुरप्रवेशरूप) कार्यांत वायुहि मजबरोबर यावयास भिईल ह्मणजे वारा देखील जेथें शिरूं शकत नाहीं. १० सहाय; सोबती. ११ नलाच्या, त्याचा संबंध आगमनाकडे. १२ अपराध. मी जें पुढें बोलतें त्याची माफी असावी हें तात्पर्य.

सुंदर-वर कोण तुह्मी गुरुच्या वाटो न हें[2] पैराग मना ॥
कीं जें जें अंतःपुर तें तें हि विषय नव्हे पंरागमना ॥ ३८ ॥
आलां कसे अ-वारित, कार्यार्थि प्रगट आयकों दावा ॥
वाटे कर्णीं तुमचा वाङ्मय सौवर्ण काय कोंदावा ॥ ३९ ॥
वोंहीं लागे गुरु-घन-रस-पूरित वीरसेन-भू-पैनळ ॥
सुंदरि मी पोंशि[11]-पितृ-प-पावक-पुरुहूत-दूत भूप नळ ॥ ४० ॥
सु-मुखि प्रार्थिति बहु तुज ऐसें प्रभु लोक-पाळ ते चवघे ॥
अवघे उणेचि रस; तूं दिव्य रसाचीच सर्वदा चव घे ॥ ४१ ॥
सुज्ञें तुवां वरावा आह्मां चवघां जणांत अन्यतम ॥
धन्य[12]-तम-त्व तुला यो[13] न शिवो पळ दयित[14]-विरह-जन्य तम ॥ ४२ ॥
हांसोनि ह्मणे भैमी प्रणति-प्रिय देव गुरु असें ह्मणती ॥
त्यांहीं क्षमा करावी, स्वीकारावी यशोर्थ मत्प्रणती ॥ ४३ ॥
वरिले हेचि चरण म्यां, त्यजितां ज्वलनांत काय होमीन ॥
येंज्जीवन जीवन तो दुर्धी वांचेल काय हो मीन ॥ ४४ ॥
नळ-नृप ह्मणे सु-बुद्धे या दासावरि तिहीं न कोपावें ॥
मदधिक कोटि-गुणें ते आग्रह कांहीं धरूं नको, पावें ॥ ४५ ॥
मृत्यु असो, पर-वंचन करुनि सुधेच्या जिणें नको पानें ॥
त्वत्पाणि-ग्रहणें मी देवांच्या बहु शिणेन कोपानें ॥ ४६ ॥
विदुषी ह्मणे ह्मणा जा कीं म्यां कथिलें परोपरी पण ती ॥
प्रणति प्रभूंसि करिती अनुकंप्या मी स्वयं-वरा ह्मणती ॥ ४७ ॥
सत्संमत स्वयं-वर-विधिनें वरितां तुम्ही न अपराधी ॥

---

१ पित्याच्या. २ तुमचें अंतःपुरांत येणें. ३ मोठा अपराध. ४ योग्य; पात्र. ५ परक्याच्या येण्याला. ६ कोणीं अटकाव न केलेले असे. ७ (कार्यार्थ प्रकट दावा, आयकों)—कोणत्या कामाकरितां आपण आलां हें स्पष्ट सांगा, तें मला ऐकूं द्या. ८ वार्णी-रूप. ९ सोन्याचा; पक्षीं, उत्तम (अकारादि) वर्णांनीं युक्त. १० मोठा आणि पाण्यानें गच्च भरलेला; हें पनळाचें विशेषण. तात्पर्य कीं, गंभीर व अत्यंत रसाल असें भाषण करण्यास नलानें आरंभ केला. ११ वरुण, यम, अग्नि व इंद्र ह्यांचा दूत. १२ अतिशय कृतार्थता. १३ येवो. १४ पतिच्या वियोगापासून उत्पन्न, होणारें दुःख. तात्पर्य तूं मनुष्यास वरिलें तर तुला पतिवियोगाचें दुःख सोसावें लागेल ह्याकरितां आह्मां देवांपैकीं एकास वर. १५ ज्याचें वांचण्याचें साधन. १६ शाहणी. १७ स्वतः पति पाहून त्यास वरणारी.

काय करूं त्यजुनि तुह्मां माझी पळ अनु-सरे न अपराधी ॥ ४८ ॥
होईल देह रंगीं सुर-पति-नर-पति-समक्ष नैल-गामी ॥
हा जन तुमच्याचि असे इतरा कोणाचियाहि न लगामीं ॥ ४९ ॥
होय अ-कृत-कार्यहि नळ सुर-वर-संमत खरें निवेदून ॥
सत्यें जसा तसा न प्राज्यैंहि सुधा-रसें निवे दून ॥ ५० ॥
रंगीं सर्व मिळाले तेव्हां आली तयांत दमयंती ॥
जाणो चकोर ते ती मूर्त-ज्योत्स्नाचि ताप-दमयंती ॥ ५१ ॥
साहे न परोत्कर्षा ज्याची मति सच्छळीं सदानलसा ॥
भैमे तिघां जणांसह हरिहि अधिष्ठुनि त्या सदा नलसा ॥ ५२ ॥
रंगीं पाहों जातां दिसले चौघेहि ते धवासम जे ॥
भैमी देव-कृत-च्छळ ऐसें वित्तांत तेधवां समजे ॥ ५३ ॥
पांचा नळांत जेव्हां काय दिसेनाचि भेद लेव तीस ॥
बुद्धि ह्मणे कां भीसी गुरु-चरणीं त्यजुनि खेद लेवतीस ॥ ५४ ॥
कर जोडूनि ह्मणे ती नळ भर्ता भीम-कन्यकेला हो ॥
प्रभुजी स्वप्नांतहि जरि संकल्प नसेल अन्य केला हो ॥ ५५ ॥
नळ पति इतर पुरुष पितृ-बंधु जरि मनांत मानिले असती ॥
तरि ताराल इला हो प्रभुजी कैसी तरेल जी अ-सती ॥ ५६ ॥
तीचा बलवान् निश्चय सुर-धृत नळ-रूप घे हिराऊनी ॥
बहु तेज प्रकट करी शुचि सत्व-गुण च्छळीं हिरा ऊनीं ॥ ५७ ॥
शुद्ध सवांग कृश नळद परि उप-भोगोचितत्व नळदासी ॥
ऐसें मनांत आणुनि दमयंती सु-मति होय नल-दासी ॥ ५८ ॥

---

१ दुसऱ्याकडे. २ नळाकडे जाणारा. ३ केलें नाहीं कार्य ज्याणें. ४ दुःखित. ५ शमविणारी. ६ साधूंचा छल करण्याविषयीं. ७(सदा + अनलसा)=सर्वदा आलस्यरहित. ८ सभेला. ९ पति जो नळ त्याखारखे. १० लेशमात्र. ११ नम्र होत आहेस. ह्मणजे गुरुचरणीं (श्रेष्ठ इंद्रादिदेव त्यांच्या चरणीं) खेद त्यजुनि (जर) लवतीस ह्मणजे शरण जाण्यास सिद्ध आहेस (तर) तुं कां भीसी-भितेस. १२ देवांनीं घेतलेलें. १३ हिरा उन्हांत जसा(ज्यास्त) तेज प्रकट करितो तसा शुद्ध जो सत्वगुण तो (त्याचा छल केला असतां) ज्यास्त सामर्थ्य प्रकट करितो. १४ (सव + अंग)-यज्ञाचे अंगभूत. १५ बाळ. १६ उपभोगाला योग्य असणें. तात्पर्य कीं जसे देव पवित्र तसा नलहि पवित्र, ते जसे प्रेमार्ह तसा हाहि प्रेमार्ह; पण ते गुरु ह्मणून प्रेमार्ह, व हा पति ह्मणून प्रेमार्ह असें समजून तिनें नलालाच वरिलें.

पति-रूप सोडवुनि ती लोकेशांचा प्रसाद साधूनी ॥
घाली नळासि माळा स्तविली प्रेम-प्रसन्न साधूंनीं ॥ ५९ ॥
नल तीस ह्मणे कुल-जे त्वां[१] जरि देवां-समक्ष मज वरिलें ॥
जों सासु[३] तों तुझा मी होतांहि प्रेम ऊन मजवरिलें ॥ ६० ॥
झाला विवाह गेला स्व-पुरा नळ मग तिशीं सदा रमला ॥
भूमि म्हणे ताराया अव-तरला विष्णु हा स-दार[४] मला ॥ ६१ ॥

वनपर्वांतील जयद्रथ-कृत द्रौपदी-हरण.

(म० भा० अ० २६४—२७२. मोरोपंत अ० ९).

धर्मादि पांडव काम्यकवनांत असतां एके दिवशीं मृगया करण्याकरितां सर्व वनांत गेले होते. आश्रमांत द्रौपदी एकटीच होती. त्याच दिवशीं जयद्रथ ह्या नांवाचा राजा विवाह करण्याच्या उद्देशानें नवरी पाहण्याकरितां सैन्यासह चालला असतां त्या आश्रमाजवळ उतरला होता. तेथें द्रौपदी त्याच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां तो तिच्या सौंदर्यानें मोहित झाला, आणि तिला आपल्या रथांत घालून घेऊन चालला. पुढें लागलेंच पांडवांनीं त्यास गांठून त्याचा पराभव करून द्रौपदीस परत आणिलें. हें ह्या आख्यानांत वर्णिलें आहे.

राया[५] धृतराष्ट्राचा प्रिय जामाता[६] विवाह-काम[७] वनीं ॥
आला जयद्रथाख्य स्व-बळ-भरें[८] कांपवीत ती अवनी ॥ १ ॥
मृगयार्थ पांडु-नंदन गेले असतां निजाश्रम-द्वारीं-॥
होती उभी द्रुपद-जा, जैसी शंपा[९] नवांबु-भृद्वारीं[१०] ॥ २ ॥
तीतें पाहुनि झाला तो रावणसाचि पात्र अ-न्याया ॥
मित्रासि ह्मणे चित्ता हेचि बहु-मता नकोचि अन्या यों[११] ॥ ३ ॥
जा कोटिका सख्या तूं पूस तिचें वृत्त, होय मत्करें-गा[१२]-॥

---

१ इंद्रादि लोकपालांचा. २ ज्यापक्षीं. ३ (स + असु)-जिवंत. ४ स्त्रीसहित. ५ जनमेजया. ६ धृतराष्ट्राची दुःशला नांवाची मुलगी जयद्रथास (सिंधुदेशाच्या) राजास दिली होती. ७ लग्न करण्याची ज्यास इच्छा आहे असा. ८ आपल्या सैन्याच्या भारानें. ९ वीज. १० (नव—अंबु—भृत्—वारी) नव्या मेघसमुदायांत. ११ ह्या मला. १२ माझ्या हस्तगत.

ऐसें आर्धीं चतुरा सामें निज-कार्य सिद्धिमत् कर गा ॥ ४ ॥
सांगुनि निज वृत्त तिचें वृत्त पुसे तीस कोटिक वि-हितसें ॥
स्वल्पांत तीहि सांगे बोलों शकती न कोटि-कविहि तसें ॥ ५ ॥

नंतर कोटिकानें सांगितल्यावरून जयद्रथास समजलें कीं, द्रौपदी ही आपली बहीण आहे; तरी तो तिला, तूं मला वर, असें ह्मणून आणखी बोलतो.

राज्य-च्युत-संगें श्रम-पात्र करिसि दिव्य देह कां गे हें ॥
श्रीमद्देह मिळाल्या सेवावीं निर्धनें चि कां गेहें ॥ ६ ॥
त्वां फेडिलेंचि त्यांचें तत्संगें कृश करूनि देह रिण ॥
हो मद्दयिता, देइन मन तुज, गानासि जेविं दे हरिण ॥ ७ ॥
कृष्णा ह्मणे कु-बुद्धे खद्योतीं कीटकाधमीं मलिनीं ॥
द्यु-मणि-प्रति सोडूनि प्रिय-भाव धरील काय रे नलिनी ॥ ८ ॥
स्पर्शींच मृति-प्र-द हीं वीरें-परिग्रह महाहिचा मणि कीं ॥
अंडे-घटीं द्यु-मणि-द्युति योग्या नांदावयास कीं माणिकीं ॥ १० ॥
त्यजितिल भट तुज समयीं त्यजिति हरि जसे नगासि नग-दाहें ॥
भीम-प्रिया प्रिय-सखी लवहि न साहेल लंघनें गदा हें ॥ ११ ॥
धांवोनि बळात्कारें हां हां ह्मणतांहि तो शिवे कपिसा ॥ १२ ॥
पावे व्यसन अ-नाथा जाणों वि-जनांत तापसी ते, तें ॥
खळ दे तिला, जसा तो पाप-मति दशास्य ताप सीतेतें ॥ १३ ॥
कृष्णेनें. भावि-नरक-पाताच्या प्रत्ययासि जड लाहो ॥
ह्मणउनि कृष्ट-निजोत्तर-पट आसुडितांचि दुष्ट पडला हो १४ ॥
धौम्यासि ह्मणे धांवा मजला हें मूर्त-पातक विटाळी ॥
रक्षा मज कीर्तिसही, कीं स्वें-पर-व्यसन-पात कवि टाळी ॥ १५ ॥

---

१ सामोपचारानें. २ घडून येईल असें. ३ पुसण्याला योग्य. ४ राज्यभ्रष्ट (पांडव) त्यांच्या संगतीनें. ५ तुझ्या आज्ञेंत राहीन. ६ काजव्याविषयीं हा आपला आवडता पति आहे अशी बुद्धि. ७ ही (मी) वीरपत्नी. ८ मोठ्या विषारी सर्पाचा माणिच केवळ. ९ ब्रह्मांडोदरांत. १० सिंह. ११ वणव्यानें पर्वत पेटला असतां. १२ माझी प्रियसखी. १३ मजशीं दुर्वृत्तपणानें वागणें. १४ माकडासारखा. १५ (जयद्रथानें) ओढलेलें आपल्या अंगावरील वस्त्र (द्रौपदीनें) जोरानें ओढतांच. १६ जयद्रथ हेंच मूर्तिमंत पातक. १७ आपलें व दुसऱ्याचें संकटांत पडणें शहाणा टाळतो.

पुनरपि कपिसाचि पिसा क्षिप्र धरायास तीवर उेगारे ॥
तों धांउनि धौम्य ह्मणे न उठ धराया सती-वर उगा रे ॥ १६ ॥
ती नमुनि ह्मणे मुनिला न वदावें व्यर्थ, दुष्ट हा निपट ॥
ओढिल तरि जीवनही पावेल न एक मात्र हानि वट ॥ १७ ॥
भवदाज्ञेनें बैसा हे दुष्ट-रथीं वृकोदर-गदार्सी ॥
न हरि-प्रसाद कैविची आपन्ना खेळ-वृकोदर-ग दासी ॥ १८ ॥
बसतां स्व-रथीं हर्षे तो, जेविं दशास्य जानकी-लाभें ॥
धरि पर-रथासि ती, कीं स्पर्शाया अंत्यजा न कीला भें ॥ १९ ॥
ती बहु त्यासि दटावी कार्पासा काय दापिना कीला ॥
काय बघेल पराला त्यजुनि सती काय-दा पिनाकीला ॥ २० ॥
जरि तूळ-राशि-मध्य-स्व-बिळीं नेईल आखु वातीतें ॥
तरि वाति आखुतें बा सहसा भक्षील आखु वा तीतें ? ॥ २१ ॥
रे तत्काळचि साध्वी-धर्षण-कर जरि महा-तपा मरतो ॥
धौम्य मुनि असें सांगे हित, परि जोडी न हात पामर तो ॥ २२ ॥
कृष्णाहि ह्मणे काय न कापिल गिळितां वृकानना शस्त्री ॥
वधि दश-मुखा मग करिल एक-मुखाचाहि कां न नाश स्त्री ॥ २३ ॥
अप-शकुन-ज्ञ युधिष्ठिर समजोनि अनिष्ट सानुज परतला ॥
जो मृगयेंत न निर्त्ते त्यजुनि दया राम नाम-जप रतला ॥ २४ ॥
तों मार्गीं भृत्याची भार्या धात्रेयिकाचि आदळली ॥
धांवे पडेहि अ-सकृन्नग-शिखराहुनि जशी शिळा ढळली ॥ २५ ॥
वृत्त कथुनि कोपानल दीप्त करायासि पांडु-योध-मनीं ॥
सरला सु-वंश-जा ती झाली धात्रेयिकाचि हो धमनी ॥ २६ ॥
रिपुला गांठाया ते पांडव देती भरों न घटिकेतें ॥
खळ-बळ बहु भी, जाणों न पळहि साधूपुढें अत्र टिके तें ॥ २७ ॥
गांठिति रिपु-कटकातें हरिणाच्या सिंह जेविं कळपातें ॥

१ उठून धरावयास धांवला. २ शुक्राचार्याची. ३ खळ + वृक + उदर + ग (दुष्ट-जयद्रथ रूप) लांडग्याच्या पोटांत गेलेली. ४ अग्नीची ज्वाला. ५ आपलें अर्धांग देणाऱ्या महादेवास. ६ (हें धौम्याचें भाषण) कापसाच्या ढिगामधील आपल्या बिळांत. ७ पतिव्रतेची अब्रू घेणारा जरी मोठा तपस्वी असला तरी तो मरतो. ८ ह्या नांवाची. ९ सरळ, पक्षीं, निष्कपट. १० चांगल्या वेळूची केलेली, पक्षीं, चांगल्या कुळांत झालेली.

रक्षील काय पतिला तें व्यसनीं होय [1]जें विकळ पातें ॥ २८ ॥
स्व-रथावरूनि भूवरि उतरुनि देवीस, जरिहि नाक-द न-॥
वरिलें पलायन खळें, कीं न पहावेचि लोचना कदन ॥ २९ ॥
धर्म स्व-रथीं स्त्रीतें मुनितें घेउनि ह्मणे पुरोध्यातें ॥
[4]व्हा शांत, असेंचि प्रिय राज्य-श्री-मोचनें पुरो ध्या तें ॥ ३० ॥
अर्जुन भीमासि ह्मणे न करावें व्यर्थ भीत-भट-कदन ॥
गेला पळोनि बहुधा दुष्ट जयद्रथ न दाखवी वदन ॥ ३१ ॥
भीम ह्मणे स-पुरोहित राया तूं आश्रमांत जायेतें-॥
निववीं, तेंचि करावें तेणें [5]जें स्वच्छ कर्म जा येतें ॥ ३२ ॥
जा सहदेवा नकुळा तूंही जा या तिघांसि सांभाळा ॥
लावावा गेलें धन येतां हातासि बोल कां भाळा ॥ ३३ ॥
येतों आतांचि नको साधाया शत्रु-वध मला उशिर ॥
कृष्ण असो, जा [7]आर्या, त्वच्चरणा तो न अधम लाउ शिर ॥ ३४ ॥
धर्म ह्मणे रे वा त्या निज [9]भगिनीच्या न उग्र हो तिलकीं ॥
नित्य [10]सुता-सौभाग्य-क्षय-शोकें [11]पितरें साश्रु होतिल कीं ॥ ३५ ॥
कृष्णा ह्मणे अहो जरि मत्प्रिय करणें वधाचि तरि त्यातें ॥
मारावेंचि नय-ज्ञें श्रीतें स्त्रीतें बळेंचि हरित्यातें ॥ ३६ ॥
[12]क्रोश-मितांतर असतां [13]बीभत्सु ह्मणे शरांस कळवा जी-॥
आलों असें [14]अरिस तो दूर न जावा वधा स-कळ वाजी ॥ ३७ ॥
अर्जुन-नामांकित-शर-हत हय पाहून फार तो भ्याला ॥
बहु [15]पाप-जीवितहि त्या प्रिय; जैसें पाप-वित्त लोभ्याला ॥ ३८ ॥
धांवोनि त्यासि सार्जुन भीम महा-बळ पळांत आटोपी ॥

१ जें कटक. २ पडण्यानें. ३ स्वर्ग देणारें. (पलायनाचें विशेषण). ४ शांत व्हा, राज्यश्रीमोचनें (आपलें राज्य सोडविल्याच्या योगानें) असेंचि प्रिय (इष्ट) पुरो (मिळो) तें ध्या (असें चिंता.) ५ ज्याला जें कर्म उत्तम येतें तें, त्यानें करावें. ६ अर्जुनमात्र मजबरोबर असूं द्या. ७ हे धर्मा. ८ तो अधम (जयद्रथ) तुला शरण न येवो; तसें झाल्यानें त्याची तुला दया येईल, हा भाव. ९ आपल्या बहिणीच्या (दुःशलेच्या) तिलकाविषयीं ह्मणजे कुंकवाविषयीं कठोर होऊं नको, ह्मणजे जयद्रथास मारून तिला वैधव्य देऊं नको. १० कन्येच्या वैधव्याच्या दुःखानें. ११ गांधारी व धृतराष्ट्र. १२ कोसभर अंतर. १३ अर्जुन. १४ जयद्रथास. १५ दुष्टाचारामध्यें घालविलेलें आयुष्य.

ज्याचें चित्त ह्मणे स्व-क्रोधा-और्वा खलाब्धि आटो पी ॥ ३९ ॥
अर्जुन ह्मणे उभा रे सिंह-त्व त्यजुनियां न कुतरा हो ॥
उतरा हो, क्षण पाहों, जा यम-भट हो तळीं न उतरा हो ॥ ४० ॥
रे रे जयद्रथा हें योग्य नव्हे तुज पलायन, परत रे ॥
अभि-मुख मरोनि जरि पळ पळतां न महा-बलायन पर तरे ॥ ४१ ॥
भीम रथावरुनि उडी टाकुनि धांवुनि धरी तया अरितें ॥
वाटे प्रभुचें भीमाकृति खल-बल-दलन-लब्ध-यश अरि तें ॥ ४२ ॥
व्यसनीं न पडेल कसा व्याघ्र-बिळीं जो मदांध ओतु निघे ॥
कीं पद्मराग मानुनि जो पदरीं विंगळांसि ओतुनि घे ॥ ४३ ॥
बुकली भीम, बुकलिती जैसें यज्ञांत बोकडाला हो ॥
कीं तो साध्वी-धर्षण-दोष-फलानुभव रोकडा लाहो ॥ ४४ ॥
वि-कळ जयद्रथ होतां वारी धर्मानुजा गुडाकेश ॥
कीं तैत्सत्सेव्य-गुणा कोर्प न दूषू जसा गुडा केश ॥ ४५ ॥
भीम ह्मणे गुरु-दुःख-द तो स्त्री-जितसाचि हा दया-जित कीं ॥
चालों न देचि कर्मे मी करितों तीं हितादया जितकीं ॥ ४६ ॥
हा धर्म दया-जित तुज योग्य सखा स्त्री-जिता दश-रथा रे ॥
शर सह्य पार जातां हृदयींच जनापवाद-शर थारे ॥ ४७ ॥
वत्सा जैसा तो गुरु होतोसि तसाचि तूंहि कां पावें ॥
या पापातें पाहुनि सत्नयनें न नरकेंहि कांपावें ॥ ४८ ॥
देऊं दे प्राणांत प्रायश्चित्त स्वकीय हा नर कीं ॥
मूर्खहि सुहृत् वसावा स्वर्गीं चिरकाळ कीं महा-नरकीं ॥ ४९ ॥

---

१ हे क्रोधरूप वडवानला, हा खल (जयद्रथ) हाच समुद्र पी, हा आटूं दे. २ उत्तरार्ध-(अर्जुन) उतरा हो (असें यमभटांस ह्मणून जयद्रथास मारावयास तयार झाला, परंतु युद्धांत मरून उत्तम गतीस जाण्याची त्याची इच्छा आहे किंवा नाहीं हें पहावें ह्मणून तो पुन: त्यास ह्मणतो) क्षण पाहों—क्षणभर वाट पाहूं द्या इ०. ३ पर (शत्रु) जरि महाबलायन (महाबलिष्ठ) (तरी) पळ पळतां न तरे, अभिमुख मरोनि तरे. ४ भीमाचें स्वरूप घेणारें, दुष्टांच्या सैन्याच्या नाशापासून मिळविली आहे कीर्ति ज्यानें असें प्रभूचें (विष्णूचें) तें अरि (चक्र—सुदर्शन) च वाटे. ५ बोका. ६ अर्जुन. ७ त्याच्या (धर्माच्या) सज्जनांनीं सेव्य अशा (दयारूप) गुणास. ८ (तुझा) राग. ९ तो दशरथ, बायको (कैकेयी) ह्मणेल तसें वागणारा. १० बाण शरिरांतून पार निघून जातो (ह्मणून) तो सह्य (होय); (परंतु) लोकनिंदारूप बाण हृदयांत रुतून राहतो (ह्मणून तो असह्य) असा भाव. ११ धर्म.

वध-सम विडंबन असें समर्थींच स्मरण शास्त्र-पाटव दे ॥
अर्धेंदु-शरें त्याच्या माथां काढूनि पांच पाट वदे ॥ ५० ॥
मी पांडव-दास असें स्व-मुखें सर्वत्र बोलशील, तरी ॥
देईन जीवित तुला तारी विपदब्धिमाजि शील-तरी ॥ ५१ ॥
वंदुनि ह्मणे जयद्रथ ऐसेंच ह्मणेन मी सदा साचें ॥
मारूं नका बुक्यांनीं रक्षावें जीवित स्व-दासाचें ॥ ५२ ॥
ज्यापासुनी धरावी [१]प्रे-बळतराचारातिच्याहि भी मानें ॥
बांधुनि केतु-स्तंभीं खळ नेला स्वाश्रमासि भीमानें ॥ ५३ ॥
[२]प्रेषूनि कोटरेतें प्रेम्यानें जेविं त्राण राखविला ॥
तैसाचि निजाज्ञेनें [३]जेणें तो त्या [४]प्रभूसि दाखविला ॥ ५४ ॥
धर्म तशासि विलोकुनि भीमासि ह्मणे अगा महा-बाहो ॥
सोड न विलोकवे मज, द्या या असु, मृत्युला न हा बाहो ॥ ५५ ॥
भीम ह्मणे देवीला सांगा ती जरि ह्मणेल सोडीन ॥
नाहीं तरि मी याचा [५]सत्यंचल-कर्ष-पाणि तोडीन ॥ ५६ ॥
कां सोडितां असो द्या हा निज दासांत दास राबावा ॥
या काम-हता रक्षा पायांचा द्याचि आसरा बावा ॥ ५७ ॥
कृष्णा धर्मासि ह्मणे देवा सोडावयासि सांगा जी ॥
मज देखवे न शिवती निर्दयतेसह अ-कीर्ति आंगा जी ॥ ५८ ॥
धर्म ह्मणे रे साधो जाऊं दे सोड दे मला [६]बा हें-॥
जातें त्यजुनि भलेपण न विटावें सु-यश तें तया बाहें ॥ ५९ ॥
भीम ह्मणे मी पांडव-दास असें तीन वेळ मोठ्यानें ॥
हा खळ ह्मणो, भल्याला विनवावें धरुनि पाय खोट्यानें ॥ ६० ॥
धर्म ह्मणे गा भीमा तुज जरि आह्मी प्रमाण तरि सोडीं ॥
न वदें निष्ठुर कांहीं अ-भय-वितरणें [७]सदीड्य यश जोडीं ॥ ६१ ॥

१ ज्या भीमापुढें पराकाष्ठेचा बळकट शत्रुहि गर्वहीन होतो; हा भाव. २ पुत्रप्रेम्यानें कोटरेला पाठवून जसें बाणासुराचें रक्षण केलें;-बाणासुर व कृष्ण ह्यांचें युद्ध चाललें असतां शेवटीं आपल्या पुत्राचा नाश होतो असें पाहून बाणासुराची आई कोटरा नग्न होऊन रणांगणांत कृष्णापुढें येऊन उभी राहिली, तेव्हां कृष्णानें खालीं मान घातली, नंतर बाणासुर युद्धांतून परतला, अशी कथा आहे. ३ जेणें (धर्मानें) प्रभूसि (धर्मास). ४ (भीमानें) पुढें उभा केला. ५ (सती + अंचल + कर्ष) सतीचा पदर ओढणारा हात. ६ (अशा कर्मानें आपणापासून जाणाऱ्या) सुयशास बाहें (बोलाव) ह्मणजे राख. ७ (सत् + ईड्य) साधूंनीं स्तुत्य.

भीमें गुरु-मंत्र-वश-व्याघ्रें मृगसाचि सोडितां नमनें-॥
धर्मासि करि, वरि लवे मात्र शिरें, दुष्ट अंतरीं न मनें ॥ ६२ ॥
नृप त्यासि ह्मणे ध्याया भुजगीच्या झोंबतां नर मणीतें ॥
वांचेल, परि पराच्या चित्तेंहि स्पर्शतां न रमणीतें ॥ ६३ ॥
जा, यावरि न करावें पाप असें मागतों, मला दे हें ॥
जें कर्म धर्म-शर्म-द त्यासाचि संपादितो भला देहें ॥ ६४ ॥
खल न खलत्व त्यागी जरि सामें गौरवूनि बोळविला ॥
लकुच कटुचि अमृत-कराकरवींही शर्करेंत घोळविला ॥ ६५ ॥
हर-दर्शनार्थ गंगा-द्वारीं तपतां तया कृपा-पर तो ॥
भेटोनि ह्मणे घे वर, कष्टापासोनि मति नृपा परतो ॥ ६६ ॥
युद्धांत पंच-पांडव-परि-भव हो मत्करें असेंच वदे ॥
प्रभु-कर्णीं तें बहु कटु वच जाणो गर मुखीं रसें चव दे ॥ ६७ ॥
शंभु ह्मणे नारायण-सख नर अर्जुन पुराण ऋषि, तातें-॥
धनसें पाशुपतहि म्यां त्यासि दिलें, जेविं अ-मृत तृषितातें ॥ ६८ ॥
मजपासीं तुज द्याया तद्भंगावह असा नसेच वर ॥
हो मशक-मक्षिका-हर गरुडा नाशी असें नसे चवर ॥ ६९ ॥
यश एकदांचि अर्जुन-रहितहि चवघां रणांत भंगुनि घे ॥
मेरु असो, बहु हेंही जरि लंघुनि कुळ-गिरीशि पंगु निघे ॥ ७० ॥
झाला गुप्त महेश्वर तो बालिश मनुज-देव वेदी त्या ॥
प्रभुसहि विटवी मागुनि जें तैशाही न देववे दात्या ॥ ७१ ॥
मागावा कामाद्यरि-परि-भव-वर वर-द-नायका, परि तो ॥
सत्परि-भव-वर मागे, खळ न पराहित निजाहितहि करितो ॥ ७२ ॥
स्व-गृहा जाय जयद्रथ विसरुनियां दुःख तें परि-भवाचें ॥
दासासमंजसत्वें क्षोभे मन शांतही परि भवाचें ॥ ७३ ॥

---

१ पुण्यकारक व सुखकारक. २ दयाशील शिव. ३ हे जयद्रथा. ४ ह्या नांवाचें अस्त्र. ५ (तत् + भंग + आवह) अर्जुनाचा पराजय करण्यासारखा. ६ हें चवराचें विशेषण. ७ कुलपर्वतांस–हे सात आहेत त्यांचीं नांवें–महेंद्र, मलय, सह्य, शुक्तिमान्, ऋक्ष (गंधमादन), विंध्य, आणि पारिपुत्र (पारियात्र), एथें ह्याचा अर्थ (मेरूच्या संबंधानें) लहानसा डोंगर असा इष्ट दिसतो. ८ ज्ञानस्वरूप (अशा शिवाला). ९ जयद्रथाच्या मूर्खपणामुळें. १० शंकराचें.

वनपर्वांतील सावित्रीचें आख्यान.

(म० भा० अ० २९३-२९९. मोरोपंत अ० १३).

मद्रदेशच्या अश्वपतिराजाची कन्या सावित्री (सावित्रीदेवीचा अवतार) हिनें **शाल्वदेशच्या द्युमत्सेनराजाचा मुलगा सत्यवान्** ह्यास वरिलें. सत्यवान् अल्पायुषी होता. त्याच्या मरणाच्या वेळीं **यम** जातीनें त्याचा प्राण घेऊन चालला असतां सावित्रीनें त्याच्या मागून जाऊन यमास आपल्या भाषणानें संतुष्ट केलें; आणि सासरा आंधळा व राज्यरहित होता त्यास डोळ्यांची व राज्याची प्राप्ति, आपल्या बापास शंभर पुत्रांची प्राप्ति, व आपणाला शंभर पुत्रांची प्राप्ति, असे वर त्यापासून संपादिले; आणि शेवटीं सत्यवानाचा प्राणहि परत आणिला; हें ह्या आख्यानांत सांगितलें आहे.

धर्म पुन्हा त्यासि ह्मणे **मार्कंडेया** मुनीश्वरा आर्या ॥
आढळली तुज लोकीं सत्वाढ्या आमुची जशी भार्या ॥ १ ॥
मुनि त्यासि ह्मणे होती **सावित्री** नाम अश्वपति-तनया ॥
तच्चरित श्रवण करीं, ऐकाया योग्य साधु पतित न या ॥ २ ॥
होय प्राप्त विधि-स्त्री-सावित्रीच्या वरेंचि ती रोया ॥
यत्कीर्ति जना ह्मणती कर देत्यें रे अघाब्धि-तीरा या ॥ ३ ॥
आली भक्त-सुता ती श्री-सावित्रीच उद्धरायाला ॥
श्रीभीरधिला जन्मुनि जें दे यश तेंच शुद्ध रायाला ॥ ४ ॥
अश्वपति ह्मणे वत्से चिंता मज हेचि एक परमा गे ॥
झालीस दान-योग्या परि कोणीही तुला न वर मागे ॥ ५ ॥
जा शोधुनि ये वत्से वरुनि मनें मानल्या कुलीनातें ॥
कीं तुजकडेचि आहे शत-पुत्रांचेंहि गे मुली नातें ॥ ६ ॥
'स्व-वर पहा जा' ऐसें योग्य जनीं तोचि तीसचि वदाया ॥

१ रामकथा सांगितल्यानंतर. २ सत्वगुणानें युक्त ह्मणजे कसाहि प्रसंग गुदरला तरी जी आपलें सद्वर्तन सोडित नाहीं अशी. ३ नांवानें प्रसिद्ध. ४ अश्वपतिनामक राजाची मुलगी. ५ ह्या चरित्रास. ६ ब्रह्मदेवाची बायको. ७ हे राजा धर्मा. ८ पातकसमुद्राच्या तीरास. ९ लक्ष्मी. १० देण्यास योग्य. ११ शंभर पुत्रांच्या ठिकाणीं तूं आहेस हें तात्पर्य.

गुरुच्या वचनें गेली आपण घेऊनि ती सेचिव दाया ॥ ७ ॥
अनु-रूप वर विलोकुनि आली तों त्या नृपा परम-हर्षी- ॥
सांगत होता सु-कथा श्री-नारद जो कृपा-पर महर्षी ॥ ८ ॥
ती दोघांतें वंदी तों तीस ब्रह्म-काय-भू पाहे ॥
स-स्मित असें पुसे कीं त्वत्तनया होय काय भूपा हे ॥ ९ ॥
कोठें गेली होती श्वशुर-गृहाहूनि काय आणविली ॥
हा! सचिवांनीं असुनी दानोचितता इची न जाणविली ॥ १० ॥
भू-प ह्मणे परिसावें तेंचि तुवां सर्व साधु-कुल-गीतें ॥
म्यां पाठविलें होतें स्व-वर पहाया स्वयें स्व-मुलगीतें ॥ ११ ॥
वद वत्से, काय कसें ? वर बरवा पाहिला ? न लाजावें ॥
ह्या गुरुनें धन्य असें ह्मणुनि स्व-मुखें तुला मला, जावें ॥ १२ ॥
सांगे ती सावित्री नृप द्युमत्सेन शाल्व-पति आहे ॥
जो वृद्ध अंध रिपु-हृत-राज्य वन-स्थहि न काळजी वाहे ॥ १३ ॥
कुल-शील-सत्त्व-गुण-निधि तो पुत्र-कलत्र-मात्र-परिवार ॥
परि वीर सर्व सम त्या, कीं मथिला स्वांतर-स्थ अरि-वार ॥ १४ ॥
तो श्वशुर मानला मज, चित्तें त्याचा कुमार म्यां वरिला ॥
जो लाजविति सख्यी, अनु-सरली गौरी हरा न त्या हरिला ॥ १५ ॥
नारद ह्मणे नृपा हे चुकली योजूनि सत्यवान् नवरा ॥
न वरावा जरि गुणवान् योजू अन्या, असे उणें न वरा ॥ १६ ॥
भू-प ह्मणे सर्व-ज्ञा देवा उमजे असेंचि सांग मला ॥
गुणवान् युवा कुल-ज-वर जरि तरिहि तुला अ-योग्य कां गमला ॥ १७ ॥
काय उणें न धरावें अ-धन-त्वें भू-प-जन-वरा जीवीं ॥
कां न प्राशावें मधु मधु-पानें कूप-ज-नव-राजीवीं ॥ १८ ॥

---

१ मंत्री आणि उपमाता ह्यांस. २ ब्रह्मानंदांत निमग्न. ३ ब्रह्मदेवाच्या शरिरापासून ह्मणजे मांडीपासून झालेला नारद. ४ खेदसूचक अव्यय. पूर्वार्धाचें 'नाहीं' असें उत्तर राजानें दिल्यावर नारदाचें भाषण या उत्तरार्धानें सांगितलें आहे. ५ सर्व साधूंच्या समुदायानें स्तविलेला. ६ द्युमत्सेननांवाचा. ७ शाल्व-देशाचा राजा. ८ शत्रूंनीं हरण केलें आहे राज्य ज्याचें असा. ९ अरण्यांत राहणारा. १० पुत्र आणि कलत्र (स्त्री) एवढाच आहे परिवार ज्याचा. ११ परि (तथापि) त्या (द्युमत्सेनाला) सर्व वार (दिवस) सम. १२ आपल्या अंतःकरणांत राहणारा. १३ कामक्रोधादिक शत्रूंचा समुदाय. १४ राजश्रेष्ठास. १५ विहिरींत उत्पन्न झालेल्या नव्या कमलांत.

मुनि सांगे वर्षांतीं येईल त्या भूप-पुत्रका व्यसु-ता[1] ॥
अन्य वरू, वृतहि कच त्यजुनि वरी भू-प-पुत्र काव्य-सुता[2] ॥ १९ ॥
भू-प ह्मणे न वरावा वत्से जरि सु-गुण-सागर लेवायु[3] ॥
शीतल मंद सु-गंधहि वद सेवावा कसा गरल-वायु ॥ २० ॥
ती सु-मति ह्मणे ताता न त्यजुनि पयोधिला नदी परते ॥
न पतंग-चित्त-वृत्ति क्षणही रत्नीं त्यजूनि दीप रते[4] ॥ २१ ॥
वरिला तो वरिलाचि, स्पर्शावा या न अन्य कायातें ॥
हा दृढ निश्चय माझा, स्तवितील कुलीन कन्यका यातें ॥ २२ ॥
आयुष्य असो किति तरि मज तदितर[5] पुरुष तुज-समचि राया ॥
मन न चळेलचि येइल जरि चरचर हा गळा यम चिराया ॥ २३ ॥
देवर्षि ह्मणे त्यासचि दे साध्वी-व्रत-परा[6] सुता राया ॥
शुचि निश्चयाहुनि अधिक अमृत-रस नसे परासु[7] ताराया ॥ २४ ॥
होतें सद्धर्माच्या कासेला लागतां सदा शिव हो ॥
येतों, बसा, प्रसन्न प्रभु मृत्युं-जय तुह्मां सदा-शिव हो ॥ २५ ॥
गेला मुनि जो भगवत्-कीर्ति-महा-काम-धेनुचा दुहिता[8] ॥
नेउनि दिली नृपें ती सद्विधिनें सत्यवत्-करीं दुहिता ॥ २६ ॥
झाली तपोवनांत स्वीकारुनि वल्क तापसी ते[9], तें-॥
अद्भुत सत्त्व तिचें बा, तितका नव्हताचि ताप सीतेतें ॥ २७ ॥
वेद श्वशुर, श्वश्रु स्मृति, ती स्वाचार-पद्धतीच[10] सती ॥
मुनि ह्मणति या नृपाच्या उटजीं सिद्धि स्नुषा-मिषें[11] वसती ॥ २८ ॥
तो सत्यवान् ह्मणे हे [12]पितृ-राज्य-श्री तपोवनांत पती-॥
हो औपन्मुक्त[13] ह्मणुनि बहुधा आपणहि यां मिषें[14] तपती[15] ॥ २९ ॥
तत्सद्गुणें प्र-मुदितें झाली केवळ मनांत न तिचे तीं ॥

---

१ (वि + असु + ता) गतप्राणता (मरण). २ शुक्राचार्याची मुलगी (देवयानी). ३ अल्पायुषी. ४ अन्वय—पतंग चित्तवृत्ति दीप त्यजुनि क्षणही न रते. ५ सत्यवानाहून निराळा. ६ पतिव्रतेच्या आचरणाविषयीं तत्पर. ७ गेले आहेत प्राण ज्याचे असा. ८ भगवंताची कीर्ति हीच कामधेनु तिचें दोहन करणारा (धार काढणारा). ९ ती सावित्री. १० सदाचाराचा क्रम. ११ सुनेच्या रूपानें. १२ बापाची राज्यलक्ष्मी. १३ विपत्तीपासून मोकळा झालेला. १४ या सावित्रीच्या रूपानें. १५ तप करिते.

सकळें से-देव-तापस-वृंदेंहि तपोवनांत नेति वेती[2] ॥ ३० ॥
ती स्व-मनांत ह्मणे तुज तनु रडविल सर्व काळ जीवा हे ॥
सोड इला वेड्या, बुध न कु-संगति धरुनि काळजी वाहे ॥ ३१ ॥
ऐसें चित्तीं बोले, मोजी उर्वरित[3] दिवस महिने ती ॥
नसतें तसें तरि सुखें वय भोगुनि तदधिक[4] श्रमहि नेती ॥ ३२ ॥
उरतां चार दिवस ती करि वांचाया पति व्रतारंभा ॥
तन्नियमीं[5] प्रिय[6]-वाक् ती शुकीं विलोकी न तीव्रता रंभा ॥ ३३ ॥
श्वशुर ह्मणे त्रि-दिन-व्रत झालें कीं? वंश धन्य केला गे ॥
कर पारणा, क्षुधा बहु पूर्व-वया-माजि कन्यके लागे ॥ ३४ ॥
ती संकल्पीं आहे सूर्यास्तीं पारणा करायाची ॥
ऐसें श्वशुर-श्वश्रू-चरणांतें जोडुनी करा यांची[7] ॥ ३५ ॥
फल-मूलार्थ निघे पति त्यासि ह्मणे मजहि सत्तमा न्या हो ॥
वन पाहेन, तुह्मां हे न प्रथम-प्रार्थना अ-मान्या हो ॥ ३६ ॥
चित्राश्व[8] ह्मणे दयिते गमली वन-सरणि[9] काय कोमळ ती ॥
श्रमशिल, [10]शिबिका-स्थाही दुर्ग[11]-वन-पथांत बायको मेळती[12] ॥ ३७ ॥
उप-वास तीं दिसांचा तूं आधींच प्रिये सु[13]-मृदुला गे ॥
न्यावें कसें चरण-युग नवनीता-परिसही सु-मृदु लागे ॥ ३८ ॥
मज सोसेल कशी जी न पहावे स्त्री-व्यथा नरा नीचा[14] ॥
श्रम-दा प्र-मदा-हृदया कथितीहि कवी कथा न रानींच्या ॥ ३९ ॥
येणारचि तरि साध्वी श्वश्रू-श्वशुरांसि पूस मग ये, तें-॥
योग्य तुज मजहि, मानिति गुर्वाज्ञाधिक सु-बुद्धि न गयेतें[15] ॥ ४० ॥
सावित्री त्यांच्याही आज्ञेतें तत्प्रसाद साधुनि घे ॥
उटजांतूनि सतीसह वंदुनि तो स्वें[16]-पितृ-पाद साधु निघे ॥ ४१ ॥

---

१ देवांसहित ऋषींचे समुदाय. २ त्या पतिव्रतेचा नमस्कार मोठ्या आनंदानें स्वीकारीत. ३ बाकी राहिलेले. ४ अन्वय—तदधिक श्रमहि भोगुनि वय नेती. ५ सावित्रीच्या नियमांत. ६ मधुर भाषण करणारी हें रंभेचें विशेषण. उत्तरार्धाचा अन्वय. त-न्नियमीं (जी) तीव्रता (होती) ती प्रियवाक् रंभा शुकीं (हि) न विलोकी. ७ विनंती करी. ८ सत्यवान्. ९ वनांतला मार्ग. १० पालखींत बसलेली. ११ रानांतलि खडतर मार्गांत. १२ दुःख पावते. १३ फार नाजूक. १४ निर्दय अशा. १५ गयाक्षेत्रास. १६ आपल्या बापाचे पाय.

ती न स्त्री रसाया त्यासि निघे आत्त-मूर्ति जनकाशी ॥
परम शिव जींतें नांदे ह्मणुनि जिला ह्मणति सुज्ञ-जन काशी ॥ ४२ ॥
जे पक्षी जे श्वापद-संघ अविछूनि[4] कानना वसती ॥
त्यांचें तद्वचनामृत-पानार्थ[5] पुसेल कां न नांव सती ॥ ४३ ॥
पात्र भरूनि फळांनीं काष्ठें फोडी वनांत, सत्व-रतें[6]-॥
पाहूनि तत्कलत्रें स्मरलें मुनि-वच मनांत स-त्वर तें ॥ ४४ ॥
जों साध्वी हळुच ह्मणे हा नाथा निर्यंत-मान-दा रुचिरा ॥
मूर्ति श्रमत्ये, भ्रमत्ये मति, कीं जी प्रियतमा न दारु चिरा ॥ ४५ ॥
तोंचि ह्मणे तो उठल्या करित्या स्मृति-हानि वेदना, लागे-॥
शूल-शत शिरीं, जाणों सखि अ-क्षम हा निवेदनाला गे ॥ ४६ ॥
तुझिया मृदु-शीतांकीं शिर ठेवुनि वाटतें निजावें गे ॥
त्वत्स्पर्श अ-मृत ह्मणवुनि या मत्तापें पळोनि जावें गे ॥ ४७ ॥
मांडी देउनि पतिचें मस्तक हस्त-कमळें सु-धी रगडी ॥
दे धैर्य सतीस तिचा निज-निश्चय जो खरा सु-धीर गडी ॥ ४८ ॥
सीता दश-कंठा जसि तशि सत्त्वें भी न तीव्र-तापा हे ॥
तों पाश-पाणि-पुरुषा-प्रति पति-पार्श्वी पति-व्रता पाहे ॥ ४९ ॥
क्षितिवरि पति-शिर उतरुनि स-वि-नय झडकरि उठोनि कर जोडी ॥
नमुनि ह्मणे देव तुह्मी, अशि कैंची अन्य-दर्शनीं गोडी ॥ ५० ॥
केलेंचि धन्य दर्शन-दानें येऊनि कानना मातें ॥
अजि देवेश निवावे बहु हे सेवूनि कान नामातें ॥ ५१ ॥
देव ह्मणे सति यम मी; कां आलों? न्यावया तुझ्या पतितें ॥
हें दूत-कार्य कीं जी; जें सेवक-कृत्य वेगळें सति तें ॥ ५२ ॥
हा सत्यवान् सु-कृतवान् गुणवान् न्यावा न सेवकांनीं कीं ॥
ज्या कर्मीं योग्य-त्व स्वामीचें तें न सेवकानीकीं[12] ॥ ५३ ॥

---

१ (जनक + आशी) बापाचा आशीर्वाद. २ ज्या आशीमध्यें. ३ ज्या आशीला. ४ आश्रय करून. ५ त्या सत्यवानाचें वचन हेंच अमृत घ्यावें ह्मणून. ६ धैर्यशील-हें तत्कलत्राचें विशेषण. ७ निश्चयेंकरून मान देणाऱ्या ह्मणजे माझें वचन कधीं न मोडणाऱ्या. ८ स्मरण नाहींसें करणाऱ्या-अशा वेदना. ९ मी. १० मृदु आणि शीतल अशा मांडीवर. ११ पाश आहे हातीं ज्याच्या अशा पुरुषाला. १२ (सेवक + अनीकीं) चाकरांच्या मेळ्यांत.

अंगुष्ठमात्र पुरुषाप्रति यम पाशेंकरूनि आकर्षी ॥
तें हाय हाय ह्मणती बहु सद्गद-कंठ साश्रु नाकर्षी ॥ ५४ ॥
त्यातें बांधुनि नेउनि यम-धर्म प्रभु निघे अवाचीतें ॥
म्याला सतीस बहुधा जें ब्रह्म-लिखित बरें न वाची तें ॥ ५५ ॥
त्यामार्गें तीहि निघे धर्म ह्मणे भागलीस जा परत ॥
स्नेह-ऋण फेडिलें त्वां करुनि स्व-पति-क्रिया रहा स्मरत ॥ ५६ ॥
साध्वी ह्मणे प्रभो पति जिकडे जावीच मूर्ति हे तिकडे ॥
स्व-गुरु-व्रत-प्रसादें मद्गतिसि न रोधितील हेति कडे ॥ ५७ ॥
संत ह्मणति सप्त-पदें सह-वासें सख्य साधुशीं घडतें ॥
सन्मित्राचि न व्यसनीं अन्याखिल-मित्र संकटीं पडतें ॥ ५८ ॥
तुज संत ह्मणति पितृ-पति सम-वर्ती धर्म-राज बापा, हें-॥
सत्य यश ह्मणुनि याही कन्येसि दया करूनि बा पाहें ॥ ५९ ॥
ऐसें सती वदे, तो बोल शशी, देव तोहि सागर-सा- ॥
प्रेमें उचंबळे हो, धरि कारुण्यें द्रवासि सांग रसा ॥ ६० ॥
धर्म ह्मणे साध्वी बहु श्रमलीस स्वाश्रमासि जा मार्गें ॥
जो मागशील तो वर देतों, घे, इष्ट तें मला मार्गें ॥ ६१ ॥
देवा व्हावें चक्षुस्तेजस्संपन्न आश्रमा-माजी ॥
मामाजी ऐसें द्या, मति साहेनाचि त्या श्रमा माजी(ज्ञी) ॥ ६२ ॥
दिधलें धर्म म्हणे परि जाताचि होती तशीच मागूनी ॥
देव म्हणे पुनरपि जा वत्से घे वर दुजाहि मागूनी ॥ ६३ ॥
ती सु-मति ह्मणे राज्य-भ्रंशें बहु खिन्न सासुरा होतो ॥
पावुनि भवत्प्रसादें निज-पद बहु काळ सौसु राहो तो ॥ ६४ ॥
होइल जा धर्म ह्मणे परि करि अनु-गमन स-बहु-मान सती ॥
कीं जी हंसी हंसावांचुनि मानील न बहु मौनस ती ॥ ६५ ॥

---

१ आंगठ्या एवढ्या. २ दक्षिण दिशेस. ३ उत्तरकार्य. ४ माझ्या वडिलांच्या आणि व्रताच्या प्रसादानें. ५ माझ्या गमनाला. ६ शस्त्रें व डोंगराचे कडे. ७ साधु ज्याचा मित्र आहे असें कोणीहि दुःखांत पडत नाहीं; त्यावांचून इतर सर्व जरी कोणाचे मित्र असले, तरी तें संकटांत पडतें. ८ सर्वांशीं समदृष्टीनें वागणारा. ९ पर्वतासहित. १० पृथ्वी; भूत-मात्राला करुणा आली हें चौथ्या चरणाचें तात्पर्य. ११ डोळ्यांच्या (पाहण्याच्या) शक्तीनें युक्त. १२ जिवंत. १३ मानससरोवर.

पुनरपि मार्गी काढी जें धर्म-रहस्य जेविं नेव पुसती ॥
तें होय वशीकरणचि, कीं भासों दे तयाशि न वेपु सती ॥ ६६ ॥
धर्म ह्मणे गे बाई करिसी कां व्यर्थ या श्रमास तिजा-॥
वर घे नकोचि मार्गों, आलीस सु-दूर, आश्रमा सति जा ॥ ६७ ॥
त्यासि ह्मणे सावित्री संपन्न असो पिता सु-तनय-शतें ॥
हा लक्ष्मी-सुत-कवि किति लिहिल सतीचें उमा-सुत न यश तें ॥ ६८ ॥
उडु-पा उडुसे धर्मौदार्या लाजोनि अभ्र मुरडे हो ॥
सावित्रीच्या सु-यशीं न दिसे पति ह्मणुनि अभ्रमु रडे हो ॥ ६९ ॥
ऐसें शिरोनि चित्तीं घेउनि भारीहि तीन वर देवा-॥
सोडीना सोडविल्यावांचुनियां ती सती नवर-देवा ॥ ७० ॥
देव ह्मणे तूं स्वच्छा स्व-च्छायाशीच मागतीं सति घे ॥
वर घेउनि जा चवथा देतों मागोनि मागतीस 'तिघे ॥ ७१ ॥
व्हा सु-प्रसन्न, वत्से तुज हो सुत-शत असें वदा, न्या हो-॥
सु-यशो-राशि स्वर्गी लज्जा-प्र-द सुर-न-गा वदान्या हो ॥ ७२ ॥
भुलला धर्म द्युतिला धृतिला मतिला तिच्या तथा स्तुतिला ॥
न करुनि विचार जावी मार्गे ह्मणवुनि ह्मणे 'तथास्तु' तिला ॥ ७३ ॥
हळुचि ह्मणे सावित्री पावेन वरेंकरूनि संततिला ॥
तुमचा प्रसाद ह्मणुनि प्रेमें गातील सर्व संत तिला ॥ ७४ ॥
तरि मत्पति मज द्या कीं तुमची पावेल मान सत्या गी ॥
यश रक्षाया प्राणहि सत्य-गुणासक्त-मानस त्यागी ॥ ७५ ॥
रोमांचित धर्म ह्मणे बाई गातिल तुझा प्र-भाव सती ॥
पतिशीं अ-विना-भावें वसशिल रविशीं जशी प्रभा वसती ॥ ७६ ॥

१ नवीन काढलेली पुस्ती. २ 'तयाशि सती वपु न भासों दे' ह्मणजे त्याचें देहभान नाहींसें करी. ३ उत्तम शंभर पुत्रांनीं. ४ लक्ष्मी हें मोरोपंताच्या आईचें नांव. ५ गणपति. ६ यमाच्या औदार्यास; उत्तरार्ध-सावित्रीच्या अतिशुभ्र यशानें विश्व इतकें भरून गेलें होतें कीं, अभ्रमूचा पति ऐरावत हा अत्यंत शुभ्र असल्यामुळें त्या यशांत बुडून कोठें दिसेनासा झाला, तेव्हां ती रडूं लागली. तात्पर्य, सावित्रीचें यश अगदीं निर्मळ असून साऱ्या त्रैलोक्यांत भरलें होतें. यशाचा वर्ण शुभ्र आहे असें कवि मानितात. ७ देव ह्मणे तूं स्वच्छा (व) स्वच्छायाशीच (माझ्या सावलीप्रमाणेंच) मागतीं (मागें) (येत आहेस) (ह्मणून) (हे) सति, तिघे (तीन) वर मागोनि (हि) चौथा मागतीस (तर) देतों घे, ह्मणजे घेऊन जा. ८ अन्वय—तिघे मागोनि मागतीस चवथा देतों इत्यादि. ९ सत्याविषयीं तत्पर आहे मन ज्याचें तो. १० सोडितो. ११ वियोग न होतां. १२ राहते.

राज्य चतुः-शत वत्सर करिल तुझा कांत सोडिला जा गे ॥
हा त्वन्महिमा जागो सीतेनें जेविं जोडिला जागे ॥ ७७ ॥
तें [१]वृत्त [२]वर्तमान स्वल्पहि न कळे तिच्या वरा पाशीं ॥
जातां यम सावित्री धांवत आली कलेवरापाशीं ॥ ७८ ॥
पुनरपि तशीच बसली अंकीं घेऊनियां स्व-पति-शिर ती ॥
जशि चेतना धवांगीं होय इची [३]जीवितांत मति शिरेती ॥ ७९ ॥
वन-देवता ह्मणति त्या बा गा [४]मूर्च्छोत्थिता चकोरा हो-॥
स्वस्थ, ज्योत्स्ना कीं हे, द्रुत उठचि, नमावया नको राहों ॥ ८० ॥
नेत्रें उघडुनि पाहे तो दयितेच्या मुखासचि वनीं, ती-॥
दे त्यासि जसि नृपासि व्यसनीं देती सुखा [५]सचिव-नीती ॥ ८१ ॥
स्त्रीस ह्मणे [६]सु-भगे त्वां मृदु मांडी मांडिली उशी, रमला-॥
आत्मा निद्रेशीं, रवि मावळला लागला उशीर मला ॥ ८२ ॥
पुरुष श्याम [७]महौजा ओढित होता बळेंचि मजला जो-॥
तो कोण, पुसेन तया नसतां [८]स्वप्नोत्तमर्णे मज लाजो ॥ ८३ ॥
कथिन उद्यां, झाली बहु रात्रि, बळ असेल तरि उठा राया-॥
देत्यें हात, चला जी, घेत्यें फळ-भाजना कुठारा या ॥ ८४ ॥
नेत्रें पुसोनि पदरें पतिस ह्मणे भेटतील मामाजी ॥
'आई' ह्मणतां रडतां पडतां दाटून कां श्रमामाजी ॥ ८५ ॥
भेटवित्यें ताताला मातेला, या उठा, असें वदली ॥
आली घेउनि, अद्भुत वाटे कलभाशि सांवरी कदली ॥ ८६ ॥
आला प्रकाश नेत्रीं, अंध-त्वाचा वरें नुरे गंध ॥
परि भू-प [९]पुत्र-मोहें केला पहिल्यापरीसही अंध ॥ ८७ ॥
त्याला ह्मणती गौतम दाल्भ्य भरद्वाज धौम्य तापस हा- ॥
बा गा उगा [१०]मुहूर्तोपस्थित दुर्दैव-दत्त ताप [११]सहा ॥ ८८ ॥
सावित्री शुभ-लक्षण गुण-संपन्ना महा-सती बा हे ॥

१ झालें काय व होत आहे काय. २ पाशांत असतां. ३ तिच्या जिवांत जीव आला. ४ मूर्च्छा जाऊन सावध झालेला अशा. ५ मंत्र्यांनीं सांगितलेली चांगली मसलत. ६ हे सुंदरि प्रिये. ७ मोठा तेजस्वी. ८ (स्वप्न + उत्तमर्ण) स्वप्नांतलाहि सावकार. ९ पुत्रशोकानें. १० क्षणभर प्राप्त झालेलें; दुर्दैवानें दिलेलें दुःख. ११ सहन कर.

जी जी साध्वी स्व-धवानुमतें द्वारस्था मेहास ती बोहे ॥ ८९ ॥
वाखाणिति बहु पाहति मुनि-दाराहि भासुर-व्रत तिला जे ॥
साध्वीच्च देवता ही साध्वीला वा सुर-व्रतति लाजे ॥ ९० ॥
शोकें रडतां डोळे जावे, गेले कधीं न यावे गा ॥
दिसतें कल्याण पुढें, होऊंचि नको अधीन या वेगा ॥ ९१ ॥
ऐसें समजाविति त्या राजाला जों दया-पर महर्षी ॥
तों झालें अवलोकुनि सावित्री-सह तया परम हर्षी ॥ ९२ ॥
मुनि ह्मणती हा आला नेत्रें उघडुनि पहा स-दारा या ॥
मोठा भाग्याचा तूं प्र-मुदित यांसह रहा सदा राया ॥ ९३ ॥
दे आलिंगन, अंकीं घे, मस्तक-पद्म हुंग, वाराया-॥
आत्मात्म-ज-तापातें दे आशी राज-सत्तमा राया ॥ ९४ ॥
पुसतां विलंब-कारण चित्राश्व ह्मणे शिरो-व्यथा-शयन ॥
मुनि ह्मणति हें नव्हे, वद वत्से, हो तूंचि आमुचें नयन ॥ ९५ ॥
सावित्रीनें कथिलें तें वृत्त अ-शेष साधु-सद नमुनी ॥
तेव्हां झाले अ-तुल प्रीति-क्रीडेशि केलि-सदन मुनी ॥ ९६ ॥
मार्कंडेय ह्मणे बहु वर्णावें काय जेविं शिव-सेवा ॥
मज काळापासुनि तशि मुक्त करी त्योंशि[11] ती[12] मेनु-ज-देवा[13] ॥ ९७ ॥
दुसरे दिवशीं प्रकृति[14] प्रार्थिति येऊनि आपुल्या पतितें ॥
या राज्य करा, सचिवें वधिला हरिली स्व-भूमि ज्या पतितें ॥ ९८ ॥
मुनि ह्मणति अनुभवावें स्वस्थ-मनें राज्य-पद नता राया ॥
न तपोवन वर तुज बहु सावित्री-युक्त सदन ताराया ॥ ९९ ॥
सिंहासनीं बसविला सावित्रीच्या व्रतेंचि, हा नियेम[15] ॥
वर-सामर्थ्यें ह्मणा परि गेला होता करूनि हानि यम ॥ १०० ॥
सावित्रीनें केला उभय-कुलोद्धार हा असा रोजा[16] ॥

---

१ साध्वी आपल्या नवऱ्याच्या अनुमतानें (वागते). २ दारांत उभा राहिलेल्या (किंवा जवळ असलेल्या) उत्सवास बोलाविते. उत्तरार्द्ध-आनंद हा पतिव्रतेच्या नेहमीं दारीं उभा असतो, ह्मणजे तिला अति सुलभ असतो, हें तात्पर्य. ३ ऋषिपत्नी. ४ उत्कृष्ट आचारयुक्त. ५ कल्पवल्ली. ६ आपणाला व आपल्या मुलाला झालेलें जें (वियोग) दुःख त्यातें. ७ सत्यवान्. ८ मस्तकव्यथेमुळें निजणें. ९ साधूंचा समुदाय. १० क्रीडेचें स्थान. ११ सत्यवानाला. १२ सावित्री. १३ हे धर्मराजा. १४ प्रजा. १५ हेंच खरें समजावें. १६ हे धर्मराजा.

कृष्णाहि अशीच, स्तुति येती न मुखाशि या अ-सारा जा(ज्या) ॥ १०१ ॥
राम-घन–मयूर ह्मणे निववालचि सु-रसिकांशि केकाहो ॥
शंभुहि ह्मणे न सेविति मंद ह्मणुनि झुरसि काशिके कां हो ॥ १०२ ॥

विराट-पर्वांतील उत्तर-गोग्रहण.

(म० भा० अ० ३९-५३; मोरोपंत अ० ३-६).

पांडव अज्ञातवास करण्याकरितां **विराटाच्या** नगरींत राहिले होते. तेव्हां विराटाचा सेनापति **कीचक** ह्यानें द्रौपदीविषयीं दुर्वासना दर्शविल्यामुळें भीमानें त्यास ठार मारिलें. हें ऐकून विराटापासून फार त्रास पावलेला त्रिगर्तदेशाचा राजा **सुशर्मा** ह्यानें **दुर्योधनास** सुचविलें कीं, ही संधि विराटनगरावर स्वारी करण्यास बरी आहे. तो विचार दुर्योधनास पटून त्यानें त्या नगराच्या दक्षिणेच्या बाजूस सैन्यासह सुशर्म्यास पाठविलें आणि आपण स्वतः मोठें सैन्य घेऊन त्याच्या उत्तरेच्या बाजूस आला. ह्या प्रकरणांत उत्तरेकडील सैन्यानें विराटाच्या गाई हरण केल्या, हा प्रकार वर्णिला आहे, ह्यासाठीं ह्यास **उत्तरगोग्रहण** ह्मणतात.

मत्स्य-पुरोत्तर-भागीं प्रातःकाळींच ये सु-योधन हो ॥
ज्यासि जय-प्राप्ति मनीं ह्मणती भीष्मादिही सु-योध न हो ॥ १ ॥
सहसा व्रजांत गांठुनि बहु ताडुनि करुनि बद्ध-भुज गवळी ॥
षष्टि-सहस्र सु-गोधन तो कुरु-कुळ-चंदन-द्रु-भुज-ग वळी ॥ २ ॥
गोपाध्यक्ष रथावरि बैसुनि धांवे नृपासि सांगाया ॥
चित्तीं ह्मणे बुडाया कुरवधमा हरिसि धेनु कां गा या ॥ ३ ॥
तो राज-गृहीं जाउनि रायाच्या उत्तराख्य तनयातें- ॥

१ द्रौपदी. २ निरर्थक. ३ राम हाच मेघ त्याला मोरासारिखा मोरोपंत कवि. ४ मयूरवाणी हो. ५ अन्वय–शंभु हि (काशिकेला) ह्मणे (हे) काशिके मंद (अज्ञान) (तुज) न सेविति, ह्मणूनि कां हो झुरसि–अज्ञान जन तुजमध्यें येऊन वास करित नाहींत, ह्मणून तुला खिन्न होण्याचें काय कारण आहे? असें साक्षात् शंभुहि काशीला ह्मणतो. तस्मात् हे केकाहो अज्ञानजनांनीं तुमचा अनादर केला तरी तुह्मीं खेद करूं नये. जे रसज्ञ आहेत त्यांना तुह्मांपासून आनंद खचीत होईल. ६ हे वाराणसि. ७ मत्स्यदेशाच्या राजधानीच्या उत्तरेच्या बाजूस. ८ ज्यासि (दुर्योधनास) जयप्राप्ति (अर्जुनाची गांठ किंवा जय मिळणें) न हो (असें) भीष्मादिही सुयोध मनीं ह्मणती, असा अन्वय. ९ कौरवांचें कुळ हाच चंदनवृक्ष ह्याजवरचा सर्पच (दुर्योधन). १० कुरुकुलांतील नीचा.

नमुनि ह्मणे हो नेतो दुर्योधन धेनु करुनि अ-नयातें ॥ ४ ॥
कवची खड्गी धन्वी व्हा, चित्तीं रामचंद्रहि असा ध्या ॥
ऐसा रथीं, जय-श्री गो-विप्रावन-परासि न अ-साध्या ॥ ५ ॥
उत्तर ह्मणे असें जरी मी एकाकी व्हानपरि सवतें-॥
यश जोडितोंचि असता सारथि तरि कथन मज न परिसवतें ॥ ६ ॥
कर्णादिकांसि देतों समरीं वैराटि-केसरी करि-ता ॥
जिष्णुपुढें अ-सुर-जनीं कोणी वैरा टिके सरी करिता ॥ ७ ॥
मिळता कोणी तरि हो धैर्याचा मात्र उदधि सारथि जो ॥
कुरु-भट-समूह पाहुनि मज जेविं हिमासि सु-दधि-सार थिजो ॥ ८ ॥
ऐसें बहुतचि बोले तो बालिश बोल बायकांमाजी ॥
चित्र-पट-कटकसें शिशु-भाषण येईल काय कामा जी ॥ ९ ॥
तें परिसुनि एकांतीं पार्थ ह्मणे देवि कृष्ण-सखि जावें ॥
उत्तर-सारथि होउनि भ्यां, त्वां मजवरि कदापि न खिजावें ॥ १० ॥
कृष्णा ह्मणे बहु बरें, व्हा मारुत, हो पलाल खळ-बळ तें ॥
मद्धृदय न अरि-सैन्यें तुमच्या दैन्येंचि फार खळबळतें ॥ ११ ॥
त्या उत्तरासि सांगे सारथ्य बृहन्नडा करिल यातें ॥
सूत करुनि विजयानें नेले बहु खांडवीं अरि लयातें ॥ १२ ॥
सारथ्य-गीत-नृत्य-प्राप्तीचा हेतु जिष्णु-सह-वास ॥
पूर्णत्वाचा लागे पशु-पां भ्रमतांहि विष्णुसह वास ॥ १३ ॥
भगिनी-मुखेंचि विनवा तन्मातेला उत्तराचि वळवील ॥
अति-सहवासि-वच मना केतक केलुषिता वेना निवळवील ॥ १४ ॥
उत्तर ह्मणे कुरु-कटक न पशूंस यशासहि स्वसे नेतें ॥
अवकाश पळहि नाहीं कळवाया वृत्त हें स्व-सेनेतें ॥ १५ ॥
माझें सारथ्य करू तुझिया वचनें बृहन्नडा, गमला- ॥
हाचि सदुपाय वत्से, लागो अप-कीर्तिचा न डाग मला ॥ १६ ॥
ती धांवत जाय ह्मणे गानादिक हें बृहन्नडे राहो ॥

---

१ कवची, खड्गी व धन्वी असा. २ गाई आणि ब्राह्मण ह्यांच्या रक्षणाविषयीं जो तत्पर त्यास. ३ देणारा झाला असता. ४ विराटपुत्र हाच सिंह. ५ हत्तीपणा. ६ इंद्रापुढें. ७ तूप. ८ चित्रपटावरील सैन्याप्रमाणें. ९ केरकसपट. १० कृष्णाच्या सहवासानें गोपाळांस (अज्ञान गुराख्यांस) परमेश्वर जो कृष्ण त्याचे सर्व गुण प्राप्त झाले. ११ निवळीचें बीं. १२ गढूळ पाण्यास.

समर्यां सारथ्य-गुणा नुघडूनि कदर्युचा ने डेरा हो ॥ १७ ॥
उठल्या उत्साहाच्या त्या शांत श्रीमदुदधिवरि लहरी ॥
धरितां हनु ननु ह्मणतां प्रणताचें कां न सु[2]-दधि वरिल हरी ॥ १८ ॥
वाद्य असो नृत्य असो हो अभि-नय किमपि[3] गीत अथवा हो ॥
जाणोनि कसें ह्मणतां समरांत बृहन्नडाचि रथ वाहो ॥ १९ ॥
वैराटि ह्मणे नर्तक हो कीं वादक तथैव गायन हो ॥
सारथि हो या समर्यां एकहि वश कौरवांसि गाय न हो ॥ २० ॥
ऐसें वदे कवच दे त्या श्रित[4]-कुशलावहास ल्यायाला ॥
तद्धारणीं चुके तो, कन्या पाहूनि हांसल्या याला ॥ २१ ॥
स-त्वर बृहन्नडा नृप-सुत-रथ घेऊनि जाय बाहेर ॥
त्यासि ह्मणे हेरावें ह्मणसी कुरु[5]-कटक काय बा हेर ॥ २२ ॥
कुरु कटकासि पहातां तो उत्तर बाळ फार गडबडला ॥
स्व[6]-पर-बळाबळ नेणुनि बालिश बहु बायकांत बडबडला ॥ २३ ॥
बोले बृहन्नडे हें कुरु-बळ कल्पांत[7]-सिंधुसें गमतें ॥
ने रथ पुरांत, माझें मन नयनाहि पाहतां बहु भ्रमतें ॥ २४ ॥
दुर्योधन दुःशासन कर्ण कृप द्रोण भीष्म ज्या कटकीं ॥
त्यांत मरेनाचि शिरतां कांट्यावरि घालितां चिरे पट कीं ॥ २५ ॥
पार्थ ह्मणे राज-सुता आतां वदतोसि हें अहा काय ॥
शय्येवरि न पडाया योग्य रण-क्षितिवरीच हा काय ॥ २६ ॥
तेव्हां स्त्रियांत तैसें बोलुनि आतां असें कसें वदसी ॥
एकहि बाण न सुटला नाहीं अद्यापि झळकला सदसी[9] ॥ २७ ॥
निज[10]-वृत्ति-रसीं लोभी हो, साधो बुद्धि अन्यथा न करीं ॥
निज-हित-लोभें धरितो शिशुहि मुखीं एक, अन्य थान करीं ॥ २८ ॥

१ कृपणानें डेऱ्यांत पुरून ठेविलेलें द्रव्य कधींच कोणाच्या उपयोगीं न पडल्यामुळें व्यर्थ होय. तसा तुझा सारथ्यगुण समर्यां प्रकट न होईल तर व्यर्थ होय. असें तात्पर्य. २ प्रेमळ भक्तानें आर्जवानें दिलेलें सुदधि (उत्तम दहीं) हरी नु (नको) न ह्मणतां कां न स्वीकारील? तसें युद्धप्रिय अर्जुनास दुर्योधनाबरोबर युद्ध करण्याची प्रार्थना कशी न रुचेल? ३ (किं + अपि) = कोणतेंहि; हें गीताचें विशेषण. ४ (श्रित + कुशल + आवहास) आश्रिताचें कल्याण करणाऱ्या (अर्जुनाला). ५ बा, कुरुकटक हेरावें ह्मणसी काय? हेर (पहा) असा अन्वय. ६ आपलें तसेंच शत्रूचें बळ व अबळ. ७ प्रलयकालच्या समुद्रासारखें. ८ बक. ९ (सत् + असी) चांगली तरवार. १० क्षत्रियाच्या कर्माची (युद्धाची) आवड भर.

मरतीच न दाखविती पाउलहि पळोनि तोंड लेंक[1] विल्या ॥
ह्मणती सद्यः-कीर्ति-प्रज्ञा-घ्न-स्पर्श[2] तोंडलें कवि त्या ॥ २९ ॥
ऐसें पार्थ वदे तों भिउनि-कटक-वागुलासि पोर पळे ॥
शत्रु-प्र-ताप-दाव-ज्वालांनीं तो कुरंग होय पळे ॥ ३० ॥
उत्तर ह्मणे नको गे पायां पडतों बृहन्नडे सोड ॥
जोडे दिली,[3] दुखवुं नको केवळ पितृ-कर-तळ-स्थ[4] हा फोड[5] ॥ ३१ ॥
कुरवाळोनि ह्मणे गा राज-सुता योग्य तूं न कांपाला ॥
मृदुल-त्व म्लान-त्व स्वीकारुनि जाहलासि कां पाला ॥ ३२ ॥
तुज उत्साह नसे तरि करितों घेउनि धनूस मी रण हो ॥
मज मेघासि कराया शर-वृष्टि[6] सहाय तूं समीरण हो ॥ ३३ ॥
आतां सोडवितों पशु खल-बल पल न लगतांचि पळवीतों ॥
मी विजय असें तुजचि न सकळांही कौरवांसि कळवीतों ॥ ३४ ॥
धृत-रश्मि कुमार ह्मणे दारुक कीं आज मानली लाजो ॥
दंड करावा या कुरु-सेनेला योग्य मातलीला जो ॥ ३५ ॥
काढूनि शंख-वलयें[7] त्याला पुं-भूषणें सितें वस्त्रें ॥
बांधूनि केश माथां प्राङ्मुख[8] होऊनि आठवी अस्त्रें ॥ ३६ ॥
जातां कुरु-कटकावरि वाजविला दिव्य देवदत्त दर ॥
तो होय जना जैसा कल्पांतीं रुद्र-देव[9] दत्त-दर[10] ॥ ३७ ॥
भ्याला उत्तर त्यातें जिष्णु ह्मणे पावलासि कांप दरें ॥
अद्यापि बांधिलेंसे तुझिया मतिनें अ-धैर्य कां पदरें ॥ ३८ ॥
हांसोनि ह्मणे हरि-सख हो गोढासन[11] [12]वि-कंप-धी धीट ॥

१ बापाला. २ कीर्तिरूप प्रज्ञा (बुद्धि) हिचा तादडतोब नाश करणारा आहे स्पर्श ज्याचा; हें तोंडल्याचें विशेषण. ३ तुला हवी ती देणगी देतों. ह्यास आधार—महाभारत विराटपर्व अ० ३८

श्लो० ४३, ४४—शातकुंभस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ॥
मणीनष्टौ च वैदूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान् ॥ १ ॥
हेमदंडप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रतैः ॥
मत्तांश्च दश मातंगान्मुंच मां त्वं बृहन्नले ॥ २ ॥

४ बापाच्या करतळावर असणारा. ५ हा मी (करतळावरील फोडाप्रमाणें बाप मला जपतो) हें तात्पर्य. ६ बाणांची वृष्टि पक्षीं, जलवृष्टि. ७ शंखाचीं केलेलीं वलयें (चुडे). ८ पूर्वाभिमुख. ९ महादेव. १० दिलें आहे भय ज्यानें असा. ११ दृढ आहे आसन ज्याचें असा (हो)—बळकट बैस. १२ निर्भय आहे बुद्धी ज्याची असा.

न धरीं बा दे[1] हा देर, सादर दे वाजवूं पुन्हा नीट ॥ ३९ ॥
द्रोण ह्मणे न दिसे जय कां करितां आननें नत पहा रे ॥
आला विजय [4]जयाचें श्री-शंभु-तपापुढें न तप हारे ॥ ४० ॥
गांवार ह्मणे गुरुजी पण [5]न करुनि पूर्ण हा प्रकटला हो ॥
पुनरपि वन-वास करूं गुरु-घातक-पातक प्रकट लाहो ॥ ४१ ॥
कर्णाद्यासांसि ह्मणे तुमचे वि-जयी असोत हात रणीं ॥
[7]शर-पटलाच्छादित हो अर्जुन-शस्त्र-प्रताप हा तरणी ॥ ४२ ॥
[8]गुरुजींस काय पुसतां चापीं गुण सद्धचेंचि चढवा हो ॥
यांला हेंचि ह्मणावें कीं आह्मां धर्म-शास्त्र पढवा हो ॥ ४३ ॥
पढवावें मात्र इहीं भेदावें पर-हृदब्ज कटुक वचें ॥
कीं दूरूनि दिसावें प्रेक्षक-दृष्टीस युद्ध-पटु कवचें ॥ ४४ ॥
प्रार्थुनि पुढें करावे हे यज्ञीं कीं सु-भोजनावसरीं ॥
सिंधूंत तरेल कशी जी केली [10]केलि-हेतु नाव सरीं ॥ ४५ ॥
खळ-कृत गुरु-निंदेतें वर्णील कधीं न विस्तरें सु-कवी ॥
कीं तें श्री[12]-गुरु-भक्ति-प्रेमामर-पादपांकुरा सुकवी ॥ ४६ ॥
त्यासि कृप ह्मणे कर्णा सु-ज्ञांहीं ऐकतांचि डोलावें ॥
ऐसेंचि बोलणें जरि तरि पुरुपानें दहांत बोलावें ॥ ४७ ॥
तूं नीति-विरुद्ध वदसि साहस हें फळ न दे वचन-यज्ञ ॥
अद्भुत कर्म करूनिहि वा न वदति एकही वच नय-ज्ञ ॥ ४८ ॥
घालूं पाहसि दंष्ट्रा उपडाया अहि-मुखांत आंगोळी ॥
ऐसें साहस करितां होइल तनुची क्षणांत रांगोळी ॥ ४९ ॥

१ भय. २ शस्त्र. ३ मनापासून. ४ जयाचें तप श्रीशंभुतपापुढें न हारे असा अन्वय, ह्या कथा अशी आहे कीं पाशुपतास्त्र मिळावें ह्मणून अर्जुन हिमालयावर शिवप्रसादार्थ उग्र तप करित असतां त्याच्या बलाची परीक्षा पाहण्याकरितां शिवानें भिल्लाचें रूप घेतलें आणि एक रानडुकर उत्पन्न केला. तो रानडुकर अर्जुन तप करित होता तेथून कांहीं अंतरावरून जातांना त्यावर दोघांनीं एकदम बाण सोडून त्याचा प्राण घेतला, तेव्हां तो मीं मारिला, मीं मारिला असें ह्मणून दोघेहि त्याविषयीं भांडूं लागले आणि हातघाईवर आले. त्या प्रसंगीं अर्जुनानें महान् पराक्रम करून शिवाला जेर केलें; तेणेंकरून शिव प्रसन्न होऊन त्यानें अर्जुनास पाशुपतास्त्र दिलें; ह्या कथेस लक्षून हें लिहिलें आहे. ५ दुर्योधन. ६ गुरुहत्या करणाराचें पातक. ७ बाणांच्या समुदायानें पक्षीं, मेघांनीं झांकलेला. ८ (४३, ४४, व ४५) ह्या आर्यांतील बोलणें कर्णाचें आहे. ९ दुसऱ्याचें हृदयकमळ. १० क्रीडा हाच आहे उद्देश जीचा अशी. ११ गुरुनिंदा. १२ श्रीगुरुभक्तीचें प्रेम हाच कल्पवृक्षाचा अंकुर, त्यास. १३ शुष्क—तोंडचा यज्ञ.

कंठीं बांधूनि शिळा बाहु-बळें सागराशि तरशील ॥
परि साहसें न विजया, हें शील नसो असो इतर शील ॥ ५० ॥
सर्वहि मिळोनि भांडूं कर्णा व्हावें न साहसा मान्य ॥
यत्नें नृप-यश रक्षूं आजि नव्हे श्वेत-वाह सामान्य ॥ ५१ ॥
द्रौणि ह्मणे एकाकी तूंचि क्षम जिष्णु-वारणा सूत ॥
बहुधा बद्ध करीलचि लूतेचें जिष्णु-वारणा सूत ॥ ५२ ॥
करिसि वि-कत्थन जिंकुनि नेलें नसतांहि गो-धन शिवेतें ॥
सत्प्रिय शुचि यश कर्णा भलत्या न करूनि शोध न शिवे तें ॥ ५३ ॥
पावोनि सर्व महितें वि-गुणाहि गुरूसि जे कुल-ज नर ते- ॥
सत्कारिति, अलि कमलीं तेविं गुरु-पदीं महा-कुल-जन रते ॥ ५४ ॥
राधेया उद्धत तूं हा दुर्योधनहि फार उद्धत रे ॥
गुरु-निंदक हो स्पष्ट व्यसनांत बुडे अ-शुद्ध, शुद्ध तरे ॥ ५५ ॥
सिंहांसीं द्वेष करुनि कोण बळी वारणांत उरणारे ॥
कां भ्रमलासि कसा त्वां जय पावावा रणांत उरणा रे ॥ ५६ ॥
दुर्योधन नमुनि ह्मणे गुरुजी मज अरि-करीं न सोपावें ॥
तेजो-जननार्थ असें वदलों, त्वन्मत्सरीं नसो, पावें ॥ ५७ ॥
हांसोनि द्रोण ह्मणे आह्मां कोपों न देचि वत्सल-ता ॥
नसतें क्षमा-कवच तरि हृदयीं त्वच्छब्द अशनिवत् सलता ॥ ५८ ॥
भीष्मासि मग ह्मणे नृप पुसतों अ-ज्ञात-वास-पण पुरला- ॥
कीं कांहीं मास तरी पक्ष तरी दिन तरी असे उरला ॥ ५९ ॥
भीष्म ह्मणे गांधारे पांडव पंडित खरे न दंभ्र-मती ॥
न भ्रमले जे प्राकृत तेचि मनीं धरुनियां मद भ्रमती ॥ ६० ॥
कामी कोपी लोभी जे संसारांत पावती भ्रम ते ॥
प्राकृत पंडित पांडव असते तरि हेहि केविं न भ्रमते ॥ ६१ ॥
शास्त्र-मतें मास-द्वय पांचां वर्षांत अधिक लेखावें ॥

१ हा साहसाचा स्वभाव. २ अर्जुनाचा पराभव करण्यास. ३ सारथी—कर्ण; हा सारथ्याच्या राधानांवाच्या बायकोस लहानपणीं सांपडला व तिनें त्यास वाढविलें ह्मणून त्याचीं सूत, सूतपुत्र, राधेय अशीं नांवें आहेत. ४ इंद्राच्या हत्तीला म्हणजे ऐरावताला. ५ मोठ्या कुळांत झालेला जन. ६ राधापुत्रा कर्णा. ७ हे मेंढ्या. ८ ईर्ष्या उत्पन्न व्हावी ह्मणून. ९ वज्राप्रमाणें चिलखत. १० दुर्योधना. ११ अल्पबुद्धीचे. १२ शास्त्रमानानें.

अ-ज्ञात-वास यास्तव सरलाचि असेंचि तत्त्व देखावें ॥ ६२ ॥
तेरा वर्षांत अधिक दश पक्ष द्वादश क्षपा पडती ॥
चांद्र-शरन्मानें हे संख्या संख्यावदादृता वडती ॥ ६३ ॥
एवंच चांद्र-मानें तेराही स्पष्ट सारिले अब्द ॥
सत्य-प्रतिज्ञ पांडव लागों देतिल न आपणा शब्द ॥ ६४ ॥
येतां अ-न्याय-लवें अल्पायासेंहि इंद्र-पद पदरा- ॥
हूं न ह्मणतील, काळापासुनिही पावतील हे न दरा ॥ ६५ ॥
युद्धें करूनि पाक्षिक जय, त्यांतहि विजय पातला समरा ॥
सम रामाशीं व्हा, हो शम राज्य-समर्पणें, हटें न मरा ॥ ६६ ॥
कुर्वधम ह्मणे युद्धचि हो, सख्य न हो पितामहा यासीं ॥
शक्रहि बुडेल यातें मद्धृत पद ओपितां महायासीं ॥ ६७ ॥
पार्थ ह्मणे वैराटे रथ कुरु-कटकासमीप राहूं दे ॥
गो-धन हरावयास्तव आले भट कोण कोण पाहूं दे ॥ ६८ ॥
तो गुरु, तो गुरु-नंदन, तो कृप, तो कर्ण, तो पितामह, रे ॥
यांहीं धेनु वळाव्या !! शिव शिव गोपाळ राम कृष्ण हरे !! ॥ ६९ ॥
रे उत्तरा शकुनिचा या व्यूहांत न दिसे मला भाचा ॥
त्यावांचुनि यांसीं जो करणें संग्राम तो न लाभाचा ॥ ७० ॥
हें कटक सोड, तिकडे चाल, तुझ्या हरुनि गोधना खळ तो- ॥
प्राण-त्राण-परायण जिकडे निरपत्रपाग्रणी पळतो ॥ ७१ ॥
उत्तर निज तुरगांतें द्याया अरुणासि कौतुक पिटाळी ॥

---

१ चांद्रवर्षाच्या मानानें—चांद्रमानानें वर्षांचे दिवस सुमारें ३५४ व सौरमानानें सुमारें ३६५¼ असतात. चांद्रमानाचा सौरमानाशीं मेळ घालण्यासाठीं चांद्रमानाच्या पांच वर्षांत सुमारें २ महिने अधिक धरितात. ह्या मानानें १३ वर्षांत चांद्रमानाचे ५ महिने व १२ दिवस ज्यास्त धरिले जातात. २ (संख्यावत् + आदृता) ज्योतिःशास्त्र जाणणाऱ्या पंडितांस मान्य. ३ ह्याप्रमाणें पाहिलें असतां. ४ हें स्वीकारार्थ अव्यय. ५ रामचंद्र जसा नीतीस्तव राज्यत्याग करून वनवासास गेला. तसें तुह्मी न्यायास अनुसरून पांडवांस राज्य द्या; असा भाव. ६ मद्धृत (मत् + हृत) पद (मीं घेतलेलें राज्य) यातें (अर्जुनातें) ओपितां शक्रहि महायासीं (महा + आयासीं=मोठ्या संकटांत) बुडेल—असा अन्वय. ७ कौरवपांडवांचा गुरु द्रोणाचार्य. ८ शकुनिचा भाचा—दुर्योधन. ९ प्राण राखण्याविषयीं तत्पर. १० (निर् + अपत्रपा + अग्रणी) निर्लज्जांमध्यें श्रेष्ठ (दुर्योधन). ११ सूर्याचा सारथी अरुण हा सूर्याच्या घोड्यांना जो वेग देतो, त्यापेक्षांहि उत्तर आपल्या घोड्यांस ज्यास्त वेग देता झाला असा भाव.

तों गर्जोनि कुरु-कटक-कर्णीं बसवी ध्वज-स्थ क[1]पि टाळी ॥ ७२ ॥
कोठें जाल उभे रे म[2]त्स्येश्वर-धेनु-पश्यतो-हर हो ॥
सोडा गो-धन नाहीं तरि वधिन तुह्मांसि वश्य तो हर हो ॥ ७३ ॥
खल-बल-जलधि-नि-मग्ना धेनु उसळल्या अलावु जाल्या हो ॥
हांसुनि विजय मनिं ह्मणे कां गोपै[3]-सख्या मला बुजाल्या हो ॥ ७४ ॥
गेल्या पळोनि गाई पृष्ठावरि पुच्छ-भार वाहोनी ॥
राहूनि निश्चल क्षण विजय निवे त्यांकडेचि पाहोनी ॥ ७५ ॥
येतांचि वि-क्रम-लवें श्री-हरिचा दयित दास वीर गडी ॥
हरि करि-घटेसि जैसा त्या कुरु-सेनेसि वासवी रगडी ॥ ७६ ॥
तत्काळ उत्तरें तो नेला कर्णाकडेचि रथ वातें ॥
घन गिरिकडे, सु-वैद्यें स्वौषध रुग्णाकडेचि अथवा तें ॥ ७७ ॥
दव जेविं तृ[4]णावरणा वृ[5]ष भस्म करी महा-शरावरणा ॥
पार्थ ह्मणे करितो गिरि-शें[6]-कमंडलुशीं पहा श[7]रात रणा ॥ ७८ ॥
होते य[8]दंश-शेष-श्वास-ज्वलनांत हे समिद् धरणी ॥
त्याचा सखा धनंजय होय खल-शलभ-लया समि[9]द्ध रणीं ॥ ७९ ॥
मग ग[10]गन-ग-नग-भिन्मुख-सुर-मत-गुरुसींहि अ[11]-नव मुनि नर तो-॥
क[12]लह करी कीं इतरीं गुरु-कलहीं यासि जन वमुनि न रतो ॥ ८० ॥

---

१ एका समयीं अर्जुन व मारुति ह्यांचा एकमेकांच्या बळाविषयीं कांहीं पण पडला असतां अर्जुनास कृष्णाचें साह्याय्य असल्यामुळें त्यांत मारुति हरला; तेव्हां कृष्णमतें असा नियम ठरला कीं, "मारुतीनें प्रत्येक युद्धप्रसंगीं अर्जुनाच्या ध्वजावर बसून आपल्या गर्जनेनें शत्रूंस भयभीत करावें." ह्यावरूनच अर्जुनास 'कपिध्वज' हें नांव पडलें आहे. २ विराटराजाच्या गायी पाहतां पाहतां नेणारे. ३ गवळ्याच्या (कृष्णाच्या) मित्रास. जो गोपसख त्यास गायींनीं बुजूं नये हें तात्पर्य. ४ (तृण + आवरणा) गवताच्या आच्छादनास. ५ कर्ण. ६ महादेवाच्या कमंडलूबरोबर. ७ परळ. ८ ज्या कृष्णाचा अंश जो शेष त्याच्या श्वासांच्या अग्नीमध्यें. प्रळयकाळीं प्रखरसूर्य किरणांनीं पृथ्वी तापून ती आग शेषाच्या मस्तकास पोंचली असतां तो फूत्कार करितो, व त्या योगानें सर्व पृथ्वी जळून जाते; अशी कथा आहे. ९ फार पेटलेला. १० गगनांत गमन करणारे आणि नगभित् (पर्वताचा भेद करणारा) ह्मणजे इंद्र तो आहे प्रमुख ज्यांत असे जे सुर ह्मणजे देव त्यांना मान्य जो गुरु (द्रोण) त्याबरोबर. ११ पुराणऋषि. अर्जुन हा नरनारायणांपैकीं नराचा अवतार होय. १२ उत्तरार्ध—यासि (क्षत्रियधर्मास अनुसरून मात्र केलेल्या कलहास) वमुनि (खेरीज करून) इतरीं गुरुकलहीं (गुरुशीं दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारच्या कलहांत) जन न रतो; असा अन्वय.

गुरुला वि-विध शरांची वाहे तो राग-राशि लाखोली ॥
भेटे अस्त्र-तति तया जशि पोहे सागरा शिला खोली ॥ ८१ ॥
करिती सूर्यास्तोदय एक मुहूर्तांत एक शतदा ते ॥
त्यांत न एकासमही होती मेघा असेहि शत दाते ॥ ८२ ॥
द्रोणार्जुन तुल्य-क्रिय बिंब-प्रति-बिंबसेचि ते गमती ॥
किति कुरु कटकें प्रेक्षक वृत्र-घ्नाचींहि लोचनें भ्रमती ॥ ८३ ॥
अश्वत्थामा धांवे रक्षाया संकटांत जनकास ॥
जन कासया विते सुत कसिते न करावया भजन कास ॥ ८४ ॥
सांवर्तिक मेघांच्या लाजाव्या द्रौणि-सायकां धारा ॥
सत्ताताहुनि होइल सुत ह्मणवायासि हाय कां धारा ॥ ८५ ॥
बहु कल्पना सु-कवि-मा विजयहि बहु शर-परंपरा व्याला ॥
भंगू पाहे समरीं गुरु-पुत्रासहि जसें पराव्याला ॥ ८६ ॥
प्रति-रव-मिषें शरांनीं भरतां कुंथावयासि नभ लागे ॥
देवी ह्मणति सख्यांनो दारुण हा क्षात्र-धर्म न भला गे ॥ ८७ ॥
झाले भाते समरीं आणाया गुरु-सुतीं उणीव रिते ॥
देती सामग्री जय तरि कां सद्गतिला गुणी वरिते ॥ ८८ ॥
भंगे अश्वत्थामा अश्वत्था मी कैंचित् सदा हरिला ॥

१ उत्तरार्धाचा अर्थ—शिळा महासागरांतहि टाकली असतां जशी ती त्याच्या थेट तळाशीं जाते, तसे नानाविध अस्त्रांचा प्रयोग करून जे बाण अर्जुनानें महापराक्रमी द्रोणावर सोडिले ते सर्व त्याच्या शरिरांत भेदून गेले—असा भाव. २ एकानें आपल्या बाणांच्या वृष्टीनें सूर्य झांकून टाकावा, व दुसऱ्यानें त्या बाणांचा छेद करून पुनः सूर्याचा उदय करावा, असे ते एक एक (प्रत्येक) मुहूर्तांत शेंकडों वेळां करित होते; हा भाव. ३ कोणतेंहि प्रतिबिंब (प्रतिच्छाया) ज्या पदार्थाचें असतें, त्या पदार्थास (त्या प्रतिबिंबाचें) बिंब ह्मणतात. पदार्थ आणि त्याचें प्रतिबिंब हीं जशीं सर्वांशीं सारखीं असतात, तसे द्रोण व अर्जुन पराक्रमानें अगदीं सारखे भासले. ४ सुत भजन (सेवा) करावया (जर) कास न कसिते, (तर) जन (त्यांस कासया विते?) असा अन्वय. ५ प्रलयकालसंबंधी. ६ अश्वत्थाम्याच्या बाणांस. ७ उत्तरार्ध—हाय ह्मणवावयास (अरे रे हा कुपुत्र निघाला ह्मणून दुःखाचे उद्गार काढविण्यास) सुत सत्ताताहुनि (पराक्रमी बापापेक्षां) धारा (कमी योग्यतेचा) कां होईल ? असा अन्वय तात्पर्य, अश्वत्थामा द्रोणापेक्षां पराक्रमानें कमी नव्हता. ८ बाणांच्या पंक्ति. ९ प्रतिध्वनीच्या मिषानें. १० फक्त शनिवारींच अश्वत्थ (पिंपळ) ह्यापाशीं लक्ष्मीचा वास असतो, अशी प्रसिद्ध आहे.

तसि इतरासि जय-श्री नित्य हरि-जनासि तो तिणें वरिला ॥ ८९ ॥
हरुनि यशो-धन गो-धन योध न गणितां क्षयासि नेऊन ॥
त्या नृप-पुत्रास ह्मणे चाल पुरा हें मनींच ठेवून ॥ ९० ॥
झांकीं वपुला क्षत-जें बसतां मर्मीं अरीषु न्हाल्याला ॥
झाला सारथि पहिल्या योषा-वेषासि तो पुन्हा त्याला ॥ ९१ ॥
विजयी विराट इकडे ये पूजिति पौर विप्र-जन यातें ॥
येतांचि सभेंत पुसे प्रेमें त्या उत्तरा स्व-तनयातें ॥ ९२ ॥
जन कथिति धेनु कुरुनीं वळिल्या येऊनि उत्तराशेला ॥
त्वत्कीर्तिनें पसरिला स्व-परित्राणार्थ उत्तरा शेला ॥ ९३ ॥
गेला कुरु जिंकाया आहे सारथि बृहन्नडा, गमला ॥
सत्य कुमारचि, वदला लागो अप-कीर्तिचा न डाग मला ॥ ९४ ॥
भू-प ह्मणे कुरु होतिल वारे, करितील आजि अभ्र मुला ॥
दुःख सुदेष्णेला जें शिरतां सिंहांत कलभ अभ्रमुला ॥ ९५ ॥
देवा कुमार आला सोडविल्या धेनु पळविलीं कटकें ॥
न वय प्रमाण तेजस्वि-जनीं ह्मणती कवी न तें लटकें ॥ ९६ ॥
धर्म ह्मणे आयकिलें दूताचें वचन चांगलें कानें ॥
राया सुख-रोमांचित केलें कीं आजि आंग लेकानें ॥ ९७ ॥
सारथि बृहन्नडा ज्या तद्विजयें करुत बायका नवला ॥
चिंतो-मणि-गल बालक जो दुर्लभ त्यासि काय कानवला ॥ ९८ ॥
गाजत वाजत साजत आज तया जतन करुनि आणा हो ॥
मज-मागें मत्स्यांचा हा रिपु-शशि-राहु-बाहु राणा हो ॥ ९९ ॥

---

१ वर्मी बाण लागून रक्तानें भिजलेल्या शरिरास झांकी. २ स्त्रीवेषास. ३ (उत्तर + आशेला) उत्तर दिशेला. ४ त्वत्कीर्तीनें स्वपरित्राणार्थ उत्तरा शेला पसरिला, हा अन्वय; तुझ्या कीर्तीनें उत्तरापुढें पदर पसरून, माझें रक्षण कर अशी विनंति केली. तुझी कीर्ति राखण्याकरितां तो युद्धास गेला; हें तात्पर्य. ५ सत्य कुमारचि गमला–ह्मणजे खरोखर कार्तिकस्वामीच वाटला. ६ मुलाला (उत्तराला). ७ सुदेष्णा ही विराटाची बायको, तिला. ८ हे राजा. ९ अंगांत मोठा पराक्रम असण्यास वय मोठें असावें लागत नाहीं हें तात्पर्य. १० चिंतामणि (इच्छिलेलें देणारें रत्न) ज्याच्या गळ्यांत आहे असा बालक. ११ शत्रु हाच चंद्र त्याला राहूसारिखा (ग्रासणारा) आहे बाहु ज्याचा; हें 'राणा' याचें विशेषण.

उद्योग-पर्वातील कृष्ण-शिष्टाई.

(म० भा० अ० ७२-९५; मोरोपंत अ० ६-८)

पांडवांचा अज्ञातवास संपल्यानंतर त्यांनीं आपला राज्याचा हिस्सा आपणांस मिळावा, व **दुर्योधनाशीं** सल्ला व्हावा ह्मणून **कृष्णास** शिष्ट (वकील) करून **हस्तिनापुरास** पाठविलें, हें ह्या आख्यानांत आहे.

धर्म ह्मणे **श्री-कृष्णा** बुडतों मी सत्य जाण तार मला ॥
भव बुडवी ह्मणुनिच तव भजनीं **सनकादि** जाणता रमला ॥ १ ॥
जेणें न बुडे कुरु-कुळ धर्म, यश, न्याय, त्याचि सदुपाया-॥
सांग, सख्या भ्रमला हा जन, केवळ आप्त तूंचि यदु-पा या ॥ २ ॥
श्रीकृष्ण ह्मणे देवा जातों मी त्याकडे हित वदाया ॥
काय सु-योधन न शके पचवाया वृत्र-हाहि तव दाया ॥ ३ ॥
धर्म ह्मणे हितहि तया अ-हित, अहि तसाचि तो परम खळ गा ॥
व्यसनीं भल्यासि पाडी दुष्ट गजा जेविं पिहित-मुख खळगा ॥ ४ ॥
शौरि ह्मणे राजेंद्रा यद्यपि बलवान् तथापि शुनकानें ॥
हरिनें काय करावें परिसो तो हित-कथा पिशुन कानें ॥ ५ ॥
जिंकिल काय हरा तो जिंकी कुतुकेंचि मन्मथ नरा जो (ज्या) ॥
करिल हरि-मथन शश तरि करिल सु-योधनहि मन्मथन राजा ॥ ६ ॥
योजीन युक्ति सामीं सांदीपनिच्या तुझ्या बहु नव्या ही ॥
प्राणापरीस बहु मज जेविं तुह्मीं तेविं तो बहु न व्याही ॥ ७ ॥
माय करी बाळाचें नित्य श्रमवूनि काय जेविं हित ॥
तेविं करितसे मन्मति होय निज-दयेसि काय जें वि-हित ॥ ८ ॥
देइल अंश सु-योधन तरि आह्मा पावला सदाशिव हो ॥
ह्मणतोसि तूंहि मीही कीं प्रज्ञा-चक्षुचें सदा शिव हो ॥ ९ ॥
श्री-राम जसा प्रेषी शिकवुनि सामोक्ति अंगदा साच्या ॥
धर्म तसा प्रभुला, जो कार्यी देणार अंग दासाच्या ॥ १० ॥

---

१ या (ह्या धर्मास) यदुपा (हे कृष्णा) तूंचि आप्त—हित व खरें सांगणारा (आहेस). २ हे धर्मराजा. ३ गवतानें वगैरे झांकलें आहे तोंड ज्याचें असा. ४ तो खल दुर्योधन. ५ ज्याला. ६ दुर्योधनाची मुलगी लक्ष्मणा ही कृष्णाचा मुलगा सांब ह्यास दिली होती, ह्मणून तो व्याही. ७ प्रज्ञा (बुद्धिच) आहे चक्षु ज्यास ह्मणजे अंध त्याचें—धृतराष्ट्राचें. ८ सामाविषयीं भाषणें.

भीम ह्मणे केशवजी मृदु बोला [1]उग्र तो सु-योधन हो ॥
वा त्यासीं सख्याचि हो युद्धीं हत एकही सु-योध न हो ॥ ११ ॥
इतर असो, लाजेलचि त्या नित्य मदांध सुर-गज [2]गदीशा ॥
दुर्योधना गुरु असें ह्मणतिल गरलांध उरग जगदीशा ॥ १२ ॥
श्री-कृष्ण ह्मणे हा रे भीमा जरि तूं महा-भुज गदीन ॥
भ्यालासि, होय जैसा चिंतुनि गरुडा महा-भुजग दीन ॥ १३ ॥
आह्मा तुझा भरंवसा बहु कीं खळ मर्दिशील तूं अगदीं ॥
निर्वीर्यत्व [3]चिकित्सा-समयीं [4]आलें चिरार्जितीं [5]अगदीं ॥ १४ ॥
भीम ह्मणे हा द्याया सुत-शोक पित्यासि [6]यादवा [7]लाजे ॥
भस्मचि होतील सकळ ते सांपडतील या दवाला [8]जे ॥ १५ ॥
अर्जुन ह्मणे सख्या जें कीर्ति-कर असेल तेंचि कर जा गा ॥
मागावें काय, तुझा प्रणत-त्राणीं असेचि कर जागा ॥ १६ ॥
कृष्णाहि ह्मणे कृष्णा ह्मणसि जिला प्रिय-सखी पहा हे ती ॥
विसरो तुझी न समर्था ईस श्रित-[9]भव्य-दा महा-हेति ॥ १७ ॥
बहु गहिंवरोनि दावुनि [10]दुःशासन-पाणि-कृष्ट-केश वदे ॥
बहु दीर्घ उष्ण सोडुनि सुसकारा तीस अ-भय केशव दे ॥ १८ ॥
श्रीमद्युधिष्ठिराच्या दूतत्वा परम लाभ मानुनि घे ॥
[11]दुर्योधन-प्रमुख-खळ-खद्योत-तदन्य-पद्म-भानु निघे ॥ १९ ॥
धर्म ह्मणे शीघ्र सुखें ये जोडुनि सिद्धि कीर्ति-सह देवा ॥
मातेसि नमुनि वद कीं आहे आरोग्य [12]साधु-सहदेवा ॥ २० ॥
तूं जेविं देवकीला भेटसि तैसाच भेट [13]आतेला ॥
आह्माहुनि तूंचि अधिक घृत सोडुनि कोण करिल आ तेला ॥ २१ ॥

---

१ गदा धारण करणाऱ्यांत श्रेष्ठ अशा (दुर्योधनास). २ गदी + इन—गदा धरणाऱ्यांत श्रेष्ठ. ३ निःसारपणा. ४ रोग दूर करण्याच्या वेळीं. ५ पुष्कळ दिवस संपादन करून ठेविलेल्या औषधांत. ६ कौरवांचा बाप (धृतराष्ट्र) त्यास. ७ हे कृष्णा. ८ हा (भीच जो) वणवा त्याला. ९ आश्रितांचें कल्याण करणारी किंवा कृष्णाचें संबोधन. १० दुःशासनानें हातानें ओढलेले केस. ११ दुर्योधन आदिकरून जे दुष्ट हेच काजवे त्यांस 'व त्या दुष्टांहून इतर ह्मणजे (सुजन) तींच पद्में त्यांस' सूर्यासारखा. दुष्टांचें दमन करणारा व साधूंस संतोष देणारा असा कृष्ण. १२ बाळा सहदेवाला. सहदेव सर्वांत लहान असल्यामुळें असें ह्मटलें आहे. १३ कुंतीला.

कृष्णा कळेल तैसें वद कुंतीला न दुःख बाधावें ॥
पंकीं धेनु[1] श्रमती पुण्य-श्लोका मुरारि बा धावें ॥ २२ ॥
धृतराष्ट्र भीष्म [2]बाल्हिक विदुर कृप द्रोण सर्व शुचि तेज्ज्ञ ॥
जे त्यांसि भेट, वद हि[3], सांगों तुज काय, तूंचि उचित-ज्ञ ॥ २३ ॥
म्यां पुशिलें [4]कुशल असें कर्णासि सुयोधनासि सांगावें ॥
येतां पंचम दाटुनि कर्ण-कटु पिकें शिकोनि कां गावें ॥ २४ ॥
ऐसें अ-जात-रिपु नृप [5]सूचित सुचवूनि शौरिला परते ॥
मग विजय ह्मणे देवा येऊं द्यावे न मजपुढें पर ते ॥ २५ ॥
प्रभु पांडवांसि फिरवुनि जातां पाहे पथांत नाकर्षी ॥
राजर्षि ब्रह्मर्षि स्व-यश जयांच्या मनासि आकर्षी ॥ २६ ॥
इच्छा पुसतां वदले बा तुज-सम अन्य बोलका नाहीं ॥
प्राशूं धृतराष्ट्र-सभे-माजि तुझे धन्य बोल कानांहीं ॥ २७ ॥
दे[6] या अयास याया आज्ञा स-दया महोदया [6]परिसा ॥
यापरि साधु-मनोरथ जाणोनि ह्मणे मुकुंद या परिसा ॥ २८ ॥
सामार्थ प्रभु येतो ऐसें धृतराष्ट्र आयके कानीं ॥
बहु तृषित अंध चातक मेघा-सम जेविं काय केकांनीं ॥ २९ ॥
मार्गीं सभादि सर्वहि बहु साहित्य प्रति-स्थळीं करवी ॥
कीं आपणावरि दया-दृष्टि करावी यदूत्तमें बरवी ॥ ३० ॥
देव न पाहे तिकडे कीं तें करणें नव्हेचि निष्कपट ॥
मैंदाचें स्वीकारिल कवण विचक्षण अ-मूल्य निष्कपट ॥ ३१ ॥
धृतराष्ट्र ह्मणे विदुरा जो साधु-मनें स्व-सद्गुणें हरितो ॥
येइल [7]वृकस्थळाहुनि आह्मां भेटावया उद्यां हरि तो ॥ ३२ ॥
दासी शत दासहि शत आठ महा-नाग रुक्म-रथ सोळा ॥
देईन तोहि सन्मणि शुचि तेजाचाचि जो गमे गोळा ॥ ३३ ॥

---

१ कुंती हीच गाय. २ हा शंतनुराजाचा भाऊ व भीष्माचा चुलता. ३ ज्ञातें. ४ कोकिळास पंचम (गोड स्वरानें) गातां येत असतां त्यानें शिकून (दाटून) कर्णकटु कां गावें?-धर्मराजा अगदीं सरळ स्वभावाचा व अजातशत्रु होता ह्मणून त्यानें कर्णदुर्योधनांस (ते दुष्ट असतांहि) कुशल विचारिलें हें तात्पर्य. ५ (सु + उचित) योग्य. ६ हे सदया महोदया (भक्तांचा मोठा उत्कर्ष करणाऱ्या) परिसा, या अयास (हे आह्मी जे लोक त्यांस) याया (येण्याला) आज्ञा दे. ७ वृकप्रस्थ (गांवाचें नांव) तेथून.

विदुर ह्मणे कपट मनीं प्रेम वरि असें करूं नको पार्वे ॥
तुजवरि न ईश्वरानें करुणा परती करून कोपावें ॥ ३४ ॥
पांचां पुत्रां द्यावीं पांच न होउनि खळासि वश गांवें ॥
तें तों न करिसि जेणें प्रभुनें स्व-मुखेंकरूनी यश गावें ॥ ३५ ॥
गुळ-खोबरें विलोकुनि भलत्याहि जनासि बाळक वळावा ॥
सत्य प्रेमचि दावुनि मु-र्जें तो विश्व-पाळ कवळावा ॥ ३६ ॥
कपटादरें वळो पेर पर परमेश्वर कसा वळेल हरी ॥
कृष्ण-कृपामृत-निधिची अ-कपट-वि-नताकड वळे लहरी ॥ ३७ ॥
येतो साम कराया होय यशोर्थीच, तो यश लाहो ॥
देणार तुह्मी हय गज रथ दासी दास, हे कशाला हो ॥ ३८ ॥
समजाल तरि करिल हरि हर्षें पावोनियां विडा लास्य ॥
नाहीं तरि खेद-द त्या सर्व, जसें प्रे-स्थिता बिडालास्य ॥ ३९ ॥
तेव्हां सु-योधन ह्मणे सत्य न सोडील सख्य हरि त्यांचें ॥
न पुरेल कृष्ण-मानस-हरणीं बळ मेरुच्याहि हरित्यांचें ॥ ४० ॥
कृष्णासि वस्तु संप्रति किमपि न द्यावें तुह्मीं अहो तात ॥
भ्याले ह्मणेल, मान्य न अव-मानाला कुलीन होतात ॥ ४१ ॥
त्रि-भुवन-पूज्य-तम प्रभु सत्यचि हें किंचें तो असे न्याही ॥
परि संप्रति सेव्य नव्हे सेवूं कृष्णेतरा अ-सेव्याही ॥ ४२ ॥
जें वैर वाढलें तें आतिथ्येंकरुनि काय हो शमतें ॥
अव-मान नव्हे जेणें तें क्षेत्रोचित असें मला गमतें ॥ ४३ ॥
वृष्णि-प वृकस्थळाहुनि येतां भीष्मादि सु-ज्ञ ते सर्व ॥
जन सामोरे गेले अंदुक जाला सु-योधना गर्व ॥ ४४ ॥
धृतराष्ट्र-गृहा नेती राज-पथीं हळुहळूच हरि हरितें ॥
त्यां पशु ह्मणेल तो पशु, त्यांचें स-कृप-त्व अ-तुळ हो रिहरि तें ॥ ४५ ॥

१ ईश्वराहून अन्य. २ कपट सोडून शरण गेलेल्याकडे. ३ बाहेर जाणारास जसें (बिडाल + आस्य) मांजराचें तोंड, (मांजर) वाटेंत आडवें आलें तर तें दुःखद होतें. ४ पांडवांचें. ५ तिन्ही लोकांत पूजा करण्यास अत्यंत योग्य ६ आणि. ७ क्षत्रियाला योग्य. ८ यादवांचा पति (कृष्ण). ९ गर्वानें दुर्योधन सामोरा गेला नाहीं, हें तात्पर्य. १० घोडे. ११ हे शब्द आश्चर्यवाचक आहेत. कृष्णमूर्ति चांगली सर्वांच्या दृष्टीस पडावी ह्मणून घोडे हळू चालत होते हें तात्पर्य.

भेटे धृतराष्ट्राला तत्कृत पूजेसि बहुत भाउनि घे ॥
मग जगदीश्वर तेथुनि त्याचा निववावयासि भाउ[1] निघे ॥ ४६ ॥
"आहेत सुखी पांडव देवा आलासि काय सामास[3] ॥
खळ न वळेल झिजविला[4] जरि करितां बोध काय सा मास[5]" ॥ ४७ ॥
विदुरासि भेटल्यावरि भेटे सर्वाप्त-राज[6] कुंतीतें ॥
जीस अ-सुख सह्य गमे दे जें भेदूनि हृदय कुंती तें ॥ ४८ ॥
वैकुंठाच्या कंठीं घालूनि मिठी रडे पृथा आर्या ॥
ब्रह्मासहि गहिंवरवी महिवर-वीरेंद्र-पांडुची भार्या ॥ ४९ ॥
प्रभुला ह्मणे मुकुंदा बा तूंचि करिसि सुखी स-खेदास[9] ॥
संप्रति आहेत कसे मद्बालक ते तुझे सखे दास ॥ ५० ॥
प्रिय-सुत-विरह सु-दुःसह देहें[10]-विरह बहु बरा सु-सह देवा ॥
पावेन कधीं बा मी ह्मणतें स्वें-बहिश्चरासु[11] सहदेवा ॥ ५१ ॥
वत्सा सहदेवा मी मेल्यावरि हाय नच वदावें हो ॥
तेरों पळेंहि नसती माता, हें हायन चवदावें हो[12] ॥ ५२ ॥
प्रभु अश्रु पुसोनि ह्मणे जें संकल्पित घडेल सत्वर तें ॥
आत्याबाई कवणें ऐसे श्रम भोगिले न सत्व-रतें ॥ ५३ ॥
मच्चित्त कौरवांचें चिंतूनि अ-साधु-वाद[13] तळमळतें ॥
असतों मी तैं तरि न व्यसन-मळें धर्म-पाद-तळ मळतें ॥ ५४ ॥
आहेत स-दार सुखी देवि नमस्कार हे तुला साजे[14] ॥
ऐसें सांगुनि वंदी, तें त्या श्रित-शर्म-हेतुला साजे ॥ ५५ ॥
समजावुनि कुंतीतें भेटे दुर्योधना अ-सेव्याही ॥
कीं तो स्वें-सुता स्वें-सुता[15] देउनियां जाहला असे व्याही ॥ ५६ ॥

---

१ धृतराष्ट्राचा भाऊ (विदुर). २ हें विदुराचें भाषण. ३ संधि करावयास. ४ शरीर. ५ सहा महिने -पुष्कळ दिवस हा अर्थ. ६ सर्व हितचिंतकांमध्यें श्रेष्ठ (श्रीकृष्ण). कोठें सर्वाप्तराजकुंतीतें असें एक पद आढळतें, तसें केल्यास, सर्व आप्त (इष्टमंडळी) ह्यांत प्रमुख कुंतीला, असा अर्थ घ्यावा व भेटे ह्याचा कर्ता कृष्ण अध्याहृत घ्यावा. ७ भाला धारण करणारा. ८ निर्विकार अशा ईश्वरालाहि. ९ दुःखितास. १० देहाचा नाश. ११ (बहिः + चर + असु) बाहेर संचार करणारा प्राणच. १२ पुत्रवियोग झाला असतां माता (आई) तेरा पळेंहि वांचावयाची नाहीं; परंतु मी १३ वर्षे वांचलें आहें, ह्मणून मला माता हें नांव शोभत नाहीं, हें तात्पर्य. १३ दुर्भाषणें. १४ सहा. १५ आपल्या मुलाला आपली मुलगी.

लघु ह्मणति जे सु-योधन-दुःशासन-शकुनि-कर्ण वेनोतें[1] ॥
परिरंभ-पात्र केले प्रभुचें सौजन्य वर्णवेना तें ॥ ५७ ॥
पूजुनि वे प्रभु, होइल जल-निधिला तृप्ति-दायक विहीर ॥
थोरपण अनंताचें अनंत वर्णील काय कवि-हीर ॥ ५८ ॥
भोजन करा ह्मणे शठ, देव ह्मणे मज कशास होकरितां ॥
जेवा तुह्मींच, दाटुनि आदर आग्रह कशास हो कारितां ॥ ५९ ॥
असतों जरि अन्नार्थी प्रथमचि ह्मणतों अवश्य मी तुजला ॥
प्रेमार्थी पांडव-सख हा अन्नाकारणें नसे सुजला ॥ ६० ॥
प्रभुला ह्मणे सु-योधन तिकडे हिकडेहि[2] सम असे नातें ॥
ज्याकारणें करावा अस्मदनादर[3] तुवां असेना तें ॥ ६१ ॥
देव ह्मणे केवळ ते न सोयरे मदसु सर्व वसु देव ॥
मान्य जसे अक्रूरोद्धव-बळ-भद्रोग्रसेन-वसुदेव ॥ ६२ ॥
जे तत्सख तद्रिपु ते मत्सख मद्रिपु खरे अगा राया ॥
द्विषदन्न[4] न सेवावें ग्यां येऊंही नये अगारा या ॥ ६३ ॥
खोटा सु-योधन ह्मणुनि विदुर-गृहा जाय देव नच खोटा ॥
गोपोच्छिष्टा[5] वळला वळता कां वासुदेव न चखोटा ॥ ६४ ॥
दुः-संग-नक्र-दत्त[6] क्लेश निवारूनि सर्व विदुर-गजा[7] ॥
मुक्त करी हरि, लाजे गातां गुण-कीर्ति सर्व-विदुरग[8] जा ॥ ६५ ॥
शत-संख्य वाजवी ज्या जेववितां माय देवकी चिटक्या[9] ॥
तो नित्य-तृप्त भगवान् विदुर-गृहीं भोजनांत दे मिटक्या ॥ ६६ ॥
आले ढेंकर, दिधल्या मिटक्या बहुसाळ, मारिले फुरके ॥
उरके सर्वांमागुनि अशन परि न ताट चाटणें उरके ॥ ६७ ॥
ज्याच्या चरणें स्व-रजा-करवीं प्र-णतासि मोक्ष देवविला ॥
देव विलीस-मनु-ज-तनु[10] विदुर-प्रेमें यथेष्ट जेवविला ॥ ६८ ॥
मग रात्रौ एकांतीं सर्व-ज्ञालाहि साधु-राय कवी ॥

१ ह्या नांवाचा राजा महापातकी व दुष्ट होता; त्यालाहि जे सुयोधनादि लघु (लहान) (तो काय आमच्या पुढें?) असें ह्मणाते. २ पांडवांकडे व आह्मांकडे. ३ आमचा अपमान. ४ द्विषत् + अन्न शत्रूचें अन्न. ५ गोपाळांच्या उष्ट्या अन्नाला. ६ दुःसंग हाच नक्र ह्यानें दिलेले. ७ विदुररूप गजेंद्रास. ८ (सर्व–वित् + उरग) सर्वज्ञ शेष. ९ चुटक्या. १० लीलेनें मनुष्यदेह ज्यानें धारण केला आहे असा.

पाय रगडितां दुर्जन-दुर्योधन-दुर्मतासि [1]आयकवी ॥ ६९ ॥
पंगुहि मेरुवरुनिहि न माथां धरितां यदंघ्रि-रज निसरे ॥
त्या दीन-बंधुची ती चिंता न सरे परंतु रजनि सरे ॥ ७० ॥
प्रातःकाळीं स-शकुनि दुर्योधन ये स्वयें बहायाला ॥
प्रातर्विधि करुनि प्रभु जाय प्रेज्ञांबका पहायाला ॥ ७१ ॥
जन-दृष्टि-चातकी जी तूर्य-रवेंकरुनि देत ओ तीतें ॥
प्रभु-मेघ दर्शनामृत दुर्लभ जें तन्मुखांत ओती तें[2] ॥ ७२ ॥
मग जी जल-द-श्यामा करुणा बसली नवासनावरि ती ॥
जीच्या उपासक-जना-प्रति विषयाच्या न वासना वरिती ॥ ७३ ॥
केवळ जवळ बसविला विदुर प्रेमेंकरूनि मा-पानें ॥
तद्यश न मोजवेल ब्रह्मांडायेवढ्याहि मापानें ॥ ७४ ॥
टकमक पाहत होते प्रभु-मुख-चंद्राकडेचि चातकसे ॥
नसतील जोडिले श्रवणांहिं बसाया मनासि हात कसे ॥ ७५ ॥
सभ्य श्रुति-वदनांतें पसरिति सेवावया भगवदुक्ती ॥
प्राशावयासि जेविं स्वच्छ स्वात्यंबुला जलधि-शुक्ती ॥ ७६ ॥
देव ह्मणे धृतराष्ट्रा राया मोठी जगीं तुझी पदवी ॥
पद विद्यांचें तूं, परि परिस, मज बळेंचि आप्त-ता वदवी ॥ ७७ ॥
जें मेळविलें चंदन-सम झिजवुनि पर-सुखार्थ आंगातें ॥
केवळ कृपाळु-पूर्वज-सद्यश मळविसि बळेंचि कां गा तें ॥ ७८ ॥
दुःख परासि न द्यावें, सत्य वदावें क्षमा न सोडावी ॥
जोडावी कीर्ति, असी कुळ-रीति तुह्मीं कधीं न मोडावी ॥ ७९ ॥
वाढिव धर्म प्रेमें वाढवि मज जेविं नंद नवनीतें ॥
सत्पुत्रांनीं भवनीं सुर-तरुनीं न सुख नंदन-वनीं तें ॥ ८० ॥
ह्मणतो युधिष्ठिर नको पायें लोटूं मला अव-नतातें ॥

---

१ प्रज्ञा (बुद्धी) हेंच आहे अंबक (नेत्र) ज्याचें अशाला ह्मणजे अंध धृतराष्ट्राला. २ जनदृष्टि जी चातकी तीतें प्रभु मेघ तूर्यरवेंकरुनि ओ देत जें दुर्लभ दर्शनामृत तें तन्मुखांत ओती. ३ करुणेची मूर्तीच जो कृष्ण. ४ लक्ष्मीपतीनें. ५ एथें चंद्राच्या संबंधानें चकोरपद पाहिजे; परंतु प्रास साधण्याच्या व्यवधानांत चातकपद योजण्याचा प्रमाद कवीच्या हातून झाला असावा. ६ कान हींच वदनें त्यांतें. ७ स्वातिनक्षत्राच्या उदकास.

वचन-कराप्रत्यांचें न करावें काय हो अवन तातें ॥ ८१ ॥
क्रमिले तसेचि कथिले होते त्वां त्यांसि अब्द तेरा जे ॥
धन्य ह्मणत होते जे लाविती तुलाचि शब्द ते राजे ॥ ८२ ॥
सुख-संतति-सु-कृतर्द्धि-प्रीति-श्री-पुण्य-कीर्ति या लाभें- ॥
साम करीं साधूंनीं नाहीं तरि पावलेंचि योंला भें ॥ ८३ ॥
बहु सत्य बहु प्रिय बहु हित बहु मत बहु दुराप बहु रुचिर ॥
शुचि-रम्य-श्रीरधिजानन-चंद्र-चकोर बोलिला सु-चिर ॥ ८४ ॥

आर्या—भीष्म-पर्वांतील युद्ध-प्रकरणीं.

(म० भा० अ० २३ व १२६; मोरोपंत अ० १-१०).

युद्धारंभीं श्रीकृष्णानें सांगितल्यावरून विजयानें (अर्जुनानें) रथाखालीं उतरून आपल्यास विजय मिळावा ह्मणून श्रीदुर्गेचें स्तवन केलें. त्यानंतर देवी प्रगट होऊन तिनें “ तुला जय प्राप्त होईल ” असा आशीर्वाद दिला व ती गुप्त झाली. मग आपल्या समोर सर्व आप्तमंडळी उभी राहिलेली पाहून त्यांच्यावर बाण कसे टाकावे ह्मणून अर्जुनाला भीति उत्पन्न झाली असें पाहून श्रीकृष्णानें अटरा अध्याय गीतेचा अर्जुनास उपदेश केल्यानंतर तो भीष्माशीं युद्ध करूं लागला. त्यांत भीष्माचे बाण अर्जुनास लागून तो घायाळ होऊन रथांत पडला. तें पाहून श्रीकृष्ण रथावरून खालीं उडी टाकून भीष्मास मारण्याकरितां त्याच्या अंगावर धावून गेला व त्यानें भीष्माचा पराभव केला ही कथा या आख्यानांत आहे.

युद्धारंभीं यदु-पति वदला विजया रथा-तळीं उतर ॥
दुर्गेसि हात जोडीं होइल खल-बल-समुद्र हा सु-तर ॥ १ ॥
त्रि-भुवन इच्या प्रसादें जेविं वसंततुनें समस्त वन- ॥
शोभे, ह्मणुनि करावें त्वां केवळ दुर्बला-सम स्तवन ॥ २ ॥
स्व-रथाखालें उतरुनि नमुनि ह्मणे विजय वि-जय दे दुर्गे ॥
त्वत्पद-भजनीं बहु सुख ह्मणुनि ह्मणे भक्त मुक्तिला दुर्गे(दुर गे)॥ ३ ॥

१ (वचन + कर + अपत्य) आज्ञेंत राहणाऱ्या मुलांचें. २ सुखादिकांला. ३ (दुर् + आप) ऐकायाला मिळणें कठीण. ४ लक्ष्मीच्या मुखचंद्राविषयीं चकोरासारखा कृष्ण. ५ मे दूर हो.

वासर-मणि-कोटि-रुचे हास-रस-वशीकृत-स्मराराते ॥
कासर-नगासने हा दास रणीं वि-जय-पात्र हो माते ॥ ४ ॥
त्वदुदारता जसी तसि न सुरांच्या बहु-मता अं-गा साधो ॥
ऐसें स्तवितांचि शिवा दर्शन देउनि ह्मणे अगा साधो ॥ ५ ॥
द्याय। मज यश, लोकां सुख, गृध्रां तो लुलाय मास मरे ॥
मरतिल तसेचि तव रिपु मानुनि समरीं तुला यमासम रे ॥ ६ ॥
देउनि विजय-वर असा झाली अंतर्हिता भवानी ती ॥
सदवन असदनवन या नित्य जिच्या बहु-मता भवा नीती ॥ ७ ॥
युद्धारंभीं भीष्म-द्रोण-प्रमुखाखिलाप्त-वध-भीता ॥
शक्र-सुता त्रि-जगद्गुरु-कृष्णें उपदेशिली स्वयें गीता ॥ ८ ॥

त्या योगानें अर्जुनाचा मोह दूर होऊन तो युद्धास तयार झाला तेव्हां—

बहु-विध-वाद्य-रव अ-मर-नाथादि-विमान दाटले खांत ॥
वर्णिति नर-नारायण कोण तयांचे न भाट लेखांत ॥ ९ ॥
भीष्म पुढें करुनि उठे प्रथम सु-योधन कराव्या कदन ॥
भीम पुढें करुनि उठे धर्म प्रभु जो सु-कीर्तिचें सदन ॥ १० ॥
भीमाचा सिंह-ध्वनि कोणासहि आयकों न दे वाद्यें ॥
सोडुनि समाधि मस्तक डोलविलें आयकोन देवाद्यें ॥ ११ ॥
वृद्ध-तरुण भीष्मार्जुन परि न रणीं न्यून अधिक ते गमले ॥
सम लेखर्पि तयांतें जाणुनि तद्भुज-पराक्रमीं रमले ॥ १२ ॥
सूं सणणण सणणणणण वाजति शर-निकर काय-हानि-कर ॥
वदले सुर मुनि करितो नर-रूपें रुद्र काय हा निकर ॥ १३ ॥
शर-धी जल-धी फुटले कीं दैवें पाश एकदां तुटले ॥
कीं काल-व्याल, करटि-घोटक-भट-भेक खावया सुटले ॥ १४ ॥

---

१ कोटि सूर्याप्रमाणें आहे तेज जिचें. २ आपल्या सुंदर हास्यानें स्वाधीन केला आहे मदनाचा शत्रु (शिव) जिनें. ३ महिषासुर व विंध्याचल ह्यांवर बसणारी. ४ कल्पवृक्षास. ५ महिषासुर. ६ असत् + अन् + अवन—दुष्टांचें रक्षण न करणें. ७ भीष्म, द्रोण आदिकरून संपूर्ण आप्तांचा वध होईल ह्मणून भ्यालेला जो. ८ इंद्राचा मुलगा अर्जुन, त्यास. ९ अर्जुन व कृष्ण (वर्णिति त्याचें कर्म). १० महादेवानें. ११ शरिरांचा नाश करणार. १२ कृष्णसर्प. १३ हत्ती, घोडे, व योद्धे हेच कोणी बेडूक ह्यांस गिळावयास.

..र्जुनि उपम[illegible] -तातिस वाहुटळ लाजो ॥
[illegible]-तुल-बल न कां गेर-गल-कलहींहि न विजेय-बाहु टळला जो ॥ १५ ॥
देवासुराहव न बहु त्या कौरव-पांडवाहवाहून ॥
शोणित-नदींत गेले स[4]-भट-रथ-द्वि-रद-वाह वाहून ॥ १६ ॥
तिसरे दिवशीं राया[5] भीमानें अतितरोग्र[6]-कोपानें ॥
दुर्योधन नृप मूर्छित केला भेदुनि उरांत रोपानें ॥ १७ ॥
सावध होउनि राजा भीष्मासि ह्मणे अहो पितामहजी ॥
झाली भवत्[7]-प्रतिज्ञा काय, जना दे सुधा पिता मह जी ॥ १८ ॥
असतां तुह्मी पति[8] पृथा-पुत्र मथिति या मदीय पृतनेतें ॥
नवल ज्वलदनलाचें[9] सर्वस्वें बळ हरोनि घृत नेतें ॥ १९ ॥
जिकडे वपु तिकडे मन युक्त, न शोभेल अन्यथा नातें ॥
पायें अनन्य लोटुनि लावावें काय अन्य[10] थानातें ॥ २० ॥
राया भलतें वदसी पथ्य[11] हित स्व-गुरु-वच न आइकसी ॥
अन्य असोत, वदेल स्व-सुताप्रति अ-हित वचन आइ कसी ॥ २१ ॥
कैसा जिंकावा हो करुनि बळें आहवा युवा[12] जीनें[13] ॥
बा जिंकिला कधीं तरि जवनें तरुणेंहि वायु वाजीनें ॥ २२ ॥
मी आजि साग्रजानु[14]-ज शक्र-सुताचें करीन वारण गा ॥
बहु हेंहि पदभरिहि जरि सारील अ-नव करी नवा रण[15]-गा ॥ २३ ॥
असि करुनियां प्रतिज्ञा विष्णु-पदी-नंदनें अति-त्वरितें ॥
पांडव-चमू-पतीचें मथुनि चमू पाडिलें पति-त्व रितें ॥ २४ ॥
जिकडे जिकडे पळती तिकडे तिकडे महा-जवन तो बा ॥
बहु हाय हाय ह्मणती प्राकृत, बुध हंत हा, यवन तोबा ॥ २५ ॥
गरुडाहि अहीस न तसा न करि-कुळालाहि तेविं हरि खपवी ॥
दुर्योधनासि जैसा दे भीष्म न हरिस[16] तेविं हरिख पवी ॥ २६ ॥

---

१ हत्तींचा नाश करणाऱ्या अर्जुनाच्या बाणसमुदायास उपमा वाहुटळ योजून कवि लाजो. २ विष आहे कंठांत ज्याच्या अशा शिवाबरोबर युद्ध करण्यांत. ३ अर्जुनाचा बाहु. ४ योद्ध्यांसह रथ, हत्ती व घोडे. ५ हे धृतराष्ट्रा. ६ अतितर + उग्र + कोप—फारच भयंकर कोप. ७ पांडवांस मी जिंकीन किंवा ते मला जिंकितील अशी (भार० भीष्म-प० अ० ८१). ८ सेनापते. ९ (ज्वलत् + अनल) पेटलेल्या अग्नीचें. १० दुसरें मूल. ११ नीतीस अनुसरून असणारें. १२ तरुण—अर्जुन. १३ ह्मातारा जो मी त्यानें. १४ वडील व धाकट्या भावांसह. १५ रणांत आलेल्या. १६ इंद्राला.

धर्म-कटक खांडव-वन, भीष्म विजेय, विजय
शर दव, रक्त ज्वाला, रूपक याहूनि होय बहु न
पडतांचि गांठ झाले समर-चमत्कार फार न वदवती । १० ॥
लिहितां सरस्वतीच्या सरतिल शत-कलश-सदृश नव दवती ॥
वाटे तुमचा उरविल कृष्णांचे जीव न स्थविर तात ॥
दिसले शरांत ते न-ग कल्पांबुधि-जीवन-स्थ विरतात ॥ २९ ॥
शांतनव सिंह गमला पळतां नर-रथ हि तो पळ ससाच ॥
से-सग्न प्रभुहि वसंतीं ऋतु फुलला होय हो पळस साच ॥ ३० ॥
जों जों हाणी खर शर तो रिपु-यवस-दव तारकोपाया ॥
तों तों लागे हळुहळु कमला-धव-सदवतार कोपाया ॥ ३१ ॥
जो मातृ-स्नेहाचा चित्तीं स्नेहें निजें विसर घेली ॥
तो भीष्मावरि कोपे स्वें-मधु-हरा-उपरि जेविं सैरवाली ॥ ३२ ॥
चक्र करीं धरुनि रथा-खालें टाकुनि उडीस जंव धांवे ॥
वाटे त्या सिंहानें सर्वहि भीष्मादि ते गज वधावे ॥ ३३ ॥
धांवुनि यत्नें धरि परि वोढुनि नें देव त्यैासि वोढक-सा ॥
जाणों ह्मणे भुज-बळें पाहूं जरि वोढिनोसि वोढ कसा ॥ ३४ ॥
कर जोडुनि भीष्म ह्मणे येतां मारावयासि या हो या ॥
हा मत्य-संध केला मुक्तहि माझुंमि गावया होया ॥ ३५ ॥
केला उभा सितार्श्वे चरणीं घालुनि सिटी पदीं देशमीं ॥
प्रभु तत्त्व असें कळवी कीं प्रेम-बळेंचि पद-नता वश मी ॥ ३६ ॥
पाय धरुनि पार्थ ह्मणे त्यागुनि धन काय जीप्रति ज्ञातें- ॥
बहु जपले तद्गुरुंनीं त्यागावी काय जी प्रतिज्ञा ते ॥ ३७ ॥
या दासाकरवींच क्षिप्र तुह्मी या यशास करवाल ॥

१ अर्जुन. २ इंद्र. अर्जुनानें अग्नीस खांडव–वन जाळावयास दिलें, तेव्हां इंद्राचें व अर्जुनाचें युद्ध झालें अशी कथा आहे. ३ वृद्ध–भीष्म. ४ कृष्णार्जुन. ५ कल्प + अंबुधि + जीवन + स्थ–प्रलयकालच्या समुद्राच्या पाण्यांतील. ६ अर्जुन व कृष्ण ह्यांस भीष्माचे सकळ बाण लागून त्यांच्या अंगांतून रक्त वाहूं लागलें असतां ते फुललेल्या पळसासारखे दिसूं लागले. ७ शत्रुरूप तृणास वणवाच. ८ तारणारा उपायच जो (कृष्ण) त्यास. ९ लक्ष्मीचा पति जो विष्णु त्याचा पूर्ण लक्षणाचा अवतार–विष्णूचा कृष्ण हा पूर्ण अवतार मानिला आहे. १० पाडतो. ११ आपला मध हरण करणाऱ्यावर. १२ मधमाशांचा थवा. १३ अर्जुनास. १४ दहाव्या पावलीं.

.. त्या काढावा कशास करवाल ॥ ३८ ॥
.. पृथा-पुत्रोक्ति अ-मान्य कां करील हरी ॥
री जें अमृत-रसाची न तें करी लहरी ॥ ३९ ॥
..हु काय वदों राया तिसऱ्या दिवसाचिया चरमयामीं ॥
भूमि-तळा मांस-मया देखत होतों नभा शर-मया मी ॥ ४० ॥
भीष्मासि ह्मणे राजा व्हावी ऐसी रणांत मदवस्था ॥
झाला मला सु-दुः-सह हा ऐसा होय ताप न देव-स्था ॥ ४१ ॥
शिरला भीम व्यूहीं जेविं अज-कुळांत लांडगा शिरतो ॥
दैवेंचि रक्षिलें मज कापित होताचि दांडगा शिर तो ॥ ४२ ॥
या तुमच्या पावाल्या दुर्बल-सेनां-समान वध सेना ॥
हें झाल्या कां स्वर्गी जोडुनि एनास मानव धसेना ॥ ४३ ॥
झालीं युद्धें शत-शः सर्व-प्रेक्षक-मनो-हरें स-रसें ॥
होय रणांगण रक्तोत्पल-वन-चित-पद्मराग-भू-सर-सें ॥ ४४ ॥
भीष्म ग्रीष्म-तरणि-सा अर्जुन हेमंत-तरणि-सा गमला ॥
देव ह्मणे बहु आला वृद्धाहुनि जिष्णुचाचि राग मला ॥ ४५ ॥
हो शूर दूर ओसर ह्मणणार महा-प्रभाव हा रविला ॥
हार विलासि-जनेंसा येणें कैसा प्र-भाव हारविला ॥ ४६ ॥
झाला धीर परि परि-म्लान सखा जाति-पुष्प-गुच्छक-सा ॥
तुच्छ कसा हा प्र-वया निरडिल भलता अहींद्र-पुच्छ कसा ॥ ४७ ॥
हा पांडवांसि भस्मचि करिल उपेक्षा करूं नये याची ॥
पदरीं अ-कीर्ति आश्रित-सुहृदनवन-पथ करून येयाची ॥ ४८ ॥
आणुनि मनीं असें ज्या धन्य ह्मणति सर्व विप्र तो दास- ॥
भीष्म वधाया धांवे हरि हस्तें कवळुनि प्रतोदास ॥ ४९ ॥

---

१ वणव्यांत सांपडलेल्यास. २ तांबड्या कमलांच्या समुदायानें युक्त व माणकांची ज्यास जमीन आहे अशा सरोवरासारखे सर्व रणभूमीवर रक्ताचे प्रवाह वाहूं लागले, व त्यांत मनुष्यांचीं मस्तकें (तोडिलेलीं) तरंगत होतीं, हें तात्पर्य. ३ हा शूर (व) महाप्रभाव (अर्जुन) हो दूर, (ओसर असें) रविला ह्मणणार, (त्या) येणें (ह्या अर्जुनानें) विलासिजनें हारसा, प्रभाव कैसा हारविला; हा अन्वय. ४ आश्रित व मित्र ह्यांचें संरक्षण न करण्याचा मार्ग स्वीकारून. ५ यावयाची.

देव रथातें सोडुनि धांवे देवापगा-विलापार्थ ॥
कीं दुस्तरारि-सागरिं न बुडो कांसेसि लाविला पार्थ ॥ ९० ॥
पार्था-प्रति प्रयत्नें तो बळ-कारुण्य-सिंधु राखाया ॥
क्रोधें गर्जत धांवे सिंह जसा मत्त-सिंधुरा खाया ॥ ९१ ॥
"एह्येहि देव-देव श्री-कृष्ण नमोऽस्तु ते" असें बोले ॥
बोले गद्गद प्राज्य-प्रेमाश्रु-भरें करूनियां डोले ॥ ९२ ॥
भीष्म ह्मणे त्वद्धस्तें व्हाया समरांत शांत नवसा जो- ॥
होता करीत, तो हा जेविं हरि-हतेभ शांतनव साजो ॥ ९३ ॥
जरि मारिसील मज गति-लाभ, तुजहि कीर्ति-लाभ गुरु-तर तो ॥
विश्व-गुरो प्राकृतही तारुनि शरणागतासि गुरु तरतो ॥ ९४ ॥
तूं हरि-सा हरि साचा हरिणी सुर-सिंधु मीहि पाडस-सा ॥
पाड, स-मात्सर हो अरि, हरिशीं पावेल काय पाड ससा ॥ ९५ ॥
ब्रह्मांड भस्म व्हावें ज्याच्या दर-रक्त-चक्षुच्या पातें ॥
तो तूं अंगें मारूं पाहसि मज दावुनि प्र-तापातें ॥ ९६ ॥
आलों धन्य त्रि-जगीं भास पळ प्राकृतास मारक-सा ॥
त्या प्रभुनें हो केला भस्म स्वातिक्रमेच्छु मार कसा ॥ ९७ ॥
धांवुनि धरी धनंजय मागुनि त्या मा-धवासि बाहूंनीं ॥
मग दृढ चरणींच मिठी घाली पहिलीच रीति पाहूनी ॥ ९८ ॥
दूर उसळत्या तेव्हां कोपावेशें मुकुंद कंदुक-सा ॥
राहे उभा प्रभु गमे इभ-सा धृत-चरण भक्त अंदुक-सा ॥ ९९ ॥
पार्थ ह्मणे श्री-धर्मा-वरि धरितिल जे असि-प्रति ज्ञाती- ॥
मरतील, त्यजसी कां आयुध न धरिन असि प्रतिज्ञा ती ॥ ६० ॥
मारिन भीष्मातें मी इतरांतेंही भवद्दयाधारें ॥
बा त्वत्प्रसाद ज्यावरि केवळ मेर्वग्रही तया धारें ॥ ६१ ॥

१ (देव + आपगा + विलाप + अर्थ) गंगेला पुत्राच्या मरणानें विलाप करावयास लावावें ह्मणून. २ (दुस्तर + अरि + सागरिं) तरण्यास कठिन अशा शत्रुरूप समुद्रांत. ३ एहि एहि (ये ये) ते नमः अस्तु (तुला नमस्कार असो). ४ मृत. ५ (हरि + हत + इभ) सिंहानें मारिलेला हत्ती. ६ मार. ७ किंचित् डोळे लाल करून पाहिलें असतां. ८ महादेवानें. ९ आपली अमर्यादा करण्यास इच्छिणारा. १० (भवत् + दया + आधारें) तुझ्या कृपेच्या आश्रयानें. ११ (मेरु + अग्र) मेरु-पर्वताचें शिखरहि.

कुरु-कुंजरासि गेला होता यदु-सिंह तो खरा खाया ॥
परते पर तेथूनि प्राण-प्रिय-मित्र-तोख राखाया ॥ ६२ ॥
कृष्ण स्व-रथीं चढतां समर-चमत्कार मग नवा तातें- ॥
दाखविला, वाहों दे न शर-व्रज-पूर्ण गगन वातातें ॥ ६३ ॥
भीष्म-शर-व्रज-दावचि पांडव-भट-निकर तो गमे घास ॥
क्षण सोसवे न कोणासहि जैसा वायु-वेग मेघास ॥ ६४ ॥
जेविं महा-वात करी अभ्रांचा न लगतां पळ विसकट ॥
त्वत्तात-शर-व्रात ध्वंमुनि सर्वांसही पळवि सकट ॥ ६५ ॥
बहु वधिले उरले जे ते केले बाहु-ज-प पराभूत ॥
पाहों शकले न जसे श्री-नर-हरि-मंत्र-जप-परा भूत ॥ ६६ ॥
तों मावळला दिन-कर होय बहु प्रास साध्वस, मग तिहीं- ॥
केला अवहार परि-श्रांतांहीं लंघिताध्व-सम-गतिहीं ॥ ६७ ॥

द्रोण-पर्वांतील युद्ध-प्रकरणीं.

(म० भा० अ० १६-८४; मोरोपंत अ० १-१०).

भीष्म शरपंजरीं पडल्यावर दुर्योधनानें द्रोणाचार्यांस सेनापति केलें. त्यानें धृष्टद्युम्न आपल्यास मारण्याकरितांच उत्पन्न केला आहे असें जाणून त्याला मात्र मी मारणार नाहीं असें दुर्योधनाजवळ कबूल केलें होतें. द्रोणाचार्यांनें व पांडवांनें युद्ध चाललें असतां चक्रव्यूह नांवाचा व्यूह द्रोणानें रचिला. त्या व्यूहाचा भेद करण्याकरितां अर्जुनाचा मुलगा अभिमन्यु हा झटत होता. त्यानें पुष्कळ पराक्रम केला परंतु शेवटीं दुःशासनाच्या मुलानें त्याच्या मस्तकावर तो सावध नसतां गदा घालून त्यास मारून टाकिलें. पुढें धृष्टद्युम्नानेंहि द्रोणास अन्यायानेंच मारिलें. इत्यादि कथा या आख्यानांत आहे.

भीष्म पडतांचि गेले सर्वांचेही पळांत आवांके ॥
नसतां धुरंधर वृषभ बाळ-वृष भरें करूनि आ वांके ॥ १ ॥

---

१ हे धृतराष्ट्रा तुझा जो तात (बापासारखा) त्याच्या बाणांचा समुदाय. (भीष्म हा धृतराष्ट्राचा चुलता होता). २ क्षत्रियश्रेष्ठ. ३ पसरलेल्या सैन्याचें एकीकरण. ४ लांबून चालून आलेल्या मनुष्याप्रमाणें ज्यांची (मंद) गती आहे अशा.

रवि-रुचिनें तीमार्गे संपादे स्वल्प काज वातीस ॥
विसरविल काय ? तेज प्रकट करुनि अल्प काजवा तीस ॥ २ ॥
कुरु-राज ह्मणे गुरुजी सेना-पति शत्रु-बळ-विरामा व्हा ॥
तुमची आव्हा पळवू अ-हित-मदा जेविं पळवि रामाव्हा ॥ ३ ॥
द्रोण ह्मणे सेना-पति होतों, ह्मणतोस जरि; परि स्पष्ट- ॥
धृष्टद्युम्नासि न मी वधिन, करीन त्वदर्थ बहु कष्ट ॥ ४ ॥
मी समर पांडवांसीं करिन हरिन अरि-नराधि-पति-कटकें ॥
भट केविं टिकेल इतर गरुड निरखिजेल काय गा चटकें ॥ ५ ॥
गुरु-रथ-वेग अ-सह्यचि झाला त्या विष्णु-पत्र-रथ-वेगा ॥
केला पांच दिवस बहु युद्ध-चमत्कार तो न कथवे गा ॥ ६ ॥
धृष्टद्युम्नें वधिला अ-न्यायें, सकळ सैन्य हळहळतें ॥
गुरु-मरण तसें देतें जैसें दे मोह दैन्य हळहळ तें ॥ ७ ॥
धृतराष्ट्र विलाप करी बहु आपण आपणासि निंदुनि घे ॥
स्मृति हरपे, कंपेचि न तन्नयनांतुनि अश्रु-बिंदु निघे ॥ ८ ॥
बहु जन बुडवुनि शोकीं दुष्टा दुर्योधना बुडालास ॥
मकरालय लंघाया मत्ता मशाका कसा उडालास ॥ ९ ॥
गज गोष्पदीं बुडाला हा दैवा सिंधु शोषिला मशकें ॥
न शकें सोसाया हें वधिला तो केसरी कसा शशकें ॥ १० ॥
मी माझें हें घातक लागो या आजि आग मोहाला ॥
न मनांत अहं-ममताभ्यधिका लोकांचिया गमो हाला ॥ ११ ॥
सांग रण-कथा, काढिल नसतां मनिं मोह काय बाप रडें ॥
वांकेल ताजव्याचें भारावांचोनि काय बा पारडें ॥ १२ ॥
संजय ह्मणे नृपा मन लावूनि अ-नश्वरीं सुखीं न रडें ॥
हो सावध काळानें जों नाहीं घातलें मुखीं नरडें ॥ १३ ॥

१ सूर्याच्या कांतीला. २ शत्रूच्या सैन्याच्या नाशाकरितां, अथवा (नाश करणाऱ्या) हें संबोधन समजावें. ३ धृष्टद्युम्न हा आपल्या वधार्थ उत्पन्न झाला आहे, असें द्रोणास माहीत होतें. (भार. द्रो. प. अ. ७). ४ शत्रूकडील राजांचीं सैन्यें. ५ विष्णूच्या पक्ष्याच्या (गरुडाच्या) वेगास. ६ विष. ७ ह्याचा कर्ता अश्रुबिंदु. ८ (मकर + आलय) समुद्र. ९ गाईच्या उमटलेल्या पावलाच्या पाण्यांत. १० अहंता व ममता. ११ (अहं + मम + ता + अभि + अधिका) अहंता व ममता ह्यांपेक्षां अधिक (मोहक). १२ अक्षय सुखाकडे मन लावून ह्मणजे मोक्षसुख प्राप्त करून देण्याऱ्या मार्गाकडे मन वळवून.

पुत्राप्त-राज्य-मोहें होय जरि तुज व्यथा परि सराया ॥
मोह श्रोत्यांचा मी कथिन [1]गुरु-वरें कथा, परिस राया ॥ १४ ॥
आह्मां अर्जुन-पालित-धर्म-नृप-बलाकडे पहावेना ॥
त्या पांडवांहि कुरु-गुरु-रक्षित-कटक-प्र-भा सहावेना ॥ १५ ॥
भट गांठिती भटांतें अहि अहितें जेविं पतग पतगातें ॥
कीं हरि हरितें अत्यद्भुत होय द्वंद्व-युद्ध-शत गा तें ॥ १६ ॥
करिते झाले युद्ध क्रुद्ध शरभ-सिंह-देव-दानवसे ॥
मानवसे गमले न स्नेह कणहि तन्मनीं तदा न वसे ॥ १७ ॥
रविला झांकी गगनीं कुरु-गुरु बहु-शर भरीं [2]तिमिर विखरी ॥
लीलेनें [3]नर-केसरि लक्ष चिरी, शरभ-रीति मिरवि खरी ॥ १८ ॥
धर्माला गांठाया धांवे तो [4]विप्र कटक विसकटुन ॥
वाटे तदेक-विशिखाहुनि [5]सिंधु-ज-गरल-घट कविस कटु न ॥ १९ ॥
रक्त-नदी वाहविली राया त्या [6]शत्रु-सिंह-शरभानें ॥
केवळ कुरु-कटकाचीं [7]हरिलीं विखरुनि अनंत-शरभानें ॥ २० ॥
पार्थाचा प्रलय-घनाधिक दारुण देवदत्त दर वाजे ॥
दरवाजे-से डोळे झांकिति आइकति भीति-द रवा जे ॥ २१ ॥
शर्मा रथ धर्मा धनु बाहु भ्राते [8]सु-पूर्व पांच विती ॥
[9]ज्या त्यांशि [10]पूतनाशी विजय-विशिख-वृष्टि पळ न वांचवि ती ॥ २२ ॥
वेष्टा [11]धनंजयाला आत्म-यशें [12]सत्यपांड वेष्टाया ॥
चेष्टा करूं न द्याव्या गोपाला सत्य [13]पांडवेष्टा या ॥ २३ ॥
[14]संशप्तकां नर जसा नर-हरि मारी वि-शृंखळ खळातें ॥
होय असृक्स्रोतः-शत, वाहे समराजिरीं खळखळा तें ॥ २४ ॥
अरि-कदन जसें अर्जुन कुरु-गुरुहि तसेंचि वीर-कदन करी ॥

---

१ व्यासाच्या प्रसादानें. २ अंधार पाडी. ३ मोठे वीर—हें चिरी ह्याचें कर्म. ४ ब्राह्मण (द्रोण). ५ समुद्रांतून निघालेला विषाचा कलश. ६ (शत्रुरूप सिंहाला शरभाप्रमाणें असणाऱ्यानें) अर्जुनानें. ७ त्यांस मूर्छा आणिली. ८ 'सु' आहे आद्यक्षर ज्यांचें असे म्हणजे सुशर्मा; सुरथ, सुधर्मा, सुधनु व सुबाहु. ९ ज्या बाणांस. १० पूतनाराक्षसीप्रमाणें. ११ हें संशप्तकांचें भाषण आहे. १२ (सत्य + प + अंड) ब्रह्मांड. १३ (पांडव + इष्ट) पांडवांस इष्ट असणाऱ्या. १४ त्रिगर्त देशाचा राजा सुशर्मा व त्याचे अनुयायी ह्या सर्वांनीं युद्धांत अर्जुनास मारूं किंवा आपण मरूं, अशी प्रतिज्ञा केली होती, ह्मणून त्यांस एथें संशप्तक ही संज्ञा दिली आहे.

मिरवी तयापुढें भट जेविं हरिपुढें बलीहि मद न करी ॥ २५ ॥
कौंतेय[1] गांठिला रण-रंगीं नटउनि महा-भट कबंध ॥
जैसा जल-द समीरें तैसा विसकटुनियां कटक-बंध ॥ २६ ॥
धीर धरुनि धर्म-ज्ञें धीरें धर्में धनुष्य चढवीलें ॥
दाखविलें तें गुरुला जें होतें आपणासि पढवीलें ॥ २७ ॥
भीमावरि न गणुनि शर-वृष्टीची झड करी करी[2] लगट ॥
वाटे जनासि काळचि तो त्याला झडकरी करील गट ॥ २८ ॥
कुरु-कटका तप्त करी पार्थ, ग्रीष्मीं जसा पतंग जगा ॥
तों प्रेरिला तयावरि भगदत्तें काळसा मतंगज गा ॥ २९ ॥
देव गजासि[4] ह्मणे रे गर्व अयः-स्तंभ-सम-रदा[5] न वहा[6] ॥
हा[7] मत्सख नर सिंहचि वज्र-धरासह्य-समर[8] दानव-हा[9] ॥ ३० ॥
होय पुढेंचि न मागें पार्थ-शराहत[10]हि शत-मख-सख[11] सरे ॥
मुनि ह्मणति अर्जुनीं तव शक्ति जसी सागरांत खसखस रे ॥ ३१ ॥
प्रकट करूं दे समरीं श्री-देवी जेविं सैरिभास[12] कला[13] ॥
तेविं विजय चाप-लता[14] मग दवडी दूर वैरि-भा[15] सकला ॥ ३२ ॥
विजय-विशिखार्त[16] होतां पूर्वी दुष्करहि आयकोन करी[17] ॥
भगदत्ताचें कथिलें अ-धनाचें जेविं बायको न करी ॥ ३३ ॥
तिसरे दिवशीं चक्र-व्यूह सु-दुर्भेद्य युक्तिनें रचिला ॥
जो धीर-वीर-हीर-प्रवर-प्रकरें करोनियां खचिला ॥ ३४ ॥
व्यूहातें भेदाया धर्म झटे करुनि यत्न सानुजनी[18] ॥
परि लोपवि प्रतापा गुरु तपना जेविं रत्न-सानु[19] जनीं ॥ ३५ ॥

१ कुंतीचा मुलगा—धर्म. गांठिला याचा कर्ता द्रोणानें (अध्याहृत). २ भगदत्तानें भीमाच्या अंगावर घातलेला **सुप्रतीक** नांवाचा हत्ती. ३ कौरवांकडील एक योद्धा (राजा). ४ (भगदत्ताच्या) हत्तीला. ५ लोखंडाच्या खांबासारखे आहेत दांत ज्याचे अशा. ६ वाहूं नको, (याचें कर्म गर्व). ७ हा अर्जुन. ८ इंद्राला (ही) असह्य आहे युद्ध ज्याचें असा, ह्मणजे इंद्रापेक्षां बलिष्ठ. ९ दानवांस मारणारा. १० अर्जुनाच्या बाणांनीं विद्ध. ११ इंद्राचा सखा (भगदत्त). १२ महिषासुरास. १३ युद्धचातुर्य. १४ अर्जुनाचें धनुष्य. १५ शत्रूंचें तेज. १६ अर्जुनाच्या बाणांनीं पीडित. १७ भगदत्ताचा हत्ती भगदत्तानें सांगितलेली दुर्घटहि गोष्ट पूर्वी ऐकत होता; परंतु जखमी झाल्यावर त्यानें सांगितलेलें ऐकेनासा झाला. दरिद्राची बायको जशी त्याची आज्ञा मानित नाहीं, तसा. १८ आपल्या धाकट्या भावांसह. १९ मेरुपर्वत.

सौभद्र ह्मणे शिरतों व्यूहीं, डोहीं नसा मतंगज, वा ॥
हरि-पोत दंति-यूथीं, कीं दहनीं करुनियां पतंग जवा ॥ ३६ ॥
भीमादि स-बळ सर्वहि ते उठले व्यूह-कोट फोडाया ॥
इकडुनि कौरव-कटकहि होय पुढें शत्रु-सैन्य मोडाया ॥ ३७ ॥
रथ थडकले, भडकले हय, शस्त्र-ज वह्नि धडकले वरते ॥
अन्योन्य द्व्यंगुलही राहों देती न धड कलेवर ते ॥ ३८ ॥
पावत असतां दोन्ही करुनि सु-तुमुलाहवास वध सेना ॥
व्यूहीं सौभद्र शिरे चित्तें हि जयांत वासव धसेना ॥ ३९ ॥
प्रभुचा मर्मी हाणी सर्वांसहि तीन तीन शर भाचा ॥
वाटे बहु सिंहांशीं समर करी कुपित पोत शरभाचा ॥ ४० ॥
अंध ह्मणे रे संजय हें त्या पौत्रास वर्ष सोळावें ॥
लोळावें मांडीवरि तेणें द्रोणादिकांसि घोळावें ॥ ४१ ॥
न पवे सु-नीतिचें परमार्थाची वाट लेंकरुं काय ! ॥
सत्यचि कथिशी परि हें मज लटिकें वाटलें करूं काय ॥ ४२ ॥
संजय ह्मणे ह्मण अ-नृत भीष्माचा एकला पणतु मुलगा ॥
करिता झाला गुह-सा बहुतांनीं वेढिला रण तुमुल गा ॥ ४३ ॥
कुरु-सैन्यांत गमे ज्यापरि रंभा-काननांत वारा हो ॥
त्या विजय-श्री देउनि परिरंभा कां न नातवा राहो ॥ ४४ ॥
अ-क्षत-धनु तोंवरि हें वीर शिरो-रत्न नावरायाचें ॥
यास्तव सर्वहि रक्षूं आजि करुनि यत्न नांव रायाचें ॥ ४५ ॥
कर्ण करी चर्माचे श्रित-विघ्नाचे जसे गण-प टुकडे ॥
तरि पाहोंहि न शकले वीर वि-शस्त्राहि त्या रण-पटु-कडे ॥ ४६ ॥
त्या सौभद्रावरि बळ-सागर गरगर गदेसि फिरवीत ॥
दुःशासन-सुत धांवे निज-भुज-भुज-ग-प्रताप मिरवीत ॥ ४७ ॥
युद्ध-चमत्कार रुचिर सु-चिर प्रकटुनि महा-गद भ्राते ॥

---

१ सुभद्रेचा मुलगा-अभिमन्यु. २ दोन बोटें. ३ अत्यंत दारुण युद्धाला. ४ श्रीकृष्णाचा भाचा अभिमन्यु. ५ **सुनीति** नांवाच्या स्त्रीचा मुलगा **ध्रुव**. ६ केळींच्या वनांत. ७ त्या नातवा (अभिमन्यूला) विजयश्री परिरंभा देऊन कां न राहो ? ह्मणजे त्यास जय कां नाहीं मिळणार ? ८ गणपाते. ९ आपल्या बाहूंची सर्पाप्रमाणें चपलता दाखवीत. १० हा शब्द एथें ' प्रकटवून ' ह्याबद्दल घातला आहे. ११ गदायुद्धांत प्रवीण. १२ दुःशासनाचा पुत्र व अभिमन्यु.

अन्योन्य-कृताघातें बा मूर्छा पावले अ-दभ्रा ते ॥ ४८ ॥
आधीं उठोनि उठतां सौभद्र शिरीं प्रेमो गदा घाली ॥
वि-वेश करी ती दुष्परि-हार्या जेविं प्र-भोग-दावाली ॥ ४९ ॥
पडली जशी कराया प्रेक्षक सुर वि-रस मस्तकोपरि ती ॥
भूवरि सौभद्र-तनुहि ओकुनि स-रुधिर समस्त कोप रिती ॥ ५० ॥
धर्म ह्मणे हा हा म्यां मंदें दाटुनि कुमार मारविला ॥
बहु-वीर-सूत दिसल्या अधिक सुभद्रा उमा रमा रविला ॥ ५१ ॥
तुज उत्तरें मुलि दिला म्यां कापायास मान विश्वास ॥
कलि-काल काय बुडविल मज बहु-पापा-समान विश्वास ॥ ५२ ॥
संशप्तक वधुनि विजय सांजे शिबिरासि यावया परते ॥
प्रभुसि ह्मणे कां कांपे मन कांपविले जरि स्वयें पर ते ॥ ५३ ॥
कंठ गहिंवरें भरला, शिरली हृदयांत केशवा धडकी ॥
येतें रडें वृथा कां बा माझी प्रकृति काय गा रडकी ॥ ५४ ॥
अ-तुल प्र-ताप लोकीं ज्या सैंल-बल-जलधि-वाडवाभाचा ॥
तो कृष्णा आज तुझा मज आला कां न आडवा भाचा ॥ ५५ ॥
शिबिरीं शिरोनि विजयें धर्मादिक देखिले अधो-वदन ॥
तें पुत्र-रत्न एकचि न निरखिलें सद्गुणर्द्धिचें सदन ॥ ५६ ॥
मृदुल-प्रकृति न साहे सुत-शोका जेविं न रविला पाला ॥
शिबिरीं करी परोपरि नारायण-मित्र नर विलापाला ॥ ५७ ॥
ज्याचा शस्त्रीं शास्त्रीं व्यवहारीं वासुदेव-वत् समज ॥
काय तुह्मीं केला हो आणुनि तो भेटवाचि वत्स मज ॥ ५८ ॥
बहुधा तुह्मीं धरुनि गुरु-कृत-चक्र-व्यूह-भेद-कामातें ॥
केलाचि पुढें नाहीं तरि करिता स्पर्श खेद कां मातें ॥ ५९ ॥

१ पुष्कळ वेळ असणारी—मोठी. २ हे धृतराष्ट्रा. ३ मूर्च्छित. ४ (प्र + भोग + द + अघ + आली) अतिशय दुःख देणारी पातकपंक्ति. ५ सूर्य हा जगच्चक्षु आहे, ह्मणून त्यास दिसल्या, ह्मणजे सर्व जगास दिसल्या हें तात्पर्य. ६ अन्वय–कलिकाल (कलियुग) (अधर्मप्रवृत्तीनें जगताचा मोठा नाश करणारा आहे, तरी तो) मज बहुपापासमान (मी जो परम पापी हा जितका बुडवील तितका) विश्वास (जगतास) बुडवील काय ? ७ शत्रु-सैन्यरूप समुद्राला वडवाग्नीसारखें तेज आहे ज्याचें अशाचा. ८ उत्तम गुणांच्या समृद्धीचें ह्मणजे पुष्कळ उत्तम गुणांचें. ९ कोंवळ्या मनाचा. १० द्रोणानें रचलेला चक्रव्यूह फोडण्याच्या इच्छेला.

तुमच्या भुज-शस्त्रांतें धिक् हा निः-सार हो खटाटोप ॥
शिर ज्या न रक्षवे तो कार्याचा काय ओखटा टोप ॥ ६० ॥
कुंतीस काय सांगूं कृष्णेला दाखवूं कसें वदन ॥
दुष्कर मला सुभद्रा-सांत्वन दुर्दर्श उत्तरा-सदन ॥ ६१ ॥
कां माझें उर न उले कवि पवि कीं ह्मणति तोक-शोकाला ॥
लोका लाजे मन कीं जावें यश हारवूनि ओकाला ॥ ६२ ॥
हा वत्सा रक्ताक्षा झाले त्वत्सु-गुण आजि घातक-से ॥
बा वाहिले परांचे तुजला हाणावयासि हात कसे ॥ ६३ ॥
मारिन जयद्रथ, करिन यश भुवनीं विशिख-जाल वितत रणीं ॥
हें न घडतां जळेन ज्वलनीं होतांचि [२]अस्तमित तरणी ॥ ६४ ॥
कृष्णोत्तरा-सुभद्रा-धेनूंच्या मथुनि मोह-यवनातें ॥
भवनातें येउनि तो प्रभु विजयाच्या करी [३]संमवनातें ॥ ६५ ॥
शयनीं निजोनि पाहे परमेश्वर परि न पळहि निज लागे ॥
चित्तीं चिंतेशि ह्मणे त्वां वैरिला कोण जडहि [४]निजला गे ॥ ६६ ॥
धर्म ह्मणे जें झालें तें कथितों सर्व ऐक बा ज्ञात्या ॥
[५]त्यां व्यूहीं द्वार करीं ऐशी केली स्वयेंचि आज्ञा त्या ॥ ६७ ॥
द्वार करी, शिरतां भी न व्यूहा जेविं सागरा मकर ॥
नुरवी कुमार पर-मद लवहि जसा धरुनि राग राम-कर ॥ ६८ ॥
होय जयद्रथ आम्हां हेतु कुमारास अंतरायास ॥
त्यास न निवारवे बा जेविं प्र-बलास अंतरायास ॥ ६९ ॥
आम्हां त्या क्षुद्र-वरें रुद्र-वरें करुनि वारिलें वाटे ॥
प्रभुनें सौभद्रासि न पांचांसहि आजि मारिलें वाटे ॥ ७० ॥
देव निशीथीं शयनीं बैसे मग दारुकासि आणवुनी ॥
त्यासीं वदे प्रतिज्ञा पार्थाची प्रथम सर्व जाणवुनी ॥ ७१ ॥
भक्तीं जसा मदात्मा देहींहि तसा न दारुका रमला ॥

---

१ व्यर्थ. २ अस्त पावलेला. ३ (सम् + अवन)–उत्तम रक्षण. अर्जुनाची प्रतिज्ञा शेवटास जाऊन त्याचें रक्षण कसें होतें ह्याचा विचार करूं लागला, हें तात्पर्य. ४ ज्यास चिंता लागली त्यास झोंप यावयाची नाहीं, हें तात्पर्य. ५ ह्या पुस्तकांतील जयद्रथकृत द्रौपदीहरण पहा.

या विजय-वेद-वचना[1] धावा लागे•सदा रुकार मला ॥ ७२ ॥
निज-रक्षणाधिक ध्वज-रक्षण राजासि दारुका पडतें ॥
मोलें राज-शिराहुनि बहु असतें काय दोरु[2] कोपड[2] तें ॥ ७३ ॥
देव ह्मणे अर्जुनजी व्हा सिद्ध रथ-स्थ तेपन-कोपार्थे[3] ॥
तें कां न ह्मणेल मनीं ब्रह्मपदाद्यर्थ[4] तप नको पार्थ ॥ ७४ ॥
करुनि प्रदक्षिणा द्विज-वृंदासि रथासि तो कविनयानें- ॥
मग वेंघोनि[5] अधिष्ठी, जनकांकीं जेविं तोक वि-नयानें ॥ ७५ ॥
झाला निज-दासाचा ज्या स्तविति सु-धीर विप्र तो दास ॥
श्री-नलिनीचा[6] चक्र त्यजुनि धरि सुधी रवि[6] प्रतोदास ॥ ७६ ॥
पांसु-निकरहि प्रभुच्या हेतु बहु-प्रीतिचा बुकासा च ॥
वाटे न कौस्तुभाला जपला जगदीश चाबुका साच ॥ ७७ ॥
कृष्ण रथीं चढले मग तोहि चढे पुत्र सैंत्यकाचा[7] हो ॥
जेविं हर-रथीं विधि हरि दुसरा दृष्टांत सत्य काचा हो ॥ ७८ ॥
द्रोणें रचिला सैंधव[8]-रक्षार्थ व्यूह-नायक व्यूह ॥
परमार्थ[9]-रक्षण-क्षम अ-परा-जित[10] जेविं काय कव्यूह[11] ॥ ७९ ॥
सेनाग्रीं वाजविती नर-नारायण सखे दर-वरा जे ॥
ते मोर-से, भुजग-से ऐकति होउनि स-खेद रव राजे ॥ ८० ॥
रोमांच-कंचुकाला कडकडतां कृष्ण-कंबु कंपि[12] ल्याला ॥
पर सोडी भानाला सिंह-रवें जेविं जंबुक पिल्याला ॥ ८१ ॥
हांसोनि द्रोण ह्मणे पार्था मजला न जिंकितां आजी ॥
जिंकावया जयद्रथ शक्य नव्हे मज-सवें करीं आजी[13] ॥ ८२ ॥
ऐसें वदोनि मार्गण-वृष्टि तयावरि महा-तपा सोडी ॥
जैसी आटोपाया मत्त-गज-शिरीं महात पासोडी ॥ ८३ ॥
मारुति सात्यकि धृष्टद्युम्न तसे कुरु-बळासि तुडवीती ॥

१ वेदवाक्य जसें उल्लंघितां येत नाहीं तसें अर्जुन जें ह्मणतो तें मला मोडतां येत नाहीं, हा आशय. २ ध्वजाचें लाकूड व वस्त्र. ३ सूर्यास राग आणावा ह्मणून; ह्मणजे तूं सूर्यापेक्षां तेजस्वी दिसलास ह्मणजे त्यास राग येईल. ४ (ब्रह्म + पद + आदि + अर्थ) सत्यलोकादिकांच्या प्राप्त्यर्थ. ५ बसे. ६ श्री (लक्ष्मी) हीच कमलिनी, तिला रविच (कृष्ण). ७ सात्यकि. ८ सिंधु देशाचा राजा (जयद्रथ). ९ सुरस अर्थ अथवा मोक्ष ह्यास राखण्याविषयीं समर्थ. १० अबाध—सर्वांस मान्य. ११ (कवि + ऊह) कवीची कल्पना. १२ मारुति. १३ युद्ध.

कु-नृपति-राष्ट्रांसि जसे दुष्काळ व्याधि चोर बुडवीती ॥ ८४ ॥
द्रोण न थोरे क्षण पर-कटकांत जसा[1] न रुद्ध थारावा ॥
तच्चाप-रवा पांडव भीति जसे अहि [2]गेरुद्रथारावा ॥ ८५ ॥
इषुनीं झांकुनि नेती ते करुनि छत्र-केतु विध्वस्त ॥
तो [3]अ-प्रकाश त्यांचा आप्त-कुमुद-खेद-हेतु विध्वस्त ॥ ८६ ॥
अरि एक कोश पुढें [4]लक्षुनि ज्या ज्या शरा विजय सोडी-॥
कोश पुढें गेल्यावरि मागें तो तो तदीय शिर तोडी ॥ ८७ ॥
श्वश्रू-कर जेविं शिरे गेहिं जरी न ह्मणती सुना सरि ॥
व्यूहीं तेविं कुरु-चमु धिक्कारुनि तो [5]धरा-सुनासीर ॥ ८८ ॥
श्रमला जयद्रथाच्या जायासि न शक्त हा निकट कांहीं ॥
हें योजुनि वेढियला पार्थ करायासि हानि कटकांहीं ॥ ८९ ॥
त्या समयीं पार्थ ह्मणे देवा [6]संश्रित-शुभाकरा वाजी- ॥
श्रमले कीं श्रम-शमना घडिभरि तरि रथ उभा करावा जी ॥ ९० ॥
उतरे रथावरुनि नर पळवी कुरु-कटक कृत-पराभव तें ॥
करि निर्मनुष्य मंडल तो एक कोश आपणा-भवतें ॥ ९१ ॥
स्वस्थ-स्वांतें क्रीडे कुरु-बळ-पंक-ज-वनांत पार्थ-करी ॥
मंत्र-बळें सु-सरोवर निर्मुनि शर-गृह [7]अनातपार्थ करी ॥ ९२ ॥
शर जेविं किरण भवतें जें कौरव-कटक तोचि परि-वेष ॥
रविच कवि-मतें अर्जुन तेजें रूपेंहि, भिन्न परि वेष ॥ ९३ ॥
निः-शंक कुरु-बळीं नर जेविं हरि-शतावृतींहि शरभ वनीं ॥
पवीं शिवालयींसा शिरला देवर्षि शीघ्र [8]शर-भवनीं ॥ ९४ ॥
[9]प्रभुनें मुक्त करुनि हय चुचकारुनियां हळूच कौशल्यें ॥
निज-बोधें श्रित-हृद्गत-दुःखेंशीं सकळ काढिलीं शल्यें ॥ ९५ ॥

---

१ स्थिर झाला नाहीं ह्मणजे शत्रुसैन्यास अत्यंत दुःसह झाला; हें तात्पर्य. २ (गरुद्रथ + आरावा) गरुडाच्या शब्दास. ३ बाणांनीं झांकल्यामुळें त्यांचें अदर्शन, हें आप्तरूप कुमुदांच्या खेदास कारणभूत. (विधु + अस्त)—चंद्रास्तच झाला. ४ अर्जुनाच्या रथाचा वेग इतका होता कीं, शत्रु एक कोसभर दूर असतां, त्याला मारण्याकरितां अर्जुन जो बाण सोडी तो त्या शत्रूचें शिर तोडित आहे तोंच तो रथ त्या शत्रूच्यापुढें एक कोसभर जाई. ५ पृथ्वीवरील इंद्रच (अर्जुन). ६ (संश्रित + शुभ + आकरा) आश्रितांच्या कल्याणाची खाणच—अशा देवा. ७ (अन् + आतप + अर्थ) ऊन न लागावें ह्मणून. ८ बाणांच्या गृहांत. ९ परमात्मस्वरूपज्ञानानें.

अश्व पर-शरांहीं भव-तापांहीं जेविं दास पोळविले ॥
ते देवें भक्ति-रसें जाणो स्व-चरण-रजांत लोळविले ॥ ९६ ॥
देवर्षि मुखीं घालुनि बोट ह्मणे हा सु-योधना कुटिला ॥
भक्ति-बळेंचि पहा हा परमेश्वर आजि अर्जुनें लुटिला ॥ ९७ ॥
ज्याचें पद-नख दासां जें सुख दे तापल्या न तें विधु तो- ॥
भगवान् स्वयें अहा या विजय-हयां सत्पदांस तेविं धुतो ॥ ९८ ॥
ज्याच्या श्री-पद-दास्यें पावे तोखा सदा रमा-जाया ॥
हरितो मना नराचा होउनि तो खासदार माजा या ॥ ९९ ॥
पुरुषार्थ-द ते केले दास-हय-हितोदया कर खरारे ॥
झालासि दास-दास प्रभुही तूं बा दया-कर खरा रे ॥ १०० ॥
प्रेमें माता बाळा न्हाणी कीं भक्त शंभुच्या लिंगा ॥
तैसाचि नर-हयां हरि कवि हो याचेचि पाय आलिंगा ॥ १०१ ॥
औषध सु-चकण कल्पी पीत-पट पसाहि तोबरा माप ॥
श्रित-साहित्य कराया न बरा मंदार तो बरा मा-प ॥ १०२ ॥
हरि हरित-तृणीं चारी तो प्रभु ज्याचा प्र-ताप दुर्वार ॥
हरि हरि तई करिति पद देउनि गणपति-शिरीं हि दुर्वा र ॥ १०३ ॥
तोक-तृपा-शमना कीं क्षाल्राया तात तोक-मळ पाणी- ॥
प्यायाचें ही वेंची, करि न पिउनि तेंचि तो कमल-पाणी ॥ १०४ ॥
उच्चैःश्रवा ह्मणावा पार्थाच्या कां न नीच तुरगांनीं ॥
ज्यां पूजी तो ज्याचें यश नंदन-काननीं चतुर-गानीं ॥ १०५ ॥
योजुनि तुरग-वर रथीं आपण कुरु-बळ पहात देव रिघे ॥
मग वि-जयानें मर्दुनि रडवाया खळ-प हात दे, वरि घे ॥ १०६ ॥

१ तो (कृष्ण) साधूंचे पाय धुवावे त्याप्रमाणें. २ नराचा (अर्जुनाचा) खासदार होऊन या माजा (माझ्या) मना हरितो (हें नारदाचें ह्मणणें आहे). ३ (आपल्या) दासाच्या घोड्यांच्या (हित + उदय) कल्याणासाठीं. ४ पीतपट (पीतांबर) हाच तोबरा, व पसा हेंच माप. ५ कल्पवृक्ष. ६ लक्ष्मीपति. ७ हे उद्गारबोधक शब्द. ८ र (रुदन). ९ कृष्ण. १० ज्या कृष्णाचें यश नंदनवनांत चतुरगानीं (चतुरांच्या गायनांत) आहे तो (कृष्ण) ज्यां पूजी (ज्यांची सेवा करितो) त्या तुरगांनीं इत्यादि. ११ महादुष्ट.

कर्ण-पर्वांतील कर्णार्जुन-युद्धाच्या आर्या.

(म० भा० अ०३१-९१ मोरोपंत अ०२०-४९)

द्रोणाचार्य मरण पावल्यावर **कर्ण** हा कौरवांच्या सैन्याचा सेनापति झाला. नंतर **कर्णानें दुर्योधनास** सांगितलें कीं जर **मद्र** देशाचा राजा **शल्य** हा माझें सारथ्य करील तर मी अर्जुनाचा समाचार घेईन. आज युद्धांत तो मला मारील किंवा मी त्याला मारीन. हें ऐकून **दुर्योधन** राजा शल्याच्या शिबिरांत गेला व कर्णाचा सारथि होण्याविषयीं त्यानें त्याची प्रार्थना केली. तें ऐकून शल्यास फार राग आला. परंतु दुर्योधनानें फारच विनवणी केल्यामुळें अखेरीस त्यानें मी कर्णाचें सारथ्य करितों असें कबूल केलें. परंतु माझी अट अशी आहे कीं मी कर्णास युद्धाच्या प्रसंगीं हवें तें बोलेन त्याचा राग त्यानें मानूं नये. अशा अटीलाहि कर्ण व दुर्योधन हे दोघे कबूल झाले. शल्यानें रथ तयार करून आणल्यावर त्यांत कर्ण बसून युद्धास गेला. युद्धाचे वेळीं शल्यानें कर्णाची फार निर्भत्सना करून त्याचा उत्साह भंग केला तरीहि त्यानें मोठें शौर्य केलें. सरतेशेवटीं रथाचें चाक पृथ्वींत गेलेलें वर उचलित असतां अर्जुनानें त्यास मारिलें अशी कथा या आख्यानांत दिलेली आहे.

कर्ण ह्मणे कुरु-नाथा पार्थाशीं संगरांगणामाजी ॥
घालीन गांठि त्यातें मी कीं मारील तो मला आजी ॥ १ ॥
कार्य-बहु-त्वा-साठीं गांठि न पडली तया-सवें मागें ॥
त्वां आह्मा दोघांचीं आजि पहावीं बळें महा-भागें ॥ २ ॥
मी जिष्णुतें न वधितां आजि न मागें फिरेन हे वाचा- ॥
साची असो, असावा निश्चयचि तुझा मनुष्य-देवाचा ॥ ३ ॥
अश्वाच्या हृदयाचा ज्ञाता कृष्णा-समान कौशल्य ॥
जाणतसे जरि माझें सारथ्य करील आजि हा **शल्य** ॥ ४ ॥
तरि मी धनंजयाधिक होइन तुज जय घडेल अ-भ्रांत ॥
मग मज पार्थांत[1] सु-कर जैसा क्षुब्धानिळासि अभ्रांत[2] ॥ ५ ॥
तेव्हां ह्मणे सु-योधन हें आहे सर्व सिद्ध मी आंगें- ॥
चालेन तुझ्या मागें मग भक्ताला अभीष्ट तें सांगें ॥ ६ ॥

---

१ (पार्थ + अंत) अर्जुनाचा वध. २ (अभ्र + अंत) मेघांचा नाश—ढग उडवून टाकणें.

ऐसें वदोनि गेला वि-नयें शल्या-समीप मग राजा ॥
प्रणयेंकरूनि त्यातें प्रार्थी साधावया महा-काजा ॥ ७ ॥
सत्य-व्रता समर्था मेद्राधीशा[1] महा-रथा साधो ॥
वंदूनि विनवितों बा तुझ्या प्रसादेंचि कार्य हें साधो ॥ ८ ॥
पदर पसरिला तुजला रिपु-गज-पंचानना नृपां-माजी ॥
व्हावें प्रसन्न मजला द्यावा वर एक याचका आजी ॥ ९ ॥
वर-दा त्वां कर्ण-वचन केलेंचि श्रवण सु-प्र-बुद्धातें ॥
स-फळ करीं पार्थाशीं व्हावा अंगेंद्रे[2] योग्य युद्धातें ॥ १० ॥
बा वासुदेव-सम तूं जाणसि सारथ्य-कर्म नर-नाथा ॥
तुजसम पटु अन्य नसे ह्मणवुनि मी ठेवितों पदीं माथा ॥ ११ ॥
ब्रह्मा[3] महेश्वराचा झाला कीं जेविं कृष्ण वि-जयाचा ॥
सारथि तूं कर्णाचा हो वर-दा हेतु मुख्य वि-जयाचा ॥ १२ ॥
तो कृष्ण संकटीं त्या पार्थातें रक्षितो यथा राया ॥
तूं कर्णातें रक्षीं हो सेतु स्व-यश-तोय थाराया ॥ १३ ॥
बल अल्प पांडवांचें परि त्यांहीं फार मार्दिलें सैन्य ॥
आतां निज-पक्षींचे दोघे योद्धे तुह्मी हरा दैन्य ॥ १४ ॥
अरुण रवीचा सारथि, दहनाचा वायु, यत्न कीं विधिचा, ॥
सारथि हो तूं तैसा कर्णाचा धैर्य-जळ-पयो-निधिचा ॥ १५ ॥
शल्य सु-योधन-वाक्यें कोपे, चोळी करें करा, डोळे- ॥
आ-रक्त करी, चावे अधरातें, फार तो मनीं पोळे ॥ १६ ॥
मग कुरु-राजासि ह्मणे राया अव-मानितोसि बाहूनी ॥
ह्मणसी सोडुनि धनु शर, धरिं हय-रश्मि प्रतोद बाहूंनीं ॥ १७ ॥
करिशी बहु प्रशंसा या नर-वर-मंडळांत कर्णाची ॥
सांगसि सारथ्याची पदवी मजलागिं हीन-वर्णाची ॥ १८ ॥
सिंहासनोचिताला मज सारथ्याधिकार हा नीच ॥
इच्छिसि नृपा कराया मत्तेजाची जनांत हानीच ॥ १९ ॥
युद्धीं दुर्बळ मी हें गमलें तुज ह्मणवुनीच भू-पा हें- ॥

१ (मद्र + अधीशा) मद्रदेशाच्या राजा (शल्या). २ अंगदेशाचा स्वामी—कर्ण.
३ शंकरानें जेव्हां त्रिपुरासुर मारिला तेव्हां ब्रह्मदेव त्याचा सारथी झाला होता, अशी कथा आहे.

सारथ्य योजिलें तरि दे दावुनि बेग, शक्ति तूं पाहें ॥ २० ॥
सांग मला भाग तया जिंकुनि जाईन आपुल्या देशा ॥
अथवा एकचि मी रिपु-बळ मर्दिन दे मला रणादेशा ॥ २१ ॥
हे दास, सूत, बंदी यांहीं आह्मां नृपांसि वाहावें ॥
सारथि होउनि उच्चें जो नीच रथी तदुक्त मानावें? ॥ २२ ॥
हो ह्मणसी सूताचा सूत भला गा भला मला पदवी- ॥
देसी, हे सीमा तव सु-ज्ञ-पणाचीच हें असें वदवी ॥ २३ ॥
जातों गृहासि झालों कृत-कृत्य प्राप्त मोक्ष-सम यज्ञ ॥
प्रेक्षुनि घालों कीं तूं धृतराष्ट्र-सुता गुण-ज्ञ समय-ज्ञ ॥ २४ ॥
ऐसें वदोनि मग नृ-प वीर-समाज त्यजूनि करि गमन ॥
आटोपेना त्याचें त्यासहि अप-मान-कोप-करि-ग मन ॥ २५ ॥
तेव्हां धांवे कुरु-वर दीर्घ दृढ प्रेम-बाहु-पाशातें ॥
पसरोनि शीघ्र कवळी नमुनि ह्मणे न करिं वंध्य आशांतें ॥ २६ ॥
शत्रूंच्या हृदयीं तूं शल्य ह्मणुनि शल्य ह्मणति तुज राया ॥
कुब्जेसि कृष्ण-सा तूं पटु मज्जय-सिद्धि-लागीं उजराया ॥ २७ ॥
बहु वि-क्रम कर्णाचा न्यून परा-क्रम तुझा असें न मनीं ॥
असतें जरि तरि माझें शिर होतें सिद्ध हें कसें नमनीं? ॥ २८ ॥
कर्णाहुनि मजहुनि तूं आधिक अधिक यादवाधिपाहूनी ॥
व्हावें प्रभो वर-प्र-द मज आजि पैरा-भवाधि पाहूनी ॥ २९ ॥
हय-हृदय कृष्ण जाणे त्याहुनि तूं द्वि-गुण जाणसी माम्या ॥
भुज-युद्धीं हि परिसिली न बळाची तुझिच आण सीमा म्यां ॥ ३० ॥
पार्थाधिक कर्ण तसा कृष्णाधिक तूं ह्मणूनि सारथि-ता ॥
स्व-गुण न लोपीं प्रगटीं, वरिली विधिनें हि शंभु-सारथि-ता ॥ ३१ ॥
शल्य ह्मणे राया मज राज-समूहांत हात जोडोनी- ॥
ह्मणसी कृष्णाधिक हें दुर्लभ यश जात नाहिं सोडोनी ॥ ३२ ॥
झालों प्रसन्न तुज मी वर देतों घे करीन सारथ्य ॥
पथ्य अ-पथ्य न ह्मणतां पारि सोसावें मदुक्त हें तथ्य ॥ ३३ ॥

---

१ नेमून दिलेलें काम. २ अपमानामुळें आलेला राग हाच हत्ती त्यावर बसलेलें. ३ चांगल्या दशेला आणण्याला. ४ (पराभव + आधि) पराभवापासून होणारें मनाला दुःख.

सारथि होतों परि मी प्रभु सूतातें[1] ह्मणे न कां हां जी ॥
गांजीन तरि सहावें, ह्मणिजे वैद्यें दिली सुधा कांजी ॥ ३४ ॥
कर्ण सु-योधन ह्मणती केलें मान्य त्वदुक्त बापा हें ॥
अंगी-कृत कार्याच्या निर्वाहीं सु-यश तूंहि बा पाहें ॥ ३५ ॥
शल्यें सारथ्याचा केला स्वीकार तेधवां यास- ॥
कुरु-पति कथि इतिहास त्रि-पुराचा चित्त हृष्टवायास[2] ॥ ३६ ॥
सूत-कुळांत न झाला मज वाटे देव-पुत्र हा कर्ण ॥
क्षत्र-कुळींच उपजला हें याचा स्पष्ट सूचवी वर्ण ॥ ३७ ॥
लोकांत प्रगट न हो कुल-कारण एक हेंचि सत्य जिला ॥
झाला तिनें उपजतां बाळपणीं करुनि साहस त्यजिला ॥ ३८ ॥
हा दीर्घ-भुज स-कुंडल-कवच उपजतांचि बाळ-भास्कर-सा ॥
प्रसवे न यासि राधा, प्रसवेल सुधाकरासि काय रसा ॥ ३९ ॥
अजि सिंधु-शुक्ति-गर्भी मौक्तिक उपजे, नदींतही असती- ॥
पुष्कळ शिपा तरि तीं त्यांच्या उदरीं न मौक्तिकें वसती ॥ ४० ॥
राधा धात्रीच गमे कर्णाच्या न जननी शरीरा या ॥
सांगा जी व्याघ्रासि प्रसवेल मृगी कधीं तरी राया ॥ ४१ ॥
हा प्राकृत पुरुष नव्हे सांगावें काय स्यां तुला कविला ॥
कर्णाच्या तेजें बहु वीरां-करवीं स्व-गर्व टाकविला ॥ ४२ ॥
सारथि होय पितामह रुद्राचा जेविं तूंहि कर्णाचा ॥
लाजों तुला सु-रथ-हय-गुण धरितां बंधुही[3] सु-पर्णाचा ॥ ४३ ॥
सारथि अधिक रथीहुनि असतांचि घडे जय प्रजा-पाळा ॥
पाळा कर्णासि तुह्मी घालू कंटांत कीर्ति मणि-माळा ॥ ४४ ॥
पार्थातें कृष्ण तसा कर्णातें तूंहि संगरीं रक्षीं ॥
त्वां मारुतें करावा कर्ण-वळाग्नि प्रदीप्त रिपु[4]-कक्षीं ॥ ४५ ॥
शल्य अवश्य ह्मणे तों कर्ण ह्मणे तूं यथोक्त रथ कल्पीं ॥
मद्र-पते निजवूं दे सत्वर भीमानुजासि शर-तल्पीं[5] ॥ ४६ ॥
शास्त्र-प्रोक्त-विधानें रथ कल्पुनि शीघ्र आणिला शल्यें ॥
जेविं मनोरथ साक्षात् केला देवेंचि सिद्ध वात्सल्यें ॥ ४७ ॥

१ सारथ्याच्या कुळांत झालेल्या कर्णास. २ आनंदित करण्याकरितां. ३ गरुडाचा भाऊ-अरुण. ४ शत्रुरूप तृणांत. ५ बाणांच्या आंथरुणावर निजवूं दे ह्मणजे मारूं दे.

शल्य बसे मग बैसे वैकर्तन[1] निज-रथीं जसा तरणी ॥
पाहुनि शोभा मानिति जन कीं केलाचि पार्थ-घात रणीं ॥ ४८ ॥
धर्म धरावा किंवा मारावा पार्थ वर मला दे हा ॥
अथवा पांचहि मारीं वि-जय-श्री-शुद्ध-कीर्तिच्या गेहा[2] ॥ ४९ ॥
ऐसें वदे जयार्थी नृप त्यासि ह्मणे अवश्य तो कर्ण ॥
झाला सिद्ध महात्मा वाराया सर्व आप्त-लोकर्ण[3] ॥ ५० ॥
हर्षे शल्यासि ह्मणे मद्राधीशा वर-प्र-तापा हूं- ॥
प्रेरीं वाजी आजी त्वद्दर्शित यान-शीघ्र-ता पाहूं ॥ ५१ ॥
मारीन पांडव रणीं शल्या निश्चयाचि जाण ते जित कीं ॥
शस्त्रें धरितिल खंडिन माझे अति-तीव्र बाण [4]तेजित कीं ॥ ५२ ॥
शर-वृष्टिनें धनंजय शांतीतें पाववीन मी थोर ॥
घन-वृष्टि-रसीं सादर आजि रणीं या करीन कुरु-मोर ॥ ५३ ॥
शल्य ह्मणे सूत-सुता कां गा अव-मानिशी सु-भव्य जना ॥
वंश-जहि शूर्प न गुणें लंघी सभ्यादृता शुभ व्यजना ॥ ५४ ॥
न विलोकिला धनंजय ह्मणवुनि ऐसें यथेष्ट बोलवतें ॥
न लवे वेतस-शिर परि येतां गुरु-पूर तें किं हो लवतें ॥ ५५ ॥
मद-भूत-ग्रस्ता तुज धर्मात्मा सिद्ध-मंत्र पाहील ॥
साधुपुढें मोह तसा क्षणभरिही हा प्र-लाप राहील ॥ ५६ ॥
कर्ण अनादरुनि वचन शल्यासि ह्मणे सु-शीघ्र हय हाकीं ॥
आकर्षिला[5] कृतांतें चुंबक-मणिनेंच जेविं अय हा[6] कीं ॥ ५७ ॥
कर्ण ह्मणे शल्या गति भीष्माची शत्रुंनीं तशी केली ॥
गुरुहि अ-धर्में वधिला विजय-श्री ओढुनी बळें नेली ॥ ५८ ॥
पार्थ-प्र-ताप साहे आहे मजवेगळा असा कोण ॥
गंगा-सुत वृद्ध भला तो ब्राह्मणही पुरातन द्रोण ॥ ५९ ॥
माझें प्रिय बहु केलें धृतराष्ट्र-सुतें तदर्थ साधीन ॥
ह्याविषयीं प्रिय-भोगासह जीवित करिन अंत-काधीन ॥ ६० ॥
इत्यादि आत्म-वि-क्रम जेव्हां स्व-मुखें यथेष्ट कर्ण वदे ॥

---

१ विकर्तन ह्मणजे सूर्य त्याचा मुलगा—कर्ण. २ विजयलक्ष्मीपासून होणारी जी निर्मळ कीर्ति तिचें स्थानभूत अशा कर्णा. ३ (आप्त + लोक + ऋण) आप्तांचें ऋण. ४ तेजस्वी, प्रखर. ५ लोहचुंबकानें. ६ कर्ण.

शल्य तया उत्तर दे उग्र जसें विष हरासि अर्णव दे ॥ ६१ ॥
नर-वर अर्जुन कोठें पुरुषाधम सूत-पुत्र तूं कोठें ॥
वाचाळा नाचावें सत्स्तवनीं न स्व-वर्णनीं ओठें ॥ ६२ ॥
तुज नित्य [1]घोष-यात्रा-स्मरण असावें परंतु हा मद तों ॥
आहेचि वि-स्मृतीचें बीज ह्मणुनि लेशमात्र मी वदतों ॥ ६३ ॥
तूं प्रथम पळालासि प्राण-क्षय-भय धरूनि मनिं मार्गे ॥
जिंकोनि बद्ध केला दुर्योधन [2]ख-चर-नायकें रागें ॥ ६४ ॥
बद्ध-वि-मुक्त सु-योधन तेव्हां त्वां कीं धनंजयें केला ? ॥
राधेय अन्य तूं तो अन्याचि जाणो पळोनि जो गेला ॥ ६५ ॥
त्या गो-ग्रह-प्रसंगीं भीष्म-द्रोणादि सर्व एकानें- ॥
केले भग्न दशा ते तुमची क्षण आयकों नये कानें ॥ ६६ ॥
तेव्हां त्वां तो अर्जुन राधेया कां न जिंकिला शस्त्रें ? ॥
अस्त्रें गेलीं होतीं कोठें नेलीं हिरोनि जैं वस्त्रें ॥ ६७ ॥
झालें युद्ध उप-स्थित आजि पळेनासि जरि तुला पार्थ- ॥
मारील निश्चयें हें कर्म करिशि निज-वधू-विलापार्थ ॥ ६८ ॥
ऐसें सज्जन-संमत हित, सत्य, श्राव्य, जें वदे शल्य- ॥
कर्णाच्या कर्णा दे दुःख तसें तप्तही न दे शल्य ॥ ६९ ॥
कर्ण ह्मणे गा शल्या मागील कथा कशास जरि आजी- ॥
मज जिंकील तरि खरें तव [3]कत्थन, शीघ्र चालवीं वाजी ॥ ७० ॥
शल्य ह्मणे बहु बरवें पार्थाशीं गांठि घालितों तूर्ण ॥
ईश्वर-वरानुकूलें दैवें होतात कामना पूर्ण ॥ ७१ ॥
यापरि बोलत जातां पांडव-पृतना विलोकिली दूर ॥
कोठें अर्जुन ऐसें सादर ज्या त्यासि तो पुसे शूर ॥ ७२ ॥

१ घोष—गौळवाडा त्याप्रत यात्रा —गमन. पांडव द्वैतवनांत असतां त्यांस आपलें वैभव दाखवावें ह्मणून दुर्योधन हा, कर्ण, शकुनि वगैरे मंडळी व चतुरंग सैन्य बरोबर घेऊन, तेथें असणाऱ्या आपल्या गायी पाहण्याच्या मिषानें त्या वनांत गेला. तेथें क्रीडा करण्याकरितां चित्रसेन गंधर्व आला होता. त्याचें व दुर्योधनाचें कांहीं कारणावरून युद्ध झालें, त्यांत कर्ण पळाला व चित्रसेन दुर्योधनाला बांधून स्वर्गलोकीं नेऊं लागला असतां अर्जुनानें त्यास सोडविलें. ह्या सर्व प्रकरणास घोषयात्रा असें ह्मणतात.
२ चित्रसेन गंधर्वानें. ३ बडबड.

कर्ण ह्मणे सुखवाया भू-प-सखा करुनि शत्रुचें निधन ॥
सांगेल पार्थ मज जो देइन मागेल जें तयासि धन ॥ ७३ ॥
शल्य ह्मणे राधेया वांटिशि धन कां कुबेरसा अ-ज्ञा ॥
पार्थ पहाशील सुखें व्यय-वेत्ते वित्त वेंचिती यज्ञा ॥ ७४ ॥
कंठीं बांधोनि शिळा बाहु-बळें जेविं सागरीं तरणें ॥
कीं भृगु-पतन तसें हें जें तूं करणार त्या अरींत रण ॥ ७५ ॥
व्यूह रचोनि सकळ नृ-प बंधु सुत सु-योधनादिकांसहित ॥
पार्थाशीं युद्ध करीं जरि ह्मणसी स्व-जय हो न हो अ-हित ॥ ७६ ॥
कर्ण ह्मणे शल्या मी स्व-भुज-बळें प्रार्थितों रणीं पार्था ॥
हे प्रभु सहाय असतां साधीना कर्ण कोणत्या स्वार्था ॥ ७७ ॥
तूं निश्चित हित-शत्रु स्तविशी घडिघडि स-धर्म-भीमातें ॥
माच्युत-धनंजयातें तूं देऊं पाहतोसि भी मातें ॥ ७८ ॥
या दृढ मदभिप्रायापासुनि वारूं शके न शक्र मला ॥
मर्त्याची काय कथा प्राकृतसा काय कर्ण हा गमला ? ॥ ७९ ॥
शल्य ह्मणे राधेया जेव्हां तुझिया स्मरोनि कर्मातें ॥
अर्जुन तीव्र शरांनीं समरीं भेदील सर्व मर्मातें- ॥ ८० ॥
तेव्हां पश्चात्तापा बापा तूं पावशील पापानें ॥
सापानें धरिला प्लव न जगे बडबडसि तूं जसा पानें ॥ ८१ ॥
तूं विजयासि वधाया वांछिसि हें कोण जाणता साहे ॥
अंबांक-स्थित शिशु शशि-मंडळ कवळावया जसा पाहे ॥ ८२ ॥
शव-मांस-मत्त जंबुक तूं गज-मुक्ताश सिंह तो जिष्णु ॥
तूं शशक, पार्थ गज-पति, कीं दानव तूं सिताश्व तो विष्णु ॥ ८३ ॥
स्व-बिल-स्थ कृष्ण-सर्पा काष्ठें टोंचोनि खवळिशी कां गा ॥
तीव्र त्रिशूळ-वदनें तूं खाजवितोसि आपुल्या आंगा ॥ ८४ ॥
पार्थ-पयो-धर गर्जे स्पर्धा मंडूक तूं वृथा धरिशी ॥
त्याच्यापुढें टुरुटुरू टरोंटरों शब्द हे किती करिशी ॥ ८५ ॥
श्वान स्व-पोषकाच्या सदनाच्या आश्रयें उभा राहे ॥

---

१ पर्वताच्या कड्यावरून पडणें. २ हे माझे समर्थ बाहु. ३ बेडूक. ४ मद्यप्राशनानें. ५ (अंबा + अंक + स्थित) आईच्या मांडीवर बसलेला. ६ (गज + मुक्ता + आश) हत्तीच्या गंडस्थळांतील मोत्यें खाणारा.

जिकडे वनांत गर्जे शार्दूल तया दिशेकडे पाहे ॥ ८६ ॥
भुंके बळें यथेष्ट व्यथित करी निकट-वर्ति-जन-कर्णा ॥
अर्जुन दृष्टि न पडला तोंचि तसा भुंकतोसि तूं कर्णा ॥ ८७ ॥
शश-मंडळांत कोल्हा ह्मणतो मी सिंह वल्गना करितो ॥
जोंवरि न पाहिला गज-मुक्त-फळ-कवळ-भक्षिता हरि तो ॥ ८८ ॥
कर्ण ह्मणे गुणवद्गुण जाणे गुणवंत अ-गुण नेणेची ॥
प्रसवे तीच अभि-ज्ञा शल्या तैसी न वांझ वेणेची ॥ ८९ ॥
मी आपणासि जाणें जाणें त्या जिष्णुलाहि तत्त्वानें ॥
तैसें न जाणिजे त्वां इतरें बा सत्त्व-हीन सत्त्वानें ॥ ९० ॥
पार्थ-वधाचें साधन आहे तें सांगतों तुला जेणें- ॥
आज द्वैरथ-युद्धीं विजयाचे प्राण निश्चयें घेणें ॥ ९१ ॥
आहे अहि-मय सायक मृदु-चंदन-चूर्ण-पूर्ण भात्यांत ॥
त्यावांचुनि शर दुसरा नाहींच क्षोणि-वल्लभा त्यांत ॥ ९२ ॥
तो आहेय शरोत्तम सोडुनि मी मेरुतेंहि फोडीन ॥
कवचाची काय कथा पार्थीं कीं केशवींच सोडीन ॥ ९३ ॥
तूं झालासि कु-देशीं संगर-पांडित्य काय तुज ठावें- ॥
शल्या, कल्याण-गुणा पात्र जगीं पुण्य-संग्रहें व्हावें ॥ ९४ ॥
भ्यालासि मूढ-बुद्धे बडबडसी फार वानिसी अरिला ॥
भाव तुझा मज कळला धीर तुझा मृत्युच्या भयें हरिला ॥ ९५ ॥
ते मारितील मज कीं त्यांला मारीन मी स्व-बळ जाणें ॥
कृष्णाला कर्ण न भी तनु टाकुनि एकदां असे जाणें ॥ ९६ ॥
दोघांची काय कथा जरि कृष्णार्जुन सहस्र येतील ॥
तरि माझे शर त्यांच्या प्राण-धनातें हिरोनि घेतील ॥ ९७ ॥
तुज भेदिलें परांनीं स्पष्ट ह्मणुनि बोलसी असें खोटें ॥
सर्वा पापांमध्यें हें मित्र-द्रोह-पाप मज मोठें ॥ ९८ ॥

---

१ जवळ असणाऱ्या मनुष्यांच्या कानाला. २ प्रसववेदनेची (बाळंतीण होण्याच्या वेळच्या दुःखाची) जाणणारी. ३ बुद्धिरहित प्राण्यानें. ४ रथ्यांच्या द्वंद्वयुद्धांत. ५ सर्प-रूप- -अग्नीनें अर्जुनाच्या मदतीनें खांडववन जाळलें त्या वेळीं त्यानें सर्व तक्षककुळ जाळलें. फक्त तक्षकाचा पुत्र अश्वसेन हा वांचला. तो ह्या वेळीं अर्जुनाला मारावें ह्या हेतूनें कर्णाच्या भात्यांत बाणरूपानें येऊन राहिला होता, अशी कथा आहे. ६ सर्पाचा.

मज युद्धाभिप्रायापासुनि मागें बळेंचि फिरवील- ॥
ऐसें भूत नसेचि त्रि-जगीं जें ह्या यशास मिरवील ॥ ९९ ॥
म्याडासि भेडसावीं मी म्याया उपजलों नसें कांहीं ॥
वि-क्रम-यश साधाया झालोंसें चाल पथ पुढें पाहीं ॥ १०० ॥
शल्य ह्मणे रे सूता बडबड करितोसि फार मद्य-प-सा ॥
गुरु-सागर बहु गर्जे परि मुनिचा एकही भरे न पसा ॥ १०१ ॥
तेव्हां दुर्योधन नृ-प निज-कार्याचा न व्हावया घात- ॥
कर्णास मित्र-भावें वारी शल्यासि जोडुनी हात ॥ १०२ ॥
नृप-बहु-मानें झाले अति वाद त्यजुनि उप-रमा वरिते ॥
मग हरिवर[1] करि-वर-से गेले दोघे नरोत्तमावरि[2] ते ॥ १०३ ॥
कर्ण त्रि-दश-गुरु-मतें[3] रचुनि महा-व्यूह तन्मुखीं ठाके ॥
बार्हस्पत्य-व्यूहा पाहुनि बहु धर्म तो मनीं धाके ॥ १०४ ॥
भू-प ह्मणे तूंचि करीं कर्णाशीं युद्ध उद्धरीं कांटा ॥
भांडो सु-योधनाशीं भीम, तयाचाचि तो असे वांटा ॥ १०५ ॥
अमृत-रसाची धारा धर्माची श्वेत-वाह[4] आज्ञा पी ॥
होय पुढें, सैन्यातें ऐसें वर्ता ह्मणोनि आज्ञापी ॥ १०६ ॥
शल्य ह्मणे राधेया तो येतो जिष्णु विष्णु-सम-शील ॥
गरुडीं कालीय तसा ज्यावरि तूं कोप-गरळ वमशील ॥ १०७ ॥
कर्णा पुससी ज्याला आला तो पार्थ दाव-पावक-सा ॥
वधितो मृगांसि हरि-सा सोसेल परांसि तत्प्रभाव कसा ॥ १०८ ॥
तुजशीं धनंजयाशीं गांठि पडाया नकोचि बहु वेळ ॥
पाहीन मी तयाचा आणि तुझाही रणांगणीं खेळ ॥ १०९ ॥
वधिशील जिष्णुला तरि कर्णा होशील आमुचा राजा ॥
परि हें दुर्घट इंद्रा जरि काय सहाय आणिला आजा[5] ॥ ११० ॥
कर्ण ह्मणे मद्रेशा नीट पहा पार्थ-केतुचा शेंडा ॥
संशप्तकांत झाला मग्न जसा सागरोदरीं भेंडा[6] ॥ १११ ॥
शल्य ह्मणे वरुणातें कोण समुद्रोदकांत बुडवील ॥
विझवील तृणें दहना अनिळाला करुनि बद्ध तुडवील ॥ ११२ ॥

---

१ सिंहावर. २ अर्जुनावर. ३ देवांचा गुरु बृहस्पति त्याच्या मताप्रमाणें. ४ अर्जुन. ५ ब्रह्मदेव. ६ मातीचा गोळा.

ऐसें जों कर्णाशीं शल्य वदे तोंचि शीघ्र त्या सेना- ॥
मिळती, मारण-मरणाहूनि दुजें अधिक ज्यांसि भासेना ॥ ११३ ॥
कुरु-पांडव-सेनांसीं होतां संग्राम राम-शिष्य-मणी- ॥
गज यूथावरि हरि-सा धांवे मारी अनेक वीर-मणी ॥ ११४ ॥
अरि एक बाण हाणी तों हाणी कर्ण शर तया ति-पट ॥
निपट प्रत्युपकृति-पटु झांकी रिपु पसरुनि स्व-हेति-पट ॥ ११५ ॥
काढी जोडी ओढी सोडी शर कर्ण लाघवास्तव तें- ॥
न दिसे, दिसे शरासन-मंडळ हत शत्रु-बळहि त्या-भवतें ॥ ११६ ॥
हत-नर-तुर-ग-गजांच्या रक्तांची गुरु-तरंगिणी वाहे ॥
साक्षात् सरस्वती ती स्वर्ग जन जिच्या नि-मज्जनें लाहे ॥ ११७ ॥
रक्त-नदीच्या स्नानें, पानें गंधेंहि वीर ते भुल्ले ॥
दिसती वसंत-समयीं किंशुक-तरु कटक-काननीं फुल्ले ॥ ११८ ॥
शल्य ह्मणे आला रे आला काळानळ-प्र-बळ भीम ॥
भी मन काळाचेंही यास प्रति-मल्ल एक बळ-भीम ॥ ११९ ॥
बहु-काळ संचितोग्र-क्रोध-गरळ तुजवरीच ओकाया ॥
हा भीम-भुज-ग आला सावध हो देख तेज-ओका या ॥ १२० ॥
कर्ण ह्मणे मद्रेशा सत्याचि वदतोसि भीम हा साचा ॥
घेईल सूड समरीं आह्मीं केल्या महोपहासाचा ॥ १२१ ॥
हा वीर धीर कोपी प्र-बळ नसे यासि चाड देहाची ॥
चौघांहुनी शत-गुण प्रीति द्रुपदात्मजेशि दे हाची ॥ १२२ ॥
याला वधीन किंवा वि-रथ तरी मी करीन कोपार्थ ॥
याच्या कैवारें तरि मजशीं घालील गांठि तो पार्थ ॥ १२३ ॥
शल्य ह्मणे न वदें बहु आधीं भीमासि चाल वाराया ॥
कर्ण ह्मणे तुज सागर भासे मज भीम काल्वा राया ॥ १२४ ॥
भीमातें नाराचें ताडी कर्ण स्तनांतरीं आधीं ॥
मग बुडवि शर-समुद्रीं कपि गिरितें जेविं दुस्तरागाधीं ॥ १२५ ॥
भीमहि झांकी कर्णा बाण-पटें तत्तनूंत नव रोप- ॥
खोंवी तो वीर-मनीं स्व-मनीं तेव्हां धरी अ-मित कोप ॥ १२६ ॥

---

१ परशुरामाच्या शिष्यांमध्यें श्रेष्ठ असा-कर्ण. २ पळसाचीं झाडें. ३ हनूमान्. ४ सांचत आलेला भयंकर क्रोध हेंच विष. ५ पराक्रमाचें स्थान. ६ बाणानें.

लोक ह्मणति दारुण रण नेणों होईल आजि काय कसें ॥
दोघेही प्र-बळ हटी दिसतें हें युद्ध भीति-दायक-सें ॥ १२७ ॥
हांमे भीम मनिं ह्मणे जरि नसता कर्ण जिष्णुचा वांटा ॥
कां टाकितों सु-यश कां गुरु-हृदयांतिल न काढितों कांटा ॥ १२८ ॥
कौसुंभ-रक्त-रंजित वस्त्रानें शोभते जशी महिला ॥
हत-कटक-रक्त-रंगें आली शोभा तशी रणीं महिला ॥ १२९ ॥
भीमें कुरु-बळ मथिलें जरि केलें गुरु-सुतादिकीं जतन ॥
हत-नष्ट रुद्र-रोषें होय जसें दक्ष-मख-महायतन ॥ १३० ॥
पार्थ मुकुंदासि ह्मणे संशप्तक मारिले पहा कृष्णा ॥
कृष्णा-देवीची जाशि ताशि पुरवाया स्व-भूमिची तृष्णा ॥ १३१ ॥
कर्णाचा गेज-कक्ष ध्वज दिसतो आमुच्या बळांतचि तो ॥
पुरुष-व्याघ्र प्राया वीरांचे राशि संगरीं रचितो ॥ १३२ ॥
चाल सख्या हरि स-त्वर तेथें ने तन्निवारणार्थ मला ॥
मम लाजो तव दासा वाटे वृष काळ पांडवां गमला ॥ १३३ ॥
कर्णातें साहेसा न दुजा मजवेगळा तुला कळतें ॥
अद्भुत तेज तयाचें भस्मचि केलें असेल गा बळ तें ॥ १३४ ॥
जो साराथि सुख-धामा तुज-सम शूरहि नवांबु-द-श्यामा- ॥
आला अरिच्या कामा तो राजा शल्य आमुचा मामा ॥ १३५ ॥
ने रथ तेथें जेथें कर्ण करितसे मदीय-बल-दमना ॥
स्मरत असेल वृष-दहन-दग्धाच्या कृष्ण-मित्र-जल-द मना ॥ १३६ ॥
हरि हर्षे हरि हांकी तैं हरिणाचाचि न हरिती सर्व- ॥
ते ऐसे जवन लव न पवन-कुमारींहि उरविती गर्व ॥ १३७ ॥
शल्य कपि-ध्वज पाहुनि कर्णासि ह्मणे पहा महा-बाहो- ॥
आला अर्जुन सावध आतां युद्धार्थ शीघ्र तूं बा हो ॥ १३८ ॥
कर्ण ह्मणे सत्य वदसि धैर्याची धरुनि घट्ट कांस रहा ॥
वदलासि यथार्थ नृपा मज झाला प्राप्त धन्य वासर हा ॥ १३९ ॥

१ (दक्ष + मख + महा + आयतन) दक्षप्रजापतीच्या यज्ञाचें स्थान (यज्ञमंडप). २ हत्ती ज्याच्या पदरावर काढिला आहे असा. ३ कर्णरूप अग्नीनें जळणाऱ्या (माझ्या) लोकांस कृष्णाचा मित्र जो अर्जुन हाच मेघ तो आठवत असेल ह्मणजे माझे लोक अशा संकटसमयीं माझी आठवण करित असतील. ४ वायुपुत्र हनूमान् त्याच्या अंगीं.

मी शुद्ध युद्ध यासीं निर्भय-चित्तें करीन, काम रणीं- ॥
होतो पूर्ण, पहावा धर्म-ज्ञ-जनें हि दोष का मरणीं ॥ १४० ॥
भीष्म-द्रोण-चरित्राहुनि कोणाचें चरित्र सन्महित ॥
परि तेंहि विसरवीन स्व-चरित्रें मी करीन जन्म-हित ॥ १४१ ॥
कृष्ण ह्मणे पार्था हा आला क्रोधांध कर्ण अंत-क-सा ॥
मृत्युं-जय-वर-पात्रा तूं याचा न करिशील अंत कसा ॥ १४२ ॥
याच्या शरासि साहे ऐसा त्रि-जगांत तूंचि एक रणीं ॥
वीर उदंड असति परि त्यांला पार्था तुझी न ये करणी ॥ १४३ ॥
कर्णातें जिंकाया तूं शक्त तव प्र-ताप मी जाणें ॥
झाला प्रसन्न तुज तो जो जाळी त्रि-पुर एकले बाणें ॥ १४४ ॥
मारीं हर-प्रसादें कर्णा वृत्रा जसा सुनाशीर ॥
राधे-सह ताडूत व्याकुळ-चित्ता तिच्या सुना शीर ॥ १४५ ॥
पार्थ ह्मणे कृष्णा मज जय घडतो आजि निश्चयें हा कीं ॥
बा सर्व-लोक-गुरु तूं आहेसि बहु प्रसन्न हय हाकीं ॥ १४६ ॥
आजि पहाशील सख्या मच्छर-शकलीकृतांग कर्णातें ॥
तदसृक्कण-सिक्तातें आकाशातें हि शोण-वर्णातें ॥ १४७ ॥
मी त्याचें कीं माझें तो आजि करील निश्चयें हनन ॥
मन न व्यग्र तुझें हो रणिं जय-मरणार्थ आमुचें जनन ॥ १४८ ॥
जिष्णुसि हरि ने धर्म-स्वांतींचें उद्धरावया शल्य ॥
कर्ण-रथासह आणी स-त्वर समरांगणांत तो शल्य ॥ १४९ ॥
उत्साह तेज विद्या शिक्षा बळ धैर्य शौर्य दोघांचें ॥
तुल्यचि ज्यापरि गंगा-यमुनांच्या पावन-त्व ओघांचें ॥ १५० ॥
इंद्र ह्मणे कर्ण-वधें हो पार्थ स्तोत्र-पात्र अ-मरांत ॥
सूर्य ह्मणे पार्थ-वधें संपादू वि-जय कर्ण समरांत ॥ १५१ ॥
कर्ण ह्मणे शल्या जरि मजला मारील आजि पार्थ कसें- ॥
करिशील सांग ऐकों मैत्रीचें होय ज्यांत सार्थकसें ॥ १५२ ॥
शल्य ह्मणे कर्णातें न घडो दैवें घडेल ही जरि तें ॥

१ (मत् + शर + शकलीकृत + अंग) माझ्या बाणांनीं छिन्नविच्छिन्न झालें आहे अंग ज्याचें अशा. २ (तत् + असृक् + कण + सिक्तातें) त्याच्या रक्तबिंदूंचा सडा ज्यावर झाला आहे अशा.

तरि मी त्वदर्थ युद्धीं मारीन रणांत. जिष्णुतें हरितें ॥ १९३ ॥
पार्थहि हरिस ह्मणे जरि अरि मज मारील काय करिशील ॥
न पुसावें परि पुसतों कीं तूं संशय समस्त हरिशील ॥ १९४ ॥
ऐकोनि कृष्ण शिव शिव ऐसें आर्धीं ह्मणोनि मग हांसे ॥
कीं कर्ण काय, न बळी काळाचे ही स्वे-सेवकीं फांसे ॥ १९५ ॥
शुष्क उदधि, शीत अनळ, जरि होईल प्रभा-करा पात- ॥
तरि ह्या कर्णापासुनि नाहीं होणार बा तुझा घात ॥ १९६ ॥
जरि विपरीतचि होइल तेंही स्मर-हर-वर-प्र-दान मृषा ॥
तरि मी निज-भुज-तेजें भस्म करिन मद्र-पति-समेत वृषा ॥ १९७ ॥
ऐसा निश्चय केला पार्थें कर्णेंहि मांडिलें समर ॥
कौतुक पाहति कौरव-पांडव-पक्ष-स्थ आणखी अ-मर ॥ १९८ ॥
पार्थाकडील कटकें कर्णें, कर्णाकडील त्या पार्थें- ॥
केलीं तीव्र-शरांहीं भग्नें मग्नें भयीं हेत-स्वार्थें ॥ १९९ ॥
वर्षति अन्योन्यावरि कर्णार्जुन ते घनावरी घनसे ॥
पुरुहूत-दूत-वात-द्युमणिकरां शर-गृहांत रीघ नसे ॥ १६० ॥
तों आला वध-समय द्विज-शापहि भू-मुखेंचि तो डावें- ॥
गिळवी रथ-चक्र ह्मणे रामास्त्रा प्रेम तूंहि सोडावें ॥ १६१ ॥
चक्र क्षितिनें गिळितां न स्मरतां भार्गवास्त्र रवि-जाला- ॥
स्पर्शे विषाद, ह्मणती बळ-तेजो-नाश-हेतु कवि जाला ॥ १६२ ॥
व्यसनीं पडतां क्षात्रीं धर्मीं होऊनि तो वि-रस हाय ॥
कर्ण ह्मणे धर्मासहि मानी कीं हा नव्हे चिर सहाय ॥ १६३ ॥
विधि फिरतां जरि दिधला व्यसनें त्या फार कंप दात्यातें ॥
परि परि-रंभण देउनि होती शुचि-सत्व-संपदा त्यातें ॥ १६४ ॥

१ माझ्या भक्ताला (बांधण्याला). २ ज्यांचा स्वार्थ (जयाशा) नाहींसा झाला आहे अशीं. ३ मेघ (पाणी). ४ कोणा एका वेळीं कर्ण मृगयेस गेला असतां त्याच्या बाणानें एका ब्राह्मणाची गाय मेली तेव्हां त्या ब्राह्मणानें " ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगीं युद्धांत पृथ्वी तुझ्या रथाचें चक्र गिळील " असा शाप दिला होता. ५ परशुरामानें दिलेल्या अस्त्रा. परशुरामाचा भीष्माशिवाय इतर क्षत्रियांस विद्या न सांगण्याचा नियम होता. तेव्हां कर्ण ब्राह्मणाचा वेष घेऊन त्याजपासून कपटानें विद्या शिकला. पुढें तो क्षत्रिय आहे असें परशुरामास कळल्यावर मजपासून मिळविलेली विद्या प्रसंगीं तुला उपयोगी पडणार नाहीं असा त्यानें त्यास शाप दिला होता.

तो वृष भूमि-ग्रस्त-स्यंदन-चक्रासि उद्धरायातें ॥
उतरे स्व-रथाखालें करुनि असें अ-तुल युद्ध राया तें ॥ १६५ ॥
उद्धरण करूं पाहे कर्ण भुजांनीं धरूनि चक्रातें ॥
परि पृथ्वी सोडीना जाणो व्रत घेतलेंचि नक्रानें ॥ १६६ ॥
सप्त-द्वीपा पृथ्वी वृष उचली चार अंगुळें वरि ती ॥
बडिशासि जशी मत्स्यी नुगळी चक्रासि कांपली परि ती ॥ १६७ ॥
सद्रसना नामातें कीं सोडी बंधु-ता न दायातें ॥
तैशी क्षिति चक्रातें, श्रम झाला फारसा तदा यातें ॥ १६८ ॥
त्या व्यसनीं तो पाणी आणी नेत्रासि वृष ह्मणे हाय ॥
काय करील, न साहे ते बहु मर्मींहि साहिले घाय ॥ १६९ ॥
स्व-वधोद्यतार्जुनातें कर्ण ह्मणे बळ तुझें अनंत रहा- ॥
स्वस्थ मुहूर्तभरि रण-श्रद्धा पुरवील गा अनंतर हा ॥ १७० ॥
रथ-चक्र उद्धरूं दे श्रुति-शास्त्र-ज्ञा महा-रथा कुल-जा ॥
साधु न हाणिति अरिला पाहति अ-धृतायुध व्यथाकुल जा (ज्या) ॥ १७१ ॥
तूं स्व-रथीं, क्षितिवरि मी, तूं सायुध, मी अ-शस्त्र-कवच रणीं ॥
न वधावें मज जों मी रथ-चरणीं लाग तूंहि भैव-चरणीं ॥ १७२ ॥
भ्यालों न तुज हरीसहि जो न तुला वि-मुख काय कातर तो ॥
कथितों यास्तव कीं जन धर्में भव-सिंधु-नायका तरतो ॥ १७३ ॥
रक्षावा धर्म बुधें कुशळाचा धर्म हा निधी, राहें- ॥
स्थिर, जें करिसि निरायुध-मथन करिल धर्म-हानि धीरा हें ॥ १७४ ॥
कृष्ण ह्मणे राधेया भला बरा आजि स्मरसि धर्मातें ॥
नीच-व्यसनीं बुडतां निंदिसि दैवास न स्व-कर्मातें ॥ १७५ ॥
जेव्हां तूं दुर्योधन दुःशासन शकुनि एक-मति झालां ॥
कैसें कपट-द्यूतीं चित्तींहि न धर्म लंघितां भ्यालां ॥ १७६ ॥
जेव्हां सभेसि नेली पांचाळी मानिलें मनीं शर्म ॥
तेव्हां गेला होता कोठें राधा-सुता तुझा धर्म ॥ १७७ ॥
फेडी वस्त्र सतीचें जेव्हां उघडें करावया आंग ॥
गेला होता कोठें धर्म तुझा तेधवां वृषा सांग ॥ १७८ ॥

१ जमिनींत रुपलेलें रथाचें चाक त्याला. २ न सोडी. ३ साधूंची जिव्हा. ४ भाऊबंद. ५ विभाग (हिस्सा). ६ सहन न होतील असे. ७ शिवपदीं.

चारुनि विषान्न भीमा सर्प डसविले असें नृपें खोटें- ॥
कर्म करवितां कर्णा होता तव धर्म तेधवां कोठें ॥ १७९ ॥
केले दग्ध जतु-गृहीं त्वां पांडव वारणावतीं जेव्हां- ॥
गेला होता कोठें धर्म तुझा सूत-नंदना तेव्हां ॥ १८० ॥
अभिमन्यु बाळ बहुतीं वधितां त्वां वारिलें न तें कर्म ॥
तेव्हां गेला होता कोठें राधा-सुता तुझा धर्म ॥ १८१ ॥
पूर्वी धर्म न रुचला त्यजिला निपटूनि जो जसा कुचला ॥
आतांचि बरा सुचला काळ-गृहा सर्व व्हा परासु चला ॥ १८२ ॥
मार्गेचि तुह्मी भजतां धर्माला तरि तुह्मांस वांचविता ॥
आतां मरा, न वांचे दीप्त-गृहीं जो न तोय सांचविता ॥ १८३ ॥
मार्गेचि धर्म करितां जरि देतां राज्य धर्म वांचविता ॥
न जगे जो दुर्भिक्ष-व्यसनापूर्वी न धान्य सांचविता ॥ १८४ ॥
आतां रक्षिल कसा धर्म तुह्मीं वित्त-मद्य, मत्तांनीं- ॥
जो लोटिला दहादां स्व-हितहि मानूनि अ-हित लत्तांनीं ॥ १८५ ॥
रक्षावा धर्म असा करिशी उप-देश तरि असे मान्य ॥
रक्षितसों धर्मातें आह्मांला धर्म ठाऊका नान्य ॥ १८६ ॥
आ-श्रित-जनाभिमानी प्रभु बोले जेधवां असें रागें ॥
निश्वास वृषें लज्जावनत-मुखें सोडिला जसा नागें ॥ १८७ ॥
न वदे कांहींच रथीं वेंचे घे सूर्य-सूनु चापातें ॥
सोडी बाण कराया मूर्छित शक्रासि सूनुचा (च्या) पातें ॥ १८८ ॥
तेव्हां पेर-पुरुष ह्मणे पार्था दिव्यास्त्र-वात सोडावा ॥
झोडावा मोडावा वैर-द्रुम कर्ण बाण जोडावा ॥ १८९ ॥
कर्णावरि बहु कोपे पार्थ जई तेधवां अनळसाचा- ॥
देह ज्वाला-माली भासे त्या रण-मखीं अनळ साचा ॥ १९० ॥
शर सोडिला रवि-सुतें धीर-जनेंहि स्व-धीर यामार्गे ॥
जो सोडिलाचि नव्हता व्यसनांत कधींहि मणि जसा नागें ॥ १९१ ॥
तो शर गर-धर-वर-सा पवि-सा रवि-सा स्मरारि-सायक-सा ॥
पार्थ-भुजांतरिं शिरला, वल्मीकामाजि नाग-नायक-सा ॥ १९२ ॥

---

१ धर्मराजाला. २ परमात्मा (कृष्ण). ३ (अन् + अळस [illegible]) ज्याला आळस नाहीं अशाचा.

त्या खर-शर-प्र-हारें विव्हळ झाला महेंद्र-सुत राया ॥
जरि होता निकट कुशल मंत्री प्रभु बाण-सर्प उतराया ॥ १९३ ॥
ऐसा निज-भुज वि-क्रम दावुनि सर्वां भटांसि शुद्ध रणीं ॥
उतरे वृष दावाया भू-ग्रस्त-रथांघ्रिच्याहि उद्धरणीं ॥ १९४ ॥
बहु यत्न करी प्रार्थी परि धरिलें सोडिनाचि चाक रसा ॥
द्विज-शाप-मान्य पति-सा गुरु कर्ण न मान्य तीस चाकर-सा ॥ १९५ ॥
देव ह्मणे पहिलें गुरु-नाम मग स्व-धनु बाण बरवें त्रे ॥
खंडीं शिर रिपु पुनरपि जों रथ-रत्नाचिया न वर वेंत्रे ॥ १९६ ॥
प्रभुची आज्ञा होतां पार्थ प्र-खरषु सोडुनी त्वरित- ॥
रण-दक्षा स्व-वि-पक्षा करि कक्षा केतु खंडुनी ज्वरित ॥ १९७ ॥
तुटला ध्वजचि न केवळ वि-जयाचा भरंवसाहि तुटला हो ॥
सुहृदश्रु बिंदुंसह तो पडला बळ-धैर्य सेतु फुटला हो ॥ १९८ ॥
केतु च्छेदुनि पार्थ द्यु-मणि-सुताचे हरावया प्राण ॥
जोडी गांडीव-गुणीं शत्रु-हर हरायुधा असा बाण ॥ १९९ ॥
योजुनि महास्त्र-मंत्रित शर विजय ह्मणे "जरि स्व-गुरु सर्व- ॥
तोषविले असतील, ज्ञान-वृक्षाचा नसेल तिळ गर्व,- ॥
विधिनें जोडुनि नेलें असेल जरि कीर्तनें न तप नाशा- ॥
तरि या शरें वृष मरो, हरिचीच पुरो पुरो न तपनाशा" ॥ २०२ ॥
ऐसें वदोनि पार्थें ओढुनियां स-गुण-बाण कर्णांत ॥
पाठविला काळें निज-दूत तसा व्हावयासि कर्णांत ॥ २०३ ॥
नयनाग्नि-कील नीलग्रीवाचा मीनकेतुवरि जैसा ॥
अरिवरि सायक-नायक जाय कराया क्षय त्वरित तैसा ॥ २०४ ॥
तो शर कृत्यानळसा दुर्घट चक्रोद्धृति-क्रियानळसा- ॥
गांठी कुरु-बळ-विजय-प्रासादाच्या रवि-प्रभा कळसा ॥ २०५ ॥

---

१ ध्वजवस्त्राचा पट २ शंकराचें आयुध पाशुपतास्त्र त्यासारिखा. ३ शंकराच्या (तृतीय) नेत्रांतें अग्नीची ज्वाळा मदनावर जशी पडली. ४ (कृत्या + अनळ + सा) शत्रूचा घात व्हा . ह्मणून जो होम करावयाचा त्याच्या अग्नीसारखा. ५ (चक्र + नं उद्धृति + क्रिया + अनलस) रथाचें चाक उपटून काढण्याच्या व्यापारांत आळस न ळ करणाऱ्या अशा कर्णा[illegible] रविप्रभा कुरुबळ विजयप्रसादाच्या कळसा गांठी असा अन्वय पा-वणारा ह्मणजे कौ[illegible] राज्याची वेळ आली. बोधाचें.

शाण-निशित-मुख-बाण प्राणभृदीड्यार्क-सूनुच्या अमळा- ॥
खंडी नाळापासुनि कमळा मारुत तसा शिरः-कमळा ॥ २०६ ॥
सासाश्रु शिर वृषाचें प्रथम क्षोणी-तळीं गळालें हो ॥
मग स-कुसुम-वृष्टि तनू स-धर्म-भय शत्रु-बळ पळालें हो ॥ २०७ ॥
कर्ण-शरीरापासुनि तेज निघालें दिवा-करीं शिरलें ॥
गुरु-हृच्छोक-तमावरि जाणो सत्पुत्र-रत्न तें फिरलें ॥ २०८ ॥
ऐसा केला असतां कृष्ण-कृपेनेंचि कर्ण-नाश तदा ॥
पांडव पांचाळ करिति विजयाच्या वीर्य-वर्णना शत-दा ॥ २०९ ॥
बहु-सिंह-नाद वाद्य-ध्वनि जय-जय-कार करिति धर्म-बळें ॥
ह्मणति तरला युधिष्ठिर दुस्तर कर्णार्णवासि धर्म-बळें ॥ २१० ॥
भग्न-रथें शल्य पळे क्षितिप ह्मणे क्षोभलीस तूं कां गे ॥
दुर्योधनासि भेटे स्व-मुखें कर्णांत-वृत्त तें सांगे ॥ २११ ॥
भू-प ह्मणे हा हा आशि कशि झाली आजि अंग-राज-गती ॥
स्वर्ग-श्री साधावी मग,आधीं करुनि संगरा जगती ॥ २१२ ॥
तें वि-परीत कसें त्वां केलें कर्णा सख्या अगा, धार्मी- ॥
[illegible] तरों कैसा ह्या त्वद्विरहार्णवा अ-गाधा मी ॥ २१३ ॥

आर्या-सन्मणि-मालेंतील.

" सत् ह्मणजे साधु हींच रत्नें ह्यांची माला. " ह्या आर्यांपैकीं प्रत्येकींत एकेका साधूचें वर्णन केलें आहे, ह्मणून ह्या प्रकरणास **सन्मणि-माला** ह्मटलें आहे.

जो ज्ञान-राज भगवान् श्रवणें सु-ज्ञान दे, वदे वाचा ॥
अव-तार गमे अकरा-वा कां सु-ज्ञां न देव-देवाचा ॥ १ ॥

---

१ साणेवर तीक्ष्ण केलेलें आहे मुख ज्याचें. २ जीवांना स्तुत्य असा जो सूर्य त्याच्या पुत्राच्या ह्मणजे कर्णाच्या (प्राणभृत् + ईड्य + अर्क + सूनु). ३ (स + आप्त + अश्रु) इष्टमित्रांच्या अश्रूंसहवर्तमान. ४ देवांनीं केलेल्या पुष्पवृष्टीसह. ५ धर्मराजाच्या मनांतील न्यायुद्धां. ६ आपल्या बापाच्या हृदयांतील शोकरूप अंधारावर. ७ धर्मराजाकडील ८ ज्ञानदेव.

अथा-

उठतां बहु त्वरेनें 'कोठें जातां'[1] असें तुह्मां देवी ॥
पुसती झाली जाणो, पुसतां ज्ञाता पुढें न पद ठेवी ॥ १ ॥
किंवा नारद आला आलापीत[2] स्वकीय[3] सच्चरितें ॥
प्रेमळ गीत तुह्मांला हरि[4] हरिणापरिस बहुत वश करितें ॥ २ ॥
कीं माझें दुर्दैव प्रभुच्या मार्गीत आडवें पडलें ॥
शरणागत-भय-शमना[5] यास्तव येणें तुझें नसे घडलें ॥ ३ ॥
किंवा मजहुनि दुसरा कोणी बहु दीन दास आढळला ॥
तच्छुभ-दैव-समीरें[6] त्यावरि करुणा-घन प्रभू वळला ॥ ४ ॥
अथवा येतां झालां तन्मय शिव-तांडवांत कैलासीं[7] ॥
केला असेल गरुडें गर्व पुन्हा काय त्याच बैलासीं[8] ॥ ५ ॥
बहुधा बळिचें द्वार क्षणभरिही सोडितां नये देवा ॥
न चुकावी छल-पाप-प्रायश्चित्तार्थ[9] साधुची सेवा ॥ ६ ॥
प्राय: सु-मुहूर्ताचा शोध करायासि लागला वेळ ॥
होय महत् कार्य परि प्रभुचा तों नित्य महज हा खेळ ॥ ७ ॥
कीं मी भागवतांचा भाग[11] असें आणिलें मनीं स्वामी ॥
हें सत्यचि परि कैंचा हा भेद प्रभु-वरा तुझ्या धामीं ॥ ८ ॥
किंवा तुज एकाकी पाहुनि खळ दैत्य आडवे आले[12] ॥
फुटतां सागर सिकता-सेतूचें[13] काय त्यापुढें चाले ॥ ९ ॥
किंवा तुज गुंतविलें भजकीं, परि ते दयार्द्र या रंकीं ॥
उद्धरित्यासि न सज्जन गुंतविनी गाय कष्टतां पंकीं ॥ १० ॥

---

१ कोणी कामाकरितां बाहेर जात असतां त्याला कोठें जातां? असें कोणी विचारिलें तर तो अपशकुन समजून त्यानें बाहेर जाऊं नये असें आहे; ह्या गोष्टीस अनुलक्षून हें लिहिलें आहे. २ गात गात. ३ तुमचीं स्वत:चीं. ४ अहो हरि. ५ शरण आलेल्यांचें भय नाहींसें करणाऱ्या. ६ त्याचें शुभकारक दैव हाच समीर ह्मणजे वायु, त्यानें. ७ येत असतां (वाटेंत) कैलासपर्वतावर शिवाच्या नृत्यांत तर तुह्मी तल्लीन झालां नाहीं ना ? ८ एकदा विष्णु कैलासीं शिवदर्शनार्थ गेला असतां, त्याचें वाहन गरुड ह्यानें बळाच्या गर्वानें नंदीच्या नाकांत बोटें घालून त्याचा उपहास केला; तेव्हां त्यास मोठा क्रोध येऊन त्यानें गरुडाला श्वासानें नाकांत ओढून घेतलें; अशा रीतीनें त्याच्या गर्वाचा परिहार केला; अशी कथा आहे. ९ वामनावतारीं (बळीचा) छल केल्यामुळें जें पाप लागलें त्याच्या प्रायश्चित्ताकरितां. १० मजसारख्या मोठ्या पातक्यास तारणें हें महत्कृत्य खरेंच. ११ मीं (ईश्वर) भक्तांच्या मात्र वांट्यास येणारा ह्मणजे त्यांसच प्राप्त होणारा. १२ (युद्धाकरितां) आडवे आले. १३ वाळूच्या बांधाचें.

किंवा चुकलें कांहीं स्तवनीं तेणेंचि म्हणुनि रुसला असशी ॥
तरि हें मन्मूर्खत्व प्रभु तूं दोष-ज्ञ ही तसा नससी ॥ ११ ॥
कीं कळवाया कर्में धर्में तुज दाविली असेल वेही ॥
त्वद्दृष्टि-पुढें राहे ऐसा पापांत त्या नसे लव ही ॥ १२ ॥
कीं न श्रवणीं गेली ही माझी हाक, हा कसा तर्क ॥
कशि गुरु-जनीं मैतीची शिवला ज्या कुमुदिनीस असदर्क ॥ १३ ॥
अथवा स्वस्थचि असशी कीं घेतो नाम रक्षणीं शूर ॥
हें सत्य परि प्र-बळ हि बळ दुर्बळ जरि रणीं धणी दूर ॥ १४ ॥
कीं भीतो भ्रांत वृथा मृग-जळ-मग्नासि काय तारावें ॥
सत्यचि हें, परि शिशुनें भय जाया बागुलासि मारावें ॥ १५ ॥
कीं कांहीं व्रत-नियमीं बोलों चालों नये असें झालें ॥
तरि दीन-रक्षणाहुनि अधिक-फळ-व्रत कधीं मना आलें ॥ १६ ॥
कीं हाक ऐकतांचि प्रभुला हा रक्षणार्हसें वाटे ॥
वाटे या दुः-शील-ग्रीष्मीं तव नव दया-नदी आटे ॥ १७ ॥
कीं पावावें समयीं स-दय मनांतून योजिलें जरि तें ॥
तरि जेविं रुक्मिणीचें चित्ता माझें अ-धीर मन करितें ॥ १८ ॥
किंवा पुराण-पुरुषा संप्रति बहु भागलासि या कामीं ॥
तुज नीज लागली तों सजलों मारावयासि हाका मी ॥ १९ ॥
किंवा बरी परीक्षा केल्यावांचूनि न प्रसाद करां ॥
तरि बरि तसाच आंतहि उगाळिता कोळसा प्रे-यास करा ॥ २० ॥
कीं धाडिलें पुढें निज नाम करो सर्व सिद्ध-ता आधीं ॥

१ यम हा प्राणिमात्रांचीं सर्व कर्में जीत लिहून ठेवीत असतो तीं. अशा महापातकी मनुष्यास तारणें योग्य नाहीं, असें म्हणून यमानें तुला माझीं पातकें दाखविलीं असतील - असा संशय. २ पतिव्रता द्रौपदी हिची. ३ (असत् + अर्क) खलदु:शासनरूप सूर्य. ४ सैन्य. ५ (दीनरक्षणापेक्षां) अधिक आहे फल ज्याचें असें व्रत. ६ हा मी (मोरोपंत) जो अत्यंत दुष्टस्वभावाचा हाच ग्रीष्मऋतु त्यांत (हे ईश्वरा) तुझी. ७ दयारूप नदी आटे (आटली). ८ तुम्ही जरी मत्प्रसंगीं पावावयाचा संकेत केला असेल, तरी तुम्ही अतिप्रिय व दुर्मिळ असल्यामुळें विवाहाच्यापूर्वी रुक्मिणीचें मन जसें तुम्हांविषयीं अधीर झालें होतें तसें माझें मन अधीर झालें आहे. असा भाव. ९ हातारा. पक्षीं अनादि. १० दीनांचा उद्धार करण्याच्या कामांत. ११ हातास श्रम (मात्र होईल).

ऐसें प्रभो ह्मणावें तरि तुमचीं चरण-सारसें सोधीं ॥ २१ ॥
कीं आर्जविला नाम-प्रतिनिधि हा अमृत उधळितो स्वैरें ॥
न पुसे, न भी, न ऐके, यास्तव दोघांत लागलें वैर ॥ २२ ॥
कीं संप्रति अ-भय दिलें कलिला चालावया बरें राज्य ॥
परि कोण प्राणि स-दय शिंपील बळें दवानळीं आज्य ॥ २३ ॥
किंवा ह्मणसि समर्थोऽहं कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं ॥
दीनावनाविणें क्षण देइल दयिता दया कशी वर्तुं ॥ २४ ॥
कीं भक्त-क्रीडेनें हरिलें मन, सर्व कार्य जी चुकवी ॥
तरि बहु मूळ एकाचि भजदवन-व्यसन वर्णिती सु-कवी ॥ २५ ॥
कीं संकटीं पुष्कळ भक्त, तिळ स्थळ नसे नसावेंची ॥
वसता पुरें, पुरे कां ह्मणतां, धनवंत कण कसा वेंची ॥ २६ ॥
कीं बहु काळ विसरला फारचि संकोचला सख्या लाजे ॥
येत असेल हळु हळू ह्मणुनचि एकहि न पादुका वाजे ॥ २७ ॥
कीं नाम स्पर्श-मणि स्पर्शे परि काय करिल त्यापर मी ॥
स-दयाहि वाटील कसा दुर्दैवाला सुर्वा सख्या परमीं ॥ २८ ॥
कीं प्रथम मदपराधें नाकें ना ह्मणुनि वाहिल्या आणा ॥
प्रभुजी पुरे प्रति-ज्ञा, भारत-रण-वृत्त तें मनीं आणा ॥ २९ ॥
कीं याचकांसि देतां सरले चौरीहि मुक्ति-धन-राशी ॥
भक्तिच मज द्या, द्यावें देवाला अमृत, योग्य न नराशी ॥ ३० ॥
कीं जरि ह्मणाल असतां जन्म-शुचि स्व-पद-तीर-जा मिळतो ॥
तरि अकविनां सख्या अजि चुकला नव्हताचि कीं अजामिळ तो ? ॥ ३१ ॥
कीं वाटलें स्वळाला मुक्ति न द्यावी जशी सुधा सर्पा ॥

१ ज्यांना डामडौल आवडत नाहीं अशीं. २ नाम हा तुझा प्रतिनिधि ज्यानें (कोणी) आर्जव केलें असतां तो यथेच्छ मोक्ष देतो; व तुह्मांला पुसत नाहीं इत्यादि. ३ तुह्मां दोघांत. ४ समर्थः (समर्थ) अहं (मी) कर्तुं (कोणतीहि गोष्ट करावयास) अकर्तुं (को० गो० न करावयास). अन्यथा कर्तुं (को० गो० उलट करावयास). ५ दीनांच्या रक्षणावांचून. ६ तुमची आवडती दया. ७ वागावयास. ८ सोंगटी खेळण्यानें. ९ (कार्य करण्यांत) विघ्न आणितें. १० दृढ झालेलें. ११ भक्तांचें रक्षण हेंच व्यसन (छंद). १२ वेंचतो (सांचवून ठेवतो). १३ कृष्णानें 'मी शस्त्र धरणार नाहीं' ही प्रतिज्ञा अर्जुनाचें रक्षण करण्याकरितां मोडिली. या कथेस अनुलक्षून हें लिहिलें आहे. १४ सलोकता, समीपता, सरूपता आणि सायुज्य असे मुक्तीचे चार प्रकार आहेत. १५ जन्मापासून पवित्र.

तरि ती अश्वादिकांला द्या, सु-वरा• भक्ति-मात्र मज अर्पा ॥ ३२ ॥
कीं अ-कृपा नावडती आवडती स्त्री कृपा तिचें प्राज्य ॥
लोक-त्रयांत देवा पहिलीचें काय एक मी राज्य ॥ ३३ ॥
कीं गमलें जरि आधीं ह्मणतों दावा स्व-पाद• यां लोकीं ॥
जो जो वांछिल जें जें तें द्यावें हें मुधा दयालो कीं? ॥ ३४ ॥
कीं आज काल ज्याचा तेणें अधिकार देतला रागें ॥
तरि हें अ-श्रद्धेय प्रभ्वंतर ऐकिलें नसे मागें ॥ ३५ ॥
कीं भेटि बहुदिसां भय भेटाया दीन-बंधुला वाटे ॥
तरि भेटावें विधिनें गेले जाताति साधु ज्या वाटे ॥ ३६ ॥
कीं स्त्री-पूर्व-शिखंडी त्यातें समरांत भीष्म पाहेना ॥
मीहीं पाहिला पापी तैसें करितां सु-कीर्ति राहेना ॥ ३७ ॥
कीं भीशी मज एका उद्धरितां लागतील फार झटें ॥
तरि कोणाहि न कळतां न्यावा झांकूनि दास पीत-पटें ॥ ३८ ॥
कीं लक्ष-भोजनापरि केला सं-कल्प संपला देवा ॥
तरि दास क्षुद्रिकला मग न ह्मणति काय या बसा जेवा ॥ ३९ ॥
कीं एक मीच उरलों पापी, हें बीज ठेविलें जतन ॥
तेंतन स्वकीय मज कां करितें त्वन्नाम मंगलायतन ॥ ४० ॥
कीं कार्य बहु-त्वें तुज फावेना यावया जगत्पाळा ॥
तरि रूप त्या दुजें, ती विद्या कंठीं वसे जशी माळा ॥ ४१ ॥
कीं मागें गुप्त उभा असासि प्रेमें उभारुनी बाहे ॥
तरि काय बाळकाचे तूं सादर बोल ऐकशी वा हे ॥ ४२ ॥

---

१ हरिविजय (श्रीधर) यावरील टीप पहा. २ ज्ञकोनें. ३ अधिकार चालविण्याचें स्थान. ४ योग्यता येण्याच्यापूर्वी. ५ मृत्युलोकीं आपलें दर्शन (मला) द्या असा अर्थ. ६ विश्वास न ठेवायाजोगें. ७ (प्रभु + अंतर) दुसरा ईश्वर. ८ बारा वर्षानंतर आप्ताची भेट झाल्यास सांबाच्या देवालयांत भेट घ्यावी, असा कांहीं विधि आहे; त्या विधीनें. ९ (पूर्वी स्त्री असून पुढें पुरुष झालेला) शिखंडी-कौरव पांडवांच्या युद्धांत भीष्म आटो-पेना, तेव्हां पांडवांनीं शिखंडीला पुढें करून मागून अर्जुनानें बाण मारावे, असें योजिलें. यांत उद्देश हा कीं, भीष्म स्त्रीवर कधीं बाण सोडणार नाहीं. ह्या गोष्टीस लक्षून हें लिहिलें आहे. १० मी पूर्वींचा पापी ह्मणून मला न पाहणें असें अगल तर. ११ भुकेनें व्याकुल झालेल्यास. १२ हक्काची जागा. १३ तुझें परम मंगलकारक नांव माझ्या मुखीं येत असतां मी सर्वांस तरल्यावांचून राहणार नाहीं हा भाव १४ कल्याणाची जागा. १५ हात.

केकावली.·परमेश्वर-प्रार्थना.

केका ह्मणजे मोराचा शब्द आणि आवली ह्मणजे पंक्ति. मयूरपंतानें आपणास मयूरपक्षी कल्पून आपण ईश्वरास मारलेल्या हाकांना केकावली अशी संज्ञा दिली आहे.

पृथ्वी-छंद.

तुझ्या बहुत शोधिले अघ-निधी पदाच्या रजें ॥
न तें अ-नृ-त वर्णिती बुध जनीं सदाचार जें ॥
असें(से) सतत ऐकतें सतत बोलते मीच ते- ॥
प्रमाण न ह्मणों जरी उचित माझिया नीचते ॥ १ ॥ (२)
तसाचि उरलों कसा पतित मी नसें काय, तैं- ॥
कृपाचि सरली, असें हि न घडे जगन्नायकीं ॥
नसेन दिसलों कसा, नयन सर्व-साक्षी रवी. ॥
विषाद सरिला ह्मणों, न सुरभी विष क्षीर वी ॥ २ ॥ (४)
मला निरखितां भवच्चरण-कन्यका आपगा ॥
ह्मणे अगइ ऐकिलेंहि न कधीं असें पाप गा ॥
कर श्रवणिं ठेविते. तुरवडि नेत्र, घे भीतिला ॥
न वाचिन भिडस मी जगिंहि कार्य-लोभी तिला ॥ ३ ॥ (१०)
सदैव नमितां जरी पद ललाट केलें किणें ॥
नसे इतर तारिता मज भवत्पदाब्जाविणें ॥
तता करुनि मुक्त ही ह्मणसि मी बुडालों रिणें ॥
अशा तुज न जो भजे मनु-ज, धिक् तयाचें जिणें ॥ ४ ॥ (११)

---

१ शुद्ध केलें. २ पापाचे राशीच केवळ (असे लोक). ३ जनीं सदाचार (चांगलें आचरण करणारे) बुध (ज्ञानी पुरुष) जें (प्रथमचरणांतलें) वर्णितात तें अनृत (खोटें) न (नाही). ४ ऐकणारे व बोलणारे (लोक). ५ तें प्रमाण न (तें खरें नाहींत) असें मी जर ह्मणेन तर. ६ हलकेपणास. ७ अथवा. ८ सुरभि (कामधेनु) जरी कोपली तरी विष कधींहि विणार (देत) नाहीं क्षीर (दूधच) देते. ९ तुमच्या पायांची कन्या (पायांपासून उत्पन्न झालेली) नदी (भागीरथी). १० या पद्यांत 'स्वभावोक्ति' नामक अलंकार आहे. ११ ललाट (कपाळ) किणें (घट्टानें) पद (स्थान) केलें. किंवा 'सदैव पद नमितां जरी ललाट किणें केलें'-कपाळास जरी घट्टे पडले असा अर्थ. १२ आपल्या चरणकमलावांचून.

सदैव अप-राध हे रचितसें असे कोटि गा ॥
स्वयें हि कथितों नसे तिळ हि लाज मी कोटिगा ॥
अजांड-शत कोटि ज्या उदरिं सर्वदा नांदवा ॥
न त्यांत अव-काश या, स्थळ दिलें तदा कां देवा ॥ ५ ॥ (१७)
दयाब्द वळसील तूं तरि न चातकां सेवकां ॥
उणें किमपि भाविकां उबगशील तूं देव कां ॥
अनन्य-गतिका जना निरखितांचि सोपद्रवा ॥
तुझेंचि करुणार्णवा मन धरी उमोप द्रवा ॥ ६ ॥ (२०)
कळी करि सु-निर्मळीं परम उग्र दावा नळीं ॥
तयांत अ-वि-शुद्ध मी शलभ जेविं दावानळीं ॥
तृणार्त(र्थे) पशुच्या शिरावरि वनीं उभे काकसे- ॥
स्मरादि-रिपु मन्मनीं, अहि न काळ भेका कसे ॥ ७ ॥ (२१)
धना परि-जना घरीं तुमचिया उणें कायसें ॥
न लाभ मणि-हेम-भू-पतिस जोडिल्या आयसें ॥
परि प्रभुहि सं-ग्रहीं स-कल वस्तुला ठेविती ॥
गुणा न ह्मणतां उणा अधिक आदरें सेविती ॥ ८ ॥ (२२)
अ-तर्क्य महिमा तुझा, गुणहि फार, बा हे विधी ॥
श्रुति-ज्ञहि ह्मणे सदा, स्तविल आमची केंवि धी ॥
तरी जन यथा-मति स्तवुनि जाहले सन्मती ॥
स्तवार्थ तुझिया तुझ्या सम कवी कधीं जन्मती ॥ ९ ॥ (२७)
निज-स्तुति तुह्मा रुचे स्तविति त्यां वरें(वरें) तर्पितां ॥
नमस्कृति-परां वरें स्व-धन सर्वही अर्पितां ॥
स्व-भाव तुमचा असा विदित जाहला याचकां ॥
करूं स्तव जसातसा फळ नव्हे जना याच कां ॥ १० ॥ (२८)

१ श्रीधर हरिविजय ओंवी ६० हीवरील टीप पहा. २ नाहीं (आपणावाचून) दुसरा थारा ज्याला. ३ पीडलेले असे पाहतांच. ४ कळवळ्यास. ५ नळराजाविषयीं. ६ त्या नळाच्या अरण्यांत. ७ अत्यंत अपवित्र (सांपडलों आहें). ८ जखमेनें पीडलेल्या. ९ कामादि शत्रु. १० अहि (सर्प) भेका (बेडकाला) काळ कसे न (होतील)? ११ मणि हेम-भू-पतिस जोडिल्या आयसें लाभ न, असा अन्वय. १२ गुणानें कमी किंवा ज्यास्त असें न ह्मणतां त्यास आदरानें सेवितात.

तुह्मी परम चांगले बहु-समर्थ दाते असे ॥
सु-दीन जन मी तुह्मां शरण आजि आलों असें ॥
पुन्हाहि कथितों बरें श्रवण हें करा वास्तव ॥
समक्ष किति आपुला सकळ-लोक-राया स्तव ॥ ११ ॥ (२९)
किती श्रवण झांकिती प्रभुहि, काय ते पोळती ॥
पुसाल जरि कोण ते, पद-रजीं तुझ्या लोळती ॥
बरें तुजचि सोसवे स्तवन, कृत्ति-वासा गरा- ॥
न पी, तरि कसें घडे हित-करा दया-सागरा ॥ १२ ॥ (३०)
गमो मधुर हें विष स्तवन, सेवितां माजवी ॥
हरी मलिन सद्यशो-मुख, हलाहला लाजवी ॥
हरापरिस तूं बरा प्रभु-वरा सदा जो पिशी ॥
असा रस समर्पि त्या अ-मृत आपुलें ओपिशी ॥ १३ ॥ (३१)
प्रभो शरण आलियावरि नव्हां कधीं वांकडे ॥
ह्मणोनि इतुकेंचि हें स्व-हित-कृत्य जीवांकडे ॥
प्रमाद करितां नसे पळ विलंब बापा खरें ॥
घनांबु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पांखरें ॥ १४ ॥ (४०)
शिवे न तुझिया पदा अ-दयताख्य दोष क्षण ॥
प्रभो चुकतसों तरी करिशी तूंचि सं-रक्षण ॥
नसेचि शरणागती घडलि सत्य अद्यापि ती ॥
हवे विषय, ज्यां मिळे अ-मृत ते न मद्या पिती ॥ १५ ॥ (४१)

१ तुमच्या तोंडावर. २ कित्येक प्रभुहि, (समर्थ, स्तुतिपात्र असेहि लोक) कोणी आपली स्तुति समक्ष करूं लागले असतां जसें काय पोळतात व (आपले) हात कानावर ठेवितात. ३ (जर) महादेव विष न पिता तर (लोकांची) कशी अवस्था झाली असती? ह्मणून भक्तांकरितां स्तवनरूप विष तुह्मांला सोसणें अवश्य आहे हें तात्पर्य. ४ चांगली कीर्ति हेंच मुख. ५ महादेवापेक्षां तूं बरा; कारण तो एकदाच विष प्याला आणि तूं (स्तुतिरूप विष) नित्य पितोस. ६ देतोस. ७ चातकपक्ष्यानें तोंड उघडल्या-शिवाय पर्जन्याचें पाणी त्याच्या तोंडांत पडत नाहीं, तद्वत् तुह्मास शरण आल्याशिवाय तुमचा प्रसाद व्हावयाचा नाहीं. हा सारांश. ८ अदयता (निर्दयपणा) ह्या नांवाचा. ९ अद्यापि (माझी) ती शरणागती (शरण येणें) सत्य घडली नसेचि; (कारण कीं मला अद्यापि) विषय हवे असा अन्वय.

ह्मणा मज उतावळा गुणचि घेतला, घांवरे- ॥
असो मन असोंचि या भजक-बर्हि-मेघा बरें (मेघांवरें) ॥
दिसे क्षणिक सर्व हें, भरंवसा घडीचा कसें- ॥
धरील, मन आधिनें बहु परि-भ्रमे चाकसें ॥ १६ ॥ (४९)
कृतांत-कटकामल-ध्वज जरा दिसों लागली ॥
पुरः-सर-गदांसवें झगडतां तनू भागली ॥
सहाय दुसरा नसे तुजविणें बळें आगळा ॥
न हों जरि उतावळा स्व-रिपु कापितो हा गळा ॥ १७ ॥ (४६)
कथा-सुरभि या मल्या स्व-जननीहुनी वाटती ॥
शिशूंस जरठांसही निरखितां रसें दाटती ॥
दुहांत भलते सदा तरि न लेश ही आटती ॥
स्व-वत्स-मल भक्षिती परि न सर्वथा बाटती ॥ १८ ॥ (५८)
असो वरि कसा तरी वि-मल भाव ज्याचा करां- ॥
तयावरि दया, पत्रे वर असाचि द्या चाकरा ॥
वृथाचि गमतें दिलें बहुहि जें न दासा जिरे ॥
पुसोनि अधि-कार द्या, सु-कर तें सदा साजिरें ॥ १९ ॥ (६७)
तुझ्या समचि हें गुणें अणु उणें नसे नाम, हों- ॥
दिसे अधिक ही तसा गुण तुला असेना महा ॥
सदैव भलत्यासही सु-लभ, आणखी गायका- ॥
छळी न, न अधो-गति क्षणहि दे, जगन्नायका ॥ २० ॥ (७९)
छळाल कृपणासि कां अजि दया-निधे, कापिती- ॥
भटासि भट संगरीं, परि न कातरा दापिती ॥
कराल तितुकी कृपा बहु, अहो शरण्या तमीं- ॥

१ उतावळेपणा हा तुह्मीं माझा गुणच घेतला, (दोष नव्हे असें मी समजतों). २ भक्तरूप मोरांस मेघासारखा. ३ हें जग. ४ जरा (ह्मातारपण) हाच यमाच्या सैन्याचा पांढरा ध्वज. ५ अग्रभागीं येणाऱ्या रोगांबरोबर. ६ आपला शत्रु-मृत्यु. ७ कथारूप कामधेनु. ८ त्यांस पान्हा फुटतो. ९ आपल्या वत्सांचा मल ह्मणजे पुरीष, पक्षीं—पातक. १० तिसऱ्या व चौथ्या चरणांत सांगितलेला गुण. ११ अनधिकाऱ्यासहि. १२ विष्णूनें वामनावतारीं बळीशीं कपट केलें व त्यास अधोगति दिली ह्मणजे पाताळांत घातलें; ही गोष्ट सुचवून कवीनें ईश्वरापेक्षां नामाचें महत्त्व वर्णिलें आहे. १३ अज्ञानांधकारांत.

बुडोनि शरणागत भ्रमतसें अरण्यांत मी ॥ २१ ॥ (७९)
तयीं प्रभु-वरा तसे स-दय, कां असे आज हो- ॥
विचारुनि पहा बरें निज-मनीं महा-राजहो ॥
वनोंतरनिं फिरां पिशापरि ह्मणा अहो-रात्र हा ॥
नसे कुशल भाषणीं परि असे कृपा-पात्र हा ॥ २२ ॥ (८१)
न जें प्रिय स-दोष तें प्रिय स-दोष ही चांगलें ॥
स्व-तोक पितरां रुचे जरिहि कर्दमीं रांगलें ॥
तुलाचि धरि पोटिशीं कशि तदा यशोदा बरें ॥
जरी मळविशी रंजो-मलिन-काय तूं अंबरें ॥ २३ ॥ (८५)
प्र-सिद्ध तुमचे महा-स-दय पाय, जीवांकडे- ॥
चुकी ह्मणुनि होतिल क्षणहि काय जी वांकडे ॥
न निष्ठुर पिता ह्मणे मनिं न हो प्रजा टोणपी ॥
अ-पथ्य-रुचि रुग्ण तो कटुक औखदें कोण पी ॥ २४ ॥ (८९)
अ-संख्य खळ संगरीं निज-करीं तुवां मारिले ॥
न निष्ठुरपणें, कृपा करुनि ते भवीं तारिले ॥
जगज्जनक तूं मुलें सकळ जीव, यां भातुकें ॥
दटावुनिहि देशि बा अ-मृत नेदिजे वातुकें ॥ २५ ॥ (९०)
सदाहि हित नायकों बहु अपाय केले करूं ॥
तरि स-कृप बाप तूं ह्मणसि नायकें लेंकरूं ॥
कधीं न करिसी प्रभो भजक-बालकोपेक्षण ॥
न तूजवरि ज्यापरी पशु-प-पाळ कोपे क्षण ॥ २६ ॥ (९२)
पिता जरि विटे विटो न जननी कु-पुत्रीं विटे ॥

१ संसाररूप अरण्यांत. २ रामावतारीं सीता रावणानें नेली असतां तीविषयीं. ३ असे निर्दय. ४ हायहाय. ५ धुळीनें मळलें आहे शरीर ज्याचें. ६ वस्त्रें. ७ पिता (बाप) निर्दय नसतो; फक्त त्याच्या मनांत इतकेंच असतें कीं, आपली संतति मूर्ख न व्हावी, ह्मणून तो तीस शासन करितो. ८ प्रकृतीस न मानणाऱ्या पदार्थांविषयीं ज्याला आवड आहे असा—आह्माला; विषयाची गोडी असल्यामुळें पहिल्यानें कठीण वाटणारा असा जो सन्मार्ग तो कसा गोड लागेल? हा अर्थ एथें विवक्षित आहे. ९ भक्तरूप (बालक + उपेक्षण) लेंकराची उपेक्षा. १० गवळ्यांचा नायक—नंद.

दयामृत-रसार्द्र-धी न कुल-कज्जलें त्या किटे ॥
प्रसाद-पट झांकिती परि परा गुरूचे घिटे ॥
ह्मणूनि ह्मणती भले न ऋण जन्म-देचें फिटे ॥ २७ ॥ (९५)
अशी तरि कृत-ज्ञ-ता हरि तुझ्याच ठायीं अगा ॥
सख्या अणुचि मानिसी करुनि सु-प्रसादा अ-गा ॥
भुले सु-कवि-वाग्वधू तव गुणा अनर्घ्यां नगा ॥
ह्मणेल जन कोण कीं यश पुनःपुन्हा तें न गा ॥ २८ ॥ (९९)
करा श्रवण एवढें अ-पटु लोक हांसो मला ॥
अहो जरि गिळावया प्रिय कुमार घे सोमला ॥
तयासि ठकवूनि दे बहुत शर्करा माय जी ॥
तिला स्व-शिशु-वंचनें अ-दय-ता शिवे काय जी ॥ २९ ॥ (१०६)
सु-सं-गति सदा घडो सु-जन-वाक्य कानीं पडो ॥
कलंक मतिचा झडो विषय सर्वथा नावडो ॥
मदंघ्रि-कमळीं दडो मुरडितां हटानें अडो ॥
वि-योग घडतां रडो मनें भवचरित्रीं जडो ॥ ३० ॥ (११८)
न निश्चय कधीं ढळो कु-जन-विघ्न-बाधा टळो ॥
न चित्त भजनीं चळो मति सदुक्त-मार्गीं वळो ॥
स्व-तत्त्व हृदया कळो दुरभिमान सारा गळो ॥
पुन्हा न मन हें मळो दुरित आत्म-बोधें जळो ॥ ३१ ॥ (११९)
मुखीं हरि वसो तुझी कुशल-धाम नामावली ॥
क्षणांत पुरवील जी सकळ कामना मावली ॥
कृपा करिशि तूं जगत्रय-नि-वास दासांवरी ॥
तशी प्र-कट हे[12] निजाश्रित जना सदा सांवरी ॥ ३२ ॥ (१२०)
दयामृत-घना अहो हरि वळा मयूराकडे ॥
रडे शिशु तयासि घे कळवळोनि माता कडे ॥

१ दयारूप अमृतरसानें स्निग्ध आहे अंतःकरण जिचें अशी. २ कुळाला कलंक लावणारा जो पुत्र त्याच्या योगानें. ३ मळत नाहीं, ह्मणजे तिची त्याच्यावरची ममता कमी होत नाहीं. ४ प्रसादरूप वस्त्रें. ५ श्रेष्ठ बापाचें. ६ पर्वतप्राय. ७ सुकवींची वाणी हीच उपवर कन्या. ८ नको गाऊं. ९ माझ्या चरणकमलीं सक्त होवो. १० दडो इत्यादि क्रियापदांचा कर्ता. ११ कल्याणाचें केवळ स्थानच अशी. १२ नामावलि.

असा अ-तिथि धार्मिक-स्तुत-पदा कदा सांपडे ॥
तुह्मां जड भवार्णवीं उतरितां न दासां पडे ॥ ३२ ॥ (१२१)

अंबरीषाख्यान.

(श्रीमद्भागवत स्कंध ९ अ० ४ व ५).

मागें सूर्यवंशांत अंबरीष या नांवाचा राजा होऊन गेला. तो परम विष्णुभक्त असल्यामुळें एकादशीव्रत करित असे. एके दिवशीं साधन-द्वादशीचा काल अगदीं थोडा असतां त्याजकडे दुर्वास ऋषि गेला. राजानें ऋषीचा सत्कार करून त्यास भोजनास बोलाविलें. तें ऐकून ऋषि कालिंदीवर स्नानास गेला. तिकडून यावयास त्यास उशीर लागला असें पाहून व भोजनास उशीर केला असतां साधनद्वादशीचा काल निघून जाईल ह्मणून राजानें तीर्थप्राशन केलें. आपणास टाकून आधीं राजानें पारणा केली ह्मणून दुर्वासास फार राग आला. त्यानें आपल्या जटेंतून एक कृत्या उत्पन्न करून तिला राजाचा छल करण्यास सांगितलें. श्रीविष्णूनें राजाच्या रक्षणाकरितां सुदर्शनचक्र मागेंच दिलें होतें, त्यानें तिच्यावर एकदम चाल केली. तेव्हां ऋषि तेथून भिऊन पळाला. चक्र त्याच्या मागें लागलें. ऋषि ब्रह्मलोक, कैलास इत्यादि लोक फिरला परंतु त्यास आश्रय कोठें मिळेना. शेवटीं तो वैकुंठीं विष्णूस शरण गेला व चक्रापासून रक्षण करण्याविषयीं त्याची प्रार्थना करूं लागला. मी भक्ता-धीन आहें माझ्या भक्तालाच शरण जा, याशिवाय रक्षणाचें दुसरें साधन नाहीं असें विष्णूनें सांगितल्यावरून दुर्वास हा पुनः अंबरीषाकडे परत आला व त्यास शरण गेला. त्याची ती स्थिति पाहून राजाला दया आली व त्यानें हात जोडून चक्राची प्रार्थना केली व त्यास मागें फिरविलें. ही कथा एथें वर्णिली आहे.

श्लोक.

स्रग्धरा. अत्युग्र ब्रह्म-शापादिकहि हरि-जना ताप नेदीच कांहीं ॥
जो कोणी देव-दास-च्छळक खळ तया रक्षिता अन्य नाहीं ॥

१ धर्मशील जनांनीं स्तविलीं आहेत पदें ज्याचीं. २ साधूंवांचून इतर.

रक्षी साधूचि येतां शरण निपटुनी त्यागितां उद्धत-त्व ॥
ज्ञाते हें अंबरीष-क्षिति-पति-चरितीं पाहती शुद्ध तत्त्व ॥ १ ॥

शा०वि० दुर्वासा भगवान् करी छळ कळे हें तत्त्व दावी जनीं ॥
कीं माझीहि अशी दशा हरि-जन-द्वेषें धुरा हें मनीं ॥
दैवें भागवतीं वि-रोध घडतां त्यांचीं धरा पाउलें ॥
सं-सारांत तरा, म्हणाल मजला खोटा म्हणा पावलें ॥ २ ॥

,, पूर्वी भू-पति अंबरीष रविच्या वंशीं महात्मा असे ॥
धर्में राज्य करी सदैव भगवद्भक्तांत भावें वसे ॥
भामे सिंहचि मंगरांत गमती तच्छत्रु राजे ससे ॥
तो शांतांत निंतांत शांत कमळा-कांतीच चित्तें असे ॥ ३ ॥

,, राजा साधु-समागमें समजला सं-सार निः-सार-सा ॥
सेवी श्री-पतिच्या पदा अलि जसा अत्यादरें सारसा ॥
नामाची भरि कास दास करुनी मद्भक्तिचा आसरा ॥
प्राशी निर्मळ विष्णुनेंचि यश जें हांसे सुधेच्या सरा ॥ ४ ॥

,, ज्यांमध्यें बहु दक्षिणा सु-विधिवत् विप्रादि-सं-तर्पण ॥
प्रेमें यज्ञ करूनि सर्व करि ते श्री-विष्णुला अर्पण ॥
आंगें होउनि सत्तपो-हुत-वही तो सर्वदा सर्पण ॥
स्वच्छ-त्वें नृ-प जाहला सु-मणिचा जैसा नवा दर्पण ॥ ५ ॥

,, तो भूतीं सम-दृष्टि साधु-भजनीं रावे सदा सांवरी- ॥
आंगें दृंष्टिकळादिकांसि, भर हा टाकी न दासांवरी ॥
सेवेवांचुनि आपुल्या न विषयीं याचें शरीर क्षण ॥
श्रीशें जाणुनि हें सु-दर्शन दिलें त्याचें करी रक्षण ॥ ६ ॥

स्रग्धरा सोडीना सु-व्रतें तो जसिं जल-धि-जलें तापलें यदि शीतें ॥
विष्णु-प्रीत्यर्थ वर्षाऽवधि करुनि करी साधन-द्वादशीतें ॥
गेला निर्विघ्न सिद्धी-प्रति नि-यम न त्या लागला शब्द, सारा- ॥
कीर्ति श्री-मा-धवाच्या सतत परिसतां संपला अब्द सारा ॥ ७ ॥

१ भगवद्भक्तांच्या ठिकाणां २ पुरवलें. ३ शांत अंतःकरणाचा. ४ अत्यंत. ५ (सत + तपस् + हुतवह.) चांगलें तप हाच अग्नि त्यांत. ६ आंधळे वगैरे व्यंग लोकांस. ७ ओझें. ८ जलचर प्राणी. ९ एकादशीचा उपवास करून दुसऱ्या दिवशीं द्वादशी तिथि संपली नाहीं तों पारणा सोडावयाची त्यास साधनद्वादशी म्हणतात. १० दोष लागला नाहीं. ११ श्रेष्ठ.

शा॰वि॰ गो-दानें शुभ साठि लक्ष नृ-प[1] दे विप्रोत्तमांकारणें ॥
दे वाजी गजही जयांसि हरिच्या गावें हयें वारणें ॥
तर्पी ब्राह्मण-वृंद तृप्ति अ-तुला दावी तयां अन्न ती ॥
देवांलाहि न दे स्वयें अ-मृत तें येतें करी सन्नती ॥ ८ ॥
,, स्वाद्वन्नें परमादरें करुनियां विप्रोत्तमां तर्पुनी ॥
त्यांतें कांचन दक्षिणा सु-वसनें सद्भूषणें अर्पुनी ॥
आज्ञा घेउनियां व्रतोक्त-नि-यमा रक्षावयाकारणें ॥
तो राजेंद्र करी उप-क्रम सुखें साधावया पारणें ॥ ९ ॥
,, तों जो केवळ सर्व काळहि तपस्येंसीं सुखें रातला ॥
ज्याच्या उग्रपणा प्रणाम अ-सकृत् कल्पानलें घातला ॥
जेणें शक्राहि शिक्षिला जडं महा संपन्मदें मातला ॥
दुर्वासा भगवंत तो अ-तिथि त्या काळीं स्वयें पातला ॥ १० ॥
पुष्पिताग्रा. मुनिस निरखितांचि होय दास ॥
प्र-मुदित जेविं मयूर तोय-दास ॥
नमुनि बसविला वरासनींच ॥
स्तवि नृ-प जेवि उमा-वरास तींच ॥ ११ ॥
दु॰वि॰ अ-मृत-सिंधु तुम्हींच विभो जनीं ॥ जरि भरा न तृषी तवि भोजनीं ॥
मदुदयार्थ अहो तरि जेमन ॥ प्रभु करूनि सुखी करिज मन ॥ १२ ॥
व॰ति॰ ऐसें हळूचि नृ-प जोडुनि हात याची ॥
ती आयकें विनवणी मुनि हा तयाची ॥
स्नानार्थ जाय मग नायक तापसांचा ॥
कृष्णेंसि जी नुरवि लेशहि ताप साचा ॥ १३ ॥
हरिणी. प्रथम अमृतीं कालिंदीच्या करी मति-मज्जन- ॥
स्तुत-पद मग ब्रह्म-ध्यानामृतीं अति मज्जन ॥
उठविल कसा सुप्त स्वांकीं महा अहि, साधुनीं- ॥
शुचिपण दिलें तीर्थी गंगादिकांसहि सेवुनी ॥ १४ ॥
पृथ्वी. उशीर बहु लागतां नृ-पति पावला आधिला ॥

१ इंद्राच्या. २ ब्राह्मणांतें. ३ दुर्वास ऋषीनें, इंद्र ऐश्वर्यानें मदोन्मत्त झाला होता म्हणून, त्यास शाप दिला होता कीं तुझी संपत्ति समुद्रांत पडेल. ४ पामर. ५ जेवण. ६ बुद्धिमान् लोकांनीं स्तविले आहेत पाय ज्याचे असा दुर्वास ऋषि. ७ मिळवून.

ह्मणे नियत-पारणा-समय बाहिजे साधिला ॥
तपो-व्रत-श्रम-क्रतु-प्र-मुख-धर्मही साधुनी ॥
मनेंहि न वि-लंघिली अ-तिथि-सत्क्रिया माधुनीं ॥ १५ ॥

द्रु०वि० परम संकट तें मन धावरें ॥ करि ह्मणोनि तया अनघा वरें ॥
श्रुति-मत द्विज मांगति वारितें-॥ पिउनि हो अघ हें स्थिर वारितें ॥ १६ ॥

मालिनी. अशन न जल-पानें होय पीतांहि पाणी ॥
अनशनहि नव्हेचि स्पष्ट हे वेद-वाणी ॥
श्रुतिस अनु-सरे जो त्यासि कोणी न दापी ॥
ह्मणुनि मुनि-मतें तो तोय राजा तदा पी ॥ १७ ॥

स्रग्धरा. तों दुर्वासा करूनि स्नपन जप बृहद्ध्यान तत्काळ आला ॥
प्याला भूपाळ पाणी त्यजुनि अ-तिथिला यास्तव क्रुद्ध झाला ॥
अत्युष्ण श्वास टाकी अहि खवळविला मांत्रिकें तेविं डोले ॥
तोलें कल्पांत-रुद्रास न मग भगवान् तो असें त्यासि बोले ॥ १८ ॥

पृथ्वी. अरे कु-मति दुर्जना गुरु अ-लंघ्य तें पारणें ॥
न मी गुरु अ-लंघ्य हें स्व-मत ह्या, जनांकारणें ॥
स्वयेंचि कळवावया प्रथम आदरें बाहिलें ॥
असें मग वि-लंघिलें नवल आजि म्यां पाहिलें ॥ १९ ॥

स्रग्धरा. हा दुर्वासा अ-लंघ्य त्रि-भुवनिं सकळां भू-सुरांमाजि राया ॥
सत्कार प्राप्त झाला बहु बहु दिवसां ब्राह्मणा साजिरा या ॥
आम्हीं सेवानु-रूप त्वरितचि फळतों त्या वृथा वाद पांचा- ॥
देवांच्या सु-प्र-सिद्धां भजक-जन-तृषा-पूरकां पाद-पांचा ॥ २० ॥

शालिनी. कर्माचा तुज परि-पाक चाखवाया ॥
आलों मी निज पुरुषार्थ दाखवाया ॥
दुर्वासा अव-गणिला तुवांचि शील- ॥
भ्रष्टा न क्षैत-सु-कृतायु वांचशील ॥ २१ ॥

स्रग्धरा. ऐसें बोले प्र-बद्धांजलि-नर-पतिला क्षोभ त्या तापसाचा- ॥

---

१ नेमलेली पारण्याची वेळ. २ वेदाला संमत गोष्ट. ३ स्नान, जप व (बृहत् + ध्यान) ब्रह्मचिंतन. ४ प्रळयकाळींच्या शिवाशींहि ज्याची तुलना करतां येणार नाहीं असा. ५ मला. ६ पांच कल्पतरूंचा. कल्पतरु हे इच्छिलेलें फळ तत्काळ देतात हें लोकांतील ह्मणणें. ७ ज्याचें पुण्य व आयुष्य क्षीण झालें आहे असा तूं.

॥ काप लज्जा ॥

जगा तोडूनि हुंकार-मु-...
तोडावें जेंवि लीलेनें कंवलाचे.
मु लभा भार-भूता जी त्यजिली ते
...ी दुर्लभ केंव्हांही जोडिली तेजें टाकि...

आर्या.आली उग्रा त्या जटेचीच कृत्या ॥ धांवे खाया त्यास
तों ती दुष्टा दुखिली देवें-चक्रें ॥ जैशी व्याळी र्ध्वांति-दा पक्षि.

...ग. ज्याचें शंभु-स्वयं-भु-प्रभृति-सुर यश प्रार्थिती पूत नाकीं ॥
त्या रामें ताटिका ती जशि तशि अथवा मा-धवें पूतना की ॥
सद्बोधानें अ-विद्या जसि तशिच महा-भीति-दा विप्र-कृत्या ॥
ती उग्रा विष्णु-चक्रें त्वरित निवटिली ती तदा विप्र-कृत्या ॥ २६ ॥

...   ऐसा हा बहुताचि वि-प्रकार भारी ॥
योजी जो हरि-जनि विप्र कारभारी ॥
त्या चक्र त्रि-भुवन-कंप-दाम दारी ॥
जें सर्वाहित-बळ-संपदा सदा पी ॥ २७ ॥

...ग. ऐसें दावानळानें प्र-खरतर बळें काननीं सापिणीचें ॥
चक्रानें भस्म सद्या करुनि उडवितां त्या महा पापिणीचें ॥
दुर्वासा भीति पावे बहुताचि सहसा गर्व त्याचा गळाला ॥
सिंह-त्रस्त-द्विपेंद्रासम मग भगवान् तो महात्मा पळाला ॥ २८ ॥

॥ होतां अत्युग्र कृत्या परि करुनि तिचा घात दावी प्र-तापा ॥
जव्हां तें चक्र, पावे बहुत निरखितां त्या तदा विप्र तापा ॥
प्राण-त्राणार्थ धैर्य त्यजुनि मुनि पळे सत्तपः-संपदेतें- ॥
वेंची व्यर्थ क्षणांत, प्रभु-जनि रचिलें वैर तें कंप देतें ॥ २९ ॥

---

१ इंद्राला ताप देणारा. २ ज्या कोपानें. ३ जड जे पर्वत त्यांस भय देणारें आहे सामर्थ्य ज्याचें अशा. ४ मोठेपणा, प्रतिष्ठा. ५ राक्षसी. ६ सुदर्शनानें. ७ अत्यंत पीडा देणारी. ८ गरुडानें. ९ शंकर, ब्रह्मदेव आदिकरून देव. १० ब्राह्मणानें उत्पन्न केलेली कृत्या (एक भीषण अक्राळविक्राळ व्यक्ति). ११ मोठा नाश करणारी. १२ सकळ शत्रूंचे ...ल्या संपत्ति. १३ भगवद्भक्तांविषयीं.

१९

. मला ॥

.ढोनि ठेला ॥

.ण-दानासि याची ॥

. तो प्रार्थना ती तयाची ॥ ३१ ॥

भगवद्दिष्ट-जनीं न घाला- ॥

.लैतासि करितासि न या अघाला ॥

दतीं तुला व्यसन-सागरिं हात पैंच- ॥

क्षिप्र स्वयें नुरवितीच महा-तपेंच ॥ ३२ ॥

,, विश्वांत मुख्य ह्मणतां मजला जनांहीं ॥

तें काय गा परिसितां मज लाज नाहीं ॥

ज्याच्या भयें धरितसे मणि-सानु कंप ॥

श्री-कांत तोचि विधिचा धणि सानुकंप ॥ ३३ ॥

स्रग्धरा. आह्मी ज्याचे धरीतों धरिति मनिं जसें सासवेचें सुना में ॥

१ त्याच्या मूर्त-प्र-तापें सदवन-निपुणें दुष्ट-काळें सु-नामें-॥

जेव्हां हा क्षोभ केला तुजवरि मज हें वाटतें फार भारी ॥

क्रुद्ध ज्ञात्या प्रभूनें मन वळवुं शके कोण गा कारभारी ॥ ३४ ॥

शा० वि० ब्रह्म्यानें शरणागताहि मुनिला नाहीं दिला आसरा ॥

लत्ता मारिल काम-धेनु भगवद्भक्ताहिता वासरा ॥

वाटे साद्रिपुचा न ताप हरिल श्री-शंभुचा सासरा ॥

तान्हेलाचि मरेल पावुनिहि तो जाणो सुधेच्या सरा ॥ ३५ ॥

स्रग्धरा. दुर्वासा ब्रह्म-लोकाहुनिहि परतला तापला विष्णु-चक्रें ॥

गेला मृत्युं-जयाला शरण मग जया सेविती योगि-चक्रें ॥

कैलासीं शं-कराला नमन करि म्हणे ईश्वरा आसरा हो ॥

वांचो त्वच्चिंतनार्थ द्वि-ज निज-भजकांमाजि हा दास राहो ॥ ३६ ॥

,, त्या विप्राला म्हणे तो त्रि-पुर-हर क्षमा ऐक गा बा मला जे- ॥

प्राणी तापार्थ कोणी स्मरति मनिं न त्यां रक्षितां नाम लाजे ॥

---

१ दुःख. २ भगवंताला प्रिय अशा लोकांवर. ३ संकट. ४ रत्नांची आहेत सानु (शिखरें) ज्याचीं असा मेरुपर्वत. ५ चक्रानें. ६ साधूंच्या शत्रूचा. ७ हिमालयपर्वत.

सु .. ..ा का..
दुर्वासा वेञ्जि-ता..-प्र-कर भुज दहा वाहतों याच काजा ॥
जेणें तो ..शाप वांछा पुरवुनि म्हणतों आदरें याचका जा ॥ ३७ ॥

..ष्टुप. रक्षावे शरणागत व्रत असें माझें असे, लक्षिलें ॥
जे काळाकुळ जीव ते सकळही तत्काळ म्यां रक्षिले- ॥
मार्कंडेय-कथा तुझ्या श्रुति-पथा आली असावी क्षण ॥
ध्यान-स्तोत्र-परा जना सुखवितें माझें कृपा-वीक्षण ॥ ३८ ॥

स्रग्धरा. या ऐशा रीति नीति श्रवण करुनियां सेवितां मद्यशाला ॥
साधूंला अन्य वार्ता गमति सु-मतिच्या मोहका मद्य-शाला ॥
यासाठीं तूं तपस्वी मुनि शरण महा-संकटीं पातलासी ॥
त्राहि त्राहीश ऐसे म्हणुनि मज नमस्कारही घातलासी ॥ ३९ ॥

स्वागता. भस्म मी करिन गा शत कोटी ॥ काळ-दंडहि किती शत-कोटी ॥
वारणाप्रति जसें हरि-चक्र ॥ स्पष्ट हें मज तसें हरि-चक्र ॥ ४० ॥

मालिनी. परि-हरिन नताचे मी स्वयें ताप सारे ॥
परि गुरु अ-जिताचें शस्त्र हें तापसा रे ॥
मज बळ न असे बा याचिया वारणासी ॥
हरि-वध हरिच्याही होइना वारणासी ॥ ४१ ॥

अनुष्टुप्. करूनि काय जिंकील रविला काजवा रण ॥
करील गज-वक्राचें काय गा काज वारण ॥ ४२ ॥

शा०वि० आह्मी सर्वहि दास त्यास भजतों तच्छासनीं वागतों ॥
रक्षाया स्व-जनांसि शक्ति-धन त्या विश्वं-भरा मागतों ॥
अस्मत्पालन-लालनादि करितो स्नेहार्द्र तो बापसा ॥
त्याची ज्यावरि त्यावरीच करितों आह्मी दया तापसा ॥ ४३ ॥

पृथ्वी. सुतासि गुरुच्या गृहा दवडितो जसा बाप हा ॥
तसा शिव न रक्षणीं पटु जरी तरी बा पहा ॥
उपाय कथितों तुला व्यसन हें सराया, पदा ॥
सु-दर्शन-धराचिया धरिं, हरील तें आपदा ॥ ४४ ॥

---

१ ताप आणि पाप ह्यांचे समुदाय. २ मृत्यूनें व्याकूळ केलेले. ३ ध्यान आणि स्तुति ह्यांमध्यें निमग्न. ४ कृपेचें अवलोकन. ५ दारूचे पिठें. ६ रक्षण कर. ७ वज्र. ८ सिंहांचा समुदाय. ९ अपराजित अशा विष्णूचें. १० इंद्राच्याहि. ११ हत्तीचें आहे मुख ज्याला अशा गणपतीचें.

शिखरिणी. क्षमस्व श्री-जाने ह्मण, शरण जा त्याचि हरिला ॥
उदंडांचा तेणें प्रणति करितां ताप हरिला ॥
दया-पीयूषाब्धि प्रभु-वर जगद्भावन[2], मनीं-॥
न ठेवी दोषातें क्षमि-तिलक[3] सद्भाव-नमनीं ॥ ४५ ॥

स्रग्धरा. सांगे नाम क्षुधार्ता स-दय जन जसें आदरें अन्न-दाचें ॥
कीं दावी वर्त्म जैसें परम तृषित जो पांथ त्या सन्नदाचें ॥
वैद्याचें गेह रुग्णा सु-मति कथि तसें या द्विजा शंभु लावी ॥
वैकुंठाच्या पथीं कीं पुनरपि न असी बुद्धि त्याची भुलावी ॥ ४६ ॥

,, दुःख-घ्नी ओषधी जी आसि कथि भगवल्लोक-पद्या[4] पिनाकी ॥
श्रद्धेनें सेविती हो पिउनि अ-मृतही जीस अद्यापि नाकी[5] ॥
पावे[6] तीतें वरूनि द्विज, अ-मित पितां दैत्य-चक्रायु[7] धाला ॥
नाहीं कांहींच ज्याचा भुज-भुज-ग तया दिव्य चक्रायुधाला[8] ॥ ४७ ॥

अनुष्टुप्. पाहिला प्राशिता दैत्य-चक्रायु धरणी-तळीं ॥
भरिता रक्त-पूरें जो चक्रायुध रणीं तळीं ॥ ४८ ॥

,, गेला शरण वैकुंठीं हरितें पारि तें तया ॥
चक्र दे वक्र देवाच्या भक्तीं ह्मणुनियां भया ॥ ४९ ॥

,, विप्र तो क्षिप्र तोयासी मीनसा प्रभुच्या पदा ॥
कवळीं जवळीं प्रेमें ज्याच्या श्री मधु-पी[9] सदा ॥ ५० ॥

,, ह्मणे करूनि त्वद्भक्तीं अप-राध परा-भवा ॥
पावलों मज या ऐशा अ-क्षमा[10] रक्ष मा-धवा ॥ ५१ ॥

,, अ-मळा[11]-कमळा-केलि-भवना भव-नाशना ॥
पावना पाव नाशीं या व्यसनास[12] सनातना ॥ ५२ ॥

शा०वि० दुष्टाही शरणागता अ-भय दे पाहे न तोटा कैंवी ॥
त्वत्पादाब्ज-पराग दुर्गुण असे जो सर्व तो टाकवी ॥
तीर्थांची कुळ-देवता त्रि-भुवन-ख्याताहि गंगा सती ॥

---

१ हे विष्णो (लक्ष्मी आहे जाया ज्याची). २ जगदुत्पत्तिकर्ता. ३ सहनशील पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ. ४ विष्णुलोकाचा मार्ग. ५ स्वर्गलोकांत राहणारे देव. ६ येऊन पोहोंचला. ७ दैत्यांच्या समुदायाचें आयुष्य. ८ परम तेजस्वी जें चक्र तें आहे आयुध ज्याचें अशा विष्णूला. ९ भ्रमरी. १० आहितकारी जो मी त्या मला. ११ शुद्ध अशी जी लक्ष्मी तिचें क्रीडास्थान अशा. १२ संकटास. १३ ज्ञाता.

जी धिक्कार करील काय शिवतां रथ्यांबु[1] अंगास ती ॥ ९३ ॥

शिखरिणी. जरी साधु-द्वेष्टा द्वि-ज सकळ-लोकीं अधम हा ॥
तरी सत्कीर्तीचा क्षय-करचि याचा वध महा ॥
क्षमा-शीळा देवा वद न कवणा मोह चुकवी ॥
असें जो जाणोनि प्रभु करि कृपा तोचि सु-कवी ॥ ९४ ॥

अनुष्टुप्. येती शरण जे त्यांचें करिती संत रक्षण ॥
जाणते न पडों देती या व्रतीं अंतर क्षण ॥ ९५ ॥

शा०वि० वारावें निज-चक्र हें बहु मला देवा पहा भाजितें ॥
जें ब्रह्मण्य[2] शरण्य[3] हें यश तुझें रक्षीं प्रभो आजि तें ॥
चित्तीं आणुनि दोष रोष न धरीं विप्रास या वांचवीं ॥
भीताला अ-भय-प्र-दान करुनी सत्कीर्तिला सांचवीं ॥ ९६ ॥

शिखरिणी. जयाच्याठायींच स्थिर करुनियां संतत रती ॥
अ-सारा संसाराप्रति बहु-सुखें संत तरती ॥
मुकुंदाचे तो ते सुर-तरु-गुरू-पाय[4] नमुनी ॥
असें चक्र-त्रासें करुनि वदला काय न मुनी ॥ ९७ ॥

अनुष्टुप्. भक्ताभिमानी भगवान् वदला तेंचि आयका ॥
करूनि नमन प्रेमें त्याचि लोकैक-नायका[5] ॥ ९८ ॥

स्रग्धरा. मी भक्ताधीन, भक्त प्रिय मज न तसें आवडे अन्य, काय- ॥
श्री, जेथें सान वाटे तदधिक[6] मजला आपुला धन्य काय ॥
माझी सेवाचि मोक्षाहुनिहि बहु-मता ज्यांसि जे अंतराय ॥
ध्यानीं होऊं न देती क्षणहि बहु मला मान्य ते संत-राय ॥ ९९ ॥

मालिनी. त्यजुनि धन-सुत-स्त्री-देह-गेहादि काम ॥
स्मरति मजचि गाती नित्य माझेंचि नाम ॥
भजति भजन-कामें जे मला त्यांसमान- ॥
प्रिय इतर न, देऊं मी न कां त्यांस मान ॥ १०० ॥

शा०वि० भक्तीनें वश सत्पतीस करिती साध्वी, मला मज्जन- ॥
प्रेमांभो-निधि संत त्यांत करितों मी मीनसा मज्जन ॥

---

१ रस्त्यांतलें पाणी. २ ब्राह्मणाविषयीं दयाळु. ३ शरण आलेल्याचें रक्षण करणारें. ४ कल्पवृक्षाचे गुरु असे पाय. ५ लोकांचा एक नायक ह्मणजे मुख्य नायक जो विष्णु त्याला. ६ लक्ष्मीहून अधिक.

त्यांला मीच मलाहि तेच रुचले तें हंस मी मानस ॥
श्री त्यांहींच मला मदीय-भजनें त्यांचें सुखी मानस ॥ ६१ ॥

अनुष्टुप्. सर्व-स्व मी सज्जनांचें माझें सर्व-स्व सज्जन ॥
पावेन मी न पावेल कष्टीं मज्जन मज्जन ॥ ६२ ॥

,, सु-दासीं न उदासीन प्रोकृत-प्रभुही मनीं ॥
कसा दास प्रसादास माझा पात्र नव्हे जनीं ॥ ६३ ॥

शा०वि० लोकीं नि-स्पृह मी सदा अ-जित मी चित्तीं उदासीन मी ॥
स्वाधीन प्रभु हें खरेंचि परि या भावें सु-दासीं नमी ॥
बापा प्रेमळ-सज्जनाशय-महा-गंभीर आवर्त तो ॥
जैसें वर्तवितो तसेंचि पडला त्यामाजि हा वर्ततो ॥ ६४ ॥

स्रग्धरा. साधूंचा त्याग अर्ध-क्षणाहि न करवे आमुचे देव संत ॥
श्री दे सत्संग आह्मां जसि करुनि कृपा कानना दे वसंत ॥
संतांसीं वक्र जो तो खल मल-जल-धी पावतो आपदेतें ॥
त्याला त्याचेंचि पाप प्रेळय-शत-शत ब्राह्मणा ताप देतें ॥ ६५ ॥

घनाक्षरी. ते न जाणती मदन्य ॥ मीही न जाणे तदन्य ॥
वर्णू किती तैसे धन्य ॥ तेचि एक पाहिले ॥ १ ॥
त्यांच्या गुणा नसे अंत ॥ भक्ति-ज्ञान-भाग्यवंत ॥
दया-क्षमा-निधी संत ॥ माझ्या मनीं राहिले ॥ २ ॥
मीही नव्हे त्यांचें मोल ॥ संत-सिंधु बहु खोल ॥
त्यांहीं निंदकाचे बोल ॥ तैसे म्यां न साहिले ॥ ३ ॥
साधु बाप साधु माय ॥ साधु मंदे-रांचे राय ॥
साधूंचे पवित्र पाय ॥ आह्मीं माथां वाहिले ॥ ४ ॥ ६६ ॥

पृथ्वी. तुला वि-कळ पाहतां मम मन श्रमें घाबरे ॥
गमेल निज-चातक-व्यसन काय मेघा बरें ॥
उपाय कथितों करीं नमन त्याचि संता, पहा-॥
चमत्कृति, हरील तो नृपचि सर्व सं-ताप हा ॥ ६७ ॥

---

१ लौकिकांतले प्रभु ह्मणजे राजे वगैरे. २ मी ह्या उत्तम भक्ताला प्रेमानें नमून आहें. ३ प्रेमळ असें जें सज्जनांचें अंत:करण हाच मोठा खोल भोंवरा. ४ मी. ५ दोषांचा समुद्र. हें खलाचें विशेषण. ६ प्रळयांच्या शतांचें शत ह्मणजे शेंकडों प्रळयपर्यंत. ७ कल्पवृक्षांचे.

पुष्पिताग्रा. हरि-जनचि खरे सखे दरा हे ॥
नुरविति यां नमितां न खेद राहे ॥
न निववितिं? जरी पदीं नमीना ॥
खळ ह्मणुनि त्यजिती नदी न मीना ॥ ६८ ॥

हरिणी. चरण धरिले ज्यांहीं ते तों कधींहि न तापले ॥
कळकळविले सत्पादांनीं न आ-श्रित आपले ॥
अमृतहि पितां न स्वास्थ्याला वरील गदी क्षण ॥
त्रुटि न भरतां नाशी सारेहि ताप सदीक्षण ॥ ६९ ॥

शा॰वि॰ त्वां केला अभि-चार साधु-पुरुषीं जो तो तुला बाधला ॥
कोणालाहि निजेष्ट-लाभ न सदुच्छेदोद्यमें साधला ॥
पाषाण स्व-शिरीं पडेचि गगनीं मित्रासि जो हाणिला ॥
कीं पाय ज्वलनीं जळेचि हृदयीं हा भाव कां नाणिला ॥ ७० ॥

अनुष्टुप्. साधूच्या लंघनीं होतो नीचाचा घात रोकडा ॥
बोकडा मारक नव्हे मेरूचा काय हो कडा ॥ ७१ ॥

स्रग्धरा. होतोचि प्राप्त मृत्यु स्व-भुज-बळ-मदें लंघितां अर्णवातें ॥
पावे गर्वे उडे तो पतन उडविलें ज्या परी पर्ण वातें ॥
ज्या दुष्टें सज्जनाचा अ-करुण-हृदयें चिंतिला घात, लागा- ॥
पाठी त्या खा न साधू ह्मणति परि अघीं तो मुखीं घातला गा॥७२॥

अनुष्टुप्. विद्या तपस्या ज्या यांहीं भले ते विप्र तारिले ॥
खोटे सुधा-मोहिनींहीं दैत्य तेविं प्र-तारिले ॥ ७३ ॥

शा॰वि॰ दुर्वासा मुनि हो, सदुक्ति स-रसा साक्षात् सुधेच्या नद्या ॥
सेवा लेशहि पाप ताप न उरो देवा तुह्मी मान द्या ॥
प्रार्था त्या नृप-सत्तमासि चुकलों रक्षीं ह्मणा जा जगा ॥
तो रक्षीलचि साधु लक्षिति निजापत्यापरी ह्या जगा ॥ ७४ ॥

पृथ्वी. असें प्रभु वदे न दे अ-भय, अंबरीषाकडे- ॥
मुनि त्वरित जाय त्या नृ-पतिच्याचि पायीं पडे ॥

---

१ रोगी. २ दुसऱ्याचा घात व्हावा ह्मणून केलेला जारणमारणादि योग. ३ (सत् + उच्छेद + उद्यम) सज्जनांच्या नाशाच्या उद्योगानें. ४ सूर्याला. ५ त्या पाठी लागा (आणि) खा (असें) साधू (अघांस) न ह्मणती. परी गा तो अघीं (पातकांनीं) मुखीं घातला असा अन्वय. ६ अमृत आणि मोहिनी ह्यांनीं.

द्वि-जें स्व-पद वंदितां सु-मति भूप तो लाजला ॥
तयाहुनि तेंदद्भुत-व्यसन-पावकें भाजला ॥ ७५ ॥

व०ति० पाहोनि ताप बहुतांपरि तापसाचा ॥
पावे तयापरिस तो परि-ताप साचा ॥
दे चक्र ताप पळ-मात्र तपोनिधीतें ॥
ज्याच्या तसा सु-कठिना न तपोनि धीतें ॥ ७६ ॥

द्रु०वि० वरि दिसे मृदु मौक्तिक पोवळें ॥ परि न लेश तदंतर कोवळें ॥
न तुळवे विधु अंकित तो मळें ॥ स-रस साधु-मनें शुचि कोमळें ॥ ७७ ॥

स्रग्धरा. मित्राप्तां म्लानि देतो जरि अमृत-रसालागिं हा चांद वीतो ॥
साधू तैसा कसा, जो सुखवुनि सकळ प्राणियां नांदवीतो ॥
साधूंच्या दर्शनानें अ-शिव तिथि अशी सर्वथा आढळेना ॥
साधूंचें तेज रात्रिं-दिव समचि न तें सोडुनी त्यां ढळेना ॥ ७८ ॥

,, राजा पाहोनि चक्रें करुनि अति-शयें ब्राह्मणा तापल्याला ॥
सर्वांगीं तप्त झाला उतरुनि मुनिचा काय तो ताप ल्याला ॥
वैकुंठाख्यासि जोडी कर बहु विनवी, कोपतां फार भारी- ॥
दासीं स्वामी तयाला स्व-पदर पसरी हा जसा कारभारी ॥ ७९ ॥

शा०वि० चक्रा तूं भगवत्प्र-ताप स-सुरा शक्रा तुवां राखिलें ॥
नक्राचेपरि भक्त-पीडन-परा वक्रा जना भक्षिलें ॥
पीडा लेश नसोचि या श्रुति-शुकी-नीडा मुनीला पहा ॥
क्रीडा-कारक विप्र-गंजन तुज क्रीडारि-दर्पाप-हा ॥ ८० ॥

,, तूं गो-ब्राह्मण-धर्म-पाळक जगन्नाथ-प्रिय ख्यात कीं ॥
हें काय द्वि-ज-वर्य-पीडन बरें दुष्कीर्ति या पातकीं ॥
हो अन्वर्थ सु-दर्शना मुनि-वरीं दासीं दया दाखवीं ॥
अत्यच्छ स्व-यशः-सुधा-रस रस-ज्ञात्या जना चाखवीं ॥ ८१ ॥

---

१ त्या दुर्वासाला जें अद्भुत संकट तोच अग्नि त्यानें. २ चक्र तपोनिधीतें (दुर्वासाला) पळमात्र जसा ताप दे तसा तपोनि ज्याच्या सुकठिना धीतें (मनाला) न (झाला नाहीं) असा अन्वय. ३ मित्र ह्मणजे सूर्य त्याचे आप्त जीं कमळें त्यांस; पक्षीं मित्र आणि आप्त (सुहृत्संबंधी) ह्यांस. ४ देवांसहवर्तमान. ५ श्रुति (वेद) हीच शुकी (पोपटीण) तिचें नीड ह्मणजे घरटेंच; ह्मणजे वेदांचें स्थान अशा दुर्वासऋषीला. ६ ब्राह्मणाला गांजणें. ७ (क्रीडा + अरि + दर्प + अप + हा) क्रीडेनें शत्रूचा गर्व हरण करणाऱ्या. ८ [illegible] स्वच्छ.

पृथ्वी. कुळोचित तप-क्रतु-व्रत-जंप द्विजोपासना ॥
असेल घडली मनीं जरि असेल सद्वासना ॥
तरि त्वरित वि-ज्वर द्विज असो, दया लोभ या ॥
नतीं करिं, हरीं प्रभु-प्र-हरणा दयालो भया ॥ ८२ ॥

,, बुभुक्षित जना जसें रुचि-करेष्ट जें अन्न तें ॥
असेल जरि अर्पिलें स-बहु-मान म्यां सन्नतें ॥
तरि त्वरित वि-ज्वर द्विज असो, दया लोभ या- ॥
नतीं करिं हरीं प्रभु-प्र-हरणा दयालो भया ॥ ८३ ॥

,, कुळांत कुळ-देवता जरि नसेल विप्राधिका ॥
असेल गुरु-सत्क्रिया घडलि शुद्धिची साधिका ॥
तरि त्वरित वि-ज्वर द्विज असो, दया लोभ या ॥
नतीं करिं, हरीं प्रभु-प्र-हरणा दयालो भया ॥ ८४ ॥

,, असेल जरि ईश्वर स्थिर-चरीं बरा पाहिला ॥
नसेल अणुमात्रहि क्षणहि भेद म्यां साहिला ॥
तरि त्वरित वि-ज्वर द्विज असो, दया लोभ या ॥
नतीं करिं, हरीं प्रभु-प्र-हरणा दयालो भया ॥ ८५ ॥

व०ति० गो-विप्र-दीन-शरणागत-याचकां मी ॥
झालों असेन वश तत्पर याच कामीं ॥
तैसाचि लुब्ध जरि सत्परि-शीलनातें ॥
तूं दीन-बांधव खरें करिशील नातें ॥ ८६ ॥

स्रग्धरा. रक्षाया ब्राह्मणातें सु-कृत सकळही अर्पितां भू-प-शक्रें ॥
पावोनी क्षिप्र शांती-प्रति अ-भय दिलें त्या द्विजा विष्णु-चक्रें ॥
जें क्षीरांभोधि-फेनामृत-शुचि दिधलें अंबरीषा नृपातें ॥
श्रोत्या वक्त्या जनाही सु-यश निववितें दावुनी सत्कृपा तें ॥ ८७ ॥

शिखरिणी. छळीं अ-न्यायेंचि प्रणति करितांही तदपि त्या ॥
भजे विप्रा जैसा सुत धरुनि माथां पद पित्या ॥
पडे स्पर्शी भेदास्तव जरि बळानें घण, मणी- ॥
करी स्वर्ण स्पर्शों किमपि न महात्मा घणमणी ॥ ८८ ॥

---

१ साधूंचा सहवास. २ क्षीरसागराचें फेंसाळलेलें पाणी त्यासारखें पांढरें—हें सुयश ह्याचें विशेषण. ३ परिसावर. ४ स्पर्शमणि. ५ मागेंपुढें पाहत नाहीं (?).

मंदाक्रांता. श्री-रामाच्या सु-गुण निववी जेविं गातां शिवाला ॥
श्री-दुर्वासा मुनि बहु तसा साधु-संगें निवाला ॥
भेटे भूपाप्रति अति-शयें तो करी प्रेम हर्षे ॥
पाद-प्र-क्षालन नृप ह्मणे तैं करूं दे महर्षे ॥ ८९ ॥

शा० वि० त्या भूपासि ह्मणे मुनीश्वर सुधा सेवूनि कां जीभली- ॥
ज्ञात्याची रसिकीं ह्मणेल पुसतां गोडीस कांजी भली ॥
साधूंची तसि कीर्ति तत्सम दुजी नाहींच जीवां चवी ॥
श्रोत्रीं दावुनि, दुः-सहीं भव-दवीं दग्धांसि जी वांचवी ॥ ९० ॥

" लोकीं संत तुह्मीच धन्य तुमचें न स्तोत्र हें सत्य या ॥
विप्राच्या तुमचा अ-गाध महिमा आला नृपा प्रत्यया ॥
एकीं साधु-जनींच शांति करुणा मैत्री क्षमा सन्मती ॥
मुक्तांचे[1] इतर-त्र राशि न जसे रत्नाकरीं जन्मती ॥ ९१ ॥

स्रग्धरा. साधूवांचूनि अन्य त्रि-भुवनिं भुज-गा घातका जीव-दाना- ॥
कोणी देईल काय क्षण तरि पुसतों सत्य कां जी वदाना ॥
देऊनी प्राण-दान छळक सुखविला धन्य बापा, मराया- ॥
होता योग्य स्व-पापें तरिहि जिवविलें त्वांचि बा पामरा या ॥ ९२ ॥

शा० वि० लागों देति विधीश-विष्णु करितां नम्रीं न भद्र क्षण ॥
त्यांचें म्यां पद वंदिलें परि तिहीं केलें न मद्रक्षण ॥
साधो त्वां शरणागता मज महा-तापातुरा रक्षिलें ॥
नाहीं मत्कृत-पाप बा पर-हितोद्युक्ता तुवां लक्षिलें ॥ ९३ ॥

" तूं ब्रह्मण्य, शरण्य तूं, स-दय तूं, सत्कीर्तिचा चांदवा ॥
लोकीं साधु तुह्मी असाचि उभवा प्राणी सुखें नांदवा ॥
आयुर्वृद्धि असो, वसो मनिं सदा भूतानुकंपा, दिलें- ॥
मातें तें इतरांहि द्या यश भलें जन्मोनि सं-पादिलें ॥ ९४ ॥

शालिनी. ऐशी आशीर्वाद-पीयूष-वृष्टी ॥ केली विप्रें त्या नृपीं प्रेम-दृष्टी ॥
राजा लाजे, शंभुला जेविं नंदी ॥ वारंवार श्री-मुनींद्रासि वंदी ॥ ९५ ॥

शा० वि० राजा त्या मुनिला ह्मणे मज जडा देतां तुह्मी थोरवी ॥
पादें आपुलिया जसा विधुसि कीं रत्नासि देतो रवी ॥

---

१ मोत्यांचे.

केला हा निज-दास वासव-नुता सत्कीर्तिला भाजन ॥
स्वामी युष्मदुपासनेच्छु कवणा पावे न लाभा जन ॥ ९६ ॥

पृथ्वी. तुह्मी प्रभु जगद्गुरु स्व-पद-दास-मंदार हा ॥
जन स्तविल काय या श्रुति ह्मणेल मंदा रहा ॥
ह्मणोनि तुमचा मला सु-महिमा न वाखाणवे ॥
प्रे-कूप-खनका कसा जल-निधी नवा खाणवे ॥ ९७ ॥

शा०वि० केला प्रार्थुनि तृप्त तो मुनि नृपें अत्यादरें जे मनीं- ॥
होते सिद्ध पदार्थ विप्र-पतिच्या आले मुखीं जेमनीं ॥
आज्ञा दे गुरु-राज त्या नृ-पतिला जेवावया तो मग- ॥
ब्रह्म्याच्या सदनासि जाय भगवान् भास्वान् जसा व्योम-ग ॥ ९८ ॥

,, वर्षानंतर तापसेश्वर पुन्हा येतां गृहा पाहिला ॥
तावत्काल उपोषित प्रभु-जल प्राशूनियां राहिला ॥
आज्ञा घेउनि जेविला मग सुहृद्वर्गासवें तो भला ॥
ऐसा सन्नत अंबरीष सु-यशें लोक-त्रयीं शोभला ॥ ९९ ॥

आर्या(गीति) हा ग्रंथ भक्त-भूषण कंठीं जे साधु यासि धरितील ॥
ते आत्म-दर्शनीं अति स-स्पृह निः-स्पृहजनासि करितील ॥ १०० ॥

सुदाम-चरित्रांतील पृथुकोपाख्यान.

कृष्णाचा सखा **सुदामा** नांवाचा अति दरिद्री ब्राह्मण त्याच्या भेटीकरितां द्वारकेंत गेला. तेव्हां त्यानें आपल्या अतिशय गरिबीमुळें नुसते (पृथुक) पोहे त्यास नजर करण्यासाठीं नेले होते, तरी भक्तांविषयीं अत्यंत प्रेमळ जो श्रीकृष्ण त्यानें मोठ्या आदरानें त्या पोह्यांचा स्वीकार केला, व त्याबद्दल सुदाम्याला सोन्याची नगरी दिली. असें ह्या आख्यानांत वर्णिलें आहे ह्मणून ह्यास **पृथुकोपाख्यान** हें नांव दिलें आहे.

साक्या.

गावीं संत-चरित्रें हो ॥ तारक मधुर पवित्रें हो ॥ ध्रु० ॥
हरिचा सखा सुदामा ब्राह्मण निः-स्पृह आत्म-ज्ञानी ॥
होता गृहीं यदृच्छा-लाभें परम सुखातें मानी ॥ १ ॥

---

१ इंद्रानें स्तुत्य अशी जी सत्कीर्ति तिला. २ मोठी विहीर खणणारास. ३ देवाचें तीर्थ. ४ साधूंविषयीं नम्र. ५ आपोआप जें मिळेल तेणेंकरून.

त्या विप्राची भार्या आर्या मलिना कृशा कु-चेला ॥
पेति-पद-भजनें सर्षप मानी भेव-दुःखाभिध-शैला ॥ २ ॥
ते एकदा पतीच्या पाशीं बहु भीत भीत गेली ॥
अवाङ्मुखी कंपित-तनु साध्वी कर जोडुनियां ठेली ॥ ३ ॥
भेय-गद्गद्-कंठी ते साध्वी ह्मणे पतीतें स्वामी ॥
श्री-पति तो स्व-सखा हें कथितां नित्य तुह्मीं निज-धामीं ॥ ४ ॥
भेटाया त्या दीन-बंधुला द्वारावतिला जावें ॥
गातां ध्यातां परि सखयातें नेत्रें अव-लोकावें ॥ ५ ॥
भजकाला आत्माही देतो ऐसा उदार तो कीं ॥
दीन-जनाचा कल्प-वृक्ष ही कीर्ति तयाची लोकीं ॥ ६ ॥
मोक्षहि देतो तेथें देणें अर्थ काम हें काय ॥
यास्तव जाउनि पहा कुटुंब-त्राणार्थें यदु-राय ॥ ७ ॥
देइल कांहीं दयाळु तो प्रभु रक्षाया हीं बाळें ॥
तुह्माला स्व-सख्याचें दर्शन घडेल बहुता काळें ॥ ८ ॥
ऐसें स्त्रीचें प्रिय हित भाषण ऐकुनि मुनी सुखावे ॥
आलें मनांत कीं जाउनियां प्रभुचे पाय पहावे ॥ ९ ॥
स्त्रीस ह्मणे आनंदें तो द्विज जातों सखा पहाया ॥
तच्चरणावरि निज तनु मनही पुष्पांजळी वहाया ॥ १० ॥
आहे कांहीं गृहीं उपायन दे हो स-त्वर आणीं ॥
रिक्त-पाणिनें न वि-लोकावा गुरु ऐशी स्मृति-वाणी ॥ ११ ॥
ऐसें परिसुनि भिक्षा मागुनि चार मुष्टि पृथुकांशी- ॥
आणुनि बांधूनि चैल-खंडीं अर्पि निज-कांताशी ॥ १२ ॥
घेउनि मुनि तो उपायनाला बहु हर्षेंचि निघाला ॥
भेटेल कसा प्रभु हें स्व-मनीं चिंतित जाता झाला ॥ १३ ॥
हरिला हृदयीं चिंतित जातां मार्ग जाहला थोडा ॥
बहुधा केला हरि-सं-दर्शन-कामें प्रेमा घोडा ॥ १४ ॥

---

१ नवऱ्याच्या पायाच्या सेवेनें. २ भव + दुःख + अभिधा + शैल = संसारसंबंधी दुःख हेंच आहे अभिधा ह्मणजे नांव ज्याला असा शैल ह्मणजे पर्वत त्याला. ३ भयानें दाटला आहे कंठ जीचा. ४ रिकाम्या हातांच्या मनुष्यानें. ५ फडक्यांत. ६ कृष्णाला पाहण्याची अत्यंत आवड आहे ज्याला अशा सुदाम्यानें. ७ प्रेम (पुल्लिंगी).

अमरावती-समाना द्वारावती परी कनकाची ॥
विलोकिली दिव्य राज-धानी विश्वाच्या जनकाची ॥ १५ ॥
काय तिची वर्णावी शोभा सत्यवती जिस लाजे ॥
मी धन्य म्हणुनी जीच्या योगें रत्नाकर बहु गाजे ॥ १६ ॥
जेथिल लोक वि-शोक स्व-सुखें तुच्छ मानिती स्वर्गा ॥
लाजति सुर-वर योगी ज्ञानी नागरिकांच्या वर्गा ॥ १७ ॥
त्या नगरींत मुनी तो गेला जैसा वैकुंठातें ॥
ब्रह्मण्य-देव-पुरींत[1] नाहीं नि-रोध पळ विप्रातें ॥ १८ ॥
एकापरीस एक सु-रम्यें यादव-गृहें अ-पारें ॥
विप्रावांचुनि जेथें न शिरे आज्ञा नसतां वारें ॥ १९ ॥
त्यांतहि सोळा सहस्र आणिक अष्टोत्तर शत गेहें ॥
स्त्री-सुत-युक्तें केलीं शोभित हरिनें अनेक-देहें ॥ २० ॥
त्यांतुनि एका गृहांगणीं तो गेला ब्राह्मण दीन ॥
सुख पावला स्व-चित्तीं जैसा ब्रह्मानंदीं लीन ॥ २१ ॥
श्री-रुक्मिणिच्या पलंगिं तेव्हां होता जगन्निवास[2] ॥
तेथें कळलें कीं भेटाया आलासे निज-दास ॥ २२ ॥
झडकरि उठला दयाळु मा-धव वस्त्रादिक नावरितां ॥
धांवत आला पुढें रमेला सांडुनि दासाकरितां ॥ २३ ॥
ये ये बंधो ऐसें सद्गद बोलत धांवत आला ॥
कडकडुनी भुज-युग्में[3] स्व-सखा हृदयीं धरिता झाला ॥ २४ ॥
मित्रांग-स्पर्शानें झाला सुखी दयेचा सिंधू ॥
लोचन-पद्मांपासुनि[4] गळती प्रेमाश्रूचे बिंदू ॥ २५ ॥
धरुनि स्व-सखा करीं हरीनें पर्यंकीं बसवीला ॥
सात्विक-भावें[5] भक्ति-प्रेमा देवें बहु दाखविला ॥ २६ ॥
जळ घाली रुक्मिणी पदांवरी मणि-कनकाच्या पात्रें[6] ॥
प्र-क्षालन केलें श्री-नाथें सुख-रोमांचित-गात्रें ॥ २७ ॥

---

१ ब्राह्मणांविषयीं दयालु जो देव म्हणजे कृष्ण, त्याच्या पुरांत. २ (जगत् + निवास) विश्वाचा आधार कृष्ण. ३ दोन्ही हातांनीं. ४ कमळासारख्या नेत्रांतून. ५ रोमांचादिक जे आठ प्रकारचे सात्विक भाव आहेत त्यांनीं. ते हे:—स्तंभ, प्रलय, रोमांच, स्वेद, वैवर्ण्य, वेपथु, अश्रु, आणि वैस्वर्य. ६ रत्नजडित सोन्याच्या भांड्यानें.

शंभु-शिरीं ज्याचें चरणोदक, वेद जयाचे बंदी ॥
तो तीर्थ-रूप तीर्थांचाही मुनि-पादोदक वंदी ॥ २८ ॥
गंधालेपें धूपें दीपें पुष्पें गुरू-समान ॥
ब्रह्मण्य देव मुनितें पूजी वाढवुनी बहु मान ॥ २९ ॥
व्यजन चामरें घेउनि हातीं भैष्मी घाली वारा ॥
तें परिसुनियां आला तेथें अंतः-पुर-जन सारा ॥ ३० ॥
हरि-स्त्रिया त्या ह्मणति अगाई कोण विप्र हा आला ॥
जगद्गुरूसहि बला-परिस हो पूज्य कसा हा झाला ॥ ३१ ॥
कृष्ण सख्यातें करीं धरुनियां सांगे गोष्टी गोडा ॥
त्यांशीं सर्व रसाधिक परि तें अ-मृत न पावे जोडा ॥ ३२ ॥
देव ह्मणे मी बंधो गुरुची आलों घेउनि आज्ञा ॥
सं-पादिला तदुत्तर पाणि-ग्रहण-विधी कीं प्राज्ञा ॥ ३३ ॥
बहुधा गृहीं उदासीन तुझें मन धन-वांछा कांहीं-॥
नाहीं, हें मज पूर्वीपासुनि अव-गत आहे पाहीं ॥ ३४ ॥
परि लोकै-संग्रहास्तव मीही करितों गृह-स्थ-धर्म ॥
योगेंचि हा फळ-वांछा टाकुनि सर्व करावें कर्म ॥ ३५ ॥
गुरु-कुळ-वास तुला स्मरतो कीं जेणें तरतो मूढ ॥
त्वरिताचि होतो अँ-क्षय-सुख-द-स्वात्म-पदीं आ-रूढ ॥ ३६ ॥
सांदीपनि-गुरुच्या पत्नीनें काष्ठें आणायासी ॥
पाठविलें विपिनाला स्मरतें तें माझ्या हृदयासी ॥ ३७ ॥
गेलों आपण वनासि तेव्हां झाली अ-काल-वृष्टी ॥
कल्प क्षयचि निशा-काळीं तो झाला गो-चर दृष्टी ॥ ३८ ॥
प्रातः-काळीं श्री-गुरु आला आह्मां शोधायाला ॥
श्रांत शिष्य देखतां स्व-हृदयीं फार दयाकुळ झाला ॥ ३९ ॥
धरुनि पोटिशीं आशीर्वादें गौरविलें बहु सकळां ॥

१ गंधाच्या उटीनें. २ रुक्मिणी. ३ जनानखान्यांतील जन ह्मणजे स्त्रिया. ४ कृष्णाच्या जो गुरु सांदीपनि त्याची. ५ त्यानंतर. ६ विवाह. ७ लोकांची स्वधर्माविषयीं प्रवृत्ति व्हावी ह्या उद्देशानें. ८ ईश्वरप्राप्तीचें साधन-मोक्षसाधन. ९ गुरूच्या घरीं राहून त्याची सेवा करणें. १० अविनाशि अशा प्रकारचें सुख देणारें स्वात्मपद ह्मणजे मुक्ति तीवर. ११ ह्या नांवाच्या कृष्णाचा गुरु त्याच्या.

देल्या चतुर्दश विद्या हृद्या शुद्ध चतुः-षष्टि कला ॥ ४० ॥
हें सारें मजला आठवतें स्मरतें तुज कीं नाहीं ॥
गुरु-प्रसादें शिष्य-जनांला नसे उणें सुख कांहीं ॥ ४१ ॥
हें ऐकुनियां तो श्री-दामा ह्मणे प्रभो सर्व-ज्ञा ॥
लोक-विडंबन सारें केलें वदतों करुनि अव-ज्ञा ॥ ४२ ॥
आह्मांला तारायाकरितां गुरु-कुळ-नि-वास केला ॥
तुझ्या प्रसादें या दासाचा सारा सं-शय गेला ॥ ४३ ॥
वेद-मया कल्याणाधारा जगद्गुरो तुज कवणें- ॥
सर्व-ज्ञाला अ-ज्ञ-मनुष्यें काय ज्ञान शिकविणें ॥ ४४ ॥
देव ह्मणे सखया मज द्याया काय उपायन आजी ॥
आणिलें असेल देउनियां तें वांछा पुरवी माजी ॥ ४५ ॥
भक्तें प्रेमें अणुही दिधलें तें मज पुष्कळ होतें ॥
बहुहि अ-भक्तें समर्पिलें परि अल्पचि भासे हो तें ॥ ४६ ॥
पत्र, पुष्प, फळ, जळ, जें मजला भक्त आदरें अर्पी ॥
तें विश्वात्म्याला मज बंधो सुधा-रसाहुनि तर्पी ॥ ४७ ॥
हें पारिशिलें परंतु स्व-मनीं मुष्टि-चतुष्टय पोहे- ॥
द्यावे प्रभुला हा धीर तरी त्या विप्राला नोहे ॥ ४८ ॥
सं-कोचला अधो-मुख बसला विप्र न बोले कांहीं ॥
बुडतचि होता मुनि तो केवळ लज्जा-नदी-प्रवाहीं ॥ ४९ ॥
सखा कृतार्थ कराया निंद्या चिध्या आपण पाहे ॥
पृथुक-मोटली सांपडतां प्रभु बहु-हर्षाला लाहे ॥ ५० ॥
सोडुनि गांठी पृथुक-मुष्टि तो वदनीं घालुनि भक्षी ॥
तों तों लाजे विप्र प्रभुच्या मुख-पद्मासि न लक्षी ॥ ५१ ॥
भूतात्म्याला मजला तर्पिति पोहे हे बहु फार ॥
याहुनि न रुचे भुवनीं बंधो अन्य उपायन-सार ॥ ५२ ॥
ऐसें स्तवुनि उपायन दुसरी मुष्टि श्री-पति उचली ॥
तों रुक्मिणी धरी कर धांवुनि ह्मणे मला हे रुचली ॥ ५३ ॥

१ लोकांसारखें वागणें. २ भीड-मुवेत न धरितां. ३ अज्ञान-द्वैत-भ्रांति. ४ ज्ञानस्वरूपा. ५ चार मुठी. ६ पोह्यांची गांठोडी. ७ तृप्त करितात. ८ उत्तम नजराणा.

द्यावा प्रसाद हा सर्वांला भक्षूं वाडेंकोडें ॥
सेवन करितां तुह्मांला तों हें ब्रह्मांडाहि थोडें ॥ ५४ ॥
इह-पर भवज्जनाला येणें सर्वांहि समृद्धि झाली ॥
पुरे मुष्टि-पृथुकांचें भक्षण ब्रह्मांडावलि धाली ॥ ५५ ॥
पोहे नेले हिरोनि भगवत्-पर-पद्म-जा-सतीनें ॥
प्रार्थुनि रिझवुनि हंसवुनि रमवुनि निज-पतिला सु-मतीनें ॥ ५६ ॥
षड्रस-युक्तें चतुर्विधान्नें भोजन झालें रातीं ॥
ब्रह्माद्यलभ्य-पंक्ति लाधली दैवें विप्र-वरा ती ॥ ५५
निज-पल्यंकीं मृदु-शयनावरि विप्राला यदु-राय- ॥
निजवुनि परमादरें हळूहळु करें चुरी मग पाय ॥ ५८ ॥
स्वर्ग-सुखाहुनि बहु सौख्याला विप्र पावला रातीं ॥
प्रातः-काळीं उठतां आ-ज्ञा मग दे कंसाराती ॥ ५९ ॥
पांवित गेला दूर जगत्पति कंठ दाटला भारी
मित्र-वि-योगें प्रभुच्या वाहे नेत्रांपासुनि वारी ॥ ६० ॥
माझें स्मरण असों दे ऐसें ह्मणे स-गद्गद-कंठ ॥
आलिंगुनि वंदुनि विप्राला परते मग वैकुंठ ॥ ६१ ॥
ब्राह्मण देव-वि-योगें व्याकुळ होउनि सावध झाला ॥
भगवद्दर्शन-लाभ घेउनी स्वांतीं पुष्कळ धाला ॥ ६२ ॥
मनीं ह्मणे द्वि-ज मजला कांहीं कृष्णें न दिलें वित्त ॥
मी मागावें तेंहि विसरलों स्व-मुखें, [illegible]ळलें चित्त ॥ ६३ ॥
स्त्री परि हांसेल घरा जातां यासि [illegible]रावें काय ॥
हांसो सुखें, परंतु वदान्य-श्रेष्ठ खरा यदु-राय ॥ ६४ ॥
[illegible] मी वित्ताच्या लागें होइन [illegible] ॥
-पार जय.
[illegible] मग न घडेल प्रभुचें स्मरण अ-खंड ॥ ६५ ॥
यास्तव करुणा-निधिनें दुर्लभ दर्शन देउनि मातें ॥

१ ह्या लोकीं व परलोकीं. २ तुमच्या भक्तांस. ३ भगवत्सेवेविषयीं तत्पर जी पद्मजा ह्मणजे लक्ष्मी तद्रूप जी सती ह्मणजे पतिव्रता रुक्मिणी तिनें. ४ गोड, आंबट, तिखट, खारट, तुरट, कडू; असे सहा रस. ५ खाद्य, पेय, लेह्य व चोष्य अशीं चार प्रकारचीं अन्नें. ६ ब्रह्मादिक देवांसहि मिळण्यास कठीण. ७ आपल्या मंचकावर. ८ कंसाचा अराति ह्मणजे शत्रु कृष्ण. ९ पोंचवित. १० कृष्ण.

नन्य ॥ ब्रह्मानंद-स्वामीस शरण ॥ आरंभीं श्री-राम-कथा गहन ॥ ग्रंथ सं-पूर्ण सिद्धी पावो ॥ २८ ॥ ऐसे ऐकतां स-प्रेम बोल ॥ बोलिला श्री-गुरू दयाळ ॥ चकोराकारणें उतावेळ ॥ मृगांक जैसा उगवे ॥ २९ ॥ कीं चातकालागीं धांवे जल-धर ॥ कीं क्षुधितापुढें क्षीर-सागर ॥ कीं कल्प-वृक्ष शोधित आला घर ॥ दरिद्रियाचें साक्षेपें ॥ ३० ॥ तैसा श्री-गुरू दया-सागर ॥ तेणें दीधले अ-क्षय्य वर ॥ ह्मणे सिद्धी पावेल साचार ॥ राम-विजय ग्रंथ हा ॥ ३१ ॥ आतां वंदूं संत-सज्जन ॥ जे वैराग्य-वनींचे पंचानन ॥ जे ज्ञानांबरींचे चंडे-किरण ॥ उदय अस्त नसे जयां ॥ ॥ ३२ ॥ जे भक्ति-सरोवरींचे राजहंस ॥ जे कां अ-विद्याख्या-हुताश ॥ कीं ते पद्म-हस्ती विशेष ॥ भव-रोग-वैद्य हे ॥ ३३ ॥ कीं जीव पावे आपुल्या स्व-पदासी ॥ ऐसे मुहूर्त देणार जोशी ॥ कीं ते पंचाक्षरी नि-श्चयेंसीं ॥ जे पंच-भूतांसी पळविती ॥ ३४ ॥ कीं दैवी-संपत्तीचे भाग्य-वंत ॥ मुमुक्षांसी करिती दरिद्र-रहित ॥ कीं सद्विद्येचीं अद्भुत ॥ गोपुरें काय उंचावलीं ॥ ३५ ॥ संत श्रोते चतुर पंडित ॥ माझें बोलणें आर्ष अत्यंत ॥ जैसे सरस्वतीपुढें मूढ बहुत ॥ वाग्विलास दावितसे ॥ ३६ ॥ सूर्यापुढें जैसा दीप देख ॥ जान्हवीस न्हाणी थिल्लरोदक ॥ कीं कनका-द्री अति सुरेख ॥ त्यासी अलंकार पितळेचे ॥ ३७ ॥ कामधेनूस सम-र्पिलें अजा-क्षीर ॥ चंद्रासी सीतळ करी रंभा-पत्र ॥ कल्प-तरू कल्पिलें देणार ॥ त्यासि निंबोळ्या समर्पिल्या ॥ ३८ ॥ रत्नाकरापुढें काचवटी समर्पिली ॥ तैसी माझी आर्ष बोली ॥ परी तुह्मीं प्रीती ठेविली ॥ प्राकृत शब्दीं नवल हें ॥ ३९ ॥ विष्णूसि भूषणें अ-पार ॥ परी तुळसीवरी आ-वडी थोर ॥ कीं अपर्णा-पतीसी बिल्व-पत्र ॥ भक्तीं वाहतां आवडत ॥ ॥ ४० ॥ रायें पाठिसीं दासी घालितां ॥ तिची सर्वांवरी चाले सत्ता ॥ प्रभु अल्प मोलाचे अलंकार लेतां ॥ जनां समस्तां थोर दूषण ॥ ४१ ॥ ह्मणोनि तुह्मी संत प्रभु थोर ॥ महिमार्णवींचीं जहाजें अ-पार ॥ कीं ते बांधवेल समीर ॥ चरणीं अंबर क्रमवेल पैं ॥ ४२ ॥ गणवतील पृथ्वीचे रजः-कण ॥ मोजवेल सागरींचें जीवन ॥ कनकाद्रीचा चेंडू करून ॥ उ-डविजेल सर्वथा ॥ ४३ ॥ भोगींद्र-मस्तकींचा मणी ॥ आणवेल एकादे क्षणीं ॥ सूर्य[1] जातां धरवेल गगनीं ॥ नक्षत्रें गुणीं ओंविजे ॥ ४४ ॥ का-

१ सूर्य.

ढवेल शशि-मंडळींचें अमृत ॥ मोडिजेल ऐरावताचे दंत ॥ दिग्गज आ-णोनि समस्त ॥ एक ठायीं बांधिजेती ॥ ४५ ॥ तुर-ग करुनि प्र-भंजन ॥ सर्वांठायीं करवेल गमन ॥ परि तें संतांचें महिमान ॥ ब्रह्मानंदें पूर्ण न वर्णवे ॥ ४६ ॥ तों संत बोलती आनंद-घन ॥ मन निवालें तुझे बोल ऐकोन ॥ आह्मी करूं इच्छितों राम-कथा-श्रवण ॥ वरी दृष्टांत गोड तुझे ॥ ४७ ॥ मेरू सुंदर रत्नेंकरून ॥ नक्षत्रीं मंडित गगन ॥ कीं वृक्ष फळीं परि-पूर्ण ॥ दृष्टांतीं सं-पूर्ण ग्रंथ-शोभा ॥ ४८ ॥ कीं शांति-क्षमा-दया-विशेष ॥ तेणें मंडित सत्पुरुष ॥ कीं परिवारासमवेत नरेश ॥ दृष्टांत सु-रस ग्रंथ-शोभा ॥ ४९ ॥ आधींच भूक लागली बहुत ॥ त्याहिवरी वाढिलें पंचामृत ॥ कीं दुर्भिक्षासीं अकस्मात ॥ कल्प-तरू भेटला ॥ ५० ॥ कन्यार्थी हिंडतां भू-मंडल ॥ त्यासी राज-कन्या घाली माळ ॥ कीं रोगिया रसायण निर्मळ ॥ अकस्मात जोडलें ॥ ५१ ॥ आतां बहुत टाकुनि शब्द-जाळ ॥ बोलें राम-कथा रसाळ ॥ जैसी सिकता सांडोनि मराळ ॥ मुक्ता-फळें सेविती ॥ ५२ ॥ कीं कोश-गृहीं प्रवेशोनी ॥ भांडारी रत्नें काढी निवडोनी ॥ कीं दोष टाकोनि सज्जनीं ॥ उत्तम गुण स्वीकारिजे ॥ ५३ ॥ ऐसे संतांचे बोल-परिकर ॥ ऐकोनि ब्रह्मानंदें श्रीधर ॥ साष्टांग घालोनि नमस्कार ॥ ह्मणे सादर परिसीजे ॥ ५४ ॥ अ-संभाव्य श्री-राम-चरित्र ॥ शत-कोटि-ग्रंथ-विस्तार ॥ **वाल्मीकि** बोलिला अ-पार ॥ कथा-समुद्र अ-गम्य ॥ ५५ ॥ मूळापासोन इतुक्या कथा ॥ कैशा वर्णवतील तत्त्वता ॥ त्यामाजि वाल्मीकी-रामायण-नाटक-ग्रंथा ॥ श्री-राम-वि-जयालागीं कथूं ॥ ५६ ॥ समस्त कवींसी नमस्कार ॥ जो जगद्गुरु आचार्य **शंकर** ॥ जेणें मतें उच्छेदूनि समग्र ॥ शुद्ध मार्ग वाढविला ॥ ५७ ॥ जो **श्रीधराचार्य** टीका-कार ॥ त्यासी नमस्कारीत **श्रीधर** ॥ मधुसूदनादिक नरेंद्र ॥ ग्रंथ अ-पार जयांचे ॥ ५८ ॥ जो शृंगार-वनींचा विहंगम जाण ॥ तो जयदेव पद्मावती-रमण ॥ ज्याची काव्य-कळा पाहोन ॥ पंडित जन तटस्थ ॥ ५९ ॥ जो वेदांत-क्षीरार्णवींचा मीन ॥ जेणें विवेक-सिंधू निर्मिला पूर्ण ॥ तो **मुकुंदराज** गुण-निधान ॥ तयाचे चरण वंदिले ॥ ६० ॥ तारावया जग समग्र ॥ पुन्हा अव-तरला रमा-वर ॥ गीतार्थ केला साचार ॥ तो **ज्ञानेश्वर** जगद्गुरू ॥ ६१ ॥ जो भानुदास-कुल-भूषण ॥ प्रतिष्ठान-वासी परि-पूर्ण ॥ त्या **एकनाथें** ग्रंथ संपूर्ण ॥ बहु रसाळ कथि-

येले ॥ ६२ ॥ जे चातुर्य-राजधानीचे कळस ॥ मुक्तेश्वर, मुद्गलदास ॥ ज्यांचे ग्रंथ पाहतां सु-रस ॥ ब्रह्मानंद उचंबळे ॥ ६३ ॥ जैसा चंडांशू स-तेज व्योमीं ॥ तैसाचि केवळ वामन-स्वामी ॥ ज्याची श्लोक-रचना ये भूमी ॥ भू-मंडळावरी अ-पूर्व ॥ ६४ ॥ कृष्ण-दास जयराम ॥ जें शांति-क्षेत्रें निज-धाम ॥ ज्याचे ग्रंथ ज्ञान-भरित परम ॥ जो निः-सीम ब्रह्मचारी ॥ ६५ ॥ श्री-राम-उपासक निर्मळ ॥ जो भजन-सरोवरींचा मराळ ॥ तो राम-दास महा-राज केवळ ॥ भक्ती प्रबळवी[1] जना ॥ ६६ ॥ ब्रह्मानंदस्वामीचा बंधू सत्य ॥ नाम तयाचें श्री-रंगनाथ ॥ ज्याची कविता समस्त ॥ अ-पार जन उद्धरिले ॥ ६७ ॥ आतां असो समस्त कवि-वर ॥ अवघे ब्रह्मानंद-रूप साचार ॥ त्यांसी अनन्य-शरण श्रीधर ॥ द्यावा वर ग्रंथासी ॥ ६८ ॥ रवि-कुळीं अव-तरला श्री-धर ॥ कैसें केलें लीला-चरित्र ॥ तरला वाल्मीकि साचार ॥ कथा अ-पार बोलिला ॥ ६९ ॥ हें वर्णितां श्री-राम-चरित्र ॥ तरला वाल्मीकि साचार ॥ पाप आचरला अ-पार ॥ ऐका सादर गोष्टी ते ॥ ७० ॥ वाल्मीकि पूर्वीं द्विज-सुत ॥ त्यजोनि आ-चार यज्ञोपवीत ॥ किरात-संगें वाट पाडित ॥ अति उन्मत्त विषयांध ॥ ७१ ॥ महा-दुर्धर कानन ॥ देखतां भयाभीत होय मन ॥ पर्वत-दरीमाजी स्थळ करोन ॥ सहपरिवारें वसे तेथें ॥ ७२ ॥ भोंवतें द्वादश गांवेंपर्यंत ॥ पाळती राखोनि वाट पाडित ॥ केल्या ब्रह्म-हत्या अ-संख्यात ॥ नाहीं गणती इतर जीवां ॥ ७३ ॥ मत्स्य धरावयालागीं बक ॥ जैसा होऊनि बसे सात्विक ॥ कीं मूषकालागीं बिडालक ॥ बैसे टपत तयापरी ॥ ७४ ॥ कीं अंग-संकोचें पारधी ॥ जाणोनि तात्काळ मृग साधी ॥ तैसा वाल्ह्या जीव वधी ॥ पाप-बुद्धी निर्दय ॥ ७५ ॥ अ-पार जीव मारिले ॥ पापाचे पर्वत संचिले ॥ जैसे अंत्यज-गृहाभोंवते पडिले ॥ ढीग पशु-अस्थींचे ॥ ७६ ॥ ऐसें करितां पापाचरण ॥ तयासी आलें वृद्धपण ॥ पुत्र झाले अति तरुण ॥ परी आंगवण[2] न सांडी ॥ ७७ ॥ हातीं शस्त्र घेऊनि वाल्ह्या ॥ मार्ग लक्षीत जों बैसला ॥ तों अकस्मात नारद प्रकटला ॥ पूर्व-पुण्यें करोनी ॥ ७८ ॥ चंद्र वेष्टिती नक्षत्रें जैसीं ॥ भोंवती ऋषींची मांदी तैसी ॥ तों पाळती सांगती वाल्हियासी ॥ जाती तापसी बहु-साल ॥ ७९ ॥

---

१ वाढवी किंवा ‘ प्रबळ वी ’ असे निराळे शब्द केल्यास, प्रबळ भक्ति वी (उत्पन्न करी). २ सवय.

वाटेसी धावून आडवा आला ॥ शस्त्र[1] उभारूनी ते वेळां ॥ दटावूनि ऋषींचा मेळा ॥ उभा केला क्षणभरी ॥ ८० ॥ कीं स्वर्ग-पंथें जातां नेटें ॥ जैसी यम-पुरी लागे वाटे ॥ कीं पुण्यें आचरितां उद्भटें ॥ काम-क्रोध आडविती ॥ ८१ ॥ असा वाल्या ह्मणे तयांसी ॥ योत्रा आणा रे मज-पासीं ॥ नाहीं तरी मुकाल प्राणासीं ॥ माझे हस्तेंकरोनी ॥ ८२ ॥ मग पुढें होऊन ब्रह्म-नंदन ॥ ह्मणे ऐक एक माझें वचन ॥ तुज आलें वृद्ध-पण ॥ पापें अ-पार घडलीं कीं ॥ ८३ ॥ द्रव्य जोडिलें तुवां अ-पार ॥ झाले दुष्कृताचे सं-भार ॥ तुझ्या पापासीं वांटेकर ॥ कोणी आहेत कीं विचारीं ॥ ८४ ॥ आलें तुज जवळी मरण ॥ यम जेव्हां गांजील दारुण ॥ तेव्हां तुज सोडवील कोण ॥ पाहें विचारोनि अंतरीं ॥ ८५ ॥ दारा पुत्र धन यौवन ॥ बंधु सेवक आप्त-जन ॥ शस्त्रें अस्त्रें चतुरंग सैन्य ॥ न ये कामा ते वेळे ॥ ८६ ॥ जीं जीं कर्में प्राणी करिती ॥ तितुकीं देव त्रि-लोकिती ॥ सकल तत्त्वें व्यापून वर्तती ॥ मग साक्ष देती परत्रीं ते ॥ ८७ ॥ यम-पुरीस **चित्रगुप्त** ॥ पत्रें काढोनि वाचित ॥ मग त्यासारिखा दंड करित ॥ कोण तेथें सोडवील ॥ ८८ ॥ जो पुण्य-पंथें न चाले नर ॥ निंदी तीर्थ-यात्रा समग्र ॥ त्यास ताम्र-भूमी तप्त अ-पार ॥ चालविती त्यावरी हळूहळू ॥ ८९ ॥ जे परोपकार न करिती ॥ त्यांसी असि-पत्रावरी हिंडविती ॥ इकडून तिकडे शस्त्रें फुटती ॥ कोण सोडवील ते स्थानीं ॥९०॥ तप्त-लोह-स्तंभ दारुण ॥ त्यासीं भेटविती नेऊन ॥ देव-द्विजां न करी नमन ॥ त्यासही जाण तेचि गती ॥ ९१ ॥ जो संतांस देखों न शके अ-पवित्र ॥ त्याचे गीध फोडिती नेत्र ॥ जो कीर्तन स्मरण न करी अणु-मात्र ॥ जिव्हा तोडिती तयाची ॥ ९२ ॥ गुरु देव ब्राह्मण सांडोनी ॥ जो शरण न ये पाप-खाणी ॥ महा-नरकींचें पाणी ॥ त्याचे वदनीं ओतिती ॥ ९३ ॥ जो तीर्थ-स्नानें निंदी खळ ॥ त्यासी तप्त कढईमाजी तेल ॥ त्यांत तळविती तात्काळ ॥ कोण सोडवी तेथें पां ॥ ९४ ॥ जे साधु-संतासी पीडिती ॥ त्यांचे अंगींचीं सालें काढिती ॥ जे द्वि-ज गुरु तीर्थें अव्हेरिती ॥ तोंडीं घालिती विष्ठा मूत्र ॥ ९५ ॥ धर्म-वाट धरोनि हरिती धन ॥ त्यांसी कुंभीपाकामाजी घालून ॥ खालीं चेतविती कृशान ॥ त्यामाजी आ-क्रंदोनि चरफडती ॥ ९६ ॥ लोह-दंड करोनि तप्त ॥ नखीं रोविती

---

१ यात्रेकरू-लोकांजवळील सामानसुमान

यम-दूत ॥ जो नायके हरि-कथामृत ॥ गती निश्चिती त्यासि हे ॥ ९७ ॥ ऐसें बोलतां नारद-ऋषी ॥ अनु-ताप झाला त्याचे मानसीं ॥ वेगें आला निज-सदनासी ॥ स्त्री-सुतादिकांसी पुसत ॥ ९८ ॥ जीं जीं पापें घडलीं मजलागीं ॥ कोणी होतां काय त्यांचे वि-भागी ॥ तंव ते ह्मणती आमुचे अंगीं ॥ न लागती पापें सर्वथा ॥ ९९ ॥ भाग्याचे वांटेकरी समस्त ॥ पापें तुझीं तूं भोगी यथार्थ ॥ वाल्ह्या झाला सद्गदीत ॥ ह्मणे कैसा अनर्थ टाकूं आतां ॥ १०० ॥ हा नर-देह उत्तम पूर्ण ॥ केवळ भगवत्प्राप्तीचें स्थान ॥ म्यां आत्म-हित न करून ॥ बुडालों कीं अंध-तमीं ॥ १ ॥ यत्नें पुण्य-क्षेत्र सरसावलें ॥ तेथें कनक-बीज पेरिलें ॥ कनकामृताचें ताट घडलें ॥ त्यांत वाढिलें तृण-बीज ॥ २ ॥ सुधा-रस-कुंभ दैवें जोडला ॥ तो नेऊन उकरड्यांत ओतिला ॥ चिंतामणी फोडोनि घातला ॥ पायरीस अ-भाग्यें ॥ ३ ॥ सुरभी शोधीत आली घर ॥ तिसी करूनि काष्ठ-प्र-हार ॥ अ-भाग्यें घातली बाहेर ॥ तोचि प्रकार मज झाला ॥ ४ ॥ बळें कल्प-वृक्ष तोडोन ॥ वाढवीलें कंटकी-वन ॥ राजहंस दवडोन ॥ दिवा-भीतें पाळिलीं ॥ ५ ॥ रंभा तोडोनि महा-मूर्खें ॥ अर्की वाढविल्या स-कौतुकें ॥ ओसंडोनि स-तेज मुक्तें ॥ सिकता हरळ भरियेल्या ॥ ६ ॥ असो ऐसा अनु-तापें वाल्ह्या ॥ नारदापासीं परतोनि आला ॥ सद्गद-कंठ अश्रु डोळां ॥ साष्टांग घातला नमस्कार ॥ ७ ॥ तनु-मन-धनेंसीं अनन्य ॥ स्वामी तुज मी आलों शरण ॥ कृपेची नौका करोन ॥ तारीं मज भव-सागरीं ॥ ८ ॥ महा-राज तूं धन्वंतरी ॥ माझा भव-रोग तूं दूर करीं ॥ जळतों पाहोन विषयांभीतरीं ॥ मेत्र झडकरी वर्षें तूं ॥ ९ ॥ पडिलों मायेचिये मेळीं ॥ पंच भूतें मज झोंबलीं ॥ वासना विवशी गळां पडली ॥ कदा काळीं सोडीना ॥ ११० ॥ अहं-देह-बुद्धी डांकीण[1] ॥ मम-ता सटवी दारुण ॥ लोभ झोटिंग एक क्षण ॥ उमस घेऊं नेदीच ॥ ११ ॥ क्रोध ह्मैसासुर दारुण ॥ काम-वेताळें झडपिलें पूर्ण ॥ तृष्णा माया-राणी अनु-दिन ॥ सर्वदाही न सोडी ते ॥ १२ ॥ झालों मी अत्यंत क्षीण ॥ पंचाक्षरी तूं ब्रह्म-नंदन ॥ सकळ भूतें टाकीं झाडोन ॥ ह्मणोनि चरण धरियेले ॥ १३ ॥ अष्ट-भावें[2] झाला सद्गदित ॥ मग मनीं विचारी ब्रह्म-सुत ॥ रोग पाहूनि वैद्य निश्चित ॥ दिव्य मात्रा काढी जेविं ॥ १४ ॥ ह्मणे हा अनधिकारी परम ॥ मारा

१ डंखीण. २ आठ सात्विक भाव. (मागें पृष्ठ ३३१ टीप ५ पहा.)

ऐसें सांगे नाम ॥ ह्मणे हेंचि तुवां जपावें स प्रेम ॥ मुख्य वर्म ज्ञाण पां ॥ १५ ॥ तें जीवन-नाम जपत ॥ तेथेंचि बैसला ध्यान-स्थ ॥ अंगावरी वारूळ वाढत ॥ ध्वनी उमटत आंतूनी ॥ १६ ॥ टोणपियाचा वृक्ष झाला ॥ तो नारद बहु-काळें पातला ॥ त्या तरूखालीं उभा राहिला ॥ श्रवणीं ऐकिला नाम-घोष ॥ १७ ॥ वारुळ-छिद्रामधूनी ॥ राम-नामाचा मधुर ध्वनी ॥ चातुर्य-समुद्र नारद-मुनी ॥ जाणिला मनीं सर्व वृत्तांत ॥ १८ ॥ मग उकरोनियां वारुळ ॥ बाहेर काढिला तो पुण्य-शीळ ॥ दिव्यौषधी मस्तकीं मर्दूनि सकळ ॥ सावध केला तेधवां ॥ १९ ॥ जैसा भूमीवरी अर्क उतरला ॥ तैसा श्री-गुरु-नारदें देखिला ॥ धांवोनि लागे चरण-कमळा ॥ पापा झाला संहारू ॥ १२० ॥ नाम जपतां श्री-रामाचें ॥ दोष गेले अनंत-जन्मींचे ॥ जैसे पर्वत तृणाचे ॥ अग्नि-संगें भस्म होती ॥ २१ ॥ पापें जळावया समस्त ॥ नामामाजी प्रताप बहुत ॥ नामाचेनी न जळे निश्चित ॥ ऐसें पाप नसेचि कीं ॥ २२ ॥ वाल्मीकें केलीं जीं पापें ॥ तीं भस्म झालीं नाम-प्र-तापें ॥ नामापुढें आणीक तपें ॥ तुच्छ ऐसीं जाणिजे ॥ २३ ॥ जैसा पर्वत होतां प्र-दीप्त ॥ मग झाडें झुडपें न राहती तेथ ॥ नामाग्नीपुढें तैसीं समस्त ॥ पापारण्यें भस्म होती ॥ २४ ॥ जैसीं स्वप्नीं घडती दुष्कृतें बहुत ॥ जागृतींत तीं मिथ्याभूत ॥ तैसीं राम-नामें समस्त ॥ पापें समूळ भस्म होती ॥ २५ ॥ तोंवरीच तमाची दाटणी ॥ जोंवरी नुगवे वासर-मणी ॥ तोंवरीच मद कीजे वारणीं ॥ जोंवरी सिंह देखिला नाहीं ॥ २६ ॥ सिंधूचें गर्जन तोंवरीच पाहीं ॥ जोंवरी कलशोद्भव देखिला नाहीं ॥ तोंवरी भूतांची परम घाई ॥ जोंवरी मंत्र-वादी नाहीं पावला ॥ २७ ॥ तोंवरी पापांचे सं-भार ॥ जों नामीं न धरिला आदर ॥ नाम-प्रताप अद्भुत थोर ॥ तरला साचार वाल्मीकी ॥ २८ ॥ असो वाल्मीकी ह्मणे श्री-गुरु-नाथा ॥ मी कसा काळ क्रमूं आतां ॥ नारद ह्मणे श्री-राम-कथा ॥ स-विस्तर करावी ॥ २९ ॥ मग वाल्मिकें रचिला ग्रंथ ॥ तो भारद्वाज-मुखें समस्त ॥ असंख्य ऋषी श्रवण करित ॥ ब्रह्मानंदें करोनि ॥ १३० ॥ नारदा-प्रती सरसिजोद्भव ॥ सांगे राम-कथा अभि-नव ॥ बदरिकाश्रमीं ऋषी सर्व ॥ व्यास-मुखें ऐकती ॥ ३१ ॥ ते प्राकृत भाषें निवाडे ॥ श्रीधर वर्णी संतांपुढें ॥ जैसें बाळ चाळे करी लाडें ॥ परी आवडे जननीये ॥ ३२ ॥ प्राकृत भाषा ह्मणोनी ॥ अव्हेर न करावा पंडित-जनीं ॥ जैसीं

कृष्णा-वेणेचीं तीरें दोन्हीं ॥ परी उदक जाण एकचि ॥ ३३ ॥ तैसें प्राकृत आणि संस्कृत ॥ दोहींत एकचि अर्थ ॥ जैशा दोघी स्त्रिया एकचि कांत ॥ कीं दोन्ही हस्त एकाचेचि ॥ ३४ ॥ दोन्ही दाढा एकचि स्वर ॥ एक पाहणें दोहीं नेत्र ॥ कीं दों पात्रांत पवित्र ॥ एकचि दुग्ध घातिलें ॥ ३५ ॥ दोन्हीमाजी गोडी एक ॥ जैसें त्रि-वेणीस भरलें उदक ॥ एक सुवर्ण-कूपिका अ-मोलिक ॥ ताम्रं-धातूची एक घडली ॥ ३६ ॥ दोन्ही कुप्या नेऊनि देख ॥ श्री-रामेश्वरासी केला अभिषेक ॥ दोन धातु एक उदक ॥ देवास समचि आवडे ॥ ३७ ॥ अ-बळांस न कळे संस्कृत वाणी ॥ जैसें आडांतील गोड पाणी ॥ परी तें दोर-पात्रा-वांचोनी ॥ अ-शक्त जना केविं निघे ॥ ३८ ॥ तोचि तडागासी येतां त्वरे ॥ तात्काळचि तृषा हरे ॥ अ-बळा-जना तारावया ईश्वरें ॥ प्राकृत ग्रंथ निर्मिले ॥ ३९ ॥ मुख्य संस्कृत बघावें ॥ परी तें अ-बळांसी नुगवे ॥ महा-गज कैसा बांधवे ॥ कमळ-तंतू घेउनी ॥ १४० ॥ सर्वांस मान्य गीर्वाण ॥ जरी असेल पूर्व पुण्य ॥ तरीच तेथींचें होईल ज्ञान ॥ तरी अ-बळा- जन केविं तरती ॥ ४१ ॥ उत्तम वस्त्रें लेती नृ-पती ॥ तीं दुर्बळांसी केविं प्राप्त होती ॥ मग ते घोंगडीच पांघरती ॥ शीतोष्ण-निवारणा ॥ ४२ ॥ जैसें दधी मंथितां बहुत ॥ त्यांतून निघे नवनीत ॥ कीं स्वाती-जळापासोन अद्भुत ॥ मुक्ता-फळ निपजे ॥ ४३ ॥ कीं इक्षु-रसापोटीं शर्करा ॥ रसनेसि गोडी तेचि विचारा ॥ कीं राजियापासून राज-पुत्रा ॥ मान्यता होय बहुतचि ॥ ४४ ॥ म-ऱ्हाठी वचनें निश्चित ॥ परी अत्यंत रस-भरीत ॥ मधु-मक्षिकांचे मुखींहूनी स्रवत ॥ अती सु-रस जैसा कां ॥ ४५ ॥ गीर्वाण हें शशि-मंडळ अद्भुत ॥ त्याची प्रभा हें प्राकृत ॥ संस्कृत ग्रंथ वर्णिती पंडित ॥ अर्थ प्राकृत करिती पैं ॥ ४६ ॥ सिकतेमाजी दिव्य रत्न ॥ जरी सांपडे न करितां प्र-यत्न ॥ तरी चतुरीं करावें जतन ॥ किंवा अव्हेर करावा ॥ ४७ ॥ कष्टेंवीण राज्य आलें हाता ॥ तरी कां वोसंडावें तत्वतां ॥ प्राकृत-भाषा ऐकोनि कथा ॥ लाभ श्रोतीं घेईजे तेवीं ॥ ४८ ॥ मुक्ता-फळाचिया माळा ॥ वरी सु-वास सुटला आगळा ॥ तरी चतुरीं कां न घालाव्या गळां ॥ अती आवडी करूनी ॥ ४९ ॥ आधींच इक्षु-दंड गोड ॥ त्यावरी आले श-र्करेचे घड ॥ तैसी रघुनाथ-कथा सुवाड ॥ त्यावरी साहित्य पुरविलें ॥ १५० ॥

वेंचे हरि-विजयांतील.

ओंव्या.

अध्याय अठरावा.

अक्रूरागमन.

बळराम आणि **कृष्ण** ह्यांस फसवून मारण्याकरितां धनुर्याग पहाण्याच्या निमित्तानें **मथुरेस** बोलावून आणावें, ह्मणून **कंसानें अक्रूराला गोकुळास** पाठविलें. ही कथा ह्या प्रकरणांत सांगितली आहे.

ऐकोनि हरि-प्र-ताप उदंड ॥ **कंस** चिंता-क्रांत अ-खंड ॥ ह्मणे कृष्णें दैत्य मारिले प्र-चंड ॥ देव समस्त भीती जयां ॥ १ ॥ पंचाननाचा प्र-ताप ऐकोन ॥ भयाभीत जेविं वारण ॥ कीं यशवंत विनता-नंदन ॥ दंदशूक ऐकोन तटस्थ ॥ २ ॥ तैसा भयें व्यापिला कंस ॥ गोड कांहीं न वाटे जिवास ॥ नाठवे विलास रात्रं-दिवस ॥ परम-पुरुष दृष्टी पडे ॥ ३ ॥ देखिला नसतां चक्र-पाणी ॥ दुरूनि ऐकतां प्र-ताप श्रवणीं ॥ तैसीच मूर्ती ध्यानीं मनीं ॥ ठसावूनियां बैसली ॥ ४ ॥ मेळवूनियां प्रधान चतुर ॥ विचारीं बैसले सकळ नृप-वर ॥ ह्मणती आह्मांसी नाटोपे नंद-कुमर ॥ कैसा प्रकार करावा ॥ ५ ॥ प्रधान ह्मणती धनुर्याग ॥ आरंभावा स-वेग ॥ बळराम आणि श्री-रंग ॥ आदरेंकरूनि आणावे ॥ ६ ॥ नंद गौळीयांसमवेतें ॥ मान देऊनियां आणावा एथें ॥ नम्र वचन बोलून त्यातें ॥ शेवटीं घात करावा ॥ ७ ॥ दिवा-भीताचे घरीं जाण ॥ काग गेलिया नम्र-ता धरून ॥ तैसा गौळियांसमवेत कृष्ण ॥ एथें कोंडोनि वधावा ॥ ८ ॥ विष-वल्ली जों वाढे नेत्र ॥ तों खंडुनियां टाकावी वेगें ॥ तरीच आपणांस सुख भोगे[1] ॥ चिर-काळ नृप-वरा ॥ ९ ॥ पुढें अनर्थ बहु दिसताहे ॥ ह्मणऊनि सुख-निद्रा करूं नये ॥ स-त्वर शोधावा उपाये ॥ तरीच कुशळ आपुलें ॥ १० ॥ नयनीं हरळ खुपतां ॥ स-त्वर काढावें तत्वतां ॥ कंटक पदीं भेदितां ॥ आधीं काढिजे कोरोनि ॥ ११ ॥ तैसा नाना उपाय करूनि ॥ राम-कृष्णांसीं आणूनी ॥ विश्वासें घ्यावा प्राण येच क्षणीं ॥ तरीच हें कार्य साधेल ॥ १२ ॥ दाऊनियां अंग-पतन[2] ॥

१ भोगावयास सांपडेल. २ नम्र होणें.

पाषाण फोडील लोह-घन ॥ कीं काटे चरणीं लागून ॥ जैसे जिव्हार भेदिती ॥ १३ ॥ मस्तक करूनियां खालतें ॥ पारधी विंधी मृगातें ॥ सरांटे जेविं महा-गजातें ॥ कळ लाउनि उभे करिती ॥ १४ ॥ कीं बचनाग मुखीं घालितां ॥ जिव्हेसी गोड लागे तत्त्वतां ॥ मग सर्वेचि मृत्यु-व्यथा ॥ प्राप्त करी तात्काळ ॥ १५ ॥ वरी आ-मिष लाऊनि साचार ॥ क्षणमात्रें गळ भेदी जिव्हार ॥ कीं चणे टाकूनि वानर ॥ विश्वासवूनि धरिती पैं ॥ १६ ॥ कीं वरवर बोले गोड मैंद ॥ परी आपुल्या कार्यासी सावध ॥ तैसे बळ-देव आणि गोविंद ॥ विश्वासवूनि वधावे ॥ १७ ॥ ऐकूनि प्रधानांची युक्ती ॥ कंसासी हर्ष न समाय चित्तीं ॥ ह्मणे तुमचे बुद्धीपुढें बृहस्पती ॥ उणा वाटे मजलागीं ॥ १८ ॥ तरी आतां पाठवावा कोण ॥ नम्रते बोले वि-चक्षण ॥ नाना-युक्ती करून ॥ राम-कृष्णां आणील ॥ १९ ॥ प्रधान ह्मणती पाठवावा अक्रूर ॥ स्थिर-बुद्धी परम चतुर ॥ त्याचिया बोलें क्षणमात्र ॥ न लगतां एथें येतील ते ॥ २० ॥ मग बोलावूनि अक्रूर ॥ ॥ त्यास सांगे मनींचा विचार ॥ गोकुळा जाऊनि स-त्वर ॥ राम-कृष्णांसि आणावें ॥ २१ ॥ धनुर्याग मांडिला एथें ॥ सांगावें नंदादि-गौळियांतें ॥ महोत्सव पाहोनि मागुतें ॥ गोकुळासी जाइजे ॥ २२ ॥ आमुचा दिव्य रथ जावा घेउनी ॥ त्यावरी बैसवीं राम-चक्र-पाणी ॥ उदयीक सत्वर दोघांसि आणोनी ॥ महोत्सव दाखवावा ॥ २३ ॥ आज्ञा वंदुनि अक्रूर ॥ रथ घेउन निघाला स-त्वर ॥ ह्मणे माझिया सु-कृत-तरु-वरें ॥ वाढ आजी घेतली ॥ २४ ॥ मनांत चिंता वाटे थोर ॥ ह्मणे कंस चांडाळ दुराचार ॥ बळ-राम आणि यदु-वीर ॥ दोघे सु-कुमार कैसे आणूं ॥ २५ ॥ मागुती श्री-कृष्ण-चरित्र ॥ अद्भुत आठवी मनांत ॥ सं-हारिले दारुण दैत्य ॥ [२]केशी [३]अघ [४]बकादिक ॥ २६ ॥ कृष्ण-प्र-ताप प्र-चंड देख ॥ काय करील कंस मशक ॥ जगद्वंद्यासी आवश्यक ॥ नेईन आतां निर्धारें ॥ २७ ॥ आणीक एक

---

१ पाषाण कठीण असतो, तरी लोखंडाचा घण पतन पावून त्याचा नाश करील. २ केशी दैत्य हा कंसाकडून कृष्णाला मारण्याकरितां घोडा होऊन गोकुळांत गेला होता, तो कृष्णानें मारला. ३ अघासुर हा कृष्णाला मारण्याकरितां मोठा अजगर होऊन गेला होता, तोहि कृष्णानें मारला. ४ बकासुर हा कृष्णाला मारण्याकरितां बगळा होऊन गेला होता, त्यालाहि कृष्णानें मारलें.

चिंता अंतरीं ॥ विश्वास धरी कीं न धरी ॥ हा कंस-सेवक म्हणोनि मजवरी ॥ कोपेल काय जगदात्मा ॥ २८ ॥ तो तरी सर्वात्मा सर्व-साक्षी ॥ जो अनंत ब्रह्मांडें चित्तीं परीक्षी ॥ भक्ताभक्तांचीं लक्षणें लक्षी ॥ संकटीं रक्षी निज-दासां ॥ २९ ॥ ह्मणे आजि धन्य नयन ॥ देखेन वैकुंठींचें निधान ॥ पूर्ण-ब्रह्म सनातन ॥ मी पाहेन डोळेभरी ॥ ३० ॥ जो शेश-शत-मुखांग-शयन ॥ मी त्याचे पदीं भाळ ठेवीन ॥ जो नील-ग्रीवाचें हृदय ध्यान ॥ चतुरानन बाळ ज्याचें ॥ ३१ ॥ जो क्षीराब्धि-वासी पूर्ण ब्रह्म ॥ वेद शास्त्रांसि न कळे वर्म ॥ त्या हरीसी आजी क्षेम ॥ मी देईन प्रेमावडी ॥ ३२ ॥ जो निर्गुण निर्विकार ॥ जो देश-कालातीत अ-पार ॥ तो गोकुळीं यादवेश्वर ॥ डोळेभरी पाहीन मी ॥ ३३ ॥ दुरूनी गोकुळ अक्रूरें देखतां ॥ साष्टांग घातलें दंडवता ॥ म्हणे धन्य व्रज-वासी समस्ता ॥ नित्य मुख पाहती हरीचें ॥ ३४ ॥ तों गोखुरांमार्गे चांगलीं ॥ पावलें हरिचीं उमटलीं ॥ अक्रूरें घेऊनियां धुळी ॥ लाविली भाळीं आपुले ॥ ३५ ॥ जोडोनियां दोन्ही हात ॥ चरण-चाली अक्रूर चालत ॥ कंठ झाला सद्गदित ॥ अश्रु-पात वाहती ॥ ३६ ॥ पद-मुद्रा उमटल्या जेथें ॥ मागुती प्रणिपात करी तेथें ॥ तों वृक्ष देखिले निज-भक्तें ॥ काय त्यांतें बोलत ॥ ३७ ॥ ह्मणे धन्य धन्य तुह्मी वृक्ष ॥ तुमचे छायेसी बैसला कमलाक्ष ॥ जो भूतांतरात्मा कर्माध्यक्ष ॥ सहस्राक्ष शरण जया ॥ ३८ ॥ तों सायं-काळीं परतला गो-भार ॥ गोपांसहीत यादवेश्वर ॥ सवें ज्येष्ठ बंधु बळभद्र वीर ॥ वाद्य-गजर बहु होती ॥ ३९ ॥ गो-रज-धुळी दाटली बहुत ॥ तेणें झांकोळला अक्रूर-रथ ॥ नंद-मंदिराजवळि अकस्मात ॥ अक्रूर तेथवां पातला ॥ ४० ॥ अक्रूरें नंद देखोन ॥ धांवोनि दिधलें क्षेमालिंगन ॥ तों पातले दोघे जण ॥ शेष-नारायण ते काळीं ॥ ४१ ॥ देखिला त्रि-भुवन-नाथ डोळां ॥ नीळ-जीमूत-वर्ण घन-सांवळा ॥ रुळती आ-पाद वन-माळा ॥ गो-रजें धौरला वदन-चंद्र ॥ ४२ ॥ उदार श्री-मुख आकर्ण-नयन ॥ कुंडलासभोंवती किरण ॥ हरि-तनूचा आश्रय पूर्ण ॥ अलंकार घव-घवित ॥ ४३ ॥ अक्रूर यादवाचा वडील बहुत ॥ देखूनियां श्रीकृष्ण-नाथ ॥ चरण

१ हजार मुखें आहेत ज्याला अशा शेषाच्या अंगावर निजणारा. २ शंकराचें. ३ निज

वंदावया धांवत ॥ तों अक्रूरें दंडवत घातलें ॥ ४४ ॥ नेत्रीं चालल्या प्रेमांबु-धारा ॥ ऐसें देखोनि परात्पर[1] सोइरा ॥ अक्रूराचा कर धरोनि स-त्वरा ॥ उठवूनियां क्षेम[2] दीधलें ॥ ४५ ॥ अक्रूराचे गळां मिठी ॥ दृढ घालीत जग-जेठी ॥ रेवती-रमण परमेष्ठी ॥ त्यांस ही भेटी नोहेची ॥ ४६ ॥ निज-भक्त जाणती गोडी ॥ समाधी कायसी बापुडी ॥ तीर्थव्रतांचिया कोडी ॥ करूनियां वोवाळिजे ॥ ४७ ॥ क्षणक्षणां तो अक्रूर ॥ कृष्ण-मुख न्याहाळोनि सुंदर ॥ धरी हरी-चरण वारंवार ॥ तृप्ति नोहे सर्वथा ॥ ४८ ॥ बळ-रामासी नमून ॥ अक्रूरें दीधलें आलिंगन ॥ साक्षात् शेष-नारायण ॥ अवतार-पुरुष देखिले ॥ ४९ ॥ अक्रूराचे दोन्ही हात ॥ बळ-देव आणि अनंत ॥ धरूनि प्रवेशले मंदिरांत ॥ नंदासहित तेधवां ॥ ५० ॥ यशोदेसी नमस्कारी अक्रूर ॥ आसनीं बैसला सादर ॥ सांगे मथुरेचा समाचार ॥ स-विस्तर साद्यंत ॥ ५१ ॥ नंदासि ह्मणे अक्रूर ॥ कंसें बलाविलें तुह्मांसि स-त्वर ॥ बळ-देव आणि यादवेश्वर ॥ याग पहावया चलावें ॥ ५२ ॥ धनुर्याग पाहोनियां मागुती ॥ सर्वेचि यावें गोकुळाप्रती ॥ उदया येतां गभस्ती ॥ अति-स-त्वर निघावें ॥ ५३ ॥ तों नंद-यशोदा बोलत ॥ मथुरेसि नेतां श्री-कृष्ण-नाथ ॥ तेचि क्षणीं आमुचा प्राणांत ॥ होईल जाण अक्रूरा ॥ ५४ ॥ कृष्णाचा करावया घात ॥ कंस अहो-रात्र जपत ॥ अक्रूरा तूं आमुचा परम आप्त ॥ पाहें विचारूनि मानसीं ॥ ५५ ॥ अक्रूर हांसोनिया बोलत ॥ तुमचे दृष्टीस हा बाळ दिसत ॥ परी कृतांतासी शिक्षा करीत ॥ कृष्ण-नाथ निर्धारें ॥ ५६ ॥ हरी बोले तेचि समर्यी ॥ अंतरीं भय धरूं नका कांहीं ॥ चला मथुरेसि लवलाहीं ॥ गौळी समागमें घेऊनी ॥ ५७ ॥ अक्रूर बोले न लागतां एक क्षण ॥ कंसासी मारील श्री-कृष्ण ॥ मुष्टीक चाणूर[3] यांचें मरण ॥ जवळि बहुधा पातलें ॥ ५८ ॥ कृष्णें पूर्वी परा-क्रम केले ॥ ते नंद-यशोदेशी आठवले ॥ थोर दैत्य संहारिले ॥ अघ[4] बक केशी प्रलंब ॥ ५९ ॥ गोवर्धन

---

१ सर्वाहून पर जी माया तीहून पर ह्मणजे उत्कृष्ट किंवा पलीकडला. २ आलिंगन. ३ मुष्टिक आणि चाणूर हे दैत्य मोठे पहिलवान होते. त्यांनीं कृष्णाला आणि बलरामाला कुस्ती करून मारावें ह्मणून कंसानें कृष्ण व बलराम मथुरेस आल्यावर त्यांची त्यांची कुस्ती लाविली. त्या वेळीं मुष्टिकास बलरामानें मारलें आणि चाणूरास कृष्णानें मारलें. ४ अघ, बक आणि केशी यांच्या कथांच्या टिपा ह्याच अध्यायांत मागें दिल्या आहेत त्या पहाव्या. प्रलंबासुर हा गौळ्याचें सोंग घेऊन कृष्ण बलराम वृंदावनांत गोपांसहवर्तमान खेळत होते तेथें त्यांस मारण्याकरितां गेला होता तो बलरामानें मारला.

पर्वत उचलिला ॥ काळिया मर्दोनि अग्नी प्राशिला ॥ आखंडल शरण आला ॥ तोही देखिला सकळिकीं ॥ ६० ॥ हा असे निर्भय सर्वदा पाहें ॥ यासी कळि-काळाचें नाहीं भय ॥ बुद्धि-बळाचा समुद्र यादव-राय ॥ ते गोष्टी मानवली समस्तांसी ॥ ६१ ॥ कर्ता हर्ता भुवन-गोप्ता ॥ सरी सर्वत्र जयाची सत्ता ॥ त्या ह्या यशोदे तव सुता ॥ नाहीं भय कंसाचें ॥ ६२ ॥ अक्रूर ह्मणे प्रातःकाळीं ॥ निघावे नंदादि सर्व गौळी ॥ गोकुळीं मात प्रगटली ॥ कीं वनमाळी उद्यां जातो ॥ ६३ ॥ तों उगवला वासर-मणी ॥ स्नान-संध्यादि भोजन सारूनी ॥ बळ-देव आणि चक्र-पाणी ॥ सिद्ध झाले तेधवां ॥ ६४ ॥ दिव्य रथ अक्रूरें सजिला ॥ गौळीयांचा मेळा निघाला ॥ गोरस-कावडी ते वेळां ॥ भरोनि घेतल्या कंस-भेटी ॥ ६५ ॥ यशोदा आणि रोहिणी यांतें ॥ नमस्कारिलें बळराम-कृष्ण-नाथें ॥ हात जोडोनियां ह्मणती माते ॥ जाऊनि येतों पुढतीं ॥ ६६ ॥ यशोदा ह्मणे हे जग-जेठी ॥ आतां कैंची तुझी भेटी ॥ स्नेहाचे उमाळे उठती पोटीं ॥ स्तनीं पान्हा फूटला ॥ ६७ ॥ तूं जातोसि मन-मोहना ॥ मी आतां न ठेवीं आपुल्या प्राणा ॥ माझिया विसांव्या राजीव-नयना ॥ मन-रंजना श्रीहरी ॥ ६८ ॥ मम सांवळे कान्हाई ॥ जगन्मोहने कृष्णा-बाई ॥ तुझे गुण आठवूं कितीकाई ॥ मिती नाहीं तयांतें ॥ ६९ ॥ विश्व-रूप दाविलें नयनीं ॥ गोवर्धन उचलिला चक्र-पाणी ॥ द्वादश गांवें महा अग्नी ॥ गिळोनि तुवां रक्षिलें ॥ ७० ॥ नंद बुडाला यमुना-जीवनीं ॥

---

१ कृष्णानें काळियामर्दन केल्यावर यमुनातीरीं एकाएकीं मोठा वणवा लागला, तो अग्नि कृष्ण प्याला अशी कथा आहे. २ इंद्र—इंद्रानें वर्षास वृष्टि चांगली करावी ह्मणून त्यास प्रसन्न करून घेण्याकरितां तदुद्देशानें नंद वर्षास यज्ञ करित असे तो न करितां ब्राह्मण, गाई, गोवर्धनपर्वत ह्यांच्या उद्देशानें यज्ञ करावा ह्मणजे पर्जन्यवृष्टि चांगली होऊन धान्यतृणाची समृद्धि होईल, असें सांगून इंद्रोद्देशक यज्ञ कृष्णानें मोडिला. त्यावरून इंद्रास मोठा राग येऊन गोकुळ सर्व वाहवून नेण्याकरितां त्यानें मनस्वीच वृष्टि करविली. त्या वेळीं कृष्णानें गोवर्धनपर्वत बोटावर उचलून धरून त्याच्या खालीं सर्व गोकुळाचें संरक्षण केलें. हें इंद्रानें पाहिलें, तेव्हां इंद्र हतगर्व होऊन कृष्णास शरण आला; अशी कथा आहे. ३ कृष्णानें मृत्तिका खाल्ली ह्मणून बळरामानें एकदा यशोदेस सांगितलें; तेव्हां यशोदा कृष्णास मारूं लागली, त्या वेळीं आपण मृत्तिका खाल्ली नाहीं ह्मणून दाखविण्याकरितां कृष्णानें आपलें तोंड उघडून यशोदेस दाखविलें; त्या वेळीं त्यानें तोंडाच्या आंत सर्व विश्व दाखविलें. ४ कंसानें एकदा कृष्णास मारण्याकरितां गोकुळांत दूत पाठवून गोवर्धनपर्वत आणि आजूबाजूचें बारा कोस अरण्य ह्यांस आग लावविली, ती कृष्णानें गिळली, अशी कथा आहे.

घेऊनि आलासि सारंगपाणी ॥ सर्पें गिळिलें शक्ति-स्थानीं ॥ तेथें रक्षिलें पाडसा ॥ ७१ ॥ ब्रह्मांड-नायका तव जननी ॥ ह्मणतां लज्जा वाटे मनीं ॥ माता पिता बंधु भगिनी ॥ तूंचि माझी श्री-रंगा ॥ ७२ ॥ मातेचिया चरणांवरी ॥ मस्तक ठेवी श्री-मुरारी ॥ माता ह्मणे पूतनारी ॥ उपेक्षा कां केली तुवां माझी ॥ ७३ ॥ तंव गोपिका आल्या धांवत ॥ दोहीं हातीं हृदय पिटित ॥ कितीएक पडती मूर्च्छा-गत ॥ थोर प्राणांत वोढवला ॥ ७४ ॥ एक धरणीवरी लोळती ॥ एक दीर्घ-स्वरें हाका देती ॥ एक अवनीवरी कपाळ पिटिती ॥ प्राणांत गती वोढवली ॥ ७५ ॥ एक ह्मणती गेला सांवळा ॥ आतां अग्नी लावा गोकुळा ॥ गोकुळींचा प्राण चालिला ॥ प्रेत-कळा आली पैं ॥ ७६ ॥ हा चांडाला अक्रूरा परियेसी ॥ अकस्मात कोठोनि आलासी ॥ आहा गोकुळींचा प्राण नेतोसी ॥ निर्दय होसी तूं साच ॥ ७७ ॥ सकळ गौळिणींचिया हत्या ॥ अक्रूरा पडतील तुझीया माथां ॥ नेऊं नको श्री-कृष्ण-नाथा ॥ इतुकें आतां आह्मांसि देईं ॥ ७८ ॥ तुझें ठेविलें नाम अक्रूर ॥ परि तुजसारिखा नसे निर्दय थोर ॥ बहुत झालासी कां क्रूर ॥ परम निष्ठूर तूं होसी ॥ ७९ ॥ तंव राम-कृष्ण रथावरी ॥ बैसोनियां चालिले सत्वरी ॥ रथापुढें येऊनि व्रज-नारी ॥ धरणीं आडव्या पडताती ॥ ८० ॥ एक अक्रूरापुढें पदर पसरोन ॥ ह्मणती आह्मी अ-नाथ दीन ॥ करीं आजि कृष्ण-दान ॥ कीर्ति त्रि-भुवनीं भरों दे ॥ ८१ ॥ अक्रूरा देखतां घेऊनियां माती- ॥ गोपी आपुल्या मुखीं घालिती ॥ ह्मणती मन-मोहन यदु-पती ॥ भेटसी आतां कधीं तूं ॥ ८२ ॥ ऐसें देखोनि त्या अवसरा ॥ अष्ट-भाव नावरती अक्रूरा ॥ नयनीं चालिल्या अश्रु-धारा ॥ प्रेम देखोनि गोपिकांचें ॥ ८३ ॥ ह्मणे धन्य धन्य यांचें प्रेम ॥ यांनीं वश्य केला पुरुषोत्तम ॥ जो निर्विकार पर-ब्रह्म ॥ नाम-रूपातीत जो ॥ ८४ ॥ गोपींचिया शोकासीं नाहीं पार ॥

---

१ देवीच्या जत्रेंत.—एकदा नंद हा अंबिकेच्या जत्रेस गेला असतां तेथें सर्पानें (अजगरानें त्यास गिळिलें; तेव्हां तेथें कृष्णानें त्यापासून त्यास (नंदास) सोडविलें. अशी कथा भागवत, दशमस्कंध पूर्वार्ध ह्यांत आहे. २ सात्विक अष्टभाव ते एणें प्रमाणें—१ स्तंभ (स्तब्धता), २ प्रलय (बेशुद्धि), ३ रोमांच (अंगावर कांटा येणें), ४ स्वेद (घर्म), ५ वैवर्ण (तोंडावरचा वर्ण फिरणें), ६ वेपथु (कंप), ७ अश्रु (डोळ्यांतून पाणी येणें), आणि ८ वैस्वर्य (स्वर पालटणें).

जैसा वनासि जातां रघु-वीर ॥ पाठी लागे अयोध्या-नगर ॥ तैसेंचि एथें जाहलें ॥ ८५ ॥ जीवनावीण मीन जैसे ॥ गोकुळींचे लोक तळमळती तैसे ॥ यशोदेशीं मूर्छा येतसे ॥ धांवतसे रथापाठीं ॥ ८६ ॥ माझे वि-साविया जग-जीवना ॥ तुझें मुख पाहों दे मन-मोहना ॥ येई मज प्रेमाचा पान्हा ॥ पाजूं कोणा सांग पां ॥ ८७ ॥ माझे सांवळे कान्हाई ॥ उभी राहें कृष्णा-बाई ॥ तुजवेगळ्या दिशा दाही ॥ वोस झाल्या मज आतां ॥ ८८ ॥ व्रज-स्त्रियांचा आकांत भारी ॥ ऐकोनि श्री-कृष्ण रथावरी ॥ हातानें दुरूनि खुणा करी ॥ येईन लौकरी ह्मणोनी ॥ ८९ ॥ हरी ह्मणे अक्रूरा ॥ आतां रथ चालों द्या स-त्वरा ॥ तरीच ह्या गोपिका सुंदरा ॥ दूरी मागें राहतील ॥ ९० ॥ रथ घडघडां समीर-गती ॥ क्रमूनि मागें टाकिली जगती ॥ तेधवां गोपिका मूर्छा-गत पडती ॥ हाका फोडिती कृष्ण-नामें ॥ ९१ ॥ ह्मणती सखया वनमाळी ॥ तुझा वि-योगानळ आह्मां जाळी ॥ एक ह्मणती रथाजवळी ॥ धांवोनि जाऊं चला गे ॥ ९२ ॥ अक्रूरासि घालोनि कृष्णाची आण ॥ रथ वेगें आणावा परतोन ॥ नेदी तरी बळें हिरोन ॥ आणूं मन-मोहन आतांची ॥ ९३ ॥ आह्मी आहोंत इतक्या सुंदरी ॥ अक्रूर एकला काय करी ॥ तों रथ गेला बहुत दूरी ॥ वि-कळ नारी पडियेल्या ॥ ९४ ॥ रथ उतरला खोल भूमीस ॥ न दिसे ध्वज आणि कलश[1] ॥ मग होऊनियां निराश ॥ गोपी समस्त परतल्या ॥ ९५ ॥ अवघ्या गोपी आकांत करीत ॥ गोकुळा चालिल्या समस्त ॥ एक ह्मणती आग त्वरित ॥ लावा आतां गोकुळा ॥ ९६ ॥ ऐसा शोक करीत सुंदरी ॥ प्रवेशल्या यशोदेचिया मंदिरीं ॥ यशोदा ह्मणे ते अवसरीं ॥ माझा श्री-हरी दावा गे ॥ ९७ ॥ सकळ गोपी यशोदेचे कंठीं ॥ घालिती तेधवां दृढ मिठी ॥ शोक केला तो न माय सृष्टीं ॥ न वर्णवेचि कोणातें ॥ ९८ ॥ श्री-कृष्णाचीं बाळ-लेणीं ॥ टाकिलीं गोपींपुढें आणोनी ॥ हरिचीं खेळणीं पोटीं धरूनी ॥ माय रडे तेधवां ॥ ९९ ॥ असो तें, खेद करीत गौळिणी ॥ प्रवेशल्या आपुले सदनीं ॥ गृह-कृत्य करितां चक्र-पाणी ॥ गीत गाती सर्वदा ॥ १०० ॥

---

१ कळस.

कर्ण द्रोण दुर्योधन ॥ सोडिती बाणा-पाठी बाण ॥ हातींचें रथ-चक्र जाण ॥ अश्वत्थामियानें छेदिलें ॥ ३४ ॥ तों दुःशासनाचा पुत्र दौःशासनी ॥ वेगें आला गदा घेउनी ॥ अभिमन्यें तेच क्षणीं ॥ गदा दुसरी घेतली ॥ ३५ ॥ दोघीं गदा-युद्ध मांडिलें ॥ सकळीं बाण-जाळ घातलें ॥ दौःशासनीस केलें ॥ अभिमन्यें मूर्छीत ॥ ३६ ॥ सर्वेच दुःशासन-सुतें ॥ हाणीतलें अभिमन्यातें ॥ दोघे पावले मूर्छेतें ॥ गदा-घातें एकमेक ॥ ३७ ॥ मूर्छा सांवरोनि दौःशासनी ॥ वेगें आला गदा घेउनी ॥ वि-कळ सौभद्र पडलिया रणीं ॥ त्याचे मस्तकीं घातली ॥ ३८ ॥ तेणें चूर्ण झालें शिर ॥ पडला पार्थाचा कुमर ॥ तों अ-शरीरिणी वदली उत्तर ॥ धर्म-युद्ध नव्हे हें ॥ ॥ ३९ ॥ सकळ दळ-भार एकवटला ॥ भोंवता पाहावया पाळा पडला ॥ त्यांत जयद्रथें हाणीतला ॥ अभिमन्यु लातेनें ॥ ४० ॥ द्रोणें धिक्कारिलें जयद्रथा ॥ दुर्जना वीरा हाणिशी लत्ता ॥ त्या अभिमन्यें बाणावारीं झोडितां ॥ पळालासी स-त्वर ॥ ४१ ॥ कौरव गेले समस्त ॥ अभिमन्य घायें वि-लपत ॥ श्री-हरीचें स्मरण करीत ॥ वाट पहात पार्थाची ॥ ४२ ॥ पांडव-दळीं आकांत दारुण ॥ धर्मराज करी रुदन ॥ आतां येईल अर्जुन ॥ त्यासि काय वदन दाखवूं ॥ ४३ ॥ दिवस गेला अस्तमानासीं ॥ वधून येतां सेमसप्तकांसीं[1] ॥ अप-शकुन पार्थासी ॥ मार्गीं येतां होतसे ॥ ४४ ॥ धर्माजवळि आला अर्जुन ॥ अवघे देखिले अधो-वदन ॥ पार्थ पुसे कोठें अभिमन्य ॥ कां उत्साह मंदिरीं न दिसे ॥ ४५ ॥ धर्म बैसला अधो-वदन ॥ कां मौन्य धरी, भीमसेन ॥ ह्मणे संसार-माया अभिमन्य ॥ त्यजुनि गेला स्वर्गातें ॥ ४६ ॥ रथाखालीं पडला अर्जुन ॥ पुत्र-शोकें करी रुदन ॥ मग श्री-कृष्णें संबोखून ॥ सावध केलें पार्थासी ॥ ४७ ॥ अर्जुन अवघ्यांसी धिक्कारित ॥ जळो जळो तुमचा पुरुषार्थ ॥ इतुके असतां माझा सुत ॥ कां पाठविला संग्रामा ॥ ४८ ॥ उपलव्य[2] नगरीहुनी ॥ उत्तरा, सुभद्रा धांऊनी ॥ त्वरें आल्या बसोनि वहनीं ॥ हृदय पिटीत अति-दुःखें ॥ ४९ ॥ सुभद्रेतें न धरवे धीर ॥ शरीर टाकिलें पृथ्वीवर ॥ माझा अभिमन्य सु-कुमार ॥ दावा एकदां पाहीन मी ॥ ५० ॥ हे अभिमन्या कमळ-लोचना ॥ हे सौभद्रा चंद्र-वदना ॥ हे कोमलांगा मधुर-भाषणा ॥ ये धांवूनि मज भेटें ॥ ५१ ॥ हे घन-श्याम-वर्णा ॥ हे अभिमन्या प्रति-अर्जुना ॥

१ संशप्तकांस. २ उपलव्य ह्मणून विराटनगरीजवळ एक खेडें होतें.

हे महा-वीरा सु-हास्य-वदना ॥ ये धांवूनि मज भेटें ॥ ५२ ॥ द्रौपदी ह्मणे अभिमन्या ॥ हे वत्सा सद्गुण-निधाना ॥ हे तरुणा तुझी अंगना ॥ उत्तरा आतां करील काय ॥ ५३ ॥ हे किशोर-वया परम उदारा ॥ समर-धीरा प्रताप-शूरा ॥ पांडव-कुल-दीपका सुंदरा ॥ केली त्वरा सर्वां आधीं ॥ ५४ ॥ उत्तरेच्या गळां मिठी घालिती ॥ सुभद्रा द्रौपदी शोक करिती ॥ तें देखोनि पार्थ श्री-पती ॥ शोकार्णवीं बुडाले ॥ ५५ ॥ बोले सुभद्रा वेल्हाळ ॥ इतुके वीर असतां स-बळ ॥ सांपडला व्यूहामाजी बाळ ॥ पाठी कोणी न राखेची ॥ ५६ ॥ वि-कळ पडतां माझें किशोर ॥ जयद्रथें दिधला लत्ता-प्रहार ॥ धिक् गांडीव धिक् तूणीर ॥ धिक् यदु-वीर पार्थ पैं ॥ ५७ ॥ या-वेगळा अ-परि-मित ॥ धर्माच्या शोकासि नाहीं अंत ॥ तों व्यास आणि ब्रह्म-सुत ॥ नारद-स्वामी प्रगटले ॥ ५८ ॥ सर्वांचेंही समाधान ॥ करी सत्यवती-हृदय-रत्न ॥ ह्मणती सुभद्रे तूं सु-जाण ॥ भगिनी होसी सर्वोत्तमाची ॥ ५९ ॥ वीर-पत्नी वीर-जननी ॥ वीर-कुमरी यदु-वीर-भगिनी ॥ अभिमन्यु पडला समरांगणीं ॥ शोक न करीं तयाचा ॥ ६० ॥ ऐकें धर्मा भीमार्जुना ॥ शोक करितां कोण्या कारणा ॥ हे अवघी ब्रह्मांड-रचना ॥ लया जाणार कल्पांतीं ॥ ६१ ॥ संसार हें दीर्घ स्वप्न ॥ जाजावती मी माझें ह्मणोन ॥ सावध व्हा उघडा नयन ॥ निज-सदना विचारा ॥ ६२ ॥ असो, व्यासें सांगोनि बहुत कथा ॥ सावधान केलें कुंती सुतां ॥ नारद आणि श्री-शुक-पिता ॥ अंतर्धान पावले ॥ ६३ ॥ सुभद्रेसी ह्मणे पार्थ ॥ उद्यां वधीन जयद्रथ ॥ कौरव-दळ समस्त ॥ तृणवत् जाळीन पैं ॥ ६४ हें जरी नव्हे माझेनी ॥ तरी वृथा प्रसवली पृथा जननी ॥ लाज लागली कुरु-वंशालागुनी ॥ कृष्ण-दास्य व्यर्थ गेलें ॥ ६५ ॥ कोठें पडला रणीं बाळ ॥ तो पहावया पार्थ घन-नीळ ॥ निघते झाले तात्काळ ॥ निशीमाजी तेधवां ॥ ६६ ॥ रथ वेगें चालविला ॥ चंद्र-ज्योतीचा प्रकाश केला ॥ रण शोधावया निघाला ॥ पार्थ-वीर तेधवां ॥ ६७ ॥ देखती सौभद्रें पाडिलें रण ॥ आश्चर्य करिती कृष्ण अर्जुन ॥ बहुत केलें रण-शोधन ॥ परी बाळ कोठें न सांपडे ॥ ६८ ॥ तों मंजुळ हरीचें स्मरण ॥ ऐकता होय अर्जुन ॥ हे जगन्निवास मन-मोहन ॥ मधु-सुदन श्री-हरी ॥ ६९ ॥ अभिमन्याचे शब्द कोमळ ॥ अर्जुनें वोळखिले तात्काळ ॥ रथारूढ पार्थ घन-नीळ ॥ आले जवळ धांवोनी ॥ ७० ॥ सौभद्रें नेत्र उघाडिले ॥ पार्थे आंग

धरणीसी टाकिलें ॥ अभिमन्यासी पोटीं धरिलें ॥ पार्थें मांडिलें शोकार्तें ॥७१॥ अरे माझिया सु-कुमारा ॥ बाळा अभिमन्या सुंदरा ॥ मजवांचुनि राज-कुमारा ॥ कां आलासी ये स्थळीं ॥७२ ॥ तैं पार्थाचिये कानीं ॥ हळुच अभिमन्य बोले वाणी ॥ मी पडलों घोर धरणीं ॥ याचा खेद मज न वाटे ॥ ७३ ॥ मी निचेष्टित पडलों एथें ॥ मज लत्ता-प्रहार केला जयद्रथें ॥ तेणें सर्वांग तिडकतें ॥ हें मज दुःख अति भारी ॥ ७४ ॥ ऐसें ऐकोन वचन ॥ मग संबोखी वीर अर्जुन ॥ तुझें उसणें घेईन ॥ कांहीं खेद न करावा ॥ ७५ ॥ बा रे सु-कुमारा परियेसीं ॥ उद्यां जरी न मारीन जयद्रथासी ॥ तरी अग्नि-काष्ठ भक्षीन निश्चयेसीं ॥ तुझीच आण अभिमन्या ॥ ७६ ॥ तों न्याहळीत कृष्ण-वदन ॥ मुखीं करीत हरि-स्मरण ॥ अभिमन्यें सोडिला प्राण ॥ श्री-कृष्ण आपण पाहतसे ॥ ७७ ॥ असो पार्थ कृष्णें संबोखिला ॥ रथीं बैसवूनि शिबिरा नेला ॥ निद्रा नाहीं अवघ्यांला ॥ चिंताग्नींत पडियेले ॥ ७८ ॥ पार्थें प्रति-ज्ञा केली दुस्तर ॥ सिद्धीस पाववो सर्वेश्वर ॥ ऐसें बोलोनि यादवेंद्र ॥ जाता झाला स्व-शिबिरा ॥ ७९ ॥ केशवासी ह्मणे पार्थ ॥ म्यां जे केली दृढ शपथ ॥ ते तुजवीण कोण समर्थ ॥ सिद्धीप्रती पाववी ॥ ८० ॥ भक्त-कैवारिया मा-धवा ॥ पण आतां सिद्धी न्यावा ॥ दीन-बंधो करुणार्णवा ॥ ब्रीद आपुलें सांभाळीं ॥ ८१ ॥ काष्ठा न बुडवी जीवन ॥ आपण वाढविलें ह्मणोन ॥ पांडव-प्रतिपाळक हें ब्रीद पूर्ण ॥ ब्रह्मांडोदरीं गाजतसे ॥ ८२ ॥ मागील उप-कार आठवतां ॥ पृथ्वी न पुरे यश लिहितां ॥ विश्व-व्यापका अ-च्युता ॥ ऋणाईत आमुचा तूं ॥ ८३ ॥ पार्थाच्या मनीं चिंता देखा ॥ हें जाणोनी विश्व-व्यापका ॥ रात्रीं निद्रा न ये वैकुंठ-नायका ॥ मग दारुकाप्रति बोलत ॥ ८४ ॥ उदईक असे निर्वाणपण ॥ कैसा पुरवील अर्जुन ॥ धनं-जय केवळ माझा प्राण ॥ मज त्यावीण न गमेची ॥ ८५ ॥ दारुका ऐक वचन ॥ उद्यां सिद्ध करीं माझा स्यंदन ॥ चारी घोडे जुंपून ॥ शैब्य-सुग्रीवादि[१] शृंगारी ॥ ८६ ॥ सतेज आयुधें परम ॥ शंख-चक्र-गदा-पद्म ॥ वरी ठेवूनि उत्तम ॥ सिद्ध स्यंदन असों दे ॥ ८७॥ पार्थासी घडालिया विपरीत ॥ मी तुज दावीन संकेत ॥ मनोवेगें आणीं रथ ॥ बैसावया मज तेव्हां ॥ ८८॥ सोडोनियां सु-दर्शन ॥ संहारीन कौरव दुर्जन ॥ ऐसें सांगोन जगन्मोहन ॥ शयनावरी पहुडला ॥ ८९ ॥

१ शैब्य, सुग्रीव, मेघपुष्प आणि बलाहक ह्या नांवांचे कृष्णाचे चार घोडे होते.

ओंव्या-शिव-लीलामृतांतील.

अध्याय १४, ओंव्या ११४–१८४.

श्रियाळ-चरित्र.

करीं वीणा घेवोनि ब्रह्म-सुत ॥ शिवाजवळी आला अकस्मात ॥ ह्मणे हे विश्वं-भर विश्व-नाथ ॥ तुझे भक्त देखिले बहु ॥ १ ॥ तरी कांती-नगरीं श्रियाळ ॥ धीर गंभीर उदार सु-शीळ ॥ कीर्तीनें भरलें दिग्मंडळ ॥ सात्विक केवळ क्षमावंत ॥ २ ॥ तेणें घातलें अन्न-सत्र ॥ झालीं वर्षें दहा सहस्र ॥ इच्छा-भोजन-दान पवित्र ॥ अतीतांप्रती देतसे ॥ ३ ॥ अवनीवरी जे अ-गम्य वस्त ॥ भोजनीं मागीतली अकस्मात ॥ ती प्र-यत्नें आणोनि पुरवित ॥ शिव-भक्त थोर तो ॥ ४ ॥ ऐसें नारद सांगतां वर्तमान ॥ त्याच्या गृहाप्रती पंच-वदन ॥ कुश्चळ अतीत-वेष धरून ॥ येता झाला ते समयीं ॥ ५ ॥ आंगणीं उभा ठाकला येऊन ॥ परम-कोपी जेविं दावाग्न ॥ दुष्ट वचन बोले कठीण ॥ रूपही सं-पूर्ण कुश्चळची ॥ ६ ॥ ह्मणे मज दे इच्छा-भोजन ॥ नातरी जातों सत्त्व घेवोंन ॥ श्रियाळ-चांगुणा येऊन ॥ पाय धरिती सद्भावें ॥ ७ ॥ आणोनि बैसविला आसनीं ॥ त्याचीं क्रोध-वचनें सोसुनी ॥ षोडशोपचारें पूजा करोनी ॥ कर जोडोनी ठाकती पुढें ॥ ८ ॥ मागा स्वामी इच्छा-भोजन ॥ येरू ह्मणे नर-मांस देई आणोन ॥ तूं चोर हेर आणिसी धरून ॥ त्याचें मांस न घे मी ॥ ९ ॥ धरूनि माझा उद्देश ॥ विकत आणिसील मनुष्य ॥ तें न घे मी निः-शेष ॥ सत्य सत्य त्रि-वाचा ॥ १० ॥ चांगुणा ह्मणे कर जोडुन ॥ मी आपुलें मांस देत्यें, करीं भोजन ॥ श्रियाळ ह्मणे मानेल पूर्ण ॥ माझें मांस देतों मी ॥ ११ ॥ येरू ह्मणे तुम्ही पवित्र तत्वतां ॥ परी सर्व याचकांचे माता-पिता ॥ तुह्मां दोघांसी भक्षितां ॥ अन्न-सत्र खंडेल ॥ १२ ॥ तरी तुमचा एकुलता एक स्नेहाळ ॥ पंच वर्षांचा चिलया बाळ ॥ बत्तीस लक्षणीं वेल्हाळ ॥ तो मज देई भोजना ॥ १३ ॥ ऐसें ऐकतां वचन ॥ माया-मोह-जाळ दूर करून ॥ ह्मणती अवश्य जा घेवोन ॥ मग सदाशिव बोलत ॥ १४ ॥ मी काय आहें वृक, व्याघ्र, रीस ॥ भक्षूं तव पुत्राचें मांस ॥ उबग न मानूनि विशेष ॥ पचवूनि घालीं मज आतां ॥ १५ ॥ माया-मोह धरून ॥ कोणी कराल जरी

रुदन ॥ तरी मी जाईन उठोन ॥ सत्व घेउनी तूमचें ॥ १६ ॥ अवश्य ह्मणोनि. पति-व्रता ॥ उभी ठाकोनि बाहे निज-सुता ॥ ह्मणे बाळा चि-लया गुणवंता ॥ खेळाया कोठें गेलासी ॥ १७ ॥ तुजलागीं खोळंबला अतीत ॥ बाळा माझ्या येईं धांवत ॥ ऐसें ऐकतां अकस्मात ॥ बाळ आला धांवोनी ॥ १८ ॥ अतीतासी करूनि नमन ॥ माता-पितयांचे धरी चरण ॥ माता ह्मणे तुझें पिशित-दान ॥ अतीत मागतो राजसा ॥ १९ ॥ बाळ बोले स्नेहेंकरून ॥ हा देह म्यां केला शिवार्पण ॥ अ-तीत होतां तृप्त पूर्ण ॥ उमा-रमण सं-तोषेल ॥ २० ॥ ऐसें ऐकतां झड-करी ॥ बाळ घेतला कडियेवरी ॥ पाक-शाळेभीतरीं ॥ घेऊनि गेली वधावया ॥ २१ ॥ चिलयासी चुंबन देऊन ॥ हृदयीं धरिला प्रीतीक-रून ॥ बाळ ह्मणे पुढती येईन ॥ तुझ्या उदरा जननीये ॥ २२ ॥ मा-या-जाळ सर्व सोडून ॥ मन केलें वज्राहूनि कठीण ॥ चिलयाचें शिर छेदून ॥ काढिलें मांस अंगींचें ॥ २३ ॥ आपणासी पुत्र नाहीं ह्मणो-नियां ॥ शिर-कमळ ठेविलें पहावया ॥ शरीराचा पाक करूनियां ॥ उठवी भोजना अतीतातें ॥ २४ ॥ अतींद्रिय-द्रष्टा श्री-शंकर ॥ अनंत ब्रह्मांडींचा समाचार ॥ सर्व ठाउका सूत्र-धार ॥ कळलें शिर ठेविलें तें ॥ २५ ॥ उठोनि चालिला तात्काळ ॥ धांवती चांगुणा-श्रियाळ ॥ येरू ह्मणे कळलें सकळ ॥ शिर-कमळ ठेविलें ॥ २६ ॥ सर्व गात्रांत शिर प्रधान ॥ तेंच कैसें ठेविलें वंचून ॥ तंव तीं दोघें धरिती चरण ॥ तेंही पचवूनी घालितों ॥ २७ ॥ क्षोभ न धरावा अंतरीं ॥ नेणतपणें चुकलों जरी ॥ तरी सर्व-ज्ञा तूं क्षमा करीं ॥ सत्त्व आमुचें राखावें ॥ २८ ॥ मग बैसला आसनीं येऊन ॥ ह्मणे शिर येईं बाहेर घेऊन ॥ उखळांत घालूनि कंडण ॥ मज देखतां करीं आतां ॥ २९ ॥ अश्रु आलिया तु-झे नयनीं ॥ कीं कष्टी झालिया अंतःकरणीं ॥ तरी पुत्र गेला, सत्त्वास हानी ॥ करून जाईन तूमच्या ॥ ३० ॥ अवश्य ह्मणे नृप-ललनी ॥ शिर आणोनि करी कंडणा ॥ सत्त्व पाहे कैलास-राणा ॥ अंतरीं सद्गद होउनी ॥ ३१ ॥ निज-सत्त्वाचें उखळ ॥ धरिलें धैर्याचें करीं मुसळ ॥ कांडीत बैसली वेल्हाळ ॥ निर्धार अच-ळ धरूनियां ॥ ३२ ॥ अतीत ह्मणे प-रम मंगळ ॥ गीत गाय रसिक सुढाळ ॥ खंती करितां पयः-फेन-धवल ॥ दुरावेल जाण पां ॥ ३३ ॥ ते सद्भाव-सरोवर-वि-लासिनी ॥ कोमल-

हृदय नृप-कामिनी ॥ कीं निश्चय गंगा भरूनी ॥ जात मर्यादा धरू-
नियां ॥ ३४ ॥ तिचें पाहतां मग वदन ॥ काळवंडला रोहिणी-रमण ॥
मृग-शावाक्षी गुण-निधान ॥ उपमा नाहीं स्व-रूपातें ॥ ३५ ॥ ह्मणे
कोमलांगा बाळा सु-कुमारा ॥ सु-लक्षणा सु-शीला नृप-किशोरा ॥
सु-हास्य-वक्त्रा राजीव-नेत्रा ॥ येवोनी उदरा शून्य केलें ॥ ३६ ॥
तूं सु-कुमार परम-गुणवंता ॥ माझे निष्ठुर घाव लागती माथां ॥ तुज-
वीण पर-देशी आतां ॥ दुबळी भणंग झालें मी ॥ ३७ ॥ कुच-कमंडलीं
अति सुंदरा ॥ कंचुकीबाहेर फुटल्या दुग्ध-धारा ॥ कीं भू-लिंगासी स-
कसरा ॥ गळत्या लाविल्या तियेनें ॥ ३८ ॥ ह्मणे अतीत जेवोनि
अवधारी ॥ जाऊं दे राज-द्वाराबाहेरी ॥ देह त्यागीन ये अवसरी ॥ या-
वरी धीर न धरवे पैं ॥ ३९ ॥ कैलास-पंथ सत्वरा लक्षून ॥ एकला जा-
तोसि मज टाकून ॥ तुझे संगतीं मी येइन ॥ उभा राहें क्षणभरी ॥ ४० ॥
तूं मोक्ष-द्वीपाचें केणें भरून ॥ जासी कैलास-राज-पेठ लक्षून ॥ तु-
ज संगतीं मी उद्धरेन ॥ मज टाकूनि जाऊं नको ॥ ४१ ॥ उदकावी-
ण जैसा मीन ॥ तैसी मी तान्हया तुजवीण ॥ माझें हृदय निर्दय क-
ठीण ॥ लोकांत वदन कैसें दावूं ॥ ४२ ॥ तुझी माउली मी ह्मणतां ॥
लाज वाटे रे गुणवंता ॥ तुवां आपुली सार्थकता ॥ करूनि गेलासी
शिव-पदा ॥ ४३ ॥ हें त्रि-भुवन शोधितां सकळ ॥ तुज ऐसा न दिसे
बाळ ॥ मग तें पचवूनि तात्काळ ॥ उठा ह्मणे अतीतातें ॥ ४४ ॥
अतीत ह्मणे अवनी-पती ॥ उठा तुह्मी यजमान माझे पंक्ती ॥
ऐसें ऐकतां श्रियाळ-नृ-पती ॥ आला चित्तीं संकोचित ॥ ४५ ॥
चांगुणा ह्मणे नृप-नाथा ॥ सत्त्व राखावें स-त्वर आतां ॥ विन्मुख
जाऊं न द्यावें अतीता ॥ मनीं चिंता न धरावी ॥ ४६ ॥ नव-मास वाहि-
ला ज्यां उदरांत ॥ तुह्मांस जड नव्हे तैं प्रहरांत ॥ पोटींचा पोटीं घा-
लितां सुत ॥ चिंता काय नृप-श्रेष्ठा ॥ ४७ ॥ राव बैसला पंक्तीसी ॥
ताट वाढोनि आणिलें वेगेंसीं ॥ अतीत ह्मणे चांगुणेसी ॥ तूं ही येईं स-
वेगें ॥ ४८ ॥ अवश्य ह्मणोनि झडकरी ॥ येवोनि बैसली नृप-सुंदरी ॥
यावरी अतीत ह्मणे तुमच्या मंदिरीं ॥ अन्न न घ्यावें सर्वथा ॥ ४९ ॥
नि-पुत्रिकाचें न पहावें वदन ॥ मग तेथें कोण घेईल अन्न ॥ दीपेंवीण
शून्य सदन ॥ पुत्रावीण तेविं तुह्मी ॥ ५० ॥ नासिकेवांचोनि वदन ॥

कीं वृक्ष जैसा फळावीण ॥ कीं बुबुळांवीण जैसे नयन ॥ शून्य सदन तुमचें तेवीं ॥ ५१ ॥ तंव तीं दोघें बोलती सद्गद ॥ एक होता तो अर्पिला सुत ॥ चांगुणा ह्मणे गेलें सत्त्व ॥ अतीत विन्मुख जाईल आतां ॥ ५२ ॥ एक बाळ तो दिधला भोजनासी ॥ आतां महा-राजा सत्त्व किती पाहसी ॥ ऐसें बोलतां चांगुणेसी ॥ अद्भुत गहिंवर दाटला ॥ ५३ ॥ ह्मणे सत्त्वही बुडालें सकळ ॥ वृथा गेलें माझें बाळ ॥ मग कंठ मोकळा करूनि ते स्नेहाळ ॥ हाक फोडी चांगुणा ॥ ५४ ॥ नयनीं चालिल्या प्रेमाश्रु-धारा ॥ ह्मणे अहा शिव कर्पूर-गौरा ॥ दीर्घ-स्वरें बाहे उमा-वरा ॥ पाव स-त्वरीं या आकांतीं ॥ ५५ ॥ अहा झालें वंश-खंडन ॥ न देखों पुढती पुत्र-वदन ॥ ऐसें ऐकतां अतीताचे नयन ॥ स्रवों लागले प्रेम-भरें ॥ ५६ ॥ बाहेर फुटली मात ॥ वळसा थोर होत नगरांत ॥ लोक दुःखें वक्षः-स्थळ पिटीत ॥ राज-किशोर आठवुनी ॥ ५७ ॥ विमानीं दाटले सुर-वर ॥ ह्मणती धन्य पति-व्रता सत्त्व-धीर ॥ ईस प्रसन्न होवोनि श्री-शंकर ॥ काय देईल तें न कळेची ॥ ५८ ॥ अतीत ह्मणे चांगुणेसी ॥ जें प्रिय असेल तुझे मानसीं ॥ तें मज माग सद्गुण-राशी ॥ यावरी सती काय बोले ॥ ५९ ॥ मज नि-पुत्रिक ह्मणतील लोक ॥ हा धुवोनि काढीं कलंक ॥ ऐसें ऐकतां कैलास-नायक ॥ बोलावीं ह्मणे पुत्रासी ॥ ६० ॥ सत्य मानूनि अतीत-वचना ॥ दीर्घ हाका फोडीत चांगुणा ॥ ह्मणे चिलया गुण-निधाना ॥ येई स्नेहाळा धांवोनी ॥ ६१ ॥ अतीत तुजवीण न घे ग्रास ॥ कोठें गुंतलास खेळावयास ॥ माझें तान्हें तूं पाडस ॥ सत्व राखीं येवोनियां ॥ ६२ ॥ तूं न येसी जरी धांवोन ॥ तरी माझा जाऊं पाहे प्राण ॥ दश-दिशा विलोकून ॥ चांगुणा पाहे तेधवां ॥ ६३ ॥ मागुती हाक फोडी वेल्हाळ ॥ तों जैसें उगवे मित्र-मंडळ ॥ तैसा धांवतचि आला बाळ ॥ पाहे श्रियाळ स्नेह-भरें ॥ ६४ ॥ अतीत-स्व-रूप टाकुन ॥ शिव प्रगटला निज-रूप पूर्ण ॥ दश-हस्त पंच-वदन ॥ दीनोद्धारण जगद्गुरू ॥ ६५ ॥ चिलया शिवें हृदयीं धरिला ॥ निज अंकावरी बैसविला ॥ श्रियाळ-चांगुणा ते वेळा ॥ पायांवरी लोळती ॥ ६६ ॥ सुर-वर सुमनें वर्षती अ-पार ॥ दुंदुभि-नादें कोंदलें अंबर ॥ आनंद-मय झालें नगर ॥ धांवती लोक पाहावया ॥ ६७ ॥ शिवें आणविलें दिव्य विमान ॥ श्रियाळ चांगुणा दिव्य-रूप होऊन ॥ चिळयासीं सिंहासनीं स्थापून ॥ छत्र धरिलें

तयावरी ॥ ६८ ॥ सचिवांस निरवोनी राज्य-भार ॥ विमानीं बैसलीं स-त्वर ॥ निज पदीं जगदोद्धार ॥ श्री-शंकर स्थापी तयां ॥ ६९ ॥ कांती-नगरीं सौख्य अ-गाध ॥ त्रि-भुवनीं न माये आनंद ॥ श्रीधर-स्वामी तो ब्रह्मानंद ॥ अ-भंग न विटे काल-त्रयीं ॥ ७० ॥

अमृतराय.

हा गृहस्थ औरंगाबादेस राहत असे. हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण. ह्याच्या आईबापांविषयीं व जन्मकालाविषयीं कांहीं शोध लागत नाहीं.

औरंगाबादेस **विसा मेरो** ह्मणून एक मोंगल सरकाराचा मुत्सद्दी होता, त्याच्या पदरीं **अमृतराय** होता. हा स्वभावानें थट्टेखोर असे. असें सांगतात कीं, एके दिवशीं ह्यानें **मध्वमुनीश्वर** ह्मणून एक साधु होता त्याची थट्टा केली, त्यावरून त्यानें त्यास बोलावून नेऊन बोध केला कीं ईश्वरानें तुला अमृततुल्य वाचा दिली आहे व तुझ्या आईबापांनीं तुझें नांवहि तसेंच ठेवलें आहे, तर तूं आपल्या वाणीचा असा व्यय करून ती विफळ करितोस, त्यापेक्षां तिची जर ईश्वरस्तवनाकडे, किंवा लोकोपकाराकडे योजना करशील तर फार चांगलें होईल. हा बोध ऐ-कून अमृतरायास पश्चात्ताप झाला. तेव्हांपासून त्यानें मध्वमुनीश्वर ह्यांस गुरु करून आपलें लक्ष्य परमार्थसाधनाकडे लाविलें.

अमृतरायानें पदें व कटिबंध पुष्कळ केले आहेत. तो शीघ्रकवि होता. तो पद्यरचना इतकी जलद करी कीं, लेखकास ती लिहिण्यास अवकाश सांपडत नसे. त्याची कांहीं कविता पुराणांतील कितीएक प्रक-रणांवर आहे व कांहीं बोधपर आहे. त्याची कविता मनोरंजक असून तींत प्रास, यमकें फार आहेत. ह्यानें कांहीं कविता हिंदुस्तानी भाषें-तहि केलेली आहे.

अमृतराय कथा करित असे. असें सांगतात कीं, **नानासाहेब पेशवे** ह्यांनीं त्याची एक कथा करविली होती, ती ऐकून त्यांस संतोष झाला आणि त्यांनीं त्याची फार प्रशंसा केली. ह्या गोष्टीवरून अमृतराय १२९ वर्षांपूर्वीं होता असें दिसतें.

मरणशक सुमारें १६७९.

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

दामाजीपंताची रसद, द्रौपदी-वस्त्र-हरण, शुक-चरित्र, ध्रुव-चरित्र, सुदाम-चारित्र, जीव-दशा, रामचंद्र-वर्णन, गणपति-वर्णन, दुर्वासयात्रा, इत्यादि. ह्यांवर प्रायः ह्यानें कटाव रचले आहेत.

कटिबंध किंवा कटाव.

जीव-दशा.

सज्जन हो निज गुज आपुलें उमजाना, हरिलागिं भजाना ॥ ध्रु० ॥ नऊ मास गर्भांत सांपडे, मूत्र-मलादिक फार सांकडें, तनुसि तोडिति जं-तू कीडे, बहु श्रमानें बाहेर पडे, स्मरण मुळींचें सर्व विसरला, सोहं कोहं रडूं लागला, दिवसां मासां वृद्धि पावला, क्षण-क्षणा अप-घात चूक-ला; धन-मद-गर्वे फार दाटला, अहं-पणाचा पूर लोटला, पांचां विषयां-माजि बाटला, पापाचरणें मनीं काटला, भला थाटला, सं-सार अ-पार, थोर करितो कारभार; महाल मुलुख जागीर इजारा, कमाविसदारी, भारि पसार सावकारी, हत्ती घोडे सैन्य शिबीका, बा पोषाख कानिं चौकडा, सुंदर वनिता प्रिया नवोढा, शहाणपणाचा गर्व गाढा, मनसो-ब्याचा करी निवाडा, वाडा रंगीत रंगमहाल, सोनेरी बैठका, जरी भर्जे-री तमाम ऐने, काम मुलायम, फिरंगाणी बिल्लोरि फाणसें, मिनेगारि किनखापी पडदे, खणोखणीं रेशमी गालिचे, बागबगीचे, राग-रंगामधिं गुंग बेटा, निसंग मोठा, अभि-मानाचा चढला ताठा, उन्मत्त खोटा, धर्मांविषयीं फार करंटा, त्याच्या बंधुंनिं धरल्या वाटा, अग्नि तस्कर करिति चपेटा, आटापीटा, राज-दंड ऊदंड उदेले, भंड निघालें, लंडपणें प्र-चंड भोगिलें, परोपरीची छी थू अवघी, मारामारी, जेरबंद कडाकड सोटे मारी, कमचा पाठीं उडती भारी, या या परिचे जाच शरीरीं, हृदयीं मस्तकिं शिळा भारी, वोढितां जड खोडा बेडी, पायिं रोकडी, प्राप्त देहुडी, तरी येइना कबूल कवडी, अधिकारी घरदार सांवडी, सर्व-

१ प्राणी गर्भात असतो तोंपर्यंत 'सोहं' ह्मणजे मी ईश्वर आहें असें ह्मणतो, जन्मास आला ह्मणजे 'कोहं' ह्मणजे मी कोण आहें असें ह्मणतो आणि पुढें मोठा होऊन त्यास समजूं लागलें ह्मणजे 'अहं' ह्मणजे 'मीच कायतो आहें' असें ह्मणतो, ह्मणजे ईश्वरास विसरतो. २ शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे पांच विषय.

हि नेलीं घोडींपीडीं, उरली नाहीं एकहि कवडी, पहिली होती बिनी वांकडी; शालजोडिला शेला जोडी, देव द्विज गुरु तडीतापडी, त्यांसि क्रोधें फार झडाडी, ईश्वर त्याची मस्ती मोडी, आतां कैंची उप्पर माडी, देशधडीवर गुढी लाविली, दुष्कर्मीचीं अभ्रें दाटलीं, पहा पहा रे डोळे उघडुनि, पुढें यातना यम-लोकींच्या, नानापरिंच्या, जाणोनि एथेंचि कां सावध व्हाना, हरिलागिं भजाना ॥ १ ॥

कटिबंध-दुर्वास-यात्रा.

दुर्योधन दुर्वास-ऋषीला, प्रार्थुनि ह्मणतो जाय निशीला, अन्नें नेदी द्रौपदी शीला, तुह्मीं पाहिजे धर्म दूपिला, ऐसें उत्तर ऐकुनि कानीं, ऋषी सर्वहि सवें घेउनी, आला पांडव वसतेस्थानीं, दीर्घ-स्वरानें हाक मारुनी, तंव ते धर्म-भीमार्जुन येउनी, माद्रि-तनयसह पाय नमोनी, स्तविते झाले ते मृदु वचनीं, धन्यधन्य हे आजचि रजनी, ह्मणे तयांतें दुर्वास-मुनी, पूजन स्तवन नको मजलागुनी, इच्छा एकचि भोजन-पानीं, ऐकुनि उत्तर, द्रौपदि-मुख पहात युधिष्ठिर, हरि करुणाकर, असतां श्री-वर अंतर्यामीं, स्नानें स्वामी, करोनि यावें, बोले धामीं, तंव ते सर्व ऋषीश्वर गेले, पांडव ते स्थळिं स्तब्धचि ठेले, धर्म-राज बंधुप्रति बोले, कैसें संकट आजि उदेलें, तंव ते द्रौपदि, * * * * * * * वृंदावनिं ज्या वास निरंतर, प्रार्थिति सुंदर, दनु-ज भयं-कर, रूप मनो-हर, नामचि मुर-हर, तेंचि ब्रह्म निर्गुण निरामय, निर्विकल्प निः-संग निरन्वय, निर्भय, चिन्मय, व्यक्ताव्यक्तचि येउनि राहे, त्याप्रति बाहे, धांव धांव बा तूं श्री-रंगा, अ-द्वय-रंगा, भव-भय-भंगा, तूं निः-संगा, तव पदिं गंगा, उद्भवली ताप-त्रय-भंगा, पवित्र चांगा, धांव उणिव जो न पवे अंगा, ऋषी सर्वही करिती दंगा, ये अ-व्यंगा, श्री कर तूं मुनि-मानस-भृंगा, तुज न ह्मणो लघु अथवा तुंगा, संगातीत तूं अनं-ग-ताता, लागसि संतां, हरिसि अहं-ता, योगी सेविति तुज एकांता, योगी

---

१ सांबानें मदन जाळल्यावर त्याची स्त्री रति हिनें सांबाची प्रार्थना केल्यावर तुझा पति कृष्णाच्या पोटीं जन्मास येईल असें सांगितलें. त्यावरून कृष्णापासून रुक्मिणीच्या पोटीं प्रद्युम्न (मदन) झाला. ह्यावरून अनंगाचा ह्मणजे मदनाचा तात ह्मणजे बाप असें ह्मटलें.

ग...
नृ-रि
मह।
निज-... ...र कीं करुणा, कैवारी पांडव-प्राणा, ए...। स्तुति ऐकुनि श्री-हरी, भोजन सांडुनि लवलाहेशी खग पाचारी, नयेचि सत्वर, तांतड झाली लगबग मोठी, तो जग-जेठी, आला धांवुनि, द्रौपदिसाठीं, कृष्णा पाहुनि अनंद पोटीं, तें सुख, सहसा न वदे होटीं, जिवाशिवाशीं पडली गांठी; बाहुनि बोलत कांहो भगिनी, धांवा केला, सांगा पहिला, द्रौपदि ह्मणे ऋषि स्नाना गेला, साठि सहस्र खंड्या त्याला, अन्न पाहिजे त्या अशनाला, याविरहीत-समग्र ऋषींला, यास्तव तुज मी प्रार्थि अ-जाला, धर्मराज तो विस्मित झाला, कांहीं विवेक न सुचे त्याला, वचन ऐकुनी श्री-हरि बोले, माझे आधीं प्राण भु-केले, कृष्णे जेऊं घालीं वाहिलें, तंव ते बोले सत्व घेतलें, सर्व-साक्षी असतां कां छळभी, थाली पालथी घातलि पाहीं, अन्नचि नाहीं मागसि काई, कृष्ण ह्मणे तूं पहा हो बाई, तंव ते पाहे, स्थालीमाजी, स्वल्पचि भाजी, कृष्ण ह्मणे मी बहूत राजी, करीं घेउनी मुखीं घालितां, त्रि-भुवन धालें, भाव-भक्ति-संतुष्ट अंतरीं, मम भजकाला हें पावे, श्री-कृष्ण कृष्णेलागीं अति संकट-समयीं पावे ॥ १ ॥

महीपति.

अहमदनगरापासून १८ कोसांवर राहुरी तालुक्यांतील ताहराबाद ह्या गांवीं दादोपंत नामें कुळकरणी असे. हा जातीचा ऋग्वेदी वासिष्ठगोत्री देशस्थ ब्राह्मण; ह्याचा पुत्र महीपति, ह्याच्या आईचें नांव गंगाबाई. दादोपंत ह्यास मुली होत्या, पुत्रसंतान नव्हतें, तें, त्याच्या ६० व्या वर्षी हें झालें. महीपति रूपानें सुंदर असे. हा १६ वर्षांचे वयांत असतांच कुळकरणाचें साल करूं लागला.

एका दिवशीं कचेरींतून येऊन पूजा करित असतां सरकाराकडील शिपाई बोलवायास आला, तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं, पूजा झाल्या-

न
ती
ध-
ार नाहीं, व पुढाह
म्हणून
ानें पांडुरंगाची शपथ वाहिली. त्याप्रमाणें आता ... ातील लोक
विकृत्यासंबंधी लिहित नाहींत. पुढें वडील थकलेच होते तेव्हां
यांच्याबद्दल तो आपण पंढरीच्या वाऱ्या करूं लागला.

नंतर असें सांगतात कीं, कांहीं दिवसांनीं तुकोबानें स्वप्नांत येऊन
ांगितलें कीं, नामदेवाचा शतकोटि अभंगांचा संकल्प माझे मुखें
रिपूर्ण झाला. आतां संतचरित्रांचें वर्णन तुझे मुखें व्हावें, असें सांगून
हस्त मस्तकावर ठेवून आपण गुप्त झाला. तेव्हांपासून महीपतीस
विता करण्याची शक्ति आली.

ह्याची कविता सरळ आणि सुलभ आहे. ह्याची ज्ञानेश्वरासारखी
ांत देण्याची चाल फार आहे. ह्याची कविता सर्व ओंवीबद्ध
हे. त्यानें ताहराबाद एथें पांडुरंगाचें देवालय अयाचित वृत्तीनें
धून श्रीपांडुरंगाची स्वयंभू वालुकेची मूर्ति स्थापिलेली आहे.

मागें एकदा दुष्काळ पडला होता त्यास 'करंड्याचें साल' असें
गत. त्या दुष्काळांत लोक उपाशी मरूं लागले; ह्मणून महीपतीनें
पलें घर लोकांकडून लुटविलें. हें वर्तमान गांवांतील जहागीरदा-
ा समजलें; तेव्हां त्यानें पुष्कळ गाड्या भरून साहित्य पाठविलें. परंतु
ीपतीनें त्यांतलें कांहीं एक न घेतां आपण गांवांत भिक्षा मागून ति-
र निर्वाह केला. नंतर प्रति ३ वर्षांनीं ब्राह्मणांकडून घर लुटवावें अ-
त्यानें तीन वेळ केलें; पुढें लोकांनीं सांगितलें कीं, आपण घर लुटवितां
तु आपले पुढें असा क्रम चालणें कठीण आहे. ह्याकरितां जें सतत
ेल तें करावें; तेव्हां महीपतीनें ब्राह्मणभोजनाकरितां पांडुरंगाचा
वर्षीं आषाढ वद्य १० पासून ३० पर्यंत उत्साह करण्याची योजना
ी तो उत्साह अद्याप चालू आहे. महीपति समाधिस्थ झाला तेव्हां
चें वय ७५ वर्षांचें होतें.

मशाक १६३७. समाधिशाक १७१२ श्रावण वद्य १२.

व० ति० भोंवावला धन-मदें भलतेंच बोले ॥
तो बोलही स-रस मानुनि लोक डोले ॥
मांसें करूनि फुगला गळ-साच भावे ॥
ज्या दीन मीन धरितां वळसाच पावे ॥ १६० ॥

दिंडी. असे परिसोनी बोल वल्लवाचे ॥ तया नळ-राजा काय वदे वाचे ॥
तुह्मी ज्ञाते हो थोर थोर साचे ॥ असा स्वरूप; तुह्मि माझिया मनाचे ॥ १६१ ॥
,, ज्यासि जेथें सामर्थ्य नसे त्यातें ॥ कसें कार्या त्या तुह्मीं सांगिजेतें ॥
बाळ तान्हें उचलील काय भारी ॥ बोलणाराचें मोल फोल जातें ॥ १६२ ॥
,, सात बंकांही पलीकडे हो ते ॥ राजकन्येची भेट कशी होते ॥
त्यजुनि राज्य त्वद्रतता कशी ते ॥ धरावी म्यां हृदयासि जे कशीते ॥ १६३ ॥

व० ति० बोले सुरेंद्र नृप-सौध सुखें फिराया ॥
आकार गुप्त वर देइन देव-राया ॥
जाई विदर्भ-वसुधेस सुतेस शोधीं ॥
आह्मांसि ते तरि वरील तुझ्याच बोधीं ॥ १६४ ॥

ओंव्या. इंद्र त्रैलोक्य-नायक ॥ तोही झालासे याचक ॥
दाक्षिण्यानें भू-पाळक ॥ यांच्या वाक्यें गुंतला ॥ १६५ ॥
,, बरें ह्मणोनी उत्तरें ॥ रथावरोनि ऊतरे ॥
तया राज-पुरीं शिरे ॥ शोभा तेथील पाहतो ॥ १६६ ॥

व० ति० प्राणापरीच हृदयीं नगरांतरीं तो ॥
गुप्त स्व-रूप नल-भू-प तदा धरीतो ॥
बंकीं रिघे तंव तया दिसताति बंके ॥
पंकेरुहास्य न दिसेचि तया न शंके ॥ १६७ ॥

ओंव्या. तया राज-सौधांतरीं ॥ शोभा पाहे परोपरी ॥
कोठें आहे ते सुंदरी ॥ धुंडावया लागला ॥ १६८ ॥

---

१ ह्या क्रियेचा कर्ता " धनिक " अध्याहृत आहे. २ मासे धरण्याच्या गळाप्रमाणेंच भावें ह्मणजे वाटतो. हा गळ मांसानें फुगलेला असतो ह्मणजे ह्यास मांस लावलेलें असतें. धनिक तर मांसानें पुष्ट असतोच. ह्या गळाला मीनानें ह्मणजे माशानें धरलें ह्मणजे तो वळसा पावतो ह्मणजे गरक्यांत येतो. तसें दीनानें धनिकास धारेलें असतां त्याला गोता बसतो ह्मणजे तो फसतो. ३ बोलण्याची मातबरी (योग्यता) राहत नाहीं. ४ पीडा ... ५ कुंडिननगरीस. ६ कमलमुख—नल. ७ कोणाला त्याविषयीं शंका आली नाहीं.

ओंवी. कोणी एक दोघी दूती ॥ तेथें अन्योन्य बोलती ॥
एथें आहे दमयंती ॥ जाई पोलोनि येई ॥ १६९ ॥
,, तिजसर्वे सौधांतरीं ॥ राजा जाय अंतः-पुरीं ॥
तेथें देखिली सुंदरी ॥ जैसा पूर्ण चंद्रमा ॥ १७० ॥
,, सुमन-सेजेच्या पलंगीं ॥ बैसलीसे तन्वंगी ॥
सख्या खेळताती संगीं ॥ बहु अप्सरा त्या जैशा ॥ १७१ ॥
मालिनी. प्रगट तिजपुढारां जाहला राज-मौळी ॥
पदर वरि न घेतां हार जैसा झळाळी ॥
निज-हृदय-नि-वासी काय बाहीर आला ॥
निरखुनि दमयंती तेविं मानी तयाला ॥ १७२ ॥
द्रु०वि० गजबजोनि समस्त तिच्या सख्या ॥ गज-गमा उठल्या तिजसारख्या ॥
पदर सांवरितां नृ-प-बाळिका ॥ झळकती हृदयीं मणि-माळिका ॥ १७३ ॥
शा०वि० रामातें जनक-क्षमा-पति-सुता, रामा जशी रेवती ॥
कामारीस नगाधि-राज-तनया, कामासि जैशी रती ॥
या मानूनि तसी विदर्भ-दुहिता रामा मनीं भाविते ॥
हा माझा हृदयाब्ज-सूर्य ह्मणुनी त्या मानिनी बोलते ॥ १७४ ॥
साकी. कोण तुह्मी कवणाचे कोठुनि एथें कां आलां हो ॥
काय निमित्तें दिधला मजला हा निज-दर्शन-लाहो ॥ १७५ ॥
,, अटक न केली तुह्मांसि येतां त्या सातांही चंकीं ॥
हीं माझ्या नयनांचीं सु-कृतें वि-शेष मी हें शंकीं ॥ १७६ ॥
,, सं-भवलां कवणाचे वंशीं सांगा हो अ-कलंकीं ॥
उभे असां कां भागतसां हो या बैसा पर्यंकीं ॥ १७७ ॥
व० ति० राजे असाल तरि धन्य वसुं-धरा हे ॥
शोभाल देव तरि नाक यथार्थ आहे ॥
भोगी तुह्मी उपजलां जरि नाग-लोकीं ॥
खालीं असोनि सकळांवरि होय तो कीं ॥ १७८ ॥
साकी. दुग्ध-पूर नसतां निज-रूपीं क्षीर-सिंधु तो जैसा[1] ॥
वसंत आला नाहीं तरि तो उद्यान-भाग जैसा ॥ १७९ ॥

---

१ बलरामास. २ शिवास.

साकी. अ-मृत-कराचा उदय न होतां रजनी-समयो जैसा ॥
तुमच्या विरहें आजि जाहला कवण देश तो ऐसा ॥ १८० ॥

व०ति० भू-पाळ जो मम मनो-मुकुरीं उभासे ॥
तो नैषधेंद्र तुमचा अनु-बिंब भासे ॥
रूपें तशींच दिसताति दिगंतराळीं ॥
तीं हीं कशीं ह्मणवतील तुह्मांनिराळीं ॥ १८१ ॥

साकी. स-रस-द्युति-पद फुल शिरसांचें फुलले मृदु स्व-भावें ॥
चालवाल किति दूर तयातें अ-दय हृदय मज भावे ॥ १८२ ॥
,, कर्ण-युगल हें धन्य करावें सांगुनियां निज नांवें ॥
स्तवन करी रघुनाथ तयाचें कवन स्वीकारावें ॥ १८३ ॥

दमयंतीचें हें बोलणें ऐकून नलराजा तिला ह्मणतोः—

व०ति० आहेस कीं सुख-वती कमनीय-लीळे ॥
निश्चिंत कीं हृदय होय तुझें सु-शीळे ॥
आतां नकोच अव-लंब [१]वि-लंबनाचा ॥
हेजीव मी समज मुख्य सुराधि-पाचा ॥ १८४ ॥

स्वागता. जो धरी निज-करीं शत-कोटी ॥ ज्याशि नम्र सु-मनः-शत-कोटी ॥
तो सुरेंद्रहि तुला नत [२]याची ॥ हा असो वर, [३]तुला न तयाची ॥ १८५ ॥

घनाक्षरी.(?) तया इंद्रा करीं धरीं ॥ अथवा तयाचे शेजारीं ॥
नांदे जो तेजो-निधी भारी ॥ तया वरीं राजसे ॥
तोही येईना जरी मना ॥ तरी वरावें [५]शमना ॥
अथवा करूनि करुणा ॥ त्या वरुणा वरीं कीं ॥
ऐसें बोलतां भू-पाळ ॥ काय बोले ते वेल्हाळ ॥
कांहो बोलतां पाल्हाळ ॥ नाम कुळ सांगावें ॥ १८६ ॥

व० ति० बोले नृ-पाळ पुससी मज वंश नामें ॥
यावीण सांग तटलीं तुझिं काय कामें ॥
आलों सुधांशु-मुखि जे घटना कराया ॥
तीतें विचारुनि वरीं सुर-लोक-राया ॥ १८७ ॥

---

१ उशिराचा. २ याचना करतो. ३ बरोबरी. ४ अग्नि. ५ यमाला.

घनाक्षरी. बोले सुंदरी तयासी ॥ स्व-वंश-नाम न सांगसी ॥
तरी आह्मी पर पुरुषासीं ॥ वदणें मर्यादा नोहे ॥
तिचा पाहुनिया कोप ॥ काय बोले नळ-भू-प ॥
चंद्र-वंशाचें हें रोप ॥ माझें जाण राजसे ॥
महा-जनाचा आ-चार ॥ निज-नामाचा उच्चार ॥
करूं नये हें साचार ॥ शास्त्राधार आहे कीं ॥[1]
पुन्हा बोलते सुंदरी ॥ चंद्र-वंशी महीवरी ॥
बहु आहेत ते परी ॥ नामें घेतां जाणवे ॥ १८८ ॥
गीति. मी वासुदेव ऐसें स्व-नाम मुर-हर वदे सकळ-वेदी[2] ॥
आ-धार तोचि मानुनि निजाभिधानासि कवण न निवेदी ॥१८९॥
घनाक्षरी.(?) बोले नैषधेंद्र वाचा ॥ नाम हेंचि इंद्राचा ॥
किती साक्षेप नामाचा ॥ काय तेणें करिसी तूं ॥ १९० ॥
केला काय अंगीकार ॥ बोलूं इंद्रासी निर्धार ॥
तंव ते बोले सुकुमार ॥ चंद्राकार-वदनातें ॥ १९१ ॥
व० ति० ऐरावतावरि बसोनि विमान-देशीं[4] ॥
जो सं-चरे सुर-पती सुख-संपदेशीं ॥
मी भूमिकेवरि असोनि तयास कांहीं ॥
मागावया तरि कशी मज लाज नाहीं ॥ १९२ ॥
घनाक्षरी. नळावेगळा भ्रतार ॥ नलगे स्वप्नीं हें साचार ॥
ऐसा निश्चय विचार ॥ तंव राजेंद्र बोलतो ॥
टाकुनि इंद्राचा सं-भ्रम ॥ धरिशी कां तूं नळ-भ्रम ॥
जाईल वि-श्राम-वि-भ्रम ॥ नसता श्रम होईल ॥
तुझें सौंदर्य पहावया ॥ धरी सहस्राक्ष-काया ॥
तया वरीं देव-राया ॥ नळ-माया टाकुनी ॥
अथवा तुज तो मोहला ॥ होऊं नेदी[3] नैषधाला ॥
यास्तव त्याच इंद्राला ॥ माळ गळां घालावी ॥ १९३ ॥

---

१ 'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ॥ श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥' अशी स्मृति आहे. २ जाणणारा. ३ दूत. ४ विमानें फिरतात तेथें ह्मणजे आकाशीं.

व० ति० एणेंपरीच अनळासि यमाधिपासी ॥
पाशीसही तरि वरीं ह्मणतां नृ-पासी ॥
आ-धार लेश न वदे नव-सारसाक्षी ॥
होते तयासि-सुर-नायक गुप्त साक्षी ॥ १९४ ॥

,, ऐसा अ-वंचक वदोनि नृ-पाळ आला ॥
इंद्रादिकांसहि नि-वेदित वृत्त झाला ॥
पाचारिले मग महींद्र विदर्भ-भूपें ॥
आले समस्तहि सभेसि स-हर्ष-रूपें ॥ १९५ ॥

ओंव्या. इंद्रादिक तेही अवि-प ॥ धरूनि आले नळ-रूप ॥
सभे बैसले अमूप ॥ जेथें भू-प शोभती ॥ १९६ ॥

,, आला नळही भू-पाळ ॥ कीर्ति-रूपें जो विशाळ ॥
तदा दमयंती वेल्हाळ ॥ सखियांसीं बोलते ॥ १९७ ॥

,, नळ-राज-हिरा वरिला ॥ तोचि मनीं म्यां धरिला ॥
सुर किंवा नर भला ॥ न वरीं अन्यातें निश्चयें ॥ १९८ ॥

,, ऐसें बोलोनी सुंदरी ॥ बैसे शिबिकेभीतरीं ॥
आली राज-सभांतरीं ॥ बरोबरी शारदा ॥ १९९ ॥

,, बोले शारदा तियेला ॥ ऐकें राजांच्या नामांला ॥
मना येईल तयाला ॥ माळ गळां घालीं तूं ॥ २०० ॥

शा० वि० हा राजा ऋतुपर्ण नाम धरिता हारावली कंधरीं ॥
हा राहे शरयूसमीप नगरीं हा राजसे आदरीं ॥
हा राजीव-दलाक्ष सद्गुण-निधी फारा जनांचा महा- ॥
थारा, हाच वरीं, रिपूंशि परते सारावयाचा पहा ॥ २०१ ॥

व० ति० एणेंपरीच बहु भू-प नि-वेदिजेले ॥
हीच्या मनासचि न येति उगेचि ठेले ॥
जेथें वेळी धरुनि पंच-नळी बसे ते ॥

---

१ स्वयंवराच्या वेळीं वधू (नवरी) राजसभेमध्यें वर निवडण्याकरितां जाऊं लागली ह्मणजे जिला तेथें जमलेल्या राजांची चांगली माहिती असून जी मोठी चतुर असे अशा प्रकारची एक स्त्री तिच्याबरोबर असते, अशी प्रसिद्धि आहे. तशी ही एथें शारदा आहे. २ पराजय करून परत फिरविणारा. ३ ओळ, रांग. ४ पांच नळ.

तेथें विरिंचि-तनयेसमवेत येते ॥ २०२ ॥

घनाक्षरी. (?) बोले शारदा वचन ॥ एथें बाई सावधान ॥
वरें घालूनियां मन ॥ वर-लाभें सुखी हो ॥ २०३ ॥

व० ति० ज्यांचीं पदें धरिति देव शिरो-ललामी ॥
स्वाराज्य[1] जो मिरवितो गज-राज-गामी ॥
जो वज्र-पाणि बहु-लोचन[2] कांति भारी ॥
हा पाहिजे तरि वरीं नळ-रूप-धारी ॥ २०४ ॥

,, साहील कोण सजणे बहु तेज याचें ॥
मध्य-स्थ रूप धरितो हरिचे यमाचे[3] ॥
स्नेहा धरी अधिक होय तमासि वारी ॥
हा[4] पाहिजे तरि वरीं नळ-रूप-धारी ॥ २०५ ॥

,, सं-पूर्ण ते समज यास्तव दक्षिणाशा ॥
पाप्यांस दंड धरितो करितो वि-नाशा ॥
देहीं जया मिरवते घन-कांति भारी ॥
हा[5] पाहिजे तरि वरीं नळ-रूप-धारी ॥ २०६ ॥

,, आ-धार हाच सजणे बहु जीवनाचा ॥
रक्षी दयेंकरुनि मान ऋषी[6]-जनाचा ॥

१ स्वर्गाचें राज्य. २ इंद्र. ह्या श्लोकांत "बहु-लोचन" ह्या विशेषणानें इंद्र हजार डोळ्यांचा आहे, तेव्हां तो कुरूप असल्यामुळें वरण्यास अयोग्य असें सुचाविलें. ३ पूर्व व दक्षिण ह्या दिशांचे स्वामी अनुक्रमें इंद्र व यम हे आहेत; व ह्या दोन दिशांच्या मधील जी आग्नेयी दिशा तिचा स्वामी अग्नि आहे, ह्मणून व विदर्भराजसभेंतहि तो इंद्र व यम ह्यांच्यामध्यें बसला होता; ह्मणून त्यास " मध्यस्थ रूप धरितो " इत्यादि ह्मटलें आहे. ४ अग्नि. ह्या श्लोकांत आरंभींच अग्नीच्या तापाची असह्यता सुचवून तो वरण्यास अयोग्य असें सुचाविलें. ५ यम. ह्या श्लोकांत " घन-कांति " ह्या शब्दांनीं यम काळा आहे, असें सुचवून तो वरण्यास अयोग्य असें सुचाविलें. ६ पूर्वी एकदा वरुणानें यज्ञ केला, तेव्हां त्याला ऋत्विज् पाहिजे होते, ह्मणून वरुणाचा मुलगा **बंदी** ह्यानें वादांत **कहोड** वगैरे ऋषींचा पराजय करून त्यांस समुद्रांत बुडविलें. आणि अशा रीतीनें आपले बापास ऋत्विज् पाहिजे होते ते दिले. पुढें यज्ञ संपल्यावर वरुणानें त्यांचा मोठा आदरसत्कार करून त्यांस परत पाठविलें; अशी कथा आहे. (भारत, वन प०, अ० १३२) तिला अनुलक्षून हें लिहिलें असावें.

यादांस फार ह्मणती जन सौख्य-कारी ॥
हो पाहिजे तरि वरीं नळ-रूप-धारी ॥ २०७ ॥
व०ति० होतील नंदन-वि-लास जयास तो हा ॥
आहे धनं-जयहि धर्महि जाण तो हा ॥
रत्नाकरीं तुज वि-राजविता वि-हारी ॥
हो पाहिजे तरि वरीं नळ-रूप-धारी ॥ २०८ ॥
स्वागता. शारदेस मग राज-सुता हे ॥ शारदेंदु-वदना वदताहे ॥
शेवटील नळ हा मज बाई ॥ मानला बहु मनीं सुख-दाई ॥ २०९ ॥
ओंवी. तेव्हां दमयंती सुंदरी ॥ इंद्रादिकां नमस्कारी ॥
तयां बोलली उत्तरीं ॥ अ-मृतापरीस मधुर ॥ २१० ॥
,, माझा भीम जैसा पिता ॥ तैसे तुह्मी जी तत्वतां ॥
करा कन्या-दान आतां ॥ नळनाथाचे करीं ॥ २११ ॥
द्रु०वि० सुर समस्त इच्या वर-निश्चयें ॥ सु-रस मस्त असें वदले स्वयें ॥
नळ-वराशि वरोनि सुखी असें ॥ तुज नको जन कोण ह्मणे असें॥२१२॥

---

१ वरुण. ह्या श्लोकांत जीं विशेषणें आहेत तीं सर्व, वरुण इतरांचें बरें करण्यांत सर्वदा गुंतलेला असतो, त्यास स्वस्त्रीशीं बोलण्याचालण्यालाहि वेळ होत नाहीं, असें सुचवितात. त्यावरून तो वरण्यास अयोग्य हें उघड आहे. २ नळ ह्या श्लोकांत वरच्या चारहि देवांचे गुण नळामध्यें आहेत असें सुचविलें आहे. "नंदनविलास" शब्दानें इंद्रता सुचविली. इंद्राकडे नंदनवनांतले विलास आणि नळाकडे आनंदकारक विलास. "धनंजय" शब्दानें अग्निता सुचविली. धनंजय असें अग्नीचें नांव आहे; तसा नळहि आहे. नलपक्षीं धनातें जिंकणारा असा अर्थ ह्मणजे पुष्कळ द्रव्य मिळविणारा. "धर्म" हें यमाचें नांव आहे. नळहि धर्म आहे ह्मणजे नीतिमान् आहे. "रत्नाकरीं विहारी" ह्मणजे समुद्रांत राहणारा वरुण आहे, तसा नळहि आहे. नळपक्षीं, रत्नाकरीं ह्मणजे रत्नांच्या खाणींत (रत्नसमुदायांत) विहारी ह्मणजे खेळणारा, ह्मणजे ज्यापाशीं पुष्कळ रत्नें आहेत, असें सुचवून नळाकडे वरुणता सुचविली; पण वरुणाला स्वस्त्रीशीं बोलण्याचालण्याला बनत नाहीं असा त्याकडे वरतीं दोष सांगितला आहे, तो दोष न यावा ह्मणून "तुज विराजविता" असें विशेषण दिलें आहे. ह्मणजे ह्यावरून तुला रत्नांच्या दागिन्यांनीं भरून खुश ठेवील असें सुचविलें. "नळरूपधारी" ह्मणजे नळाचें रूप धारण करणारा असा वरतीं चार श्लोकांत अर्थ आणि एथें "रूपधारी" ह्मणजे सुरूप नळ असा अर्थ. ३ सुरस ह्मणजे मधुर. ४ पुष्कळ.

तुझी बुद्धी काय बा वय सान ॥ तुला कैसें देईल दरूषण ॥
ध्रुव बोले त्यागीन तरी प्राण ॥ हरी देईना जरी दरूषण ॥ १२ ॥
उभा जैसा तैसाचि निघे वेगें ॥ रडत पाठी लागली माय मागें ॥
पुत्र गेला रायासि दूत सांगे ॥ राय झाला बावरा मोहे-संगें ॥ १३ ॥
सर्व सौख्याचें मूळ बाळ माझें ॥ ध्रुव गेला घेणार राज्य-ओझें ॥
वनीं प्राण त्यागीन लोक-लाजे ॥ काय जीणें मारिलें दुष्ट भाजे ॥ १४ ॥
लवलाही लागला ध्रुवा-पाठी ॥ म्हणे बाळा ऐक बा एक गोष्टी ॥
बुझावीतों तुज धरुनि हनूवटी ॥ तुजवीणें दाटला प्राण कंठीं ॥ १५ ॥
फीर मागें देईन एक गांव ॥ ध्रुव बोले देईल देव-राव ॥
पांच गांव दीधले फीर आतां ॥ ध्रुव बोले मागेन जगन्नाथा ॥ १६ ॥
राय बोले देईन एक देश ॥ ध्रुव बोले देईल जगदीश ॥
अर्ध राज्य दीधलें आण तुझी ॥ ध्रुव बोले देवासि लाज माझी ॥ १७ ॥
सर्व राज्य दीधलें फीर मागें ॥ ध्रुव बोले देईजे रमा-रंगें ॥
स्नेह कां रे सांडिला ध्रुवा आजी ॥ काळ-तोंडा जाहलों जगामाजी ॥१८॥
ध्रुव बोले पितयास तात देवा ॥ आतां येतों मी लोभ असों द्यावा ॥
हरी-भक्तीचा लोभ कसा देहीं ॥ अनू-तापें कोंदल्या दिशा दाही ॥१९॥
सर्व भावें उभवूनि दोन बाही ॥ म्हणे देवा भेट दे लवलाहीं ॥
निरंजनीं जावोनि उभा राहे ॥ शोक आ-क्रोशें करूनियां न्हाहे ॥ २० ॥
दुरूनीयां अष्टाक्ष-सुता पाहे ॥ तया दृष्टी सायुज्य-पदा लाहे ॥
जवळ येऊनी पुसे बाळका जी ॥ सान वय तूं कोण ह्या वनामाजी॥२१॥
पूर्व वृत्तांत सांगे नारदासी ॥ आयकोनी तोषला देव-ऋषी ॥
गुरू-मंत्रावांचोनि देव कैंचा ॥ श्रुती साऱ्या बोलती अशीं वाचा ॥ २२ ॥
सकल मंत्रांमाझारि मुख्य साचा ॥ मंत्र-राज द्वादशा अक्षरांचा ॥
ध्रुवा कानीं सांगुनि मुनी गेला ॥ जपतांची तो हृदयिं प्रगटला ॥ २३ ॥
चतुर्भुज सायूध घन-नीला ॥ तया दृष्टी सन्मूख उभा ठेला ॥
दिव्य रूपा त्या ध्रुवें देखियेलें ॥ नमस्कारोनी मनीं पूजियेलें ॥ २४ ॥

---

१ ममतेच्या योगानें. २ लक्ष्मीला रंजविणारा विष्णु त्यानें. ३ आठ आहेत अक्ष (डोळे) ज्याला असा जो ब्रह्मदेव त्याच्या सुताला म्हणजे नारदाला. ४ नारदाच्या दर्शनानें. ५ मोक्षाला. ६ 'ओं नमो भगवते वासुदेवाय' हा बारा अक्षरी मंत्र.

देव बोले तूं काय इच्छितोसी ॥ भूराधीश कीं स्वर्ग-भोग-वासी ॥
ध्रुव बोले मज भक्ति सदां देई ॥ पद न दीजे उठवी दुजी आई ॥ २५ ॥
ध्रुव यानीं तो वाहुनियां नेला ॥ ध्रुव-स्थानीं तो अ-ढळ बैसवीला ॥
चंद्र सूर्य नक्षत्र ग्रह तारा ॥ सप्त-ऋषिही घालिती ज्यास फेरा ॥ २६ ॥
ध्रुवाख्यान ऐकती गाती वाचे ॥ ध्रुवासनींही अ-ढळ वास त्यांचे ॥
चिंतामणि गावोनि गुण साचे ॥ सौख्य पावोनी हरी-पदीं नाचे ॥ २७ ॥

प्रभाकर.

लावणी-लक्ष्मी-पार्वती-संवाद. (हा विनोदपर आहे).

लक्षुमि गर्वें निंदा बोलुनि झिडकारिति पार्वती ॥
अहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती ॥ ध्रु० ॥
स्मशान-वासी भुषण भयं-कर पिंगट मुकुटीं जटा ॥
भाळ-चंद्र ज्या तीन नेत्र भस्माचा कपाळीं पटा ॥
व्याघ्रांबर गैज-चर्मांबर परि-धान शुद्ध कानफटा ॥
रुंड-माळा ती कंठीं कुंडलें भुजंग रुळती केटा ॥
त्रि-शूळ पाणी त्रि-पुंड्र भाळीं लोह-कंकण मणगटा ॥
नंदी-वहन सर्पाचा सदोदित करि कमरे लंगुटा ॥
कसा आवडतो शं-कर गिरि-जे सांग तुला मजप्रती ॥
लक्ष जन्मिंचें पातक ह्मणवुनि पडलिस ऐशा हतीं ॥ १ ॥ ल० ॥
भोळा माझा सांब लक्षुमी उगाच निंदूं नका ॥
अनाद्यंत ज्या अ-गम्य सुख तें अ-लभ्य ब्रह्मादिका ॥
सोळा सहस्र शत एक मुख्य तुह्मि आठ जणी नायिका ॥
कार्य-वादु तो कृष्ण कसा करि पूर्ण मनो-रथ सखा ॥
वक्रदंत शिशुपाळ कंसही कपटें मर्दुनि बका ॥

१ पाताल. २ दुजी (सावत्र) आई (ज्यावरून) न उठवी (उठवून लावणार नाहीं असें अचल) पद दीजे. ३ अचल पदावर. ४ ह्या आख्यानांत तर ऱ्हस्वदीर्घाच्या यथायोग्यप्रयोगाकडे कवीनें मुळींच लक्ष्य दिलें नाहीं. ५ पार्वतीला. ६ शिव. पक्षी, मोठा पशु. ७ हत्तीच्या कातड्याचें वस्त्र. ८ कानफाटा गोसावी. ९ शरिरापासून तुटलेल्या मस्तकांची माळा. १० हालती. ११ गालांवर. १२ केवळ स्वहित साधणारा. १३ बकासुरास.

प्र-ताप बहु वर्णितां कशा भाळ्ल्यात गो-रक्षका ॥
जरासंध-रिपु-भयें वसवली जळांत द्वारावती ॥
तस्करास कसा श्वशूर जडला हा भीमक भू-पती ॥
मत्स्य कूर्म हा सूकर झाला सिंह वामन श्री-पती ॥
जन्म गेला पहा अशाखालिं ह्मणे लक्ष्मीला पार्वती ॥ २ ॥ ल० ॥
भूतें पिशाचें यक्ष ब्रह्म-राक्षस हे ज्याचे दुत ॥
श्वान सभोतें मिळवुनि संगें फिरे भीक मागत ॥
भुंभुं वाजवि शंख मुखानें चिता-भस्म लावि नितं ॥
शूर्प-कर्ण षण्मूख जयाचे नवल-परीचे सुत ॥
मना गमे तिथें निद्रा करितो जिवंत पहातां भुत ॥
हिमालयाचें थोर असें प्रारब्ध पाहुन वि-स्मित ॥
धन्य तुझी पार्वती अशाची राखितेस चित-वृती ॥
दैव-दशा भर्तार तामसी कठीण ते तव गती ॥
लक्षुमि गर्वे निंदा बोलुनि झिडकारिति पार्वती ॥
अहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती ॥ ३ ॥ ल० ॥
अनंत घेतो जन्म तुझा पति क्षीर-समुद्रामधीं ॥
शेषावर निद्रिस्त नाभिवर चार-मुखांचा विधी ॥
वहन विहंगम दिलें सु-दर्शन करुन शंकरें अर्धी ॥
सुरासुरीं तुजसाठिं मथिला परा-क्रमें जल-निधी ॥
इच्छा करिती प्राणिमात्र तूं चंचळ, नाहिंस सु-धी ॥
शंख सहोदर तुझा लक्षुमी श्रीमंत झालिस कधीं ॥
कृपा-निधी हा सांब वसें अर्धांगि मी त्याची सती ॥
लिला तयाची वि-चित्र भासे विदीत सर्वांप्रती ॥
मत्स्य कूर्म हा सूकर झाला सिंह वामन श्री-पती ॥
जन्म गेला पहा अशाखालिं ह्मणे लक्ष्मीला पार्वती ॥ ४ ॥ ल० ॥

१ गुरेंराख्याला. २ नित्य. ३ सुपासारिखे आहेत कान ज्याचे असा गणपति. ४ विलक्षण प्रकारचे. ५ सरळ स्वभावाची. ६ देवांनीं समुद्र मंथन करून १४ रत्नें काढिलीं, त्यांपैकीं 'लक्ष्मी' व 'शंख' हीं आहेत; ह्मणून शंखाला तिचा सहोदर ह्मणजे सख्खा भाऊ ह्मटलें आहे.

तप-सामर्थ्यें करुनि शिवाला भस्मासुरें जिंकिलें ॥
धरुनि तुला पार्वती त्वरेनें स्कंधावर वाहिलें ॥
लपूं लागला सांब तेव्हां मम पतीस पाचारिलें ॥
मोहिनी-रूप प्रत्यक्ष धरुनी त्या राक्षसास मारिलें ॥
गजेंद्र करितां धांवा नक्रासह त्या उद्धरिलें ॥
सुधन्व्यास तैलामधिं तळतां तैल थंडें जाहलें ॥
अशी घालितो उडी संकटीं बव माझा श्री-पती ॥
कोमलांग राजीव-नेत्र नव्हे शिवासारखा जती ॥
लक्ष्मि गर्वें निंदा बोलुनि झिडकारिति पार्वती ॥
अहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती ॥ ९ ॥ ७० ॥
नको सांगुं बडिवार रिकामा लक्ष्मि नाना-परी ॥
नंदाचीं गो-धनें चारिलीं कुंजवनाभीतरी ॥
गवळ्याचें उच्छिष्ट भक्षिलें नव्हे निर्मळ श्री-हरी ॥
श्याम-वर्ण सर्वांग, खोंवितो मयूर-पिच्छें शिरीं ॥
नवनित-चोरें कसें मर्दन केलें दैत्याचें तरी ॥
लग्न लाविलें बसून रिसाशीं, कुब्जा होती दुती ॥
किती एकक गुण सांगूं ऐकतां दुःखित होशिल चित्तीं ॥
मत्स्य कूर्म हा सूकर झाला सिंह वामन श्री-पती ॥

---

१ धर्मानें अश्वमेधयज्ञानिमित्त सोडलेला वारु हंसध्वज राजा (सुधन्व्याचा बाप) ह्यानें धरिला, व त्याच्या संरक्षणार्थ आलेल्या पांडवसैन्याशीं लढावयाकरितां आपल्या सर्व लोकांस, (कोणी आज्ञाभंग केल्यास कढत तेलांत त्यास तळूं असें भय घालून,) ताकीद दिली; तथापि त्याचा मुलगा सुधन्वा हा लढावयास आला नाहीं ह्यामुळें राजानें त्यास तापलेल्या तेलांत टाकिलें, तेव्हां तो मुलगा परम कृष्णभक्त होता, ह्मणून तें तेल थंड झालें. अशी कथा आहे. २ यति. ३ जांबवान् नांवाच्या अस्वलाची जांबवती कन्या कृष्णानें वरिली; त्या गोष्टीस अनुलक्षून हें लिहिलें आहे. ४ कुब्जा ह्या नांवाची अंगानें तीन ठिकाणीं वांकडी अशी कंसाची एक दासी होती; तिचें काम उत्तम चंदनाची उटी तयार करण्याचें होतें. कृष्ण व बळराम ह्यांस कंसानें गोकुळांतून आणविलें असतां ते मथुरेंत रस्त्यांतून चालले, तेव्हां त्यांस पाहून कुब्जेनें त्यांच्या अंगांस गंधाची उटी लाविली. मग कृष्णानें तिची हनुवटी हातानें धरून व पायावर पाय देऊन तिला सरळ केलें, आणि तिच्यावर कृपा केली; अशी कथा आहे.

जन्म गेला पहा अशाखालिं ह्मणे लक्ष्मीला पार्वती ॥ ६ ॥ ल० ॥
अनंत कोटि ब्रह्मांड निर्मिता जगांत जग-वेगळा ॥
चार वेद सा शास्त्रें धुंडितां कुंठित झाल्या केळा ॥
निराकार निर्गुण स-गुण मी पाहुनि पडलें मळां ॥
जन्मोजन्मीं हा असो पती मज घन-श्यामं सांवळा ॥
परम सु-शील निष्कलंक वनिं.उद्धरलि अहल्या शिळा ॥
नाम-स्मरणें शीतळ झाला सांब-देह सगळा ॥
मुकुट-मणी वैकुंठ पीठ ज्या अ-मर सदां वंदिती ॥
प्राप्त व्हावे हे चरण ह्मणूनि किती समाधि-स्थ बैसती ॥
लक्ष्मि गर्वे निंदा बोलुनि झिडकारिति पार्वती ॥
अहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती ॥ ७ ॥ ल०॥
ताड-पत्र शृंगार ह्मणुनि ग्यां छकिलें जइ शं-करा ॥
प्रसन्न झाला महेश मज समजावी घेउनि करा ॥
शृंगाराचे पर्वत पडले अ-मोल एकक हिरा ॥
कुबेराची संपदा तुळेना अहा रे विश्वेश्वरा ॥
एक-रूप शिव विष्णू लक्ष्मी गौरी एक स्मरा ॥
लय लावूनि एकाग्र भजावें मृत्युं-जय-श्री-धरा ॥
लक्ष्मी पार्वतिचा सं-वाद ऐसा गोड हा खरा ॥
भक्तिपुरस्सर जपुनि करावें प्रसन्न निर्त हरि-हरा ॥ ८ ॥ ल०॥

नरहरिकृत गंगारत्नमाला.

व० ति० भागीरथि त्रि-पथ-गे पद-वंदनातें-॥
मी दीन गे करितसें मति-मंद मातें ॥
हेतू मनांत भरला तव गुण गाया ॥
जावो न मागत असें इतुकेंचि वांया ॥ १ ॥

विश्वामित्र रामलक्ष्मणांसह आपल्या आश्रमास जात असतां वाटेंत,

दिंडी पुढें जातां पाहोनि जान्हवीला ॥ राम-चित्तीं सं-तोष फार झाला ॥
वंदुनीयां गाधि-ज-मुनी-पायां ॥ ह्मणे सांगा ही कोण मुनी-राया ॥२॥

---

१ चौसष्ट कला. २ सगळा. ३ नित्य.

दिंडी. नांव काय ही उत्पन्न कोण ठायीं । पाहतांची सं-तोष दे मला ही ॥
दाट झाडी अत्युच्च दों तटा या । स्वयें तापा साहोनि करी छाया ॥३॥
,, आम्र जंबू जंबीर ताल-जाती । नभा स्पर्शाया काय ऊर्ध्व जाती ॥
वरी चाषहि कोकील मत्त रावे । पांथ जातां बोलाविताति यावें ॥४॥
शा० वि० आहा जी मुनि-राय धन्य बहु मी पाहोनियां आ-श्रमा ॥
माझें चित्त सुखावलें पुनरपी हें आठवी न श्रमा ॥
चाले निर्मळ वेद-घोष मजला ऐकावया येतसे ॥
स्वाध्यायाभ्यसनीं द्वि-जौघ अवघा हा मग्न झाला असे ॥ ५ ॥
,, एथें आश्रमसन्निधी च तटिनी स्वच्छोदका वाहती ॥
वैरा श्वापद टाकुनी हि सहजा शत्रूसवें खेळती ॥
हत्ती-पोटिशिं वांसरूं दडतसे, आखू न ओतूस भी ॥
व्याघ्रांगावरि मान ठेवुनि पहा ही गाय आहे उभी ॥ ६ ॥
उ० जा० निर्वैर या पाहुनि आश्रमातें ॥ भारी च होतें सुख आजि मातें ॥
प्रेमें वृकांनीं मृग खाजवावे ॥ जेथें, अशा टाकुनि काय जावें ॥७॥
साकी. मध्यान्हीं रवि आला पाहुनि, नदी-जलाचे कांठीं ॥
दर्भ करीं निज कर्म कराया, झाली मुनिंची दाटी ॥ ८ ॥
,, शिशू किती उप-नीत[1] ऋषींचे, आले गंगा-तीरीं ॥
दंड कमंडलु दर्भ-मुष्टि करिं, कृष्णाजीन शरीरीं ॥ ९ ॥
,, जटा-मुकुट शिरिं कटिस मेखला, भस्म वि-लेपन तनुसी ॥
ब्रह्म-सूत्र-युत वामन-मूर्ती, सुखविति बघतां मजसी ॥ १० ॥
,, पहा पहा हे पोहुं लागले, उदकीं जाउनि कैसे ॥
देह जलांतरिं मान दिसे वरि, भासति कच्छप जैसे ॥ ११ ॥
,, जनक मारिती हका परंतु, पर-तीराला जाती ॥
अहं-पुर्विके[2] करुनि पुन्हा ते, परतुनि स-त्वर येती ॥ १२ ॥
,, लाटा येतां त्यांवरि मारुनि, कर-युग शब्दा करिती ॥
पुढें पोहतां गुप्त जाउनी, मागुनि त्यांतें धरिती ॥ १३ ॥
,, बुडे एक त्या हुडकी दुसरा, तंव तो वरती आला ॥
जवळी येतां सुसर पाहुनी, मार्गे परते भ्याला ॥ १४ ॥
,, स्नान करोनी तीरिं पातले, धरिती कौपीनाला ॥

१ ज्यांचा व्रतबंध झाला आहे असे. २ मी पुढें जाईन मी पुढें जाईन अशा ईर्ष्येनें.

भस्म लावुनी कंठिं घालिती, रुद्राक्षांच्या माळा ॥ १५ ॥

साकी. मध्यान्हीं सु-स्नात सर्व हीं, पवित्र-पाणी झाले ॥
ब्रह्म-कर्म मुनि समाप्त करुनी, कांहीं परत निघाले ॥ १६ ॥

दिंडी. जिचे तोयीं मत्स्यादि जंतु राहे । शीत-मंजुल सु-गंध वायु वाहे ॥
गमे स्पर्शे निष्पाप करी काया । वदा ईचें माहात्म्य मुनी-राया ॥ १७ ॥

मग विश्वामित्र ह्मणालाः—

व० ति० ऐकोनि राम-वचना मुनि-गाधि-जाला ॥
आनंद होय पथिंचा श्रम ही रिझाला ॥
रामा ह्मणे मज तुवां अजि धन्य केलें ॥
प्रश्नें सिख्या सकल कल्मष दूर गेलें ॥ १८ ॥

,, जीच्या तरंग-पवनें पशुही तरावे ॥
स्नानें तसें सकल पातक सं-हरावें ॥
जीतें मुनींद्र सुर किन्नर सिद्ध गाती ॥
ही राघवा हरि-पदी सुर-सिंधु गा ती ॥ १९ ॥

,, ईचा अ-गाध महिमा विधि शेष भानू ॥
वर्णू न ते शकति, मी वद काय वानूं ॥
विस्तार मंद-मतिच्या वदनें कशाचा-॥
होतो, परंतु कथितों तुज अल्प साचा ॥ २० ॥

,, देई सुखासि इह आणि परत्र लोकीं ॥
उंचा पदार्थ दुसरा न जगीं विलोकीं ॥
गंगेविणें ह्मणउनी जगदीश्वरानें ॥
ही मस्तकीं धरियली गिरि-जा-वरानें ॥ २१ ॥

,, सर्पा खगेंद्र धरुनी वदनीं वरोनी ॥
जातां नदींत पडला अहि तो मरोनी ॥
तात्काळ होउनि चतुर्भुज त्याच पक्षी- ॥
राजावरी चढुनि विष्णु-पदास लक्षी ॥ २२ ॥

शा० वि० गंगा ही हरि-पाद-पंक-ज-भवा स्वर्गावरी राहिली ॥
तेथें स्वर्ग-नदी ह्मणोनि पहिले नांवाप्रती पावली ॥
तेथोनी मग शं-करें निज-जटा-जूटांतरीं वाहिली ॥

---

१ गेला.

आली भूमिवरी हरी अघ जरी पाप्यांनिं ही गाहिली[1] ॥ २३ ॥
शा०वि० रामा पुण्य-हरी-पदांबु-लहरी-बिंदू शरीरा जरी ॥
स्पर्शे तत्क्षणिं जो असेल पदरीं तत्पाप-वृंदा हरी ॥
घेतां नांव जिचें अनंत जनुचें जें पाप देहीं असे ॥
गंगा त्या सकलांसि घालवितसे ती भूवरी ही वसे ॥ २४ ॥

हें ऐकून राम विचारतोः—
उ०जा० भागीरथी कां इजला ह्मणावें ॥ कशी वदा जान्हवि नांव पावे ॥
आश्चर्य मातें बहु होत आहे ॥ दीनार्थ जी भूवरि माय वाहे ॥ २५॥

विश्वामित्र सांगतोः—
उ०जा० मुनी ह्मणे आयिक राम-राया ॥ जो लागला मृत्यु-करा मराया ॥
सकृत् जरी घे नर नाम वाचे ॥ तात्काळ नाशी भय तें भवाचें ॥२६॥
शा०वि० साकेताधि-प-नंदना हरि-पदी गंगा जगन्माउली ॥
ऐकें सांगतसें सख्या तुज कशी स्वर्गाप्रती पावली ॥
जीच्या सानुज आयिकोनि सकला हो सच्चरित्रा सुखी ॥
नित्य श्री-कर सर्वदा हि तुझिया तन्नाम राहो मुखीं ॥ २७ ॥
,, प्रल्हादात्म-ज जो विरोचन तया सत्पुत्र झाला बळी ॥
नामें सर्व सुरांसि जिंकुनि करी राज्य त्रि-लोकीं बळी ॥
तत्त्रासें स्तविला रमेश अमरीं जो भक्त-चिंता-मणी ॥
घे तो कश्यप-गेहिं जन्म अदिती-पोटीं जगाचा धणी ॥ २८ ॥
गीति. र्‍हस्वाकृति धरि ह्मणुनी, वामन हें नांव ठेविलें बाळा ॥
उप-नयन-योग्य झाला, तेंचि क्षणिं देव शिक्षि जो काळा ॥ २९ ॥

मग तो ब्रह्मचारी वामन बळी यज्ञ करित होता तेथें गेला तेव्हांः—
उ०जा० बळी तया पाहुनि देव-राया ॥ प्रेमें नमी होउनि नम्र पायां ॥
ह्मणे मला धन्य तुं आजि केलें ॥ त्वद्दर्शनें कल्मष सर्व गेलें ॥ ३० ॥
,, सिंहासनीं बैसवि वामनाला ॥ सं-तोष झाला बळिच्या मनाला ॥
ब्रह्मादिकीं यद्यश शुद्ध गावें ॥ पूजी तया दैत्य-पती स्व-भावें ॥३१॥
कामदा. माग जें तुला पाहिजे असे ॥ राय घे ह्मणे सर्व देतसें ॥
ऐकुनी तया बोलिला हरी ॥ सांग कोण त्वत्तुल्य भूवरी ॥ ३२ ॥
,, पूर्वजांचिये नांव राखिलें ॥ एक मागतों पाहिजे दिलें ॥

१ प्रवेशिली; ह्मणजे महापाप्यांनीं जरी हिजमध्यें स्नान केलें.

कामदा. खालिं पाहुनी हस्ति केसरी ॥ वरुनि घे उडी मस्तकावरी ॥
वानरें उड्या वृक्षिं मारिती ॥ तनय घेउनी पोटिशीं किती ॥५४॥
,, पायिं चालतां सर्प थोरले ॥ अजगरादि ते मत्त पाहिले ॥
पाहि जो पुढें व्याघ्र एकला ॥ महिष फाडुनी खात बैसला ॥५५॥
उ०जा० करी तशा घोर नगीं तपाला ॥ भक्षोनियां शुष्क गलीत पाला ॥
जिंकोनि सर्वेंद्रिय-वृत्ति राही ॥ कित्येक संवत्सर पी निरा ही ॥५६॥
शिखरिणी. सहस्राब्दें ऐसें भगिरथ करी उग्र तप जें ॥
तया योगें गंगा-हृदयिं करुणा फार उपजे ॥
धरोनी देहातें सकळ-जनता-पाप-हर ती ॥
उभी राहे भावें नृ-प-निकट रामा प्रहर ती ॥ ५७ ॥
,, जया पाहे त्यातें करिल नयनें भस्म यतिला ॥
अशा पाहोनी त्या बहुत उपजे वि-स्मय तिला ॥
ह्मणे राया पाहें नयन उघडीं चिंतिसि जिला ॥
प्रसन्ना मी आहें वद कवण बा कष्ट तुजला ॥ ५८ ॥
,, नृ-पाच्या गंगेचा मधुर श्रवणीं शब्द पडला ॥
तृषार्ताच्या जैसा वदनिं अमृत-स्राव घडला ॥
किती वानूं झाला तिजसि बघतां हर्ष न मिती ॥
उभी गंगा जेथें विधि-मुख जिला देव नमिती ॥ ५९ ॥
,, सहस्रादित्यांची जणु सम रुची एकवटली ॥
जगत्पापांधारा खनन करण्या काय नटली ॥
अशी देखे माता चरणिं करि लोटांगण तदा ॥
नृ-प क्षाली प्रेमोद्गत-नयन-तोयें मग पदा ॥ ६० ॥
व० ति० झाला नृ-पासि अति-हर्ष न माय चित्तीं ॥
रोमांच-रूप उमटे सकलांग-भित्ती ॥
प्रेमें तदक्षि-युगलांतुनि जाय पाणी ॥
होतां स-गद्गद गळा वदवे न वाणी ॥ ६१ ॥
,, पाहोनि माय करितां नमना तयाला ॥
आणी कृतार्थ करणें चि मनांत याला ॥

१ गलित—गळून पडलेला. २ संपूर्ण.

ठेवी भगीरथ-शिरीं कर-पंक-जा ती ॥
जेणें सुरेंद्र-पदवीसहि मर्त्य जाती ॥ ६२ ॥
व०ति० वंदोनि पाद-कमळीं उदयोऽस्तु[1] तीला ॥
ऐसें वदोनि करि विष्णु-पदी-स्तुतीला ॥
माते सभाग्य मजवांचुनि कोण आहे ॥
जो मस्तकीं मि तव पाद-रजांसि वाहें ॥ ६३ ॥
ललित. जाणती तुला सुर न दीन मीं ॥ जाणुनी असे सुर-नदी नमीं ॥
वाटतें मला स-फळ आजसें ॥ काक मानसीं[2] उतरतां जसें ॥ ६४ ॥
,, देवता मुनी नमिति सर्वदा ॥ तूजवांचुनी कवण सर्वदा ॥
ब्रह्मदेव ही तुजसि वानितां ॥ थोर पावला विबुध-मान्य-ता ॥ ६५ ॥
गीति. माते सहस्र-वदना नाहीं सामर्थ्य तव गुणा गाया ॥
नागा ही, तुजवांचुनि जाऊं कवणा अभीष्ट मागाया ॥ ६६ ॥
,, तुजवांचुनि मत्पितरां कवणा सामर्थ्य सांग ताराया ॥
रविनेंचि जाय तम जें उगवुनि करितील काय तारा या ॥ ६७ ॥
,, मत्पूर्वज कपिलाच्या शापें गेले मरोनि नरकाला ॥
दैवें करील पर-वश झाल्या प्रतिकूळ काय नर काला ॥ ६८ ॥
,, यास्तव मदर्थ ये तूं भूवरि करण्यासि शुद्ध पितरां या ॥
वि-तराया स्वर्गातिला होई सोपान-पद्धति तराया ॥ ६९ ॥
शा०वि० गंगा ऐकुनि भू-प-वाक्य वदली राया कसें हें घडे ॥
वेगें कोण धरील सांग मजला जी भूवरी मी पडें ॥
भूमी भेदुनि खालती निज बळें जाईन मी अन्यथा ॥
याचा काय विचार सांग मजला ये भू-पते त्वन्मता ॥ ७० ॥
दिंडी. ह्मणे नृ-पती जाईन शं-करातें ॥ भक्ति-योगें मी शरण आजि माते ॥
तूज मुकुटीं वाहील शूल-पाणी ॥ भक्त-राज ही जाण सत्य वाणी ॥ ७१ ॥
,, वदोनीयां गंगेसि तदा ऐसें ॥ जाउनीयां कैलास-नगीं बैसे ॥
करी ध्यान चित्तांत शं-कराचें ॥ वेद-मंत्रेंकरूनि स्तवी वाचे ॥ ७२ ॥
पद. ये सज्जन-हृदय-कमल-वास शं-करा रे ये ॥ ध्रु० ॥
दक्षाध्वर-हर हर भव सच्चित्सुख पूर्ण-वि-भव ॥
निर्दाळीं भय भव-भय ज्ञान-सागरा रे ॥ १ ॥ ये० ॥

१ (उदयः + अस्तु) = तुझा उदय असो. २ मानससरोवरीं.

जगतांचा माय-बाप तूंच हरिसि सर्व पाप ॥
निववुनि मच्चित्त-ताप सुखविं पामरा रे ॥ २ ॥ ये० ॥
करितां स्तवनासि राय, प्रगटे शिव स-दय-काय ॥
रघुपति-सुत धरुनि पाय; घे ह्मणे वरा रे ॥ ३ ॥ ये० ॥ ७३ ॥

भु.प्र उभा राहिला येउनी शूल-पाणी ॥ 'वरं ब्रूहि' ऐशी वदे मूळ वाणी[1] ॥
नृपा ऐकतां थोर आनंद झाला ॥ जसा मेघ-शब्दें मनीं चातकाला ॥ ७४ ॥
,, नृपें देखिला चंद्र-कोटि-प्र-काश ॥ करी जो प्रभू भक्त-हृत्ताप-नाश ॥
शिरीं चंद्र भाळीं शिखी कंठिं काळा ॥ चतुर्बाहु शोभे उरीं सर्प-माळा ॥७५॥
,, दिसे कृत्ति-वासा शिवा वाम अंगा ॥ तनू-भूषणीं लेइलासे भुजंगा ॥
प्रसन्नासि त्या पाहुनी देव-राया ॥ धरी नम्र होवोनि भू-पाळ पायां ॥७६॥
,, ह्मणे राय आणीक तें काय मागूं ॥ असे सत्य माझेवरी आनु-रागू ॥
कृपाळू जगन्नायका देव-राजा ॥ ह्मणोनी च दृष्टी पडीलासि माझ्या ॥७७॥
,, परी लागली एक चिंता मनासी ॥ दयाळा तुह्मांवांचुनी कोण नाशी ॥
गती द्यावया पूर्व-जां येत आहे ॥ तया स्वर्नदीचा शिरीं भार वाहें ॥७८॥
,, नृपाची अशी ऐकुनी दीन-वाणी ॥ तथास्तू ह्मणे राजया शूल-पाणी ॥
सर्वे घेउनी तो निघे भूत-संघा ॥ शिरीं घ्यावया विष्णु-पादोद-गंगा ॥७९॥
,, हिमाद्रीवरी शंभु जांवाइ आला ॥ श्वशूरासि दावावया वि-क्रमाला ॥
ह्मणे हाक मारीं नृ-पा स्वर्धुनीतें ॥ पहा भार घेतों शिरीं आज मी तें ॥८०॥

पृथ्वी. करी स्मरण भू-पती जंव[2]र आठवोनी पदा ॥
बसे सुर-तरंगिणी नृ-पति-दक्षिणांकीं तदा ॥
ह्मणे भगिरथा तुझी समज कन्यका बा मला ॥
पतीजवळि पोंचवीं जगतिं हो यशस्वी भला ॥ ८१ ॥
,, विलोकुनि ह्मणे तिला नृ-प दिली मला पामरा ॥
पितृ-त्व-पदवी तुवां जननि वंद्य जी सामरा[4] ॥
महत्त्व दिधलें तसें झटिति तात-कार्या करीं ॥
शिरीं तुज धरी जगत्प्रभु अतां चि ये भूवरी[3] ॥ ८२ ॥

व०ति० त्यातें तथास्तु ह्मणुनी मग गुप्त झाली ॥
येण्यासि भूमिवरि वेग-बळें निघाली ॥

---

१ वर माग हे शब्द शंकर प्रथम बोलला. २ जोंपर्यंत. ३ पृथ्वीवर. ४ देवादिकांस.

भागीरथी ह्मणति यद्दुहिता ह्मणोनी ॥
गंगेसि धन्य गमला न तदन्य कोणी ॥ ८३ ॥

कटाव.

सुर-लोकाहुनि गंगा खालीं, भूमीवरि येण्यासि निघाली, शर्व-जटीं ती उडीच घाली, देव-मंडळीं पाहूं आली, फिरति विमानें दाटी झाली, मुनि-गण-सं-तति सर्व मिळाली, जयोऽस्तु ह्मणुनी स्तवनें करिती, सुरांगना ओंवाळिति अरती, किन्नर टाकिति पुष्पें वरती, हाहा हूहू तुंबरु गाती, सर्व अप्सरा प्रेमें नाचति, घो घो शब्दें पूर चालला, अरुण सांवरी सूर्य-रथाला, नक्षत्रांच्या वाहती माळा, मोत्यांपरि त्या दिसति तळाला, पाहुनि पर्वत-फेन-मळाला, ऐरावतिचा गर्व गळाला, द्वि-रदांगापरि लाटा वाहती, विमान-नावा वरी पोंहती, वि-चित्र रंगा तरंग दाविति, भुजंगांगपरि प्र-वाह धांवति, लयासि कच्छप मत्स्य पावती, तरंग-वातें पाप हरावें, स्मरण करीतां निर्मळ भावें, काळाचें भय मुळीं न पावे, स्नानें विष्णु-पदाला जावें, पवित्र ज्यांनीं चरित्र गावें, एकवीस कुळ उ-द्धारावें, त्या गंगेचें दर्शन घ्यावें, तरीच मनुजें जन्मा यावें, गंगा आली शिव-जटेंत गुप्त झाली ॥ ८४ ॥

शा० वि० गंगा-गर्व हरावया सगर-जा तारावया गावया ॥
कीर्ती भक्त-जनीं पवित्र हि जगत्पापा वि-नाशावया ॥
व्हाया शांत विषोत्थ-ताप स-दयें श्री-विष्णु-पादोद्भवा-॥
गंगा मस्तकिं घेतली सुर-वरें वर्णू किती त्या भवा ॥ ८५ ॥

,, होता गर्व नदीस वेग धरिता नाहीं च कोणी परी ॥
येतां शंभु-जटेंत सर्व हरला बिंदूपमेला वरी ॥
झाली गुप्त जटांतरीं न कळली जावोनि कोठें वसे ॥
थोरांशीं अभि-मान जो धरि तया लोकांत थारा नसे ॥ ८६ ॥

,, होतां गुप्त शशांक-शेखर-जटीं भागीरथी तेधवां ॥
होतां खिन्न करोनि यत्न पहिला त्या खेद झाला नवा ॥
भ्याला भू-प ह्मणे अतां करुं कसें देवाधि-देवा मला ॥
रक्षीं दे पितरांसि स्वर्ग-गतिला सोडोनि गंगा-जळा ॥ ८७ ॥

,, ऐकोनी करुणार्द्र-वाक्य द्रवला शंभू नृ-पाचें तदा ॥

टाकी त्या च हिमालयीं अति शुची गंगा-प्र-वाहा मुदा ॥
सं-पादोनि परा-क्रमें चि दिधली जांवाइ यानें खरी ॥
दावायासि गमे जनां श्वशुर त्या कीर्तीस वाहे शिरीं ॥ ८८ ॥

शा०वि० झाले सात प्र-वाह त्यांत इतर-द्वीपीं सहा चालती ॥
आला एक भगीरथार्थ जहला तो तीन भागाकृती ॥
ब्रह्मा-विष्णु-शिवात्मक प्रकृतिचें त्रैगुण्य तें भिन्न-ता- ॥
पावे काय, जगच्छिवार्थ वहतें स्वीकारुनी तोय-ता ॥ ८९ ॥

,, गंगोत्री पहिली दुजीस ह्मणती **मंदाकिनी** यापरी ॥
तत्पूर्वेस असे जिला **अलकनंदा** नांव ती तीसरी ॥
गंगोत्रींत असे भगीरथ-शिळा केदार मंदाकिनी ॥
कांठीं तीसरिचे वसे नर अणी नारायण श्री-मुनी ॥ ९० ॥

मालिनी. निज-पद-वि-भवाचें काय माहात्म्य आहे ॥
समजुनि मनिं ध्याया येउनी विष्णु राहे ॥
नर-सह तप चाले उग्र नारायणाचें ॥
सुर-मुनि अति हर्षें पाहुनी गात नाचे ॥ ९१ ॥

,, हरि-हर वसती ज्या स्वर्नदी-पुण्य-कांठीं ॥
सतत सुर-मुनींची दर्शनालागिं दाटी ॥
अनुपम किति वानूं स्थान तें मी स्व-वाचा ॥
शत-जनु-कृत-पुण्यें लाभ होतो तयाचा ॥ ९२ ॥

,, सु-लभ सुर-पदाचा लाभ यज्ञादि-कर्त्या ॥
अ-सुलभ बदरीच्या काननीं वास मर्त्या ॥
करुनि सुर-नदीचें स्नान केदार-नाथा- ॥
नमि जरि नर त्याच्या येतसे मुक्ति हाता ॥ ९३ ॥

,, अति-शय महिमा तो थोर नारायणाचा ॥
भव-भय हरि ज्याचें नांव घेतांचि वाचा ॥
करुनि अलकनंदा-स्नान जो मूर्ति पाहे ॥
सकृदपि नर वैकुंठासि जावोनि राहे ॥ ९४ ॥

व० ति० अन्वर्थक प्रकट नांव हिमालयाचें ॥
भारीच बर्फ दिसताति थवे जयाचे ॥

षण्मास यास्तव सु-पुण्य तया स्थळासी ॥
देवांविणें गमन-शक्ति नसे नरासी ॥ ९५ ॥
भु० प्र० पुढें ओघ तेथोनि येतात खालीं ॥
मधें ऐक्य-ता त्यांत दोघांसि झाली ॥
मिळे यत्र गंगोत्रि मंदाकिनीतें ॥
धरी स्थान रुद्र-प्रयागाभिधेतें ॥ ९६ ॥
,, दिला भाग रुद्रासि तेथें सुरांनीं ॥
असें सेवितां मुक्ति दे जें नरांनीं ॥
तया तीर्थि साहोनियां ताप साचा ॥
तपातें करी स्तोम तो तापसांचा ॥ ९७ ॥
,, असे श्री-पुरी पूर्व अंगास खालीं ॥
रमा कांत-नारायणासाठिं आली ॥
तपो-भंग-भीत्यर्थ दूरीच राहे ॥
ह्मणोनी पुरी श्री असें नांव वाहे ॥ ९८ ॥
,, पुढें तीनही ओघ एकेचि ठायीं ॥
मिळाले मुळीं भिन्न-ता ज्यांसि नाहीं ॥
अवस्था-त्रयीं द्वैत-भावासि वाहे ॥
परी आत्म-रूप स्वयें एक आहे ॥ ९९ ॥
,, सुरेंद्राचि ती वृत्र-हत्या हराया ॥
सुरीं याग केला असे याचि ठाया ॥
तशा देव-यज्ञीं हरी तुष्ट झाला ॥
ह्मणे कांहिं मागा सुरांतें वराला ॥ १०० ॥
,, तया बोलिले देव देसी वरासी ॥
तरी ईतुकें दे दयाळा अह्मांसी ॥
अह्मीं याग एथें असे आजि केला ॥
धरो तीर्थ देव-प्रयागाभिधेला ॥ १०१ ॥
,, करी स्नान जो दान त्या मुक्ति व्हावी ॥
तपा जो करी त्या स्व-रूपासि दावीं ॥
तथास्तू ह्मणोनी हरी गुप्त झाला ॥

वसे नांव देव-प्रयाग स्थळाला ॥ १०२ ॥

साकी. ह्मणे गाधि-सुत सुर-प्रयागापासुनि गंगा आली ॥
उल्लंघोनी हिमालयातें पर्वत-राजाखालीं ॥ १०३ ॥

„ तये ठिकाणीं हरि-द्वार हें स्थान असे रघु-राया ॥
स्वर्ग-द्वारचि जाण लक्ष्मणा विष्णु-दर्शना जाया ॥ १०४ ॥

„ शिव-द्वेष मनिं धरुनि यज्ञ ते ठायीं दक्षें केला ॥
यज्ञ-पती शिव कोपें दक्षासह मख नाशा नेला ॥ १०५ ॥

„ स-भय सुरांनीं स्मरतां ते क्षणिं श्री-हरि तेथें आला ॥
शिवासि जातां शरण सुरांसह शिवही येता झाला ॥ १०६ ॥

„ शर्वाज्ञेनें बस्त-मुखातें लावुनि गंगा-स्नाना—॥
वाल्तिांचि तो स-जिव दक्ष करि शिव-स्तुतीतें नाना ॥ १०७ ॥

„ रुद्रातें सुर भाग देउनि स्तविती जोडुनि पाणी ॥
वर-द-राज तो संतोषे मग वदे सुरातें वाणी ॥ १०८ ॥

„ हरि-प्राप्तिचें द्वार ह्मणोनी हरि-द्वार हें राहो—॥
नांव पुरीला, एथें येतां पतितहि मुक्ती पावो ॥ १०९ ॥

„ क्रतु-दर्भानें पूर्ण-गर्भ हें तीर्थ जाहलें याला ॥
कुशावर्त हें नांव जनांतें ने स्नानें मोक्षाला ॥ ११० ॥

„ असें वदोनी शंभु राहिला बिल्वकेश या नावें ॥
पश्चिम-भागीं गंगा-तीरीं पुरींत हरिही राहे ॥ १११ ॥

„ माया-नगरी तीच राघवा हरि-हर जेथें वसती ॥
त्या गंगेला काय वर्णु मी सहस्र जिव्हा नसती ॥ ११२ ॥

„ शर्व-जटोद्भव वीरभद्र जो दक्ष वधाया आला ॥
हरि-द्वार या क्षेत्रामागें प्रेमें वसता झाला ॥ ११३ ॥

„ क्षेत्राजवळी पश्चिम-वाहिनि रामा गंगा झाली ॥
पुढें अग्निच्या दिशे लक्षुनी वेगें सिंधु निघाली ॥ ११४ ॥

गीति. आहे तदग्र-भागीं जो निंदी दक्ष लोक-पा वांया ॥
दावाया सु-पथ तया कनखल हें तीर्थ लोक पावाया ॥ ११५ ॥

„ तत्तीरीं दक्षेश्वर पुण्य-क्षेत्र हि असे नरा ज्याचा ॥

---

१ बोकड.

बा लाभ सुख-द जैसा इंद्राच्याही तसा न राज्याचा ॥ ११६ ॥

गीति. ऐशीं अनंत तीर्थें जींत मला वर्णवे न रामा तीं ॥
नेती विष्णु-पदातें यत्तीर-ज लागतां नरा माती ॥ ११७ ॥

,, सं-क्षेपें तुज कथितों गंगा-तीर्थासि राम-राया गा ॥
यत्स्नानें स्वर्ग मिळे जो न मिळे करुनि पामरा यागा ॥ ११८ ॥

,, त्याच्या पुढें हि पश्चिम-भागीं रानांत **गडमुनी**साठीं ॥
मुक्ती द्याया आला **गडमुक्तेश्वर** वसे धुनी-कांठीं ॥ ११९ ॥

मु० प्र० तयाच्या पुढें **हस्तिनापूर** रामा ॥
असे चंद्र-वंशांत जो हस्ति-नामा ॥
महा शूर तो भू-पति श्रेष्ठ झाला ॥
सुरांच्या सभेमाजि गाताति ज्याला ॥ १२० ॥

,, अ-पापी नि-रोगी चिरायू तसा ही ॥
वसे लोक जेथें परोत्कर्ष-साही ॥
अ-कालीं नसे मृत्यु राज्यांत याच्या ॥
रिपु-त्रास स्वप्नीं न राज्या तयाच्या ॥ १२१ ॥

,, करी यज्ञ भागीरथी-तीरिं भारी ॥
सुखें नांदती ज्या स्थळीं मर्त्य नारी ॥
प्र-तापी पुरा आपुलें नांव ठेवी ॥
प्रसन्ना जया सर्वदा सिंधु-देवी ॥ १२२ ॥

शा० वि० रम्य क्षेत्र तसें पुढें दिसतसे ज्या ऊपमा ही नसे ॥
ब्रह्मावर्त असें जयासि विलसे नांव स्वयें स्वर्गसें ॥
गंगा-कांठिं वसे जयांत निवसे **ब्रह्मेश्वर-श्री** रसें ॥
सं-पूर्ण स्व-यशें जनाघ दवसें नाशी सुखा देतसे ॥ १२३ ॥

पृथ्वी. पुढें सरळ चालली निज-पतीस भेटावया ॥
हिमाचल-सु-कन्यका पितृ-कुला त्यजोनी दया ॥
सती पितृ-गृहांतुनी श्वशुर-गेहिं जातां जशी ॥
पुन्हा न परते जनीं कुल-पती-सुता ही तशी ॥ १२४ ॥

,, हिमाद्रिंतुनि ये मधें कुशिक-सिंधु भेटीस ती ॥

१ ब्रह्मेश्वर श्री ह्मणजे श्रीब्रह्मेश्वर.

समर्थ तनया निघे सखिस देत भेटी सती ॥
पुरें उभयतां तटीं असति दोन ही तीं तशीं ॥
प्रकाश-कर शोभती श्रवण-भूषणें तीं जशीं ॥ १२५ ॥

शिखरिणी. पुढें आली रामा करित तट-देशा स-फळ ती ॥
करावें ज्या कामें भजन वि-मदें त्यास फळती ॥
सुता द्याया धांवे जननि पंथ जें कश्मल हरी ॥
हका मारी शब्दें करुण स-दया पुण्य-लहरी ॥ १२६॥

शा॰वि॰ आली धांवत जी तशी च **यमुना** भागीरथी-भेटिला ॥
हर्षे पाहुनि पातली निज-सखी घे तीहि पोटीं तिला ॥
दावायासि जगीं अ-भेद यमुना ही वैष्णवी श्यामला ॥
गंगा जी शिव-शक्ति तींत मिसळे ज्ञानेंचि दृश्या मला ॥ १२७ ॥

,, दोघी सं-गति पावतां चि तिसरी **ब्राह्मी** तदंशाच ती ॥
दावी गुप्त **सरस्वती** हि असतां प्राकट्य मध्यें सती ॥
गंगा आणि सरस्वती हि यमुना ज्या ठायिं झाल्या जमा ॥
मोक्ष-द्वार सख्या त्रि-वेणि ह्मणती लोकीं तया सं-गमा॥ १२८ ॥

,, ब्रह्मा-विष्णु-महेश-शक्ति मिळती त्या एकमेकींमधें ॥
यांचा सं-गम देवतांसि अवघ्या स्वर्गाहुनी सौख्य दे ॥
आले देव समस्त यास्तव तया ठायासि सानंद ते ॥
पुष्पें वर्षति गाति नाचति स्वयें स्तोत्रें करीती शतें ॥ १२९ ॥

स्रग्धरा. ब्रह्म्यानें सोम-याग प्रथम करुनि तत्तीरिं **सोमेश्वरासी** ॥
स्थापोनी दीधलासे वर जरि असला नीच ही पाप-राशी ॥
वेणी-स्नानें चि त्याचें सकल अघ हरे पूजिल्या देव भुक्ती ॥
स्वर्गीं रोंवी ध्वजा जो सुर-पति-पद घे देह-पातें हि मुक्ती ॥१३०॥

उ॰जा॰ वेणीपरी सं-गम जाहलासे ॥ त्रि-वेणि हें नांव मनो-ज्ञ भासे ॥
सर्वामरीं यज्ञ उदंड केले ॥ **प्रयाग** हें नांव ह्मणोनि झालें॥ १३१ ॥

शा॰वि॰ गंगा होउनि पश्चिमाभि-मुख त्या कालिंदिला भेटली ॥
जेथें तें स्थळ तीर्थ-राज ह्मणुनी प्र-ख्यात या भू-तळीं ॥
तेथें माधव लोक-मुक्तिकरितां प्रीती धरोनी वसे ॥
तीर्थें ज्यांत अनंत तीर्थ दुसरें ऐसें न कोठें असे ॥ १३२ ॥

शा०वि० **वेणी-माधव** तीर्थ-राज ह्मणती तो हा प्रयागाभिधें ॥
राहे कल्प-तरूच काम-द जनां भू-मंडलाच्या मधें ॥
पापांधार हरावया उगवला कीं सूर्य भूमीवरी ॥
तीर्थ-क्षेत्र हरि-प्रिय त्रि-जगतीं नाहीं दुजें यापरी ॥ १३३ ॥

गीति. सित-कृष्ण तोय भासे अद्यापी पावली जिथें संगा ॥
पूर्वाभिमुखी होउनि यमुनेसह चालली पुढें गंगा ॥ १३४ ॥

व० ति० पाणी सु-निर्मळ जिचें अति रम्य भासे ॥
मोठे लहान फिरती अ-गणीत मासे ॥
तैसे च कच्छप अ-संख्य जळांत कांहीं ॥
तीरीं बहूत रमती तप ध्यावया ही ॥ १३५ ॥

,, भौरे अनंत फिरताति अ-गाध पाणी ॥
तेथील नक्र-समुदाय न अंत जाणी ॥
लाटांवरी भिडति येउनि उंच लाटा ॥
तीरास लागति न होय जळांत सांठा ॥ १३६ ॥

उ०जा० एकापुढें एक सहस्र नावा ॥ धांवोनि जाताति नसे विसांवा ॥
तरंग-वेगें वर-खालिं होती ॥ होड्या किती त्यांतुनि पार जाती ॥ १३७ ॥

,, भागीरथी शब्द करीत वेगें ॥ येऊन सारी यमुनेसि मागें ॥
येतां तिचा वेग मिळोनि दोघी ॥ प्रेमें पुढें चालति पूर्व-भागीं ॥ १३८ ॥

,, भागीरथीचें अति शुभ्र वारी ॥ काळी दिसे सूर्य-सुता हि भारी ॥
दोघींमधें जें जळ लाल आहे ॥ सरस्वती ती प्रकटोनि वाहे ॥ १३९ ॥

शा०वि० आकाशापरि तोय त्यांत ढगसे फेनौघ ते चालती ॥
उष्णें अग्नि तशा स-शब्द लहरी विद्युल्लता हालती ॥
नावा त्यांत विमान-पंक्ति तळिंचीं मोतीं जशा तारका ॥
रामा विष्णु-पदासि याचि धरिं तूं चित्तीं सदा तारका ॥ १४० ॥

पृथ्वी. नरामर शतावधी पुलिनिं बैसुनी ते किती ॥
सुधा-रस-समान त्या अति अ-तृप्त तोया पिती ॥
सु-कांत पुलिनांत ते पसरले दुहीं बाजुंला ॥
गमे जननि पाजवी पय धरोनि तेथें मुला ॥ १४१ ॥

,, मृदू सुख-द वालुका लखलखीत शोभे बरी ॥

हिरे चुरुनि वोपिले ह्मणुनि स्वच्छ तेजा धरी ॥
सुखें भरित मत्स्य ते वरिंवरी उड्या मारिती ॥
सुरां कळविती न ती वेरि जळीं अह्मां जी रती ॥ १४२ ॥

पृथ्वी. मदांध गज आंतुनी करिति जीं करार्ग्रे वरी ॥
करेणु-सह चालतां दिसति पंक-जाचे परी ॥
खळाळुनि जलौघ तो करित भोंवरे चालला ॥
तयांत फिरती तरी करिति अप्सरांच्या कला ॥ १४३ ॥

" हिमाद्रि-भव चालतां पवन पत्र-पुष्पें जळीं ॥
समर्पण त्रि-वेणिच्या करि ह्मणोनि झाला बळी ॥
तटानिकट भू-रुह श्रम-हर स्वयें वांकले ॥
जनांसि सुख द्यावया सु-जन संगतीच्या फळें ॥ १४४ ॥

साकी. उभय बाजुनें चित्र तरूंची दाट लागली छाया ॥
पांथ-स्थाला सुख-कर मोठी श्रम-हर मार्गी जाया ॥ १४५ ॥

" जंबु कंवठ सुरदारु नारळी केळि पोफळि अंबे ॥
फणस पेरु अणि लिंब-तरूंच्या भरलें तीर कदंबें ॥ १४६ ॥

" सरल कुटज वट वृक्ष सातवण प्लक्ष दाडिमी चांफा ॥
शाल ताल किति तमाल उंबर घालविती जन-तापा ॥ १४७ ॥

" मंदारामल बकुल बिल्व कुंट अशोक चंदन जाती ॥
वृक्षि बैसले पक्षि सर्वदा भागिरथी-गुण गाती ॥ १४८ ॥

कामदा. दूर जाउनी फीरली पुढें ॥ स्वर्ग-वासिनी उत्तरेकडे ॥
उत्तरा-मुखी स्नान-दुर्लभा ॥ दर्शनें चि दे माय सु-प्रभा ॥ १४९ ॥

शा०वि० जीच्या पश्चिम-काठिं सुंदर असें वैकुंठ जें भूवरी ॥
कीं कैलास जयास नांव विलसे वाराणसी यापरीं ॥
रामा योग नको तपो-बळ नको यज्ञादि सिद्धी नको ॥
जेथें मुक्ति मृतासि होय सखया वेदांत-विद्या नको ॥ १५० ॥

उ०जा० गंगा उदग्वाहिनि ज्या पुरासी ॥ अनंत जन्मार्जित पुण्य-राशी ॥
संपादिलासे पदरांत जेणें ॥ तें पाविजे सत्य तरी च तेणें ॥१५१॥

गीति. सर्ग-स्थिति-लय-कर्ता ज्याचें घेतां चि नांव भव नाशी ॥

---

१ स्वर्गात. २ पिंप्री अथवा पिंपळ. ३ चित्रकाचें झाड.

ये काशींत महेश्वर तो चि दिवोदास-भक्त-भवनाशी ॥ १९२ ॥

गीति. तो विश्वेश्वर राहे येऊनि भक्तार्थ काशिकेमाजी ॥
त्याच्या वासें पुरवी मनुजाच्या सर्व काशि कामा जी ॥ १९३ ॥

व०ति० जो काळ-भैरव अशा धरि सत्य नांवा ॥
पापासि काळ अणि भैरव दुष्ट-भावा ॥
जे लागती सु-जन येऊनि नाथ-पाया ॥
तो त्यांवरी करि कृपा-भर पूर्ण छाया ॥ १९४ ॥

भु०प्र० जिथें अन्न-पूर्णा जगन्माय रामा ॥
जगन्नाथ-राणी करी पूर्ण कामा ॥
वसे काशिका-गेहिं जी सर्व-दात्री ॥
धरी द्यावया अन्न हस्तांत पात्री ॥ १९५ ॥

स्वागता. धुंडिराज गण-नायक काशी-मध्यभागिं पुर-विघ्न विनाशी ॥
विश्व-नाथ जवळी सुख-धामा दर्शनें पुरवि जो जन-कामा॥ १९६॥

शा० वि० गंगा भारति सूर्य-सूनु किरणा वा धूत-पापा तसे ॥
पांची एकवटोनि तीर्थ निपजे तें पंच-गंगा असें ॥
तन्नामें वरि घाट त्यावरि उमा-कांत-प्रिय श्री-पती ॥
बिंदू-माधव नांव ज्यास पडलें मोक्ष-प्र-दा य स्मृती ॥ १९७॥

,, लोकेश-स्थिति सर्व-देव-वसती तैशी च भागिरथी ॥
पाहोनी नयनांबु-बिंदुसि त्यजी सानंद लक्ष्मी-पती ॥
झाला यास्तव बिंदु-माधव हरी वि-ख्यात वाराणसी-॥
वासी,धन्य जयासि नित्य नमिती वैकुंठ ते त्या तशी ॥ १९८॥

व०ति० त्याच्या च सन्निध असे मणिकर्णिका हें ॥
ज्या नांव तीर्थ वरि घाट हि रम्य आहे ॥
तीर्थें सदैव वसती अवघीं जिथें तें ॥
जो देह त्यांत त्यजि त्या हर-रूप देतें ॥ १९९ ॥

भु०प्र० शिवाचे गणीं मुख्य जो दंड-पाणी ॥
हतीं दंड घेवोनि पापासि खाणी ॥
पुरी-मध्य-भागीं उभा दंड-धारी ॥

---

१ सरस्वती.

दिसे, हाक मारोनि पाप्यांसि तारी ॥ १६० ॥

हें भाषण ऐकून राम ह्मणालाः—

भु॰प्र॰ ह्मणे राम सांगा कधीं काशि केला ॥
तुह्मी श्री-मुनी राज सर्वज्ञ गेला ।
असे ऐकण्याचा अती हेतु माझा ॥
मला काशि-माहात्म्य-पीयूष पाजा ॥ १६१ ॥

त्यावर विश्वामित्र सांगूं लागलाः—

शा॰वि॰ सांगे कौशिक पूर्व-वृत्त सखया राजा हरिश्चंद्र या-॥
नामें जो तव पूर्व-ज क्षिति-तळीं चित्तीं जयाचे दया ॥
स्वप्नीं अर्पुनि सर्व राज्य मजला जो सत्त्व-शील स्वयें ॥
पुत्र-स्त्री-युत दक्षिणेसि सु-कृती देण्यासि काशीस ये ॥ १६२ ॥

,, त्याचें सत्त्व हरावया बहु तऱ्हे त्या त्रास केला परी ॥
सत्यापासुनि राय नाहिं टळला शांती च चित्तीं धरी ॥
जेणें स्त्री-सुत-वि-क्रयासि करुनी डोंबा-घरीं वाहिलें- ॥
पाणी, यापरि सत्त्व अन्य नृ-पतीमाजी न मीं पाहिलें ॥ १६३ ॥

,, काशी-वास करोनि मुक्त जहला राजा ऋणापासुनी ॥
मातें वास नृपासवें चि घडला वाहे जिथें स्वर्धुनी ॥
केलें मीं तप त्याच मुक्ति-नगरीमध्यें सु-वंशोद्भवा ॥
तूं ही जाउनि काशिला नदि-जळीं नाहोनि पूजीं भवा ॥ १६४ ॥

उ॰जा॰ एके दिनीं मी दिन-कृत्य रामा ॥ विलोकिलें जें परि-पूर्ण-कामा ॥
आईक तें तूजसि सांगतों हें ॥ यथा-मती विस्तर फार नोहे ॥ १६५ ॥

, उठोनि जेथें सु-कृती प्रभातीं ॥ स्नानासि त्या भागिरथीस जाती ॥
स्त्रिया हि येवोनि कितेक बाळा ॥ गाताति मार्गीं हरि-सद्गुणांला ॥ १६६ ॥

, कन्या मुळीं ती हिम-पर्वताची ॥ तीरासि थंडी ह्मणवोनि साची ॥
थंडीमुळें कांपति ओंठ भारी ॥ शिवाक्षरें तीं निघताति सारीं ॥ १६७ ॥

, कृष्णाजिना दंड-कमंडलूला ॥ कांठावरी ठेवुनि भस्म-माळा ॥
मंदाकिनी-वंदन-पूर्व न्हाती ॥ लावोनि देहासि सदैव माती ॥ १६८ ॥

शा॰वि॰ दुर्गा-घाटिं कितेक पंचनदिच्या घाटाप्रती पावती ॥
कोणी श्री-मणिकर्णिकेप्रति किती त्या ब्रह्म-घाटाप्रती ॥

राहें लीनपणें सर्वांशीं ॥ जैसें पातळ तोय ॥ क्षमा आत्म-त्वें धरावी ॥ अबोलनी जंव होय ॥ प्राण्या० ॥ २ ॥ वैभव जायाचें बा जायाचें ॥ पाप-बळें जाईल ॥ सत्ता श्री-हरिची श्री-हरिची ॥ तो हिरोन नेईल ॥ होई सावध रे बा सावध रे ॥ तरिच बरें होईल ॥ क्षेम-कल्याणा बा कल्याणा ॥ **अमृतेश्वर** देईल ॥ प्राण्या भुलूं नको नटूं० ॥ ३ ॥

पद ५.

उंदीर देखुनि वचकें ॥ तैसा काळालागिं न दचके ॥ १ ॥ ह्मणउनी हरि भजिजे हरि भजिजे ॥ पदोपदीं सं-स्मरिजे ॥ ध्रु० ॥ दाटति कंठ कफानें ॥ नाना देहीं उठति तुफानें ॥ २ ॥ वरडुनि घाबरें करिती ॥ असली सु-बुद्धि तेही हरिती ॥ ३ ॥ समयीं ह्मणती पैका वेंचूं ॥ अंतरिं सहस्र तिडका विंचू ॥ ४ ॥ लागलि देखुन उचकी ॥ स्त्री सुत बंधु पैका उचकी ॥ ५ ॥ कंठीं कुडक्या मुद्या ॥ अवघी संपत्ति जाइल उद्यां ॥ ६ ॥ **अमृतें**विण मति बरळा ॥ अंतरिं सावध तो एक विरळा ॥ ७ ॥

पद श्रीधराचें.

सखया रामा, विश्रांति तुझिये नामीं ॥ ह्मणउनि मजला ने त्वरें निज-सुख-धामीं ॥ सखया० ॥ ध्रु० ॥ अवचट सु-कृतें नर-देहा आली भेटी ॥ पशु-सुत-जाया-धन-धामीं प्रीती मोठी ॥ माझीं माझीं ह्मणुनि म्यां धरिलीं पोटीं ॥ यांच्या संगें भोगिल्या दुःख-कोटी ॥ सखया० ॥ १ ॥ सोडुनि स्व-हिता धांवलों दिशा दाही ॥ शववत झालों मागुता कौतुक पाहीं ॥ परि खळ जन हे नेदिती कवडी तेंही ॥ परि हे आशा पापिणी लाजत नाहीं ॥ सखया० ॥ २॥ जंववरि दृढ-ता तंववरि या तनुची प्रीती ॥ जर्जर झाल्या निंदक हे अवघे होती ॥ यांचीं दुःखें तुजला मी सांगूं किती ॥ ह्मणउनि येतो **श्रीधर** काकूळती ॥ सखया० ॥ ३ ॥

पदें आनंदतनयाचीं.

पद १.

बरवें समजा रे उमजा रे ॥ कां करतां गमजा रे ॥ ध्रु० ॥ माया-मद जग सारें ॥ अवघें दो दिवसांचें वारें ॥ बरवें० ॥ १ ॥ दारा धन सुत पोरें ॥ अवघीं नागवणी-सम चोरें ॥ बरवें० ॥ २ ॥ धरुनी पथ गरभारें ॥ तरला **आनंदतनय** विचारें ॥ बरवें० ॥ ३ ॥

पद २.

रत हरि-पद-कमल-कंद सेवि मनो-भ्रमरा ॥ ध्रु० ॥ दुष्ट दैत्य दमुनि देत निज-भक्का थारा ॥ द्रुत-तर मनिं धरुनि भाव सांडि भव-पसारा ॥ रत० ॥ ॥ १ ॥ शुक-सनकादिक मुनी जपति ज्या आधारा ॥ सुर-वर मुनि गाति मुखें नित्य निराकारा ॥ रत० ॥ २ ॥ पावन पद-रजें करुनि गौतम-मुनि-दारा ॥ निशि-दिनिं **आनंदतनय** गाय वेद सारा ॥ रत० ॥ ३ ॥

पद ३.

त्यांचा संग नको मजलागीं ॥ त्यांच्या तोंडा लागो आगी ॥ ध्रु० ॥ वरि वरि वचनें लागति गोड ॥ अंतरिं दुर्बुद्धीचा मोड ॥ त्यांचा संग नको० ॥ १ ॥ भजतां श्री-रामाचे पाय ॥ मध्यें करिती अंतराय ॥ त्यांचा संग नको० ॥ २ ॥ घेऊन सौजन्याचें सोंग ॥ साधिति जारण-मारण-योग ॥ त्यांचा संग नको० ॥ ३ ॥ भजनीं दावूनियां विश्वास ॥ व्यसनीं घालिति जे विश्वास ॥ त्यांचा संग नको० ॥ ४ ॥ अ-खंड जन-निंदेतें ध्याय ॥ **आनंदतनय** वदे कवि-राय ॥ त्यांचा संग नको० ॥ ५ ॥

पदें जीवनतनयाचीं.

पद १.

माझ्या बाळावरता रोष ॥ कैकेयि धरिशी कां ॥ ध्रु० ॥ चिमणें बाळक कीं रघु-राय ॥ केला नसतां तव अ-न्याय ॥ वनासि दवडुनि सुख तरि काय ॥ ऐसा अनर्थ करिसी कां ॥ माझ्या० ॥ १ ॥ राम केवळ नेणत बाळ ॥ फिरेल विपिनीं कीं अकुमाळ ॥ यास्तव वाटतसे हळहळ ॥ ठेविन भाळ चरणीं कां ॥ माझ्या० ॥ २ ॥ अंतरल्यावर श्री-रघु-राज ॥ माझे प्राणचि जातिल आज ॥ त्रि-भुवनीं अप-कीर्तीची लाज ॥ व्यर्थचि आज वरिसी कां ॥ माझ्या० ॥ ३ ॥ देई भरताशी सं-भार ॥ परि मजवरता करिं उप-कार ॥ **जीवनतनयाचा** दातार ॥ चित्तीं दूर धरिसी कां ॥ माझ्या० ॥ ४ ॥

पद २.

माझ्या बाळा रघु वीरा ॥ वनासि जाऊं नको ॥ ध्रु० ॥ कोमळ नाजुक तुझा काय[illegible]व्यर्थचि भरीं भरलासी काय ॥ रडतें मोकलोनि मी धाय ॥ पंकीं गाय २[illegible] नको ॥ माझ्या० ॥ १ ॥ तुझे पायां येतिल फोड ॥ वन-वि-चराची इच्छा सोड ॥ देई मजला एवढी जोड ॥ सु-कृत-मोड मोडूं

नको ॥ माझ्या० ॥ २ ॥ सूक्ष्म केवळ तूं तर बाळ ॥ कैसा फिरसिल रानोमाळ ॥ होइल अनर्थ कीं तात्काळ ॥ विपरित काळ दावूं नको ॥ माझ्या० ॥ ३ ॥ विनवित रामासी ते माय ॥ स्वस्थचि मजपासीं तूं राय ॥ जीवनतनय वंदितो पाय ॥ कांहीं उदास होउं नको ॥ माझ्या० ॥ ४ ॥

पदें शिवदिनकेसरीचीं.

पद १.

जैसें ज्यानें केलें ॥ तैसें त्याला फळ झालें ॥ ऐसें अनु-भवासि आलें ॥ यांत आमुचें काय गेलें ॥ ध्रु० ॥ काळ-व्याळ हा विक्राळ ॥ डंखूं पाहे सर्वहि काळ ॥ त्याचें भय सांडुनियां ॥ मूर्खें स्व-हित टोलाविलें ॥ यांत० ॥ १ ॥ भक्त वि-रक्त योगी संत ॥ सिद्ध ज्ञानी जीवन्मुक्त ॥ त्यांची सेवा करितां देवें॥ वैकुंठासी नेलें ॥ यांत० ॥ २ ॥ अर्थ स्वार्थ साधन अर्थ ॥ केसरि शिवदिन गुरु परमार्थ ॥ गुरु-भक्तांचें गुरु-भक्तिनें ॥ जन्म-मरण चुकविलें ॥ यांत० ॥ ३ ॥

पद २.

भाव धरारे ॥ आपुलासा देव करा रे ॥ ध्रु० ॥ कोणी काय ह्मणो यासाठीं ॥ बळकट प्रेम असावें गांठीं ॥ निंदा-स्तुतीवर लावुनि काटी ॥ मी तूं हरा रे ॥ आपुलासा देव० ॥ १ ॥ स-काम साधन सर्वहि सांडा ॥ निष्का-में मुळ भजनीं भांडा ॥ नाना कु-तर्क-वृत्तिसि दवडा ॥ आली जरा रे ॥ आपुलासा० ॥ २ ॥ दुर्लभ नर-देहाची प्राप्ती ॥ पुन्हा न मिळे हा कल्पांतीं ॥ ऐसा विवेक जाणुनि चित्तीं ॥ गुरुसी वरा रे ॥ आपुलासा० ॥ ३ ॥ केसरिनाथ-गुरूचे पायीं ॥ सृष्टि आजि बुडाली पाहीं ॥ शिव-दिनिं निश्चय दुसरा नाहीं ॥ भक्त-सखा रे ॥ आपुलासा देव करा रे ॥ ४ ॥

पद ३.

माझी देव-पुजा देव-पुजा ॥ पाय तुझे गुरु-राजा ॥ माझी० ॥ ध्रु० ॥ गुरु-चरणाची माती ॥ तेच माझी भागीरथी ॥ माझी० ॥ १ ॥ गुरु-च-रणाचा बिंदु ॥ तोची माझा क्षीर-सिंधु ॥ माझी० ॥ २ ॥ गुरु-चरणाचें ध्यान ॥ तेंचि माझें संध्या-स्नान ॥ माझी० ॥ ३ ॥ शिवदिन केसरि-पायीं ॥ सद्गुरुवांचुनी दैवत नाहीं ॥ माझी० ॥ ४ ॥

पद ४.

दैवें नर-तनु सांपडली ॥ मूढा तुज कां भूल पडली ॥ ध्रु० ॥ अ-मूल्य

आयुष्य जातें रे ॥ कां करितोसि मातेरें ॥ दैवें नर-तनु० ॥ १ ॥ मोह-मद्दें तुम्ही कां भुललां ॥ काळ-व्याळ गिळि तुजला ॥ दैवें नर-तनु० ॥ २ ॥ शिवदिन सांगे मृदु-वचनें ॥ सावध होई श्रुति-वचनें ॥ दैवें नर-तनु सां० ॥ ३ ॥

पद रामजोशाचें.

भज भज भव-जलधिमाजि, मनु-जा शिवाला ॥ ध्रु० ॥ धरिशिल दृढ चरण-कमल, घडिभरि तरि करुनि वि-मल ॥ तरिच सकल पाप शमल, त्यज रे भवाला ॥ भज भज० ॥ १ ॥ सांडुनियां विषय-वमन, झडकरि करिं षड-रि-दमन ॥ पूजि मन हें करुनि सुमन ॥ गिरि-जा-धवाला ॥ भज भज० ॥ २ ॥ सावध हो करिशि काय, शंकर गुरु बाप माय ॥ चिंतुनि कवि राम-पाय ॥ हृदयीं निवाला ॥ भज भज० ॥ ३ ॥

पदें मध्वमुनीचीं.

पद १.

उद्धवा शांतवन कर जा, त्या गो-कुल-वासि जनांचें ॥ ध्रु० ॥ बा नंद य-शोदा माता, मजसाठीं त्यजतिल प्राण ॥ त्यागुनी प्र-पंचा फिरती, मनिं उदास रानोरान ॥ अन्न-पाणि त्यजिलें रडती, अति दुःखित झाले दीन ॥ चाल० बद० ॥ जन्मलों तेंहुनि झटले ॥ मजलागीं तिळ तिळ तुटले ॥ कटि बांदे वाहतां घटले ॥ आटलें रक्त देहाचें ॥ उद्धवा शांतवन० ॥ १ ॥ भाइ बाप त्यजुनी बाळें, मजसंगें खेळत होतीं ॥ गोडशा शिदोऱ्या आ-णुनी, आवडिनें मजला देती ॥ रात्रं-दिस फिरले मागें, दधि गोरस चोरू-ति ॥ चाल० बद० ॥ मी तोडुनी आलों तटका ॥ तो जिवाला लागला च-का ॥ मजविण त्या युगसम घटका ॥ आठवतें प्रेम जयांचें ॥ उद्धवा शांतवन० ॥ २ ॥ पति-सुतादि गृह धन त्यजिलें, मजवरती धरुनि मम-ता ॥ मानिलें तुच्छ अप-वर्गा, मजसंगें निश्चळ रमतां ॥ मद्दत्त-चित्त त्या गोपी, नेत्रांतरिं ठेवुनि सम-ता ॥ चाल० बद० ॥ तिळ-तुल्य नाहिं मनिं ड-गल्या ॥ दृढ निश्चय धरुनी तगल्या ॥ बहुधा त्या नसतिल जगल्या ॥ भंगले मनो-रथ ज्यांचे ॥ उद्धवा शांतवन० ॥ ३ ॥ हरि आहे सुखरुप म्हणुनी, भेटतांचि त्यां सांगावें ॥ सांग कीं समस्तां पुशिलें, प्रत्युत्तर त्यां सांगावें ॥ करुनियां ज्ञान तयांतें, सांग कीं शोक त्यजावे ॥ चाल० बद० ॥ हें

कार्य नव्हे तुजजोगें ॥ मजसाठीं जावें वेगें ॥ हें **मध्वमुनीश्वर** सांगे, त्या न पवे ज्ञान जयाचें ॥ उद्धवा शांतवन० ॥ ४ ॥

पद २.

जाणों हरिचे पाय ॥ आह्मी जाणों हरिचे पाय ॥ ध्रु० ॥ नेम न जाणों यमहि न जाणों ॥ नेणों अन्य उपाय ॥ आह्मी० ॥ १ ॥ परिस देउनी सोनें घेणें ॥ जळो त्याचा व्यवसाय ॥ आह्मी० ॥ २ ॥ कृष्णाचें पद सोडुनि आह्मी ॥ मुक्ति वरूं हयहाय ॥ आह्मी जाणों हरिचे पाय ॥ ३ ॥

पद ३.

तूं माझा यजमान ॥ रामा तूं माझा यजमान ॥ ध्रु० ॥ जननी-जठरीं रक्षियलें मज ॥ पोसुनि पंचहि प्राण ॥ रामा तूं० ॥ १ ॥ बाहेर निघतां मातेचे स्तनीं ॥ पय केलें निर्माण ॥ रामा तूं० ॥ २ ॥ ऐसें असतां या पोटाची ॥ कां करुं चिंता जाण ॥ रामा तूं० ॥ ३ ॥ **मध्वमुनीश्वर** स्वामि रमा-पति ॥ धरि माझा अभि-मान ॥ रामा तूं० ॥ ४ ॥

पद ४.

तो नर गति चुकला ॥ स्वानंदातें मुकला ॥ तो नर० ॥ ध्रु० ॥ सद्गुरु-वर-दा वाणी ॥ नाहीं नाहीं ज्याचे श्रवणीं ॥ तो नर० ॥ १ ॥ शास्त्रें पाहुनि वक्ता ॥ बोलत फार अनु-भव नसतां ॥ तो नर० ॥ २ ॥ धर्म-वासना कांहीं ॥ ज्याचे मानसिं तिळभर नाहीं ॥ तो नर० ॥ ३ ॥ संत-संग हरि-भक्ति ॥ क्षणभरी न ये मनांत वि-रक्ति ॥ तो नर० ॥ ४ ॥ **मध्वनाथ** ह्मणे भाव ॥ सद्गुरुवांचुनि कैंचा देव ॥ तो नर० ॥ ५ ॥

पदें तुकारामांचीं.

पद १.

पुरे एकचि पुत्र माय-पोटीं ॥ हरि-स्मरणें उद्धरी कुळें कोटी ॥ ध्रु० ॥ धन्य वंशीं जन्मला भगीरथ ॥ गंगा आणोनी पूर्व-ज केले मुक्त ॥ पुरे एक० ॥ १ ॥ गौतमानें आणिली गोदावरी ॥ आपण तरोनि, दुजयांसी तारी ॥ पुरे एक० ॥ २ ॥ पांचा वर्षांचें ध्रुव बाळ तान्हें ॥ अढळ पदीं स्थापिलें बहू मानें ॥ पुरे एक० ॥ ३ ॥ तेजः-पुंज शीतळ-सौख्य-दानीं ॥ एक चंद्र-प्रकाश त्रि-भुवनीं ॥ पुरे एक० ॥ ४ ॥ पहा कैसा तो पुंडलीक भीट ॥ उभा केला वैकुंठ-नायक ॥ पुरे एक० ॥ ५ ॥ राम-रूपी जन्मला कीर्ति-

वंत ॥ अंजनीचे उदरीं हनुमंत ॥ पुरे एक० ॥ ६ ॥ तुका ह्मणे हरिसी विन्मुख ॥ गांधारीचे उदरीं शत-मूर्ख ॥ पुरे एक० ॥ ७ ॥

पद २.

एथें कोणाचें काय बा गेलें ॥ ज्याचें त्यानेंच अनहित केलें ॥ ध्रु० ॥ संतीं सांगितलें ऐकेना ॥ स्वतां बुद्धिही असेना ॥ वृत्ति निबरली पिकेना ॥ मूढ कोणाचें ऐकेना ॥ एथें कोणाचें० ॥ १ ॥ अन्य यातिचे सं-गती लागे ॥ साधु-जनांमध्यें न वागे ॥ केल्यावीण परा-क्रम सांगे ॥ जेथें सांगे तेथेंचि भीक मागे ॥ एथें कोणाचें० ॥ २ ॥ नीत टाकुनी अ-नीत चाले ॥ भडभड भलतेंच बोले ॥ मंद होउनी उन्मत्त डोले ॥ अखेर फार वाईट झालें ॥ एथें कोणाचें० ॥ ३ ॥ तुका ह्मणे कांहीं नेम ॥ चित्तीं न धरी अधम ॥ सांग पडलासे भ्रम ॥ अंतीं कुटील त्यासी यम ॥ एथें कोणाचें० ॥ ४ ॥

पद ३.

पोटापुरतें देई ॥ मागणें लयि नाहीं लयि नाहीं ॥ ध्रु० ॥ पोळी साजुक अथवा शिळी ॥ देवा देई भुकेच्या वेळीं ॥ मागणें० ॥ १ ॥ वस्त्र नव अ-थवा जुन ॥ देवा देई अंग भरून ॥ मागणें० ॥ २ ॥ देवा कळणा अथवा कोंडा ॥ आह्मां देई भुकेच्या तोंडा ॥ मागणें० ॥ ३ ॥ तुका ह्मणे आतां ॥ नका करूं पायापरता ॥ मागणें लयि नाहीं लयि० ॥ ४ ॥

पद ४.

ज्याचें सुख त्याला सुख त्याला ॥ काय असे भलत्याला ॥ ज्याचें० ॥ ध्रु० ॥ एक जेवुनि तृप्त झाला ॥ एक हाका मारि अन्नाला ॥ ज्याचें सु० ॥ १ ॥ एक नदी उतरुनि गेला ॥ एक हाका मारी तारूला ॥ ज्याचें सु० ॥ २ ॥ एक मोक्ष-मार्गी गेला ॥ एक अधो-गती चालिला ॥ ज्याचें सु० ॥ ३ ॥ तुका वैकुंठाशी गेला ॥ हाका मारीतो लोकांला ॥ ज्याचें सुख त्याला सुख त्याला ॥ काय० ॥ ४ ॥

पद रामदासाचें.

धांव रे राम-राया ॥ किती अंत पाहासी ॥ प्राणांत मांडियेला ॥ नये करुणा कैशी ॥ धांव रे० ॥ ध्रु० ॥ पाहिन क्षणभरी ॥ चरण झाडीन केशीं ॥ नयन शीणले बा ॥ आतां केधवां येशी ॥ धांव रे० ॥ १ ॥ मी-पण अभि-मानीं ॥ अंगीं भरियेला ताठा ॥ विषय-कर्दमानें ॥ लाज नाहीं लोळतां ॥

चीळस उपजेना ॥ ऐसें झालें बा आतां ॥ धांव रे० ॥ २ ॥ मारुती-स्कंध-भागीं ॥ शीघ्र बैसोनियां यावें ॥ राघवें वैद्य-राजें ॥ कृपा-औषध द्यावें ॥ दयेच्या पद्म-हस्तें ॥ माझे शिरीं ठेवावें ॥ धांव रे० ॥ ३ ॥ या भवीं रामदास ॥ थोर पावतो व्यथा ॥ कौतुक पाहतोसी ॥ काय जानकी-नाथा ॥ दयाळा दीन-बंधो ॥ भक्त-वत्सला आतां ॥ धांव रे० ॥ ४ ॥

पद एकनाथाचें.

स-गुण चरित्रें परम पवित्रें सादर वर्णावीं ॥ सज्जन-वृंदें मनो-भावें आधीं वंदावीं ॥ ध्रु० ॥ संत-संगें अंतर-रंगें नाम बोलावें ॥ कीर्तन- रंगीं देवास-न्निध सुखें डोलावें ॥ स-गुण चरित्रें० ॥ १ ॥ भक्ति-ज्ञानावि-रहित गोष्टी इतरा न कराव्या ॥ प्रेम-भरें वैराग्याच्या युक्ति विवराव्या ॥ स-गुण च० ॥ २ ॥ जेणेंकरुनी मूर्ति ठसावे अंतरिं श्री-हरिची ॥ ऐशी कीर्तन-मर्यादा हे संतांने घरची ॥ स-गुण च० ॥ ३ ॥ अ-द्वय-भजनें अ-खंड स्मरणें वाजवि कर-ताळी ॥ एका जनार्दनीं मुक्ती होये तत्काळीं ॥ सगुण चरित्रें० ॥ ४ ॥

पद मोहिरोबाचें.

भगवंताला स्मराल तरि हा भव-सागर तुम्ही तराल हो ॥ ध्रु० ॥ पापा-मध्यें न व्हाल शुद्ध हें पुण्यचि करा तराल हो ॥ आणी योगी व्हाल तरी मोह-फणीचें विष उतराल हो ॥ भग० ॥ १ ॥ आत्मा ना विसराल विषय-तृष्णा ना पसराल ॥ भ्रमांतुनि कसराल आदि-पुरुषाला अनुसराल हो ॥ भग० ॥ २ ॥ विचार हा विवराल निरंतर भजनीं वावराल ॥ निज-शांतीला वराल चंचळ-मानस हें आवराल हो ॥ भग० ॥ ३ ॥ योगाभ्यासें झराल अ-क्षय प्रेमातें पाझराल ॥ निरंजन-वनीं टराल तेव्हां नित्यानंदें भराल हो ॥ भ० ॥ ४ ॥ मोहिरा ह्मणे कर्म हराल केविं जन्मुनि पुढति मराल ॥ चित्त चैतन्यीं सुधराल तेव्हां उभग कुळें उद्धराल हो ॥ भग० ॥ ५ ॥

पदें स्फुट.

पद १.

बोलणें फोल झालें ॥ डोलणें वांयां गेलें ॥ ध्रु० ॥ चित्तीं विषयांचा अभि-लाष ॥ नाहीं वि-श्रांतीचा लेश ॥ मुखें ह्मणे निर्विशेष ॥ पर-ब्रह्म सांचलें ॥ बोलणें० ॥ १ ॥ श्रवणीं दावी अष्टहि भाव ॥ ह्मणे मृग-जळवत् हें वाव ॥ कवडी वेंचितां ही जीव ॥ जाऊं पाहे तळमळुनी ॥ बोलणें० ॥

॥ २ ॥ परोप-देशीं पूर्ण-ज्ञानी ॥ वाहे मत्सर ममता मनीं ॥ नागसुरें तो जैसा फणी ॥ डोले परी विष वदनीं ॥ बोलणें० ॥ ३ ॥ अन्न ह्मणतां कोण धाले ॥ शब्दें ब्रह्म कोण झाले ॥ शिकविले बोल बोले ॥ शुक पक्षी पैं जैसा ॥ बोलणें० ॥ ४ ॥ शिकला नाना-कळा छंद ॥ नाहीं अंतरीं निर्द्वंद्व ॥ सहज पूर्ण निजानंद ॥ सर्व रंगीं न भासे ॥ बोलणें फोल झालें ॥ डो०॥ ५ ॥

पद २.

एक मीच प्रिय-कर ज्याला ॥ माझें हो आयुष्य त्याला ॥ ध्रु० ॥ कृष्ण ह्मणे अर्जुनातें ॥ माझें मद्भक्तांसीं नातें ॥ जैसा मत्स्य जळीं जीवनातें ॥ जीवें-भावें न विसंबे ॥ एक मीच० ॥ १ ॥ मजवेगळें दुसरें कांहीं ॥ त्रि-भुवनिं जयासि उरलें नाहीं ॥ त्याविण क्षण लव पल मज पाहीं ॥ उदास अनंत ब्रह्मांडें ॥ एक मीच० ॥ २ ॥ इंद्र-पदींचे जे उप-भोग ॥ त्याचे दृष्टी ते क्षय-रोग ॥ माझे स्व-रूपीं अ-खंड योग ॥ वि-योग नाहीं मज त्यासी ॥ एक मीच० ॥ ३ ॥ ऋद्धी सिद्धी मुक्ती चारी ॥ द्वारीं वोळंगति कामारी ॥ देखुनि वांतीचिये परी ॥ अ-खंड रत हरि-गुरु-भजनीं ॥ एक मीच० ॥ ४ ॥ काया वाचा मना चित्तें ॥ अनन्य भावें भजती मातें ॥ त्यांचा सर्वेहि मीं अ-च्युतें ॥ योग-क्षेम वहावा ॥ एक मीच० ॥ ५ ॥ विश्वात्म्याचे आत्मे झाले ॥ पूर्ण निजानंदीं रंगले ॥ त्यांसि ह्मणती मले गेले ॥ ते भ्रांती ते शिरो-मणी ॥ एक मीच प्रिय-कर ज्याला ॥ माझें हो आयुष्य त्याला ॥ ६ ॥

पद ३.

भज रे गोविंदा गोविंदा ॥ सच्चिदानंद-कंदा ॥ सावध होई रे मति-मंदा ॥ न करी आणिक धंदा ॥ भज रे०॥ ध्रु० ॥ मोहें भुललासी भुललासी ॥ माझें माझें ह्मणसी ॥ क्लेशें मेळविल्या धन-राशी ॥ अंतीं टाकुनि जाशी ॥ भज रे० ॥ १ ॥ गृह-सुत-धन-दारा धन-दारा ॥ मिथ्या मोह पसारा ॥ अंतीं जाशिल रे झरारा ॥ करिं कां पूर्ण विचारा ॥ भज रे० ॥ २ ॥ आयुष्य जातें रे घडिघडी ॥ तुज विषयांची गोडी ॥ काळ पाडिल रे मुरकुंडी ॥ तैं तुज कोण सोडी ॥ भज रे० ॥ ३ ॥ विसरुनि भगवंता भगवंता ॥ करिशिल घरची चिंता ॥ काळ नेईल रे अवचिता ॥ तंव तूं पडशिल भ्रांता ॥ भज रे० ॥ ४ ॥ गुंडा केशवीं स्थिर राहे ॥ तरीच

होउनि थोर-व्हानां सम-दृष्टीनें पुजा ॥ अ-न्याय-पथें न जा ॥ गळ्यांनो० ॥ सदसद्विचार करुनी लोकीं सत्कीर्तीनें सजा ॥ कोणा नच द्या इजा ॥ गळ्यांनो० ॥ परि आश्रय दुःखितांस द्याया तन-मन-धनें झिजा ॥ संक-ट-समयीं भजा ॥ गळ्यांनो० ॥ सत्य वचन राखण्यास न ढळा कथितों ह्या हित-गुजा ॥ व्हा सावध नच निजा ॥ गळ्यांनो० ॥ पळ घट-का प्रहर दिवस. यांहीं अयुष्य होतें वजा ॥ जगदीशाला भजा ॥ गळ्यांनो० ॥ अनंतफंदी ह्मणे तोचि मग तारिल देउनि करा ॥ नर-देहामधिं० ॥ १ ॥

रामजोशी.

रामजोशी हा सोलापुरचा राहणारा, जातीचा देशस्थ ब्राह्मण होता. तो कथा कीर्तन करून आपलें उपजीवन करित असे. तो कवि असून चतुर वक्ता होता. ह्याची कविता प्रायः लावण्यांच्या चालीवर असून सरस आहे. तो कथेंत बहुतकरून आपलीच कविता ह्मणत असे. कधीं कधीं मोरोपंताच्या आर्याहि ह्मणत असे. मोरोपंताची कविता ह्यानें फार प्रसिद्ध केली असें सांगतात. हा आपल्या वयाच्या ५० व्या वर्षी वारला.

जन्म शके १६८४. मरण शके १७३४.

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

छंदो-मंजरी (छंदःशास्त्रावर). अनेक विषयांवर लावण्या.

बोधपर लावणी १.

भला जन्म हा तुला लाधला खुल्लास हृदयीं बुधा ॥ धरिसि तरि हरिचा सेवक सुधा ॥ ध्रु० ॥ चराचरीं गुरु तरावयाला नरा शिरावरि हरी ॥ जरा तरी समज धरीं अंतरीं ॥ हटातटानें पटा रंगवुनि जटा धरिशी कां शिरीं ॥ मठाची उठाठेव कां करीं ॥ वनांत अथवा जनांत हो कां मनांत भलत्या परी ॥ हरीचें नांव भवांबुधि-तरी ॥ चा० ब० ॥ काय गळ्यांत घालुनि तुळशीचीं लांकडें ॥ हीं काय भवाला दुर करितिल माकडें ॥ बाहेर मिरविशि आंत हरिशीं वांकडें ॥ चा० प० ॥ अशा भक्तिच्या रसा-रहित तूं कसा ह्मणविशी बुधा ॥ धरिशि तरि हरिचा सेवक सुधा ॥ १ ॥ जाळ

गळ्यामधिं माळ कशाला व्याळ-काम कोपला ॥ आंतुनि बाहेर ह्मणविशी भला ॥ वित्त पहातां पित्त येतसे चित्त पाहिजे मला ॥ असें हरि ह्मणतो नुमजे तुला ॥ दांभिक वर संभावित अभ्यंतरीं नाहिंस बिंबला ॥ बहिर्मुख नर नरका लाधला ॥ चा० ब० ॥ तूं पोटासाठीं करिं खटपट भलनिशी ॥ परि भक्ति-रसाविण हरि भेटल काय तुसी ॥ काय ध्यान धरुनियां गोमुखिला जाळिसी ॥ चा०प०॥ स्वार्थ-सुखें परमार्थ बुडविला अनर्थ केला वृथा ॥ धरिशि तरी हरिचा सेवक सुथा ॥ २ ॥ टिळा-टोपिवर शिळा पडो या त्रिकाळ करिशी जपा ॥ तथापि न होय हरिची कृपा ॥ दर्भमुष्टिच्या गर्भि भरुनियां निर्भर पशुच्या वपा ॥ जाळिशी तिळा तांदुळा तुपा ॥ दंड कमंडलु बंड माजविशी मुंड मुंडशी तपा ॥ न सार्थक लटक्या साऱ्या गपा ॥ चा० ब० ॥ ही वार वार तलवार येईल काय पुन्हा ॥ या दुर्लभ नरदेहांत ठेविशी कुन्हा ॥ भगवंत भुकेला भक्तीचा पाहुणा ॥ चा०प०॥ वर्म कळेना धर्म घडेना कर्म चित न द्विधा॥ सदा हरि कविरायावर फिदा ॥ भला जन्म हा तुला लाधला० ॥ ३ ॥

लावणी २.

नर-जन्मामधिं नरा करुनि घे नर-नारायण-गडी ॥ तरिच सार्थक मानव-कुडी ॥ ध्रु० ॥ बा चौऱ्यांशीं लक्ष वेळ सं-सार पडला गळां ॥ चिंतेचा पिकला मळा ॥ दार-धनाचा लोभ टाकुनी झडकर हो वेगळा ॥ हा रमा उकलिशी पिळा ॥ धनानिमित्तें जनापुढें तूं दाविसि नाना कळा ॥ किति तुला मुलांचा ळळा ॥ चा० ब० ॥ तूं पडुं नको याचे भरीं ॥ तुझ्या ही खापर फुटतें शिरीं ॥ तुला मी गोष्ट सांगतों खरी ॥ आतां कर तांतडी॥ ही पुन्हा नये बा घडी ॥ चा०प०॥ नर-जन्मामधिं० ॥१॥ निपट बावळा या विषयाच्यामागें लागसि कसा ॥ कां होशी बा धडपिसा ॥ दारा-धनाची किति चंचळ गति कां धरिशी भरंवसा ॥ हें सकळ मनाला पुसा ॥ उदरासाठीं दुर्जनिकांच्या पुढें पसरिशी पसा ॥ किति उगाळशिल कोळसा॥ चा० ब०॥ हें तुला शिकविलें कुणीं ॥ दयाळू नर-नारायण धणी ॥ अजुनि तरि करिं ही घोकणी ॥ विष-वल्लीची जडी ॥ तूं ह्मणशिल साखर खडी ॥ चा०प० ॥ नर-जन्मामधिं० ॥ २ ॥ नवस कामना करुनि मनामधिं ह्मणशिल पुरुषोत्तमा ॥ दे सतत विपुला रमा ॥ विषय-वासना

तुला तुटेना मानसिं या सं-भ्रमा ॥ काय पुढें बोलशिल अधमा ॥ किती प्रपंचामध्यें फिरुनियां पावसि वि-फल श्रमा ॥ कां न करिशी भजनो-त्तमा ॥ चा० ब० ॥ हें कसें तुला भावलें ॥ करावी अचळा दारा-मुलें ॥ मिळेना पुढती हें बाहुलें ॥ कवि-रायाची घडी ॥ दाविल भवार्णवाची थडी ॥ चा० प० ॥ नैर-जन्मामधिं० ॥ ३ ॥

कितीएक कवींचीं पदें वगैरे.

शिवरामस्वामीचें पद.

संत दयाळ कसे ॥ राजा-रंक जया सरिसे ॥ ध्रु० ॥ देउनि भेटी तोडिनि माया ॥ नेउनि दाविती निज-पद-ठाया ॥ १ ॥ संत० ॥ श्रवणीं पाजुनि अमृत-वाणी ॥ नेउनि दाविति चिन्मय-खाणी ॥ २ ॥ संत० ॥ शिवरामानें अभि-नव लेणें ॥ लेवविलें मज पूर्ण कृपेनें ॥ संत० ॥ ३ ॥

केशवस्वामीचें पद.

पद १.

इतुकें दे मजला दे मजला ॥ मागतसें हरि तुजला ॥ ध्रु० ॥ संत-समागम जोडी ॥ माझी मी-पण वाट मोडी ॥ इतुकें दे० ॥ १ ॥ संत-समागम अर्चा ॥ सारासार-ज्ञान-चर्चा ॥ इतुकें दे० ॥ २ ॥ संत घराप्रति येती ॥ भक्ती-भावें पुजीन त्यांसी ॥ इतुकें दे० ॥ ३ ॥ भगवद्भजनीं जागा ॥ तुझिये स्व-रुपीं लक्ष लागो ॥ इतुकें दे० ॥ ४ ॥ हेंचि मागणें मागें ॥ भावें केशव चरणा लागे ॥ इतुकें दे० ॥ ५ ॥

पदें अमृतरायाचीं.

पद १.

अ-खंड हरि हरि वदा रे ॥ बापांनो अ-खंड हरि हरि वदा ॥ किति सेवाल धन-दुर्मदा ॥ रे बापांनो अ-खंड हरि हरि वदा ॥ ध्रु० ॥ काय रानांत आटल्या नद्या ॥ काय तरू लागति फळ न [illegible] ॥ किती कांडोकांडे मिरवाल मुद्या ॥ गेलि आजची घडि न ये उद्यां ॥ रे बापांनो० ॥ १ ॥ काय बिदींत न मिळति चिंध्या ॥ काय न मिळे भोंपळा दुध्या ॥ या तों युक्ति सुखाच्या मुध्या ॥ वाचा एकोबाचा पुस्तकाध्या ॥ रे बापां-नो० ॥ २ ॥ काय पर्वतिं बुजल्या दऱ्या ॥ काय दुकाळ पडला कऱ्या ॥

काय महर्ग तृणाच्या बोऱ्या ॥ या तों वैराग्या युक्ति खऱ्या ॥ रे बापांनो० ॥ ३ ॥ बाहु असतां आपणापाशीं ॥ मग कशास पाहिजे उशी ॥ काय अडचण महदाकाशीं ॥ ठाय नेदि काय पृथ्वी कुशी ॥ रे बापांनो० ॥ ४ ॥ काय लोकिं दारवठे रोधिले ॥ काय न मिळति जुने जोंधळे ॥ ऐसें टाकुनि दुर्मद आंधळे ॥ व्यर्थ अ-मोल आयुष्य उधळे ॥ रे बापांनो० ॥ ५ ॥ कर जोडुनि अमृत विनवितो.॥ बाहु उभारुनि गर्जतो॥ जो निश्चय धरुनि बैसतो ॥ त्या घरीं बसल्या राम देतो ॥ रे बापांनो० ॥ ६ ॥

पद २.

होउनि गोसावी गोसावी ॥ हरि-कथाचि परिसावी ॥ ध्रु० ॥ गमन नसे ज्या गांवीं ॥ तेथिल वाट कशास पुसावी ॥ होउनि० ॥ १ ॥ सुखें मिळो वंबाइत ॥ अथवा भगवींही नेसावीं ॥ होउनि० ॥ २ ॥ भिक्षा मागुन नेस्पृहतेनें ॥ सत्संगति पोसावी ॥ होउनि० ॥ ३ ॥ दुर्वाक्यें सोसुनेयां ॥ आपण अमृत-वृष्टि वर्षावी ॥ होउनि० ॥ ४ ॥

पद ३.

॥ तुझा चालता काळ॥खायाला मिळती सकळ॥ ध्रु०॥ हे कोण बायकोचे ताले ॥ तुपावेगळा घांस न गिळे ॥ तांदुळ रांधियेले मोकळे ॥ केलें बेंबीचें ळखळ ॥ बा तुझा० ॥ १ ॥ हे कोण बायकोचे मामे ॥ घरांत वागती रेकामे ॥ साखर शाल्योदन खाणें ॥ भोजन-भाऊ केवळ ॥ बा तुझा० ॥ २ ॥ हिणी सासू घरासि येती ॥ फराळाच्या पंक्ती बैसती ॥ नातीं कोरकोरून काढिती ॥ सर्व मायेचा गोंधळ ॥ बा तुझा० ॥ ३ ॥ अमृतराय णे रे मूर्खा ॥ किती भुललासी मायेच्या सुखा ॥ अंतीं जासी एकटा रका ॥ भज सद्गुरु दयाळ ॥ बा तुझा० ॥ ४ ॥

पद ४.

ाण्या भुलूं नको नटूं नको ॥ स्व-हिता अंतरसी ॥ प्राण्या भुलूं नको टूं नको ॥ ध्रु० ॥ हा देह[1] पांचांचा ॥ पांच जण नेतील ॥ जीव हा अ-ज्ञानी न्यायाला ॥ धर्म-दूत येतील ॥ हिशेब पापाचा पुण्याचा ॥ चित्रगुप्त तील ॥ केल्या कर्माचें फळ बापा ॥ अवश्य ते देतील ॥ प्राण्या लूं नको नटूं० ॥ १ ॥ वेद-शास्त्रांचा उपदेश ॥ निरभिमानी होय ॥

---

१ पंच महाभूतांचा.

तुझी सोय ॥ पाया लागलिया मी पाहें ॥ अता माझा लाहे ॥ भज गोविंदा गोविंदा ॥ ५ ॥

पद ४.

नेदी चित्ता शांति ऐशी विद्या काशाला ॥ नेणे हरिचें नाम ऐशी जिव्हा काशाला ॥ ध्रु० ॥ अ-प्रिय बोलति पतिला ऐशी बाइल काशाला ॥ बाइलिला जो व्यर्थ गांजितो तो पति काशाला ॥ हृदयीं कृत्रिम शांशी ती मैत्री काशाला ॥ मनचा खोटा फिरोनि शिणला तीर्थे काशाला नेदी० ॥ १ ॥ भावाविरहित नर जो त्याला दैवत काशाला ॥ एक ना भाराभर त्या चिंध्या काशाला ॥ एक गुणी ना दुर्गुणि बेटे काशाला ॥ आदर न करी त्याच्या घरचें भोजन काशाला ॥ ॥ २ ॥ गर्वे ताठुनि जाय तयाशीं भाषण काशाला ॥ अ-समर्थाशीं वैर काशाला ॥ करणी नमतां ज्ञान व्यर्थ बडबड काशाला हृदयीं षड्रिपु वसती त्याला जप-तप काशाला ॥ नेदी० ॥ ३ ॥ गुरुपद निष्ठा न धरी ऐसा शिष्या काशाला ॥ शिष्याला जो वाइट चिंती तो गुरु काशाला ॥ वाद्या अथवा भद्या ऐसा सेवक काशाला ॥ प्र-बोध निर्मळ न करी ऐसा स्वामी काशाला ॥ नेदी० ॥ ४ ॥ प्रीत धरीना सहोदराची ऐसा सोदर काशाला ॥ पोट भरेना जेथें ऐसा देश काशाला ॥ हरि-कवि बोले सद्गुरु-वचनीं सं-सृति-पाशाला ॥ छेदीना तो मानव जन्मा आला काशाला ॥ नेदी चित्ता शांति ऐशी० ॥ ५ ॥ ८ ॥

भूपाळ्या गणपतीवरच्या.

भूपाळी १.

उठा उठा सकळ जन ॥ वाचे स्मरा गजानन ॥ गौरी-हराचा नंदन ॥ गज-वदन गण-पती ॥ ध्रु० ॥ ध्यानीं आणोनी सुख-मूर्ती ॥ स्तवन करा एके चित्तीं ॥ तो देईल ज्ञान-मूर्ती ॥ मोक्ष-सुख सोज्वळ ॥ उठा उठा० ॥ १ ॥ जो निजभक्तांचा दाता ॥ वंद्य सुर-वरां समस्तां ॥ त्यासी ध्यातां भव-भय-चिंता ॥ विघ्न-वार्ता निवारी ॥ उठा उठा० ॥ २ ॥ तो हा सुखाचा सागर ॥ श्री-गण-राज मोरेश्वर ॥ भावें विनवीतो गिरिधर ॥ भक्त त्याचा होऊनी ॥ उठा उठा० ॥ ३ ॥

भूपाळी २.

उठिं उठिं बा मोरेश्वरा ॥ चवदा विद्यांच्या माहेरा ॥ चतुर्भुजा परशु-

धरा ॥ अंकुश-धरा गज-वदना ॥ ध्रु० ॥ माता बोले शैल-नंदिनी ॥ योगी तुझे असती अंगणीं ॥ दर्शन द्यावें चिंता-मणी ॥ प्रातः-स्मरणीं स्मरती हे ॥ उठिं उठिं बा० ॥ १ ॥ रत्न-जडित सिंहासन ॥ वरी बैसले गजानन ॥ ऋद्धि सिद्धि दासी दोन ॥ करिती चरण-सेवेतें ॥ उठिं उठिं बा० ॥ २ ॥ अंगीं सेंदुराची उटी ॥ शोभे चंद्रमा ललाटीं ॥ मुक्ता-फळ-हार कंठीं ॥ मुखीं प्रभा फांकतसे ॥ उठिं उठिं बा० ॥ ३ ॥ प्रातः-काळीं ही भूपाळी ॥ गी ध्याती हृदय-कमळीं ॥ निरंजनीं कृपेची साउली ॥ भक्ता हातीं गी ॥ उठिं उठिं बा मोरेश्वरा० ॥ ४ ॥

भूपाळी रामावरची.

काशीं पाताळीं ॥ राम नांदे भू-मंडळीं ॥ राम योगियांचे मेळीं ॥ ळीं शोभत ॥ ध्रु० ॥ राम नित्य निरंतरीं ॥ राम स-बाह्य अभ्यंतरीं ॥ विवेकाचे घरीं ॥ भक्तीवरी सांपडे ॥ राम० ॥ १ ॥ राम भावें ठायीं राम भक्तीशीं आतुडे ॥ राम ऐक्य-रूपीं जोडे ॥ मौन पडे श्रुतीसी ॥ रामें० ॥ २ ॥ राम योग्यांचें मंडन ॥ राम भक्तांचें भूषण ॥ राम आनंदाचा घन ॥ करी रक्षण दासांचें ॥ राम० ॥ ३ ॥

भूपाळी कृष्णावरची.

ऊठिं गोपालजी जाइं धेनूंकडे ॥ पाहती सौंगडे वाट तुझी ॥ ध्रु० ॥ लोपली हे निशी मंद झाला शशी ॥ मुनि-जन मानसीं तूज ध्याती ॥ ऊठिं० ॥ १ ॥ भानु-उदयाचळीं तेज पुंजाळलें ॥ फुललीं कमळें उदकीं हीं ॥ ऊठिं० ॥ २ ॥ धेनु वत्सें तुला बाहती मा-धवा ॥ ऊठिं गा यादवा उशीर झाला ॥ ऊठिं० ॥ ३ ॥ ऊठिं पुरुषोत्तमा वाट पाहे रमा ॥ दावीं मुख-चंद्रमा सकळिकां ॥ ऊठिं० ॥ ४ ॥ कनक-पात्रांतरीं दीप-रत्नें वरीं ॥ ओवाळिते सुंदरी तुजलागीं ॥ ऊठिं० ॥ ५ ॥

भूपाळी घनश्यामावरची.

घन-श्याम सुंदरा श्री-धरा अरुणोदय झाला ॥ उठिं लौकर वनमाळी उदयाचळीं मित्र आला ॥ ध्रु० ॥ सायं-काळीं एके मेळीं द्विज-गण अवघे वृक्षीं ॥ अरुणोदय होतांच उडाले चरावया पक्षी ॥ अघ-मर्षणादि करूनि तापसी तपाचरण-दक्षी ॥ प्रभात-काळीं उठुनि कापडी तीर्थ-पंथ लक्षी ॥ करुनि सडा-सं-मार्जन गोपी कुंभ घेउनि कुक्षीं ॥ यमुना-जळासि जाति मु-दध्योदन भक्षीं ॥ चाल बद० ॥ मुक्त-ता होऊं पाहे, कमळिणीपासुनी

विक्रीस तयार.

निर्णयसागर छापखान्यांतील पुस्तकें.

प्राकृत.

आनंदराव. ... ... किंमत ३ आणे, ट. ॥ आणा.
आर्यवृत्त. ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.
आरत्या.—भाग पहिला. ... ... किंमत ॥ आणा, ट. ॥ आणा.
आल्फ्रेद धि ग्रेत ह्याचें चरित्र. ... किंमत १० आणे, ट. १ आणा.
इंग्रजी सुरस रत्नमाला. ... ... किंमत ३ आणे, ट. ॥ आणा.
इंद्रियमहत्त्वविचार.... ... ... किंमत ८ आणे, ट. १ आणा.
कहाण्या. ... ... किंमत ३ आणे, ट. ॥ आणा.
कालिदासकविविरचित रघुवंशनामक महाकाव्य ह्याचें मराठी
पद्यात्मक भाषांतर.... ... किंमत २ रुपये, ट. ३ आणे.
कादम्बरी कथासार. ... ... किंमत ३ आणे, ट. ॥ आणा.
कृष्णाकुमारी काव्य... ... ... किंमत ५ आणे, ट. ॥ आणा.
गरुडपुराण... ... ... किंमत १। रुपया, ट. २ आणे.
गीतापद्यमुक्ताहार.... ... ... किंमत २ रुपये टपालसह.
गृहवैद्य. ... ... किंमत १२ आणे, ट. २ आणे.
छत्रपति संभाजीमहाराज. ... ... किंमत १। रुपया, ट. २ आणे.
जन्माष्टमी. ... ... किंमत २ आणे, ट. ॥ आणा.
तुकारामाष्टक. ... ... किंमत ॥ आणा, ट. ॥ आणा.
दारूची लावणी. ... ... किंमत । आणा, ट. ॥ आणा.
दिनार्बस. ... ... किंमत १४ आणे, ट. १॥ आ.
दिवाळी. ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.
दुःखिताश्रुमार्जन. ... ... किंमत ३ आणे, ट. ॥ आणा.
देवीमाहात्म्य. (सप्तश० प्रा०ओ० टीका.) किंमत १। रुपये, ट. २ आणे.
द्रौपदीहरण... ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.
धर्मसिंधु. (संस्कृत मूळ व मराठी भाषांतर.) किंमत ६ रुपये, ट. ६ आणे.
धर्मराजद्रौपदीसंवाद. ... ... किंमत १॥ आणा, ट. ॥ आणा.
नलदमयंतीचरित्र. ... ... किंमत ४ आणे, ट. ॥ आणा.
नागानंदसार. ... ... किंमत २॥ आणे, ट. ॥ आणा.

पथ्यापथ्यविचार. ... ... किंमत २ आणे, ट. ॥ आणा.
पाळणे. ... ... किंमत ॥ आणा, ट. ॥ आणा.
प्रपंच आणि परमार्थ. ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.
फुलांची परडी. ... ... किंमत ४ आणे, ट. ॥ आणा.
बाळमित्र. ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.
भाऊबंदांत कलह उत्पन्न होऊन विभक्त होतात त्याचीं कारणें
काय व ते न होण्याचे उपाय. किंमत ४ आणे, ट. ॥ आणा.
मनुवचन. ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.
महामारी. ... ... किंमत ६ आणे, ट. ॥ आणा.
मुद्राराक्षससार. ... ... किंमत ३ आणे, ट. ॥ आणा.
मुलांस उत्तम बक्षीस. ... ... किंमत ८ आणे, ट. १ आणा.
मुलांचें कल्याण. ... ... किंमत १॥ आणा, ट. ॥ आणा.
मुंबई युनिव्हर्सिटीचे संस्कृत म्याट्रिक्युलेशन पेपर व त्यांचीं उत्तरें
सन १८६२–१८८२. ... किंमत १८= रु.आ. ट. १ आणा.
ययातिराजाची कथा. ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.
यशोदागीत. ... ... किंमत ॥ आणा, ट. ॥ आणा.
राजगुरु दादोजी कोंडदेव आणि छत्रपति शिवाजीमहाराज.
किंमत ६ आणे, ट. १ आणा.
रामनवमी. ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.
रामविजयग्रंथ. (ओंवीबद्ध)... ... किंमत ३ रुपये, ट. १० आणे.
रुक्मिणीस्वयंवर. रेशमी पुठ्यानें बांधलेलें. किंमत ८ आणे, ट. १ आणा.
,, साधें. ... ... किंमत ६ आणे, ट. १ आणा.
वाल्मीकि रामायणाचें मराठी भाषांतर. किंमत २० रु. ट. १ रु. २ आणे.
वासवदत्ता कथासार. ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.
विचारसाधन. ... ... किंमत ४ आणे, ट. ॥ आणा.
विष्णुबाबा ब्रह्मचारीकृत वेदोक्तधर्मविचार. किंमत ७ आणे, ट. ॥ आणा.
विदुरवचन.... ... ... किंमत २ आणे, ट. ॥ आणा.
विद्यार्थी. ... ... किंमत १॥ आणा, ट. ॥ आणा.
विद्यार्थ्यांचा व्याकरणमित्र.... ... किंमत १॥ आणा, ट. ॥ आणा.
वियुक्तदंपति प्रहसन. ... ... किंमत ४ आणे, ट. ॥ आणा.
शाकुंतलाचरित्र. ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.

थार-१ थारा, आश्रय. २ रहून राहणें.
थिटें-अपुरें, लहान.
थिल्लर-पाण्याचें डबकें.
थीत-व्यर्थ.
थोडकें-थोडें.
थोरावे-वाढे.
थोरीव-मोठेपणा.

द.

दचक-धाक.
दंडधर-यम.
दंडवत-सर्व अंगें जमिनीवर टेंकून नमस्कार.
दंती-हत्ती.
दंदशूक-सर्प.
दांडिया-योद्धा.
दनुज-दैत्य.
दभ्र-अल्प.
दंपती-मिथुन, नवराबायको.
दमयंती-१ मनोहरण करणारी. २ नलस्त्री.
दमुनी-नाश करून.
दयाळ-दयाळू.
दयित-प्रिय.
दर-१ गोल. २ भय. ३ ईषत्, थोडें.
दरिद्र-दरिद्री.
दरी-गुहा.
दर्वी-पळी.
दर्वीकर-सर्प.
दर्शनें-षड्दर्शनें, सहा शास्त्रें.
दव } -१ दावानळ, वणवा. २ वन,
दाव } अरण्य.
दवग्ध-वणव्यांत सापडलेला.
दशकंधर (दशकंठ) रावण.
दशन-दांत.
दशशतमुखांग-शेषाचा देह.
दशस्यंदन-दशरथ.
दशानन-रावण.
दंष्ट्रा-दाढ.
दस्र-अश्विनीकुमार.
दसोडी-दशी.
दळ (ल)-१ सैन्य. २ पाकळी.
दळवाडें-१ जाडपणा. २ समुदाय.
दक्षिण-१ उजवा. २ दक्षिण दिशा.
दाटणी-निबिडता, दाटी.
दांतवलें-हस्तिदंताचें केलेलें भूषण.
दादुला-नवरा.
दान्त-इंद्रियदमन करणारा.
दापा-दाबा, धमकावा.
दाम-१ पुष्पमाला. २ दावें.
दामोदर-कृष्ण.
दाय-१ पितृधन. २ वांटा.
दायाद-भाऊबंद.
दारा-स्त्री, बायको.
दारु-काष्ठ.
दारुक-कृष्णाचा सारथी.
दारुण-क्रूर, कठीण, भयंकर.
दागिनुगा-मुगाच्या वांकी, नेमणुका वगैरे.
दावार्त-वणव्यानें पीडित.
दाक्षिण्य-औदार्य.
दिठा-दृष्टि, दर्शन.
दिठी }
दिठिवा } दृष्टि.
दिनमणि }
दिनराज } -सूर्य.
दिव्य-१ स्वर्गांतील. २ सुंदर.
दिव्यरस-अमृत.
दीप्ति-प्रकाश, कांति, तेज.
दुखंड-दुभंग.
दुग्धसार-तूप.
दुग्धोदधि-क्षीरसमुद्र.
दुणावे-दुप्पट होई.
दुधिया-पांढरा मोगरा.
दुबळा-१ दरिद्री. २ अशक्त.
दुभणी-धार काढणें.
दुने-प्रसवे.
दुराप-प्राप्त होण्यास कठीण.
दुरित-पातक.
दुरुक्ति-दुर्भाषण.
दुर्गत-दरिद्री.
दुर्गा-पार्वती.

दुर्निवार—निवारण करण्यास अशक्य.
दुर्हृद—दुष्ट, वाईट अंत:करणाचा.
दुर्वह—धारण करण्यास अशक्य.
दुलडी—गळ्यांतील दागिना.
दुष्कर—करायास कठीण.
दुहणें—दूध काढणें.
दुहिता—१ कन्या. २ सून.
दून—दु:खित, तप्त.
दूरशी—रजस्वला.
देवगर्भ—देवतुल्य.
देवतटिनी—भागीरथी.
देवदत्त—अर्जुनाच्या शंखाचें नांव.
देवधाडी—अकस्मात् आलेलें महत् संकट.
देवनळ—बोरू.
देवर—दीर.
देवराज—इंद्र.
देवर्षि—नारद.
देवलसी—देवळांत राहणारा, साधु.
देवव्रत—भीष्म.
देवाद्य—महादेव.
देवांगना—देवांच्या स्त्रिया.
देवापगा—गंगा, भागीरथी.
देवी—१ देवांगना. २ राजाची पत्नी, राणी.
देवेंद्र—इंद्र.
देशधडी—देशपार.
देशिक—गुरु.
देसवटा—स्थान, प्रदेश.
देहाभिमान—देहच मी अशी बुद्धि.
देहांतर—अन्य देह.
देहुडी—चौकी.
देव्हारें—देवालय.
दैन्यवाणा—बापुडा.
दैवहत / दैवहतक —दुर्दैवी, करंटा.
द्युति—कांति.
द्युमणि—सूर्य.
द्रविण—पैसा.
द्रुति—सुवास, सुगंध.
द्रौणी (द्रोणपुत्र)—अश्वत्थामा.

द्वंद्वयुद्ध—कुस्ती.
द्वंद्व—सुखदु:खादि युग्म.
द्वारावती—द्वारका.
द्विज—१ दंत. २ ब्राह्मण. ३ पक्षी.
द्विजाति—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे.
द्विजराज—चंद्र.
द्विप—गज, हत्ती.
द्वैत—भेदबुद्धी.
द्वैपायन—व्यास.

ध.

धडफुडें(डी)—१ कठोर, मर्मभेदक. २ एकदम.
धडाडीत—जळत.
धणी—लाभ, तृप्ति, वैपुल्य.
धत्तूर—धोतरा.
धन—द्रव्य.
धनद—कुबेर.
धनंजय—१ अर्जुन. २ अग्नि.
धन्व—धनुष्य.
धन्वी—धनुष्य धारण करणारा.
धमनी—१ फुंकणी. २ शीर.
धर—पर्वत.
धरमधका—कार्य न होतां व्यर्थ जे श्रम पडतात ते.
धर्म—यमधर्म.
धर्षण—दांडगेपणा.
धरणी / धरा —पृथ्वी.
धराधीश—राजा.
धरारमण—पृथ्वीपति, राजा.
धव—नवरा.
धवल—शुभ्र, पांढरें.
धवलारें—घरें.
धवळणें—शुभ्र करणें.
धाटी—रीत, प्रकार.
धाता—ब्रह्मदेव.
धात्री—१ पृथ्वी. २ दाई.
धाम—१ घर. २ तेज.
धाय—१ तृप्त होणें. २ रडण्याची आरोळी.
धारा—लहान.

धारें—१ कमी. २ धुराडें.
धाले—तृप्त झाले.
धावणें—पाठलाग करणारे लोक.
धावण्या—रक्षणासाठीं.
धिंसा } —उत्कंठा, धैर्य, हव्यास.
धिवसा }
धी—बुद्धि.
धुर—अग्रभाग.
धूर्जटि—महादेव.
धृति—धैर्य.
धोपजें—तहानेनें किंवा आशेनें गळा सुकणें.
धौम्य—पांडवांचा उपाध्याय.

न.

नई—नदी.
नक्र—सुसर.
नग—१ पर्वत. २ भूषण. ३ वृक्ष.
न घटे—न घडे.
न घावे—न पावे.
नटले—सिद्ध झाले.
नति—नमस्कार.
नंदन—मुलगा.
नंदिनी—कन्या, मुलगी.
नभ—आकाश.
नभोवाणी—आकाशवाणी.
न मनी—न मानी.
नय—न्याय.
नर—१ मनुष्य. २ अर्जुन. ३ एक ऋषी.
नरसिंह } —राजा.
नरेंद्र }
नर्तक—नाचणारा.
नलद—वाळा.
नव—नऊ.
नव } —१ नवीन. २ तरणा.
नवा }
न वचे—न जाई.
नवनीत—लोणी.
नवाई—गोडी, कौतुक.
नवाजणें—वर्णणें.
नवाळी—कौतुक, गोडी.
नवोढा—नववधू, नवरी.
न सूये—न ओढवे, पुढें न सरे.
नहुष—ययातिराजाचा पिता.
नाक—स्वर्ग.
नाकर्षि—देवऋषि.
नाकेश—इंद्र.
नाग—हत्ती.
नागवण—हानि.
नागवणें—मुकणें.
नाटकशाला—कलावंतीण.
नाट्य—नृत्य.
नातरी—किंवा, अथवा.
नातळणें—न स्पर्शणें.
नातुडणें—न प्राप्त होणें.
नाथिला—१ व्यापला. २ खोटा, जो नाहीं तें
नानादर्शनें—षड्दर्शनें.
नाराच—बाण.
नावेक—अंमळ, क्षणभर.
नाहूत—न बोलावलेला.
नाहो—नवरा, पति.
नाळ—नळी.
निकट—जवळ.
निकर—१ समुदाय. २ कहर.
निकषनिसाण } —कसोटीचा दगड.
निकषपाषाण }
निकाश—सदृश.
निकें—खरें.
निखंदणें—झिटकारणें, धिसपिटाविणें.
निगदणें—बोलणें.
निगम—वेद.
निगुती—निश्चयें.
निग्रह—१ निश्चय. २ अटकाव.
निजपद—आत्मपद.
निजबोध—आत्मज्ञान.
निटिल—कपाळ.
निटिलदेश—कपाळभाग.
निडळीं—कपाळीं.
निडारीं—दृष्टींत.
नितंबिनी—स्त्री.

निदाघ—उष्णता.
निदान—१ कारण. २ शेवट.
निदिध्यास—अखंड ध्यान.
निदेला—निद्रित.
निधडा—धैर्याचा.
निधडें—अभेद्य.
निधन—मरण.
निधान—ठेव, निक्षेप.
निधि—ठेवा.
निधोट—१ परिपूर्ण. २ एकरूप. ३ धीट.
निनद—शब्द, नाद.
निपट—केवळ.
निंबलोण—दृष्ट काढण्याचें साधन.
निमग्न—बुडालेला, गढलेला, तत्पर.
निमाला—संपला.
निम्नगा—नदी.
नियती—दैव.
निरखणें—पाहणें.
निरंजन—१ निष्कलंक, निरुपाधिक. २ परमेश्वर.
निरपत्रप—निर्लज्ज.
निरय—नरक.
निरवणें—स्वाधीन करणें.
निरसतां—नष्ट होतां.
निरक्षर—अक्षरशून्य, मूर्ख.
निरुतें—स्पष्ट.
निरुपचार—उपचारहीन.
निरें—शुद्ध, निखालस.
निरोध—अडकाव.
निरोपणें—सांगणें.
निर्जर—देव.
निर्दळणें—नाश करणें.
निर्धारी—निश्चयें, खचीत.
निर्धूत—निःशेष.
निर्भर्त्सना—धिक्कार, निंदा.
निर्भर—पूर्ण.
निर्वाण—अंत, समाप्ति.
निर्वाणीं—संकटसमयीं.
निलय—घर, स्थान.
निवटणें—१ प्रवीण होणें. २ टाकणें, नाश करणें.
निवाड—निर्णय, निकाल.
निवाडा—न्याय.
निर्वास—स्थान.
निर्वृति—मुक्ति.
निशाणीं घाव घालणें—जिंकणें.
निशीथ—मध्यरात्र.
निःशेष—निखालस, निःसंशय.
निष्क—पदक, अलंकार.
निष्कल—एकरूप.
निष्टंकें—निश्चयें.
निस्त्रप—निर्लज्ज.
निस्पृह—निरिच्छ.
निःस्व—निर्धन.
निःसाराया—दूर कराया.
नीर—पाणी.
नीरज—कमल.
नीलग्रीव—महादेव.
नुगवे—न कळे.
नुत } —स्तुत, वाखाणलेला.
नूत }
नुमजे—न समजे.
नुमसे—१ न विसंबे. २ न सांगे.
नुरे—न उरे.
नुसधी—नुस्ती, केवळ.
नृपासन—राजाची गादी.
नेघे—न घेई.
नेटका—मनोहर.
नेणता—अजाण, लहान.
नेणीव—अज्ञान.
नेदितां—न देतां.
नैषध—नळ राजा.
नोलांडवे—न उल्लंघवे.
नोहावी—न व्हावी.
न्यसीत—ठेवीत.

प.

पंकेरुह—कमळ.
पंक्ति—१ ओळ. २ दहा.
पंक्तिकंधर (दशकंधर)—रावण.
पंक्तिफट—दाहा फणांचा.

पंगु–पांगळा.
पघळणें–पसरणें.
पंचम–सप्तस्वरांपैकीं एक स्वर.
पंचवदन–शिव.
पंचानन–सिंह.
पंचाक्षरी–मांत्रिक.
पंचू–१ पक्षी. २ चुवा, पकडदार.
पंजर–पिंजरा.
पट–वस्त्र.
पटु–१ हुशार. २ निरोगी.
पडसाद–प्रतिध्वनि.
पडिभरू–सांगाती, सोबती.
पढियें–आवडे.
पण्यांगना–गणिका, वेश्या.
पतग–पक्षी.
पतंग–१ सूर्य. २ पक्षी. ३ एक प्रकारच्या रंगाचें लाकूड.
पतन–१ शाप. २ पातित्य, नीचत्व.
पति–१ धनी. २ नवरा.
पतित–पापी.
पत्ररथ–पक्षी.
पथ–वाट.
पद–स्थान.
पथ्य–हितकारक.
पदातीत–जागेवरून दूर केलेला, काढलेला.
पद्म–कमळ.
पद्मभवांड–ब्रह्मांड.
पद्मयोनि–ब्रह्मदेव.
पद्मराग–एक प्रकारचें माणीक.
पद्मा–लक्ष्मी.
पद्मासन–१ ब्रह्मदेव. २ योगशास्त्रांत एक प्रकारचें आसन आहे.
पद्मिनी–कमलिनी.
पद्य–छंदोबद्ध कविता.
पद्यावें–रचावें.
पनस–फणस.
पय–१ दूध. २ उदक.
पयोधर–१ स्तन. २ मेघ.
पयोधि–समुद्र.
पर–१ शत्रु. २ दुसरा. ३ उत्तम. ४ परंतु.
परती–पलीकडे.
परत्र–परलोक, परलोकीं.
परम–अत्यंत, फार.
परमेष्ठी–ब्रह्मदेव.
परदार–परस्त्री.
परवंटा–कंबरेभोंवतीं गुंडाळण्याचा पदर.
परस्व–परधन.
पराग–१ महापराध. २ पुष्पांतील रज.
परावा–१ परका. २ शत्रु.
परिकर–१ कमरपट्टा. २ प्रयत्न. ३ समूह.
परिखा–खंदक.
परिजन–सेवक.
परिग्रह–१ घेणें, ग्रहण. २ संग्रह.
परिचर्या–सेवा.
परिणामलें–परिणाम पावलें.
परिधान–वस्त्र.
परिमल सुगंध.
परिरंभ–आलिंगन.
परिवर–प्रकार.
परिवार–बरोबर असणारीं माणसें.
परिवेष } –खळें.
परिधी }
परी–प्रकार.
परेश–भगवान्.
परेसी–वाणिविशेषास. परा, पश्यंती, मध्यमा, आणि वैखरी अशा चार वाणी आहेत.
परोक्ष–दृष्टीच्या मागें.
परौतें–दूर, वेगळें, पलीकडे.
पर्णणें–वरणें, विवाह करणें.
पर्याय उत्तर–भलतें उत्तर.
पर्यंक–पलंग.
पऱ्हा–पलीकडे.
पल–मांस.
पलाल–पाचोळा, कोंडा.
पलाश–राक्षस.
पल्ली–गांव.
पवन–वायु.

पवनज } —मारुती.
पवनतनय }
पवनारि—सर्प.
पवमान—वायु.
पवाड—स्तव, स्तुतिपर कविता.
पवि—वज्र.
पवे—पावे.
पशुप—१ गुराखी. २ शंकर.
पशुपति सांब.
पश्यतोहर—पहात असतां नेणारा, उचल्या, भामट्या.
पहुडणें—१ निजणें. २ पावणें.
पक्ष—१ पंधरवडा. २ बाजू, तरफ.
पक्षती—पक्षमूळ.
पक्षिगमन— गरुडवाहन. 'खगगमन' पहा.
पक्षिपति—गरुड.
पाइकी—सेवा.
पाखर—आश्रा, रक्षण.
पाखाळा—स्वच्छपणा.
पांग—अडचण, संकट.
पाचारणें—बोलावणें.
पाचाळ—एक देश, लाहोर.
पाटव—चातुर्य.
पाटस्थळ—पाटाच्या पाण्यानें होणारें शेत वगैरे.
पाटाव—रेशमी वस्त्र.
पाटीर—चंदनवृक्ष.
पांटोरी—पांव्या.
पाटोळा—पितांबर.
पाठारीं—पृष्ठभागीं.
पाड—१ मान, लेखा. २ सादृश्य.
पाडें—प्रमाणें.
पाणि—हात.
पातला—आला, पावला.
पाता—पालनकर्ता.
पाती—पंक्ति.
पात्री—भांडें.
पातेजूं—विश्वासूं.
पादप—वृक्ष.
पाप्में—पातकें.
पामर—हलकट, यःकश्चित्.
पायकी—चाकरी.
पायवणी—पादोदक.
पायस—खीर.
पायु—गुदस्थान.
पारद—पारा.
पारिजात—कल्पवृक्ष.
पारिबर्ह—लवाजमा.
पारु—अंत.
पारुषे—१ रुसे. २ दुखावे.
पार्श्व—बाजू.
पालऊ—पालव, पदर.
पालकीं—पाळण्यांत.
पालाणणें—१ झांकणें. २ खोगीर घालणें.
पाव—पाय.
पावक—अग्नि.
पावन—१ पवित्र. २ पवित्र करणारा.
पाशी—वरुण.
पांसु—धूळ, रज.
पाहुणेरु—पाहुणचार.
पाळा—वेढा.
पाक्षिक—१ संशयाचा. २ एकपक्षी.
पिक—कोकिल.
पिटणें—ताडणें.
पिंड—देह.
पिता—बाप.
पितामह—१ आजा. २ भीष्म.
पितृप—यम.
पिनाक—सांबाचें धनुष्य.
पिनाकी—शंकर.
पिपीलिका—मुंगी.
पिशित—मांस.
पिशुन—दुष्ट, चहाड.
पिष्ट—पीठ.
पिसाट—भूत, पिशाच.
पिसूण—दुष्ट, चहाड. 'पिशुन' पहा.
पिसें—वेड.
पीठ—स्थान, आसन.
पुंख—पिसारा.

पुंगव—श्रेष्ठ.
पुच्छ—शेंपूट.
पुंज—रास.
पुटामाजी—अग्निपुटांत.
पुंड—दंगेखोर, अधम.
पुढतापुढती—वारंवार, पुन्हापुन्हा.
पुढती—पुनरपि.
पुढां—पुढें.
पुढिल—अन्य, दुसरा, परकी.
पुंभूषण—पुरुषवेष.
पुरिजेना—पुरेना.
पुरुषव्याघ्र—पुरुषश्रेष्ठ.
पुरुषार्थ—धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष यांपैकीं प्रत्येक.
पुरुहूत—इंद्र.
पुरोधा—उपाध्याय.
पुरोहित—उपाध्याय.
पुलिन—वाळवंट (नदीचें).
पुष्कर—१ कमल. २ शुंडाग्र.
पुजी—१ शोभवी. २ पूजा करी.
पूर्ती—समाप्ति, परिपूर्णता.
पूर्वरेखा—पूर्वीचें कपाळीं लिहिलेलें.
पृतना—सेना.
पृथा—कुंती.
पृथुक—पोहे.
पे—पाशीं, कडे.
पेंचपाड—पेंचपाच.
पेटे—ओझीं.
पैं— १ निश्चयें, खचीत. २ वाक्यपूरक अव्यय.
पैंजार—खेटर, जोडा.
पैशुन्यवादी—उणें पाहणारा.
पोटपोशा—पोटबाब, पुखानंद.
पोटळणें—पोटाशीं धरणें.
पोत—१ बालक. २ दिवटी. ३ नांव.
पोरवडा— १ मुलांचा समुदाय. २ पोरकटपणा.
पोसणें—पोसायास घेतलेलें (लेंकरूं).
पोहणी—पोहावयाजोगें पाणी.
पोहे } —पाणपोई.
पोही }
पौत्र—नातू.
पौंळी—१ पोंवळी. २ चोदिवाली.
प्रकर—समुदाय
प्रकाम—अत्यंत, फार.
प्रकृति—१ माया. २ प्रजा.
प्रकृतिपुरुष—माया आणि ईश्वर.
प्रचुर—पुष्कळ.
प्रजा—१ संतति. २ लोक.
प्रणत—नम्र, शरण.
प्रणति—नमस्कार.
प्रताप—१ सामर्थ्य. २ उष्ण.
प्रतिभा—१ स्फूर्ति, स्मृति, आठवण. २ बुद्धि.
प्रतिम—सारखा.
प्रतीची—पश्चिम दिशा.
प्रतोद—चाबूक.
प्रत्यगात्मा—कूटस्थ, जीवाचें लक्ष्य स्वरूप.
प्रत्यय—अनुभव.
प्रधानज—प्रकृतिजन्य.
प्रपंचोक—संसारसंबंधी.
प्रपदें—पायांचीं अग्रें.
प्रबंध —रचना.
प्रभंजन—वावटळ.
प्रभु—१ समर्थ. २ ईश्वर.
प्रभूत—पुष्कळ.
प्रमदा—तरुण स्त्री.
प्रमाद—दुर्लक्ष्यामुळें झालेला दोष. बेसावधपणा.
प्रयाणीं—जातेवेळीं.
प्रवया—वृद्ध.
प्रवाल—१ पल्लव. २ पोंवळं.
प्रवृत्ति—वार्ता, बातमी.
प्रश्रय—लीनता.
प्रक्षालन—धुणें.
प्रज्ञा—बुद्धि.
प्रज्ञाचक्षु—१ आंधळा. २ धृतराष्ट्र.
प्रज्ञांबक—आंधळा.
प्राकृत—१ साधारण. २ नीच.
प्राची पूर्वदिशा.

प्राज्य—पुष्कळ, विपुल.
प्रांजळ—उघड, मोकळा.
प्राण—वायु.
प्राणवृत्ति—१ जीवन, निर्वाह. २ वायुसदृश.
प्रातर्विधि—शौचस्नानादि क्रिया.
प्रांत—कडा, शेवट.
प्रायः—बहुधा.
प्रायश्चित्त—प्रायः (पाप) चित्त (शोधन), पापदूरीकरण.
प्राज्ञ—चतुर, शहाणा.
प्रेतगतिंगत—मेलेला, प्रेताच्या स्थितीला गेलेला.
प्रेषणें—पाठविणें.
प्रेक्षक—पाहणारा.
प्रोत्तुंग—उंच, दीर्घ.
प्लवंग—वानर.

फ.

फटकाळ—दुष्ट.
फडकणें—उडून जाणें.
फणी—सर्प.
फरा—१ पिंपळवग. २ रांग, समूह.
फाणस—कंदील.
फाल्गुन—अर्जुन.
फिटणें—मुक्त होणें, सुटणें.
फिरंगणी—फिरंगी लोकांसंबंधी.
फिराद—फिर्याद.
फुटाचें—हिरव्या आंब्याचें.
फुलारा—गुंफलेलीं फुलें.
फेडिशी—घालविशी.
फोल—व्यर्थ, फुकट, वांया.

ब.

बक—बगळा.
बंक }
बंका } —१ चौकी, पहारा. २ पहारेकरी.
बजागी—भांडखोर, मिसखोर.
बडिवार—थोरवी.
बडिश—मासे धरण्याचा गळ.
बंदी—स्तुतिपाठक, भाट.
बंधकी—दासी.

बंभर—भ्रमर.
बभ्रा—१ उपहास. २ बोभाटा.
बरवंटा—सुंदर.
बराडी—भिकारी, खा खा सुटलेला.
बर्ह—पंख, पक्ष.
बर्ही—१ मोर. २ पक्षी.
बलहा—बलनामक दैत्याला मारणारा—इंद्र.
बलभद्र—बळराम.
बल्लव—१ गौळी. २ आचारी, स्वयंपाकी.
बसणें—मूळ, बीज.
बहुवस—पुष्कळ.
बहुवसाळ—पुष्कळ.
बळ—१ बळराम. २ शाक्त.
बळबंड— दांडगा.
बळसत्राणें—मोठ्या बळानें.
बळी—१ बळकट. २ एक राजा—प्रल्हादा नातू.
बागुल—बाऊ, भयंकर पदार्थ.
बाजी—१ डाव. २ संकट.
बाड—कनाथ, पडदा.
बाढ—दृढ.
बाणणें—ठसणें.
बाद—काढून टाकलेला.
बाधा—इजा, त्रास, दुःख.
बाधारी—१ डोंगरावरचा प्रदेश. २ बंधन.
बाप—१ बाप हो. २ मोठा.
बापुडे—अज्ञ जन.
बापोषाख—उत्तम वेष.
बारबार—वारंवार.
बालक—मूल.
बालिश—मूर्ख, पोरकट.
बाष्प—१ आसवें, अश्रु. २ वाफ.
बाहणें—बोलावणें.
बाहे—बाहु.
बाह्य—१ बाहु, २ बाहेरचें
बाह्यवटें—बाहुभूषणें.
बिंब. }
बिंबफळ } —पिकलेलें तोंडलें.
बिंबीफळ }

बिडाल } —मांजर.
बिडालक }
बिनी—१ अघाडी. २ पागोट्याचें केळें.
बिरडें—बंधन.
बिरुदाइत—बाणा बाळगणारा.
बिलोरी—कांचेचें.
बिस—कमळाचा देंठ.
बिसिनी—कमलिनी.
बीज—१ द्वितीया तिथी. २ कारण. ३ बीं.
बीबूडी—बींमोड.
बीभत्सु—अर्जुन.
बुका—सुवासिक चूर्ण.
बुडतया—बुडणाऱ्यास.
बुडीं—१ शेवटीं, परिणामीं. २ तळीं.
बुझणें—समजणें.
बुझावणें—समजावणें.
बुध—१ पंडित, शहाणा. २ एक ग्रह—चंद्राचा मुलगा.
बुभुक्षु—भुकेलेला.
बैसक—स्थान.
बोभात—हाक मारित.
बोभाय—हाक मारी, बोलावी.
बोल—शब्द.
बोळवणें—पोचवणें, रवानगी करणें.
ब्रह्मघ्न—ब्राह्मणास मारणारा.
ब्रह्मण्य—ब्राह्मणाविषयीं दयाळु.
ब्रह्मनंदन (ब्रह्मपुत्र)—नारद.
ब्रह्मांड—सर्व जग.
ब्रह्मांडावलि—ब्रह्मांडांची पंक्ति.
ब्रह्ममुहूर्त—पहाटेच्या चार घटका रात्रीचा समय.
ब्राह्मण्य—१ ब्राह्मणांचा समुदाय. २ ब्राह्मणपणा.
ब्रीद—बाणा.

भ.

भ—नक्षत्र.
भंग—१ तरंग, लाट. २ नाश.
भगवान्—षड्गुणैश्वर्यसंपन्न देव.
भगण—नक्षत्रसमूह.
भगळा—भेगा, चिरा.
भजक—सेवक.
भट—योद्धा.
भंड—१ फजिती. २ भांडखोर.
भणग—भिकारी.
भद्र—१ कल्याण. २ सिंहासन.
भद्रजाती—१ भीम. २ गज. ३ अश्व.
भर—अतिशय.
भरण—पोषण.
भरावरी—वरचेवर, लवकर.
भर्ग—महादेव.
भर्जित—भाजलेलें.
भर्म—सुवर्ण.
भव—१ संसार. २ महादेव. ३ उत्पत्ति.
भवंडा—गरका.
भवन—घर.
भवाब्धि—संसारसमुद्र.
भवार्कातपत्र—भवतापनाशक, संसाररूपी सूर्याला छत्राप्रमाणें असणारा.
भव्य—कल्याण.
भसित—भस्म.
भा—शोभा, कांति, तेज.
भाऊ—भावू, मानू.
भाक—भाषण, वचन.
भागवत—भगवद्भक्त.
भाग्य—ऐश्वर्य, दैव.
भाज } —भार्या, बायको.
भाजा }
भाजन—पात्र, भांडें.
भाट—स्तुतिपाठक.
भांडार—द्रव्याची कोठी, खजिना.
भाता—बाणांची पिशवी.
भातुकें—खाऊ.
भांड—वाचाळ.
भान—चैतन्य, शुद्धि.
भानुनंदन—सूर्याचा मुलगा, कर्ण.
भानें—शेणाम्न.
भांबरभुतें—वेडे.
भार—समूह.

भारती—वाणी, वाग्देवता.
भारद्वाज—कुक्कुडकुंभा.
भारी—पुष्कळ मोलाचा.
भाव—१ निष्ठा. २ अभिप्राय.
भावोन }
भावोनी } —मानून.
भाळ—१ मस्तक. २ कपाळ.
भाळणें—भुलणें.
भिडणें—झगडणें.
भिदुर—वज्र.
भिजाविता—भिजविता.
भिक्षु—ब्रह्मचारी.
भिक्षुकी—याचकी.
भीमकी—१ रुक्मिणी. २ दमयंती.
भीतरीं—आंत.
भीरु—भितरा.
भुजंग—सर्प.
भुज(जा)—बाहु, हात.
भुजंग }
भुजंगम } —सर्प.
भुजंगमारी—सापांचा वैरी, गरुड.
भुंजे—भोगी.
भुवन—१ गृह. २ जग.
भूतात्मा—प्राणिमात्राचा आत्मा.
भूदेव }
भूनिर्जर } —पृथ्वीवरील देव, ब्राह्मण.
भूप—राजा.
भूभुजेंद्र—राजाधिराज.
भूभृत्—१ पर्वत. २ राजा.
भूभृदरि—(भू + भृत् + अरि)पर्वतांचा शत्रु,इंद्र.
भूमिधर—पर्वत.
भूषण—१ मोठेपण, थोरपण. २ दागिना.
भृंग—भ्रमर.
भे—भय.
भेक—बेडूक.
भेंडा—मातीचा गोळा.
भेणें—भयानें.
भेरी—नौबत.
भेषज—औषध.
भोग—विषय.
भोगी—सर्प, नाग.
भोजें—खाणीं पिणीं.
भोवणें—फिरणें, ग्रासणें.
भ्याड—भितरा.
भ्रमणें—भांबावणें.
भ्राता—भाऊ.
भ्रू—भोंवई.

म.

मकरंद—पुष्परस.
मकरालय—समुद्र.
मंचक—पलंग.
मंजु—कोमळ (शब्दांनीं).
मंडण—भूषण.
मंडल—चक्राकार प्रदेश.
मंडूक—बेडूक.
मणिक—मडकें, डेरा.
मणिबंध—मनगट.
मतंगज—हत्ती.
मतिप्रकाश—बुद्धिस्फूर्ति.
मथन—१ नाश. २ घुसळणें.
मदगज—माजलेला हत्ती.
मदनशत्रु—महादेव.
मंदाकिनी—भागीरथी.
मंदार—कल्पवृक्ष.
मदीय—माझा.
मधु—१ वसंत. २ मध. ३ मद्य.
मधुकरी—भ्रमरी.
मधुप—१ भ्रमर. २ मद्यपी.
मधुसुढाळी—मधुधारा.
मध्य—कटी, कमर.
मनी—मानी.
मनु—१ मंत्र. २ चौदा (मनु).
मनसूर—राजपत्र, सनद, दस्तक.
मनुष्यदेव—राजा.
मनोज }
मनोभव } —मदन.
मन्मथ }
मरंद—पुष्परस.

मराळ (ल)–हंसपक्षी.
मरु–मारवाड देश.
मरुत–वायु.
मल्ल–पहिलवान.
मवाळ–मऊ.
मशक | मश्यक –धुंगुरडें.
मषीपत्र–लिखितपत्र.
मस्त–१ पुष्कळ. २ मस्तक. ३ कैफ चढलेला.
मह–१ आनंद, उत्साह. २ तेज.
महापगा–महानदी.
महारथी- मोठा योद्धा.
महित–पूजित, सन्मानित.
महिमा–महत्त्व.
महिला–१ पृथ्वी. २ स्त्री.
महिवर–पृथ्वीपति, राजा.
मही–पृथ्वी.
महीध्र–पर्वत.
महेंद्र–इंद्र.
महेला–जाया, स्त्री.
मा–१ लक्ष्मी. २ निश्चयें. ३ मग. (?) ४ नको.
माकंद–आंब्याचें झाड.
माखणें–भरणें.
मागध–जरासंध.
मागुती–पुन्हा.
माघां | माघुता –मागें.
माजिवटा–उन्माद.
माजी | माझारीं –आंत, मध्यें.
मात–गोष्ट, बातमी.
मातलि–इंद्राचा सारथी.
मात्रा–औषध.
मात्सर्य–द्वेष, हेवा.
माथा–मस्तक, वरचा भाग.
मांदी–१ मेळा. २ पेटी.
माधव–कृष्ण.
माधुरी– गोडी. [२ हर्ष पावणें.
मानवणें–१ मान डोलवणें, मान्य होणें.
मानस–१ अंत:करण. २ मानससरोवर.
मानिनी–मानवती स्त्री.
माप–१ लक्ष्मीपति–कृष्ण. २ प्रमाण.
माय–माता.
मायराणी–पिशाची.
मायां–मावयास.
माया–१ अविद्या, अज्ञान. २ ममता, प्रीति.
मायापडळ–मायेचें आवरण.
मायाशबल–मायोपाधिक, मायेच्या स्वाधीन.
मार–मदन.
मारुत–वायु.
मार्गण–बाण.
मार्तंड–सूर्य.
मालपुवा–एक पक्वान्न.
मालवणें–नाहींसा करणें.
मालिन्य–मळीणपणा.
मिणधी (मिंधी)– ओशाळलेली.
मित–थोडें, परिमित, मोजकें.
मिति–परिमाण.
मिथिला–जनकराजाची नगरी.
मिनला–मिळाला, मिसळला, जमला.
मिनेगारी- मिन्याच्या रंगाचे.
मिलिंद–भ्रमर.
मीन–मत्स्य. [आहे, मदन.
मीनकेतन–ज्याच्या ध्वजावर माशाचें चिन्ह
मुकुर–आरसा, दर्पण.
मुक्त–सुटलेला.
मुक्तलग–मोत्यें लावलेला.
मुक्ता–मोती.
मुक्तार्पित–मोत्यांची.
मुक्तें–मोत्यें. [(स्त्री).
मुग्धा–सुंदर व नुक्तीच तारुण्यांत आलेली
मुजूम–मुलखाची सर्व जमाबंदी करण्याचा व सर्व खर्चाचा बंदोबस्त राखण्याचा अधिकार.
मुद्रा–१ बंधन. २ चिन्ह. ३ बंद पडणें.
मुद्धारा–प्रीतिरसाची धारा.
मुधा–१ खोटें. २ व्यर्थ.
मुंड–१ नीच. २ डोकें.

मुनिवर–नारद.
मुमुक्षु–मुक्त होण्यास इच्छिणारा.
मुरारी–श्रीकृष्ण.
मूर्त–मूर्तिमंत, देहधारी.
मुलाजमतीचा–मिजाजी.
मुलायम १ चांगलें, सुंदर. २ नरम.
मूषक–उंदीर.
मूस–साचा.
मूळ–बोलावणें.
मृगडोळस–हरिणाच्या डोळ्यांप्रमाणें डोळे जिचे, [मृगनयना.
मृगपति } –पशूंचा राजा सिंह.
मृगराज }
मृगया–पारध.
मृगांक–चंद्र.
मृड–शंकर.
मृतक–मढें, प्रेत.
मृति–मरण.
मृत्युंजय–महादेव.
मृषा–खोटें.
मेखला–कमरपट्टा.
मेघश्याम–मेघाप्रमाणें काळा.
मेदिनी–पृथ्वी.
मेसाई–कोणी क्षुद्र देवता.
मेळ–मेळवण, मिश्रण, आंबवण.
मेळावे–समुदाय.
मैंद–फांसेगार, ठक.
मोकलणें–सोडणें, उपेक्षणें.
मोतीलग–मोतें लावलेला, 'मुक्तलग' पहा.
मोदेना–हर्षेना, आनंद वाटेना.
मोवणी–मननांत.
मोह–ममता.
मोहरा–एक रत्न.
मोहरी–मोहित करी.
मोहिनीरूप–विष्णूनें सुंदर स्त्रीचें घेतलेलें रूप.
मोहिरे–मोहरा, अग्रभाग.
मौल } –मस्तक.
मौळ }
मौल्य–मोल, किंमत.
म्हणियारा–अंकित, ताबेदार.

म्हून } – म्हणून.
म्हूण }

य.

यथासांग–संपूर्ण, अंगांनीं युक्त.
यदुभूषण–कृष्ण.
यमनंदन–धर्मराज.
यम–यमस्वरूपी.
यया–ज्यास.
यवस–तृण, गवत.
यज्ञसूकर–वराहावतार.
यशाचळ–यशोरूप पर्वत.
यष्टि–काठी.
याग–१ यज्ञ. २ पूजा.
याच–माग, याचना कर.
याजी–यज्ञकर्ता.
यातायात–जन्ममरणपरिश्रम.
यातिवैराकार–जातिवैर.
यातु } –राक्षस.
यातुधान }
यातुप–राक्षसेंद्र, रावण.
याद–जलचर.
यान–१ पालखी. २ वाहन. ३ स्वारी.
याम–प्रहर.
यामिनी–रात्र.
यावा–येणें, आगमन.
याज्ञसेनी–द्रौपदी.
युग–जोडी, द्वय.
युवराज–राजाच्या आज्ञेनें राज्यकार पाहणारा त्याचा मुलगा.
युवा–तरुण.
यूथ–समुदाय, कळप.
यूप–यज्ञस्तंभ.
येर–अन्य.
येसपार–ठावठिकाण, पत्ता.
योगक्षेम–चरितार्थ.
योत–येवोत.
योध–योद्धा.
योषा–स्त्री.
यौवन–तारुण्य.

यौवराज्य—युवराजपण.

र.

रंक—भिकारी.
रंकु—हरिण.
रक्तप—रक्त पिणारा, राक्षस.
रंग—१ सभा. २ रंगमहाल.
रज—१ कण. २ रजोगुण.
रंजणें—१ अनुरक्त होणें. २ रंजविणें.
रंजयंती—रमविणारी.
रजस्वला—विटाळशी.
रणचत्वर—रणांगण, युद्धाची जागा.
रतिकांत } मदन.
रतिपति }
रणझेंडा—युद्धांतील निशाण.
रणशौंड—युद्धनिपुण.
रत्नाकर—समुद्र.
रथचरण—रथचक्र.
रंभा—१ केळ. २ एक अप्सरा.
रमणी—सुंदर स्त्री.
रमा—लक्ष्मी.
रय—वेग.
रव—शब्द.
रवा—साखर.
रंवदळी—नाश, कत्तल.
रवि—सूर्य.
रशना—कमरपट्टा.
रश्मि—१ किरण. २ रथाच्या घोड्यांच्या दोऱ्या, अर्नान.
रस—१ आवड, प्रीति. २ उदक. ३ अमृत. ४ आनंद.
रसद—१ मेघ. २ पैशाचा भरणा.
रसना—जीभ.
रसा—पृथ्वी.
रसानाथ—राजा.
रसाळ—१ गोड. २ स्निग्ध. ३ आंबा.
रसाळ—रसज्ञ.
रसिक—रसज्ञ.
रहंवर—मोठा रथ.
रहिवास—वस्ती.

राउळ—देऊळ.
राका—पूर्णिमा.
राग—१ प्रीति. २ रक्तिमा.
रागेजणें—रागावणें.
राजस—सुंदर.
राजीव—कमळ.
राडोळा—क्रीडा.
रांडोळी—कत्तल.
राणिवसा—अंतःपुर.
राणीव—राज्य.
रात्रिचर—राक्षस.
राधेय—कर्ण.
रावणि—रावणपुत्र, इंद्रजित्.
रामा—स्त्री.
रावो—राजा.
रासभ—गाढव.
राहटणें—वर्तणें.
राहटी—वर्तणूक.
रिगतां } शिरतां.
रिघतां }
रिचविणें—ओतणें.
रितें—रिकामें.
रीघ—प्रवेश.
रीस—अस्वल.
रुका—पै.
रुक्म—सुवर्ण.
रुग्ण—रोगी.
रुचि—१ गोडी. २ कांति.
रुचिर—सुंदर.
रुंजणें—गुंजारव करणें; भोंवतें फिरणें.
रुजू—मुरू.
रुदित—रडणें.
रुधिर—रक्त.
रुळणें—लोंबणें.
रू—कापूस.
रूख—झाड.
रेखून—लिहून.
रेच—१ रंग. २ खय, खोड.
रेवतीरमण—रेवतीचा नवरा, बळराम.

वार–दिवस.
वारण–हत्ती.
वारिज
वारिजात } –कमल.
वारी–१ यात्रा. २ उदक.
वार्ता–गोष्ट, वाक्य, वर्तमान.
वार्तिक–बातमीदार.
वारीशि–समुद्र.
वाली–कैवारी, रक्षक.
वाव–व्यर्थ, पोकळ.
वास–१ वस्त्र. २ गंध, सुवास. ३ वस्ती, राहणें.
वासर–दिवस.
वासरमणि–सूर्य.
वासव–इंद्र.
वासवि–इंद्रपुत्र, अर्जुन.
वाह–घोडा.
वाहणी–मार्ग.
वाळणें–करणें.
विकत्थन–बडबड.
विकराल–भयंकर.
विकळ–विव्हल.
विकोश–नागवें (शस्त्र).
विखरणें–पसरणें.
विंगळ–विस्तव, निखारा.
विग्रह–१ देह. २ युद्ध. ३ कलह.
विचक्षण–पंडित.
विचारणें–१ विचार करणें. २ पुसणें.
विजन–निर्जनप्रदेश.
विजय–अर्जुन.
विजे–वारा घालतो.
विज्वर–दुःखरहित.
विटपी–वृक्ष.
विटंब–विटंबना.
विटली–१ रुसली. २ कंटाळली.
वितत–विस्तृत.
वित्त–द्रव्य.
वितरण–दान.
वितान–चातुर्य, विलास, कपट.

विदेह–१ जनकराजा. २ विरक्त.
विद्या–ज्ञान.
विद्रुम–पोंवळें.
विध्वस्त–भग्न, नष्ट, मोडलेला.
विधान–करण्याचा प्रकार.
विधि–१ आज्ञावाक्य. २ ब्रह्मदेव. ३ दैव
विधु–चंद्र.
विधुमणि–चंद्रकांतमणि.
विन–वांचून, शिवाय.
विनटली–१ शोभली. २ तल्लीन–तत्पर झाली
विनत–नम्र.
विनतानंदन–गरुड.
विनायक–१ गरुड. २ गणपति.
विनासा–नकटी.
विपति–गरुड.
विपक्ष–शत्रु.
विपर्यय–व्यत्यास, वैपरीत्य.
विपिन–अरण्य.
विप्रकर्ता–वाईट करणारा.
विप्रयासीं–मोठ्या आयासानें, कष्टानें.
विप्रिय–न आवडणारें.
विभव–ऐश्वर्य.
विभांडी–मारी, पराभव करी.
विभूति–१ ऐश्वर्य. २ मूर्ति.
विभ्रम–भ्रांति, विलास.
विमल–स्वच्छ, निर्दोष.
विरमणें–थांबणें, शांत होणें.
विरस–भग्नोत्साह.
विरहद–विरहदुःख देणारा.
विरहितु–निराळा.
विरिंचि–ब्रह्मदेव.
विरिंचितनया–ब्रह्मदेवाची कन्या-सरस्वती.
विरोध–द्वेष.
विरोधी–शत्रु, द्वेषी.
विलंब–उशीर.
विलसणें–१ शोभणें. २ राहणें. ३ नाचणें
विवर–भोंक.
विवरण–स्पष्टीकरण.
विवर्त–अन्यथाभास.

विवश—पराधीन.
विवशी—जखीण.
विवळणें—विस्तारणें.
विवळेना—कळेना.
विविक्तदेश—एकांतस्थान.
विवेक—विचार.
विशद—स्पष्ट.
विशारद—ज्ञाता, शहाणा.
विशिख—बाण.
विश्रब्ध—विश्वासलेला.
विश्राम—विश्रांति, सुख.
विश्लेष—वियोग.
विश्वंभर—१ जगाचें पोषण करणारा. २ मुक्तेश्वराच्या बापाचें नांव.
विशाळ—मोठा.
विषकंठ—महादेव.
विषम—प्रतिकूळ, मारक, कठीण.
विषमता—वैषम्य, दुजाभाव.
विषमें—विषमाचरणानें.
विषव्रतती—विषवल्ली.
विषय—इंद्रियग्राह्य पदार्थ.
विषयक—विषयींचें.
विषाद—खेद.
विष्णुपदी—भागीरथी.
विसंबणें—दूर ठेवणें.
विहंग } —पक्षी.
विहंगम }
विहगराज—गरुड.
विहार—क्रीडा.
विहित—सांगितलेलें, योग्य.
विहिरा—झरा, भुडकी.
वीट—कंटाळा.
वीतरागी—विरक्त.
वीरगुंठी—बुचडा.
वीरसू—वीरमाता.
वृक—लांडगा.
वृत—वरलेला.
वृत्त—वर्तमान, बातमी.
वृत्ति—१ उपजीवन. २ वतन.

[illegible]घ्न } —वृत्रासुरास मारणारा, इंद्र.
वृत्र[illegible]हा }
[illegible]—समुदाय.
वृ[illegible]क—देव.
वृंदा[illegible] [illegible]ंडळफळ.
वृष[illegible]कर्ण. २ बैल.
वृषभ—बैल.
वृष्णि—यादव.
वेगळ—भिन्न.
वेंघणें—चढणें.
वेंच—खर्च.
वेडीव—वेडेपणा.
वेणु—पावा, मुरली.
वेतनभोक्ते—पगार खाऊन राहिलेले, पगार देऊन ठेवलेले.
वेताटी—वेताची छडी.
वेद—श्रुति.
वेदश्रुति—वेद.
वेध—१ छंद. २ लय.
वेल्हाळ—प्रिय.
वेव्हारे उदीम करणारे सावकार.
वैकुंठ १ कृष्ण. २ विष्णुलोक.
वैखरी वाणी. [गळ्यांतील माळ.
वैजयंती—१ ध्वज, पताका. २ विष्णूच्या
वैदर्भराज विदर्भ देशाचा राजा-भीम (दमयंतीचा बाप).
वैद्युत विजेचा.
वैरणीयाचा—पांघरायाचा.
वैरागर—१ रत्नांची खाण. २ दुकान.
वैराग्य—आवड नसणें, विरक्ति.
वैवस्वत—सूर्यपुत्र—यम.
वैश्वानर—अग्नि.
वैषम्य—वैपरीत्य.
वो—अहो.
वोखटें—वाईट.
वोज—कौतुक, चांगलें.
वोजे—प्राप्त होई.
वोटी—स्थान, जागा.
वोढक—ओढणारा.

ओढवणें—पुढें करणें.
ओडसी—धावसी.
ओढवारा—प्रतिबंध.
ओतारी—ओतकाम करणारा.
ओपणें—देणें.
ओस—तोटा.
ओसंडणें—१ भरून खालीं सांडणें. २ टाकून
ओळगणें—तत्प्रवण होणें, ओढवणें.
ओळणें—१ देणें. २ वळणें, प्रीति करणें.
ओळसा—१ वळसा, फेरा. २ वर्तुळसा. ३ पुकारा.
व्यंकट—१ भयंकर. २ वांकडा.
व्यजन—पंखा.
व्यतिरेक—वियोग.
व्यवसाय—१ व्यापार. २ उद्योग. ३ निश्चय.
व्यवहार—१ प्रपंच. २ वागणूक.
व्यसन—१ संकट. २ छंद, नाद.
व्यसु—गतप्राण, मृत.
व्यस्त—अस्ताव्यस्त.
व्यापक—सर्वगत, सर्वत्र स्थित.
व्यापें—व्यापकत्वें.
व्याप्य—अल्पदेशस्थित.
व्याळ } —सर्प.
व्याळ
व्यूह—युद्धासाठीं केलेली सैन्याची रचना.
व्योम—आकाश.
व्योमघटीं—गगनोदरीं.
व्रज—१ समुदाय. २ गोकुळ. ३ गौळवाडा.
व्रात—समूह.

श.

शकुनी—१ पक्षी. २ दुर्योधनाचा मामा.
शक्तिसुत—कार्तिकस्वामी.
शक्ति—देवी.
शक्र—इंद्र.
शकुंत—पक्षी.
शंख—कपोलप्रांत, आंख.
शंखद्वय—दोन आंख.
शची—इंद्राणी.
शतकोटि—इंद्राचें वज्र.
शतपत्र—कमल.
शंपा—वीज.
शबरी—भिल्लीण.
शबल—मिश्रित.
शम—१ शांतता. २ सत्य.
शमन—१ दूर करणारा. २ यम.
शमी—योगी.
शय—हात.
शर्म—सुख.
शर—बाण.
शरण्य—रक्षण करण्यास समर्थ.
शरधि—भाता.
शरतांडव—बाण सोडण्याचें चातुर्य.
शरभ—अति बलाढ्य पशुविशेष.
शर्व—महादेव.
शराव—परळ.
शरासन—धनुष्य.
शलभ—टोळ, पतंग.
शल्य—१ बाणाग्र. २ मनांत सलतें तें.
शव—प्रेत.
शश } —ससा.
शशक
शशांक—चंद्र.
शशिकांत—चंद्रकांतमणि.
शशिमौळी—महादेव.
शस्त्री—शस्त्र, सुरी.
शाक—भाजी.
शाठ्य—वंचकपणा.
शाण—सहाण.
शांतनव—शंतनुराजाचा पुत्र—भीष्म.
शारदा—सरस्वती.
शारद—शरदृतूंतला.
शार्दूल—वाघ.
शाल—वृक्षविशेष.
शालीवन—भाताचें शेत.
शावक—बालक.
शाश्वत—चिरस्थायी.
शासन—१ आज्ञा. २ शिक्षा.
शिऊ—शिव.

शिष्यवर्ग—बोध.
शिखा—ज्वाला.
शिखी—१ मयूर. २ अग्नि.
शितिकंठ—१ शिव. २ मयूर.
शिबिका—पालखी.
शिबिर—सेनेचा तळ.
शिरोमणि—श्रेष्ठ.
शिराणी—१ आवड, कौतुक. २ लाभ.
शिल्पीकार—कारागीर.
शिव—१ कल्याण. २ सांब, महादेव.
शिवत्व—ईश्वरत्व.
शिव—सीमा, हद्द.
शिवा—१ गौरी, पार्वती. २ कोल्ही.
शिशु—मूल, बाळ.
शिष्ट—१ संभावित. २ मध्यस्थ.
शिळाचुंबी—लोहचुंबक.
शीतभानु—चंद्र.
शीण—श्रम.
शीर्णपर्ण—ज्याची पानें गळलीं आहेत असा.
शील—१ स्वभाव. २ सद्वर्तन.
शीला—दीपदीम सूर्यानें जी अन्नाची स्थाली दिली होती ती.
शुक—१ रावा. २ शुक्राचार्य.
शुकतात } —व्यास.
शुकपिता }
शुचि—छिन्न. [४ पांढरें.
शुचि—१ आषाढ. २ शृंगार. ३ शुद्ध, पवित्र.
शुनक—कुत्रा.
शुनासीर—इंद्र.
शुभांगी—सुंदरी.
शून्यवादी—नास्तिक.
शूपे—सूप.
शूर्पणखा—रावणाची बहीण.
शूलपाणी—महादेव.
शृंगार—१ भूषणें, अलंकार. २ शृंगाररस.
शेष—शेष.
शोभा—१ कीर्ति. २ बढाई.
शेंडी—शेपटी.
शेजे—शयनीं.
शेली—मान, गळा.
शैल—पर्वत.
शोण(णे)—लाल.
शोणित—रक्त.
शोभा—चांगलें.
शौरि—असुर, शहाणा.
श्यामी—कृष्ण.
श्याम } —निळा.
श्यामल }
श्रवण—१ कान. २ ऐकणें.
श्रांत—थकलेला.
श्रीद—कुबेर.
श्रीविद्या—ब्रह्मविद्या, मंत्रविद्या.
श्रित—आश्रित.
श्रुत—वेदशास्त्र.
श्रुति—वेद.
श्रुतिपारग—सर्व वेद पढलेला.
श्रेणी—पंक्ति.
श्रोत्रिय—१ वैदिक. २ अग्निहोत्री.
श्लाघणें—वाहणें, आवडणें.
श्लोक—कीर्ति.
श्वपच—चांडाळ.
श्वशुर—सासरा.
श्वश्रू—सासू.
श्वान—कुत्रा.
श्वित्र—कुष्ठ, कोड.
श्वेतवाह } अर्जुन.
श्वेताश्व }

ष.

षट्पद—भ्रमर, भुंगा.
षष्टि—साठ.
षण्मुख—कार्तिकस्वामी.

स.

सक्ति—आसक्ति.
संकल्पणें—सोडणें.
सकृत्—एकवार.
संकेत—खूण.
संकेतकुंज—क्रीडास्थान.
सख्य—मित्रत्व.

संख्यावान्--पंडित, विद्वान्.
सगुणाथिली--गुणवती.
संग्राम--युद्ध.
संघाट--समूह.
संचित--दैव, पूर्व कर्म.
सजणे हे प्रिये, हे सखि.
संजीवनी मेलेल्यास जिवंत करण्याची विद्या.
सटवणें पतन पावणें.
सत्कृति--१ उत्तम काव्य. २ सत्कृत्य.
सती--१ पार्वती. २ पतिव्रता.
सत्यप ब्रह्मदेव.
सत्यपांड--ब्रह्मांड.
सत्यलोक ब्रह्मलोक.
सत्यवती--ब्रह्मदेवाची नगरी.
सत्यवतीहृदयरत्न--व्यास.
सत्यवान् एक राजा, सावित्रीचा नवरा.
सत्यसंध सत्यप्रतिज्ञ.
सत्या--सत्यभामा.
सत्यापति--श्रीकृष्ण.
सत्राण--बळानें, वेगानें.
सद्गद--भरून आलेला (गळा.)
सद सभा.
सदन गृह.
सदसि(सी)--उत्तम खड्ग.
सदीड्य साधूंनीं पूज्य.
सदेवा नेहमीं.
सदैव--१ दैववान्. २ नेहेमीं.
सद्म--घर.
सद्य--तत्काल.
सभर सहाश्रय.
संधा--प्रतिज्ञा.
संध्या संध्याकाळ.
सनातन--ज्याला आदि व अंत नाहीं असा.
सन्निध--जवळ.
सन्निधान--१ उत्तम ठेवा. २ जवळ असणें.
सन्निपात--त्रिदोषी ज्वर.
सनोळख--ओळखीचें, परिचित.
सपत्न--शत्रु.
सपोष--पुष्ट.

संबोखणें--सांत्वणें, शांतवन करणें.
सभाचारी--सभेंत जाणारा.
संभार--सामग्री, समुदाय.
सभ्य--सभेंतील लोक.
संभ्रम--१ आदर. २ गडबड. ३ हौस. ४ समारंभ.
समर्थित--बरोबरी.
समन्वित--युक्त.
समयज्ञ--प्रसंग जाणणारा.
समर--युद्ध.
समरस परिपूर्ण.
समवेत--सहित, युक्त.
समाये मावे, मांठवे, राहे.
समित् समिध.
समिद्ध पेटलेला.
समीर } --वायु.
समीरण
समृद्धि ऐश्वर्य.
सये १ सखे. २ स्मरणास.
सरकाळे कडब्याचें ताट.
सरघा--मधमाशी.
सरता--१ कृतकृत्य. २ शेवटास गेला तो.
सरस--उत्साहयुक्त, प्रीतियुक्त.
सरसावणें--१ पुढें सरणें. २ प्राप्त होणें.
सरसिज--कमळ.
सरसिजोद्भव--ब्रह्मदेव.
सरसिजोद्भवकुमारी ब्रह्म्याची कन्या सरस्वती.
सरसीरुह--कमळ.
सरस्वती एक नदी.
सराय--विश्रांतिस्थान.
सरिता--नदी.
सरिसा--१ सदृश, तुल्य. २ नीट, दुरुस्त.
सरी--उपमा, बरोबरी, साम्य, सर.
सरोरुह--कमळ.
सर्वदेखणा--विश्वद्रष्टा.
सर्वविद्याविद्--सर्व विद्या जाणणारा.
सर्षप--मोहरी.
सलगी--मैत्री.
सलिल--पाणी, जल.
सलील--सहज.

सवटी-आश्रयास.
सवतें-वेगळें, निराळें.
सविता-सूर्य.
सवें-१ बरोबरी. २ संवय.
सवें-बरोबर, सहवर्तमान.
सवेंचि-तात्काळ, लागलाच, तेव्हांच.
सव्यसाची-अर्जुन.
संशप्तक-युद्धांतून परत न येण्याची शपथ घेऊन युद्धास जाणारे वीर. मरूं अगर मारूं म्हणून युद्धास जाणारे वीर.
संसरण-जन्ममरणप्रवाह, स्वरूपापासून च्युति.
संसर्ग-संबंध.
संसार-व्यवहार; जन्ममरणप्रवाह.
संसृति-संसार.
सहसा-एकाएकीं.
सहस्रकर-सूर्य.
सहस्राक्ष-इंद्र.
सहोदर-सख्खाभाऊ.
सा-१ सहा. २ सारखा.
साई-झाडी.
साउजी-सात्विक, गरीब.
सांकडें-संकट.
सांकडे-दुःख पावे.
साकेत-अयोध्यापुर.
साक्षरता-विद्वत्ता.
सांग-१ मूर्तिमान्, अंगांसहित. २ संपूर्ण.
साग-सापराध.
सांगडा-भोपळ्याचें पेटें.
सांगडें-अडचण.
सागर-समुद्र.
सांगातीं-१ सोबती. २ बरोबर, संगें.
सांगोपांग-सर्वांशीं.
साच / साचा —खरा.
साचार-सत्य, खरोखर.
साचोकार-१ खरा. २ खरेपणा.
साजिरा-सुंदर.
साटी-१ संगत. २ सांड.
साठ-१ सवदा. २ सांठा.
साठणें-संपादणें, गांठीं बांधणें.
सांड-त्याग, उपेक्षा.
सांडणें-१ टाकणें. २ हरवणें.
सांडला-मुकला.
सात्विकभाव-'अष्टभाव' शब्द पहा.
सांद-हाक, आरोळी.
सांदीपनि-कृष्ण व सुदामा यांचा गुरु.
सांद्र-दाट, निबिड, भरलेलें.
साधी-दुःखी.
साधु-१ शाबास. २ सज्जन.
साध्वस-भय.
साध्वी-पतिव्रता.
सान / साना — लहान.
सानुलें-केवळ लहान.
सानेवानें-थोडेंबहुत.
सापत्न-१ शत्रु. २ सावत्र.
साम-सख्य, समेट, संधि.
सामानुक्रम-सख्य करण्याचा प्रकार.
सायक-बाण.
सायकासन-धनुष्य.
सायुज्य / सायोज्य — मुक्तीचा एक प्रकार, ब्रह्मरूप होणें.
सारजा-सरस्वती.
सार्थ-समूह, तांडा.
सारमेय-कुत्रा.
सारस-१ कमळ. २ पक्षिविशेष.
सारसाक्षी-कमलाक्षी.
सारिका-साळुंकी, मैना.
सारीपाट-सोंगट्यांचा खेळ.
सारोनी-उरकोन, करून, आटोपून.
सार्वभौम-चक्रवर्तीराजा.
साल-१ कातडें, त्वचा. २ मेहुणा.
सावडणें-गोळा करणें.
सांवर्तिक-प्रलयकालचा.
सासु-सप्राण, जिवंत.
साक्षर-पंडित, विद्वान्.

साक्षेपें }
साक्षोपें } —अगत्यानें.
सिकताहरळ—वाळूचा कण
सित पांढरें.
सिता -शर्करा.
सिताश्व अर्जुन.
सिंधु १ समुद्र. २ नदी.
सिंधुर—गज.
सीर शिरणें.
सुकंठ—सुग्रीव.
सुकृत -पुण्य.
सुकृती पुण्यवान्.
सुगळ—सुग्रीव.
सुघड—चतुर.
सुचिर फार वेळ.
सुजाण- ज्ञाता, सुज्ञ.
सुझे पावे.
सुढाळ -१ बांधेसूद, सुरेख. २ तेजस्वी, [स्वच्छ.
सुनें -१ शून्य, ओकें. २ कुत्रें.
सुतनु रूपवती.
सुतर- तरायास सुलभ.
सुतरी—उत्तम नौका.
सुतर्केना -तार्कितां येईना.
सुदर्शन -विष्णूचें चक्र.
सुदाधिसार -तूप.
सुदती—जिचे दांत चांगले आहेत ती सुंदरी.
सुधा -अमृत.
सुधाकर }
सुधांशु } —चंद्र.
सुधी बुद्धिवान्.
सुनासीर- इंद्र.
सुपर्ण—गरुड.
सुपर्णव्यूह—सैन्याची गरुडाकार रचना.
सुभग—१ भाग्यवान्. २ सुंदर.
सुभट—शूर.
सुभटा }
सुभवटा } —उत्तम पुरुष.
सुभ्रू—जिच्या भिंवया चांगल्या आहेत म्हणजे [सुंदर स्त्री.
सुम—पुष्प.

विद्या:

सुमन १ पुष्प. २ देव. ३ चांगल्या मनाचा.
संभारशश्चाप—मदन.
सम्य—सुत दुर्योधन.
संभ्रम १ देवांचा हत्ती, ऐरावत.
सु[illegible]—[illegible].
सुमन्त्रि—बृहस्पति.
सुरद्रु कल्पवृक्ष.
सुहृद्भाव मित्रत्व.
सुरनग—कल्पवृक्ष.
सुरनीस -राजपत्रावर शिक्का ठोकणारा का- [रकून.
सुरसद्म—स्वर्ग, देवाचें घर.
सुरभी कामधेनु.
सुरभूरुह कल्पतरु, पारिजात.
सुरयानी देवयानी.
सुरयुवती देवांगना.
सुरलोक -स्वर्ग.
सुरवाड—सुखाचा.
सुरसदन स्वर्गलोक.
सुरसा -देवासारखा.
सुरसिंधु भागीरथी.
सुरा मद्य.
सुरेंद्र देवश्रेष्ठ, मुख्य.
सुलोचन चांगल्या डोळ्यांचा.
सुवर्णरेखा—सोन्याची रेघ.
सुषमा- उत्तम शोभा.
सुक्ष्मीं सूक्ष्म स्थानीं.
स्नुषा -सून.
सूत सारथी.
सूत्ये -ओढवे.
सूदिलें—घातलें.
सूनी—शून्य.
सूनु -पुत्र.
सूपरम }
सूपराम } —मरण.
सूये—प्रवृत्त होई.
सूर्यदुहिता—यमुनानदी.
सूक्षम—सूक्ष्म.
सेज—बिछाना.
सेना—समुदाय.

सेनानी १ सेनापति. २ कार्तिकस्वामी.
सैंधव १ जयद्रथ. २ घोडा. [illegible]
सैरा
सैराट
सैरावैरा
स्वैर — स्वच्छंदानें, [illegible] तसें.
सैरिभ १ रेडा. २ महिषासुर.
सोदरा आप्त.
सोदरपण स्नेहसंबंध.
सोगयाचे शेवटाचे, पदराचें.
सोपा १ सुलभ. २ घर.
सोपारें फार सोपें.
सोपावें द्यावें.
सोम चंद्र.
सोयरा आप्त.
सोयरीक संबंध.
सोर रोदन, आकांत.
सोसें हौसेनें.
सौजन्य सुजनपणा.
सौदागर व्यापारी.
सौदामिनी विद्युल्लता, वीज.
सौध राजमंदिर, राजवाडा.
सौबळ शकुनि.
सौभद्र सुभद्रेचा पुत्र, अभिमन्यु.
सौरस्य प्रीति, स्नेह.
स्कंध खांदा.
स्तबक पुष्पगुच्छ.
स्तोम समूह.
स्त्रीधर्मिणी रजस्वला.
स्थविर म्हातारा.
स्थिर निश्चल, स्थावर.
स्थूळ मोठा.
स्नेह १ मैत्री. २ तेल.
स्पर्शमणि परिस.
स्फीति १ कीर्ति. २ डौल.
स्फूर्ति १ ज्ञान. २ कंप, स्फुरण.
स्मर मदन.
स्यंदन–रथ.

सृजिला निर्मिली.
स्रष्टा ब्रह्मदेव.
स्वयमेव आपणच.
स्वयंज्योति स्वप्रकाश.
स्वसंवेद्य स्वानुभवानें जाणायास योग्य.
स्वरत आत्मरत.
स्वरूप आत्मरूप.
स्वसा बहीण.
स्वाद गोड.
स्वांत अंतःकरण.
स्वानुभव आत्मानुभव.
स्वानुभवी स्वानुभव ज्यास झाला आहे तो

ह

हक खाऊन पचलें तें.
हत १ मृत. २ नष्ट.
हतियेरा शस्त्रास.
हनु हनवटी.
हय अश्व, घोडा.
हरळ कण, बारीक खडा.
हरि १ इंद्र. २ सिंह. ३ अश्व. ४ विष्णु. [५ वानर.
हरिख हर्ष.
हरिरथ गरुड.
हरित हिरवें.
हरिता हरण करणारा.
हरिद्रा हळद.
हरिहरि खेद, आश्चर्य, यांचा उद्गार.
हरुष हर्ष.
हलधर बलराम.
हलहलाध्वन हाहाकार.
हवि होमद्रव्य.
हव्यवाट अग्नि
हव्यास हौस, छंद.
हंस १ सूर्य. २ राजहंसपक्षी.
हस्त १ शुंडाग्र. २ हात.
हस्तिप महात.
हस्ती हत्ती.
हळुवार फार हळू.
हा खेदसूचक अव्यय.

हाटक सोनें.
हाटीं बाजारांत.
हाणी तोटा.
हंत खेदसूचक अव्यय.
हार्मी जामीन.
हायन वर्षे.
हारीं आणणें वश करणें.
हाला-मद्य.
हालाहल } विष.
हाळाहळ }
हाव १ उत्साह. २ इच्छा. ३ आग्रह.
हित कल्याण.
[illegible]ी कष्टी, दुःखी.
हिम थंडी.
हिमसा थंड, शांत.
हिमांशु चंद्र.
हिरण्यगर्भ ब्रह्मा.
हिरेंन हिमनावून.
हिंसा प्राण घेणें, हत्या.
हीर १ हिरा. २ श्रेष्ठ.
हुजत पावती, रसीद.
हुडा बुरूज.
हुतवह } —अग्नि.
हुताश }
हुमणी बुर्की.
हूप औत्सुक्य, धैर्य, हुरूप.
हृत् हृदय.
हृद्गत हेतु, उद्देश.
हृदयंगमा मनांत भरणारी, सुंदर.
हृद्य मनास रुचणारें.
हृष्ट हर्षयुक्त.
हेजीब दूत.
हेती खड्ग, तरवार.
हेरणें-पाहणें.
हेला }
हेळा } १ लीला. २ हेळणा. ३ रेडा.
हेलावणे उचंबळणें.
हेलावे—लाटा.

[illegible]ा १ मत्सर. २ इच्छा.
[illegible]यगवी[illegible] [illegible]ाजुक लोणी.
[illegible]कारितां बोलावतां.
होता यज्ञ[illegible]ी.
[illegible]र्मा[illegible] [illegible] [illegible]न.
[illegible]व्हावयास.
हो[illegible] भस्मरूप.
ऱ्हद डोह.

क्ष.

क्षतज रक्त.
क्षत्ता दासीपुत्र विदुर.
क्षति नाश.
क्षत्र क्षत्रिय.
क्षपा रात्र.
क्षम शक्तिमान्, समर्थ.
क्षमा } —पृथ्वी.
क्ष्मा }
क्षर १ पंचमहाभूतें. २ नाशवंत.
क्षामा कृश.
क्षिति पृथ्वी.
क्षिप्र-लौकर.
क्षीण-दरिद्री.
क्षीरधी क्षीरसमुद्र.
क्षीरोदक—पांढरें पातळ.
क्षुत्क्षाम -क्षुधेनें कृश.
क्षुद्र तुच्छ, अल्प.
क्षुधित भुकेलेला.
क्षुर वस्त्रा.
क्षेम १ आलिंगन. २ कल्याण
क्षोभ क्रोध.
क्षोभलें विषयासक्त झालें.
क्षोभवणें क्रुद्ध करणें.

ज्ञ.

ज्ञप्तिकळा ज्ञानशक्ति.
ज्ञाति-जात.
ज्ञान जाणणें.
ज्ञानदीप्ति ज्ञानज्योति.
ज्ञेय जाणायाचें तें.